

BYZANTINA

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΟΡΓΑΝΟΝ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΤΟΜΟΣ 12^{ος}

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1983

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

I. ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ	Σελ.
A. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Βυζαντινή Μακεδονία	9
ΑΔ. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, 'Η Μονή Μωσσηλὲ καὶ ἡ Μονή τῶν 'Ανθεμίου	65
A. DUCELLIER, L'Islam et les Musulmans vus de Byzance au XVe siècle	93
C. HODGETTS, Land problems in Coron 1298-1347: A contribution on Venetian colonial rule	135
E. KONSTANTINOU, Die Byzantinische Medizin im Lichte der Anonymen Satire «Timarion»	159
C. HATZIDIMITRIΟΥ, Synaxarium Constantinopolitanum (August 16th) and the Arab siege of Constantinople in 717 A.D.	183
H. MIHĂESCU, 'Η συνέχεια τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ στὴν βυζαντινὴ αὐτοκρατορία	209
O. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, 'Ο καταληκτῆριος ρυθμὸς τῶν προτάσεων εἰς τὸ «'Εγκώμιον Τραπεζούντας» τοῦ Βησσαρίωνος	225
P. A. YANNOPOULOS, Une liste des thèmes dans le «Livre des Cérémonies» de Constantin Porphyrogénète	233
A. MARTINEZ DE ARTIEDA, Los Navarros en Grecia en la historiografía Navarra	247
K. ΒΑΡΖΟΣ, 'Η μοῖρα τῶν τελευταίων Μεγάλων Κομνηνῶν τῆς Τραπεζούντας	267
N. ΑΝΤΩΝΑΚΑΤΟΥ, 'Ερευνες καὶ συμπεράσματα γύρω ἀπὸ τὴ Μεσαιωνικὴ Κεφαλονιά μὲ βάση τὸ Πρακτικὸ τῆς Λατινικῆς 'Επισκοπῆς Κεφαλληνίας τοῦ 1264	291
K. ΚΑΡΑΠΟΤΟΣΟΦΛΟΥ, Παρατηρήσεις πρὸς ἑλληνικὰ δυσετυμολόγητα	357
A. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, 'Η βυζαντινὴ Δυναστεία τῶν Γαβαλάδων καὶ ἡ ἑλληνοῖταλικὴ διαμάχη γιὰ τὴ Ρόδο τὸ 13. αἰῶνα	405
X. Μ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, Βυζάντιον καὶ 'Αρμενία	429
A. KOLLAUTZ, Orient und Okzident am Ausgang des 6. Jh. Johannes, ABT von Biclaram, Bischof von Gerona, der Chronist des Westgotischen Spaniens	463
X. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Μιὰ ἀσυνήθιστη παράσταση Οἴκου τῆς Θεοτόκου στὴν κόγχη ἱεροῦ	507

II. BIBAIOKPIΣIEΣ

- Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, March 1975. Edited by Antony Bryer and Judith Herrin (Θ. Κορρές) 533
- W. E. KEAGI, Jr., Army, Society and Religion in Byzantium (V. Nerantzi-Varmazi) 538

III. BIBAIOKPITIKA ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

- DEMETRIOS KYDONES, Briefe, übersetzt u. erläutert v. F. Tinnefeld (I. Καραγιαννόπουλος) 545
- J. LEFORT, Villages de Macédoine. Notices historiques et topographiques sur la Macédoine orientale au Moyen Age. 1. La Chalcidique occidentale (I. Καραγιαννόπουλος) 545
- Fontes Minores V (I. Καραγιαννόπουλος) 546
- Lexikon des Mittelalters (T. Korres) 547

IV. VARIA

- Τὸ 16ο Διεθνὲς Βυζαντινολογικὸ Συνέδριον τῆς Βιέννης (B. Νεράντζη-Βαρμάζη) 551
- Hellenica - Folia Neohellenica 559

ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ

BYZANTINΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ
ΣΧΕΔΙΑΣΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ
ΑΠΟ ΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ Σ' ΜΕΧΡΙ ΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ Θ' ΑΙΩΝΑ*

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ/Αθήνα

*Η μελέτη αυτή αποτελεί την αρχική, εκτενέστερη γραφή τοῦ κειμένου, πού περιλαμβάνεται στὸν τόμο «Μακεδονία» τῆς Ἑκδοτικῆς Ἀθηνῶν. Ἡ ἀπόφαση τοῦ ἐκδότου νὰ περιορίσῃ σημαντικὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν σελίδων πού ἀφιερώνονται στὴν βυζαντινὴ Μακεδονία ἀπὸ τοὺς χρόνους τῶν διαδόχων τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α΄ μέχρι τὴν ἀνοδο τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας δικαιολογεῖ τὴν δημοσίευσή σὲ περισσότερο ὀλοκληρωμένη μορφή.

Γεωγραφικά - Ἐθνολογικά - Δημογραφικά¹

Ἡ ἱστορική καὶ γεωγραφική ἔρευνα χώρου μὲ ρευστὰ καὶ ἀκαθόριστα ὄρια, ὅπως ἡ Μακεδονία, ἄλλοτε ρωμαϊκὴ ἐπαρχία καὶ ἄλλοτε στὴν ἴδια ἔκταση χωρισμένη σὲ περισσότερα βυζαντινὰ θέματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἕνα ἔφερε καὶ τὸ ὄνομα θέμα Μακεδονίας, βρίσκεται ἀκόμη στὰ πρῶτα στάδια τουλάχιστον σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν βυζαντινὴν περίοδο καὶ μάλιστα μετὰ τὴν βασιλεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α' (527-565). Καὶ τοῦτο γιὰ τὸ ἱστοριογραφικὸ ὕλικὸ μετὰ τὸν ἱστορικὸ Προκόπιο εἶναι πολὺ περιωρισμένο, τὸ δὲ σχετικὸ ἐπιγραφικόν, νομισματικόν καὶ σφραγιστικόν δὲν ἔχει ἀκόμη συγκεντρωθῇ

1. Ἀναγράφεται ἡ κυριώτερη νεώτερη γενικὴ βιβλιογραφία. Βασικὴ παραμένει ἡ μελέτη τοῦ *P. Lemerle*, *Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle* ἐν *Revue Historique* τ. 211 (1954) σ. 265-308· *VI. Popović*, *Les témoins archéologiques des invasions Avaro-Slaves dans l'Illyricum Byzantin* ἐν *Mélanges d'archéologie et d'histoire de l'École Française de Rome (Antiquité)* τ. 87 (1975) σ. 445-504· *L. Waldmüller*, *Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom VI. bis VIII. Jahrhundert. Die Slawen zwischen Byzanz und Abendland*, Amsterdam 1976· *VI. Popović*, *La descente des Koutrigours, des Slaves et des Avars vers la mer Égée; Le témoignage de l'archéologie* ἐν *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres* 1978 σ. 596-648· *M.W. Weithmann*, *Die slavische Bevölkerung auf der griechischen Halbinsel*, München 1978 καὶ οἱ καίριες βιβλιοκρισίαι τῶν *Ph. Malingoudis* ἐν *Zeitschrift für Balkanologie* τ. 16 (1980) σ. 212-219 καὶ *Sp. Vryonis* ἐν *Balkan Studies* τ. 22 (1981) σ. 405-439· *H. Ditten*, *Zur Bedeutung der Einwanderung der Slawen in Byzanz im 7. Jahrhundert. Untersuchungen zur Herausbildung des Feudalismus* ἐκδ. *F. Winkelmann, Helga Köpstein, H. Ditten, Ilse Rochow*, Berlin 1978. Τελευταῖα συγκεντρώθηκαν σὲ τόμο μελέτες ποὺ ἀφοροῦν τὸν ἴδιο χώρο καὶ συναφῇ προβλήματα τῶν βουλγάρων ἱστορικῶν *V. Beševliev*, *Bulgarisch-Byzantinische Aufsätze*, London 1978 καὶ *Vasilka Tăpkova-Zaimova*, *Byzance et les Balkans à partir du VIe siècle*, London 1979· *P. Lemerle*, *Les anciens Recueils des Miracles de Saint Démétrius et l'histoire de la Peninsule Balkanique* ἐν *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques de l'Académie Royale de Belgique* 5e sér. τ. 65 (1979) 10-11 σ. 395-415. Βλ. καὶ τὸ λεπτομερές ὑπόμνημα τοῦ *P. Lemerle* στὴν ἐκδοση τῶν *Θαυμάτων τοῦ ἁγίου Δημητρίου* (ἀναγραφή τῆς ἐκδόσεως κατωτ. σ. 16), καταστάλαγμα σοφίας καὶ βαθειᾶς γνώσεως τῶν ἐθνολογικῶν προβλημάτων τοῦ Ἰλλυρικοῦ, ἀποτελεῖ ὑπόδειγμα ἱστορικῆς ἀναλύσεως τοῦ δύσκολου κειμένου.

καὶ μελετηθῇ στὸ σύνολό του. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, στὸ μέτρο ποὺ δὲν πρόκειται γιὰ μνημειακὰ κτίσματα. Ἐξ ἄλλου ὅσο τὸ ἐνδιαφέρον τῆς αὐτοκρατορίας στρεφόταν καὶ πρὸς τὴν Δύση, πρὸς τὴν ὁποία ἡ Μακεδονία ἀποτελοῦσε τὸν νότιο συγκοινωνιακὸ κρῖκο, ἡ διοικητικὴ αὐτὴ περιφέρεια ἀπασχολοῦσε περισσότερο τὴν βυζαντινὴ ἱστοριογραφία. Ὅταν ὅμως οἱ πολιτικοὶ προσανατολισμοὶ ἔφεραν τὸ κυβερνητικὸ ἐνδιαφέρον πρὸς τὴν Ἀνατολή, ὅπου ἀνέκυψαν καὶ οἱ μεγάλοι πολεμικοὶ κίνδυνοι, πρῶτα μὲ τὸ ἰσχυρὸ περσικὸ βασίλειο καὶ κατόπιν μὲ τὸ δυναμικὸ ἀραβικὸ χαλιφάτο, οἱ δυτικὰ τῆς Θράκης εὐρωπαϊκὲς περιοχὲς πέρασαν σὲ δεύτερη θέση καὶ ὄχι μόνον στὰ ἐνδιαφέροντα τῶν ἱστοριογράφων ἀλλὰ καὶ τῆς κυβερνήσεως μετὰ τὴν βασιλεία τοῦ Μαυρικίου.

Ὁ Μαυρίκιος μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὁ τελευταῖος αὐτοκράτωρ ποὺ ἀπέδωκε τὴν ἴδια σημασίαν καὶ στὰ δύο τμήματα τῆς ἐπικρατείας, ἂν ὄχι περισσότερη στὸ δυτικόν, ὅπως δείχνει ἡ πρωτοβουλία του, νὰ ἐνισχύσῃ τὸν κρατικὸ μηχανισμό τῶν μακρινῶν περιοχῶν, εἰσάγοντας τὸ 584 γιὰ τὴν Ἰταλία καὶ τὸ 591 γιὰ τὴν Ἀφρική τὸν θεσμό τῶν ἐξαρχάτων μὲ κύριο χαρακτηριστικὸ τὴν συγκέντρωση τῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς ἐξουσίας σὲ ἓνα πρόσωπο, τὸν ἐξαρχο Ραβέννης καὶ τὸν ἐξαρχο Ἀφρικῆς.

Ὀδικὸ δίκτυο - Βόρειο σύνορο

Μιά ματιὰ στὸ ὀδικὸ δίκτυο θὰ εἶναι χρήσιμη γιὰ τὴν κατανόηση τῶν πολιτικοστρατιωτικῶν γεγονότων, τῶν δημογραφικῶν ἐξελίξεων, τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων καὶ τῶν οἰκιστικῶν συνθηκῶν.

Τὸν χῶρο τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου διασχίζουν τρεῖς μεγάλες ὀδικὲς ἀρτηρίες ἀπὸ τὴν Δύση στὴν Ἀνατολή, ποὺ εὐνοοῦν τὴν εἰρηνικὴ ἐπικοινωνία γιὰ τὴν διακίνηση τῶν ἀγαθῶν καὶ μετακίνηση τῶν ἀνθρώπων. Ἡ βορειότερη ἀκολουθεῖ τὴν κοιλάδα τοῦ Δουνάβεως· στὸν Εὐξείνιο Πόντο συναντᾷ τὴν παραλιακὴ ὁδὸ ποὺ ὀδηγεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἡ δεύτερη εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν βασιλικὴ λεωφόρος, ποὺ ἐχρησιμοποιεῖτο κυρίως ἀπὸ τὸν Δ' μ.Χ. αἰῶνα κι' ἐξῆς. Ἀπὸ τὸ Σίρμιο, πάνω στὸν ποταμὸ Σαῦο, περνάει ἀπὸ τὸ Σιγγίδουνον (Singidunum, σημερινὸ Βελιγράδι) πάνω στὸν Δουνάβι, προχωρεῖ μέχρι τὸ Βιμινάκιο (Viminacium, σημερινὸ Kostolac) καὶ ἀπὸ κεῖ κατεβαίνει πρὸς Νότον στὴν κοιλάδα τοῦ Μάργου μέχρι τὴν Ναϊσσὸν (σημερινὴ Νιῶ), κατευθύνεται στὴν Σαρδική (σημερινὴ Σόφια). Ἀπὸ τὸ πέρασμα Succī στὴς δυτικὲς ἀκρώσεις τοῦ Αἴμου, τίς Τραιάνειες πύλες, τὴν κατ' ἐξοχὴν βασιλικὴ κλεισούρα κατευθύνεται στὴν Φιλιππούπολη, ἀπὸ ὅπου ἀποσπᾶται πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη.

Ἡ τρίτη εἶναι ἡ ὀνομαστή Ἑγνατία ὁδός, πού συνεχίζει στήν ἡπειρωτική χώρα τήν ἰταλική Ἀππία ὁδό, τῆς ὁποίας κατάληξη ἦταν τὸ Βρεντέσιον (Brundisium, σημερινὸ Brindisi) καὶ ἔνωνε τὴν Ἀνατολή μὲ τὴν Δύση. Ἦταν ἡ λεωφόρος πού ἀκολουθοῦσαν στήν Ρωμαϊκὴ ἐποχὴ οἱ Ρωμαῖοι διοικητικοὶ ὑπάλληλοι, στρατιωτικοὶ ἀξιωματοῦχοι καὶ λεγεωνάριοι, ἀλλὰ καὶ ἔμποροι, σοφιστὲς καὶ ρήτορες τῆς Ἀνατολῆς. Ξεκινοῦσε ἀπὸ τὸ Δυρράχιο καὶ ἔφθανε στὸν Βόσπορο περνώντας ἀπὸ τὰ κέντρα τῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, Ἀμφίπολη, Νεάπολη (Καβάλα), Ἀκόντισμα. Διέσχιζε τὴν Θράκη καὶ ἔφθανε ἔξω ἀπὸ τὰ χερσαῖα τεῖχη τῆς Κωνσταντινουπόλεως στὸ Ἐβδομο. Χαρακτηριστικὸ σημάδι τῆς μεγάλης λεωφόρου ἡ ἀψίδα τοῦ Γαλερίου στήν Θεσσαλονίκη καὶ τὸ παλαιὸ πλακόστρωτο πού φάνηκε στὶς ἀνασκαφές σὲ διάφορα σημεῖα, ὅπως στοὺς Φιλίππους².

Στὸν ἄξονα Βορρᾶ-Νότου εἶναι οἱ δρόμοι πού ἀκολουθοῦν οἱ εἰσβολεῖς. Ὁ πιὸ συνηθισμένος εἶναι αὐτὸς πού ἀφήνει τὸν Δούναβι, κατεβαίνει τὴν κοιλάδα τοῦ Μάργου μέχρι τὴν Ναϊσσό, συνεχίζει ὡς τὰ Σκόπια, ἀπὸ ὅπου ἀκολουθεῖ τὴν κοιλάδα τοῦ Ἀξιοῦ, περνώντας ἀπὸ τοὺς Στόβους καὶ τὸ φάραγγι τοῦ Ἀξιοῦ καὶ καταλήγει στήν πεδιάδα τῆς Θεσσαλονίκης. Γιὰ νὰ ἀποφύγῃ κανεὶς τὸ φοβερὸ πέρασμα τοῦ Ἀξιοῦ (τὶς Σιδηρὲς Πύλες, Demir-Kapi) ὑπῆρχαν δύο παρακαμπτήριες, πού ξεκινοῦσαν πιθανῶς ἔξω ἀπὸ τὰ Σκόπια. Ἡ δυτικώτερη περνοῦσε ἀπὸ τὸ Μοναστήρι (σημερινὸ Vitolia), τὴν ἀρχαία Ἡράκλεια Λυγκήστιδα καὶ ἡ ἀνατολικώτερη ἀπὸ τὸ Stypeum (Stip) καὶ Τιβεριούπολη, κοντὰ στήν σημερινὴ Στρώμνιτσα. Στὸν παράλληλο ἄξονα ὑπῆρχε ἀνατολικώτερα ἡ μεγάλη ἀρτηρία πού ἔνωνε τὸ Αἰγαῖο μὲ τὸν Δούναβι μέσω τῆς κοιλάδας τοῦ Στρυμόνος καὶ τῆς λεκάνης τῆς Σαρδικῆς. Ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολη καὶ περνοῦσε τὴν περίφημη κλεισούρα τοῦ Στρυμόνος, σημερινὸ Ροῦπελ, πού ἡ στρατηγικὴ του σημασία φάνηκε καὶ στοὺς δύο τελευταίους παγκοσμίους πολέμους. Στὴν κοιλάδα τῆς Σαρδικῆς ἀκολουθοῦσε τὸν ποταμὸ Οἶσκο (Oescus) καὶ ἔφθανε στὸν Δούναβι.

Πολιτικὸ καὶ στρατιωτικὸ σύνορο τῆς αὐτοκρατορίας στὸν Βορρᾶ, ὁ Δούναβις ἀποτελοῦσε φυσικὸ ἐμπόδιο γιὰ τοὺς εἰσβολεῖς. Κατὰ καιροὺς ξένοι λαοὶ προσπάθησαν νὰ τὸν διαβοῦν γιὰ νὰ φθάσουν στὶς πλούσιες πόλεις καὶ τὰ ἐμπορικὰ κέντρα, ἐνῶ ἡ Πολιτεία σὲ κάθε περίσταση ἀναζητοῦσε τὴν πρόσφορη λύση, στρατιωτικὴ ἢ πολιτικὴ, ἀνάλογα μὲ τὴν ἰσχὺ πού ἡ ἴδια διέθετε ἀλλὰ καὶ τὴν δύναμη τοῦ, ὅχι σπάνια πολυάριθμου, εἰσβολέ-

2. F. O'Sullivan, *The Egnatian Way*, Harrisburg 1972, P. Collart, *Les milliaires de la Via Egnatia*, ἐν *Bulletin de Correspondance Hellénique* τ. 100 (1976) σ. 177-200.

ως. Ἔτσι τοὺς Γότθους, νικητὲς στὴν μάχη τῆς Ἀδριανουπόλεως (378), ἀναγνώρισε μὲ τὴν συνθήκη τοῦ 382 ὡς αὐτοδιοικούμενους καὶ συμμάχους (*Foederati*) μὲ ἄδεια ἐγκαταστάσεως στὴν περιοχή μεταξύ Αἰμου καὶ Δουνάβεως. Τὶς οὐννικὲς ὁρδὲς ζήτησε νὰ σταματήσῃ μὲ πλούσιες χρηματικὲς παροχές, στὶς ὁποῖες ἔθεσε τέρμα ὁ πρόωρος θάνατος τοῦ ἀρχηγοῦ τους Ἀττίλα (453). Ἡ οὐτοπικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α' στὴν Δύση δὲν τοῦ ἐπέτρεψε νὰ προσέξῃ στρατιωτικὰ ὅσο ἔπρεπε τὸ Ἰλλυρικὸ καὶ τὴν Θράκη, τὰ ὁποῖα *Οὐννοὶ τε καὶ Σκλαβηνοὶ καὶ Ἄνται* σχεδόν τι ἀνὰ πᾶν καταθέοντες ἔτος, ἐξ οὗ Ἰουστινιανὸς παρέλαβε τὴν *Ρωμαίων ἀρχήν, ἀνήκεστα ἔργα εἰργάσαντο τοὺς ταύτη ἀνθρώπους*. πλέον γὰρ ἐν ἐκάστη εἰσβολῇ οἶμαι ἢ κατὰ μυριάδας εἴκοσιν εἶναι τῶν τε ἀνηρημένων καὶ ἡνδραποδισμένων ἐνταῦθα *Ρωμαίων* (*Προκόπ.* Ἀνεκδ. 18, 20-21). Μὲ τοὺς ἀριθμοὺς αὐτοὺς ποὺ δίνει ὁ Προκόπιος ἔχουμε μείωση τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ 4.000.000, ἂν δεχθοῦμε εἴκοσι ἐτήσιες εἰσβολὲς ἢ κατὰ 6.000.000, ἂν δεχθοῦμε τριάντα κατὰ τὴν διάρκειά τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἐπιδρομεῖς ξαναγύριζαν στὴν βάση τους ἀποκομίζοντας πλούσια λεία. Οἱ πόλεις ἔμειναν ἀπόρητες. Κυρίως δεινοπαθοῦσε ἡ ὑπαιθρος καὶ ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμός, ὅταν δὲν πρόφθαινε νὰ καταφύγῃ στὰ ὄχυρά. Σπάνια δίνονται ἀριθμοὶ γιὰ τοὺς εἰσβολεῖς ἢ τοὺς αἰχμαλώτους, ἀλλὰ συνήθως χαρακτιρίζονται ἀπὸ ὑπερβολή, ὅπως π.χ. μὲ τοὺς ἀριθμοὺς τοῦ Προκοπίου στὸ προσηγουμένως μνημονευθὲν χωρίο.

Οἱ νεώτεροι ἱστορικοὶ δέχονται ὅτι στὴν ταλαιπωρημένη ἀπὸ τὶς ἀλλεπάλληλες δηρώσεις βόρειο Βαλκανικὴ, τὰ σλαβικὰ φύλα ποὺ κατέβηκαν σὲ μεγάλα στίφη ἔδωσαν τὸ ἀνθρώπινο δυναμικὸ, ποὺ πύκνωσε τὸν πληθυσμὸ τῆς ὑπαίθρου.

Κατοικώντας σὲ ἐλώδεις ἢ δασώδεις περιοχὲς στὰ ψυχρὰ κλίματα, μακριὰ ἀπὸ μεγάλες ἐμπορικὲς ἀρτηρίες οἱ Σλάβοι, διατήρησαν πρωτογόνους τρόπους διαβιώσεως καὶ ἀνιμιστικὲς θρησκευτικὲς δοξασίες. Δὲν εἶχαν κρατικὴ ὀργάνωση οὔτε διεθνεῖς σχέσεις· δὲν ἦταν ἐμπειροὶ τῆς πολεμικῆς τέχνης. Ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ τὸ Στρατηγικὸ τοῦ (ψευδο)Μαυρικίου, κείμενο ποὺ χρονολογεῖται μὲ μεγάλη πιθανότητα στὶς ἀρχὲς τοῦ Ζ' αἰῶνα, οἱ Σλάβοι ζοῦσαν σὲ μικρὲς ὁμάδες, ποὺ κάθε μία εἶχε δικό της ἀρχηγὸ μὲ περιωρισμένες ἐξουσίες· στὰ σοβαρὰ καὶ γενικὰ θέματα ἀποφάσιζαν ὅλοι μαζί οἱ ἀρχηγοὶ τῶν ὁμάδων, ὅπως δηλώνει ὁ ἱστορικὸς *Προκόπιος*, *Πολेम. VII 14. 29: Τὰ γὰρ ἔθνη ταῦτα Σκλαβηνοὶ τε καὶ Ἄνται οὐκ ἄρχονται πρὸς ἀνδρὸς ἑνός, ἀλλ' ἐν δημοκρατίᾳ ἐκ παλαιοῦ βιοτεύουσι, καὶ διὰ τοῦτο αὐτοῖς τῶν πραγμάτων αἰεὶ τά τε ξύμφορα καὶ τὰ δύσκολα ἐς κοινὸν ἄγεται*. Οἱ Σλάβοι στὰ πρῶτα τοὺς βήματα στὸν χῶρο τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἰμου ἀκολοθοῦσαν τοὺς Ἀβάρους.

Οἱ ᾽Αβαιοι

Οἱ ᾽Αβαιοι εἶναι λαὸς ἀσιατικός, ποὺ ταυτίζεται ἀπὸ σημερινούς ιστορικούς μὲ τοὺς Γιου'Jan τῶν κινέζικων πηγῶν ἀλλὰ θεωρεῖται ἀπὸ ἄλλους κλάδος τῶν Ἑφθαλιτῶν Οὐννων. Ὅσοι δὲν ὑποτάχθηκαν στοὺς Τούρκους, ποὺ τοὺς νίκησαν τὸ 555 στὴν ἀσιατική τους κοιτίδα, ἀναζήτησαν νέες πατρίδες στὴ Δύση. Ἀπὸ τὰ βορειότερα τοῦ Καυκάσου, ὅπου ἐστάθμευσαν, ζήτησαν οἱ ᾽Αβαιοι ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἰουστινιανὸ Α' τὴν ἄδεια νὰ ἐγκατασταθοῦν σὲ αὐτοκρατορικὰ ἐδάφη. Τὸ αἶτημά τους δὲν ἐγίνε δεκτὸ καὶ ἔτσι προχώρησαν δυτικώτερα καὶ συνάντησαν τὰ ἐγκατεστημένα πέρα ἀπὸ τὸν Δούναβι γερμανικὰ φύλα.

Ἔθνος πολεμικό, καλὰ ὁργανωμένο μὲ ἓναν ἀρχηγό, τὸν χαγάνο, μὲ θεσμούς καὶ ὁργάνωση διπλωματίας, καθὼς καὶ μεγάλη στρατιωτικὴ πείρα, οἱ ᾽Αβαιοι ἐπωφελήθηκαν ἀπὸ τὶς ἀντιθέσεις τῶν γερμανικῶν λαῶν ἐτάχθησαν μὲ τοὺς Λογγοβάρδους, νίκησαν μαζὶ τοὺς Γεπίδες, τῶν ὁποίων κατέλυσαν τὸ κράτος τὸ 567. Τὸ Βυζάντιο ἐτήρησε στάση οὐδετερότητος καὶ πέτυχε νὰ ἀνακτήσῃ ἀπὸ τοὺς Γεπίδες τὸ Σίρμιο, πόλιν τῆς Εὐρώπης ἐπίσημον, στρατιωτικὸ ἔρεισμα καίριο στὸν ποταμὸ Σαῦο. Οἱ Λογγοβάρδοι βρέθηκαν τώρα κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν μέχρι πρὸ ὀλίγου συμμάχων τους Ἀβάρων καὶ ἀναγκάσθηκαν τὸ 568 νὰ ἐγκαταλείψουν τὶς παννονικὲς ἐκτάσεις καὶ νὰ ἀναζητήσουν καλύτερη τύχη στὴν ἰταλικὴ γῆ. Μόνοι κύριοι τοῦ χώρου βορεῖνὰ τοῦ μεγάλου ποταμοῦ ἔμειναν οἱ ᾽Αβαιοι, οἱ ὁποῖοι ἱδρυσαν στὴν καρδιὰ τῆς Κεντρικῆς καὶ Ἀνατολικῆς Εὐρώπης ἰσχυρὸ κράτος ποὺ διατηρήθηκε μέχρι τὸ 803, ὅταν τὸ διέλυσε ὁ Κάρολος ὁ Μέγας. Τὸ ἀβαρικό κράτος ἄρχιζε στὸν Δούναβι καὶ ἔφθανε στὸν Δνείπερο, τὸν Ἑλβα καὶ τὶς Βαλτικὲς χῶρες καὶ περιέλαβε στοὺς κόλπους του τοὺς ἐκεῖ παλαιότερα ἐγκατεστημένους λαοὺς Οὐτρίγούρους, Κουτρίγούρους, Ἄντες, Σλάβους. Τὸ ἀβαρικό ἔθνος ἀπέβη γείτονας ἐπικίνδυνος γιὰ τὸ Βυζάντιο, προπάντων ὅταν στίς ἐπιδρομὲς του παρέσυρε καὶ σλαβικὰ πλήθη. Σταθμὸ γιὰ τὶς περαιτέρω ἐξελιξίσεις ἀποτέλεσε ἡ ἄλωση τοῦ Σιρμιού ἀπὸ τοὺς Ἀβάρους ὅστερα ἀπὸ τρίχρονη (579-582) σκληρὴ πολιορκία.

Ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ τὴν ἴδια ἐποχὴ εἶχε νὰ πολεμήσῃ καὶ τοὺς Πέρσες στὸ ἀνατολικὸ σύνορο καὶ ἀναγκάστηκε νὰ συμμορφωθῇ μὲ τὶς ἀβαρικὲς ἀξιώσεις. Παραιτήθηκε ἀπὸ τὸ Σίρμιο καὶ συμφώνησε νὰ πληρώσῃ τὴν καθυστερούμενη χορηγία τῶν τριῶν χρόνων τῆς πολιορκίας, 240.000 χρυσᾶ νομίσματα (3×80.000), καθὼς εἶχε καθορισθῇ στὴν συμφωνία τοῦ ἔτους 574 νὰ παίρνουν οἱ ᾽Αβαιοι ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ κράτος 80.000 χρυσᾶ νομίσματα τὸν χρόνο. Ὅταν ὁ αὐτοκράτωρ Μαυρίκιος ἀρνήθηκε νὰ ἀνεβάσῃ τὸ ποσὸ τῆς χορηγίας σὲ 100.000 νομίσματα, ὁ χαγάνος ἐξεστράτευσε τὸ

583 και την Σιγγηδόνα πόλιν κατέστρεψε και πολλές έτερας πόλεις χειρώσατο τας υπό τὸ Ἰλλυρικὸν τελούσας (Θεοφ. σ. 253). Ἡ Σιγγηδὼν εἶναι σπουδαῖος στρατιωτικὸς κόμβος ἀνάμεσα στὰ ποτάμια· τὴν γὰρ Σιγγηδόνα δύο ποταμοὶ ἀγκαλίζονται ὃ τε Σάος καὶ Δράος (Θεοφ. Σιμ. VII 11, 7). Τελικὰ τὸ 584 αὐτοκράτωρ καὶ χαγάνος συμφώνησαν στὸ ποσὸ τῶν 100.000 χρυσῶν νομισμάτων τὸν χρόνο καὶ ἔκλεισαν εἰρήνην, χωρὶς ὅμως νὰ σταματήσουν ἐντελῶς οἱ ἀβαρικὲς λεηλασίες.

Ἡ αἴσια λήξη τοῦ βυζαντινοπερσικοῦ πολέμου μὲ τὴν πολὺ εὐνοϊκὴ γιὰ τὴν αὐτοκρατορίαν συνθήκη τοῦ ἔτους 591 ἀποδέσμευσε τὰ δρώντα στὸ ἀνατολικὸ μέτωπο βυζαντινὰ στρατεύματα, καὶ ὅπως λέει ὁ Θεοφάνης, σ. 267: εἰρήνης βαθείας τὴν Ἀνατολὴν καταλαβούσης, Ἀβαρικὸς ἐπὶ τὴν Εὐδρώπην ἐκύμαινε πόλεμος. διὰ τοῦτο ὁ αὐτοκράτωρ Μανυρίκιος τὰς δυνάμεις ἀπὸ ἀνατολῆς ἐπὶ τὴν Θράκην μετήγαγεν. Καὶ πραγματικὰ τὰ ἀβαροσλαβικὰ φύλα εἶχαν ἐπωφεληθῇ ἀπὸ τὴν ἀπασχόληση τῶν βυζαντινῶν στρατευμάτων στὸ περσικὸ μέτωπο γιὰ νὰ ἀρχίσουν ἐπιδρομὲς καταστρεπτικὲς στὸ Ἰλλυρικὸ καὶ τὴν Θράκην, ὅπου εἶχαν μείνει οἱ ἀπαραίτητες φρουρές, γιὰ νὰ φυλάξουν τὶς διαβάσεις καὶ νὰ προστατεύουν τὰ ἀστικά κέντρα.

Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ παρακολουθήσουμε τὶς ἀβαροσλαβικὲς ἐπιδρομὲς, γιατί δὲν ὑπῆρχε σταθερὸ μέτωπο, καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κύριον ἀντίπαλο, τὸν χαγάνο τῶν Ἀβάρων, ἄτακτα σλαβικὰ πλήθη ἐκινοῦντο χωρὶς σχέδιο καὶ συνοχὴ μὲ τὴν καθοδήγηση τοπικῶν ἀρχηγῶν. Τὰ γεγονότα παρακολουθοῦμε στὸν σχεδὸν σύγχρονον Θεοφύλακτον Σιμοκάττην, ἱστορικὸ ἀξιόπιστον, ἀλλὰ σκοτεινὸ στὴν διατύπωση, καὶ τὸν μεταγενέστερον χρονογράφο Θεοφάνην, ποὺ στηρίζεται σὲ καλὰς πηγές. Ἀποσπασματικὲς εἰδήσεις ὑπάρχουν ἀκόμη στοὺς ἱστοριογράφους τοῦ 7^{ου} αἰῶνα, συγγραφεῖς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας Εὐάγριο καὶ Ἰωάννη Ἐφέσου, ἐνῶ τὰ Θαύματα τοῦ ἁγίου Δημητρίου³ καὶ τὰ πρακτικῆς χρησιμότητος ἔργα τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου (905-959) παρέχουν ἰδιαίτερα πολὺτιμο ὕλικό.

Τὸ πρῶτον βιβλίον τῶν Θαυμάτων ἔχει συνταχθῇ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ἡρακλείου (610-641) ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπον (ἀπὸ 606/610 μέχρι περίπου 620) Θεσσαλονικῆς Ἰωάννη καὶ ἀναφέρεται στὸ τέλος τοῦ 7^{ου} καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 8^{ου} αἰῶνα. Τὸ δεύτερον βιβλίον ἔχει συνταχθῇ γύρω στὰ 678-685 ἀπὸ ἄγνωστο, Θεσσαλονικέα συγγραφέα, πιθανῶς κληρικόν, καὶ ἀφορᾷ τὶς προηγούμενες δεκαετίες. Παρέχουν ἀξιόπιστη καὶ ζωντανὴ εἰκό-

3. Νεώτατη κριτικὴ φιλολογικὴ ἔκδοσις ἀπὸ τὸν P. Lemerle (στὴν ὁποία καὶ οἱ παραπομπὲς ποὺ ἀκολουθοῦν): Les plus anciens Recueils des Miracles de Saint Démétrius I. Le Texte, II. Commentaire, Paris 1979-1981.

να τῆς ζῶης στὴν Θεσσαλονίκη καὶ τὴν γύρω περιοχὴ μὲ εὐρύτερες ἀκόμη προεκτάσεις.

Πολύτιμο γιὰ τὴν ἱστορία τῶν γειτονικῶν λαῶν καὶ γιὰ τοὺς Σλάβους ποὺ ζοῦν στὰ αὐτοκρατορικὰ ἐδάφη εἶναι τὸ ἐμπιστευτικὸ χαρακτηριστὶκὸ πόνημα τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν* (*De administrando imperio*)⁴, τοῦ ὁποίου ἡ σύνταξη χρονολογεῖται μεταξὺ 948/949 καὶ 951/952. Τὸ ὕλικό, ποικίλο, προέρχεται ἀπὸ παλαιότερους συγγραφεῖς, πρεσβευτικὲς ἐκθέσεις, ἐμπιστευτικὲς στρατιωτικὲς ἀναφορές, ἐπίσημα πρωτόκολλα ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πλούσια προφορικὴ παράδοση. Μὲ τὸ πόνημα αὐτὸ ὁ βασιλικὸς συγγραφεὺς ἐπεχείρησε νὰ παρουσιάσῃ ἓνα ὑποτυπῶδες, καὶ ἐνίοτε ἀφελές, ἐγχειρίδιο διεθνoῦς πολιτικῆς καὶ διεθνῶν σχέσεων, πλουτισμένο μὲ ἱστορικὲς, γεωγραφικὲς καὶ ἐθνολογικὲς παρεκβάσεις. Τὸ πονημάτιο τοῦ ἰδίου αὐτοκράτορος *Περὶ Θεμάτων ἀνηκόντων τῇ βασιλείᾳ τῶν Ρωμαίων*⁵ μὲ τὸν τίτλο του παρέχει τὴν ἐντύπωση ὅτι θὰ εἶναι κατατοπιστικὸ ἔργο γιὰ τὸν σπουδαῖο διοικητικὸ θεσμὸ τῶν θεμάτων· στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ τὶς γεωγραφικὲς σπουδὲς τοῦ αὐτοκράτορος μὲ βάση τὰ κείμενα τοῦ Στεφάνου Βυζαντίου καὶ τοῦ Συνέκδημου τοῦ Ἱεροκλέους καὶ γι' αὐτὸ τὸ αὐτοκρατορικὸ πόνημα παρουσιάζει τὴν γεωγραφικὴ κατάσταση τῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα μὲ σποραδικὲς προσθήκες τοῦ βασιλικoῦ συγγραφέως γιὰ τὴν διοικητικὴ διαίρεση σὲ θέματα. Χρονολογεῖται τὴν τετάρτη δεκαετία τοῦ Ι' αἰῶνα.

Τὸ βυζαντινὸ πολεμικὸ σχέδιο ἀπέβλεπε στὴν διάσπαση τῆς ἀβαροσλαβικῆς συμπράξεως καὶ τὴν ἀπώθηση τῶν Σκλαβινῶν ἐθνῶν πέρα ἀπὸ τὸν Δούναβι. Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 593 ὁ σπουδαῖος στρατηγὸς Πρίσκος, ξεκινώντας ἀπὸ τὸ ὄχυρὸ Δορύστορο στὸν κάτω ροῦ τοῦ ποταμοῦ, πέρασε στὴν ἀπέναντι ὄχθη, ἀδιαφορώντας γιὰ τὶς διαμαρτυρίες τοῦ χαγάνου τῶν Ἀβάρων ὅτι παραβίασε τὴν βυζαντινοαβαρικὴ συνθήκη τοῦ 592. Ὁ Πρίσκος ἀντέταξε ὅτι οὐ πρὸς Ἀβάρους τὸν πόλεμον ποιῆσαι παραγέγονα, ἀλλὰ πρὸς τὰ Σκλαβινῶν ἔθνη ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος ἀπεστάλην (Θεοφ. σ. 270). Οἱ ἐπιχειρήσεις μὲ τὴν καθοδήγησιν τοῦ ἐπιδέξιου στρατιωτικοῦ ὑπῆρξαν ἐπιτυχεῖς, ἀντίθετα μὲ ἐκεῖνες ποὺ ἀνέλαβε τὸν ἀκόλουθο χρόνον ὁ ἀδελφὸς τοῦ αὐτοκράτορος Μαυρικίου Πέτρος κοντὰ στὶς παραδουνάβιες πόλεις Νόβες

4. Gy. Moravcsik - R. J. H. Jenkins, Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, Greek Text edited by Gy. Moravcsik, English Translation by R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks 1967 μετὰ διεξοδικoῦ ὑπομνήματος σὲ ἰδιότερο τόμο.

5. A. Pertusi, Costantino Porfirogenito, *De Thematisbus*. Introduzione, testo critico, commento, Città del Vaticano 1962.

και "Ασημα. 'Ο βυζαντινός μονάρχης αναγκάστηκε να αναθέσει και πάλι την αρχιστρατηγία στον Πρίσκο, ο οποίος πέτυχε να καταλάβει έκ νέου την Σιγγηδόνα (άνοιξη 595). Οι "Αβαροι αφού για δύο σχεδόν χρόνια άφησαν ήσυχο το Βυζάντιο, άπασχολημένοι σε πολεμικές επιχειρήσεις στην Κεντρική Ευρώπη έναντιόν των Φράγκων, παρουσιάζονται ξαφνικά να πολιορκούν με τους Σκλαβηνούς ύποτακτικούς των την Θεσσαλονίκη (βλ. κατωτ. σ. 22 έπ.).

Είναι βέβαιο ότι το 598 στρατός βυζαντινός υπό τον Πρίσκο διεξήγε επιτυχείς επιχειρήσεις στην περιοχή του κάτω ρού του Δουνάβειως και κοντά στην παραθαλάσσια Τόμι· άλλα όμως στρατιωτικά τμήματα υπό τον Κομεντίολο δέν έξεπλήρωσαν την άποστολή τους και άφησαν άφύλακτες τις διαβάσεις προς την Βασιλεύουσα, περίτρομη από τις άνησυχητικές ειδήσεις. Το «θανατικό» που έπese στο άβαρικό στρατόπεδο και ρήμαξε τους πολεμιστές και την βασιλική γενιά έκανε τον χαγάνο να άποδεχθί τις βυζαντινές προτάσεις για ειρήνευση. 'Η χρονολόγηση τής συμφωνίας τοποθετείται συνήθως στα 600, κατά νεώτερη άποψη στο 598⁶. Συνοριακή γραμμή όρίσθηκε ο Δούναβις και άνεγνωρίσθη στους Βυζαντινούς το δικαίωμα να περνούν τον ποταμό, όταν οι στρατιωτικές άνάγκες το επέβαλλαν: διομολογείται δέ *Ρωμαίοις και 'Αβάροις ο 'Ιστρος μεσίτης*, κατά δέ *Σκλαληνών έξουσία τον ποταμόν διανήξασθαι* (Θεοφ. Σιμ. VII 15.14). 'Ως άντάλλαγμα αύξήθηκε το ποσό τής βασιλικής χορηγίας προς τους 'Αβάρους κατά 20.000 χρυσά νομίσματα.

'Η συνθήκη δέν διατηρήθηκε για πολύ. 'Ο αύτοκράτωρ έκρινε ότι είχε την δύναμη να συντρίψει τον έχθρο και να άπαλλάξει την επικράτεια από τους έπιδρομείς. Και πράγματι με την ήγeseία του άξιου Πρίσκου τα βυζαντινά στρατιωτικά σώματα έθεσαν υπό τον έλεγχο τους την περιοχή του Βιμινακίου, άλλου στρατιωτικού όχυρου στον Δούναβι, πέρασαν κατόπιν στην άπέναντι όχθη και κοντά στον Τισσό ποταμό έδωκαν σκληρές μάχες έναντιόν 'Αβάρων και Γεπιδών, τις όποιες και έκέρδισαν. Και ενώ μετά την περιφανή των *Ρωμαίων νίκη*ν και την εκκαθάριση του συνόρου κατά μήκος του Δουνάβειως, περίμεναν όλοι να παγιωθί ή νέα κατάσταση, άσήμαντες έξωτερικές άφορμές προκάλεσαν την άνατροπή του Μαυρικίου, που δέν ύπολόγισε σωστά τις άντιδράσεις του στρατού στην διαταγή του να διαχειμάση στην άντιπέρα όχθη του Δουνάβειως και στην άντικατάσταση του στρατηγικωτάτου

6. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Συμβολή εις την χρονολόγησιν των άβαρικών και σλαβικών έπιδρομών επί Μαυρικίου (582-602) έν Σύμμεικτα Κέντρου βυζαντινών έρευνών τ. 2, 'Εν 'Αθήναις 1970 σ. 145-185, όπου και ή πλουσία επί του θέματος βιβλιογραφία.

Πρίσκου. Ἀπὸ τὴν στρατιωτικὴ ἐξέγερση ἐπωφελήθηκε ὁ ἐκατόνταρχος Φωκάς, ὁ ὁποῖος χωρὶς δυσκολία ἔφθασε στὸν κραταῖο αὐτοκρατορικὸ θρόνο (23 Νοεμβρίου 602).

Ἀπὸ τὴν παρακολούθηση τῶν κινήσεων τῶν ἀντιπάλων δυνάμεων κατὰ τὴν διάρκεια τῶν δύο τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 5' αἰῶνα εἶναι φανερό ὅτι οἱ μόνιμες ἐγκαταστάσεις Ἀβάρων καὶ Σλάβων βρίσκονται πέρα ἀπὸ τὸν Δούναβι⁷. Ἀλλοτε γίνεται λόγος γιὰ τὶς προετοιμασίες τοῦ χαγάνου γιὰ νὰ ἐπιτεθῇ στὶς βυζαντινὲς πόλεις τοῦ ποταμοῦ, ἄλλοτε γιὰ τὴν ἐξώθηση τῶν Σκλαβήνων ἀπὸ μέρους τοῦ χαγάνου νὰ περάσουν τὸν Δούναβι καὶ νὰ μποῦν στὰ βυζαντινὰ ἐδάφη, ἄλλοτε γιὰ τὴν ἐντολὴ ποῦ δίνουν οἱ βυζαντινοὶ στρατηγοὶ νὰ ἐτοιμασθοῦν τὰ πλοιάρια, μὲ τὰ ὁποῖα θὰ περάσῃ ὁ στρατὸς στὴν ἀντιπέρα τοῦ Ἰστροῦ ὅχθη, ὅπου εἶναι οἱ Σκλαβηνίες. Σημειῶνω μερικὰ πολὺ χαρακτηριστικὰ χωρία: Θεοφ. Σιμ. VI 6. 2: *ἔφασκε ὁ αὐτοκράτωρ... οὐκ ἂν ἡρεμοίη τὸ βάρβαρον, εἰ μὴ τὸν Ἰστρον ἐς τὰ μάλιστα τὸ Ρωμαϊκὸν περιφρουρήσοιτο* (ἄνοιξη 593)· αὐτόθι VI 11. 5: *ὁ χαγάνος τὰ τῶν Σκλαυηνῶν πληθὴ προστάττει διαπεραιοῦσθαι τὸν Ἰστρον* (ἄνοιξη 594)· Σοῦδα στὴν λέξι Σκλαβηρόν· «Σκλαβηρόν ἔθνος τὸ πέραθεν τοῦ Ἰστροῦ»· Θεοφ. Σιμ. VIII 5. 9-11: *ὁ αὐτοκράτωρ τῷ στρατηγῷ ἐγκελεύεται περὶ τε τὸν Ἰστρον προστάττει τὰς διαβάσεις ποιήσασθαι*· ὁ στρατηγὸς ποῦ ἦταν ἔτοιμος κατὰ Σκλαβηρίας πληθύος στρατοπεδεύεσθαι παρήγγειλε τὰς τῶν Ρωμαίων πορθμίδας χορηγεῖν ταῖς δυνάμεσιν, ὅπως τὸν ποταμὸν δι-

7. Γιὰ τὴν γεωγραφικὴ σημασία τοῦ ὅρου Ἑλλάς στὸ ἀπόσπασμα 16 τοῦ ἱστορικοῦ Μενάνδρου (γιὰ τὸ ἔτος 576) καὶ στὸ χωρίο τοῦ Εὐαγγερίου 5' 10 (γιὰ τὸ 584 περ.), ὅπου δηλώνεται ὅλη ἡ Χερσόνησος τοῦ Αἰμοῦ καὶ ὅχι ὁ περιωρισμένος χώρος τῆς κυρίως Ἑλλάδος βλ. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινὴ Ἱστορία τ. Α' σ. 317-322. Στὸν Β' 1 τόμο σ. 352-361 ἐξετάζονται τὰ σχετικὰ μὲ τὸ λεγόμενο Χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας καὶ τὴν σλαβικὴ διείσδυση στὸν ἑλληνικὸ χῶρο προβλήματα. Σὲ πρόσφατη μελέτη του φαίνεται νὰ ἀποδέχεται τὰ δεδομένα τοῦ Χρονικοῦ τῆς Μονεμβασίας καὶ ὁ *VI. Πορονιέ*: Aux origines de la slavisation des Balkans: La constitution des premières slavies macédoniennes à la fin du VIe siècle, ἐν *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres* 1980 σ. 230-257. Ἡ συναγωγὴ συμπερασμάτων μὲ βάση περιωρισμένο ἀρχαιολογικὸ ὕλικό, ποῦ μερικὲς φορὲς συμπτωματικὰ ἔχει βρεθῇ, χωρὶς μεσολάβηση συστηματικῆς ἐπεξεργασίας ἀλλὰ πρόχειρη παρουσίαση ἀπὸ ἀνασκαφεῖς, ξένους πρὸς τὸν βυζαντινὸ κόσμο καὶ τὴν προβληματικὴ τοῦ Χρονικοῦ τῆς Μονεμβασίας, τὸ ὁποῖο συνήθως ἔχουν ὡς ἀφετηρία, δὲν νομίζω ὅτι βοηθᾷ στὴν ὀρθὴ ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος τῆς σλαβικῆς διεισδύσεως στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ὁ *VI. Πορονιέ*, γνώστης τῶν προβλημάτων τῆς Βορείου Βαλκανικῆς, δὲν εὐτύχησε, νομίζω, τὸ ἴδιο στὴν τελευταία του μελέτη σχετικὰ μὲ τὴν παρουσία τους στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ἐκεῖνο ποῦ προέχει πλέον εἶναι ἡ συστηματικὴ διερεύνηση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου καὶ τῶν νομισματικῶν εὐρημάτων κατὰ τὶς ἑλληνικὲς ἀνασκαφές.

ανήξονται· καὶ παλαιότερα στὰ 576, ὅταν οἱ Βυζαντινοὶ συνέπραξαν μὲ τὸν χαγάνο Βαϊάνο ἐναντίον τῶν Σλάβων, ἀνέλαβαν νὰ διαπεραιώσουν τοὺς Ἀβάρους μὲ τὰ εἰδικὰ πλοίαρια: ἐμπαλιν διελθεῖν παρεσκεύασε τὸν Ἰστρον ἐν ταῖς καλουμέναις ἀμφιπρύμνοις τῶν νεῶν (Μένανδρος ἀπ. 16 σ. 405 ἐκδ. Βόννης).

Ὁ αὐτοκράτωρ Μαυρίκιος ἀπέβλεπε νὰ συντρίψῃ τὸν ἐχθρὸ στὶς βάσεις του καὶ ὄχι νὰ φθεῖρῃ τὰ στρατεύματά του, καταδιώκοντας ἀβαροσλαβικὲς ὁμάδες μέσα στὸν ἐκτεταμένο χώρῳ τοῦ Ἰλλυρικοῦ. Γι' αὐτὸ συγκέντρωσε τὶς στρατιωτικὲς του δυνάμεις πέρα ἀπὸ τὸν Δούναβι, γνωρίζοντας ὅτι οἱ μοναχικὲς ὁμάδες θὰ γύριζαν πίσω ἢ ἂν παρέμεναν στὰ αὐτοκρατορικὰ ἐδάφη θὰ ἦταν ἀκίνδυνες, χωρὶς ἄλλη ὑποστήριξη ἀπὸ τοὺς νικημένους ὁμοεθνεῖς των. Μὲ τὴν στρατιωτικὴ αὐτὴ τακτικὴ συμβαδίζει καὶ ἡ πολιτικὴ ἐνέργεια τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου (610-641), ὁ ὁποῖος εὐνόησε τὴν ἐγκατάσταση σλαβικῶν φύλων στὸ βόρειο-βορειοδυτικὸ Ἰλλυρικό.

Στὰ κρίσιμα χρόνια τῆς περσικῆς προελάσεως, γιὰ νὰ ἀποφύγῃ ὁ Ἡράκλειος τὴν δημιουργία δευτέρου μετώπου, συμφώνησε μὲ τοὺς Ἀβάρους τὸ 619, κυρίως ἀπὸ τὸ 614 τῆς Σάλωνος στὴν Ἀδριατικὴ καὶ τῶν βυζαντινῶν πόλεων τοῦ βορείου Ἰλλυρικοῦ, νὰ τοὺς προσφέρῃ ἐτήσια χρηματικὴ χορηγία. Ταυτόχρονα ὅμως προσπάθησε νὰ ὑπονομεύσῃ τὴν δυνάμει τους, ὑποκινώντας σὲ ἀπειθεία ὑποταγμένα σ' αὐτοὺς σλαβικὰ φύλα. Μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ παρότρυνση οἱ Κροάτες, οἱ Χρωβάτοι τοῦ βασιλικοῦ συγγραφέως, πέρασαν τὸν Δούναβι καὶ μετὰ τὸ 623 ἐγκαταστάθηκαν στὰ ἀνατολικὰ τῶν δειναρικῶν Ἀλπεων ἀνάμεσα στοὺς ποταμοὺς Δραῦο καὶ Σαῦο, περιοχὲς ποὺ εἶχαν ἐρμηθεῖ ἀπὸ τὶς ἀβαρικὲς ἐπιδρομές. Πάλι μὲ τὴν συγκατάθεση τοῦ ἴδιου αὐτοκράτορος ἐγκαταστάθηκαν οἱ Σέρβοι μακριὰ ἀπὸ τὴν δαλματικὴ ἀκτὴ στὰ νοτιοανατολικά τῶν Κροατῶν, στὴν περιοχὴ ποὺ βρίσκεται νότια καὶ δυτικὰ τοῦ ποταμοῦ Δρίνα μέχρι σχεδὸν τὰ Σκόπια. Ὑποχρέωση τῶν μεταναστῶν ἦταν νὰ ἀναγνωρίζουν τὰ κυριαρχικὰ δικαιώματα τοῦ βυζαντινοῦ ἡγεμόνος. Γιὰ τὴν στρατιωτικὴν κατάστασιν τῆς περιοχῆς εἶναι σημαντικὴ ἡ παρουσία βυζαντινοῦ στρατιωτικοῦ διοικητοῦ στὸ Βελιγράδι ποὺ μνημονεύεται ὄχι μὲ τὸ ρωμαϊκὸ του ὄνομα Σιγγίδουον, ἀλλὰ τὸ σλαβικὸ Βελέγραδον: ἐμήνυσαν Ἡρακλεῖ τῷ βασιλεῖ διὰ τοῦ στρατηγοῦ, τοῦ τότε τὸ Βελέγραδον κρατοῦντος, δοῦναι αὐτοῖς (δηλ. στοὺς Σέρβους) ἐτέραν γῆν εἰς κατασκήνωσιν (Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανὸν κεφ. 32 σ. 152₁₉₋₂₀).

Συζητήσιμη εἶναι ἡ προτεινομένη ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Πορφυρογέννητο συσχέτιση τοῦ τοπωνυμίου τὰ Σέρβ(λ)ια στὸ θέμα Θεσσαλονίκης μὲ τὴν ἐγκατάστασιν στὴν περιοχὴ ἀριθμοῦ Σέρβων ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἡράκλειο (Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανὸν κεφ. 32 σ. 152₇₋₁₈). Δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχαν ἐκεῖ ἐγκατασταθῇ Σέρβοι· ἀλλὰ τὸ γεωγραφικὸ ὄνομα δὲν

ἀποτελεῖ ἀπόδειξη, ὅταν μάλιστα καὶ ὁ τρόπος ἐκφορᾶς τούτου διαφέρει ἀπὸ τὸν συνηθισμένο γιὰ τὰ βυζαντινὰ τοπωνύμια (γενικὴ κτητικὴ στὸν ἐνικὸ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ἄρθρο σὲ οὐδέτερο πληθυντικοῦ π.χ. Τὰ Κύρου, Τὰ Γαλάτου, Τὰ Ἐλευθερίου, Τὰ Στουδίου κλπ.). Κατὰ τὸν Κ. Ἀμαντο, τὸ τοπωνύμιον *Τὰ Σέρβ(λ)ια* προῆλθε ἀπὸ τὸν τύπο Τὰ Σερβίου. Ὅπως καὶ ἂν εἶναι, ὁ Πορφυρογέννητος εἶχε ἀδυναμία στὴν ἐτυμολόγησιν ὀνομάτων καὶ γεωγραφικῶν ὄρων συνήθως ἄστοχη, μιὰ καὶ δὲν εἶχε τὴν κατάλληλὴν κατάρτισιν.

Ἡ ἀποτυχημένη ἐκστρατεία καὶ πολιορκία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Ἀβάρους τὸ καλοκαίρι τοῦ 626 ἔθεσε τέρμα στὰ φιλόδοξα σχέδια τοῦ χαγάνου. Ἀποτέλεσμα τοῦ κλονισμοῦ τῆς ἀβαρικῆς ἰσχύος ἦταν καὶ ἡ ἀπελευθέρωσις ἀπὸ τὸν ζυγὸ τῶν λαῶν τῆς περιοχῆς τῆς Μαιώτιδος λίμνης, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ Βούλγαροι προχώρησαν δυτικώτερα. Στὴν ἑβδομὴ δεκαετία τοῦ Ζ' αἰῶνα ἓνα τμήμα τῶν οὐννικῶν ἢ τουρκικῶν τούτων λαῶν μὲ ἀρχηγό τους τὸν Ἀσπαρούχ πέρασαν τοὺς ποταμοὺς Δάναπρι (Δνείπερο) καὶ Δάναστρι (Δνείστερο) καὶ ζήτησαν καταφύγιον σὲ τόπον ἀσφαλῆ καὶ δυσμάχητον καλούμενον *Ὀγλο*, πέρα ἀπὸ τίς ἐκβολὰς τοῦ Δουνάβεως. Ἀσφαλισμένοι στὴν τελματώδη βάση τους οἱ Βούλγαροι ἄρχισαν ἐπιδρομὰς στὰ νότια τῶν ἐκβολῶν τοῦ ποταμοῦ καὶ ἀνάγκασαν τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον Δ' νὰ ἐκστρατεύσῃ ἐναντίον τους μὲ ἰσχυρὰς δυνάμεις τὸ 680. Ἡ βασιλικὴ ἐκστρατεία ἀπέτυχε καὶ ὁ αὐτοκράτωρ ἀναγκάσθηκε νὰ συνθηκολογήσῃ (681) καὶ νὰ ἀναγνωρίσῃ τὴν ἵδρυσιν ἀνεξάρτητου βουλγαρικοῦ κράτους στὰ βυζαντινὰ ἐδάφη μετὰξὺ Δουνάβεως καὶ περίπου ἀνατολικοῦ Αἴμου μέχρις Ὀδύσσου. Οἱ Βούλγαροι ὑπέταξαν καὶ τὰ γειτονικὰ σλαβικὰ φύλα τοὺς Σεβέρεις καὶ τὰς καλουμένας ἐπὶ γενεάς. Ἀπὸ τὴν σύμπραξιν καὶ τελικὰ συγχώνευσιν τοῦ σχετικὰ ὀλιγάριθμου ἀλλὰ ἰσχυροῦ καὶ πολεμικοῦ βουλγαρικοῦ λαοῦ μὲ τὸ πολυάριθμον, σλαβικὸν στοιχεῖον — πού πραγματοποιήθηκε μὲ κλονισμοὺς καὶ συγκρούσεις ἀνάμεσα στὸν παλαιοβουλγαρικόν, ἀντιδραστικὸν πυρῆνα καὶ τοὺς εὐνοοῦντας τὴν συνεργασίαν μὲ τὸ σλαβικὸν ὑπόστρωμα Βουλγάρους—, προῆλθε μιὰ νέα πολιτικὴ δύναμις πού βάρυνε στίς τύχας τοῦ Βυζαντινοῦ ἀλλὰ καὶ ἀργότερα τῆς Βαλκανικῆς μέχρι τίς μέρες μας. Ὁ νέος πολιτικὸς ὀργανισμὸς βρῆκε τὴν δικήν του ἐθνικὴ ταυτότητα, υἱοθέτησε τὴν σλαβικὴν ὡς ὁμιλουμένην γλῶσσαν καὶ ἀργότερα μὲ τὴν πίεσιν τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐνσυνείδητην ἀπόφασιν τοῦ Βουλγάρου ἡγεμόνος ἀνέπτυξε τὴν πολιτισμικὴν του βάση μὲ τὴν προσχώρησιν στὸν χριστιανισμὸν (ἔτ. 864, βλ. κατωτ. σ. 63).

Οἱ Σλάβοι

Ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, πολυεθνικὴ ἐξ ἀρχῆς, ὅπως ἡ παλαιότερη ρωμαϊκὴ, ἀκολούθησε τὴν πολιτικὴ τῆς Ρώμης στὴν ἐγκατάσταση ξένων ἐθνικῶν ὁμάδων στὰ ἐδάφη της, ἀντιμετωπίζοντας ἐχθρικὰ μόνον ἐκείνους ποὺ ἔρχονταν ὡς ἐπιδρομεῖς ἔτοιμοι νὰ λαφυραγωγήσουν, ἢ ὡς κατακτητὲς γιὰ νὰ δημιουργήσουν ἀνεξάρτητο, αὐτοδύναμο πολιτειακὸ καὶ πολιτιστικὸ κέντρο. Ἀνέχθηκε τὴν εἰρηνικὴ ἐγκατάσταση ξένων ἐθνικῶν ὁμάδων, μερικὲς φορὲς μάλιστα τὴν εὐνόησε, ὅπως στὴν περίπτωση Κροατῶν καὶ Σέρβων, ὅταν τὸ ἔκρινε πρόσφορο καὶ ἀκίνδυνο. Ὁ σεβασμὸς τῆς κρατοῦσης πολιτικῆς τάξεως ἦταν ἡ πρώτη ὑποχρέωση τῶν νεοφερμένων.

Στὴν βορεινὴ εὐρωπαϊκὴ περιφέρεια τῆς αὐτοκρατορίας ὑπῆρχε σχετικὰ συμπαγὴς ἐγκατάσταση Σλάβων, συγκροτημένη σὲ αὐθύπαρκτη διοικητικὴ ἐνότητα. Οἱ φυλετικὲς ὁμάδες αὐτῆς τῆς κατηγορίας, αὐτοδύναμες καὶ αὐτοδέσποτες, δὲν ἔχουν καμιὰ δέσμευση ἔναντι τοῦ βυζαντινοῦ μονάρχου, οὔτε τὴν ὑποχρέωση πληρωμῆς φόρου σ' αὐτόν. Στὴν κατηγορία αὕτῃ ἀνήκουν οἱ Σεβέρεις, ἐγκατεστημένοι στίς νοτιοανατολικὲς προσβάσεις τοῦ Αἴμου, ὅπου ἡ κλεισούρα Βερεγάβων, ὁπότεν στὰ 680 οἱ Βούλγαροι τοὺς μετακίνησαν πρὸς τὴν παραλία τοῦ Εὐξείνου.

Ἀντίθετα μ' αὐτοὺς ὑπῆρχαν οἱ σλαβικὲς ὁμάδες ποὺ τελοῦσαν ὑπὸ πάκτον, εὐρίσκονταν δηλαδὴ σὲ σχέση ὑποτελείας καὶ πλήρωναν φόρο στὸν αὐτοκράτορα. Στὴν κατηγορία αὕτῃ καταλέγονται τὰ γειτονικὰ μὲ τοὺς Σεβέρεις σλαβικὰ φύλα, ποὺ διακρίνονται μὲ τὴν ὀνομασίαν ἐπτὰ γενεαὶ καὶ σαφῶς ἀναφέρονται ὑπὸ πάκτον. Αὕτῃ ἡ νομικὴ σχέση πρέπει νὰ ὑπῆρχε, τουλάχιστον θεωρητικὰ, μεταξὺ αὐτοκρατορίας καὶ τῶν κατεσπαρμένων στὰ ἐδάφη τῶν ἐπαρχιῶν Μακεδονίας, Θράκης, Ἀχαΐας —γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω τίς ὀνομασίες τῆς διοκλητιανείου διοικητικῆς διαιρέσεως— σλαβικῶν ἐγκαταστάσεων, ποὺ ἀναφέρονται συνήθως μὲ τὸ ὄνομα Σκλαβηνίες. Πρόκειται γιὰ μικρότερες σλαβικὲς ὁμάδες ποὺ ὑπακούουν καθεμιά σ' ἓναν ἀρχηγὸ καὶ ζοῦν ἀνάμεσα στὸ παλαιότερο πληθυσμικὸ ὑπόστρωμα. Ἐχουν ἐγκαταλείψει τὴν νομαδικὴ ζωὴ καὶ ἔχουν μόνιμα ἐγκατασταθῇ εἴτε σὲ περάσματα ποταμῶν ἀνάμεσα σὲ ὄρεινους ὄγκους εἴτε σὲ βουνοπλαγιὰς εἴτε στὴν πεδιάδα, συχνὰ κοντὰ σὲ βαλτοτόπια.

Στὴν Συλλογὴ τῶν Θαυμάτων τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἀντικατοπτρίζεται ἡ συγκεχυμένη κατάσταση ποὺ διαμορφώθηκε στὸ Ἰλλυρικόν, ὅταν σλαβικὰ φύλα ἄρχισαν τίς ἐπιδρομὰς τους. Στὴν πρώτη μεγάλῃ ἐπίθεσὴ τους κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης, γνωστὴ μόνον ἀπὸ τὴν Συλλογὴ τῶν Θαυμάτων, συνάχθηκαν ἀπὸ μακριὰ, ὑπακούοντας στὴν πρόσκληση τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Ἀβάρων, στοὺς ὁποίους ἀκόμη ἦταν ὑποτελεῖς: ὁ τῶν Ἀβάρων ἡγούμενος...

καλεῖ πρὸς αὐτὸν τὴν ἅπασαν τῶν Σκλαβηνῶν θηριώδη φυλὴν —ὁπεῖκον γὰρ αὐτῷ τηνικαῦτα τὸ ἔθνος ἅπαν— (Θαύματα, Α' 13 σ. 134). Χωρὶς πρόνοια γιὰ τὸν ἀνεφοδιασμό τους, χωρὶς ἐπιτελικὴ ὀργάνωση, μὲ στοιχειώδεις γνώσεις κατασκευῆς πολιορκητικῶν ὀργάνων ἀλλὰ καὶ πλήρη ἄγνοια σωστῆς χρήσεώς των, οἱ Σλάβοι ἀπέτυχαν καὶ ξαναγύρισαν στὶς μακρινὲς ἐστίες τους στὶς παννονικὲς πεδιάδες, πέρα ἀπὸ τὸν Δούναβι. Ἡ σύντομη πολιορκία (ἑπτὰ μέρες) ἄρχισε Κυριακὴ 22 Σεπτεμβρίου καὶ χρονολογήθηκε ἀπὸ τοὺς σημερινοὺς ἐρευνητὲς στὰ 586 ἢ 597, ἔτη ποὺ ἡ 22 Σεπτεμβρίου εἶναι ἡμέρα Κυριακὴ. Ὁ P. Lemerle, ὁ ὁποῖος ἐπὶ δεκαετίες εἶχε ἀποδεχθῇ τὴν δευτέρη χρονολογία, σὲ πρόσφατη μελέτῃ του⁸ μετάβαλε γνώμη καὶ ἐτάχθη ὑπὲρ τῆς πρωϊμώτερης, 586. Ὁρθότερη μοῦ φαίνεται ἡ χρονολογία 597, ἐναρμονιζομένη πολὺ περισσότερο μὲ τὴν περιγραφὴ τῆς γενικώτερης πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς καταστάσεως στὴν Βαλκανικὴ, ὅπως παρουσιάζεται στὸ ἔργο τοῦ σύγχρονου ἱστορικοῦ Θεοφύλακτου Σιμοκάττη. Ἐντελῶς φανταστικὸ θεωρῶ τὸν ἀριθμὸ τοῦ ἀγιογραφικοῦ κειμένου (100.000) γιὰ τοὺς πολιορκητὲς, νέον *Ξέρξου στρατόν*, ὅπως λέει (σ. 134), ποὺ ὀφείλεται, πιστεύω, στὴν ἐπιθυμία τοῦ συντάκτη νὰ δώσῃ μεγαλύτερη ἔμφαση στὴν θαυματουργὴ βοήθεια τοῦ πολιοῦχου ἀγίου, τὸν ὁποῖο παρουσιάζει ὀρθοῖο πάνω στὸ τεῖχος ἐν ὀπλίτου σχήματι νὰ γκρεμίζῃ μὲ τὸ κοντάρι τοῦ τὸν ἐχθρό, μόλις πρόβαλε ἀνάμεσα στὶς δύο ἐπάλξεις. Τὴν περιγραφὴ τοῦ ἀγιογραφικοῦ κειμένου ἀκολούθησαν οἱ Βυζαντινοὶ τεχνίτες, ὅπως δείχνει τὸ ἐπιχρυσωμένο ἀργυρὸ κιβωτίδιό μὲ τὶς παραστάσεις ἀπὸ τὸν βίον τοῦ ἀγίου Δημητρίου. Στὴν ἑπαλξὴ πάνω ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ τεῖχους προβάλλει νεανίας σγουρομάλλης μὲ στρατιωτικὴ στολή, ὁ ἅγιος Δημήτριος, κρατώντας στὸ ἀριστερὸ χερὶ ἀσπίδα καὶ στὸ δεξιὸ μακρὸ δόρυ. Στὸ κάτω μέρος μπρὸς ἀπὸ τὸ τεῖχος οἱ ἐχθροί, καβαλλάρηδες μὲ βαρβαρικὴ ἀμφίεση, φεύγουν καλπάζοντας πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις, ἐνῶ ὁ ἕνας κονταροκτυπημένος ἔχει χάσει τὴν ἰσορροπία του καὶ πέφτει⁹. Στὶς ἐπιθέσεις ποὺ ἀκολούθησαν τὸν Ζ' αἰῶνα ἐναντίον τῆς Θεσσαλονίκης οἱ Σλάβοι ἔχουν πιά ἀποσπασθῇ ἀπὸ τὸν ἄβαρικό ζυγὸ καὶ ἔχουν ἐγκατασταθῇ στὸν μακεδονικὸ καὶ θεσσαλικὸ κάμπο κατὰ διάφορες ὁμάδες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἄλλες διατήρησαν τὴν φυλετικὴ τους ὀνομασία καὶ ἄλλες ξεχώρισαν μὲ γεωγραφικὰ ὀνόματα δηλωτικὰ τοῦ χώ-

8. P. Lemerle, *Les plus anciens Recueils* τ. II, *Commentaire* σ. 48 ἐπ., ἐνθα καὶ ἀκριβὲς ἀνάλυση τῶν ἱστορικῶν στοιχείων τῆς περιγραφῆς τοῦ ἀγιογράφου. *Sp. Vryonis*, *The evolution of Slavic society and the slavic invasions in Greece. The first major slavic attack on Thessaloniki a.D. 597* ἐν *Hesperia* τ. 50 (1981) σ. 378-390.

9. Δημοσίευση τοῦ κιβωτιδίου ἀπὸ τὸν Ἀ. *Ξυγγόπουλο*, Βυζαντινὸν κιβωτίδιον μετὰ παραστάσεων ἐκ τοῦ βίου τοῦ ἀγίου Δημητρίου ἐν Ἀρχαιολογικῇ Ἐφημερίδι 1936 σ. 101-136. P. Lemerle, *Note sur les plus anciennes représentations de Saint Démétrius* ἐν *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* περ. Δ' τ. 10 (1980-1981) σ. 1-10

ρου τῆς νέας τους ἐγκαταστάσεως. Εἶναι οἱ Σκλαβῖνοι Δρογουβίτες, Σαγουνδάτοι, Βελεγεζῆτες, Βαϊουνῆτες, Βερζῆτες, πού ἀναφέρονται στὸ θαῦμα Β' 1 τῆς συλλογῆς (σ. 175). Οἱ Δρογουβίτες ἔχουν ἐγκατασταθῇ στὸν Κεραμήσιο κάμπο (βλ. κατωτ. σ. 30 ἐπ.), οἱ Βελεγεζῆτες κατοικοῦν εἰς τὰ τῶν Θηβῶν καὶ Δημητριάδος μέρη στῇ Θεσσαλίᾳ (Θαύματα Β' 4 σ. 214· καλοκαίρι 676). Εἶναι ἀκόμη οἱ Σκλαβῖνοι Στρυμονίτες στὰ ἀνατολικά τῆς Θεσσαλονίκης καὶ οἱ Ρυγχῖνοι (αὐτόθι Β' 4 σ. 211) στὴν Χαλκιδική, πού πῆραν τὸ ὄνομά τους ἀπὸ τὰ ποτάμια Στρυμόνα καὶ Ρυγχίνο —ταυτιζόμενο πιθανῶς μὲ τὸν Ρήχιο ποταμὸ πού ἀναφέρει ὁ ἱστορικὸς Προκόπιος—, ὅπου καὶ οἱ οἰκισμοὶ τους¹⁰. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὑπῆρχε σλαβικὴ παροικία καὶ στὴν ὕπαιθρο τῆς θρακικῆς Βιζύης (αὐτόθι σ. 210).

Ζῶντας οἱ Σλάβοι κατὰ ὁμάδες ἀνεξάρτητες πλέον δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀποβάλλει τὸν τραχὺ καὶ ληστρικὸ τρόπο συμπεριφορᾶς, συγχρόνως ὅμως δέχονται τὴν ἐπίδραση ἀνωτέρου πολιτισμικοῦ περιβάλλοντος καὶ ἀπὸ νομάδες μεταβάλλονται σὲ καλλιεργητές. Στὸ πρῶτο αὐτὸ στάδιο διατήρησαν τοὺς ναυπηγικοὺς τρόπους πού γνώριζαν (αὐτόθι Β' 1 σ. 175: πρῶτως ἐφευρόντων ἐξ ἐνὸς ξύλου γλυπτὰς νῆας κατασκευάσαι... ὥσπερ κατεσκευάσαν ἐκ μονοδένδρων γλυπτὰς νῆας), κατάλληλους μόνο γιὰ ποτάμια ναυσίπλοια, ὅπως συνήθιζαν στοὺς τόπους προελεύσεώς τους ἀλλὰ πού μεταχειρίσθηκαν καὶ στὶς ναυτικὲς ἐπιθέσεις ἐναντίον παραθαλασσιῶν πόλεων, ὅπως ἡ Θεσσαλονίκη καὶ ἡ Κωνσταντινούπολη. Στὴν ἐπίθεση κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης (πού ὁ P. Lemerle χρονολογεῖ στὰ 615)¹¹, ἔχοντας ἐπὶ κεφαλῇς τὸν Σλάβο Χάτζωνα, χρησιμοποίησαν τὰς ἐκ μονοδένδρων γλυπτὰς νῆας, ὅπως ἐπίσης στὴν ἀβαρική πολιορκία τῆς Βασιλεύουσας τὸ 626 ἀνέλαβαν μὲ τὰ μονόξυλα ἀκάτιά τους τὸν ἀποκλεισμὸ τῆς πόλεως ἀπὸ τὸ μέρος τῆς θάλασσας (Πασχ. Χρον. σ. 723₁₅, 724_{8,13,20}). Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ σλαβικὴ ναυτικὴ συμμετοχὴ δὲν ἦταν ἀποδοτικὴ, οὔτε μποροῦσε νὰ εἶναι, νομίζω, ἀφοῦ τὰ μέσα ναυσίπλοιας ἦταν προσαρμοσμένα γιὰ ποτάμια χρῆση καὶ ὄχι γιὰ τὴν ἀνοιχτὴ θάλασσα. Γι' αὐτὸ καὶ θεωρῶ ξένη πρὸς τὴν πραγματικότητα τὴν συνέχεια τοῦ ἀγιογραφικοῦ κειμένου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ Σλάβοι ἀπλώθηκαν στὰ αἰγαιοπελαγίτικα νησιά (ἡ νῆσος Ἰμβρος, ὅπου βεβαιώνεται ἀπὸ ἄλλη μαρτυρία σλαβικὴ παρουσία, εἶναι πολὺ κοντὰ στὴν στεριά καὶ ἐπομένως μποροῦσαν εὐκόλα νὰ διαπεραιωθοῦν) καὶ σὲ μέρος τῆς Ἀσίας: Οἱ Σκλαβῖνοι (πού προηγουμένως ὠνόμασε ἀναλυτικὰ) καὶ κατὰ θάλασσαν ὀπλισάμενοι καὶ πᾶσαν τὴν Θερραλίαν καὶ τὰς περὶ αὐτὴν νήσους καὶ τῆς

10. Γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν ἐγκαταστάσεων τῶν ἀνωτέρω σλαβικῶν φύλων βλ. P. Lemerle, τ. II, Commentaire σ. 111 ἐπ., ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

11. P. Lemerle ἐνθ' ἀνωτ. II σ. 91 ἐπ.

Ἑλλάδος, ἔτι μὴν καὶ τὰς Κυκλάδας νήσους καὶ τὴν Ἀχαΐαν πᾶσαν, τὴν τε Ἑπειρον καὶ τὸ πλεῖστον τοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ μέρος τῆς Ἀσίας ἐκπορθῆσαι, καὶ ἀοικῆτους, ὡς εἴρηται, πλείστας πόλεις τε καὶ ἐπαρχίας ποιῆσαι (Β' 1 σ. 175)¹². Ὁ ἀγιογράφος θέλοντας νὰ τονίσῃ τὴν δύναμιν τοῦ ἐχθροῦ, ποὺ πολιορκῆσε τὴν Θεσσαλονίκη, τὸν παρουσιάζει ἱκανὸν νὰ διαπλῇ τὸ Αἰγαῖο καὶ νὰ ἐκπορθῇ τμῆμα τῆς ἀσιατικῆς ἡπείρου, τὸ Αἰγαῖον πέλαγος βαρύνουσι καὶ δυσπέρατον καὶ κύματα μακρὰ καὶ ὄρεσιν εἰκότα προσανεγείρουν τοῖς πλέουσιν (κατὰ τὴν ζωηρὴ περιγραφὴ τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Περὶ Θεμάτων* σ. 83₃₀), γαλήνιο πραγματικὰ μόνο τὸν Σεπτέμβρη, δὲν δαμάζεται μὲ μέσα κατάλληλα γιὰ ποτάμια ναυσιπλοῖα. Ἐξ ἄλλου εἶναι βέβαιον ὅτι στίς Κυκλάδες καὶ τὰ λοιπὰ αἰγαιοπελαγίτικα νησιὰ δὲν ἀπαντοῦν σλαβικὰ τοπωνύμια, ὥπως ἔχει διαπιστώσει καὶ ὁ εἰδικὸς μελετητὴς τῶν σλαβικῶν τοπωνυμίων M. Vasmer.

Περισσότερο κατατοπισμένοι εἴμαστε σχετικὰ μὲ τὶς ἐπιθετικὰς πρωτοβουλίας τῶν Σλάβων ἐναντίον τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ ὁποία χάρις στὰ ἰσχυρὰ τείχη καὶ τὴν καλὴ ὀργάνωσιν τῆς ἀμύνης ἔμεινε τελικὰ ἀπόρθητη. Μὲ νυχτερινὸ αἰφνιδιασμὸ ἐπίλεκτο ἀπόσπασμα 5.000 Σκλαβίνων στίς 27 Ὀκτωβρίου 604 δοκίμασε νὰ κυριεύσῃ τὴν πόλιν ἀλλὰ ἀπέτυχε· οἱ πολῖτες ἔτρεξαν στὰ τείχη ἀπὸ ὅπου καθορῶσιν ἐπὶ τὸ πεδῖον τοῦ σεβασμίου ναοῦ τῆς χριστοφόρου μάρτυρος Ματρώνης πληθὺν βαρβαρικὴν, οὐκ ἄρα μὲν πολλήν, ἄχρι γὰρ πέντε χιλιάδων παρ' ἡμῖν ἐλογίσθησαν, σφοδρὰν δὲ τῇ ἰσχυρίᾳ διὰ τὸ ἐπιλέκτους τε ἀπαντας καὶ ἐμπειροπολέμους καθεστηκέναι (Θαύματα, Α' 12 σ. 126₁₄). Τόσο γιὰ τὴν ἐπίθεσιν αὐτῇ, ὅσο καὶ γιὰ τὶς δύο ἐπόμενες, ποὺ θὰ γίνῃ ἀμέσως λόγος, ἀκολουθῶ τὴν χρονολόγησιν ποὺ προτείνει ὁ P. Lemerle. Ἀπὸ τὸ χωρίον εἶναι σαφές ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ πολιορκίαν ἀλλὰ γιὰ ἐπίθεσιν σὲ ὠρισμένο σημεῖον τοῦ χερσαίου τείχους.

Γνωρίζοντας τὸ δυσπρόβλεπτον τῆς πόλεως ἀπὸ τὴν στεριά, οἱ Σκλαβῖνοι κατέφυγαν τὸ 615 σὲ ἐπίθεσιν ἀπὸ τὴν θάλασσαν (Θαύματα Β' 1) μεταφέροντας ὥσπερ κατεσκευάσαν ἐκ μονοδένδρων γλυπτὰς νῆας, ἀπείρους τὸν ἀριθμὸν ὑπαρχούσας, κατὰ τὸ πρὸς θάλασσαν κατεστρατοπέδευσαν μέρος, ἐνῶ οἱ οἰκογένειές τους εἶχαν μεταφερθῇ μὲ τὶς ἀποσκευές τους στὴν πεδιάδα, περιμένοντας νὰ ἐγκατασταθοῦν ἐν τῇ πόλει μετὰ τὴν ἄλωσιν (Θαύματα, σ. 175). Ἡ ἀποτυχία καὶ αὐτὴ τῇ φορᾷ ἦταν ὀλοκληρωτικὴ, γιὰτὶ καὶ ὁ ναυτικὸς ἐξοπλισμὸς τῶν Σλάβων ἦταν ἀκατάλληλος γιὰ θαλασσίνην ἐπιχείρησιν ἀλλὰ καὶ οἱ Θεσσαλονικεῖς πρόλαβαν νὰ ἀποκλείσουν μὲ ἀλυσίδα καὶ

12. Τὴν ἐπιχείρησιν κατὰ τῶν ἐλληνικῶν νησιῶν καὶ ἀκτῶν τοποθετεῖ ὁ P. Lemerle αὐτόθι σ. 94 στὰ 614.

νὰ φράξουν μὲ πασσάλους τὴν πρόσβαση στὸ λιμάνι καὶ νὰ τοποθετήσουν μηχανικὰ μέσα στὸν μῶλο¹³. Ἡ καταστροφή συμπληρώθηκε, ὅταν σὲ ὥρα νηνεμίας εὐθὺς ἄνεμος ἐξωτικός κατέπνι, ὡς λοιπὸν μὴδὲ τὰς ἐναπομεινάσας τῶν βαρβάρων ναυκέλλας δύνασθαι πρὸς ὑποστροφήν ἐλάσαι (Θαύματα Β' 1, σ. 176-178).

Μετὰ καὶ τὴν ἀποτυχία αὐτῇ, οἱ Σκλαβῖνοι ἐστράφησαν πάλι πρὸς τοὺς παλαιούς κυρίους των, τοὺς Ἀβάρους, καὶ πρότειναν νὰ ἀναλάβουν ἀπὸ κοινοῦ ἐπιχείρηση ἐναντίον τῆς μεγάλης μητροπόλεως τοῦ Ἰλλυρικοῦ, προβάλλοντες ὡς δέλεαρ καὶ τὰ πλούσια λάφυρα ποὺ τοὺς περίμεναν μετὰ τὴν συρροή τῶν προσφύγων ἀπὸ τῆς πόλεως τῆς Βαλκανικῆς· καὶ αὐτὴν (τὴν Θεσσαλονίκη) ὑποδέχεσθαι πάντας τοὺς ἀποφύγους (=πρόσφυγες) τῶν ἐκ τοῦ Δανουβίου μερῶν, Παννονίας τε καὶ Δακίας καὶ Δαρδανίας καὶ τῶν λοιπῶν ἐπαρχιῶν τε καὶ πόλεων καὶ ἐν αὐτῇ ἐπερείδεσθαι (Θαύματα Β' 2 σ. 185₂₀). Οἱ Ἀβαιοι συμφώνησαν μὲ τὴν πρόταση ἀλλὰ χρειάσθηκαν δύο χρόνια γιὰ νὰ κινητοποιήσουν τοὺς ὑποτελεῖς λαοὺς (τὰ ἐνδότερον αὐτοῦ πάντα βάρβαρα φύλα συναθροίσας (ὁ χαγάνος), ἅμα τε τῶν πάντων Σκλαβίνων καὶ Βουλγάρων καὶ ἀπειρῶν ἐθνῶν ἐν ἀναριθμήτῳ λαῷ, παρετάξατο μετὰ διετὴ χρόνον τῇ μαρτυροφυλάκτῳ ταύτῃ ἡμῶν πόλει· αὐτόθι σ. 185). Ἔτσι τὸ καλοκαίρι τοῦ 618 Ἀβαιοι καὶ Σκλαβῖνοι πολιορκήσαν γιὰ τριαντατρεῖς μέρες τὴν Θεσσαλονίκη μὲ πολὺπλοκα μαγγανικὰ ὄπλα, τὰ ὅποια ὅμως ἐξ αἰτίας καὶ τῆς ἀπειρίας τῶν χειριστῶν δὲν στάθηκαν ἱκανὰ νὰ ρίξουν τὰ τείχη. Κατόπιν τούτου ἀναγκάστηκαν νὰ ἔλθουν μὲ τοὺς Θεσσαλονικεῖς σὲ συμφωνία, τῆς ὁποίας τὸ περιεχόμενον μᾶς εἶναι ἄγνωστο, καὶ νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν πολιορκία (αὐτόθι σ. 186-189)¹⁴. Ἡ πόλη στηρίχθηκε στὰ δικά της ἀμυντι-

13. Γιὰ τὰ τοπογραφικὰ τοῦ θαλασσίου τείχους καὶ τοῦ λιμανιοῦ τῆς Θεσσαλονίκης διαφωτιστικὴ ἡ μελέτη τοῦ Χ. Μπακιτζῆ, Ἡ θαλάσσια ὁχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης (Παρατηρήσεις καὶ προβλήματα) ἐν Βυζαντινὰ τ. 7 (1975) σ. 289-341 καὶ σχέδια καὶ πίνακες σ. 461-495 μὲ πλήρη ἐξ αὐτοψίας γνώση τοῦ χώρου καὶ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ· λεπτομερὴς βιβλιοκρισία ὑπὸ Γ. Θεοχαρίδη ἐν Μακεδονικὰ τ. 15 (1975) σ. 371-395.

14. Βλ. τὸ διαφωτιστικὸ ὑπόμνημα τοῦ P. Lemerle, τ. II, Commentaire σ. 94 ἐπ. Ἡ ἀφήγηση γιὰ τοὺς σεισμούς ποὺ ἀκολούθησαν (Θαύματα Β' 3 σ. 193-195) εἶναι ἀκριβὴς μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἀποδίδει τὴν συνήθη πορεία τῶν σεισμῶν στὸν ἐλληνικὸν ὥρον· μιὰ ἰσχυρὴ σεισμικὴ δόνηση ἀκολουθεῖται ἀπὸ σειρά ἄλλων ἀσθενεστέρων. Ἡ σκόνη προέρχεται ἀπὸ τοὺς σοφάδες ποὺ πέφτουν καὶ τὰ οἰκοδομήματα ποὺ γκρεμίζονται λιγώτερο ἢ περισσότερο. Οἱ Σλάβοι τῆς γύρω περιοχῆς, ποὺ κατὰ τὸ κείμενον ἔτρεξαν γιὰ νὰ λεηλατήσουν τὴν πόλιν ἀλλὰ βρῆκαν ἐμπόδιο τὰ τείχη ὄρθια στὴ θέση τους καὶ δὲν προχώρησαν, εἶναι πιθανώτερον ὅτι ἔνοιωσαν τὸν ἴδιο φόβο—ὅταν μάλιστα οἱ δονήσεις συνεχίζονταν—ποὺ αἰσθάνθηκαν καὶ οἱ Θεσσαλονικεῖς καὶ σκόρπισαν ἔξω στὴν ὑπαίθρο (τοῦ πλείστου λαοῦ ἀόπλου ἐν τοῖς ἔξω τῆς πόλεως μέρεσι σποράδην ὑπάρχοντος, διὰ τὸ μὴδὲνα τολμᾶν εἰς οἶκον τὸ καθόλου εἰσιεῖναι σ. 194).

κὰ μέσα, μιὰ καὶ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη (δεύτερη δεκαετία τοῦ Ζ' αἰῶνα) δὲν μποροῦσε νὰ περιμένη βοήθεια ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἐξουσία. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἡράκλειος προσπαθοῦσε νὰ ἀνασυγκροτήσῃ τὸν ἐξασθενημένο ἀπὸ τὴν βασιλεία τοῦ προκατόχου του στρατιωτικὸ μηχανισμό γιὰ νὰ ἀναλάβῃ τὴν σταυροφορίαν κατὰ τῶν Περσῶν.

Πολιορκία τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὴν στεριὰ μὲ συντονισμένη προσπάθεια ἀποκλεισμοῦ τοῦ ἀνεφοδιασμοῦ τῆς πόλεως ἀπὸ τὴ θάλασσα πραγματοποιοῦσαν τὸ καλοκαίρι τοῦ 676, μετὰ τὴν θανάτωση τοῦ ρηγὸς τῶν Ρυγχίνων Περβούνδου (βλ. κατωτ. σ. 34), οἱ Σκλαβῖνοι Στρυμονῖτες καὶ Ρυγχῖνοι ἔχοντας τὴν σύμπραξιν τῶν Σαγουδάτων, φύλου ἐγκατεστημένου δυτικὰ τοῦ Ἀξιοῦ, κάπως νοτιώτερα τῶν Δρογουβιτῶν. Ἡ πολιορκία κράτησε μέχρι τὸ καλοκαίρι τοῦ 678 καὶ ἔφερε σὲ δύσκολη θέση τοὺς Θεσσαλονικεῖς. Ἡ μόνη βοήθεια ποὺ ἔφθασε στὸ διάστημα αὐτὸ ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἐξουσία ἦταν δέκα πολεμικὰ πλοῖα ποὺ μετέφεραν καὶ τρόφιμα (δέκα ἐνόπλους καράβους μετὰ καὶ δαπανῶν), γιὰτὶ ὁ αὐτοκράτωρ δὲν μποροῦσε στρατὸν πλεῖονα στείλαι· καὶ γὰρ καὶ αὐτὸς συνέβη ἐν ἐτέρῳ ἀσχολεῖσθαι πολέμῳ¹⁵. Ὁ πόλεμος ποὺ ἀπασχολεῖ τὸν αὐτοκράτορα εἶναι ἡ ναυτικὴ ἐκστρατεία τῶν Ἀράβων κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ Μωαβία, ὅταν οἱ στόλοι τοῦ χαλιφάτου ἀπὸ τὸ 673 πῆζαν τοὺς θερινοὺς μῆνες τὴν Βασιλεύουσα μέχρις ὅτου τὸ 678 συνετρίβησαν. Ἡ περιφανὴς νίκη τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Δ', ποὺ τόσο ἐντυπωσίασε τοὺς συγχρόνους του¹⁶, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα καὶ τὴν λύση τῆς πολιορκίας τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Σλάβους τῶν γύρω περιοχῶν· καὶ ἐγένετο ἀμεριμνία μεγάλη ἐν τε τῇ Ἀνατολῇ καὶ Δύσει, ἐπὶ λέγει ὁ Θεοφάνης (σ. 356).

Γιὰ πρώτη φορὰ ἐμφανίστηκαν τὸ 676-678 οἱ Σλάβοι νὰ ἀναλαμβάνουν αὐτοτελεῶς, χωρὶς τὴν σύμπραξιν τῶν Ἀβάρων, σοβαρὴ πολεμικὴ ἐπιχείρηση. Τόσο ἡ διάρκειά τῆς πολιορκίας, ὅσο καὶ ἡ προσκόμιση μηχανικῶν μέσων—ἔστω καὶ ἂν ὑπάρχῃ ὑπερβολὴ στὴν περιγραφὴ τοῦ ἀγιογράφου (Θαύματα Β' 4 σ. 216₃₀): οἱ τοξόται καὶ οἱ ἀσπιδιώται καὶ οἱ ἀγριᾶνες καὶ οἱ ἀκοντισταὶ καὶ σφενδονισταὶ καὶ μαγγανᾶριοι— μαρτυροῦν τὴν τεχνικὴ πρόοδο ποὺ πραγματοποιοῦσαν τὰ σλαβικὰ φύλα τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὰ 618 ὡς

15. Θαύματα Β' 4 σ. 213. Βλ. καὶ τὰ λίαν διαφωτιστικὰ σχόλια τοῦ ἐκδότου P. Lemerle, τ. II Commentaire σ. 111-136 γιὰ τὸ Θαῦμα Β' 4 (σ. 218-221 τοῦ κειμένου).

16. Θεοφ. σ. 356: οἱ τὰ ἐσπέρια οἰκοῦντες μέρη, ὃ τε Χαγᾶνος τῶν Ἀβάρων καὶ οἱ ἐπέκεινα ρῆγες, ἔξαρχοι τε καὶ κάσταλδοι καὶ οἱ ἐξοχώτατοι τῶν πρὸς τὴν δύσιν ἐθνῶν, διὰ πρεσβευτῶν δῶρα τῷ βασιλεῖ στείλαντες, εἰρηνικὴν πρὸς αὐτοὺς ἀγάπην κυρωθῆναι ἠτήσαντο. εἰζας οὖν ὁ βασιλεὺς ταῖς αὐτῶν αἰτήσεσιν ἐκέρωσε καὶ πρὸς αὐτοὺς δεσποτικὴν εἰρήνην.

τὰ 678 στὶς χερσαῖες ἐπιχειρήσεις. Ἀντίθετα στὸν ναυτικὸ τομέα οἱ γνώσεις τους εἶναι πάντοτε πενιχρές. Δὲν χρησιμοποιοῦν πλέον τὰ παραδοσιακά σ' αὐτοὺς μονόξυλα ἀλλὰ ζευκτὰ πλοῖα, τῶν ὁποίων ὅμως δὲν διευκρινίζεται ἡ κατασκευή. Ἡ σαφῶς διαφορετικὴ ὁρολογία γιὰ τὴν δήλωση σλαβικῶν πλωτῶν μέσων (ἐξευγμέναι νῆες, ζευκτὰ πλοῖα) καὶ βυζαντινῶν (τὰ τελευταῖα ἀναφέρονται ὡς κάραβοι, νῆες, ὀγκάδες, δρόμωνες, πλώιμα, θαλάσσιοι πλωτῆρες) ὑποδηλοῖ νομίζω καὶ διαφορετικὴ κατασκευή. Ἔχω τὴν γνώμη ὅτι οἱ Σλάβοι δὲν ἔχουν μάθει ἀκόμη τὰ μυστικὰ τῆς ναυπηγικῆς. Ἀμφιβάλλω ἐπίσης ὅτι θὰ διακινδύνευαν τὸ μακρινὸ ταξίδι στὴν Προποντίδα ὡς τὴν Κωνσταντινούπολη¹⁷, ὅπως εἰκάζει ὁ P. Lemerle ἀπὸ τὴν μνεία τοῦ *τελωνείου*, θεωρῶντάς το πιθανώτερο ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ *τελωνεῖο* τῆς Κωνσταντινουπόλεως παρὰ γιὰ τῆς Ἀβύδου στὴν εἴσοδο τοῦ Ἑλλησπόντου. Πάντως γιὰ μιὰ πειρατικὴ ἐνέδρα, ὅπως παρουσιάζεται στὸ κείμενο περισσότερο κατάλληλοι εἶναι μικροὶ κλειστοὶ ὅρμοι μὲ γύρω βλάστηση (οἱ θύλακοι τοῦ κειμένου) ποὺ χρησιμεύουν ὡς κρυψόφυτα καὶ ὄχι ἡ ἀνοικτὴ θάλασσα.

Ἡ ἀδυναμία τῶν Σλάβων στὸν ναυτικὸ τομέα φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός τῆς ἀνεμπόδιστης εἰσόδου τῶν δέκα βασιλικῶν πολεμικῶν στὸ λιμάνι τῆς πολιορκημένης Θεσσαλονίκης.

Οἱ Ἀβανοὶ μετὰ τὴν ἀποτυχία τους νὰ ἐκπορθήσουν τὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 626 σταμάτησαν τὶς ἐπιδρομὲς τους στὸ Ἰλλυρικὸ καὶ ἀποσύρθηκαν στὸ κράτος τους πέρα ἀπὸ τὸν Δούναβι.

Οἱ περιοχὲς τόσο τοῦ σημερινοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ὅσο καὶ τὰ βορειότερα τμήματα τοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ τῆς Θράκης δὲν ἔπαψαν νὰ βρίσκονται θεωρητικὰ ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας, ἔστω καὶ ἂν τὰ διέσχιζαν ξένοι ἐπιδρομεῖς ἢ κατὰ καιροὺς μικρότερες ἢ μεγαλύτερες ξένες ἐθνικὲς ὁμάδες εὗρισκαν σ' αὐτὰ καταφύγιο καὶ τόπο γιὰ ἐγκατάσταση πρὸς μόνιμη. Γιὰ πρώτη φορὰ βυζαντινὰ ἐδάφη συνέβη νὰ ἀποσπασθοῦν πραγματικὰ ἀπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ αὐτοκράτορος τὸ 680/681, ὅταν οἱ Βούλγαροι ἱδρυσαν με-

17. Οἱ ἀπὸ τοῦ *Στρυμῶνος* καὶ τοῦ *Ρυγχίνου* *Σκλαβῖνοι*... διὰ ζευκτῶν πλοίων τοὺς θαλαττίους πλωτῆρας, τοὺς ἐπὶ παρακομίδῃ καρπῶν ἐν τῇ βασιλευσούσῃ ἀνιόντας πόλει, παμπόλλους ἐκπορθήσαντες, ἀπὸ τε τῶν νήσων καὶ τῆς στενῆς θαλάττης (=Ἑλλησπόντου) καὶ τῶν ἐπὶ τὸ Πάριον καὶ Προκόννησον τόπους, καὶ αὐτοὺς τοὺς εἰς τὸ *τελωνεῖον* ἅμα τῶν πλωτῶν (προφανῶς τὰ σκάφη τῶν *τελωνειακῶν* γιὰ τὴν διενέργεια τῶν ἐλέγχων κλπ.) αἰχμαλωτίσαντες μετὰ πλείστων νηῶν οἴκοι ἐπὶ θυλάκους ἀπίασι (Θάματα Β' 4 σ. 220). Οἱ θαλάσσιοι πλωτῆρες, ποὺ χρησίμευαν γιὰ τὴν μεταφορὰ τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων, πρέπει νὰ ἦταν σὰν τὶς σημερινὲς μαοῦνες, βαθιὰ, χαμηλὰ φορτηγά, συνήθως ρυμουλκούμενα.

ταξὺ Δουνάβεως καὶ ἀνατολικοῦ Αἰμοῦ πρὸς τὴν μεριὰ τοῦ Εὐξείνου Πόντου ἀνεξάρτητο κρατικὸ ὄργανισμὸ· γι' αὐτὸ καὶ ὁ σάλος ποὺ προκάλεσε τὸ γεγονὸς, ὅπως μεταφέρεται ἀπὸ τὸν χρονολόγος (Θεοφ. σ. 358-359). Γιὰ τὶς προηγούμενες δεκαετίες ἀξιόπιστες μαρτυρίες βεβαιώνουν τὴν ἐπικοινωνία κέντρου-ἐπαρχιῶν. Ἔτσι ἀπὸ τὴν Διήγησιν τῶν Θαυμάτων Α' 13 σ. 137 μαθαίνουμε ὅτι κατὰ τὴν πρώτη ἀβαροσλαβικὴ πολιορκία τῆς Θεσσαλονίκης στὶς 22 Σεπτεμβρίου 597 (ἢ 586 κατ' ἄλλους) ὁ ἀνώτατος διοικητὴς τοῦ Ἰλλυρικοῦ (ὁ τὴν ἐπαρχον μετὰ χεῖρας ἔχων ἀρχὴν) ἀπουσίαζε ἀπὸ τὴν πόλιν, γιὰτὶ μὲ ἐπιτελεῖς τοῦ καὶ ἐπιλεκτοῦ στρατιωτικῆς ομάδας εἶχε μεταβῆ κατὰ τὴν Ἑλλήνων χώραν γιὰ λόγους ὑπηρεσιακοὺς (δημοσίων ἐνεκα χρειῶν). Ἐπὶ αὐτοκρατορίας Ἡρακλείου στὸ Βελιγράδι ἐδρεύει βυζαντινὸς στρατιωτικὸς διοικητὴς (βλ. ἀνωτ. σ. 20).

Τὰ βορειότερα αὐτοκρατορικὰ ἐδάφη, ἐρημωμένα ἀπὸ τὶς καταστροφικὲς ἐπιδρομὲς, οἰκίζονται ἀπὸ σλαβικὰ φύλα, ἀπὸ τὰ ὅποια ἄλλα ἔχουν τὴν ρητὴ ἄδεια τοῦ βυζαντινοῦ ἡγεμόνος, ὅπως οἱ Κροάτες καὶ οἱ Σέρβοι (ἀνωτ. σ. 20), ἄλλα τὴν ἀνοχὴ τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας. Ὑπάρχει καὶ μιὰ τρίτη κατηγορία οἰκιστῶν. Εἶναι οἱ ἀπόγονοι τῶν γηγενῶν κατοίκων Ἰλλυρικοῦ καὶ Θράκης ποὺ αἰχμαλωτίστηκαν ἀπὸ τοὺς Ἀβάρους καὶ μετὰ ἀπὸ δύο γενεὲς ἐπιστρέφουν ἀπὸ τὸν τόπο τῆς αἰχμαλωσίας στὶς παλιὰς τοὺς ἐστίες, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ ἀκολουθοῦσα διήγησις τῶν Θαυμάτων τοῦ ἁγίου Δημητρίου.

Τὸ ἐπεισόδιο τοῦ Κοῦβερ. Οἱ Σερμησιάνοι

Τὸ κεφάλαιο Β' 5 τῆς Συλλογῆς (σ. 227-234) *Περὶ τοῦ μελετηθέντος κρυπτῶς ἐμφυλίου πολέμου κατὰ τῆς πόλεως παρὰ τοῦ Μαύρου καὶ Κοῦβερ τῶν Βουλγάρων* προκάλεσε πολλὰ συζητήσια τόσο γιὰ τὴν ἐθνικότητα τῶν ἀρχηγῶν, ὅσο καὶ γιὰ τὴν δημογραφικὴ σύνθεσιν τοῦ πλήθους ποὺ ἀπὸ τὴν ἀντίπερα ὄχθιν τοῦ Δουνάβεως ὠδήγησαν οἱ Κοῦβερ καὶ Μαῦρος στὴν πεδιάδα τῆς Μακεδονίας. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἦταν Ἕλληνες αἰχμαλωτοὶ τῶν Ἀβάρων ποὺ τοὺς εἶχαν συλλάβει ἀπὸ διάφορες πόλεις, ὅταν πανίσχυροι περιέτρεχαν τὸ Ἰλλυρικὸ κατὰ τὴν δευτέρην δεκαετίαν τοῦ Ζ' αἰῶνα. Ἐγκατεστημένοι ἀπὸ τὸν χαγᾶνο κονιά στὴν ἀβαρική πρωτεύουσα Σίρμιο, ἀπὸ τὴν ὁποία πῆραν καὶ τὴν ἰδιαιτέρην ὀνομασίαν *Σερμησιάνοι*, ἤρθαν σ' ἐπιμιξίαν μὲ τὶς ὑποτελεῖς στοὺς Ἀβάρους ἄλλες ἐθνότητες, κρατῶντας τὴν πίστην, τὴν γλῶσσαν, τὴν ἐθνικὴν τοὺς ὑπόστασιν, τὶς πατροπαράδοτες συνήθειας (*παρειληφόντων καὶ τὴν ὁρμὴν τοῦ γένους κατὰ τῶν ἡθῶν τῶν Ρωμαιοῦν* 228_β) καὶ τὴν νοσταλγίαν τῶν χαμένων πατρίδων (τὴν τοῦ τοιοῦτου

λαοῦ τῶν πατρῶων πόλεων ἐπιθυμίαν σ. 228₂₁). Ἐλευθεροὶ πλέον οἱ περισσότεροι στὸ διάστημα τῶν ἐξήντα χρόνων ποὺ μεσολάβησαν, ἀποτέλεσαν τὴν ἑλληνικὴ ἐθνότητα τῶν Σερμησιάνων, στὴν ὁποία ὁ τῶν Ἀβάρων χαγάνος καθὼς τῷ γένει ἔθος ὑπῆρχεν ἄρχοντα τούτοις ἐπάνω κατέστησε, Κοῦβερ ὄνομα αὐτῷ (σ. 228₁₈). Ἐκμεταλλευόμενος ὁ Κοῦβερ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ νόστου λαμβάνει τὸν πάντα Ρωμαιοὺς λαὸν μετὰ καὶ ἐτέρων ἐθνικῶν...καὶ ἀνάστατοι καὶ ἀντάρται...τοῦ χαγάνου γίνονται (σ. 228₂₂). Σὲ ἄλλεπάλληλες συγκρούσεις μὲ τὸν χαγάνο ποὺ τοὺς καταδίωξε ὑπερίσχυσαν καὶ πέρασαν ὁ Κοῦβερ μετὰ τοῦ εἰρημένου σὺν αὐτῷ παντὸς λαοῦ τὸν προαφηγηθέντα Δανούβιν ποταμόν, καὶ ἔλθειν εἰς τὰ πρὸς ἡμᾶς μέρη, καὶ κρατῆσαι τὸν Κεραμήσιον κάμπον (σ. 228₂₈). Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Δούναβις ἐμφανίζεται καὶ ἐδῶ νὰ παίρνῃ τὴν θέσιν βορείου συνόρου. Ὁ Κεραμήσιος κάμπος μὲ βάση τὴν Tabula Peutingeriana ταυτίσθηκε μὲ τὴν πεδιάδα τῆς Πελαγονίας ἀνάμεσα Στόβους καὶ Ἡράκλεια Λυγκήστιδα, τὸ ἑλληνικὸ Μοναστήρι, σημερινὸ Βιτώλια. Ἀπὸ κεῖ ἀπηύθυναν στὸν αὐτοκράτορα παράκληση νὰ ἐπιτρέψῃ τὴν ἐγκατάστασίν τοὺς στὸν Κεραμήσιο κάμπο καὶ νὰ δώσῃ ἐντολὴ στὸ γειτονικὸ σλαβικὸ φύλο τῶν Δρουγουβιτῶν νὰ φροντίσῃ γιὰ τὸν ἐπισιτισμὸ τοὺς (βλ. κατωτ. σ. 33).

Τὸ πραγματικὸ σχέδιο τοῦ Κοῦβερ σύμφωνα μὲ μυστικὴ συνεννόηση μὲ τὸν Μαῦρο ἦταν νὰ γίνῃ κύριος τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἀπὸ κεῖ νὰ ἐξορμήσῃ γιὰ νέες κατακτήσεις μέχρι καὶ τὸν βασιλικὸ θρόνο.

Ὁ Μαῦρος, Βούλγαρος κατὰ τὸν συντάκτη τοῦ ἀγιογραφικοῦ κειμένου, πρόσφυξ ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς γίνεται πόλει (τὴν Θεσσαλονίκη, σ. 230₁). Πείθει τὶς ἀρχές γιὰ τὶς ἀγαθὲς προθέσεις του καὶ προκαλεῖ λόγον ἔγγραφον τοῦ αὐτοκράτορος, ὁ ὁποῖος τὸν ἐτίμησε μὲ τὸν τίτλο τοῦ ὑπάτου καὶ τοῦ ἔστειλε τὰ σχετικὰ διάσημα· ἔπεμψε ὠρατίωνα ὑπάτου τῷ αὐτῷ Μαύρῳ καὶ βάνδον (σημαία ἢ ἐξάρτημα τῆς ὑπατικῆς στολῆς;) φιλοτιμίας χάριν, κελεύσας πάντας τοὺς ἐκ τῶν τοῦ λεχθέντος Κοῦβερ Σερμησιάνους ἀποφύγους (=πρόσφυγες) ὑπ' αὐτὸν τὸν Μαῦρον γενέσθαι (σ. 230₅). Ἀπὸ τὴν στιγμήν ποὺ ἐφθάσε ἡ βασιλικὴ ἐντολή, τοποθετήθηκε ἀρχηγὸς τοῦ προσρυνέντος λαοῦ ὁ Μαῦρος καὶ αὐτὸς τούτων ὁ στρατηγὸς ὑπῆρχε (σ. 230₁₀). Ὁ αὐτοκράτωρ ἔκρινε σκόπιμο νὰ λάβῃ μέτρα ἀσφαλείας ὑπὲρ τοῦ Μαύρου καὶ τῶν προσφύγων καὶ διέταξε τὸν ἀρχηγὸ τοῦ βασιλικοῦ ναυτικοῦ στρατηγὸ τῶν Καράβων¹⁸

18. Γιὰ τὴν νεώτερη ἀπόψιν περὶ τοῦ στρατηγοῦ τῶν Καράβων ὡς ἀρχηγοῦ τῶν ναυτικῶν δυνάμεων τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ὄχι ὡς διοικητοῦ ἰδιαιτέρου θέματος, ὡς γινόνταν δεκτὸ παλαιότερα βλ. *Hélène Ahrweiler, Byzance et la Mer. La marine de guerre. La politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Paris 1966 σ. 22 ἐπ., *Hélène Antoniadis-Bibicou, Études d'histoire maritime de Byzan-*

Σισίννιο νά πλεύση με τήν ναυτική μοῖρα ἀπό τῶν τῆς Ἑλλάδος μερῶν, ὅπου περιπολοῦσε, στήν Θεσσαλονίκη. Ἐκεῖ ὁ Σισίννιος ἔδωκε ἐντολή στοὺς στρατιῶτες τοῦ Μαύρου, στοὺς πρόσφυγες καὶ τοὺς ναῦτες τοῦ στόλου (τοὺς Καραβισιάνους στρατιῶτες) νά κατασκευάσουν ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη στὰ δυτικὰ ἓνα περιχαρᾶκωμένο στρατόπεδο (παραφοσσέειν διετύπωσε), πρὸς τὸ τοὺς μέλλοντας ἐκ τῶν Σκλάβων προσφεύγειν Σερμησιάνους ἀδεῶς καὶ ἀνεμποδίστως προσέρχεσθαι (Θαύματα σ. 230-233).

Τὸ κείμενο, χρονολογούμενο πειστικὰ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 682-684¹⁹, εἶναι πλούσιο σὲ πληροφορίες γιὰ τὴν αὐτοκρατορική πολιτική, στρατιωτική καὶ δημογραφική στὸν χῶρο τῆς Κεντρικῆς Χερσονήσου τοῦ Αἰῶμου. Ἡ Θεσσαλονίκη πόλη-κλειδί εἶναι ὁ στόχος τῶν ἐπιδόξων ἐπαναστατῶν ἀλλὰ καὶ τῆς ἰδιαίτερης φροντίδας τοῦ αὐτοκράτορος.

Ἡ ἐλληνική στήν πλειοψηφία ἐθνικότης τῶν αἰχμαλώτων καὶ ἡ διατήρηση ζωηρῆς τῆς ἐλληνικῆς των συνειδήσεως προβάλλουν ἔντονα στὸ κείμενο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χωρία ποὺ σημείωσα προηγουμένως, χαρακτηριστικὰ τῶν πεποιθήσεων τῶν προσφύγων γιὰ τὴν ἐθνική τους προέλευση, εἶναι καὶ τὰ ἀκόλουθα (σ. 228₁₈): καὶ θάτερος θατέρῳ περὶ τῶν πατρίων τοποθεσιῶν ἀφηγούμενος, ἀλλήλοις πῦρ ἐν ταῖς καρδίαις τῆς ἀποδράσεως ὑφῆπτον· (σ. 228₃₁): Κἀκεῖσε αὐτῶν ἐγκαθεσθέντων (δηλ. στὸν Κεραμήσιο κάμπο), τὰς πατέρας ἡτοῦντο πόλεις, ὡς μάλιστα οἱ τῆς ὀρθοδόξου καθεστῶτες πίστεως, οἱ μὲν τὴν καθ' ἡμᾶς μαρτυροφύλακτον τῶν Θεσσαλονικέων πόλιν, ἄλλοι τὴν πανευδαίμονα καὶ βασιλῖδα τῶν πόλεων, ἕτεροι δὲ τὰς ἀπομεινάσας τῆς Θράκης πόλεις· (σ. 229₁₅): ἤρξαντο πλεῖστοι λοιπὸν οἱ ἐκ τῶν Ρωμαίων ὄντες μετὰ γυναικῶν καὶ τέκνων ἐν τῇ θεοσώστῳ ταύτῃ ἡμῶν (=Θεσσαλονίκη) εἰσιέναι πόλει· οὕστινας οἱ τὴν ὑπαρχον ἔχοντες φροντίδα ἐν τῇ βασιλευούσῃ διὰ τῶν πλωτῶν ἀπέπεμπον πόλει. Εἶναι αὐτοὶ ποὺ ὀνομάζονται Σερμησιάνοι ἀπὸ τὸν τόπο τῆς μεταφορᾶς των ὡς αἰχμαλώτων στήν Παννονία ἡστινος ἐπαρχίας, πάλαι μητρόπολις, ὑπῆρχε τὸ Σερμεῖον (=Σίρμιο). Ἡ ἐθνικότης τοῦ Κοῦβερ, τὸν ὁποῖο ὁ χαγάνος τῶν Ἀβάρων τοποθέτησε ἐπὶ κεφαλῇ τῶν Σερμησιάνων, εἶναι βουλγαρική. Πιθανῶς ἡ ἐπιλογή του ὀφείλεται σὲ πρόνοια τοῦ χαγάνου νὰ δυσχεράνη ἐνδεχόμενη σύμπραξη Σερμησιάνων-Κοῦβερ ἐναντίον τῆς προσωπικῆς του κυριαρχίας. Κατὰ μιὰ σοβαρὰ ὑποστηριζόμενη ἄποψη ὁ Κοῦβερ αὐτὸς πρέπει νὰ ταυτισθῇ μετὰ τὸν Βούλγαρο ἀρχηγὸ Κόβρατ, πατέρα τοῦ Ἀσπαρούχ. Πειστικώτερη ὅμως θεωρῶ τὴν ταύτιση μετὰ τὸν ἀδελφὸ τοῦ Ἀσπαρούχ, ὅπως προτείνεται ἀπὸ

ce. À propos du Thème des Caravisiens, Paris 1966 ἰδιαίτερα σ. 70 ἐπ.

19. P. Lemerle, Miracles τ. II σ. 136-162, ὅπου καὶ συζήτηση ὅλων τῶν προβλημάτων.

άλλους ἐπιστήμονες καὶ τελευταῖα ἀπὸ τὸν P. Lemerle. Οἱ βυζαντινοὶ χρονογράφοι δὲν μᾶς διέσωσαν τὸ ὄνομα τοῦ Βουλγάρου αὐτοῦ ἀλλὰ μᾶς πληροφοροῦν ὅτι περαιωθεὶς τὸν Δανοῦβιν ποταμὸν καὶ εἰς Παννονίαν τῆς Ἀβαρίας ὑποταγεὶς τῷ χαγάνῳ τῶν Ἀβάρων ἔμεινεν ἐκεῖ μετὰ τῆς δυνάμεως αὐτοῦ (Θεοφ. σ. 357₂₄). Ὅπως δὴ ποτε ὁ ἀριθμὸς τῶν Βουλγάρων αὐτῆς τῆς ομάδας θὰ ἦταν περιορισμένος, γιὰτὶ ὁ λαὸς ποὺ ἐξουσίαζε ὁ Κόβρατ διεσπάρθη μετὰ τὸν θάνατό του σὲ πέντε ομάδες καὶ κάθε μιὰ ἀπὸ αὐτὲς ἀκολούθησε ἓναν ἀπὸ τοὺς πέντε γιουὺς του. Ἀπὸ αὐτὲς ἰσχυρότερη φαίνεται ἦταν ἡ πρώτη ποὺ ἔμεινε στὴν πατρίδα γῆ καὶ ἡ ἄλλη ποὺ εἶχε ἀρχηγὸ τὸν Ἀσπαρούχ²⁰.

Ὁ συνεργάτης ποὺ διάλεξε ὁ Κοῦβερ γιὰ νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν κατακτητικὴν βλέψει του, Μαῦρος ὀνόματι, φέρεται μὲν στὴν ἐπικεφαλίδα τῆς διηγήσεως ὡς Βούλγαρος ἀλλὰ πολὺ ἀμφιβάλλω ἂν ἦταν πράγματι. Πανέξυπνος καὶ εὐέλκτος, ἦταν γλωσσομαθέστατος (τὴν καθ' ἡμᾶς ἐπιστάμενον γλῶσσαν καὶ τὴν Ρωμαίων, Σκλάβων καὶ Βουλγάρων σ. 229₂₁), ἀπόλυτα ἐξοικειωμένος μὲ τὸν μηχανισμό τῆς βυζαντινῆς διοικήσεως, καὶ εἶχε τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν τοπικῶν ἀρχῶν τῆς Θεσσαλονίκης, καθὼς καὶ τῆς αὐτοκρατορικῆς κυβερνήσεως. Σώθηκε σφραγίδα του μὲ ἀπεικόνιση τοῦ σταυρικοῦ συμβόλου καὶ τὸ ἀκόλουθο κείμενο Μαύρω πατρικίῳ (καὶ) [ἄρ]χοντι τῶν Σερμησ[ι]άνων καὶ Βουλγάρων (Zacos ἀρ. 934), ἀπὸ τὴν ὁποία διαπιστώνεται ἡ διαφορετικὴ ἐθνολογικὴ ὑπόσταση Σερμησιάνων καὶ Βουλγάρων²¹. Ἡ ἀποτύπωση τοῦ σταυροῦ στὴν ἐπιφάνεια τῆς σφραγίδας δείχνει ὅτι ὁ Μαῦρος ἦταν χριστιανός. Ἐξ ἄλλου τὸ ἀγιογραφικὸ κείμενο ἐπιβεβαιώνει ὅτι ἡ αὐτοκρατορικὴ κυβέρνησις τὴν ἐποχὴ αὐτὴ (τελευταῖες δεκαετίες τοῦ Ζ' αἰῶνα) ἐλέγχει τοὺς Σλάβους τῆς μεκαδονικῆς πεδιάδας,

20. Βλ. ἀνωτ. σ. 21. Νεώτεροι ἱστορικοί, κυρίως Βούλγαροι, διετύπωσαν τὴν ἀβάσιμη καὶ μὴ ἀνταποκρινόμενη στὴν Διήγησι τῶν Θαυμάτων ἀποψη ὅτι ὁ κύριος ὄγκος τῆς ομάδας ποὺ ἀποσπάρθηκε ἀπὸ τὸν χαγάνο καὶ ἀκολούθησε τὸν Κοῦβερ ἦταν Πρωτοβούλγαροι ποὺ ἐπεδίωξαν νὰ ἱδρῦσουν πρωτοβουλγαρικὸ κράτος στὴ βορειοδυτικὴ Μακεδονία. Βλ. τὴν ἐξονυχιστικὴ καὶ μὲ πλήρη γνώση καὶ τῆς σλαβικῆς βιβλιογραφίας πρόσφατη μελέτη τῆς Μ. Γρηγορίου-Ἰωαννίδου, Τὸ ἐπεισόδιον τοῦ Κοῦβερ στὰ «Θαύματα τοῦ ἁγίου Δημητρίου» ἐν Βυζαντιακά τ. 1 (1981) σ. 67-87 (ἀρχικὴ αὐτοτελὴς δημοσίευση τῆς μελέτης, Θεσσαλονικὴ 1980), ποὺ θεωρεῖ ἐντελῶς παροδικὴ τὴν παρουσία τοῦ Κοῦβερ στὸν ὥρο τῆς βορειοδυτικῆς Μακεδονίας.

21. Δύο ἄλλες σφραγίδες τῆς ἰδίας συλλογῆς (ἀρ. 1552 καὶ 2168) μὲ ὅμοιο φυτικὸ διάκοσμο—κλαδία φοίνικος—καὶ ἐπιγραφή σὲ μορφὴ μονογράμματος: Θεοτόκε βοήθει (στὸν ἀρ. 2168: τῷ δούλῳ σου) Μαύρω πατρικίῳ, δὲν νομίζω ὅτι παρέχουν ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα γιὰ ταύτιση τοῦ κυρίου τῆς σφραγίδας μὲ τὸν Μαῦρο τῆς Διηγήσεως τῶν Θαυμάτων. Βλ. P. Lemerle, Miracles τ. II, σ. 152 σχετικὰ μὲ τὸν Μαῦρο πατρικίον, ποὺ μνημονεύουν οἱ χρονογράφοι κατὰ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ Β' τὸ 711.

ἀφοῦ ὁ Κοῦβερ ἐζήτησε ἀπὸ τὸν κύριον τῶν σκήπτρων (=τὸν αὐτοκράτορα) νὰ διαιτάξῃ τοὺς πλησιόχωρα ἐγκατεστημένους Δρουγουβίτες νὰ φροντίσουν γιὰ τὸν ἐπισιτισμὸ τῶν προσφύγων: *κελευσθῆναι τὰ παρακείμενα ἡμῖν τῶν Δρουγουβιτῶν ἔθνη, δαπάνας κατὰ τὸ ἱκανὸν αὐτοῖς ἐπιχορηγῆσαι*· ὁ δὲ καὶ *γεγένηται* (σ. 229₉)

*Σχέσεις τῶν ξένων ἐθνικῶν ὁμάδων
μὲ τὴν κεντρικὴ αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία*

Ἡ διαβίωση στὶς Σκλαβηνίες τοῦ περιορισμένου χώρου τῆς Ἑλλάδος καθὼς καὶ τοῦ Νοτίου Ἰλλυρικοῦ χάνει βαθμιαῖα τὸν τραχὺ χαρακτῆρά της καὶ ἀποκλίνει σὲ εἰρηνικώτερους τρόπους, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη ἐμπορικῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν ἐπηλύδων καὶ τοῦ ἐγγχωρίου πληθυσμοῦ, τὴν ἀποδοχὴ ἀπὸ μέρους τῆς σλαβικῆς ἡγεσίας πολιτιστικῶν στοιχείων τοῦ ὑψηλοτέρας στάθμης βυζαντινοῦ λαοῦ καὶ τὴν περαιτέρω σύμπραξη σὲ πολιτικὰ θέματα. Οἱ Θεσσαλονικεῖς, πολιορκημένοι ἀπὸ τὸ καλοκαίρι τοῦ 676 μέχρι τὸ καλοκαίρι τοῦ 678 ἀπὸ τοὺς τοῦ Στρυμῶνος Σκλάβους... καὶ τοῦ Ρυγχίνου καὶ Σαγουδάτους, ἔστειλαν εἰς τὰ τῶν Θηβῶν καὶ Δημητριάδος μέρη πρὸς τοὺς τοῦ ἔθνους τῶν Βελεγεζιτῶν, ὀφείλοντας ἐξ αὐτῶν ξηρὸς καρπὸς ἐξωνήσασθαι, κἂν πρὸς μικρὰν τῆς πόλεως παραψυχὴν. Στὶς 25-27 Ἰουλίου 677 ἔγινε ἡ σπουδαιότερη ἐπίθεση τῶν Στρυμονιτῶν, Ρυγχίνων καὶ Σαγουδατῶν κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ ὁποία καὶ ἀπέτυχε. Μετ' ὀλίγας ὁδὸν τινὰς ἡμέρας καὶ οἱ ἐν τοῖς Βελεγεζήταις ἀπελθόντες μετὰ σίτου καὶ ὀσπρίων σωθέντες διὰ τῶν τοῦ ἀθλοφόρου πρεσβειῶν κατέλαβον, μαθόντες ἐκεῖσε διὰ τῶν Σκλαβίνων τὴν θεόθεν... τῇ πόλει γενομένην σωτηρίαν (σ. 211₁₈, 214₁₁₋₁₃, 218₁₋₄). Ἀπὸ τίς εἰδήσεις αὐτὲς συνάγεται ὅτι μερικὲς σλαβικὲς ὁμάδες συμπράττουν μεταξὺ τους, ἄλλες ὅμως ὄχι. Κι' ἐνῶ σλαβικὰ φῦλα βρίσκονται σὲ ἐμπόλεμη κατάσταση μὲ τὸν γηγενῆ πληθυσμὸ, ἄλλες ὁμάδες ὁμοεθνῶν τοὺς διατηροῦν μ' αὐτὸν τὴν ἴδια στιγμὴ φιλικῆς καὶ ἐμπορικῆς σχέσεις. Οἱ Βελεγεζῆτες Σλάβοι προμήθευσαν τρόφιμα (σίτο καὶ ὀσπρία) στοὺς Θεσσαλονικεῖς καὶ τοὺς πληροφόρησαν γιὰ τὴν ἀποτυχία τῆς σλαβικῆς ἐπιθέσεως κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπως ἐπίσης οἱ Δρουγουβίτες τοῦ Κεραμησίου κάμπου ἀνέλαβαν τὴν τροφοδοσίαν τῶν Σερμησιάνων (ἀνωτέρω).

Τὰ σλαβικὰ φῦλα τῶν Δρουγουβιτῶν καὶ Σαγουδάτων διατήρησαν αἰῶνες στὴν ἴδια πεδιάδα ἀνάμεσα Θεσσαλονίκη καὶ Βέρροια τοὺς οἰκισμοὺς των σὲ ἀμφιμίκτους κώμας, γείτονες ἐπομένως μὲ τοὺς Ἕλληνες κατοίκους. Τὸ 904 τοὺς βρίσκουμε νὰ ἔχουν περάσει σὲ ὑψηλότερη οἰκονομικὴ βαθμί-

δα, γιατί ἐπιδίδονται καὶ στὸ διαμετακομιστικὸ ἐμπόριο, συναλλασσόμενοι σὲ καιροὺς εἰρηνικοὺς^{21α} μὲ τοὺς Θεσσαλονικεῖς καὶ μὲ τοὺς πέραν τῶν συνόρων ὁμοεθνεῖς των. Ἑλληνικὸς πληθυσμὸς καὶ σλαβικὲς ὁμάδες ἀποδέχθηκαν ἀπὸ παλῆα αὐτὴν τὴν εἰρηνικὴ διαβίωση γιὰ τὸ καλὸ ὄλων: πολλῶν τινὶ τῷ πάλαι χρόνῳ παρ' ἐκατέρων μελετηθέν, κοινότητα ζωῆς τὰς χρεῖας ἀλλήλοις ἀμείβονσι, θαυμασίαν τινα καὶ βαθεῖαν εἰρήνην ἐν ἑαυτοῖς συντηροῦμενοι^{21β}.

Ὁ ρῆξ τῶν Ρυγχίων Περβοῦνδος φορῶν ρωμαῖον σχῆμα καὶ λαλῶν τῇ ἡμετέρᾳ διαλέκτῳ, ὡς εἰς τῶν πολιτῶν ἔξεισι τῆς ἐν Βλαχέρναις πόλεως (τῆς Κωνσταντινουπόλεως· αὐτόθι Β' 4 σ. 209₂₉). Προκαλεῖ ἐντύπωση ὅτι γιὰ τὸν ἴδιο ρῆγα Περβοῦνδο, ποὺ εἶχε θεωρηθῇ ὑποπτος καὶ συλληφθῇ κατόπιν βασιλικῆς διαταγῆς (ἡ σύλληψή του χρονολογήθηκε στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 676) προέβησαν σὲ κοινὸ διάβημα οἱ ὁμοεθνεῖς τοῦ Στρυμονῖτες καὶ Ρυγχῖνοι Σκλαβῖνοι καὶ οἱ κάτοικοι τῆς Θεσσαλονίκης, παρακαλῶντας τὸν αὐτοκράτορα νὰ δώσῃ χάρη καὶ νὰ ἀπολύσῃ τὸν Περβοῦνδο. Τοῦ παντός τῶν Σκλαβίνων ἔθνους, ἦτον ἀμφω τὰ μέρη, τουτέστι τῶν τε ἀπὸ τοῦ Ρυγχίνου ἔτι μὴν καὶ τῶν τοῦ Στρυμῶνος, δεηθῆναι σὺν τῇ πόλει τῷ προαφηγηθέντι δεσπότη ὡς μὴ τοῦτον (sc. τὸν Περβοῦνδο) ἀποθανεῖν, ἀλλὰ τὸ πταῖσμα αὐτοῦ παραχωρηθῆναι, καὶ τοῦτον σταλῆναι αὐτοῖς, ἱκετευόντων ἀπολυθῆναι. Ἐπὶ τοῦτο οὖν σταλέντων ἐκ τῶν ἐνταῦθα κατ' ἐπιλογὴν ἐμπειρῶν ἀνδρῶν, μετὰ καὶ τῶν ἐκλεκτῶν σκλαβίνων πρεσβευτῶν πρὸς τὸν παγγάληνον βασιλέα... (αὐτόθι σ. 209₁₀). Στὴν κοινὴ πρεσβεία μετέχουν ἐκλεκτοὶ Σκλαβῖνοι καὶ συνετοὶ ἄνδρες Θεσσαλονικεῖς, γεγονὸς ποὺ ἀποδεικνύει τὴν ἀμοιβαία ἀποδοχὴ ἐξεχόντων προσώπων, σὰ ὅποια ἀναγνωρίζεται τὸ δικαίωμα ἀναμίξεως σὰ κοινά. Ἀκόμη μιὰ ἐπιβεβαίωση αὐτῆς τῆς ἀρχῆς βλέπουμε στὴν σύμπραξη τῶν Σκλαβίνων τῆς Βελζητίας καὶ τῶν Ἑλλαδικῶν τὸ 799. Οἱ Ἑλλαδιοί, ὅπαδοί τῆς ἀντίπαλης γραμμῆς τῆς βασιλεύουσας δυναστείας, ζήτησαν ἀπὸ τὸν Ἀκάμηρο, τῶν Σκλαυνῶν τῆς Βελζητίας

21α. Ἰωάννου Καμενιάτου, Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης, ἐκδ. Βόννης, σ. 495-496 (=ἐκδ. Gertrud Böhlig σ. 80-88): ἐμπεριέχει δὲ τῷ διὰ μέσου (μεταξὺ Θεσσαλονίκης - Βερροίας) χώρῳ τὸ πεδίον τοῦτο καὶ ἀμφιμήκτους τινὰς κώμας, ὧν αἱ μὲν πρὸς τῇ πόλει τελοῦσι, Δρουγουβίται τινες καὶ Σαγουνδάτοι τὴν κλῆσιν ὀνομαζόμενοι, αἱ δὲ τῷ συνομοροῦντι τῶν Σκυθῶν ἔθνει οὐ μακρὰν ὄντι τοὺς φόρους ἀποδιδῶσαι, πλὴν γεινιάζουσιν ἀλλήλαις αἱ κῶμαι τὴν οἰκῆσιν καὶ ἔστι καὶ τοῦτο πρὸς τοῖς ἄλλοις Θεσσαλονικεῦσιν οὐ μικρῶς συμβαλλόμενον, τὸ πρὸς τοὺς Σκύθας διὰ τῶν ἐμπορικῶν μεθόδων συναναμίγνυσθαι καὶ μάλισθ' ὅταν ἔχωσι πρὸς ἀλλήλους καλῶς καὶ μὴ κινῶσιν ὅπλα τὴν μάχην ἐξαργυριοῦντα. Ὡς Σκύθες νοοῦνται ἐδῶ οἱ Βούλγαροι.

21β. Αὐτόθι σ. 496₁₈.

ἀρχοντα νὰ ὑποστηρίξῃ τὰ συνωμοτικά των σχέδια γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τῆς αὐγούστας Εἰρήνης (Θεοφ. σ. 473₃₃-474₂).

Μολονότι ἔλλιπεῖς, ὀλιγάριθμες καὶ ἀσύνδετες μεταξὺ τους οἱ πληροφόριες γιὰ τὶς σχέσεις τῶν νεοφερμένων μὲ τὴν κεντρικὴ ἐξουσία²², ἐπιτρέπουν τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ αὐτοκρατορικὴ κυβέρνησις ἀπέβλεπε στὴν ὁμαλὴ ἔνταξιν τῶν ξένων στοιχείων στὴν ὑπάρχουσα πολιτικὴ τάξιν. Γιὰ νὰ βοηθήσῃ τὴν προσαρμογὴ τοῦ ἀλλόγλωσσου, ἀλλόθρησκου καὶ πολιτιστικὰ κατώτερου ξένου λαοῦ, ἐπέτρεψε τὴν διατήρησιν τῆς πολιτικῆς του συγκροτήσεως σὲ αὐτοτελεῖς ἐθνικὲς φυλετικὲς ὁμάδες κάτω ἀπὸ τὴν ἡγεσίαν τῶν δικῶν τους ἀρχηγῶν καὶ τὴν ρύθμισιν τῆς κοινωνικῆς των διαβιώσεως σύμφωνα μὲ τοὺς πατροπαράδοτους τρόπους.

Ἡ ἀναγνώρισις τῆς βυζαντινῆς κρατικῆς ἐξουσίας διαπιστώνεται μὲ τὴν τακτικὴ καταβολὴ τοῦ φόρου ποὺ εἶχε ἐπιβληθῇ σὲ κάθε φυλετικὴ ὁμάδα. Πότε γιὰ πρώτη φορὰ ἐπεβλήθη ἡ φορολογία, δὲν εἶναι γνωστό, ἀλλὰ κατὰ τὸ δεύτερον μισὸ τοῦ Η' αἰῶνα ἀποτελεῖ πλέον καθεστῶς. Ἐπιβεβαίωσις θεωρῶ μαρτυρία τοῦ Θεοφάνους γιὰ τὸ ἔτος 759, ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος Ε' τὰς κατὰ τὴν Μακεδονίαν Σκλαυινίας ἤχημαλῶτευσεν καὶ τοὺς λοιποὺς ὑποχειρίους ἐποίησεν (σ. 430₂₁) καὶ ἄλλη γιὰ τὸ 783, ὅταν ὁ πρωθυπουργὸς λογοθέτης τοῦ ὀξέος δρόμου Σταυράκιος ἐστάλη μετὰ δυνάμεως πολλῆς κατὰ τῶν Σκλαυινῶν ἐθνῶν. καὶ κατελθὼν ἐπὶ Θεσσαλονίκην καὶ Ἑλλάδα ὑπέταξε πάντας καὶ ὑποφόρους ἐποίησε τῇ βασιλείᾳ (σ. 456₂₈).

Ἡ ἐπιβολὴ οἰκονομικῶν κυρώσεων ὡς μέτρο χαλιναγωγῆσεως ἐπαναστατικῶν ροπῶν σλαβικῶν ὁμάδων ποὺ ζοῦν στὸν ἑλληνικὸ χῶρον μαρτυρεῖται ἐπανειλημμένα ἀπὸ τὸν Θ' αἰῶνα καὶ ἐξῆς. Ἐτσι ὁ αὐτοκράτωρ Νικηφόρος Α' κατέταξε τοὺς Σλάβους τῆς ὑπαίθρου τῶν Πατρῶν μετὰ τὴν ἀποτυχημένη τους ἐπίθεσιν κατὰ τῆς πόλεως (τὸ 805) στὴν κατηγορίαν τῶν ἐναπογραφομένων, ἐξεχώρησε αὐτοὺς καὶ τὶς οἰκογένειες μαζί μὲ τὶς περιουσίας τους στὸν μητροπολιτικὸ νὰδ τῆς πόλεως καὶ τοὺς ὑποχρέωσε νὰ διατρέφουν μὲ δικῆς τους δαπάνης καὶ προσωπικῇ φροντίδᾳ τοὺς βασιλικοὺς ἀπεσταλμένους καὶ τοὺς ξένους πρεσβευτὲς ποὺ ἔφθαναν στὴν πόλιν²³. Ἐπὶ Μιχαὴλ Γ' (842-867) ὁ στρατηγὸς Πελοποννήσου πρωτοσπαθάριος Θεόκτιστος Βρυένσιος πάντας τοὺς Σκλάβους καὶ λοιποὺς ἀνυποτάκτους τοῦ

22. Βλ. καὶ H. Ditten, Zur Bedeutung der Einwanderung der Slawen; Byzanz im 7. Jahrhundert. Untersuchungen zur Herausbildung des Feudalismus, Berlin 1978 σ. 73 ἐπ.

23. Πρὸς τὸν ἴδιον ἰδὼν Ρωμανὸν κεφ. 49 σ. 228-230. Βλ. O. Kresten, Zur Echtheit des Σιγίλλιον des Kaisers Nikephoros I. für Patras ἐν Römische Historische Mitteilungen τ. 19 (1977) σ. 15-78.

θέματος Πελοποννήσου υπέταξε και έχειρώσατο, μόνοι δέ οι Έξερται και Μηλιγγοί κατελείφθησαν υπό την Λακεδαιμονίαν και τὸ Έλος. Τελικά υπέταξε κι' αὐτοὺς πού ζοῦσαν στὶς πλαγιές τοῦ Ταυγέτου και επέβαλε ἐτήσια εἰσφορὰ ἀπὸ 60 νομίσματα στοὺς Μηλιγγοὺς και 300 στοὺς Έξερίτες, τὰ ὁποῖα πλήρωναν τακτικά, ὅσον καιρὸ ἦταν ἐκεῖνος διοικητῆς τοῦ θέματος. Ἐπὶ Ρωμανοῦ Α' Λεκαπηνοῦ (920-944) ἡ εἰσφορὰ αὐξήθηκε σὲ 600 νομίσματα τὸ χρόνο γιὰ κάθε μία ἀπὸ τὶς φυλετικὲς αὐτὲς ὀμάδες, γιὰτὶ ἐξεδήλωσαν τάσεις ἀπειθαρχίας ἀλλὰ τελικὰ μειώθηκε πάλι στὸ ἀρχικὰ καθιερωμένο ποσὸ (*Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανὸν* κεφ. 50 σ. 232-234).

Ἀντίθετα στοὺς πρώτους αἰῶνες μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Σλάβων σὲ αὐτοκρατορικὰ ἐδάφη ὁ βυζαντινὸς μονάρχης κατέφευγε σὲ στρατιωτικὰ μέτρα. Αὐτὸ ὠφέλειτο, πιστεύω, τόσο στὴν τραχύτερη συμπεριφορὰ τῶν ξένων πού διατηροῦσαν τὴν ψυχολογία εἰσβολέων, ὅσο και στὴν χαμηλὴ οἰκονομικὴ τους στάθμη, πού δὲν ἐπέτρεπε τὴν καταβολὴ γενναίας εἰσφορᾶς. Ἀνάλογη ἦταν και ἡ μεταχείριση τῶν νικημένων. Τὸ κράτος τοὺς θεωροῦσε αἰχμαλώτους πολέμου και τοὺς μετακινοῦσε σὲ ἄλλες περιοχές, σύμφωνα μὲ τὶς ἀνάγκες του, στρατιωτικὲς και οἰκονομικές. Τὴν τακτικὴ αὐτὴ ἀκολούθησε ὁ αὐτοκράτωρ Κώνστας Β', ὅταν τὸ 658 ἐπεστράτευσεν κατὰ Σκλαυινίας και ἡχμαλώτευσεν πολλοὺς και υπέταξεν (Θεοφ. σ. 347_ε), χωρὶς ὅμως νὰ προσδιορίζεται γεωγραφικὰ ὁ τόπος, ὅπου αὐτὴ ἡ Σκλαβηνία. Ἐχῶ ὅμως τὴν γνώμη ὅτι ὁ ὅρος, ἐδῶ σὲ ἐνικὸν ἀριθμὸ, δηλώνει τὴν παραμεθόριο περιοχὴ, ὅπου βρῖσκονταν οἱ συμπαγεῖς σλαβικοὶ πληθυσμοὶ και ὄχι τὶς μεμονωμένες σλαβικὲς νησίδες στὰ εὐρωπαϊκὰ αὐτοκρατορικὰ ἐδάφη. Μὲ τοὺς αἰχμαλώτους αὐτῆς τῆς ἐκστρατείας ταυτίσθηκαν οἱ 5.000 Σλάβοι πού παρέσυρε μὲ τὸ μέρος του ὁ Ἄραβας στρατηγὸς Ἀβδεραχμὰν στὴν ἐπιδρομὴ του κατὰ τῆς Ρωμανίας τὸ 664 και μετέφερε στὴν Συρία εἰς τὴν Ἀπαμέων χώραν, ἐν κώμῃ Σελενοβολῶ (Θεοφ. σ. 348₁₈).

Τὴν σιωπὴ τῶν ἱστοριογράφων γιὰ τυχὸν στρατιωτικὰ μέτρα κατὰ τῶν Σλάβων ἐκ μέρους τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Δ' (668-685) ἀντισταθμίζει ἡ λεπτομερειακὴ, χυμώδης διήγηση τῶν Θaumάτων τοῦ ἁγίου Δημητρίου (Β' 4 σ. 208-221) σχετικὰ μὲ τὴν ἀπόδραση, σύλληψη και καταδίκη τοῦ ρήγα τῶν Ρυγχίνων Περβούνδου τὸ 676, πού τελικὰ ἐξελίχθηκε σὲ ἐξέγερση τῶν ὁμοεθνῶν του μαζί μὲ τοὺς Σαγουδάτους και Στρυμονίτες Σλάβους και ἐπίθεση κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης.

Εἶναι πολὺ πιθανὴ ἡ ἄποψη ὅτι ἡ σλαβικὴ αὐτὴ ἐξέγερση τὸ 676-678 (βλ. ἀνωτ. σ. 27-28) ἀποτελοῦσε συντονισμένη ἐνέργεια μὲ τὴν πολιορκία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Ἄραβες, πού ἀπέληξε στὴν ἀραβικὴ ἥττα τὸ 678. Θριαμβευτῆς τότε ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος Δ' κινήθηκε κατὰ τῶν ἀπὸ τοῦ Στρυμῶνος και Ρυγχίνου Σκλαβίνων και ἠξίωσε τοὺς

ἐκ τοῦ αὐτοῦ φιλοχρίστου στρατοῦ διὰ Θράκης καὶ τῶν ἀντίων κατὰ τῶν τοῦ Στρυμῶνος καταστρατοπεδεῦσαι, οὐ κρυφθὸν ἤτοι λαθραίως, ἀλλὰ καὶ προμηνύσας αὐτοῖς τὴν πρὸς αὐτοὺς ἐπέλευσιν. Οἷτινες προεγνωκότες, τὰς κλεισούρας καὶ τοὺς ὀχυρωτέρους τόπους καταλαβόντες, πρὸς ἀντίστασιν τῶν ρωμαϊκῶν ἐκστρατευμάτων ἀνθωπλίζοντο... (Β' 4 σ. 220_{8,14-19}) νίκαις τὸ ρωμαϊκὸν κατὰ τῶν Σκλαβίνων ἀνέδειξε στρατόπεδον... καὶ ἔφυγε πᾶσα ἡ βάρβαρος φυλὴ (σ. 220₂₂) (ἔτος 678). Ἀπὸ τὴν διήγησιν τοῦ σύγχρονου ἀγιογράφου εἶναι φανερό ὅτι οἱ Σλάβοι δὲν εἶχαν τὴν ἱκανότητα καὶ τίς δυνάμεις νὰ ἀντιμετωπίσουν τακτικὸ στρατὸ γι' αὐτὸ καὶ κατέφευγαν σὲ κλειστούρες καὶ ὀχυροὺς τόπους πού μποροῦσαν νὰ τοὺς κρατήσουν μὲ λίγες δυνάμεις. Ἐξ ἄλλου ἡ κυβερνητικὴ προειδοποίηση (προμηνύσας αὐτοῖς τὴν πρὸς αὐτοὺς ἐπέλευσιν) δείχνει ὅτι δὲν θεωροῦνται ἐξωτερικοὶ ἐχθροὶ ἀλλ' ἐπαναστάτες κατὰ τῆς νόμιμης ἐξουσίας καὶ ἀντιμετωπίζονται ὡς ἀντάρτες.

Καλύτερα πληροφορημένοι εἴμαστε γιὰ τὴν ἐπιχείρησιν πού ὠργάνωσε ὁ νεαρώτατος Ἰουστινιανὸς Β' τὸ 688 κατὰ Σκλαυνίας καὶ Βουλγαρίας καὶ ἔφθασε μέχρι Θεσσαλονίκης²⁴. Τοὺς Σλάβους αἰχμαλώτους καὶ ὅσους οἰκιοθελῶς προσεχώρησαν (προσρυνέτας) ὁ αὐτοκράτωρ παραλαβὼν εἰς τὰ τοῦ Ὀφικίου διὰ τῆς Ἀβύδου περάσας κατέστησε μέρη (Θεοφ. σ. 364₁₁). Οἱ βυζαντινοὶ ἡγεμόνες μετὰ τὴν ἱδρύσιν τὸ 681 στὰ ἐδάφη μεταξὺ Αἴμου καὶ Δουνάβειος τοῦ πρώτου βουλγαρικοῦ κράτους ἀπέβλεψαν στὴν προσέλευσιν τῶν σλαβικῶν μαζῶν. Τοῦτο γίνεται ἤδη φανερό στὶς ἐνέργειες τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β', ὁ ὁποῖος ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς νικημένους Σλάβους στὴν ἐκστρατεία τοῦ 688 παρέλαβε καὶ τοὺς προσρυνέτας δηλ. τοὺς οἰκιοθελῶς προσχωρήσαντας καὶ τοὺς ἐγκατέστησε σὲ μικρασιατικὰς ἐπαρχίας. Ὁ Ἰδιος αὐτοκράτωρ συγκρότησε γιὰ πρώτη φορὰ στρατιωτικὸ σῶμα, ἀμιγῶς σλαβικὸ μὲ ὁμοεθνὴ ἀρχηγό, τὸ ὁποῖο θέλησε νὰ φιλοτιμήσῃ ἀποκαλῶντάς το λαὸν περιούσιον. Ἡ βασιλικὴ πρωτοβουλία εἶχε οἰκτρὸ τέλος, γιατί ὁ Σλάβος στρατιωτικὸς διοικητὴς πῆρε χρήματα ἀπὸ τὸν ἀντίπαλο στρατηγὸ τῶν Ἀράβων καὶ αὐτομόλησε στοὺς ἐχθρούς, παρασύροντας ὁλόκληρο τὸ σλαβικὸ ἐκστρατευτικὸ σῶμα κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἀραβοβυζαντινῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων στὴν Σεβαστούπολιν τὴν παρὰ θάλασσαν. Ἐμείνει ἔτσι ἀκάλυπτο τὸ βυζαντινὸ στράτευμα καὶ ἡ μάχη χάθηκε (692).

Εἶναι φανερό ὅτι τὸν Ζ' αἰῶνα οἱ σλαβικοὶ πληθυσμοὶ αἰσθάνονται ἀκόμη ξένοι πρὸς τὴν αὐτοκρατορίαν, ἡ ὁποία πάλι τοὺς ἐπιφυλάσσει μεταχεί-

24. Σὲ πρόσφατη μελέτῃ ἡ Μ. Γρηγορίου-Ἰωαννίδου, Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β' κατὰ τῶν Βουλγάρων καὶ Σλάβων (688) ἐν Βυζαντιναῖς τ. 2 (1982) σ. 111-124 ἀναλύει τοὺς στρατιωτικοὺς στόχους τῆς ἐκστρατείας.

ριση ανάλογη πρὸς τὶς πράξεις τους. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ἡ βυζαντινὴ κυβέρνησις προέβη στὴν ἐξόντωση ὧσων ἀπέμειναν στὴν Βιθυνία σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις, γιὰ νὰ τιμωρήσῃ τὴν αὐτομολία τῶν Σλάβων στρατιωτῶν στὴν μάχη τῆς Σεβαστουπόλεως, ὅπως δέχονται νεώτεροι ἱστορικοί, παρερμηνεύοντες τὴν πληροφορία τοῦ Θεοφάνους (σ. 366₂₀). Ὁ χρονογράφος, γράφοντας μὲ τὸν συνηθισμένο ἐλλειπτικὸ τοῦ τρόπου, τότε Ἰουστινιανὸς ἀνείλε τὸ τούτων ἐγκατάλειμμα (ἄλλη γραφὴ ἐγκατάλυμα) σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις παρὰ τῷ λεγομένῳ Λευκάτῃ, τόπῳ κρημνῶδει καὶ παραθαλασσίῳ κατὰ τὸν Νικομηδείασιον κόλπον κειμένῳ, ἀναφέρεται, πιστεύω, σὲ διαταγὴ τοῦ αὐτοκράτορος νὰ μεταφερθῇ ὁ σλαβικὸς καταυλισμὸς ἀπὸ τὸν ἀπόκρημνο τόπο τοῦ κόλπου Νικομηδείας, ὅπου βρισκόταν ὡς τότε, σὲ ἄλλη ἴσως πιὸ ἄγρια τοποθεσία. Δὲν πρόκειται δηλαδὴ γιὰ ἐντολὴ φυσικοῦ ἀφανισμοῦ τῶν Σλάβων ποὺ δὲν πῆραν μέρος στὴν ἐκστρατεία καὶ τῶν ἀνευθύνων γυναικοπαίδων, ὅπως ὑποστηρίζουν καὶ σοβαροὶ ἐπιστήμονες—μεταξὺ αὐτῶν καὶ οἱ P. Charanis, Hélène Ahrweiler—, ἀλλὰ γιὰ τὴν μεταφορὰ τοῦ παραθαλασίου καταυλισμοῦ ἀλλαχοῦ.

Ὅπως συχνὰ συμβαίνει καὶ σὲ δόκιμους ἱστορικοὺς τοῦ Βυζαντίου, ὅταν δίνουν ἀριθμητικὰ μεγέθη, ὁ ἀριθμὸς ποὺ δίνει ὁ χρονογράφος γιὰ τοὺς στρατευμένους Σλάβους εἶναι πολὺ μεγάλος τόσο σὲ σχέση μὲ τὸ σύνολο τῶν βυζαντινῶν μαχίμων δυνάμεων, πρὸ πάντων ὅμως σὲ σύγκριση μὲ τοὺς στρατολογουμένους στὸ θέμα τοῦ Ὀψικίου ἄνδρες (6.000 τὸν Θ' αἰῶνα). Ἐξ ἄλλου εἶναι ἀπίθανο ἡ βυζαντινὴ κυβέρνησις νὰ εἶχε ἐμπιστοσύνη σὲ ἄλλοδαπὸ ἀρχηγό, ποὺ εἶχε στὶς διαταγές του 30.000 ὁμοεθνεῖς, τὴν στιγμὴ ποὺ στὸ μεγάλο θέμα τῶν Ἀνατολικῶν τὸν Θ' αἰῶνα οἱ στρατεύσιμοι ἐφθάναν τοὺς 15.000. Γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους πιστεύω ὀρθότερη τὴν ἄποψη ποὺ διατυπώθηκε πρόσφατα ὅτι στοὺς 30.000 περιλαμβάνεται τὸ σύνολο τῶν Σλάβων ποὺ ὁ Ἰουστινιανὸς Β' μετέφερε ἀπὸ τὴν Μακεδονία καὶ ἐγκατέστησε στὸ θέμα τοῦ Ὀψικίου²⁵.

Στὴν πολιτικὴ προσπάθεια τῆς ἀφομοίωσης τοῦ σλαβικοῦ στοιχείου κατέχει ξεχωριστὴ θέση ἡ βασιλεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β'. Ὁ αὐτοκράτωρ ἐπεδίωξε μὲ στρατιωτικὰ, πολιτικὰ καὶ οἰκονομικὰ μέτρα νὰ ἐξουδετερώσῃ τὸν κίνδυνο ἀπὸ τὴν σλαβικὴ παρουσία στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο, ὕστερα μάλιστα ἀπὸ τὴν προσωπικὴ του ἐμπειρία κατὰ τὴν ἐκστρατεία του κατὰ Σκλαβινίας καὶ Βουλγαρίας τὸ 688²⁶. Ἐπιστρέφοντας μὲ τὸν βασιλικὸ στρατὸ

25. M. Graebner, The Slavs in Byzantine population transfers of the seventh and eighth centuries ἐν *Études Balkaniques* τ. 11, 1 (1975) σ. 40 ἐπ., ἰδίᾳ σ. 42, 55. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινὴ Ἱστορία τ. Β' 1 (1981) σ. 76-77, 364 ἐπ.

26. Μάρθα Γρηγορίου-Ἰωαννίδου σὲ πλείονες μελέτες της καὶ τελευταία ἐν Βυ-

ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη αἰφνιδιάστηκε ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους πού παραμόνευαν στὸ Στενὸ τῆς Κλεισούρας καὶ εἶχε μεγάλες ἀπώλειες. Τὸ στενὸ τοῦτο συνήθως ταυτίζεται μὲ τὴν κλεισούρα τοῦ Στρυμόνος, σημερινὸ Ροῦπελ, κατ' ἄλλη ὅμως ἐκδοχὴ πρόκειται γιὰ τὶς ὀρεινὲς διαβάσεις πρὸς τὴν Φιλιππούπολη²⁷.

Ἡ βασιλικὴ δωρεὰ ἀλυκῆς στὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης ἐκφράζει τὴν εὐγνωμοσύνη τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β' στὸν πολιοῦχο ἅγιο γιὰ τὴν προστασία του, ὅπως δηλώνεται στὸ αὐτοκρατορικὸ διάταγμα τοῦ ἔτους 688/689, χαραγμένο σὲ μαρμάρινη ἐπιγραφή, χαμένη σήμερα, φανερῶναι ὅμως καὶ τὸ ἐπικίνδυνον τῆς καταστάσεως. Ἡ μεταφορὰ τὴν ἔδωκε ἐποχὴ σλαβικῶν μαζῶν στὴν Μικρὰ Ἀσία ἀπέβλεπε στὴν ἐλάττωσιν τοῦ σλαβικοῦ στοιχείου στὴν Μακεδονία-Θράκη καὶ τὶς ὁμορες περιοχὰς καὶ ταυτόχρονα στὴν ἐνίσχυση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τοῦ μικρασιατικοῦ χώρου. Τὸ κράτος ἐκαινοτόμησε στὸν τρόπο πού ὀργάνωσε τὸν μετοικισμὸ. Ἐπέτρεψε νὰ διατηρήσουν οἱ ἔποικοι τὴν ἐθνικὴν τοὺς ὁμοιογένειαν γιὰ νὰ μὴν αἰσθάνωνται ξένοι σὲ ἀλλότριον κοινωνικὸ καὶ θρησκευτικὸ περιβάλλον ἀλλὰ σκόρπισε τὶς ἐγκαταστάσεις τοὺς σὲ μεγάλη ἔκταση γιὰ νὰ ἀποτρέψῃ τὶς δυνατότητες συντονισμένης ἐπαναστατικῆς ἐξεγέρσεως ἐκ μέρους των. Παράλληλα ὀργάνωσε νέα κρατικὴ ὑπηρεσία, στὴν ὁποία ἀνέθεσε τὸν ἔλεγχον ὅσων ἐπίσημα χαρακτηρίσθηκαν ὡς ἀνδράποδα καὶ εἶχαν ἐγκατασταθῇ στὴν Μικρὰ Ἀσία. Στὴν κατηγορίαν αὐτὴ περιελήφθησαν καὶ τὰ ἀνδράποδα Σκλαβῶν τῆς Βιθυνῶν ἐπαρχίας, προφανῶς (αἰχμάλωτοι) Σλάβοι, ἔποικοι στὴν Βιθυνία. Μοναδικὴ μαρτυρία γιὰ τὴν ἀρτισύστατη αὐτὴ κρατικὴ ἀρχὴ εἶναι σφραγίδες τοῦ ὅπως φαίνεται ἐπὶ κεφαλῆς κρατικοῦ λειτουργοῦ ἀπὸ ὑπάτων Γεωργίου μὲ χρονολογικὴ ἐνδειξὴ ἢ ἰνδικτιῶν, ἡ ὁποία χάρις στὴν αὐτοκρατορικὴ μορφή τῆς προσθίας ὀψεως προσδιορίζεται ὡς ἔτος 694/695. Ὁ εἰκονιζόμενος αὐτοκράτωρ εἶναι ὁ Ἰουστινιανὸς Β', ὄρθιος μὲ μεγάλη στολή, πού κρατᾷ στὸ δεξιὸ χεῖρ σφαῖρα μὲ σταυρό. Ἡ ἀποτύπωση τῆς αὐτοκρατορικῆς μορφῆς στίς σφραγίδες (ἀρ. 186 a, b, 187, 188, 2764 στὴν ἐκδοση Ζακος), ὅπως στὰ νομίσματα, μαρτυρεῖ τὴν σπουδαιότητα πού ἀπεδόθη στὴν ἀρτισύστατη αὐτὴ γιὰ τοὺς Σλάβους τῆς Μ. Ἀσίας ὑπηρεσία. Γιὰ τὴν ἀκριβέστερη νομικὴ κατάσταση τῶν ὀνομαζομένων στίς ἐπίσημες σφραγίδες ὡς ἀνδραπόδων δὲν ἔχουμε πληροφορίες.

Σλάβους τοῦ Ὀψικίου βρίσκουμε καὶ μετὰ ἀπὸ δύομισὶ αἰῶνες νὰ ὑ-

ζαντιακὰ τ. 2 (1982) σ. 111-124 (βλ. καὶ ἀνωτ. σ. 37) ὅπου διεξοδικὰ συζητεῖ τὰ προβλήματα τῆς στρατιωτικῆς πορείας τοῦ 688.

27. Βλ. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου ἐνθ' ἀνωτ. σ. 363-364, ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία.

πηρετοῦν στὸν βυζαντινὸ στρατὸ ὡς συμπαγῆς ὁμάδα στὸ ἱππικὸ κατὰ τὴν ἐκστρατεία τῆς Κρήτης τοῦ 949²⁸.

Ἀποφασιστικὸς παράγων στὴν βαλκανικὴ πολιτικὴ τοῦ Κωνσταντίνου Ε' πρέπει νὰ λογισθῇ ἡ ἀνάπτυξη μέσα στὸ νεοσύστατο βουλγαρικὸ κράτος φιλοβυζαντινοῦ κόμματος²⁹, τοῦ ὁποῖου οἱ ρίζες βρίσκονται στὴν ἀνάμιξη τοῦ σλαβικοῦ στοιχείου μὲ τὸ κατώτερο κοινωνικὰ τμήμα τοῦ βουλγαρικοῦ λαοῦ. Ἡ παλαιὰ βουλγαρικὴ ἡγετικὴ τάξη εἶχε συσπειρωθῇ καὶ σχηματίσει τὸ ἀντιβυζαντινὸ κόμμα, ποὺ δὲν εὐνοοῦσε τὴν ἀφομοίωση τοῦ σλαβικοῦ ὑποστρώματος. Ὅταν τὸ 762 ἐπεκράτησε στὴν Βουλγαρία ἡ ἀδιάλλακτη αὐτὴ μερίδα μὲ τὸν κακόφρονα Τελέτζην ἀρχηγὸ καὶ παραμερίστηκε ἡ νόμιμη δυναστικὴ σειρά, δεκάδες χιλιάδες Σλάβοι (208.000 κατὰ μαρτυρία τοῦ ἱστοριογράφου πατριάρχου Νικηφόρου σ. 64₄) ἐγκατέλειψαν τὴν χώρα καὶ προσερχοῦσαν τῷ βασιλεῖ, βρίσκοντας καταφύγιο στὴν αὐτοκρατορία. Ὁ Κωνσταντῖνος Ε' τοὺς ἐγκατέστησε στὴν Μικρὰ Ἀσία κοντὰ στὸν ποταμὸ Ἀρτάνα, ποὺ ἐκβάλλει στὸν Εὐξεῖνο, δυτικὰ τοῦ Σαγγαρίου (Θεοφ. σ. 432).

Ὁ ἴδιος αὐτοκράτωρ τὸ 759 εἶχε ἀναλάβει στρατιωτικὴ ἐπιχείρηση, μὲ τὴν ὁποία τὰς κατὰ τὴν Μακεδονίαν Σκλαυνίας ἡχμαλώτευσε (Θεοφ. σ. 430₂₁· βλ. ἀνωτ. σ. 35). Μὲ τοὺς Σλάβους τῆς Μακεδονίας ἀσχολήθηκε καὶ ἡ βασιλομήτωρ αὐγούστα Εἰρήνη, ἡ ὁποία ἀπέστειλε τὸν εὐνοούμενό της πρωθυπουργὸ λογοθέτη τοῦ ὀξέος δρόμου Σταυράκιο μετὰ δυνάμεως πολλῆς κατὰ τῶν Σκλαυνῶν ἐθνῶν, καὶ κατελθὼν ἐπὶ Θεσσαλονίκην καὶ Ἑλλάδα ὑπέταξε πάντας καὶ ὑποφόρους ἐποίησε τῇ βασιλείᾳ (Θεοφ. σ. 456₂₆). Τὸ κράτος παρακολοθεῖ, ἐλέγχει καὶ διευκολύνει τὴν μετακίνηση καὶ ἐγκατάσταση τῶν σλαβικῶν πληθυσμῶν στὰ μικρασιατικὰ ἐδάφη. Ταυτόχρονα ὑπάρχει καὶ ἀντίστροφο ρεῦμα μεταφορᾶς κατοίκων παραμεθορίων περιοχῶν τοῦ μικρασιατικοῦ συνόρου στὰ εὐρωπαϊκὰ ἐδάφη (π.χ. τῶν κατοίκων Γερμανικείας, Θεοδοσιουπόλεως, Δολίχης ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνον Ε') κυρίως σὲ νευραλγικὰ συνοριακὰ σημεῖα ἢ κοντὰ σὲ ἐπικίνδυνα περάσματα (π.χ. ὁ Ἰουστινιανὸς Β' ἐγκατέφυκε ἐν τοῖς ὄρεσι τοῦ Στρυμόνος καὶ ταῖς διαβάθραις τῶν κλεισσορῶν Σκύθας· Περὶ Θεμάτων σ. 89₄). Ὅλα αὐτὰ τὰ παραδείγματα δείχνουν ὅτι ἡ βυζαντινὴ ἐποικιστικὴ πολιτικὴ ἀκο-

28. Βασ. Ταξ. σ. 666₁₆: ἀπὸ τῶν Σθλαβησιάνων τῶν καθημένων εἰς τὸ Ὀψίκιον ἀνδρῶν σκ'. Ἀναγράφεται ἀκόμη αὐτόθι σ. 669₁₀ καὶ ἡ μισθοδοσία τῶν 124 ἀνδρῶν (ἀνὰ 3 νομίσματα ὁ καθένας) καὶ τῶν τριῶν ἀρχηγῶν τῶν (κεφαλαι ἀνὰ 5 νομίσματα ὁ καθένας) Σκλαβησιάνων τῶν καθημένων εἰς τὸ Ὀψίκιον. Οὕτω καὶ σ. 662₂₂.

29. Θεοφ. σ. 447₁₀: ἐδέξατο μανδάτον ὁ βασιλεὺς ἀπὸ Βουλγαρίας ἐκ τῶν κρυπτῶν φίλων αὐτοῦ· σ. 448₆: ὁ κύρις Βουλγαρίας, γνούς ὅτι ἐκ τῶν οἰκείων αὐτοῦ τὰς βουλὰς αὐτοῦ ὁ βασιλεὺς μαθάνει.

λουθοῦσε ἓνα πρόγραμμα, πού ἀπέβλεπε στὴν ἐνίσχυση τῆς ἀσφαλείας τοῦ κράτους τόσο στὸν ἐξωτερικὸ, ὅσο καὶ στὸν ἐσωτερικὸ τομέα.

Τῆς σλαβικῆς παρουσίας στὴν Βιθυνία δὲν γνωρίζω ποιά ὑπάρχουν τοπονομαστικὰ κατάλοιπα. Ἔχουμε ὅμως πληροφορίες γιὰ πρόσωπα πού ἀνῆκαν σὲ γενιὲς Σλάβων ἐποίκων (*Σκλαβογενῶν τῶν πολλὰκις ἐγκτισεuthέντων κατὰ τὴν Ἀνατολήν*, ὅπως γράφει ὁ Συνεχιστὴς τοῦ Θεοφάνους σ. 50₂₀), τὰ ὁποῖα κατέλαβαν ἐξέχουσα θέση στὴν στρατιωτικὴ ἢ ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία τῶν Η' καὶ Θ' αἰώνων, καὶ ἀποκαλύπτουν τὴν ἀρομοιωτικὴ δύναμη τοῦ ἐγχωρίου πληθυσμοῦ καὶ τὴν οἰκουμενικὴ ἀντίληψή τῆς Πολιτείας.

Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκει ὁ Ἰωαννίκιος, ἡγούμενος μονῆς τοῦ βιθυνικοῦ Ὀλύμπου, ὁ ὁποῖος ἐπὶ δύο τουλάχιστον δεκαετίες (774-794 περ.) σταδιοδρόμησε στὸν αὐτοκρατορικὸ στρατὸ ὡς ἐξκουβίτωρ. Γυιὸς τοῦ σλαβικῆς καταγωγῆς *Μυριτζικίου* τῆς γενιᾶς τῶν *Βοϊλάδων* καὶ τῆς Ἀναστασῶς, γεννήθηκε στὸ βιθυνικὸ χωριὸ *Μαρυκάτο*³⁰ τὸ 754 καὶ μετὰ τὴν ἀπόλυσή του ἀπὸ τὸν στρατὸ ἀποσύρθηκε σὲ μοναστήρι τοῦ τόπου του, τὸ ὁποῖο καὶ ἐλάμπρυνε μὲ τὴν παρουσία του. Θεωρῶ χρήσιμη σύντομη παρέκβαση σχετικὰ μὲ τὴν καταγωγή τοῦ Ἰωαννικίου. Στὸ σχετικὸ χωρίο τοῦ βίου τοῦ ἁγίου ἐπέστησε τὴν προσοχή ὁ Σπ. Βρυώνης, ξεκινῶντας ἀπὸ τὸν πρωτοβουλγαρικὸ τίτλο *βοῖλας* (καὶ σημερινὸ νεοελληνικὸ ἐπώνυμο *Βοῖλας*), ὁ ὁποῖος δέχεται βουλγαρικὴ προέλευση τῆς οἰκογενείας τοῦ ἁγίου³¹. Τὸ πατρικὸ ὄνομα εἶναι σλαβικό. Δὲν συμφωνῶ ὅμως μὲ τὸν Φ. Μαλιγκούδη, ὁ ὁποῖος στὸν τύπο Ἀναστασῶ, τοῦ χριστιανικωτάτου ὀνόματος τῆς μητέρας τοῦ ἁγίου, ἀναζητεῖ σλαβικὸ ἔτυμο³², ἐπικαλούμενος ἀποψη τοῦ Ν. Ἀνδριώτη, ἡ ὁποία ὅμως, ὅπως καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μαλιγκούδης δέχεται, ἀφορᾷ θηλυκὰ ὀνόματα μὲ τελικὴ συλλαβὴ σὲ -ο ἄτονο (π.χ. Βασίλω, Μάρω, Σταμάτω). Ἐδῶ ὅμως πρόκειται γιὰ ὀξύτονο, Ἀναστασῶ, Θεοφανῶ, γιὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν πανάρχαια ἑλληνικὰ ὀνόματα πρότυπα ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ Λητώ, Καλυψώ, Κλωθώ ὡς τὰ ἀνάλογα τῶν κλασσικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν χρόνων Λαμπιτώ, Μιμώ, Μυρτώ κτλ. Ἔχουμε ἐδῶ ἓνα μικτὸ γάμο μεταξὺ τοῦ σλαβικῆς καταγωγῆς *Μυριτζικίου* καὶ τῆς βυζαντινῆς Ἀναστασῶς, ἀπὸ τὸν ὁποῖο διαπιστώνεται προσέλευση, τουλάχιστον ἀτομικὴ, Σλάβων

30. Ἄλλη γραφὴ *Βαρυκάτο*. *Acta Sanctorum Novembris* II 1894 σ. 333.

31. *Sp. Vryonis*, St. Ioannicius the great (754-846) and the «Slaves» of Bithynia ἐν Byzantion τ. 31 (1961) σ. 245-248.

32. *Ph. Malingoudis*, Slavisches aus dem byzantinischen Bithynien ἐν Münchener Zeitschrift für Balkankunde τ. 2 (1979) σ. 227-229.

στον χριστιανισμό και σύναψη ἐπιγαμίας μεταξύ ἄλλοθενῶν στοιχείων. Τὸ πλούσιο σὲ γεγονότα συναξάρι τοῦ Ἰωαννικίου φανερώνει ὅτι ὁ ἅγιος αἰσθάνεται πολίτης Ρωμαῖος καὶ ἀγωνίζεται γιὰ τὰ ἰδεώδη τῆς βυζαντινῆς πολιτείας, ὅπως δείχνει ἡ στάση του στὴν μάχη κοντὰ στὸ φρούριο Μαρκέλλαι ἐναντίον τῶν Βουλγάρων τὸ 792 ποὺ προκάλεσε τὴν προσοχὴ τοῦ αὐτοκράτορος: *Θαυμάσας ὁ βασιλεὺς [Κωνσταντῖνος Ζ'] τὸ ἀνδρεῖον τοῦ στρατιώτου· ὦ παῖ καλέ, φησί, ποίας χώρας καὶ στρατείας εἶ σύ, καὶ τί σοῦ ὑπάρχει, λέγει, τὸ ὄνομα; ὁ δὲ εἰρηκῶς ὡς χώρας μὲν ἐστὶ Βιθυνῶν ἐπαρχίας, κόμης δὲ τῶν Μαρκάτου καὶ γένους τῶν Βοιλάδων, τὴν τε κλήσιν πέλει Ἰωαννίκιος καὶ τὴν στρατείαν ἐξκουβίτωρ*³³.

Ὁ Θωμᾶς, ἀνταπαιτητῆς τοῦ θρόνου (ἄρχῃς 821-823), γεννημένος στὸ θέμα τῶν Ἀρμενιάκων κοντὰ στὴν λίμνη Γαζουροῦ τοῦ γαλατικοῦ Πόντου, προσδιορίζεται στὰ περισσότερα ἱστοριογραφικὰ κείμενα ὡς *Σκλαβογενής*, ἐξ ἀσήμεων τε γονέων καὶ πενηχρῶν, ἄλλως δὲ καὶ *Σκλαβογενῶν τῶν πολλάκις ἐγκισσευθέντων κατὰ τὴν Ἀνατολὴν* (Θεοφ. Συνεχ. σ. 50). Ἀκολούθησε τὸ στρατιωτικὸ στάδιο μὲ ἐπιτυχία καὶ τὸ 813 διωρίστηκε ἀπὸ τὸν συνομήλικό καὶ φίλο του αὐτοκράτορα Λέοντα Ε' *τουρμάρχης* (=διοικητῆς) τοῦ σημαντικοῦ *τάγματος τῶν φοιδεράτων*. Ἡ δολοφονία τοῦ Λέοντος Ε' τὰ Χριστούγεννα τοῦ 820 ἀπὸ τὸν τρίτο τῆς συντροφιάς Μιχαὴλ τὸν Ἀμοριανὸ ἀποτέλεσε τὸ ἔναυσμα τῆς προσωπικῆς ἐξεγέρσεως τοῦ Θωμᾶ. Ἡ δὲ του δράση δείχνει τὸν ἐμπειρο γνῶστη τῆς βυζαντινῆς διοικήσεως σὲ εὐρύτερους τομεῖς.

Στὶς ἀντίρροπες δυνάμεις ποὺ συσπειρώθηκαν γύρω ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Γ' κατὰ τοῦ πανισχύρου ἀκόμη καίσαρος Βάρδα ἦταν καὶ ὁ *Δαμιανὸς ὁ πατρίκιος*, τῷ γένει *Σκλάβος*, ποὺ κατεῖχε τὴν ὑψηλὴ καὶ πολὺ ἐμπιστευτικὴ αὐλικὴ θέσιν τοῦ *παρακοιμωμένου*³⁴.

Καὶ τὰ τρία παραδείγματα εἶναι ἀποκαλυπτικὰ τῆς δημογραφικῆς πολιτικῆς τοῦ Βυζαντίου. Τὸ κράτος ἔχει προχωρήσει στὴν ἀναγνώριση ὡς πολιτῶν τῶν ἐπηλύδων καὶ μετοικισθέντων, οἱ ὅποιοι ἔχουν τὴν δυνατότητα, ἔστω καὶ ἂν ξεκίνησαν ἀπὸ κατώτερα στρώματα, νὰ σταδιοδρομήσουν κυρίως στὸν στρατὸ καὶ νὰ διεκδικήσουν ἀκόμη καὶ τὸν αὐτοκρατορικὸ θρόνο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ οἱ ἄλλοθενεῖς ἀποδέχονται τὰ ἰδεώδη τῆς μεγάλης Πολιτείας ποὺ ζοῦν καὶ δροῦν καὶ γίνονται δεκτοὶ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίᾳ ὡς δραστήρια μέλη της. Ἄγνωστος εἶναι ὁ τόπος καταγωγῆς καὶ τὰ λοιπὰ βιογραφικὰ τοῦ *Νικήτα* τοῦ ἀπὸ *Σκλάβων*, ὁ ὁποῖος μὲ ἐπέμβαση τοῦ αὐτοκρά-

33. *Acta Sanctorum Novembris* II σ. 337-338.

34. Θεοφ. Συνεχ. σ. 234-235. Ἀφηγούμενος τὸ ἴδιο γεγονός ὁ *Σκυλίτζης* σ. 127-128 προσδιορίζει τὸν Δαμιανὸ μὲ τὸ ἐθνικὸ *Σκύθης*.

τορος Κωνσταντίνου Ε' ἀναδείχθηκε πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως³⁵. Ἡ ἑλληνικὴ χρησιμοποιεῖται ἀδιάκριτα ἀπὸ ὅλο τὸν πληθυσμὸ ὡς τὰ βάρη τῆς Ἀνατολῆς —ὅπου ἡ λίμνη Γαζουροῦ— ὅπως φαίνεται καὶ στὶς δύο περιπτώσεις τῶν Σλάβων ἀπογόνων.

Στὶς σλαβικὲς ἐγκαταστάσεις ἀναφέρεται ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς λεγόμενες κακώσεις τοῦ Νικηφόρου Α'. "Ὅπως λέει ὁ σύγχρονος Θεοφάνης σ. 486₁₁₋₂₃, ὁ αὐτοκράτωρ διέταξε τὴν μεταφορὰ ἀπὸ τὸν Σεπτέμβρη τοῦ 809 μέχρι τὸ Πάσχα τοῦ 810 τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ ἐκ παντὸς θέματος ἐπὶ τὰς Σκλαυινίας... καὶ τὴν ρευστοποίησιν τῆς περιουσίας τους (τὰς δὲ τούτων ὑποστάσεις πιπράσκεσθαι). Ὁ χρονογράφος περιγράφει μὲ τὰ μελανώτερα χρώματα τὴν ἀντίδραση τῶν κατοίκων εἴτε κινούμενος ἀπὸ ἀντιπολιτευτικὴ διάθεσις εἴτε γιὰ τὴν πρᾶγματι οἱ ἀγρότες δὲν ἐπιθυμοῦσαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὰ ἀσφαλῆ χωριά τους καὶ νὰ γειτονέψουν μὲ τοὺς σλαβικοὺς οἰκισμοὺς, τοὺς ὁποίους καὶ δὲν προσδιορίζει τοπογραφικὰ. Ἡ μετακίνησις τοῦ πληθυσμοῦ μὲ κρατικὴ πρωτοβουλία δὲν ἦταν ἀσυνήθιστο κυβερνητικὸ μέτρο· ὁ ἴδιος χρονογράφος μνημονεύοντας ἄλλες περιπτώσεις δὲν χρησιμοποιεῖ τὰ πικρὰ σχόλια μὲ τὰ ὅποια συνώδευσε τὴν μετοικεσίαν τῶν ὑπηκόων ἐκ παντὸς θέματος ἐπὶ τὰς Σκλαυινίας. Οἱ νεώτεροι ἐρευνητὲς διαφωνοῦν στὸν γεωγραφικὸ ἐντοπισμὸ τῶν Σκλαβηνιῶν στὴν περίπτωσιν αὐτῇ. Ὁ P. Charanis μάλιστα ὑποστηρίζει ὅτι πρόκειται γιὰ τὶς σλαβικὲς ἐγκαταστάσεις στὴν Πελοπόννησο καὶ θεωρεῖ τὸ μέτρο ὡς ἀποβλέπον στὴν πύκνωσιν τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ τῆς περιοχῆς, χαρακτηρίζοντας τὸν αὐτοκράτορα Νικηφόρο Α' ὡς σωτῆρα τῆς Ἑλλάδος (Savior of Greece). Ἄλλες ὁμως ἐνδείξεις πείθουν, νομίζω, ὅτι πρόκειται γιὰ σλαβικὲς ἐγκαταστάσεις στὸν μακεδονικὸ-θρακικὸ ὥρο καὶ ἡ πύκνωσις τοῦ ἐκεῖ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ εἶχε γιὰ στόχον τὴν ἐνίσχυσιν τῆς ἀμυνας κατὰ τῶν Βουλγάρων. Ἡ σοβαρώτερη, κατὰ τὴ γνώμην μου, ἐνδειξὴ εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ ἰδίου χρονογράφου (σ. 496₂), σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία μετὰ τὴν ἔλωσιν τῆς Δεβελτοῦ ἀπὸ τὸν Κροῦμο τὸ 812, οἱ κάτοικοι τῆς Ἀγχιάλου, Βεροίας (=Βερόης) καὶ ἄλλων κάστρων τὰ ἐγκατέλειψαν, καθὼς καὶ οἱ τὸν Στρυμῶνα οἰκοῦντες μέτοικοι προφάσεως δραξάμενοι ἐν τοῖς ἰδίοις φεύγοντες ἐπανήλθον (Θεοφ. σ. 496₅). Ἀπὸ τὴν ὅλη διατύπωσιν εἶναι φανερό ὅτι πρόκειται γιὰ πρόσφατη

35. Θεοφ. σ. 440₉, Ζωναρᾶς III σ. 352. Βλ. καὶ στὸ βιβλίον μου ἀνωτ. τ. Β' 1 σ. 366-367 γιὰ τὴν σημασιολογικὴ μεταβολὴ τῆς λέξεως Σκλάβος, Σθλάβος. Τὴν μελέτη τῶν Henry et Renée Kahane, Notes on the linguistic history of «Sclavus», ἐν Studi in onore di E. Lo Gatto e G. Mayer s. D. σ. 345-360 γνωρίζω μόνον ἐκ τῆς παρὰ P. Lemerle, Miracles I σ. 173 σημ. 14 παραπομπῆς.

μετοικεσία. Ἀπὸ τὸν συνδυασμὸ τῶν δύο πληροφοριῶν τῆς μεταφορᾶς χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ τὸ 809-810 στὶς Σκλαβηνίες καὶ τῆς φυγῆς τῶν μετοίκων τῆς περιοχῆς Στρυμόνος τὸ 812, προκύπτει νομίζω ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν περιοχὴ Στρυμόνος, ὅπου ἡ ὕπαρξη Σκλαβηνιῶν εἶναι βεβαία ἀπὸ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ Ζ' αἰῶνα.

Μέλημα συνεχὲς τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς ἀποτελοῦσε ἡ ἀντιμετώπιση τῆς διαρκῶς αὐξανόμενης στρατιωτικῆς ἰσχύος τῆς Βουλγαρίας. Ἡ βασιλικὴ ἐκστρατεία τοῦ 811 παρὰ τὶς ἀρχικὲς ἐπιτυχίαι δὲν εἶχε εὐτυχῇ ἔκβαση. Ὁ βυζαντινὸς στρατὸς συνετρίβη (26 Ἰουλίου 811) ἀπὸ τὸν ἔμπειρο στρατιωτικὸν ἡγέτη τῶν Βουλγάρων Κροῦμο, ὁ αὐτοκράτωρ Νικηφόρος ἔπεσε στὴ μάχη καὶ πᾶσα ἡ τῶν Χριστιανῶν καλλονὴ διεφθάρη, τὰ τε ὅπλα πάντα ἀπώλοντο καὶ τὰ τῆς βασιλείας σκευὴ (Θεοφ. σ. 491). Κι' ἐνῶ ἡ αὐτοκρατορία ἦταν ἀπασχολημένη μὲ τὴν διαδοχὴ καὶ ἐδραίωση τῆς νέας δυναστείας, ὁ Κροῦμος πολιορκοῦσε καὶ κυρίευε τὶς βυζαντινὰς πόλεις, Δεβελτό, Μεσημβρία καὶ μετέφερε τοὺς κατοίκους των στὰ δικά του ἐδάφη (812). Μετὰ τὴν ἀποτυχία γιὰ συμβιβαστικὴ λύση μὲ τὸν Λέοντα Ε', αὐτοκράτορα ἀπὸ τὸν Ἰούλιο 813, ὁ Κροῦμος ἐστράφη πρὸς τὴν Ἀδριανούπολη, τὴν ὁποία κατέλαβε καὶ μετέφερε τὸν πληθυσμὸ τῆς πέρα ἀπὸ τὸν Δούναβι σὲ ἀφιλόξενη περιοχὴ τοῦ Πόντου. Ἐντυπωσιακὴ στὴν ἀφέλειά της εἶναι ἡ σύντομη περιγραφὴ τῆς πολιορκίας τῆς Ἀδριανουπόλεως στὴν χρονογραφίαν τοῦ ΨευδοΣυμεὼν μαγίστρου σ. 615₁₄: καὶ εὐρόντες τὴν Ἀδριανούπολιν κραταιουμένην παρεκάθισαν (οἱ Βούλγαροι) καὶ ποιήσαντες ἡμέρας πολλὰς καὶ μηδὲν ἰσχύσαντες ἀπὸ τοῦ περικαθισμοῦ, στήσαντες μαγανικά ἐπολέμουν τὸ κάστρον, καὶ δὴ στενωθέντες (οἱ Ἀδριανουπολίτες), μὴ ἔχοντες βοήθειάν ποθεν καὶ ἀποθνήσκοντες τοῦ λιμοῦ, παρέδωκαν ἑαυτούς, καὶ λαβόντες οἱ Βούλγαροι τὴν αἰχμαλωσίαν πᾶσαν εἰς πλήθος οὔσαν ἀναρίθμητον καὶ πᾶσαν τὴν ἀποσκευὴν αὐτῶν, μετόπισαν αὐτοὺς εἰς Βουλγαρίαν ἐκείθεν τοῦ Ἰστρου ποταμοῦ. Οἱ βυζαντινοὶ αἰχμάλωτοι ξαναγύρισαν στὰ πατρογονικά τους μὲ τὴν βοήθεια τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στόλου μόλις ἐπὶ Θεοφίλου.

Ἡ στρατιωτικὴ κατάσταση ἄλλαξε μὲ τὴν νίκη τοῦ Λέοντος Ε' κοντὰ στὴν Μεσημβρία τὸ φθινόπωρο τοῦ 813. Οἱ βυζαντινο-βουλγαρικὲς σχέσεις πῆραν ἄλλη τροπὴ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Κροῦμου (13 Ἀπριλίου 814) καὶ τὴν ἄνοδο στὴν ἐξουσία τοῦ Ὁμουρτάγ (814-831). Σώφρων καὶ συνετός, ὁ νέος Βούλγαρος ἡγεμὼν ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἀναδιοργάνωση τοῦ κράτους του, τὴν σταθεροποίησιν τοῦ βορειοδυτικοῦ συνόρου καὶ ἀκολούθησε πολιτικὴ προσεγγίσεως μὲ τὴν αὐτοκρατορία, ἐκδηλῶν σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν καὶ οἱ πρωτοβουλγαρικὲς ἐπιγραφές, μαρτυρίαι πολύτι-

μες, γραμμένες ελληνικά. Τὴν βυζαντινοβουλγαρική προσέγγιση ἐπεσφράγισε ἡ σύναψη τὸ 815 συνθήκης εἰρήνης γιὰ τριάντα χρόνια, ποὺ καθώριζε τὴν συνοριακὴ γραμμὴ, θέματα ἀνταλλαγῆς αἰχμαλώτων καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὸν ἐπαναπατρισμὸ τῶν Σκλάβων τὸν μὴ ἱποκιμένον [ἰς τὸν βασιλέα ἰς τὸ παρ]άλιον μέρος, δηλ. τῆς δυτικῆς ἀκτῆς τοῦ Εὐξείνου Πόντου. Ἡ συνοριακὴ γραμμὴ ἄρχιζε ἀπὸ τὴν παραθαλάσσια Δεβελτό, κατευθυνόταν δυτικά, διασχίζοντας τὰ πολὰ γεφύ[ρια] τοῦ ποταμοῦ Τούντζα (=Τίδα), ἔφθανε στὴν Μακρολιβάδα στὴν συμβολὴ τῶν ποταμῶν Ἀρζου καὶ Ἐβρου καὶ ἀπὸ κεῖ μὲ στροφή πρὸς Βορρᾶ κατέληγε στὸν Αἶμο. Στὴν ἀνταλλαγὴ τῶν αἰχμαλώτων γινόταν διάκριση τῶν ἀξιοματικῶν τρομάρχων (=τουρμαρχῶν), σπαθαρίων καὶ κομίτου ἀπὸ τοῦ ποτοχοῦ λαοῦ (=ἀπλῶν πολεμιστῶν)³⁶. Γιὰ τὶς σχέσεις τῶν δύο κρατῶν ὁ γυιὸς καὶ διάδοχος τοῦ Ὁμουρτάγ σὲ ἄλλῃ ἐπιγραφῇ ἐκφράζεται ὡς ἐξῆς: καὶ ὁ πατὴρ μου ὁ ἄ[ρχον] Ὁμουρτάγ ἰρήνην λ' ἐτ(ὸν) πύσας καὶ καλὰ ἐξισ(εν) μετὰ τοὺς Γρ[ικοὺς] καὶ τὸ ἀρχέ(ον) καλὰ ἐξουν³⁷.

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ

Στὴν *Notitia Dignitatum*, χρονολογούμενη στὸ τέλος τοῦ Δ' αἰῶνα, ἡ παλαιὰ διοίκηση (*Dioecesis*) τῶν Παννονιῶν, κατακλυσμένη ἀπὸ βαρβάρους ὑπόκειται στὴν ὑπαρχία τῆς Ἰταλίας, ἐνῶ οἱ διοικήσεις Δακιῶν, Μακεδονίας —οἱ ὁποῖες στὴν ἐποχὴ τοῦ Διοκλητιανοῦ ἀποτελοῦσαν τὴν διοίκηση τῶν Μοισιῶν— περιλαμβάνονται στὴν ὑπαρχία τοῦ Ἰλλυρικοῦ (*Praefectura praetorio per Illyricum*). Ἡ διοίκηση τῆς Θράκης (*Thraciae*, *Θρακιανή*) ἀνῆκε στὴν ὑπαρχία τῆς Ἀνατολῆς (*Praefectura praetorio per Orientem*).

Σύμφωνα μὲ τὸν Συνέκδημο τοῦ Ἱεροκλέους, κείμενο τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α', θεμελιῶδες γιὰ τὴν διοικητικὴ ὁργάνωση τῆς ἐποχῆς, στὴν ὑπαρχία τοῦ Ἰλλυρικοῦ καταλέγονται δεκατρεῖς ἐπαρχίες (*provinciae*) μὲ ἀντίστοιχες ἑδρες μητροπόλεων, μετὰ τὸ τῶν ὁποίων: Μακεδονία πρώτη-Θεσσαλονίκη· Μακεδονία δευτέρα-Στόβοι· Δακία μεσόγειος-Σαρδική· Δακία παρόχθιος-Ρατιαρία· Δαρδανία-Σκοῦπις· Πρεβάλις-Διόκλεια· Μοισία πρώτη-Βιμινάκιον· Παννονία-Σίρμιον.

36. V. Beševliev, *Die Protobulgarischen Inschriften*, Berlin 1963 ἀρ. 41 σ. 190-206. Γιὰ τὶς βυζαντινοβουλγαρικὰς σχέσεις ἐπὶ Λέοντος Ε' βλ. τὸ βιβλίο μου τ. Β' 1 σ. 180 ἐπ.

37. V. Beševliev ἀρ. 13 σ. 156-163.

Ἐδρα τοῦ ὑπάρχου Ἰλλυρικοῦ ἦταν τὸ Σίρμιο, ἀλλὰ σὲ κρίσιμους καιροὺς, ὅπως κατὰ τὶς ἐπιδρομὰς τοῦ Ἀττίλα, μεταφέρθηκε στὴν Θεσσαλονίκη, ὅπου καὶ φαίνεται παρέμεινε, μολοντί ὁ Ἰουστινιανὸς Α' μὲ τὴν νεαρὰ 11 (Ἀπρίλιος 535) ἀποφάσισε τὴν μεταφορὰ τῆς πρωτεύουσας στὴν γενέτειρά του Πρώτη Ἰουστινιανή, πιθανῶς τὴν σημερινή Čaričin Grad, 40 χιλιόμετρα νοτιώτερα τῆς Ναϊσσοῦ, ὅπου βρέθηκαν καὶ λείψανα πόλεως τοῦ 5^{ου} αἰῶνα. Ἐν τούτοις εἶναι ἀμφίβολο ἂν ἐφαρμόστηκε ἡ αὐτοκρατορική διάταξη· πιθανώτερο θεωρεῖται ὅτι ἔσχυσε μόνο γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση, ἐνῶ στὴν πολιτικὴ δὲν φαίνεται νὰ ἔγινε καμιά μεταβολή. Ἡ Θεσσαλονίκη παρέμεινε ἡ ἔδρα τῆς (ὑπαρχίας) praefectura τοῦ Ἰλλυρικοῦ. Μέχρι πότε διατηρήθηκε ἡ ἀρχὴ αὕτῃ στὴν πολιτικὴ διοίκηση δὲν εἶναι γνωστό, ἀποκλείεται ὅμως νὰ ὑφίστατο μέχρι τὸ τέλος τοῦ 8^{ου} αἰῶνα, ὅπως θέλησαν νὰ ὑποστηρίξουν μερικοὶ ἐρευνητές, στηριζόμενοι σὲ ἐπιστολὴ τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου πρὸς τὸν θεῖο του Πλάτωνα, ἡγούμενο τῆς μονῆς Σακουιδίωνος, στὴν ὁποία ὁ ἐπιστολογράφος λέει ὅτι τὸν ὑποδέχθηκε στὴν ἀνατολικὴ πύλῃ τῆς Θεσσαλονίκης μετὰ στρατιωτῶν εἰς τῶν ἐξόχων προπεμφθεὶς παρὰ τοῦ ὑπάρχον (Ἐπιστολὴ Α' ἀρ. 3 ἐν P.Gr. τ. 99 στ. 917). Τὴν ὀρθὴ λύση ἔδωκε πιστεύω ὁ P. Lemerle, ὁ ὁποῖος διέγινωσεν στὸν ὑπαρχο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Στουδίτου τὸν ἑπαρχο τῆς πόλεως Θεσσαλονίκης, γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ γίνεαι λόγος κατωτέρω. Στὸ πρῶτο βιβλίον τῶν Θαυμάτων — ποὺ συνετάχθη ὅπως εἶδαμε μεταξὺ 610-620 περίπου — εἶναι φανερό ὅτι ἡ ὑπαρχία - praefectura praetorio τοῦ Ἰλλυρικοῦ λειτουργεῖ μὲ ἔδρα τὴν Θεσσαλονίκη (Θαύματα σ. 69, 108, 114, 116, 119, 126, 137), ὀργανωμένη σὲ σκρίνια (καὶ ἐν τοῖς σκρινίοις τῶν ὑπάρχων τοῦ Ἰλλυρικοῦ σ. 137), ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὀνομαστικῶς μνημονεύεται ἡ ἐντιμος στρατεία τοῦ δακικοῦ καλουμένου σκρινίου (σ. 126).

Ὁ ἑπαρχος πραιτωρίου μετακινεῖται ἀπὸ τὴν ἔδρα του γιὰ νὰ ἐξετάσῃ ἐπὶ τόπου ἀνακλύπτοντα θέματα, ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ τὴν ἴδια συλλογὴ (σ. 137₁₆): πλειόνων δὲ καὶ αὐτῶν τῶν ἐπιλέκτων νεανιῶν τοῦ τε στρατιωτικοῦ καὶ τῶν ἐν τῷ μεγίστῳ στρατευομένων πραιτωρίῳ, ἅμα τῷ τηρικαῦτα τὴν ἑπαρχον μετὰ χειρὸς ἔχοντι ἀρχήν, κατὰ τὴν Ἑλλήνων χώραν δημοσίων ἔνεκα χρειῶν ἀποδεδημηκότων (Σεπτέμβριος 597). Ἡ ἀρχὴ αὕτῃ πρέπει νὰ καταργήθηκε μεταξὺ 620 καὶ 680, γιὰτὶ στὸ δεῦτερο βιβλίον τῶν Θαυμάτων τοῦ ἀγίου Δημητρίου, γραμμένο γύρω στὰ 678-680, ὁ ἑπαρχος-ὑπαρχος τῆς Θεσσαλονίκης (θαῦμα Β' 2 σ. 188, Β' 4 σ. 208-209, Β' 5 σ. 229) ἀσχεῖ διαφορετικὸν λειτουργήμα ἀπὸ τὸν ὁμώνυμο προκάτοχό του (βλ. κατωτ. σ. 61). Ἡ δικαιοδοσία του περιορίζεται στὴν πόλιν τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὰ καθήκοντά του εἶναι, ὡς φαίνεται, παρεμφερῆ μὲ τοῦ ἐπάρχου τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Δὲν ὑπάρχει μαρτυρία δηλωτικὴ τῆς καταργήσεως τῆς ὑπαρχίας τοῦ Ἰλλυρικοῦ (*Praefectura praetorio per Illyricum*) σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ἐπέκταση τῆς θεματικῆς διοικήσεως σὲ εὐρωπαϊκὰ ἐδάφη. Ὑπάρχουν μόνον ἀσφαλεῖς μαρτυρίες γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν πρώτων θεμάτων στὴν Χερσόνησο τοῦ Αἰμου, τοῦ Θρακίου καὶ τοῦ θέματος Ἑλλάδος. Τοῦ πρώτου ἡ ἰδρυση συνδέεται μὲ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Βουλγάρων στὸν χῶρο μεταξὺ ἀνατολικοῦ Αἰμου καὶ Δουνάβειος τὸ 680/681. Σὲ αὐτοκρατορικὸ ἔγγραφο τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β' πρὸς τὸν πάπα μὲ ἡμερομηνία 17 Φεβρουαρίου 687 (*Mansi τ. XI στ. 737*) μεταξὺ τῶν ἀνωτάτων στρατιωτικῶν διοικητῶν περιλαμβάνεται καὶ τῆς Θράκης (*Exercitu... Thraciano*)· ἐπιβεβαιώνεται ἔτσι μὲ ἐπίσημο ἔγγραφο ἡ ὑπαρξὴ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τοῦ Θρακίου θέματος. Τὸ θέμα τοῦτο ἐκάλυπτε ἐν πολλοῖς τὴν ἑκταση τῆς παλαιᾶς διοικήσεως Θράκης, ὅπως διαγράφεται στὸν Συνέκδημο τοῦ Ἱεροκλέους, ἀφήνοντας ἔξω τὸ τμήμα τῆς Σκυθίας καὶ Μοισίας Β πὺ εἶχαν περιέλθει στοὺς Βουλγάρους, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νότιο τμήμα τῆς τελευταίας, δηλ. ἀπὸ τὸν "Εβρο καὶ τὴν Ροδόπη" ἀφ' οὗ δὲ τὸ θεομίσσητον τῶν Βουλγάρων ἔθνος ἐπεραιώθη εἰς τὸν "Ιστρον ποταμόν, τότε καὶ αὐτὸς ὁ βασιλεὺς ἠναγκάσθη διὰ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν Σκυθῶν καὶ αὐτῶν τῶν Βουλγάρων εἰς θέματος τάξιν ἀγαγεῖν αὐτὸ καὶ στρατηγὸν ἐν αὐτῷ χειροτονῆσαι³⁸. Σύμφωνα μὲ τὴν διοκλητιάνειο διοικητικὴ διάρθρωση τῆς αὐτοκρατορίας ἡ διοίκησις Θράκης (*Dioecesis Thraciae*) εἶχε ταχθῇ ὑπὸ ἀνθύπατο, καὶ περιελάμβανε πενήντα τρεῖς πόλεις κατανεμημένες στίς ἐπαρχίας Εὐρώπης, Ροδόπης, Θράκης, Αἰμιμόντου, Μοισίας Β, Σκυθίας. Ἡ ἑκταση τοῦ Θρακίου θέματος πρὸς Δυσμὰς περιωρίστηκε μετὰ τὴν ἰδρυση τοῦ θέματος Μακεδονίας.

Ἀρχαιότερη βεβαιωμένη μνεία τοῦ θέματος Ἑλλάδος χρονολογεῖται τὸ 695 ἐξ ἀφορμῆς τοῦ διορισμοῦ ὡς στρατηγοῦ τοῦ θέματος τοῦ Λεοντίου, ὁ ὁποῖος ὅμως ἀντὶ νὰ μεταβῇ στὴν ἑδρα του, προτίμησε νὰ κηρύξῃ ἐπανάσταση καὶ νὰ καταλάβῃ τὸν θρόνο (695-698), καταδικάζοντας σὲ ἐξορία τὸν αὐτοκράτορα Ἰουστινιανὸ Β'.

Πότε ἀκριβῶς ἐτάχθησαν ὑπὸ θεματικὴ διοίκησις τὰ ἐνδιάμεσα εὐρωπαϊκὰ ἐδάφη δὲν εἶναι γνωστὸ. Ἡ μνεία τὸ 801/802 τοῦ Λέοντος, ἀδελφοῦ τοῦ πατρικίου Ἀετίου, ὡς *μονοστρατήγου εἰς τε τὴν Θράκην καὶ Μακεδονίαν* (Θεοφ. σ. 475₂₁) καὶ τὸ 813 τοῦ Ἰωάννη Ἀπλάκη *πατρικίου καὶ στρατηγοῦ Μακεδονίας* (Θεοφ. σ. 501₁) καθιστοῦν βέβαιη τὴν ὑπαρξὴ τοῦ θέματος Μακεδονίας τὸ 801/802. Τὸ 789 εἶχε φονευθῇ σὲ ἐκστρατεία ὁ μέχρι τότε στρατηγὸς τοῦ θέματος Θράκης Φιλητὸς. Ἀπὸ φιλολογικὲς πηγὲς μαρ-

38. *Περὶ Θεμάτων* σ. 84-85 καὶ σχόλια τοῦ ἐκδότου *A. Pertusi* σ. 156 ἐπ.

τυρείται ἐπὶ Θεοφίλου στρατηγὸς *Μακεδονίας* ὁ λεγόμενος *Τζάντζης* (Συνεχ. Γ. Μον. σ. 819). Ἡ ἀνάθεση τῆς διοικήσεως τῶν δύο γειτονικῶν θεμάτων *Μακεδονίας-Θράκης* στὸν ἴδιον ἀξιωματοῦχο δὲν εἶναι σπάνια στὴν πράξη. Στις ἐπιχειρήσεις στὴν Ἰταλία πῆρε μέρος *Λέων* ὁ τῶν *Θρακῶν καὶ Μακεδόνων* τότε στρατηγός, ὃν Ἀποστέπην ἐκάλουν (ἐπὶ Βασιλείου Α', Θεοφ. Συνεχ. σ. 305-306). Τὴν ἵδρυση τοῦ θέματος *Μακεδονίας* ἀποδίδει στὴν Εἰρήνην καὶ μάλιστα κατὰ τὴν περίοδο τῆς μονοκρατορίας της (Αὐγουστος 797- Ὀκτώβριος 802) ὁ P. Koledarov³⁹. Γιὰ τὰ ὄριά του δὲν παρέχει ἐνδείξεις ὁ Πορφυρογέννητος, ὁ ὁποῖος περιορίζεται νὰ ἀναγράψῃ τις πόλεις τῶν ἐπαρχιῶν *Μακεδονίας Α* καὶ *Β* καὶ *Θεσσαλίας* σύμφωνα μὲ τὸν κατάλογο τοῦ Ἱεροκλέους.

Τὸ θέμα *Μακεδονίας* ἀποτελοῦσε βασικὸ κρίκο στὸ ἀμυντικὸ σύστημα τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐδαφῶν τῆς αὐτοκρατορίας. Κατὰ τὸν σχηματισμὸ τοῦ ἀπουπάσθηκαν τιμήματα ἀπὸ τὸ θέμα *Θράκης* καὶ τὸ πιθανὸ ὄριό του πρὸς Ἀνατολὰς πλησίαζε τὸ Ἀναστασιανὸ τεῖχος, ἐνῶ πρὸς Δυσμὰς εἶχε φαίνεται μεταβλητὴ γραμμὴ. Τὴν σπουδαιότητα τοῦ θέματος *Μακεδονίας* μαρτυρεῖ καὶ τὸ ὕψος τοῦ ἐτησίου μισθοῦ τοῦ διοικητοῦ στρατηγοῦ (30 λίτρες χρυσοῦ), μόνου ἀπὸ τοὺς στρατηγούς τῶν εὐρωπαϊκῶν, τοῦ ὁποῖου ἡ μισθοδοσία ἐξωμοιοῦτο μὲ τοὺς διοικητὰς τῶν μικρασιατικῶν θεμάτων Ὀψικίου, Βουκελλαρίων, ὑπολοιπόμενη μόνον τοῦ ἐπὶ κεφαλῇς τῶν τριῶν μεγάλων, Ἀνατολικῶν, Ἀρμενιάκων καὶ Θρακησίων, τῶν ὁποίων ὁ μισθὸς ἀνέρχονταν σὲ 40 λίτρες χρυσοῦ τὸ χρόνο⁴⁰. Ἔδρα τοῦ στρατηγοῦ *Μακεδονίας* φέρεται ἡ Ἀδριανούπολη, τοῦ δὲ στρατηγοῦ *Θράκης* ἡ Ἀρκαδιούπολη, σημερινὸ Lulé Burgas.

Δὲν εἶναι γνωστό, πότε ἱδρύθηκε τὸ θέμα *Θεσσαλονίκης* μὲ ἔδρα τὴν ὁμώνυμη παλαιὰ μητρόπολη. Παλαιότερη μνεία στρατηγοῦ *Θεσσαλονίκης* ἀπαντᾷ γύρω στὰ 836 στὸν Βίο Γρηγορίου τοῦ Δεκαπολίτου, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Β' πρὸς τὸν βασιλέα Λουδοβίκο τὸν Εὐσεβῆ ἀποκομίζει κανεὶς τὴν ἐντύπωση ὅτι ὑφίστατο ἤδη τότε (ἔτος 824· Mansi τ. XIV σ. 418). Στὸ θέμα *Μακεδονίας* ἀνῆκε καὶ ἡ κλεισοῦρα Στρουμόνος ποῦ περιλαμβάνει τὴν κοιλάδα ἀνάμεσα στὸν κάτω ροῦ τῶν ποταμῶν

39. P. St. Koledarov, Ἡ ἵδρυση τοῦ θέματος «Μακεδονία» στὴ Θράκη, μετάφραση I. Θ. Λαμπιδῆ ἐν Βαλκανικῇ βιβλιογραφίᾳ τ. Α' Συμπλήρωμα, ἐπιμέλεια Κ. Α. Δημάδου, Θεσσαλονίκη 1973 σ. 231-278.

40. Βασ. Τάξις σ. 696-697. Ἡ μία λίτρα χρυσοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ 72 νομίσματα, τῶν ὁποίων ἡ περιεκτικότης σὲ χρυσὸ εἶναι 4,48 γραμμ. τὸ νόμισμα, ἀντιστοιχεῖ ἐπομένως 1 λίτρα χρυσοῦ μὲ 43 περίπου ἀγγλικὰς χρυσὰς λίρας σημερινές, ὥστε ὁ μισθὸς τῶν 40 λιτρῶν χρυσοῦ ἀντιστοιχεῖ μὲ 1.728 λίρας καὶ τῶν 30 μὲ 1.296 λίρας χρυσές.

Στρυμόνος και Νέστου, πέρασμα ἐπικίνδυνα ἀνοιχτὸ σὲ ἐπιδρομεῖς ἰδιαίτερα ἀπὸ Βορρᾶ. Ἡ κλεισοῦρα ἀνυψώθηκε σὲ θέμα και ὁ στρατηγὸς Στρυμόνος μνημονεύεται γιὰ πρώτη φορὰ στὸ *Κλητορολόγιον τοῦ Φιλοθέου* (ἔτους 899)⁴¹. Στὸ Τακτικὸν *Uspenskij* (ἔτους 842/843) δὲν ἀπαντᾷ. Στὸ τελευταῖο αὐτὸ ἀναγράφονται τὰ θέματα Θράκης, Μακεδονίας, Θεσσαλονίκης (σ. 49_{3,9,18}). Κατὰ τὸ πληρέστερο *Κλητορολόγιον τοῦ Φιλοθέου*, οἱ στρατηγοὶ τῶν κατέχουν στὴν ἱεραρχία τὴν ἀκόλουθη τάξη: 14η τῆς Θράκης, 15η τῆς Μακεδονίας, 24η τοῦ Στρυμόνος, 26η τῆς Θεσσαλονίκης (αὐτόθι σ. 101, 105)· οἱ δύο πρῶτες στρατηγίαι τοῖς ἀνατολικοῖς θέμασιν ὀριθοῦνται και οἱ δύο ἄλλες τῆς Δύσεως εἰσὶν (σ. 105). Τὴν ἐποχὴ τοῦ Λέοντος Ζ' ὁ μισθὸς τοῦ στρατηγοῦ Θράκης ἀνέρχονταν σὲ 20 λίτρες χρυσοῦ τὸ χρόνο, τοῦ στρατηγοῦ Μακεδονίας σὲ 30, ἐνῶ οἱ δύο ἄλλοι ποὺ κατατάσσονταν στοὺς στρατηγούς τῆς Δύσεως οὐκ ἐρογεύοντο, διὰ τὸ λαμβάνειν αὐτοὺς ἀπὸ τῶν ἰδίων αὐτῶν θεμάτων τὰς ἰδίας αὐτῶν συνηθείας κατ' ἔτος (Βασ. Τάξ. σ. 696-697)· δὲν ἔπαιρναν μισθὸ ἀπὸ τὸ κράτος ἀλλὰ εἶχαν κάθε χρόνο ὠρισμένες ἀπολαβὰς ποὺ εἰσέπρατταν ἀπὸ τὸ θέμα (συνήθειες), ἄγνωστο ὅμως μὲ ποιά βάση ὑπολογιζόμενες.

Οἱ δύο πρῶτοι μπορεῖ νὰ ἀνήκουν στὴν τάξη τῶν πατρικίων. Συνηθέστερος γιὰ τοὺς στρατηγούς τῶν θεμάτων αὐτῶν εἶναι ὁ τίτλος τοῦ πρωτοσπαθαρίου· σῶζονται ὅμως και σφραγίδες μὲ τοὺς κατώτερους ἱεραρχικὰ τίτλους τοῦ σπαθαροκανδιδάτου ἢ τοῦ σπαθαρίου. Τὸν στρατηγὸ στὴν στρατιωτικὴ ἱεραρχία ἀκολουθεῖ ὁ *τουρμαρχης*, τοῦ ὁποῦ ἐπίσης σῶζονται σφραγίδες.

Τὰ σφραγιστικὰ κατάλοιπα τῶν κρατικῶν λειτουργῶν, στρατιωτικῶν και πολιτικῶν, ποὺ ὑπηρετοῦσαν στὰ ὡς ἂν θέματα φανερώνουν τὴν ἄψογη ὀργάνωση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ και παρέχουν ἄρκετὰ κατατοπιστικὴ εἰκόνα τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῶν περιοχῶν αὐτῶν. Ὅπως και προηγουμένως παρετήρησα, ἡ μεταβλητότης τῶν ὀρίων και ἡ δυσχέρεια στὸν ἀκριβὴ καθορισμὸ τους τόσο κατὰ τὴν μορφή τῶν παλαιῶν ἐπαρχιῶν, ὅσο και τῶν νεωτέρων θεμάτων ὑποχρεώνουν τὴν ἀναζήτηση τῶν σφραγίδων σὲ εὐρύτερη γεωγραφικὴ περιφέρεια. Μὲ βάση τὴν ἔκδοση τῶν *G. Zacos-A. Veglery*, *Byzantine lead seals* τ. I, 1-4, Basel 1972 ἀναγράφω τὶς γνωστὲς σφραγίδες τῶν κρατικῶν λειτουργῶν μέχρι τέλος περίπου τοῦ Θ' αἰῶνα.

41. *N. Oikonomidès*, *Les Listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, σ. 101₂₅, 105₁₇. Στὸ ἔργο τοῦτο δημοσιεύονται και τὰ λοιπὰ Τακτικὰ *Uspenskij*, *Benešević* και *Scorialensis*, ὅπου και οἱ παραπομπές, ὡσάκις γίνεται μνεῖα τῶν στὴν μελέτη. Αὐτόθι και ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

Θέμα Μακεδονίας

1793 Χριστοφόρω πατ[ρι]κίω β(ασιλικῷ) (πρωτο)σπ[α(θαρίω)] (καὶ) στρα-
τ(ηγῷ) Μακεδονίας (Θ' αἰ.). 2058 Ἰωά[ν]νη β(ασιλικῷ) σπαθ(αρίω) [(καὶ)]
στρα(τηγῷ) Μακεδον(ίας) (Θ' αἰ.). 3100 Δαυῖδ β(ασιλικῷ) σπα(θαρίω)
στρατη(γῷ) Μακεδ[ον(ίας)] (τέλη Η' - ἀρχὲς Θ' αἰ.).

2147 Λέοντι β(ασιλικῷ) σπαθ(αρίω) (καὶ) τουρμ(άρχη) Μακεδον(ίας)
(Θ' αἰ.).

1530A Κυρ[τ;]τζιώ; β(ασιλικῷ) σπ(αθαρίω) κόμ(ητι) τῆς κό(ρητης) Μ[α]-
κ(εδονίας) (δεύτερο μισό Η' αἰ.). 2143 Λέοντ(ι) β(ασιλικῷ) σπαθ(αρίω)
(καὶ) κόμ(ητ(ι) κόρητης) Μα[κε]δον(ίας) (Θ' αἰ.).

Θέμα Θεσσαλονίκης

1739 Ἀρσαβ[ι]ω β(ασιλικῷ) (πρωτο)σπα(θαρίω) [(καὶ) σ]τρα(τηγῷ)
Θεσ[αλονίκης] (Θ' αἰ.). 1826 Κ(ων)σταντίνω β(ασιλικῷ) [(πρωτο)]σπαθα-
ρίω (καὶ) στρατιγῷ Θεσσαλονί(κης) (Θ' αἰ.). 2196 Μιχα[ήλ] (βασιλικῷ) (πρω-
το)σπα[θαρίω] (καὶ) στρατ[ηγῷ] Θ[εσσαλο]νί(κης)] (Θ' αἰ.). 2490 [Θ]εογνί-
[ω] β(ασιλικῷ) (πρωτο)σπαθ(αρίω) [(καὶ)] στρατιγ(ῷ) [Θ]εσσαλ(ονίκης)
(Θ' αἰ.). 2271 Νικήτα [β(ασιλικῷ)] σπα(θαρο)κανδ(ιδάτω) (καὶ) στρα(τη-
γῷ) Θεσσαλον(ίκης) (δεύτερο μισό Θ' αἰ.). 2155 Μαριανῷ β(ασιλικῷ) σπα-
θ(αρίω) (καὶ) στρατηγ(ῷ) Θεσσαλ(ονίκης) (Θ' αἰ.).

2558...β(ασιλικῷ) (πρωτο)σπαθ(αρίω) (καὶ) τουρμάρ(χη) Θεσσα(λο-
νίκης) (Θ' αἰ.). 3146 Μιχαήλ [β(ασιλικῷ)] στρατόρ(ι) (καὶ) [τ]ουρμάρ(χη)
Θεσ[σ]αλο[ν]ί(κης) (Θ' αἰ.).

3186 Συμβατίω β(ασιλικῷ) μανδ(άτορι) (καὶ) χαρτου(λαρίω) Θεσα-
(λονίκης) (πρῶτο μισό Θ' αἰ.). 3222 Βα... β(ασιλικῷ) μανδ(άτορι) [(καὶ)
χ]αρτουλ(αρίω) Θε[σσα]λονί(κης) (πρῶτο μισό Θ' αἰ.).

Ἀρχοντία Στρυμόνος

1753 Βάρδα (πρωτο)σπα(θαρίω) (καὶ) ἀρχοντ(ι) Στ[ρ]ομόνος (Θ'
αἰ.).

Τῶν πολιτικῶν ἀξιωματούχων τῶν θεμάτων συνηθέστερες εἶναι οἱ
σφραγίδες τῶν πρωτονοταρίων, οἱ ὅποιοι ὑπάρχοντες στὴν ὑπηρεσία τοῦ
χαρτουλαρίου τοῦ σακελλίου. Οἱ τίτλοι των εἶναι οἱ ὑποδεέστεροι στὴν ἱ-
εραρχία βεστήτορες, μανδάτορες, κανδιδάτοι, στρατόρες, ὕπατοι, σπαθά-
ριοι (ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω).

1696 Ἀμαμ[φ?] (πρωτο)νοτα(ρίω) Μ[α]κεδον[ί]ας (Θ' αἰ.). 1937 [Γ]ε-

ωρ[γ]ίω βεσ[τή]τ(ορι) (καί) (πρωτο)νοτ[(αρίω)] Μακεδ[ο]ν(ίας) (Θ' αἰ.).
 2185 Μιχαήλ ὑπάτ(ω) (καί) (πρωτο)νοταρίω Μακ(ε)δονίας (δεύτερο μισό
 Θ' αἰ.).

2135 Λέοντ[ι] πρωτον[ο]ταρίω Θεσσαλονί[κης] (δεύτερο μισό Θ' αἰ.).
 2295 Παύλω β(ασιλικῶ) βεστήτ(ορι) [(καί)] (πρωτο)νοτ(αρίω) τ[ῆς] Θ[ε]-
 [σαλον(ί)κης] (Θ' αἰ.). 2097 Λέοντι β(ασιλικῶ) κανδ[ιδ(ά)τ(ω)] (πρωτο)-
 νοταρ(ίω) [Θ]εσσ[αλονί]κης (δεύτερο μισό Θ' αἰ.). 2233 Νικήτα β(ασιλικῶ)
 κανδιδ(άτ(ω)) (καί) (πρωτο)νοταρίω Θεσσαλονί(κης) (δεύτερο μισό Θ' αἰ.).
 2275 a, b Παύλω β(ασιλικῶ) βεστήτ(ορι) [(καί)] (πρωτο)νοτ(αρίω) τ[ῆς] Θ[ε]-
 εσσ[αλον(ί)κης] (Θ' αἰ.).

1772 Βασιλείω ὑπ(άτ(ω)) (καί) (πρωτο)νοτ(αρίω) τοῦ Στρωμ(όνος)
 (δεύτερο μισό Θ' αἰ.).

Οἰκονομία. Ἡ πόλη της Θεσσαλονίκης

Οἱ σφραγίδες τῶν διοικητικῶν καὶ οἰκονομικῶν ὑπαλλήλων φανερώουν τὴν σπουδαιότητα τῆς πόλεως Θεσσαλονίκης στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο, μὲ πρῶτη ἐνδειξη τὴν δημιουργία ἀποκλειστικῆς ἀρχῆς γιὰ τὴν πόλη, τοῦ ἐπάρχου Θεσσαλονίκης. Ἐκτὸς ἀπὸ τίς ἀόριστες μνεῖες στὴν Συλλογὴ Β' τῶν Θαυμάτων τοῦ ἁγίου Δημητρίου, γιὰ τίς ὁποῖες ἐγίνε ἀνωτέρω (σ. 46 ἐπ.) λόγος, οἱ μόνες μαρτυρίες εἶναι τὰ σφραγιστικά κατάλοιπα τῶν ὑπαλλήλων αὐτῆς τῆς ὑπηρεσίας, τὰ ὁποῖα καταχωρίζω εὐθύς ἀμέσως. Δὲν ὑπάρχουν πληροφορίες γιὰ τίς ἀρμοδιότητες τοῦ ἀνωτέρω ἀξιωματοῦχου, τοῦ ὁποῖου ὁ συνήθης τίτλος ἦταν ὑπατος, βασιλικὸς σπαθάριος. Φαίνεται ὅτι ἡ δικαιοδοσία του ἦταν παρεμφερὴς μὲ ἐκείνη τοῦ ἐπάρχου πόλεως τῆς Βασιλεῦσας, προσαρμοσμένη, ὅπως εἶναι φυσικὸ, στὴν κλίμακα μιᾶς λιγώτερο πολυάνθρωπης καὶ οἰκονομικῶν-διοικητικῶν μὲ μικρότερη σημασία πόλεως.

Νομίζω ὅτι στὴν διήγηση τῶν Θαυμάτων τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἡ διαδικασία ποὺ ἐφαρμόσθηκε γιὰ τὴν σύλληψη τοῦ ρῆγα τῶν Ρυγχίνων Περβούνδου (βλ. ἀνωτ. σ. 34 ἐπ.) ἀνταποκρίνεται περισσότερο σὲ ἀστυνομικὰ καθήκοντα τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως, ὅστις θεοστεφῆς βασιλεὺς θείαν αὐτοῦ κεραίαν (=διαταγὴν) πρὸς τὴν ὑπαρχον ἐξουσίαν (=τὸν ἐπαρχο Θεσσαλονίκης) κατέπεμψε, κελεύσας, τὸν αὐτὸν ρῆγα δι' οὗ νομίσει τρόπον δέσμιον πρὸς αὐτὸν ἀποστεῖλαι. Καὶ τῶν τοιούτων εὐσεβῶν κεραιῶν τοῖς ἐξόχοις τῶν πρώτων ἰδίᾳ ἐμφανισθεισῶν, τοῦτον αὐθωρὸν ἐν τῇ πόλει διάγοντα κρατήσαντες, ἔστειλαν σιδηροδέσμιον, καθὼς τὰ θεῖα περιεῖχον γράμματα, πρὸς τὸν λεχθέντα πανήμερον βασιλέα (Θαύματα σ. 209₄. ἔτος 676). Εἶναι ἀκό-

μη ἄξιο προσοχῆς ὅτι ὁ περαιτέρω χειρισμὸς τοῦ θέματος ἔγινε σὲ ἐπίπεδο πόλεως, ἀφοῦ ὁ ἀξιωματοῦχος ποὺ ἔλαβε τὴν βασιλικὴ ἐντολὴ ἔκρινε φρόνιμο νὰ ἐνημερώσῃ τοὺς ἐξέχοντες πολίτες τῆς Θεσσαλονίκης.

Ἄρκετὰ πλούσιος κατάλογος τῶν ἐπάρχων Θεσσαλονίκης καταρτίζεται μὲ βάση τὶς σφραγίδες:

957 Νικήτα ὑπάτῳ βα(σιλικῶ) σπαθ(αρίῳ) κα(ὶ) ἐπάρχῳ Θεσσαλονίκης (Η' αἰ.). 2382 a-b Σταυρακίῳ β(ασιλικῶ) σ[π]αθ(αρίῳ) (καὶ) ἐπάρχῳ Θεσσαλ(ονί)κης (750-850). 1717a Ἀνδρον[ι]κῳ ὑπάτῳ [(καὶ)] ἐπάρχῳ Θ[εσσ]αλον(ί)κης (750-850). 2651 ...β(ασιλικῶ) σπα(θαρίῳ) (καὶ) ἐπάρχ(ῳ) Θεσσαλονίκης (750-850). 2588 ...(καὶ) ἐπάρχ[ῳ] Θεσαλ[ο]νί[κ]ης (750-850). 1691 Ἀγαλιανῶ [σ]πα[θαρίῳ] (καὶ) ἐπ[άρ]χῳ Θεσ[σ]αλονί(κης) (Θ' αἰ.). 2589 ...καὶ ἐπ[άρ]χῳ Θεσσα[λ]ονί(κης) (Θ' αἰ.).

Ἡ σημαντικὴ ὑπηρεσία τοῦ (γενικοῦ) κομμερκιαρίου ἀποθήκης ποὺ ἐρρῶθμιζε τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ μιᾶς, πολλὰς φορὲς ἐκτεταμένης, περιοχῆς, λειτουργοῦσε καὶ στὴν Θεσσαλονίκη, ὅπως στὶς μικρασιατικὲς ἐπαρχίες, τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἄλλαχοῦ. Οἱ κάτοχοι τῶν σφραγίδων φέρουν συνήθως ὑψηλοὺς τίτλους, πρωτοσπαθάριος, πατρίκιος, σπανιώτερα κατώτερους ὅπως ὕπατος, ἐμφαντικοὺς τῆς θέσεώς των στὴν κρατικὴ ἱεραρχία, ἐνῶ ἡ ἀποτύπωση τῆς μορφῆς τοῦ βασιλεύοντος αὐτοκράτορος, ὅπως στὰ νομίσματα, καὶ ἡ ἀκριβὴς ἀναγραφὴ τῆς ἰνδικτιῶνος παρέχουν μιὰν ἀκόμη ἔνδειξιν τῆς σπουδαιότητος τῆς ὑπηρεσίας⁴². Ὡς σημειωθῇ ὅτι δύο γενικοὶ κομμερκιάριοι ἀποθήκης Θεσσαλονίκης ἀσκοῦν ταυτόχρονα καὶ τὸ λειτούργημα τοῦ γενικοῦ λογοθέτου (ἀρ. 233, 237) καὶ ἄλλος τοῦ βασιλικοῦ βαλνίτορος (ἀρ. 230, 231 a-b). Περιορίζομαι στὴν ἀναγραφὴ ὧσων σχετίζονται μὲ τὴν Θεσσαλονίκη ἀρ. 210... ὁ κομμερκιαρίου ἀπο[θ]ήκης Θε[εσσ]αλο[νί]κης (ἔτος 712 - 3.6.713). 230 Ἀναστασίῳ ὑπάτου βασιλικοῦ βαλνίτορος (καὶ) γενικοῦ κομμερκιαρίου ἀποθήκης Θεσσαλονίκης (ἔτ. 723/724). 231 a-b Ἀναστασίῳ ὑπάτου βασ[ι]λικοῦ βαλνίτορος (καὶ) [γ]ενικοῦ κομμερκιαρίου ἀποθήκης Θεσσαλονίκης (ἔτ. 724/725). 233 Θωμᾷ πατρικίου γενικοῦ λογοθέτου (καὶ) κομμερκιαρίου ἀποθήκης Θεσσαλονίκης (ἔτ. 726/727). 237 Θεοφάνους πατρικίου βασιλικοῦ [π]ρωτοσπαθαρίου) [γ]ενικοῦ λογοθέτου (καὶ) κομμερκιαρίου ἀποθήκης Θεσσαλονίκης (ἔτ. 727/728).

Ἡ ἀναδιοργάνωση τῆς ὑπηρεσίας ἀπὸ τὸν Λέοντα Γ', ἴσως μεταξὺ

42. Περὶ τῶν (γενικῶν) κομμερκιαρίων ἀποθήκης, ὡς καὶ περὶ τῶν βασιλικῶν κομμερκίων βλ. τὸ βιβλίο μου Βυζαντινὴ Ἱστορία τ. Β' 1 σ. 282 ἐπ., 357 ἐπ., ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία.

727/728 καὶ 730/731, ἀντικατοπτρίζεται στὶς σφραγίδες. Ἡ ὑπηρεσιακὴ ἐνδειξὴ δὲν περιλαμβάνει πλέον τὸ ὄνομα καὶ τίτλους τοῦ ὑπαλλήλου ἀλλὰ τὴν ἀπρόσωπη διατύπωση τῶν βασιλικῶν κομμερκίων τῆς δεῖνα πόλεως ἢ περιφερείας στὴν μιὰ ὕψη καὶ τὴν αὐτοκρατορικὴ μορφή καθὼς καὶ χρονολογικὴ ἐνδειξὴ (τῆς ἰνδικτιῶνος) στὴν ἄλλη. Σῶζονται, πλὴν ἄλλων, σφραγίδες τῶν βασιλικῶν κομμερκίων Θεσσαλονίκης (ἀρ. 252 ἔτ. 737/738· 255 a-b ἔτ. 738/739· 256 ἔτ. 740/741· 262 ἔτ. 742/743· 264 ἔτ. 746/747· 271 a-b ἔτ. 778/779· 273 a-b ἔτ. 783/784), [τῶν β]ασιλικῶν κομμερκίων στρατιγίας Ἑλλάδος (ἀρ. 254 ἔτ. 738/739· 266 ἔτ. 748/749), τῶν βασιλικῶν κομμερκίων τῆς Θράκης (ἀρ. 258 ἔτ. 730/741· 276 a-b ἔτ. 787/788· 274 ἔτ. 785/786· 281 a-c ἔτ. 810/811(;)).

Σὲ μερικὲς σφραγίδες τῆς αὐτῆς περιφερείας ἔχουν ἐνοποιηθῇ ἡ Μεσημβρία, στὴν ὁποία εἶχε τὴν ἑδρα τῆς καὶ αὐτοτελὲς ὑπηρεσία τῶν βασιλικῶν κομμερκίων τῆς Μεσημβρίας (ἀρ. 244, 247, 251, 265 a-c), τὸ Ἑξαμίλιον (κάστρο τῆς Θράκης πὺ μνημονεύεται στὴν Χρονογραφία ΨευδοΣυμεῶν μαγ. σ. 615₁₁) καὶ ἡ Μακεδονία· ἀρ. 259 a-d τῶν βασιλικῶν κομμερκίων Μεσημβρίας σὺν τῆς Θράκης ἔτ. 730/741· ἀρ. 270 [τ]ῶν β(ασιλικῶν) κομμερκίων τῆς Θράκης (καὶ) τοῦ Ἑξαμι(λ)ίου ἔτ. 751/775· ἀρ. 282 [τ]ῶν β(ασιλικῶν) κομμερκίων Θράκης (καὶ) Μακεδονίας ἔτ. 820/821. Τελευταία γνωστὴ χρονολογημένη σφραγίδα τῆς σειρᾶς τῶν β(ασιλικῶν) κομμερκίων εἶναι τῆς πόλεως Δεβελτοῦ στὸν Εὐξείνιο Πόντο ἀρ. 285 a-b ἔτ. 832/833.

Ἀπὸ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ Θ' αἰῶνα ἐμφανίζονται ἀτομικὲς σφραγίδες κομμερκιαρίων πόλεων ἢ περιοχῶν, διαφορετικὲς ἀπὸ ἐκεῖνες πὺ γνωρίζαμε μέχρι τώρα. Φέρουν τὸ ὄνομα, τίτλο καὶ ὑπηρεσιακὴ ἰδιότητα τοῦ κατόχου τῆς σφραγίδας ὑπαλλήλου, ὅπως οἱ χιλιάδες σφραγίδες τῶν ὑπηρετούντων στὶς κρατικὲς ὑπηρεσίες προσώπων, χωρὶς καμιάν ἐπίσημη ἐνδειξὴ. Δὲν ἀποτυπώνεται πλέον ἡ μορφή τοῦ βασιλευόντος ἡγεμόνος οὔτε ἀναγράφεται τὸ ἔτος τῆς ἰνδικτιῶνος, γι' αὐτὸ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ προσδιορισθῇ ἡ ἀκριβὲς χρονολογία τῆς ἀποτυπώσεως, ὅπως παρατηρήσαμε στὶς σφραγίδες τῶν γενικῶν κομμερκιαρίων ἀποθήκης καὶ τῶν βασιλικῶν κομμερκίων. Οἱ σφραγίδες τῶν κομμερκιαρίων τῆς νέας αὐτῆς κατηγορίας χρονολογοῦνται μὲ βάση τὴν τεχνικὴ καὶ γι' αὐτὸ ἡ χρονολόγησή τους κυμαίνεται στὰ πλαίσια μερικῶν δεκαετιῶν.

Οἱ ἀνωτέρω παρατηρήσεις ἀποδεικνύουν μεταβολὲς στὴν ὁργάνωση τῆς ὑπηρεσίας τῶν βασιλικῶν κομμερκίων, ἡ ὁποία ἐγίνε πιθανῶς στὴν διάρκεια τῆς φρυγικῆς δυναστείας, χωρὶς ὅμως δυνατότητα ἀκριβεστέρου χρονικοῦ προσδιορισμοῦ. Δυσχέρειες προκαλεῖ ἡ ἐνταξὴ τῆς ἀρ. 283 σφραγίδας Χριστοφόρου ὑπ(άτου) (καὶ) κομμερκ(ιαρίου) [Ἀ]δριανο[υπ]όλε[ως]

μέ την ένδειξη α' ἰνδ. καὶ τὴν ἀποτύπωση τῆς μορφῆς δύο συμβασιλέων. Ὁ Ζαοὺς συζητεῖ τὴν πιθανότητα συμβασιλέων, στῶν ὁποίων τὴν βασιλεία ἡ α' ἰνδικτιῶν συμπίπτει μὲ τὰ ἔτη 807/808, 822/823 καὶ 837/838 καὶ γιὰ λόγους τεχνικοὺς καταλήγει στὴν ἐπιλογή τῆς χρονολογίας 822/823 (Μιχαήλ Β'-Θεόφιλος). Ἀλλὰ στὴν περίπτωση αὕτῃ προσκρούει ἡ παρουσία κομμερκιαρίου σὲ σφραγίδα τῆς ἐποχῆς ποὺ ἰσχύει ἀκόμη ἡ ὀργάνωση τῶν βασιλικῶν κομμερκίων, ὅπως δείχνει ἡ σφραγίδα ἀρ. 285 a-b γιὰ τὴν πόλη τῆς Δεβελτοῦ.

Οἱ κομμερκιάριοι, κομμερκιάριοι⁴³ ἀνήκουν στὴν δικαιοδοσία τοῦ γενικοῦ λογοθεσίου ἔχοντας τὴν ἕκτη θέση στὸ Κλητορολόγιο τοῦ Φιλοθέου (ἔτ. 899). Εἰσέπρατταν τὸ κομμέρκιον, φόρο 10% στὴν κυκλοφορία καὶ πώληση τῶν ἐμπορευμάτων. Τῆς νέας αὐτῆς κατηγορίας τῶν κομμερκιάρων, κομμερκιάρων ἔχουμε σφραγίδες ἀπὸ τὶς εὐρύτερες διοικητικὲς περιφέρειες Μακεδονίας, Θράκης ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πόλεις, κέντρα οἰκονομικὰ ἢ λιμάνια ποὺ φανερῶνουν τὴν γενικώτερη οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη ποὺ παρατηρεῖται ἀπὸ τὸν Θ' αἰῶνα καὶ ἐξῆς.

Σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις στὸ ἴδιο πρόσωπο ἔχουν ἀνατεθῆ καὶ τὰ καθήκοντα ἀβυδικοῦ⁴⁴ στὴν ἴδια πόλη, συνήθως λιμάνι θαλασσινὸ ἢ πάνω σὲ ποταμὶ, σπάνια σὲ λίμνη. Πρόκειται γιὰ περιφερειακὴ ναυτικὴ διοίκηση ποὺ λειτουργοῦσε ἀπὸ τὸν Θ' αἰῶνα μέχρι τὴν ἀνοδο τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνῶν (1081) καὶ εἶχε τὴν ἑδρα τῆς σὲ πόλεις τοῦ Εὐξείνου Πόντου, τοῦ Αἰγαίου, τοῦ Ἰονίου Πελάγους, κέντρα τοῦ διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου τῆς ἐποχῆς. Οἱ ἀβυδικοὶ ἀνῆκαν στὴν ὑπηρεσία τοῦ δρουγγαρίου τῶν πλωτῶν, εἶχαν τὴν ἐπιβλεψὴ τῆς ναυσιπλοΐας καὶ τῆς διακινήσεως τῶν σκαφῶν· εἰσέπρατταν ἓνα τέλος ποὺ εἶχε τὸ ὄνομα ἀρχοντίκιον. Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου φάνηκε περισσότερο ὁ ἀστυνομικὸς χαρακτήρας τῶν καθηκόντων τους.

Σημειῶνω τὶς ὑπηρεσιακὲς σφραγίδες γιὰ τὴν Θεσσαλονίκην.

1712 [Ἀνδ]ρέου β(ασιλικοῦ) κ[ο]μερκ(ιαρίου) Θ[ε]σαλων[ικη]ς· 2087 a-b Κοσμᾶ β(ασιλικῶ) σπαθ(αρίῳ) (καὶ) κομμερκ(ιαρίῳ) Θεσσαλονίκ(ης)· 277 Θωμᾶ κομερκ[ε]αρίῳ Θεσ[αλ]ονίκ[η]ς] (ἔτ. 787/797)· 2221A [Νι]κηφ(ό)ρ(ῳ) β(ασιλικῶ) κομμερκ(ιαρίῳ)] Θεσσαλονίκ(ης καὶ) Νικοπό[λεως]· 3072 Ἀκρολίου β(ασιλικοῦ) κομμερκ(ιαρίου) Θεσσαλ[ονίκης].

43. *Hélène Antoniadis-Bibicou*, *Recherches sur les douanes à Byzance. L'«octava», le «Kommerkion» et les commerciaux*, Paris 1963.

44. Περὶ τοῦ ἀβυδικοῦ βλ. *Hélène Ahrweiler*, *Byzance et la mer*, σ. 100 ἐπ. καὶ τῆς Θεσσαλονίκης εἰδικώτερα τῆς αὐτῆς, *Fonctionnaires et bureaux maritimes à Byzance* ἐν *Revue des études byzantines* σ. 19 (1961) σ. 239-252.

1852 Διμητρίω ὑπάτ(ω) [(καὶ)] β(ασιλικῶ) κομερκ(ιαρίω) τοῦ ἄβυδικ(οῦ) Θε[ε]σαλον(ίκης)· 2101 a-d Λέοντι β(ασιλικῶ) κονμ[ε]ρκιαρίω (καὶ) ἄβυδικῶ Θεσσαλονήκης· 2173 a-c Μελιγαλᾶ ὑπ(άτω) β(ασιλικῶ) κομερκ(ιαρίω) (καὶ) Ἀβύδου Θεσσαλονίκ(ης)· 2503 a-b Θεοφάνη β(ασιλικῶ) κομερκ(ιαρίω) (καὶ) ἄβυδικ(ῶ) Θεσσαλο(νίκης)· 3134 Λέωντος β(ασιλικοῦ) κονμερκιαρίου (καὶ) ἄβυδητηκοῦ Θεσσαλονήκης.

1436A Κωνσταντίνω ἄβ(υδικῶ) Θεσσαλ(ονίκης)· 1851 Δ[ημ]ητρίω ἄβυδικ(ῶ) Θεσ[σα]λονίκ(ης)· 2566... φυλλῶ [Ἀβ]υθῆκο Θε[ε]σαλονίκη[ς].

Ὅπως ὅλες οἱ ὑπηρεσίες καὶ οἱ ἄνωτέρω εἶχαν γραμματεῖς γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῆς γραφικῆς ἐργασίας· 2249 Νικήτ[α] νοταρίω καὶ ἄβυδικῶ Θεσσα[λ]ον(ίκης)· 2151 Λεωνήδ[α] νοτ(αρίω) τοῦ κομερκ(ίου) Θεσσαλονή(ης).

Ὑπηρεσία κομμερκίου λειτουργοῦσε σὲ πολλὲς πόλεις τῆς αὐτοκρατορίας· ἀπὸ τίς πιὸ γειτονικὲς σημειώνω τὴν Ἀδριανούπολη (283· βλ. ἄνωτ. σ. 53), τὸ Διδυμότειχο (1438 Κοστα[ν]τινο β(ασιλικῶ) κο[μ]ερ(κιαρίω) τοῦ Διδυμοτ(είχου)), τὴν Χριστούπολη (2404 Συμεὼν κονμερκ(ιαρίω) Χρηστωπόλεως).

Διερωτῶμαι μήπως στὴν σφραγίδα ἀρ. 1840 Λαμιαν(ῶ) β(ασιλικῶ) κομερκ(ιαρίω) Θεσσαλ(ονίκης) (καὶ) π[α]ραφ(ύλακι) Ἀβυδ ἢ βραχυγραφία πρέπει νὰ συμπληρωθῇ ἄβυδ(ικῶ)· στὴν περίπτωση αὕτῃ ὁ ἴδιος ὑπάλληλος ἀσκοῦσε στὴν πόλιν τῆς Θεσσαλονίκης τὰ καθήκοντα κομμερκιαρίου, παραφύλακος, ἄβυδικοῦ. Θεωρῶ πιθανὸν ὅτι οἱ ἀρμοδιότητες τοῦ παραφύλακος τῆς πόλεως εἶχαν σχέση μὲ τὴν περιφρούρηση τῆς πόλεως ἀλλὰ σὲ πλαίσιον περισσότερο ἀστυνομικὰ καὶ λιγώτερο στράτιωτικά. Σώζεται σφραγίδα ὑπαλλήλου τῆς ὑπηρεσίας· 3101 Δ...τριω παραφύλακη Θεσ[σ]αλ(ονίκης). Τὸ λιμάνι εἶχε σημαντικὴ ἐμπορικὴ κίνηση ὅπως φαίνεται καὶ στὰ Θάύματα τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ καράβια μεταφορᾶς ξυλείας (Θάύματα Β' 1 σ. 176₂₂: τὰς ἐπὶ παρακομιδῇ ξυλῆς τυχοῦσας νῆας, ἄσπερ κυβαίας ἐκάλουν), σιτοφόρους ὁλκάδας (αὐτόθι Β' 2 σ. 188₁₁, Β' 4 σ. 212₃).

Ὑπάρχουν ἀκόμη σφραγιστικά κατὰλοιπα τῶν διοικητῶν, δηλαδὴ τῶν προϋσταμένων φορολογικῆς ὑπηρεσίας μιᾶς περιφερείας, ἐπαρχίας, θέματος, νήσου, πόλεως· μεταξὺ αὐτῶν Νηκολάου διοικητοῦ Θεσσαλο(νίκης) (ἀρ. 2217).

Οι πόλεις⁴⁵

Ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση μιᾶς περιοχῆς φωτίζεται καὶ ἡ λειτουργία τῶν πόλεων, καθὼς οἱ ἐπισκοπὲς ἀντιστοιχοῦν κατὰ κανόνα πρὸς τὶς πόλεις μιᾶς ἐπαρχίας καὶ οἱ μητροπόλεις πρὸς τὴν πρωτεύουσά της, πιστοποιῶντας ἔτσι τὴν συνέχεια τῶν ἀστικῶν κέντρων. Τὶς παρατηρήσεις ποὺ ἀκολουθοῦν ἐστῆριξα στοὺς καταλόγους τῶν ἐπισκόπων ποὺ πῆραν μέρος στὶς συνόδους τοῦ Ζ' αἰῶνα καὶ τὴν Ζ' Οἰκουμενικῇ (ἔτ. 787), μολονότι καὶ γι' αὐτοὺς δὲν ὑπάρχει ἀκόμη κριτικὴ ἔκδοση^{45α}. Στὰ πρακτικὰ τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς (680/681) καὶ τὸν κατάλογο τῶν ἐπισκόπων τῆς Πενθέκτης 691/692 (πρακτικὰ της δὲν σώζονται) ἀπαντᾷ μικρὸς ἀριθμὸς ἐπισκοπικῶν ἐδρῶν πόλεων τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου σὲ σύγκριση μὲ τὸν ἀριθμὸ ἐκείνων ποὺ μνημονεύονται στὰ κείμενα τοῦ Ζ' αἰῶνα καὶ ἰδιαίτερα στὸν Συνέκδημο τοῦ Ἱεροκλέους. Ἀπαντοῦν στὶς ἐπαρχίες Εὐρώπης, Ροδόπης, Μακεδονίας Α καὶ Β, Ἑλλάδος, Νέας Ἠπείρου· σημειῶνω ὅλες τὶς πόλεις —πλὴν τῶν νησιῶν—, ἔστω καὶ ἂν εἶναι ἐκτὸς τοῦ χώρου τῆς Μακεδονίας. Στὴν Ζ' Οἰκουμενικῇ ἐκπροσωποῦνται οἱ πόλεις Θεσσαλονίκης, Ἡράκλεια, Κόρινθος, Σηλυβρία, Μεσημβρία, Στόβοι, Βιβύη, Σωζόπολις, Πάνιον, Ἄργος, Ἀθῆναι, Λακεδαίμων. Στὸν κατάλογο τῶν ἐπισκόπων τῆς Πενθέκτης ὑπογράφουν οἱ ἐπίσκοποι Σηλυβρίας, Μεσημβρίας, Στόβων, Λιζίκων (Οὐζούσης), Αἴνου, Φιλίππων, Ἀμφιπόλεως, Ἐδέσσης, Δυρραχίου καὶ ἔχει ἀφεθῇ χώρος γιὰ τὶς ὑπογραφὰς τῶν ἐπισκόπων Θεσσαλονίκης, Ἡρακλείας, Κορίνθου. Νέες ἔδρες εἶναι τοῦ Πανίου, Σωζοπόλεως, Μεσημβρίας (680/681) καὶ Ἐδέσσης, Οὐζούσης, Αἴνου (691/692). Στὴν Ζ' Οἰκουμενικῇ ἐμφανίζεται σειρὰ νέων ἐδρῶν κυρίως στὴν Θράκη καὶ ἔπειτα στὴν Ἑλλάδα. Εἶναι οἱ ἐπισκοπὲς Νεαπόλεως (Χριστουπόλεως=Καβάλλας), Δέρκων, Νικαίας, Θράκης, Θεοδωρουπόλεως, Ραιδεστοῦ, Χερσονήσου, Χარიουπόλεως, Χαλκίδος, Παμφύλου, Λιζίκων, Πατρῶν, Τζουρουλοῦ, Καλλιπόλεως, Ἄπρω, Ἀναστασιουπόλεως, Κεῖλων, Βουλγαροφύγου, Σκοπέλου, Μονεμβασίας, Τροιζῆνος, Αἰγίνης, Ὠρεῶν, Ἰστιαίας, Πορθμοῦ Εὐβοίας.

45. Βιβλιογραφία γιὰ τὴν βυζαντινὴ πόλη βλ. συγκεντρωμένη στὸ βιβλίον μου: Βυζ. Ἱστορία τ. Α' σ. 362-353. τ. Β' σ. 306.

45α. Κατὰ τὴν ἐκπόνηση τῆς μελέτης σκοπίμως παρέλειψα νὰ χρησιμοποιήσω τοὺς ἐπισκοπικοὺς καταλόγους (Notitiae episcopatum) θεωρῶντας τὶς ὑπάρχουσες ἐκδόσεις φιλολογικὰ ἀτελεῖς. Ἡ πρόσφατη κριτικὴ φιλογολικὴ ἔκδοση ἀπὸ τὸν J. Darrouzès, Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae Texte critique, introduction et notes, Paris 1981 ἔφθασε στὰ χέρια μου, ἐνῶ ἤδη εἶχε στοιχειοθετηθῇ τὸ κείμενο τῆς μελέτης· βιβλιοκρισίς ὑπὸ Νόννας Παπαδημητρίου ἐν ΕΕΒΣ τ. 45 (1982-1983) σ. 584-589.

Οἱ καταστρεπτικὲς ἐπιδρομὲς ποὺ ὑπέστη ἰδιαίτερα τὸ βόρειο καὶ βορειοδυτικὸ τμήμα τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου ἀπὸ διάφορους λαοὺς τὸν Ε' αἰῶνα, ἀπὸ τοὺς Ἀβαροσλάβους στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ Ζ' αἰῶνα, ἄφησαν τὴν σφραγίδα τους στὴν ζωὴ τῶν πόλεων, ὅπως δείχνει ἡ ἀπουσία ἀπὸ τὶς συνόδους τοῦ Ζ' αἰῶνα τῶν ἐπισκόπων πόλεων τοῦ Ἰλλυρικοῦ, ποὺ ἀναγράφονται στὸν Συνέκδημο τοῦ Ἱεροκλέους, χωρὶς βέβαια νὰ ἀποκλείεται σὲ ὠρισμένες περιπτώσεις λόγοι προσωπικοῦ ἢ δυσχέρειες συγκοινωνιακὲς νὰ ἐμπόδισαν τὴν προσέλευση ἐπισκόπων στὶς συνόδους.

Ἡ προσθήκη νέων ἐπισκοπῶν, πενιχρὴ ἀκόμη τὸν Ζ' αἰῶνα, σημαντικὴ τὸν Η', φανερώνει ὅτι ἡ ζωὴ ἀναθάλλει καὶ στὸν μέχρι τὸν προηγούμενο αἰῶνα ἐρειπωμένον τόπο. Ἐπιβεβαίωση βρίσκουμε καὶ στὶς φιλολογικὲς μαρτυρίες ποὺ ἀναφέρουν συστηματικὴ πύκνωση τοῦ πληθυσμοῦ μὲ τὴν μεταφορὰ στὴν Θράκη κατοίκων ἀπὸ παραμεθόριες περιοχὲς τῆς Ἀνατολῆς, γενναϊόδωρη βασιλικὴ χορηγία στοὺς νεοφερμένους καὶ ἵδρυση πολισμάτων, τὰ ὅποια προκάλεσαν καὶ βουλγαρικὲς διαμαρτυρίες⁴⁶. Τὴν ἀνοικοδόμησι τῶν πόλεων στὴν Θράκη συνέχισε ἡ ἀθηναία αὐγούστα Εἰρήνη, ἡ ὁποία ἔδωκε στὸ γεγονός πανηγυρικὸ καὶ προπαγανδιστικὸ χαρακτήρα. Τὸν Μάιο τοῦ 784 ἐξῆλθεν ἡ βασίλισσα Εἰρήνη σὺν τῷ νῶϊ αὐτῆς Κωνσταντῖνῳ (Ζ') καὶ δυνάμεως πολλῆς ἐπὶ τὴν Θράκην, ἐπιφερομένη ὄργανα καὶ μουσικά, καὶ ἀπῆλθεν ἕως Βεροίας καὶ ταύτην οἰκοδομηθῆναι κελεύσασα ἐπωνόμασεν αὐτὴν Εἰρηνούπολιν, κατῆλθε δὲ ἕως Φιλιππουπόλεως μετὰ πάσης ἀπαθείας καὶ ὑπέστρεψεν ἐν εἰρήνῃ κτίσασα καὶ τὴν Ἀγχίαλον (Θεοφ. σ. 457). Πρόκειται γιὰ τὴν Βερόη, τὴν ρωμαϊκὴν Augusta Trajana, σημερινὴ Στάρα Ζαγορά, καὶ τὴν Ἀγχίαλο, σημερινὸ Πομόριε. Ἡ πορεία πρὸς τὴν Φιλιπούπολιν δὲν παρουσίασε καμιά δυσχέρεια.

Κατὰ τὴν ἀνορθωτικὴν προσπάθεια τοῦ Λέοντος Ε' καίριον μέλημα τοῦ αὐτοκράτορος ἦταν ἡ ἀνασυγκρότησι τοῦ στρατοῦ καὶ ἡ ἀνοικοδόμησι τῶν πόλεων· ὁ Λέων τῶν κοινῶν πραγμάτων ἀντελαμβάνετο... τὸν στρατιωτὴν τε ὅχλον γυμνάζων αὐτός, καὶ πόλεις πολλαχοῦ τῶν κατὰ Θράκην καὶ Μακεδονίαν δι' ἑαυτοῦ ἐκ βάθρων ἀνεγείρων, καὶ περιπορευόμενος πανταχοῦ, ὡς φοβερός εἶναι καὶ καταπληκτικὸς καὶ αὐτοῖς τοῖς ἐχθροῖς (Θεοφ. Συνεχ. σ. 30₈).

Τὸ 904 ἡ Βέρροια χαρακτηρίζεται πόλις περιφανεστάτῃ τοῖς οἰκήτορ-

46. Θεοφ. σ. 429: ὁ δὲ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος (Ε') Σύρου τε καὶ Ἀρμενίου, οὗς ἤγαγεν ἀπὸ Θεοδοσιουπόλεως καὶ Μελητηνῆς εἰς τὴν Θράκην μετόπισεν... τῷ δ' αὐτῷ χρόνῳ ἐζήτησαν οἱ Βούλγαροι πάντα (=χηρηματικὲς χορηγίες) διὰ τὰ κτισθέντα κάστρα καὶ τοῦ βασιλέως ἀτιμάσαντος τὸν ἀποκρισιάριον αὐτῶν, ἐξῆλθον φωστικῶς (=μὲ σπράττευμα) καὶ ἦλθον ἕως τοῦ Μακροῦ τεύχους...

σι τε καὶ πᾶσι τοῖς ἄλλοις οἷς αὐχεῖ πόλις τὴν σύστασιν^{46α}.

Συστηματικὴ διεξαγωγὴ ἀνασκαφῶν καὶ μελέτῃ τοῦ νομισματικοῦ ὑλικοῦ, τοῦ ὁποίου ὅμως πρέπει νὰ εἶναι ἐπακριβῶς γνωστὴ ἡ προέλευσις —λαθραῖες ἀνασκαφές καὶ διοχέτευση τῶν νομισμάτων στὸ ἐμπόριο διατράσσουν τὰ στοιχεῖα τῆς ἐρεύνης στὸ σημεῖο αὐτὸ— θὰ ἐπιτρέψουν νὰ σχηματίσουμε πληρέστερη εἰκόνα τῶν οἰκιστικῶν συνθηκῶν μιᾶς βυζαντινῆς πόλεως. Τὰ τεῖχη, ὅπου σώζονται καὶ στὸ μέτρο ποὺ διατηροῦνται, διαγράφουν τὴν ἔκτασι τοῦ οἰκισμοῦ, τὴν ἀντοχὴ τῆς ὀχυρώσεως καὶ κατ' ἀντανάκλαση τὴν ἀμυντικὴ σπουδαιότητα καὶ στρατιωτικὴ σημασία τοῦ πολίσματος. Τὰ τελευταῖα χρόνια ἔχει γίνεи ἀντικείμενο συστηματικῆς μελέτης ἡ τοπογραφία καὶ ὀχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης⁴⁷.

Στὰ σφραγίσματα τῶν πλίνθων ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς ὀχυρώσεως τῆς πόλεως ἀπαντᾷ συχνὰ ἡ ἐνδειξη α' (=πρώτῃ) ἰνδικτιῶν, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα δημόσια οἰκοδομήματα τῆς ἐποχῆς. Σῶζεται ἀκόμη σὲ πύργο τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τῆς Θεσσαλονίκης, σχηματισμένη ἀπὸ ἐντοιχισμένους πλίνθους ἡ ἐπιγραφή *Τείχεσιν ἀρρήκτοις Ὁρμίσδας ἐξετέλεσσε* τ[ῇ]νδε πόλιν... Τ... (ἐκδ. J. M. Spieser ἀρ. 3). Στὸν Ἰουστινιάνειο Κώδικα περιλαμβάνονται ἀρκετὲς διατάξεις μεταξὺ 16 Φεβρουαρίου 448 (Cod. Just. IV 1. 3) καὶ 3 Ἀπριλίου 450 (Cod. Just. VI 52) ποὺ ἀπευθύνονται στὸν ἐπαρχο πραιτωρίων τῆς Ἀνατολῆς Ὁρμίσδα. Ὑποστηρίζεται σοβαρὰ ὅτι ὁ Ὁρμίσδας, ποὺ φρόνισε τὴν ὀχύρωση τῆς Θεσσαλο-

46α. Ἰωάννης Καμενιάτης σ. 496₂. Βλ. Γ. Χιονίδη, Ἱστορία τῆς Βεροίας τῆς πόλεως καὶ τῆς περιοχῆς, τ. Β' Θεσσαλονίκη 1970 σ. 143 ἐπ. καὶ γιὰ τὴν ὀχύρωση τῆς πόλεως στοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους.

47. Σημειῶνω κατ' ἐπιλογὴ τίς πρὸ τελευταῖες μελέτες: M. Vickers, The Byzantine seawalls of Thessaloniki ἐν *Balkan Studies* τ. 11 (1970) σ. 261-280· τοῦ αὐτοῦ, The Hippodrome at Thessaloniki ἐν *Journal of Roman Studies* τ. 62 (1972) σ. 25-32· τοῦ αὐτοῦ, Hellenistic Thessaloniki ἐν *Journal of Hellenic Studies* τ. 92 (1972) σ. 156-170· Γ. Γουναράς, Παρατηρήσεις τινές ἐπὶ τῆς χρονολογίας τῶν τευχῶν τῆς Θεσσαλονίκης ἐν Μακεδονικῇ Σπουδῇ τ. 11 (1971) σ. 311-323· J. M. Spieser, Note sur la chronologie des remparts de Thessalonique ἐν *Bulletin de Corresp. hellénique* τ. 98 (1974) σ. 507-519· Γ. Θεοχαρίδης, Ἡ ἀγία ἐκκλησία ἡ ἐν τῷ Σταδίῳ (;). Νέαι ἀπόψεις ἐπὶ παλαιῷ προβλήματι. Μελετήματα στὴ μνήμη Β. Λαοῦρδα, Θεσσαλονίκη 1975 σ. 203-239· τοῦ αὐτοῦ, Καλαμαρία. Ἀπὸ τὴν Ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς Χαλκιδικῆς ἐν Μακεδονικῇ τ. 17 (1977) σ. 259-297· Α. Βακαλόπουλος, Ἱστορικὲς ἐρευνες ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς Θεσσαλονίκης αὐτόθι σ. 1-39· N. C. Mitsopoulos, Contribution à l'étude du plan de ville de Thessalonique à l'époque Romaine ἐν *Atti 16 Congresso storico di architettura* 1969, Roma 1979 σ. 187-263. Ἀνωτέρω σ. 26 ἀναγράφεται ἡ μελέτῃ τοῦ Χ. Μπακιρτζή γιὰ τὴν ὀχύρωση τῆς πόλεως ἀπὸ τὴν θάλασσα. Γ. Τσάρας, Ἐκβολος-Ἐκβολή (Τοπογραφικὰ Θεσσαλονίκης) ἐν *Βυζαντινὰ* τ. 2 (1982) σ. 29-35.

νίκης και ὁ ὁμώνυμος ἀποδέκτης τῶν διατάξεων τοῦ Κώδικος εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο, ὁπότε ἡ ἐπιγραφή τοποθετεῖται στὰ μέσα τοῦ Ε' αἰῶνα. Ὑπάρχει κι ἓνα πρόσθετο στοιχεῖο ὅτι στὸ ἔτος 1 Σεπτεμβρίου 447 μέχρι 31 Αὐγούστου 448 ἀντιστοιχεῖ πρώτη Ἰνδικτιών. Ἡ ἀντοχή τῶν τειχῶν τῆς πόλεως φάνηκε κατὰ τὶς ἀβαροσλαβικὲς ἐπιθέσεις, ποὺ ὅλες ἀποδείχθηκαν ἀνίσχυρες, παρὰ τὰ πολιορκητικὰ μέσα τοῦ ἐχθροῦ. Τὴν εἰκόνα τοῦ περιβόλου τῶν χερσαίων τειχῶν καθὼς καὶ τοῦ λιμανιοῦ στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ Ζ' αἰῶνα συμπληρώνουν οἱ περιγραφὲς τοῦ μορφωμένου κληρικοῦ ποὺ ἦταν ὁ συντάκτης τῶν Θαυμάτων τοῦ ἀγίου Δημητρίου. Ὁλόγυρα ὑπῆρχαν ἐκκλησίες καὶ χωράφια ποὺ τὰ καλλιεργοῦσαν οἱ Θεσσαλονικεῖς. Σὲ ὄχι μακρινὴ ἀπόσταση ὑπῆρχαν σλαβικὲς ἐγκαταστάσεις. Τὰ τείχη ὑπέστησαν ρήγματα στὴν διάρκεια ἰσχυρῶν σεισμῶν, ποὺ συνέβησαν μεταξὺ 615-620 (Θαύματα σ. 194). Τὸ λιμάνι εἶχε τὴν δυνατότητα νὰ κλεισθῇ με ἀλυσίδα, στηριγμένη σὲ ξύλινες βάσεις. Ἡ περιοχὴ του μέχρι τὸ 615 ἦταν ἀτείχιστη⁴⁸, ἀλλὰ μέσα σὲ λίγα χρόνια ὠχυρώθηκε⁴⁹.

Στὴν Θεσσαλονίκη ὑπῆρχε τέλος συμπαγὲς ἐβραϊκὸ στοιχεῖο ποὺ διέμενε τὸ 615 οὐκ ἰδιαιτέρη συνοικία κατὰ τὸ λεγόμενον τῶν Βρόχθων μέρος (Θαύματα Β' 1 σ. 178₄) καὶ ἂν κρίνω ἀπὸ τὴν διατύπωση τῆς μαρτυρίας βρισκόταν σὲ ἀγαθὲς σχέσεις με τὸν λοιπὸ πληθυσμὸ τῆς πόλεως⁵⁰.

Ὅπως ὅλες οἱ μεγάλες πόλεις, ἡ Θεσσαλονίκη διέθετε σιταποθῆκες τοῦ δημοσίου (Θαύματα Β' 4 σ. 211₃₂: *δημοσίοις ὠρείοις σίτου*), ὅπου ἦταν ἀποθηκευμένες σημαντικὲς ποσότητες σιτηρῶν γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση ἐκτακτης ἀνάγκης. Τὶς σιταποθῆκες διαχειρίζονταν οἱ τῆς διοικήσεως τῆς πόλεως τότε λαχόντες.

Εἰκόνα τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Θράκης, χαρακτηριστικὴ, ὅπως φαίνεται καὶ ἄλλων διαμερισμάτων τῆς χώρας, παρέχει ὁ ΨευδοΣυμεὼν μάγιστρος (σ. 614-615), περιγράφοντας τὶς λεηλασίες τοῦ Κρούμου στὴν περιοχὴ. Οἱ Βούλγαροι διελθόντες τὴν παραθαλασσίαν τοῦ Στενοῦ (=Βοσπόρου)

48. Θαύματα Β' 1 σ. 176₂₅: *Τάφρον δὲ τότε πρὸς τῷ παννυμῆτῳ τεμένει τῆς ἀχράντου Θεοτόκου τῷ ὄντι πρὸς τῷ αὐτῷ λιμένι ἐποιήσαντο, ἀτειχίστου τοῦ τοιοῦτου καθεστῶτος τόπου, ὡς ἅπαντες ἐπίστανται* σ. 176₃₀: *καὶ ἐν τῷ ἐκεῖσε δὲ μῶλῳ καὶ αὐτῷ ἀτειχίστῳ τότε...*

49. Βλ. Χ. Μπακιτζῆ, Ἡ θαλασσία ὁχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης κλπ. ἐν Βυζαντινὰ τ. 7 (1975) ἰδίᾳ σ. 312, σ. 332 ἐπ., καὶ βιβλιοκρισία Γ. Θεοχαρίδη ἐν Μακεδονικὰ τ. 15 (1975) σ. 371-395.

50. Πρὸςφατη μελέτη, γραμμένη ἐβραϊκὰ με ἀγγλικὴ περίληψη, J. Schiby, A Samaritan Synagogue in Salonica ἐν Zion τ. 42 (1977) σ. 103-109, ἀναφερομένη σὲ συναγωγὴ Σαμαρειτῶν στὴν Θεσσαλονίκη, γνωρίζω μόνον ἐκ τῆς ἐν Β.Ζ. τ. 72 (1979) σ. 232 ἀναγγελίας.

καὶ τὴν ἄνω, πάντα τὰ ἐμπόρεια (=λιμάνια) κατέκαυσαν καὶ ἄφαντες σκῦλα πολλὰ ὥχοντο, καὶ πιάσαντες τὸ δεξιὸν μέρος τῆς πόλεως πρὸς ἀνατολάς, κατέκαυσαν τὰ ἔξωθεν τῆς Χρυσῆς πόρτης ἕως τοῦ Ριγίου, καὶ ἐλθόντες εἰς τὸν Ἀθύρα (ποταμὸ) κατέστρεψαν τὸ ἐκεῖσε κάστρον καὶ τὴν γέφυραν παράξενον οὖσαν καὶ πάνυ ὀχυρωτάτην, καὶ ἐλθόντες εἰς Σηλυβρίαν κατέστρεψαν τὸ αὐτόθι κάστρον ἕως τοῦ ἐδάφους, καὶ τὰς ἐκκλησίας καὶ τοὺς οἴκους ἐνεπύρισαν, καὶ μετὰ τοῦτο τὸ Δαώνην κάστρον ὑπάρχον κατέστρεψαν, καὶ ἐλθόντες εἰς τὴν πόλιν Ἡρακλείας, μὴ δυνάμενοι εἰς αὐτὴν ἐλθεῖν, ἐνεπύρισαν πάντα τὰ οἰκήματα τὰ ὄντα εἰς τὸν λιμένα καὶ τὰ πέριξ τῆς αὐτῆς πόλεως, καὶ μετὰ τοῦτο ἐλθόντες εἰς Ραιδεστόν κατέστρεψαν καὶ τοῦτο τὸ κάστρον, ἐμπυρίσαντες πάντα τὰ ἐν αὐτῷ οἰκήματα καὶ τὰς ἐκκλησίας καὶ κατασφάζαντες αὐτόθι λαὸν πολύν, καὶ ἐλθόντες εἰς τὸ Πάνιον κάστρον εὗρον αὐτὸ ἡσφαλισμένον, ἔχοντα λαὸν πολύν· καὶ μηδὲν ἰσχύσαντες εἰς αὐτό, τὰ ἔξω πάντα ἐμπυρίσαντες καὶ καταστρέψαντες ἀνῆλθον εἰς τὸ Ἄσπρον, κάστρον ὃν καὶ αὐτό, καὶ καταστρέψαντες καὶ τοῦτο ἐμπυρίσαντες καὶ ἕτερα πλεῖστα κάστρα, κατήλθον ἐκεῖθεν δι' ἡμερῶν δέκα καὶ εἰσῆλθον εἰς τὰ ὄρη τοῦ Γάνου· καὶ εὗρόντες ἐκεῖσε λαὸν πολὺν κρυπτόμενον καὶ σχεδὸν πάντα τὰ κτήνη τῆς Θράκης, κατέσφαξαν τοὺς ἀνθρώπους, καὶ τὰ κτήνη ὄντα εἰς πλῆθος αἰχμαλωτεύσαντες ἀπέστειλαν εἰς Βουλγαρίαν, καὶ γυναικόπαιδα πολλά.

Χαρακτηριστικὸ τῶν πόλεων τῆς περιοχῆς εἶναι τὸ κάστρο, ἰδιαίτερα ὀχυρὸ καὶ καλὰ ἀσφαλισμένο (Σηλυβρία, Ραιδεστός, Ἡράκλεια, Πάνιον, Ἄσπρον (=Ἄπρω), Ἀδριανούπολη), καὶ οἱ πολλὰς ἐκκλησίες. Στὶς παράλιες πόλεις τὸ λιμάνι καὶ οἱ ἐμπορικὲς ἐγκαταστάσεις εἶναι συνήθως ἔξω ἀπὸ τὴν ὀχύρωση. Γιὰ τὴν ἐπικοινωνία πόλεως-ὑπαίθρου εἶναι ἀξιοπρόσεχτη ἡ ὑπαρξὴ ὀχυρωμένων γεφυριῶν, ὅπως αὕτῃ στὸν Ἀθύρα κοντὰ στὸ κάστρο. Ὁ πληθυσμὸς τῆς ὑπαίθρου, ποὺ ζοῦσε σκορπισμένος σὲ ἀγροικίες καὶ μικροὺς οἰκισμοὺς, μακριὰ ἀπὸ κάστρα, κατέφευγε στὰ βουνὰ —ὅπου σπηλιὰς καὶ χαράδρες ἀποτελοῦσαν φυσικὰ κρησφύγετα— συγκεντρώνοντας καὶ τὰ ζῶα, ποίμνια καὶ βουκόλια τῆς περιοχῆς. Οἰκιστικὴ ὀργάνωση καὶ ἀνθρώπινη τακτικὴ ἔχουν σχεδιασθῇ καὶ προσαρμοσθῇ στὴν ἀντιμετώπιση ἐπιδρομῶν ποὺ εἰσβάλλουν, καΐνε, λεηλατοῦν, ἀρπάζουν τὰ ζῶα, αἰχμαλωτίζουν τὸν ἄμαχο πληθυσμό, σκοτώνουν τοὺς ἄντρες καὶ γυρίζουν πάλι στὸν τόπο τους.

Ἀπὸ τὰ κάστρα ποὺ γίνεται λόγος στὸ χωρίο ἀναφέρονται ὡς ἔδρες ἐπισκοπῶν στὶς συνόδους τοῦ Ζ' αἰῶνα ἡ Σηλυβρία, Ἡράκλεια (Ζ' Οἰκ. καὶ Πενθέκτη) καὶ Πάνιον (Ζ' Οἰκ.), ἐνῶ Ραιδεστός καὶ Ἄπρω ἀπαντοῦν στὴν Ζ' Οἰκουμένη (787).

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐξάρτηση τοῦ Ἰλλυρικοῦ γι' ἀρκετοὺς αἰῶνες δὲν ἀκολουθοῦσε τὴν πολιτικὴν. Ἡ παλαιὰ *praefectura* τοῦ Ἰλλυρικοῦ ἀνῆκε στὴν δικαιοδοσία τῆς ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀποσπάσθηκε μὲ αὐτοκρατορικὸ διάταγμα, κατὰ τὴν ἐπικρατέστερη ἄποψη τὸ 732/733, μὲ ἀφορμὴ τὴν παπικὴ ἀντίθεση στὴν εἰκονομαχικὴ πολιτικὴ τοῦ αὐτοκράτορος Λέοντος Γ'. Οἱ σπουδαῖες ἰταλικὲς πόλεις Ράβεννα, Ρώμη, Νεάπολη ἐναντιώθηκαν στὰ εἰκονομαχικὰ κελεύσματα τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος καὶ ἡ παπικὴ Ἐκκλησία ὠργάνωσε περιορισμένη σύνοδο τὸ 732 καὶ προέβη στὴν καταδίκη των. Τότε ὁ αὐτοκράτωρ ἔσπευσε νὰ μεταφέρῃ ἀπὸ τὸ δογματικὸ πεδίο στὸ πολιτικὸ τὴν ἀντίθεση ποὺ ἀρκετὲς δεκαετίες ὑπέφωσκε ἀνάμεσα στὴν αὐτοκρατορία τῆς Ἀνατολῆς καὶ στὴν ἀνερχομένη σὲ δύναμη Ἐκκλησία τῆς Δύσεως. Διέταξε τὴν ἀπόσπαση τῶν ἐπαρχιῶν Καλαβρίας καὶ Σικελίας καθὼς καὶ τῆς παλαιᾶς ἐπαρχίας τοῦ ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ ἀπὸ τὴν ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία καὶ τὴν ὑποταγὴ τους στὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Μὲ τὴν ἐδαφικὴ ἀνακατάταξη τῶν ὁρίων τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως τῶν δύο μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν κέντρων, σύνορα πολιτικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ ταυτίσθηκαν. Ἔτσι στὸ σημεῖο, ὅπου ὑπῆρχε ἡ διαχωριστικὴ γραμμὴ μεταξὺ αὐτοκρατορίας καὶ δυτικοῦ κόσμου, μετατοπίσθηκαν καὶ τὰ ὅρια τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, τῆς ρωμαϊκῆς καὶ τοῦ Οἴκου-μενικοῦ πατριαρχείου. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας Ἡπείρου, τῆς Μακεδονίας Α καὶ Β, τῆς Ἑλλάδος πέρασε στὴν δικαιοδοσία τοῦ πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Σῶζονται σὲ μικρὸ ἀριθμὸ μέχρι τὸν Θ' αἰῶνα σφραγίδες τῶν ἀρχιερέων τῶν ἐπισκοπῶν ἢ μητροπόλεων Μακεδονίας-Θράκης: Βιζύης (Ζ' αἰ. ἀρ. 1806)⁵¹, Δέρκων (Θ' αἰ. ἀρ. 1817), Θεσσαλονίκης (μέσα Η' αἰ. ἀρ. 1727, Η'-Θ' αἰ. ἀρ. 1726), Μαδύτου (Θ' αἰ. ἀρ. 1790), Σερρών (Θ' αἰ. ἀρ. 1818), Τραϊανουπόλεως (Ζ'-Η' αἰ. ἀρ. 1766).

Ἀπὸ τὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζομε δὲν ἔχομε πληροφορίες γιὰ ὁμαδικὸ ἐκχριστιανισμὸ τῶν Σλάβων κατοίκων τῆς αὐτοκρατορίας. Παρατηρεῖται ἀτομικὴ προσέλευση, ὅπως στὴν περίπτωσιν τῆς οἰκογενείας τοῦ Μυριτζικίου, πατέρα τοῦ ἡγουμένου Ἰωαννικίου (ἀνωτ. σ. 41), ἄλλου Σλάβου τῆς Μακεδονίας, ἔμπειρου τεχνίτου κατασκευῆς μαγγανικῶν (Θαύματα σ. 219-220), τοῦ πατριάρχου Νικήτα τοῦ ἀπὸ Σλάβων (ἀνωτ. σ. 42) καὶ τοῦ πατρικίου καὶ παρακοιμωμένου Δαμιανοῦ, ποὺ ὅταν ἔπεσε σὲ δυσμένεια, ὑποχρεώθηκε νὰ καρῇ μοναχὸς (ἀνωτ. σ. 42).

51. Οἱ ἀριθμοὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν σφραγίδων κατὰ τὴν ἔκδοσιν V. Laurent, Le corpus des sceaux de l'Empire Byzantin τ. V1, V2, V3: L'eglise, Paris 1963-1972.

Στην ιστορία του βουλγαρικού έθνους σταθμό άποτελεῖ ἡ βασιλεία τοῦ Βογόριδος-Μιχαήλ (856-889), ὁ ὁποῖος ὠδήγησε τοὺς ὑπηκόους του στὸν Χριστιανισμό. Ἰκανὸς καὶ εὐφυὲς ὁ Βόγορις ἀντελήφθη τὴν σημασία τῆς χριστιανικῆς θρησκείας στὴν διάπλαση τῶν νέων κοινωνιῶν καὶ τὴν ἐνίσχυση τοῦ πολιτικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ κρατικοῦ ὑποβάθρου. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἡ βυζαντινὴ διπλωματία μὲ τὴν πρωτοβουλία τοῦ ἰδιοφυοῦς καίσαρος Βάρδα, ἀδελφοῦ τῆς αὐτοκρατορίας Θεοδώρας, ἀποδύοταν σὲ μιὰ μεγάλη ἐξόρμηση προσεγγίσεως τῶν γειτονικῶν λαῶν μὲ μέσα εἰρηνικά. Ἀποβλέποντας στὴν εὐρύτερη λαϊκὴ συμμετοχὴ τοῦ ξένου ἔθνους, στηρίχθηκε στὴν κήρυξη τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ στὴν θεμελίωση μιᾶς παιδευτικῆς βάσεως. Στὸ ἔργο αὐτό, πού ἐντάσσεται στὸ γενικώτερο ἐκπαιδευτικὸ πρόγραμμα τοῦ καίσαρος Βάρδα καὶ τίς ἀναγεννησιακὲς ροπές, πρωταγωνιστικὰ πρόσωπα ὑπῆρξαν ὁ πατριάρχης Φώτιος, πολιτικώτατος καὶ λογιώτατος, καὶ οἱ δύο Θεσσαλονικεῖς ἀδελφοὶ Κωνσταντῖνος-Κύριλλος (827-869) καὶ Μεθόδιος (815-885), γλωσσομαθεῖς, μὲ ἐδραία θεολογικὴ μόρφωση, γιὰ τὴν ὁποία ὁ πρῶτος ἀποκαλεῖται ἀπὸ τὸν βιογράφο του, ὁ φιλόσοφος⁵².

Μέλη πελυμελοῦς οἰκογένειας, τὰ δύο ἀδελφία γεννήθηκαν καὶ ἀνατράφηκαν στὴν Θεσσαλονίκη, ὅπου ὁ πατέρας τους Λεόντιος κατεῖχε τὸ ἀνώτερο στρατιωτικὸ ἀξίωμα τοῦ δρουγγαρίου. Ἡ ἑλληνικὴ ἐθνικότης τῶν δύο ἀδελφῶν προβάλλεται ἔντονα στοὺς βίους των πού σῶζονται στὴν σλαβονικὴ γλῶσσα καὶ ἀποτελοῦν ἀξίопιστη πηγὴ. Ὁ Κωνσταντῖνος συμπλήρωσε τίς σπουδές του στὴν Κωνσταντινούπολη κοντὰ στὸν Λέοντα τὸν μαθηματικὸ καὶ τὸν Φώτιο. Ὁ Μεθόδιος εἶχε τοποθετηθῇ διοικητὴς κάποιας σλαβικῆς ἡγεμονίας ἀλλὰ ἄφησε τὴν θέση του καὶ ἀκολουθῶντας τὴν κλήση του γιὰ τὴν μοναστικὴ ζωὴ, ἀποσύρθηκε στὸν Ὀλυμπο τῆς Βιθυνίας, σπουδαῖο μοναστικὸ κέντρο μετριοπαθοῦς ἀποκλίσεως. Ἡ βυζαντινὴ κυβέρνησις διάλεξε τοὺς δύο μορφωμένους ἀδελφούς γιὰ ἐπίσημὴ ἀποστολὴ στὸ Χαζαρικὸ βασίλειο (860-861), παλαιὸ δοκιμασμένο σύμμαχο τῆς αὐτοκρατορίας. Ἐκεῖ τὰ θέματα πού συζητήθηκαν ἦταν ὅχι μόνο θεολογικὰ ἀλλὰ καὶ πολιτικά. Εἶχε προηγηθῇ τὸ καλοκαίρι τοῦ 860 ἡ ἐπιδρομὴ τῶν Ρῶς, πού μὲ τὰ πλοιαριά

52. Ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὴν ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τῶν δύο ἀδελφῶν πλουτίσθηκε σημαντικὰ μὲ ἑορτίους τόμους —στοὺς ὁποίους συνήθως περιλαμβάνεται καὶ βιβλιογραφικὸ δελτίο— κατὰ τὴν ἐπέτειο τῶν 1100 ἐτῶν ἀπὸ τῆς ἐπινοήσεως τῆς σλαβικῆς γραφῆς (863), τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῶν Βουλγάρων (864) καὶ τοῦ θανάτου τοῦ Κωνσταντίνου-Κυρίλλου (869), ἀπὸ τοὺς ὁποίους σημειῶνω τὸν ἑλληνικὸ: Κυρίλλω καὶ Μεθοδίω τόμος ἐόρτιος ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐπετηρίδι, ἐπιμελεῖς Ἰω. Ε. Ἀναστασίου, Θεσσαλονίκη, τ. Α' 1966, τ. Β' 1968. Βιβλιογραφικὰ καὶ στὴν τελευταία μελέτῃ τῆς Svetlana Nicolova, Nouvelles recherches sur la vie et l'œuvre de Cyrille et Méthode en Palaeobulgaria τ. I, 4 (1977) σ. 34-49.

τους πολιόρκησαν τὴν Κωνσταντινούπολη. Στὰ 864 ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ ἐπεφόρτισε τὸν Κωνσταντῖνο καὶ Μεθόδιο μὲ νέα ἀποστολὴ στὴν Μοραβία (864-867) γιὰ νὰ ικανοποιήσῃ αἷτημα τοῦ ἡγεμόνος τῆς χώρας Ρατισλάβου. Οἱ βυζαντινοὶ ἀπεσταλμένοι πραγματοποιήσαν ἔργο γόνιμο καὶ διαρκές ὄχι γιὰ τὸ μεμονωμένο μοραβικὸ βασίλειο ἀλλὰ γιὰ ὅλον τὸν σλαβικὸ κόσμον τῆς Ἀνατολῆς. Ἀκολουθώντας τὴν παλαιὰ τακτικὴ τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας νὰ χρησιμοποιοῖ τὴν ἐπιχώρια γλῶσσα γιὰ τὴν κήρυξη τοῦ Εὐαγγελίου στοὺς ἄλλοθνεῖς, οἱ δύο Ἑλληνες ἱεραπόστολοι προχώρησαν στὴν καθιέρωση τῆς θείας λειτουργίας στὴν σλαβονικὴ. Ὁ Κωνσταντῖνος τόλμησε καὶ τὸ μεγαλύτερο βῆμα· μὲ βάση τὴν ἐλληνικὴ γραφὴ διαμόρφωσε ἀλφάβητο ποὺ νὰ ἀποδίδῃ τοὺς σλαβικοὺς φθόγγους, χαρίζοντας ἔτσι στοὺς σλαβικοὺς λαοὺς τὴν γραφὴ καὶ θεμελίωσε μὲ τὶς μεταφράσεις, ποὺ φιλοτέχνησε μαζί μὲ τὸν Μεθόδιο, τὴν σλαβικὴ φιλολογία.

Ἡ ἀποστολικὴ προσπάθεια στὴν Μοραβία δὲν εἶχε συνέχεια καὶ εἶναι ἀμφίβολο κατὰ πόσον θὰ ἐσταθεροποιεῖτο ὁ εὐαγγελισμὸς τῶν Νοτίων Σλάβων ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἂν δὲν μεσολαβοῦσε ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν Βουλγάρων. Τὸ γεγονός συνδέεται μὲ πολιτικὲς καὶ στρατιωτικὲς ἐξελίξεις στὴν Χερσόνησο τοῦ Αἰμου καὶ τὶς σχέσεις Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ Ἀγίας Ἐδρας. Τὴν πολιτικὴ προσέγγιση τοῦ βουλγάρου ἡγεμόνος πρὸς τοὺς Φράγκους καὶ τὴν ἐνδεχόμενη μέσω αὐτῶν πρὸς τὴν παπικὴ Ἐκκλησίαν, δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀνεχθῇ ἡ βυζαντινὴ κυβέρνησις, ἡ ὁποία ἔσπευσε νὰ κινητοποιήσῃ τὸν στρατὸ καὶ τὸν στόλο τῆς. Ἡ Βουλγαρία, ἡ ὁποία ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὑπέφερε ἀπὸ λιμό, ἀναγκάστηκε νὰ ἔλθῃ σὲ συνεννόηση μὲ τὸν αὐτοκράτορα καὶ νὰ ἀποδεχθῇ τὸ εὐαγγελικὸ κήρυγμα ποὺ πρόσφερε τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως πρὸς τὸν βουλγαρικὸ λαό. Βυζαντινὸς ἐπίσκοπος ἔφθασε στὴ γειτονικὴ χώρα, βάφτισε τὸν Βόγορι ποὺ πῆρε τὸ χριστιανικὸ ὄνομα τοῦ ἀναδόχου τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαήλ (864).

Ἡ εὐτυχὴς κατάληξις αὐτῆς τῆς τολμηρῆς ἰδέας εἶναι ἀποτέλεσμα φωτισμένης κυβερνητικῆς πολιτικῆς ποὺ ξέρει νὰ σχεδιάζῃ μακρόπνοα, νὰ μεριμνᾷ γιὰ τὴν πνευματικὴ ὑποδομὴ καὶ νὰ ἐπιλέγῃ τὰ κατάλληλα πρόσωπα. Ὅλα δείχνουν ὅτι στὴν αὐτοκρατορίαν εἶχε συντελεσθῇ ἡ πνευματικὴ καὶ πολιτικὴ προετοιμασία ποὺ θὰ βοηθοῦσε τὸ σλαβικὸ στοιχεῖο νὰ ἐγκαταλείψῃ τὶς πρωτόγονες δοξασίες καὶ νὰ προσβλέψῃ πρὸς τὴν πνευματικότητα τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας.

Η ΜΟΝΗ ΜΩΣΗΛΕ ΚΑΙ Η ΜΟΝΗ ΤΩΝ ΑΝΘΕΜΙΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ

ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ /Θεσσαλονίκη

Κάνοντας λόγο ο Παχυμέρης για τη συνωμοσία του Ἰωάννη Δριμέος ἐναντίον του Ἀνδρόνικου Β' τὸ 1305/6 καὶ τὴν πιθανὴ συμμετοχὴ σ' αὐτὴ τῶν Ἀρσενιατῶν¹ γράφει: «Δόξαντας δέ τι κὰν μέρει τοὺς σχιζομένονς μετέχειν ἐκείνῳ τῶν βουλευμάτων ἅμα πάντας, πλὴν τῶν μὴ δυναμένων κινεῖσθαι, μὴ μόνον τοὺς τοῦ Μωσελεῖ μονῆς ἀλλὰ καὶ τῆς πόλεως ξυνέπιπτε μετοικίξεσθαι, καὶ ταῦτα καιρῷ χειμῶνος καὶ κρύους»². Ἐπειδὴ δηλ. θεωρήθηκε ὅτι στὴ συνωμοσία μετεῖχαν καὶ οἱ Ἀρσενιάτες, οἱ ἀρχεὲς ἔδιωξαν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν ὅλους τοὺς Ἀρσενιάτες, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἦταν ἀνῆμποροι, ὅχι μόνον ὅσους ἔμεναν στὴ μονὴ Μωσηλέ, ἀλλὰ καὶ ἐκείνους ποὺ ἔμεναν σὲ ἄλλα μέρη τῆς Πόλης.

Ὁ Du Cange πρῶτος μὲ βάση φαίνεται τὸ χωρίο αὐτὸ τοῦ Παχυμέρη θεωρήσε ὅτι ἡ μονὴ Μωσηλέ ποὺ ἀποτελέσε τὸ κέντρο τῶν Ἀρσενιατῶν στὰ χρόνια τοῦ Ἀνδρόνικου Β' (1282-1328) δὲ βρισκόταν μέσα στὴν Κωνσταντινούπολιν ἀλλὰ στὴν ἀσιατικὴ ἀκτὴ τοῦ Βοσπόρου. Ὑπέθεσε πὼς ἐπρόκειτο γιὰ τὴ μονὴ ποὺ ἱδρυσε ἐκεῖ ὁ γαμπρὸς τοῦ αὐτοκράτορα Θεοφίλου, Ἀλέξιος Μουσελέ, τὸν 9ο αἰ.³ Δέχθηκε ὅμως ὅτι ὑπῆρχε καὶ μονὴ Μωσηλέ μέσα στὴν Κωνσταντινούπολιν⁴. Τὸν Du Cange στὴν ἀποψή του αὐτὴ ἀκολούθησαν ἀργότερα καὶ ὁ Janin στὰ βιβλία του τὰ σχετικὰ μὲ τὶς ἐκκλησίες καὶ τὰ μοναστήρια τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῶν περιχώρων καὶ τῶν μεγάλων βυζαντινῶν κέντρων καὶ ὁ Gautier στὴν ἐκδοσὴ τοῦ Τυπικοῦ τῆς

1. Οἱ Ἀρσενιάτες θεωρήθηκαν ὑποποτὶ ἐξαιτίας τοῦ ἀντιδυναστικοῦ χαρακτήρα ποὺ εἶχε ἡ συνωμοσία τοῦ Ἰωάννη Δριμέος. Βλ. σχετικὰ Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Ἡ συνωμοσία τοῦ Ἰωάννη Δριμέος ἐναντίον τοῦ Ἀνδρόνικου Β' (1305/6). Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Παν/μίου Θεσ/νίκης 21 (1983) 461-487 (κυρίως σ. 480-481).

2. Παχυμέρης II. 593. 13-17 (ἐκδ. Βόννης).

3. C. du Fresne du Cange, Constantinopolis christiana seu Descriptio Urbis sub imperatoribus christianis libri quattuor, Parisiis 1682, ἀναστ. ἀνατ.: Historia Byzantina, Bruxelles 1964, σ. 152-153.

4. C. du Fresne du Cange, Familiae byzantinae. Parisiis 1680, ἀναστ. ἀνατ.: Historia Byzantina, Bruxelles 1964, σ. 133-134.

μονῆς Παντοκράτορος. Οἱ δύο τελευταῖοι μάλιστα θεωροῦν ὅτι μετὰ τὴν ἐκδίωξη τῶν Ἀρσενιατῶν τὸ χειμῶνα τοῦ 1305/6 ἡ μονὴ Μωσηλὲ τῆς ἀσιατικῆς ἀκτῆς ἐγκαταλείφθηκε⁵.

*Ὡς δοῦμε ὅμως τί πληροφορίες μᾶς παρέχουν οἱ πηγές σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῶν δύο μονῶν.

1. Ὅπως μαρτυροῦν δύο ομάδες πηγῶν, ἡ Συνέχεια τοῦ Θεοφάνη, ὁ Ἰωάννης Σκυλίτζης καὶ ὁ Ἰωάννης Ζωναρᾶς ἀπὸ τῆ μιᾶ καὶ ὁ Ψευδοσυμεὼν καὶ ἡ Συνέχεια τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ ἀπὸ τὴν ἄλλη⁶, ὁ αὐτοκράτορας Θεόφιλος (829-842), ἐπειδὴ δὲν εἶχε ἄρρενα διάδοχο, εἶχε προωθήσει στὰ ἀνώτερα ἀξιώματα τὸ σύζυγο τῆς μιᾶς ἀπὸ τὶς πέντε θυγατέρες του, τῆς Μαρίας⁷, τὸν Ἀρμένιο Ἀλέξιο Μουσελέ⁸. Ὁ Μουσελὲ μέσα σὲ λίγο χρονι-

5. R. Janin, *La Géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin. Ière partie: Le siège de Constantinople et le Patriarcat oecumenique. T. III. Les eglises et les monastères*². Paris 1969, σ. 358-359 καὶ T. II. *Les eglises et les monastères des grands centres byzantins*. Paris 1975, σ. 17-18 (στὸ ἐξῆς: *Eglises*). - P. Gautier, *Le typikon du Christ Sauveur Pantokrator*. *Rev. Et. Byz.* 32 (1974) σ. 70 σημ. 20.

6. Εἰδικὰ γιὰ τὰ γεγονότα αὐτῆς τῆς περιόδου τῆς βασιλείας τοῦ Θεοφίλου οἱ Σκυλίτζης καὶ Ζωναρᾶς ἀκολουθοῦν σὲ πολλὰ σημεῖα τῇ Συνέχεια τοῦ Θεοφάνη, ἐνῶ ὁ Ψευδοσυμεὼν καὶ ἡ Συνέχεια τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ δίνουν μιὰ ἄλλη ἐκδοχὴ τῶν πραγμάτων. Βλ. σχετικὰ J. B. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Assession of Basil I (802-867)*. London 1912, σ. 126-127. - Ὅπως ἀπέδειξε ἡ νεότερη ἔρευνα, τὰ χρονολογικὰ κείμενα τοῦ Ψευδοσυμεὼν καὶ τῆς Συνέχειας τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ ἀποτελοῦν διασκευὴ τοῦ χρονικοῦ τοῦ Συμεὼν Λογοθέτη. Βλ. A. P. Kazdan, *Khronika Simeona Logofeta. Viz. Vrem.* 15 (1959) 125-143 καὶ A. Φ. Μαρκόπουλου, Ἡ Χρονολογία τοῦ Ψευδοσυμεὼν καὶ οἱ πηγές της. Διδακτορικὴ διατριβή. Ἰωάννινα 1978, σ. 17 κέ.

7. Ἡ Συνέχεια τοῦ Θεοφάνη 107. 17 κέ. καὶ οἱ I. Σκυλίτζης 64 (ἐκδ. Thurn) καὶ Ζωναρᾶς III. 367 ἀναφέρουν ὅτι ἡ Μαρία ἦταν ἡ πέμπτη θυγατέρα τοῦ Θεοφίλου, τὴν ὁποία ὑπεραγαποῦσε. Τῇ μαρτυρία αὐτὴ τὴν ἐλέγχει ὡς ἀναληθὴ ὁ Bury, γιὰ τὴν ὁ γάμος τοῦ Θεοφίλου ἐγίνε τὸ 821 καὶ ὁ σύζυγος τῆς Μαρίας πρέπει νὰ ἦταν καίσαρας ἤδη τὸ 831. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ θεωρεῖ ὅτι ἡ Μαρία ἦταν ἡ μεγαλύτερη ἀπὸ τὶς θυγατέρες τοῦ Θεοφίλου, ὅτι εἶχε μνηστευθεῖ ἤδη τὸ 831 τὸν Ἀλέξιο Μουσελέ, τὸν παντρεύτηκε ὁμοῦ γύρω στὸ 836, ὅποτε θὰ εἶχε κλείσει τὸ δέκατο τέταρτο ἔτος τῆς ἡλικίας της. Γιὰ τὸ ὅλο θέμα βλ. J. B. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire*, Appendix VI: *The Family of Theophilos* σ. 465-468, κυρίως σ. 466-467.

8. Ὁ γαμπρὸς τοῦ Θεοφίλου ἔφερε καὶ τὸ πατρωνυμικὸ Κρηνίτης: Συν. Θεοφ. 107.- Σκυλίτζης 64 «Ὁ νομφίος δὲ ἦν τῆς τῶν Κρηνιτῶν γενεᾶς, χώρας τῶν Ἀρμενίων». - Ζωναρᾶς, III. 367 (ἐκδ. Βόννης). - Ἐφραίμ, *Caesares PG.* 143. 2381 «ἐξ Ἀρμενίων Κρηνιτῶν λαμπροῦ γένους». Βλ. σχετικὰ N. Adontz, *Les Taronites en Arménie et à Byzance*. *Byzantion* 10 (1935) 535-536. - P. Charanis, *The Armenians in the Byzantine Empire*. Lis-

κὸ διάστημα ὀνομάσθηκε «πατρίκιος καὶ ἀνθύπατος», «μάγιστρος» καὶ τέλος «καίσαρας»⁹. Ὡς καίσαρας πῆρε μέρος στὸ θρίαμβο ποὺ τέλεσε ὁ Θεόφιλος στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 831 μετὰ τὴ νικηφόρα ἐκστρατεία τοῦ αὐτοκράτορα ἐναντίον τῶν Ἀράβων, τὸν ὁποῖο θρίαμβο περιγράφει ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος στὸ «Περὶ βασιλείου τάξεως»¹⁰. Στὸ Βίο τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Δεκαπολίτη μαρτυρεῖται ἡ στρατιωτικὴ παρουσία καίσαρα στὴ Χριστούπολη, τὴν ὁποία ὁ ἐκδότης τοῦ Βίου F. Dvornik τοποθετεῖ στὸ 837: «Τῇ Χριστουπόλει οὖν πλησιασάντων ἡμῶν κρατεῖται ὁ σὺν ἐμοὶ Γεώργιος ὑπὸ τῶν τοῦ Καίσαρος ὑπασιπιστῶν» ἐκεῖ γὰρ τῷ καίσαρι παρὰ βασιλέως καθῆσθαι προσετέτακτο»¹¹. Ὁ Dvornik θεώρησε ὅτι ὁ καίσαρας ποὺ ἀναφέρεται στὸ Βίο πρέπει νὰ ἦταν ὁ Ἀλέξιος Μουσελὲ ποὺ εἶχε σταλεῖ στὴ Χριστούπολη μὲ στρατὸ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα γιὰ ν' ἀντιμετωπίσει τοὺς Βουλγάρους¹². Γύρω στὰ 838 ὁ Ἀλέξιος Μουσελὲ ἀναχώρησε μὲ στρατεύματα στὴ Σικελία (ὅπως μαρτυροῦν ὁ Ψευδοσυμεὼν καὶ ἡ Συνέχεια τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ) ἢ τὴ Λογγοβαρδία (Συνέχεια Θεοφάνη-Ἰωάννης Σκυλίτζης - Ἰωάννης Ζωναρᾶς) γιὰ ἐπιχειρήσεις ἐναντίον τῶν Σαρακηνῶν. Τὸν διέβαλαν ὅμως ὅτι συνωμοτοῦσε ἐναντίον τοῦ αὐτοκράτορα, γι' αὐτὸ ἀνακλήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη, φυλακίστηκε καὶ δημεύτηκε ἡ περιουσία του, ἀντίθετα μὲ τὴν ἐνυπόγραφη διαβεβαίωση, «Λόγον ἀπα-

boa 1963, σ. 25, 41. - C. P. Kyrris, Military Colonies in Cyprus in the Byzantine Period. Their Character, Purpose and Extent. *Byzantinoslavica* 31 (1970) 167.

9. Συν. Θεοφ. 108. 1 κέ. - Σκυλίτζης 64. 25. - Γιὰ τὸν τίτλο «πατρίκιος καὶ ἀνθύπατος» ποὺ ἔλαβε ὁ Ἀλέξιος Μουσελὲ βλ. J. B. Bury, The Imperial Administrative System in the Ninth Century with a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos. London 1911, σ. 28. Γιὰ τὴ σταδιοδρομία του βλ. R. Guiland, Le proconsul. *Rev. Et. Buz.* 15 (1957) 9-10 καὶ Le César. *Or. Chr. Per.* 13 (1947) 172 (=R. Guiland, *Recherches sur les institutions byzantines*. II. Berlin /Amsterdam 1967, σ. 71 καὶ 27 ἀντίστοιχα).

10. Κων. Πορφ. Περὶ βασιλ. τάξ. 503-508, ἰδιαίτερα 505. 14 κέ. - Πβλ. A. A. Vasiliev, Byzance et les Arabes. T. I. La dynastie d'Amorium (820-867), ed. franç. par H. Grégoire et M. Canard, Bruxelles 1959, σ. 136.

11. Βίος ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Δεκαπολίτη ἐκδ. F. Dvornik, La vie de saint Grégoire le Décapolite et les Slaves macédoniens au IXe siècle. Paris 1926, 62. 31-33 καὶ 63. 4.

12. F. Dvornik, La vie σ. 38-39. - Ὁ H. Grégoire μάλιστα ὑπέθεσε ὅτι μὲ τὴν παρουσία τοῦ καίσαρα Ἀλέξιου Μουσελὲ στὴν περιοχὴ τῆς Χριστούπολης συνδέεται καὶ μὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀναδιοργάνωση τῆς περιοχῆς τῶν Φιλίππων καὶ ἰδιαίτερα ἡ ὀνομασία τῆς μητροπόλεως Καισαρουπόλεως: H. Grégoire, Les sources épigraphiques de l'histoire bulgare. *Byzantion* 9 (1934) 745-786, ἰδιαίτερα σ. 761 καὶ 785. Βλ. ὡστόσο P. Lemerle, Philippines et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine. *Recherches d'histoire et d'archéologie*. Paris 1945, σ. 133 καὶ 263 κέ.

θείας (ἐνυπόγραφον)», πού εἶχε παράσχει ὁ Θεόφιλος σὶν ἄρχιεπίσκοπο Συρακουσῶν Θεόδωρο Κρίθινο γιὰ τὴν ἀτιμωρησία τοῦ καίσαρα^{12α}. "Ὅταν ἀποκαταστάθηκε ἡ ἀλήθεια γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπό του, ὁ Ἀλέξιος Μουσελὲ ἀποφυλακίστηκε καὶ τοῦ ἀποδόθηκε ἡ περιουσία του. Ὁ θάνατος ὁμῶς τῆς συζύγου του Μαρίας καὶ ἡ γέννηση τοῦ διαδόχου τοῦ θρόνου, τοῦ Μιχαὴλ (Γ'), τὸ 840¹³ ἐπέσπευσαν τὴν ἀπόφαση τοῦ Μουσελὲ νὰ ἀποσυρθεῖ σὲ μοναστήρι. Ἔτσι κάρηκε μοναχὸς καὶ γιὰ ἓνα διάστημα ἔμεινε στὴ βασιλικὴ μονὴ κοντὰ στὴ Χρυσούπολη (τοῦ Φιλιππικοῦ προφανῶς), μὲ σκοπὸ νὰ βρεῖ ἓναν κατὰλληλο τόπο νὰ κτίσει δικό του μοναστήρι, γιατί ἰσχυριζόταν «ὡς ἕκαστον τῶν σεμνείων τῶν οἰκοδομούντων φέρει τὴν κλήσιν ἀθάνατον»¹⁴. Ἦταν ἐξἄλλου πολὺ συνηθισμένο στὰ μέλη τῶν αὐτοκρατορικῶν οἰκογενειῶν καὶ τῆς ἀριστοκρατίας νὰ κτίζουν μοναστήρια διαθέτοντας σ' αὐτὰ μέρος ἢ καὶ ὅλη τους τὴν περιουσία¹⁵. Σὲ κάποιον περίπατό του ἔφτασε σὲ μιὰ κοντινὴ περιοχὴ πού λεγόταν «τοῦ Ἀνθεμίου», ὅπου ὑπῆρχαν τὰ «βασιλικά μάγγανα»: «κατὰ τὸν Ἀνθεμίου τόπον ἐγένετο, βασιλικῶν τηρικαῦτα τυγχά-

12α. Ψευδος. 631.3. - Συν. Γεωργ. Μον. 795.3. - Βλ. *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565 bis 1453. München - Berlin 1924, ἀρ. 433. - Γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ ἀρχιεπισκόπου Συρακουσῶν Θεόδωρου Κρίθινου μὲ τὸν οἰκονόμο τῆς Ἀγίας Σοφίας Θεόδωρο πού εἶχε λάβει μέρος σὲ δυὸ βυαντινῆς διπλωματικὲς ἀποστολὲς πρὸς τὸν Γερμανὸ αὐτοκράτορα Λουδοβίκο τὸν Βῦσεβῆ τὸ 824 καὶ τὸ 827 βλ. *J. Guillard*, Deux figures mal connues du second iconoclasme. I. Le protasecretis Li(è)zix ou Zèlix. II. Théodore Krithinos, le dernier des iconoclastes. Byzantion 31 (1961) 387-401, κυρίως σ. 394-400 καὶ *V. Laurent*, Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin. V1, Paris 1963, ἀρ. 886.

13. Οἱ πληροφορίες τῶν πηγῶν σχετικὰ μὲ τὸ ἔτος πού γεννήθηκε ὁ Μιχαὴλ Γ' δὲν συμφωνοῦν μεταξύ τους. Ἔτσι π.χ. ἡ Συνέχεια τοῦ Θεοφάνη 148. 8 ἀναφέρει ὅτι ὁ Μιχαὴλ ἦταν τριῶν ἐτῶν ὅταν πέθανε ὁ πατέρας του († 20 Ἰανουαρίου τοῦ 842: Συν. Θεοφ. 139), ἐνῶ ὁ Βλὸς τῆς αὐτοκρατείας Θεοδώρας, ἔκδ. *A. Μαρκόπουλου*, Σύμμεικτα 5 (1983) 265 § 9 στ. 3, ἀναφέρει ὅτι ὁ Μιχαὴλ ἦταν πεντέμισι ἐτῶν ὅταν πέθανε ὁ πατέρας του. Σήμερα δεχόμαστε ὅτι ὁ Μιχαὴλ γεννήθηκε στὶς 9/10 Ἰανουαρίου τοῦ 840. Βλ. σχετικὰ *C. Mango*, When was Michael III Born? DOP 21 (1967) 253-258. - *G. Ostrogorsky*, Geschichte des byzantinischen Staates³. München 1963, σ. 182 σημ. 1 καὶ Β' τόμο σ. 92 σημ. 37 τῆς ἐλληνικῆς μετάφρασης, Ἀθήνα 1979. - *Αἰ. Χριστοφιλοπούλου*, Ἡ ἀντιβασιλεία εἰς τὸ Βυζάντιον. Σύμμεικτα 2 (1970) 29 σημ. 5. - *A. Μαρκόπουλου*, Ὁ Βλὸς τῆς αὐτοκρατείας Θεοδώρας (BHG 1731). Σύμμεικτα 5 (1983) 281.

14. Συν. Θεοφ. 109. - Συκλιτζής 65. Ὁ Θεόφιλος τοῦ εἶχε παραχωρήσει τὴ μονὴ Χρυσουπόλεως, ὅπως καὶ τὶς μονὲς Βυρσέως καὶ Ἐλαία. Βλ. γι' αὐτὲς *R. Janin*, Eglises II. 24-25 καὶ 29.

15. Βλ. *R. Guillard*, Οἱ βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες καὶ τὸ θέλημα τοῦ μοναστηρίου. Ἐπ. Ἐταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν 21 (1951) 215-234. - *I. Μ. Κονιδάκη*, Τὸ Δίκαιον τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας ἀπὸ τοῦ 9ου μέχρι καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος. Ἀθήνα 1979, σ. 121 (στὸ ἐξῆς: Δίκαιον).

νοντα τῶν μαγγάνων»¹⁶. Τοῦ ἄρεσε ἡ τοποθεσία καὶ ἔκτισε ἐκεῖ πολυτελὲς μοναστήρι, ὅπου πέρασε τὴν ὑπόλοιπὴ ζωὴ του. Ἐκεῖ τάφηκε καὶ αὐτὸς καὶ ὁ ἀδελφός του πατρίκιος Θεοδόσιος¹⁷. Οἱ πηγὲς δὲν ἀναφέρουν ἂν ἡ μονὴ πῆρε τὸ ὄνομα τοῦ ἱδρυτῆ τῆς οὔτε σὲ ποῖον ἅγιον ἦταν ἀφιερωμένη. Ὁ Ψευδοσυμεὼν (10ος αἰ.) ὁμῶς γράφει: «ὁ δὲ ἀποκαρεῖς τὴν Ἀνθεμίου μονὴν ὠκοδόμησεν, καὶ ἐν αὐτῇ τελειωθείς ἐτάφη δόσιως»¹⁸. Ἐπίσης ὁ Ζωναράς (12ος αἰ.) σημειώνει: «καὶ τὸ τοῦ Ἀνθεμίου λεγόμενον ἐδείματο ἀσκητηρίον»¹⁹, ἐνῶ ὁ Ἐφραίμ (14ος αἰ.) γράφει: «Καὶ τρίχα καρεῖς τὴν μονὴν ὑπείσεδον, / ἣν αὐτὸς ἀνήγειρε τὴν Ἀνθεμίου»²⁰.

Ἡ μονὴ λοιπὸν ποὺ ἔκτισε ὁ γαμπρὸς τοῦ Θεόφιλου Ἀλέξιος Μωσσηλὲ ἡ Μουσσελὲ κτίστηκε στὸ προάστειο «τὰ Ἀνθεμίου», στὴν ἀσιατικὴ ἀκτὴ τοῦ Βοσπόρου, ΒΑ τῆς Χρυσούπολης²¹. Τὸ προάστειο βρισκόταν κοντὰ

16. Συν. Θεοφ. 109. - Μάγγανα ἢ μαγγανικά ἦταν διάφορες πολεμικὲς μηχανὲς καὶ μαγγανάριος αὐτὸς ποὺ τὶς χειρίζεταν. Π.χ. Στρατηγικὸν Μαυρικίου Χ 3. 8, 15, 21 (ἐκδ. G. T. Dennis - E. Gamillscheg): «Ἀναγκαῖον δὲ ἔστι τοὺς πύργους τοὺς ἐπιμάχους τοῦ τείχους ἀσκεπεῖς εἶναι, ὥστε τοὺς μαχομένους ἀκωλύτως ἐκείθεν μάχεσθαι καὶ τὰ μάγγανα εὐκόλως τίθεσθαι καὶ ἐργάζεσθαι», 3. 23, 26, 40 καὶ 4. 8. - Πασχ. Χρονικὸν 719. 15, 725. 11. - Θεοφάνης 39. 15, 27, 40. 11, 379. 19: «παραδεδωκὼς αὐτῷ πρὸς καστορομαχίαν κριόν, μαγγανικά τε καὶ πᾶσαν ἐλέπολιν», 384. 12, 406. 13, 498. 5 (ἐκδ. C. de Boor). - Τακτικὰ Λέοντος PG. 107, 720A, 729 C. - Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως III. 216 (ἐκδ. Th. Preger). - Στρατηγικὸν Κεκαυμένου 174. 2, 178. 18, 182. 1, 288. 25 (ἐκδ. Litavrin). - Βασιλικά μάγγανα ἦταν τὰ κρατικὰ ἐργαστήρια καὶ οἱ ἀποθήκες ὅπου φυλάγονταν οἱ πολεμικὲς αὐτὲς μηχανές. Ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τέτοιων ἐργαστηρίων καὶ ἀποθηκῶν στὴν Κωνσταντινουπόλιν ποὺ τὰ ἱδρυσεν ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος πῆρε καὶ τὸ ὄνομά της ἡ γνωστὴ συνοικία τῶν Μαγγάνων στὴν πρώτη ρεγγώνα καὶ ὅχι ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ναυστάθμου: Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως III. 216. 8: «Ὁ μέγας Κωνσταντῖνος ἔκτισε τὰ μάγγανα εἰς βασιλικὸν ἐργοδόσιον» ἐκλήθησαν δὲ μάγγανα, ὅτι τὰ μάγγανα τῶν πολεμίων πάντων καὶ αἱ μηχανικαὶ βίβλοι ἐκεῖσε ἀπέκειντο καὶ τὰ πρὸς τειχομαχίαν σκεύη». Πβλ. P. Demangel - E. Mamboury, Le quartier des Manganes et la première région de Constantinople. Paris 1939, σ. 7. - P. Lemerle, Byzance au tournant de son destin στις Cinq études sur le XIe siècle byzantin. Paris 1977, σ. 273.

17. Συν. Θεοφ. 109. 5-7. - Σκυλιτζής 65. 44. - Πιθανὸν στὴ μονὴ αὕτὴ νὰ εἶχε καταφύγει καὶ ἡ Θεοδώρα, ὅπου κάλεσε τὸ γιό της αὐτοκράτορα Μιχαὴλ τὴν ἡμέρα τῆς δολοφονίας του: Συνεχ. Γεωργίου Μοναχοῦ 836. 9.

18. Ψευδοσυμεὼν 632 (ἐκδ. Βόννης).

19. Ἰωάννης Ζωναράς III. 367 (ἐκδ. Βόννης).

20. Ἐφραίμ, Caesares, PG. 143, 2395-6.

21. Τὸ προάστειο τὰ Ἀνθεμίου ὀφείλει τὸ ὄνομά του στὸν Ἀνθέμιον ποὺ ἔγινε αὐτοκράτορας στὴ Δύση τὸ 467: Θεοφ. 114. 22, 118. 7, Εὐάγγελος II. 16 (σ. 66) (ἐκδ. J. Bizdez - L. Parmentier). Βλ. R. Janin, Eglises II. 17. Βρισκόταν κοντὰ στὰ Βοραδίου (σημ. Kanlica) Β τοῦ Φρέζου λιμένος, πιθανὸν κοντὰ στὸ Anadol Hisari ποὺ ἀπέχει 12 χλμ. ἀπὸ τὴ Χρυσούπολη: Πασχάλιο Χρονικὸ 598: «Οὗτος Ἀνθήμιος δομεῖται τὸν οἶκον τοῦ ἀγί-

στην ἀκτὴ σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Θεοφάνη ποὺ ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὴν πολιορκία τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς ἝΑραβες τὸ 717, ὁ ἀραβικὸς στόλος παρέπλευσε τὴν Πόλη, «καὶ οἱ μὲν ἐπέρασαν εἰς τὰ Εὐτροπίου καὶ Ἀθημίου, οἱ δὲ εἰς τὰ τῆς Θοράκης μέρη ἀπὸ τοῦ Καστελλίου τῶν Γαλάτου καὶ ἕως τοῦ Κλειδίου προσώρμισαν»²².

Πρόκειται πιθανότατα γιὰ τὴ μονὴ «τῶν Ἀνθεμίου» ποὺ μνημονεύει τὸ Τυπικὸ τῆς μονῆς Παντοκράτορος (1136)²³. Στὴ νεοσύστατη μονὴ Παντοκράτορος ποὺ τὴν ἱδρυσε ὁ Ἰωάννης Β΄ Κομνηνὸς τὸ 1136 προσαρτήθηκαν καὶ οἱ μονὲς τῶν Ἀνθεμίου, τῶν Νοσσιῶν, τῆς Μονοκαστάνου, τοῦ Μηδικαρίου, τῶν Γαλακηνῶν καὶ τοῦ Σατύρου μαζί μὲ ὅλα τὰ κτήματά τους: «μετὰ πάντων τῶν διαφερόντων ἐν αὐταῖς ἐν τε τῇ πόλει καὶ ἐν ταῖς ἐξωθεν»²⁴. Ἡ προσένωση μιᾶς μονῆς σὲ μιὰ ἄλλη γινόταν συνήθως ὅταν ἡ πρώτη ἦταν ἐγκαταλειμμένη ἢ δὲ βρισκόταν σὲ ἀνῆση²⁵. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ Τυπικόν, ἡ μονὴ Ἀνθεμίου τὸ 12ο αἰ. εἶχε μόνο δώδεκα κελλιῶτες μοναχοὺς²⁶, ἐνῶ ἡ κύρια μονὴ τοῦ Παντοκράτορος δὲν ἔπρεπε νὰ ἔχει λιγότερους ἀπὸ ὀγδόντα²⁷. Τὸ Τυπικὸ ὀρίζει πῶς οἱ μοναχοὶ τῶν προσαρτημένων μονῶν θὰ εἶχαν τὶς ἴδιες ἀπολαβὲς ποὺ εἶχαν ὡς τότε. Ὅ,τι περισσεύει ἀπὸ τὰ ἔσοδα τῶν μοναστηριῶν αὐτῶν μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν ἐξόδων τοὺς θὰ περιερχόταν στὴ μονὴ Παντοκράτορος²⁸. Οἱ «προσκυρωμένες» μονὲς θὰ ὑπάγονταν

οὐ Θωμᾶ τοῦ ἀποστόλου τὰ λεγόμενα Ἀθημίον, πλησίον τῶν Βορραΐδων». Βλ. σχετικὴ συζήτηση J. Pargoire, À propos de Boradion - Τὰ Βοραδίου - Τὰ Κύρου - Τὰ Ἀνθεμίου - Τὰ Προμότου. BZ 12 (1903) 450-451, 456-458. - R. Janin, L'église byzantine sur les rives du Bosphore (côté asiatique). REB 12 (1954) 82-85 καὶ χάρτη ἀρ. XI στοῦ R. Janin, Constantinople byzantine². Paris 1964.

22. Θεοφ. 396. 2. - Τὰ Εὐτροπίου ἦταν λιμάνι Ν τῆς Χαλκηδόνος ποὺ τὸ ἔκτισε ὁ Εὐτρόπιος. Πάτρια Κων/λεως III. 267. 13 κέ. Βλ. ὡστόσο R. Janin, Constantinople² 238-239 (θεωρεῖ ὅτι τὸ ἔκτισε ὁ Ἰουστινιανός).

23. P. Gautier, Le typikon du Christ Sauveur Pantokrator. Rev. Et. Byz. 32 (1974) στίχοι 687, 715, 1556 (στὸ ἐξῆς: Typikon). Γιὰ τὴ μονὴ Παντοκράτορος καὶ τὴ θέση της βλ. R. Janin, Eglises² III 529-538, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

24. P. Gautier, Typikon στ. 689-690, 1553-1558.

25. Γιὰ τὴν «ἐπίδοση» καὶ τὴν «προσένωση» μονῶν σὲ ἄλλες καὶ τοὺς λόγους ποὺ ὀδηγοῦσαν σ' αὐτὲς βλ. I. Κονιδάκη, Δίκαιον 108-110, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

26. P. Gautier, Typikon 715. Καὶ οἱ ἄλλες μονὲς ποὺ προσαρτήθηκαν εἶχαν ἀπὸ 6-18 μοναχοὺς. - Κελλιῶται μοναχοὶ ἢ καταπεμπτοὶ ἦταν αὐτοὶ ποὺ ζοῦσαν μόνοι τοὺς σὲ κελλιὰ καὶ δὲν ἀκολουθοῦσαν τὸ κοινοβιακὸ σύστημα. Ὀνομάζονται ἄλλιως καὶ ἀναχωρηταὶ ἢ ἡσυχασταί. Βλ. σχετικὰ M. Jugie, Le typikon du Monastère du Prodrome au mont Ménécée, près de Serres. Byzantion 12 (1937) 68.

27. P. Gautier, Typikon στ. 535-6.

28. Typikon στ. 690-697.

σὲ μιὰ ἐνιαία διοίκηση. Καθεμιὰ θὰ διοικοῦνταν ἀπὸ ἓνα οἰκονόμο²⁹, ἐνῶ χρέη ἡγουμένου γιὰ ὅλες τὶς μονὲς θὰ ἐκτελοῦσε ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς Παντοκράτορας, ποὺ ἐκλεγόταν ἀπὸ ὅλους τοὺς μοναχοὺς, τῆς μονῆς Παντοκράτορας καὶ τῶν «προσκυρωμένων» μοναστηριῶν³⁰.

Ἐπομένως ἡ μονὴ ποὺ ἔκτισε ὁ γαμπρὸς τοῦ Θεοφίλου δὲν ἔφερε τὸ ὄνομα τοῦ ἱδρυτῆ της, ἀλλὰ ἦταν γνωστὴ ὡς μονὴ τοῦ ἡ τῶν Ἀνθεμίου. Δὲν πρέπει νὰ συγχέεται οὔτε μὲ τὴ συνοικία τοῦ Ἀνθεμίου ποὺ βρισκόταν μέσα στὴν Κωνσταντινούπολη³¹, ἀλλὰ οὔτε καὶ μὲ τὴ μονὴ Μωσῆλὲ ποὺ ἀναφέρουν οἱ πηγές. Δὲ διαθέτουμε βέβαια ἄλλες πληροφορίες γιὰ τὴ μονὴ Ἀνθεμίου μετὰ τὸ 120 αἰ., ἡ τύχη της ὅμως καὶ ἡ τυχὸν ἐγκατάλειψή της δὲν ἔχουν καμία σχέση μὲ τοὺς Ἀρσενιάτες καὶ τὸ ἐπεισόδιο ποὺ ἀναφέρει ὁ Παχυμέρης³².

2. Ἡ μονὴ Μωσῆλὲ βρισκόταν μέσα στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἡ προέλευση καὶ ἡ θέση της προσδιορίζονται ἀπὸ τὸ συνδυασμὸ πληροφοριῶν ποὺ μᾶς παρέχουν τὰ Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως (10ος-15ος αἰ.), ἓνα ποίημα τοῦ Ἰωάννη Τζέτζη (12ος αἰ.) καὶ τὸ Τυπικὸ τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Βεβαίας Ἐλπίδος (14ος αἰ.).

Τὰ Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως προσδιορίζοντας τὴ θέση τοῦ Χριστοκάμαρου ἀναφέρουν ὅτι αὐτὸ βρισκόταν κοντὰ στὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Ἀκακίου, ὅπου βρισκόταν καὶ ὁ οἶκος τοῦ Μουσελέ: «Εἰς τὸ Χριστοκάμαρον δὲ ἦν ὁ Χριστὸς ἱστορισμένος πλησίον τοῦ ἁγίου Ἀκακίου, ὅπου ἐστὶν τοῦ Μουσελέ ὁ οἶκος»³³. Διαφωτιστικὴ γιὰ τὴν προέλευση τῆς μονῆς Μωσῆλὲ εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Ἰωάννη Τζέτζη (12ος αἰ.):

«Ἡ νῦν μονὴ τοῦ Μωσῆλὲ τοῦ Μωσῆλὲ ἦν οἶκος.

Ὅς Μωσῆλὲ πρὶν στραταρχῶν Βουλγάρους ἡττημένος
τῷ πέραν μέρει τῶν Πηγῶν, μέλλων φυγεῖν εἰς πλοῖον
ἀποτυχῶν εἰς θάλασσαν ἐνοπλος ἀπεπνίγη»³⁴.

29. Τυπικόν στ. 1419 κέ.

30. Τυπικόν στ. 619 κέ. Πβλ. J. Pargoire, À propos de Boradion σ. 474. - Γιὰ τὰ ὄργανα διοίκησης τῶν μονῶν, τὸν ἡγούμενο, τὸν οἰκονόμο κ.ἄ. βλ. I. Κονιδάκη, Δίκαιον σ. 145 κέ., ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

31. Πάτρια Κων/λεως III. 251. - J. Pargoire, À propos de Boradion σ. 467-9. - R. Janin, Eglises³ III. 553. - Τοῦ ἴδιου, Constantinople byzantine³. Paris 1964, 309.

32. Ὅπως ὑπέθεσαν οἱ Janin καὶ Gautier. Βλ. παραπάνω σημ. 5.

33. Πάτρια Κων/λεως III. 253.

34. Ioannis Tzetzae historiae, recensuit P. A. M. Leone, Napoli 1968, IX.

Πρόκειται ἐπομένως γιὰ μονή πού ιδρύθηκε ἐκεῖ ὅπου ἦταν ὁ οἶκος³⁵, τὸ ἀρχοντικὸ τοῦ δρουγγάρου τῶν πλωτῶν Ἀλέξιου τοῦ Μουσελέ³⁶ ἢ Μωσλη³⁷, ὁ ὁποῖος εἶχε ἄδοξο τέλος. Σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ἐκστρατεῖες τοῦ Συμεὼν ἐναντίον τῶν Βυζαντινῶν, τὸ 922, οἱ Βυζαντινοὶ ἡττήθηκαν. Ὁ Ἀλέξιος στὴν προσπάθειά του νὰ ἐπιβιβάσῃ στὸ δρόμωνά του ἀπὸ τὴν ἀποβάθρα τῶν Πηγῶν δὲν πρόλαβε, ἔπεσε στὴ θάλασσα καὶ πνίγηκε μαζὶ μὲ τὸν «πρωτομανδάτορά» του³⁸. Ἀργότερα φαίνεται ὁ οἶκος του μετατράπηκε σὲ μονή.

Ἡ παραπάνω μαρτυρία τοῦ Ἰωάννη Τζέτζη ὁδήγησε τοὺς ἐρευνητὲς H. Delehaye καὶ P. Lemerle στὸ συμπέρασμα ὅτι εἶναι ἐσφαλμένη ἡ σημείωση στὴν ὥα τοῦ χειρογράφου Paris. gr. 1181 f. 201^v τοῦ βίου τοῦ ἁγ. Νικηφόρου, ἐπισκόπου Μιλήτου, πού ἔζησε στὰ χρόνια τοῦ Ρωμανοῦ Λεκαπηνοῦ ὡς καὶ τοῦ Ἰωάννη Τσιμισκῆ³⁹, ὅτι ὁ μάλιστα Ρωμαιοὶς Μωσελλός, τὸν ὁποῖο εἶχε κηδεμόνα ὁ Νικηφόρος ὅταν πῆγε στὴν Κωνσταντινούπολη, ἦταν ὁ κτίτορας τῆς μονῆς: «†Σημεῖωσαι† οὗτος ἐστὶν ἀναντιρρήτως ὁ μά-

259 στ. 149 κέ. Πβλ. R. Janin, Eglises² III. 358-9. - H. Delehaye, «De domo τοῦ Μωσελλοῦ», An. Boll. 14 (1895) 163. - Τὴ μονή Μωσλη τὴν ἀναφέρει ὁ Τζέτζης καὶ σ' ἐπιστολὴ του πρὸς τὴν πορφυρογέννητη Ἄννα: Ioannis Tzetzae epistulae, recensuit P. A. M. Leone, Leipzig 1972, 76. 13: «οὗ τὸν τζούριχον υἱὸν δι' ἐμὰς ὕβρεις ἐκ τῆς τοῦ Μωσλη μονῆς ἀπεδίωξαν βιαιότεως ὁ ἐπίσκοπος τε Δαλισάνδρων καὶ ὁ γερονὼς νῦν πρωτέκδικος».

35. Ὁ ὅρος οἶκος σημαίνει ναὸς, ἀρχοντικὸ, παλάτι καὶ ἕνα μεγάλο κτῆμα. Στὴν περὶπτωσή μας θὰ πρέπει νὰ ἐννοήσουμε τὸ ἀρχοντικὸ Μωσλη πού περιλάμβανε καὶ βο-
ηθητικὰ κτίσματα, κήπους κλπ. Στὴ μονὴ βέβαια θὰ εἶχαν δοθεῖ καὶ ἄλλα περιουσιακὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸν ιδρυτὴ της ὅπως γινόνταν συνήθως. Βλ. I. Κονιδάρη, Δίκαιον σ. 54 κέ. Γιὰ τὸ κτιριακὸ συγκρότημα πού ἀποτελοῦσε τὸ βυζαντινὸ «οἶκο» - domus βλ. G. Dagron, Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451. Paris 1974, σ. 528 καὶ Christine Stube, Der Begriff domus in der Notitia Urbis Constantinopolitanae στὶς Studien zur Frühgeschichte Konstantinopels, herausg von H.-G. Beck, München 1973, 121-134.

36. Συν. Θεοφ. 401. 11. - Λέων Γραμματικὸς 306 (ἐκδ. Βόννης).

37. Σκυλιτζῆς 215. 10. - Ζωναρᾶς III. 292. 4. - Τελειῶς λανθασμένα ὁ Γεννάδιος Ἠλιουπόλεως, Ἡ ἐν τῇ Πόλει γυναικεία μονὴ τῆς Θεοτόκου τῆς Βεβαίας Ἐλπίδος καὶ ὁ ναὸς τῆς Παναγίας Ἐλπίδος Κοντοσκαλίου, Ὁρθοδοξία 26 (1952) 7-11 κυρίως σ. 8-10, θεωρεῖ ὅτι κτίτορας τῆς μονῆς Μωσλη ἦταν ὁ γαμπρὸς τοῦ Θεοφίλου Ἀλέξιος Μωσλη.

38. Συν. Θεοφ. 401. 11 καὶ 20, Σκυλιτζῆς 215. 10, Λέων Γραμματικὸς 306-307. Ἡ ἀποβάθρα τῶν Πηγῶν βρισκόταν στὴν ἀπέναντι ἀκτὴ τοῦ Κεράτιου κόλπου, σημερινὸ Kâsımpaşa: R. Janin, Constantinople² 236, 463.

39. Τὸ χειρόγραφο εἶναι κολοβὸ καὶ ὁ βίος δὲ σώζεται ὀλόκληρος. Ἐτσι δὲ γνωρίζουμε πότε ἀκριβῶς πέθανε ὁ Νικηφόρος. Ἰσως ἔζησε καὶ πέρα ἀπὸ τὴ βασιλεία τοῦ Τσιμισκῆ (969-976), τὸν ὁποῖο ἀναφέρει ὁ βίος (παράγρ. 12 σ. 144). Βλ. καὶ εἰσαγωγὴ τοῦ ἐκδότη: Vita sancti Nicephori episcopi Miletii saeculo X, ἐκδ. H. Delehaye, An. Boll. 14 (1895) 132 (στὸ ἐξῆς: βίος Νικηφόρου).

γιστρος ὁ κτήτωρ τῆς τοῦ Μωσῆλὲ ἐπωνομαζομένης μονῆς»⁴⁰. Ὅπως ἀναφέρει ὁ P. Lemerle, ὁ M. Astruc ποὺ μελέτησε παλαιογραφικὰ τὸν κώδικα, χρονολογεῖ τὴν παραπάνω σημείωση στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰ., ἐνῶ τὰ φύλλα 197v-228v ποὺ διασώζονται τὸ Βίο εἶναι τοῦ 12ου αἰ., καὶ ἐπομένως ἡ σημείωση δὲν εἶναι antiqua manu, ὅπως ὑπέθεσε ὁ ἐκδότης τοῦ βίου H. Delehayе⁴¹.

Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τὴ χρονολόγηση τῆς παρασελίδας σημείωσης, νομίζω ὅτι ἡ σημείωση δὲν εἶναι λανθασμένη οὔτε ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Ἰωάννη Τζέτζη.

Ὅπως ἀναφέρει ὁ βίος τοῦ ἀγίου, ὁ Νικηφόρος ὅταν ἐφθασε παιδί οὐκ τῶ ἐτῶν στὴν Κωνσταντινούπολιν στὰ χρόνια τοῦ Ρωμανοῦ Λεκαπηνοῦ, φιλοξενήθηκε ἀπὸ τὸ μάλιστα Μωσελλό, ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε τὴν κηδεμονία του: «Προσδέχεται δὲ κηδεμονικῶς τε καὶ προσηνῶς ὑπὸ μαγίστρου τοῦ Μωσελλοῦ τὴν ἱερὰν γραφὴν μόνην παιδευθσόμενος»⁴². Ὁ ἐκδότης τοῦ βίου H. Delehayе ὑπέθεσε ὅτι ὁ μάλιστα Μωσελλὸς ἦταν δάσκαλος καὶ ὅτι ὁ οἶκος Μωσελλοῦ ἦταν σχολεῖο ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸ Μουσεῖον ποὺ ἱδρύσε ἡ ἀνακαίνισε ὁ Μουσήλιος καὶ ποὺ ἀναφέρουν τρία ἐπιγράμματα τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας⁴³. Τὴν ἄποψη αὕτη τὴν ἔκρινε λανθασμένη ὁ P. Lemerle, γιατί ὁ ὅρος μάλιστα ἦταν τίτλος ἀξιωματοῦχου καὶ γιατί δὲ φαίνεται ἀπὸ τὸ Βίο ὁ οἶκος Μωσελλοῦ νὰ ἦταν σχολεῖο⁴⁴.

40. Βίος Νικηφόρου 137 καὶ τὸ παράρτημα «De domo τοῦ Μωσελλοῦ» 161.

41. P. Lemerle, Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur l'enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle. Paris 1971, 244 σημ. 6 = Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς Οὐμανισμός. Σημειώσεις καὶ παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν παιδεία στὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ὡς τὸν 10. αἰώνα. Ἑλλην. μετάφραση ἀπὸ τὴ Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου [Μορφωτικὸ Ἰδρυμα τῆς Ἑθνικῆς Τραπέζης] Ἀθήνα 1981, 218-219 καὶ 419 ὅπου ἡ σημ. 6. - Καὶ ὁ ἐκδότης τοῦ Βίου H. Delehayе χρονολογεῖ τὸ τμήμα τοῦ χφ. ποὺ διασώζει τὸ Βίο στὸ 12ο αἰ. βλ. εἰσαγωγή τῆς ἐκδοσης σ. 129.

42. Βίος Νικηφόρου 137.

43. Anthologia Palatina IX ἀρ. 799, 800, 801. Ὁ Μουσήλιος ποὺ ἀναφέρεται στὰ τρία ἐπιγράμματα ἦταν κατὰ τὸν Du Cange, Constantinopolis Christiana σ. 176, ὁ praepositus sacri cubiculi Musellius ποὺ ἔζησε στὰ χρόνια τοῦ Θεοδοσίου Β'. βλ. CT. II. 28. 9: Musellio praeposito sacri cubiculi de titulis ad domum sacram pertinentibus. Γιὰ τὸ Μουσεῖον βλ. P. Speck, Byzantinische Zeitschrift 67 (1974) 390 καὶ σημ. 22 (Κριτικὴ τοῦ βιβλίου τοῦ P. Lemerle, Humanisme). - Ἡ παρερμηνεία τοῦ H. Delehayе παρέσυρε τὸν F. Fuchs, Die höheren Schulen von Konstantinopel im mittelalter [Byzantisches Archiv, 8] Leipzig 1926, σ. 21 νὰ γράφει ὅτι στὰ χρόνια τοῦ Ρωμανοῦ Λεκαπηνοῦ ὁ Ἀλέξιος Μουσελὲ ἱδρύσε ἓνα Μουσεῖο.

44. P. Lemerle, Humanisme 244 σημ. 6=Οὐμανισμός 218-219 σημ. 6. - Καὶ ὁ P. Speck, BZ. 67 (1974) 390 σημ. 17 δὲν δέχεται τὴν ταύτιση. - Ἐδῶ θὰ ἤθελα νὰ

Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ μάγιστρος ἦταν ἀξιωματοῦχος πού προῆλθε ἀπὸ τὸν *magister officiorum*, τὸν πρῶτο πολιτικὸ ἀξιωματοῦχο τοῦ πρωτοβυζαντινοῦ κράτους, μὲ περιορισμένες ὅμως ἀρμοδιότητες τὸν 8ο αἰ., ἀπ' ὅσες εἶχε ἐκεῖνος⁴⁵. Τὸν 8ο καὶ 9ο αἰ. ὑπῆρχαν μόνο δύο μάγιστροι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἓνας ἦταν ἀρχηγὸς τῆς Συγκλήτου, ἐνῶ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 9ου καὶ τὸ 10ο αἰ. ὁ τίτλος ἐγίνε τιμητικὸς καὶ ἀπονεμόταν ἰσοβίως, σὲ περιορισμένο ὅμως ἀριθμὸ ἀξιωματούχων. Στὰ χρόνια π.χ. τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου ἀναφέρονται στὶς πηγές τέσσερις μόνο μάγιστροι⁴⁶.

Τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο μὲ ὅσα ἀφηγεῖται ὁ Βίος τοῦ Νικηφόρου οἱ ἀφηγηματικὲς πηγές ἀναφέρουν ὅτι ἔζησε καὶ ἔδρασε ὁ μάγιστρος Ρωμανὸς Μουσελέ, πού ἦταν ἐγγονὸς τοῦ Ρωμανοῦ Λεκαπηνοῦ⁴⁷, γιὸς πιθανότατα τοῦ δρουγγάριου τῶν πλωτῶν Ἀλέξιου Μουσελέ πού πνίγηκε τὸ 922 καὶ μιᾶς ἀπὸ τὶς τέσσερις θυγατέρες τοῦ Ρωμανοῦ Λεκαπηνοῦ⁴⁸. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἀπὸ τὶς ἄλλες τρεῖς θυγατέρες του, ἡ Ἑλένη παντρεύτηκε τὸ 919 τὸν Κωνσταντῖνο Πορφυρογέννητο⁴⁹, μιὰ ἄλλη τὸ μάγιστρο Ρωμανὸ Σαρωνίτη⁵⁰ καὶ ἡ Ἀγάθη τὸ 920 τὸ Ρωμανὸ Ἀργυρό, γιὸ τοῦ Λέοντα Ἀργυροῦ⁵¹. Εἶναι δυνατὸ λοιπὸν ὁ μάγιστρος Μωσελλὸς τοῦ Βίου νὰ ταυτίζεται

ἐπισημάνω ὅτι στὶς παραγρ. 5 (σ. 137), 6 (σ. 138) καὶ 9 (σ. 141) φαίνεται ὅτι ὁ Νικηφόρος φιλοξενούνταν στὸ σπίτι τοῦ μάγιστρου Μωσελλοῦ, ἐνῶ φοιτοῦσε ἀλλοῦ. Ἔμενε ἐκεῖ καὶ μετὰ τὴν ἐνταξή του στὶς τάξεις τῶν «βασιλικῶν κληρικῶν». Ἀποχώρησε ἀπὸ ἐκεῖ γιὰ ἄγνωστους λόγους καὶ ἐγκαταστάθηκε στὸ οἶκημα πού προοριζόταν γιὰ τοὺς βασιλικοὺς κληρικοὺς κοντὰ στὸ Παλάτι. Ὁ βιογράφος σημειώνει: «Καὶ πείθειν ὁ μάγιστρος εἰς τὰ οἰκεία μετακἀμπτεῖν οὐκ εἶχεν».

45. Βλ. τὶς μονογραφίες τῶν *A. E. Boak*, *The Master of the Offices*. New York 1919 καὶ *M. Clauss*, *Der magister officiorum in der Spätantike* (4.-6. Jh.). *Das Amt und sein Einfluss auf die kaiserliche Politik*. [= *Vestigia*. Beiträge zur Alten Geschichte, 32] München 1980.

46. *J. B. Bury*, *The Imperial Administrative System* 29-33. - *R. Guiland*, *Etudes sur l'histoire administrative de l'empire byzantin*. L'ordre (τάξις) des maîtres (τῶν μαγίστρων). Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν 39-40 (1972-73) 14-28. - *N. Oikonomidès*, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 294.

47. Σκυλίτζης 251. 88: «Κατὰ τούτους τοὺς χρόνους ἀνῆλθε τις ἀνεφάνη Φιλώριος καλούμενος, ὑπάσπιστής ὢν Ῥωμανοῦ μαγίστρου τοῦ Μωσηλέ, τοῦ ἐγγόνου τοῦ Ῥωμανοῦ τοῦ γέροντος» (ξ. 961/2).

48. Τὴν ὑπόθεση αὕτῃ διατύπωσε ὁ *P. Charanis*, *The Armenians*, σ. 40-41. Μιὰ τέτοια συγγένεια φαίνεται ἀκόμα πιὸ πιθανὴ ἂν λάβουμε ὑπόψη τὴν ἀρμενικὴ καταγωγή τοῦ Ἀλέξιου Μωσηλέ καὶ τοῦ Ρωμανοῦ Λεκαπηνοῦ. - Βλ. καὶ *J. F. Vannier*, *Familles byzantines*. *Les Argyroi* (IXe-XIIe siècles), Paris 1975, 27 σημ. 3.

49. Συν. Θεοφ. 394. 18 κέ. - Σκυλίτζης 209. 63 κέ.

50. Σκυλίτζης 251. 80: «Τὰ δὲ περὶ τὸν Πετενὸν καὶ τοὺς ἄλλους ἰδὼν ὁ μάγιστρος Ῥωμανὸς ὁ Σαρωνίτης, ἐπὶ θνητατὶ γαμβρὸς ὢν Ῥωμανοῦ τοῦ γέροντος...».

51. Συν. Θεοφ. 399. 7 κέ.: «Ῥωμανὸν δὲ τὸν υἱὸν Λέοντος, ὡς ἐφθην εἰπὼν, τοῦ

μὲ τὸ μάγιστρο Ρωμανὸ Μουσελὲ καὶ ἐπομένως οἱ μαρτυρίες τοῦ Τζέτζη καὶ τῆς παρασελίδας σημείωσης δὲν ἀλληλοσυγκρούονται, ἀλλὰ συγκλί-
νουν. Ὁ μάγιστρος Μωσελλὸς ἐξάλλου πρέπει νὰ ἦταν ἄνθρωπος θεοσεβῆς,
γιὰ νὰ ἀναλάβει τὴν κηδεμονία τοῦ Νικηφόρου, καὶ στὸ Βίο ἀναφέρεται ὡς
πράος καὶ μεγαλόκαρδος⁵². Στὴ Συνέχεια τοῦ Θεοφάνη ὁ Ρωμανὸς Μουσε-
λὲ χαρακτηρίζεται ὡς εὐσεβῆς καὶ ἐνάρετος: Μετὰ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ Ρω-
μανοῦ Λεκαπηνοῦ τὸ 944/5 ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, γιὰ ν' ἀ-
νακουφίσει τὸ λαὸ ἀπὸ τῆς φορολογικῆς ἀπαιτήσεως τῶν στρατηγῶν, πρω-
τονοταρίων κ.ἄ. ποὺ εἶχαν ταλαιπωρήσει κυρίως τοὺς «πένητες» στὰ χρό-
νια τοῦ Ρωμανοῦ Λεκαπηνοῦ, σιὰ διάφορα θέματα «ἀνδρας εὐσεβεῖς καὶ
ἐναρέτους ἀπέστειλε πρὸς τὸ κουφίσαι τὸ πολὺ βάρος τῶν κατὰ καιρὸν ἀ-
καίρων ἀπαιτήσεων τῶν ταλαιπώρων πτωχῶν. Καὶ εἰς μὲν τὸν Ἀνατολι-
κὸν Ῥωμανὸν μάγιστρον τὸν Σαρωνίτην, εἰς δὲ τὸ Ὀρίκιον τὸν Μουσελὲ
Ῥωμανὸν μάγιστρον...»⁵³. Πολὺ πιθανὸν λοιπὸν ὁ θεοσεβῆς μάγιστρος Ρω-
μανὸς Μουσελὲ νὰ μετέτρεψε σὲ μονὴ τὸν οἶκο τοῦ πατέρα του, τὸν οἶκο
Μουσελὲ —πράγμα πολὺ συνηθισμένο τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀπὸ τὰ μέλη τῆς ἀ-
ριστοκρατίας—, δωρίζοντας βέβαια σ' αὐτὴν καὶ ἄλλα περιουσιακὰ στοι-
χεῖα. Γνωρίζουμε ὅτι ὁ Ρωμανὸς Μουσελὲ εἶχε ἐκτεταμένα κτήματα στὸ
Φιλομύλιον, ὅπως ἀναφέρει ἡ νεαρά τοῦ Βασιλείου Β' τῆς 1ης Ἰανουαρίου
τοῦ 996: Μὲ τὴν κατάργησιν τῆς παραγραφῆς ποὺ θέσπιζε ἡ νεαρά γιὰ κάθε
ἀγορὰ γῆς ποὺ ἀνῆκε σὲ «κοινότητα χωρίου» ἀπὸ μέρους τῶν δυνατῶν,
πολλοὶ δυνατοὶ ἔχασαν τὰ κτήματά τους καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ οἱ
ἐγγονοὶ τοῦ μάγιστρο Ρωμανοῦ Μουσελέ⁵⁴.

Ἀργυροῦ, Ῥωμανὸς ὁ βασιλεὺς γαμβρὸν ἐποίησατο... δοὺς αὐτῷ τὴν θυγατέρα αὐτοῦ Ἀ-
γάθην». Ὁ Σκυλίτζης 213. 61 κέ. μᾶς δίνει τὴν ἀκριβὴ χρονολογία τοῦ γάμου, ὡς γαμβρὸ
δμως ἀναφέρει τὸν Λέοντα Ἀργυρό. - Ὁ Α. Guillou, Un document sur le gouverne-
ment de la province. L'inscription historique en vers de Bari (1011)=Studies on
Byzantine Italy, London 1970, Variorum Reprints, VIII, 7, θεωρεῖ τὸ Ρωμανὸ γιὸ
τοῦ Εὐσταθίου Ἀργυροῦ. Βλ. ὥστόσο J. F. Vannier, Les Argyroi ἀρ. 8 σ. 33. - Γιὰ τῆς
ἐπιγαμίας τῶν θυγατέρων τοῦ Ρωμανοῦ βλ. St. Runciman, The Emperor Romanus
Lecapenus and his Reign. A Study of Tenth-century Byzantium, Cambridge 1969,
64. - G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates³ 148.

52. Βίος Νικηφόρου § 6 σ. 139.

53. Συν. Θεοφ. 443. 13 κέ.

54. JGR. I. σ. 266-267 σημ. 48 (ἐκδ. II. καὶ I. Ζέπων). Τὸ χωρίο τὸ εἶχε περι-
λάβει ὁ Leunclavius στὴν ἐκδόσὶ του: J. Leunclavius, Juris graeco-romani tam ca-
nonici quam civilis, Francofurti 1596, τ. II σ. 175, ἀναστ. ἀνατ. 1971: «Τῆς δὲ τοιαύ-
της βοηθείας, δηλονότι τῆς ἀπὸ τεσσαρακονταετίας ἀναιρουμένης, ἀφαιρούμενοι οἱ τῶν
δυνατῶν παῖδες τὸν τοιοῦτον πλεονεκτικὸν κληρὸν, δν ἐκ πατέρων ἔλαβον. εἰς ἀπορίαν
καταντῶσι καὶ τελείαν ἐνδειαν, οἷα καὶ παρὰ τῆς βασιλείας ἡμῶν ἐπαθον οἱ τοῦ μάγιστρον

Πρὶν κλείσουμε τὸ θέμα τοῦ κτίτορα καὶ τῆς προέλευσης τῆς μονῆς, θὰ πρέπει νὰ διευκρινίσουμε ὅτι ὁ Ρωμανὸς Μουσελὲ καὶ ὁ δρουγγάριος Ἀλέξιος Μουσελὲ ἀνῆκαν στὴν ἴδια ἀρμενικὴ οἰκογένεια μὲ τὸ γαμπρὸ τοῦ Θεόφιλου Ἀλέξιο Μουσελὲ (9ος αἰ.) καὶ τὸν στρατηγὸ τῶν Ἀρμενιάκων Ἀλέξιο Μουσελὲμ (8ος αἰ.) ποὺ διαδραμάτισε σημαντικὸ ρόλο στὰ πολιτικὰ πράγματα στὰ χρόνια τοῦ Κωνσταντίνου Στ' καὶ τῆς Εἰρήνης τῆς Ἀθηναίας (κατηγορήθηκε τέλος γιὰ συνωμοσία καὶ τυφλώθηκε τὸ 792)⁵⁵. Ὅπως ἀναφέρουν οἱ Zacos - Veglery, ὁ Laurent θεώρησε ὅτι ἴσως ἡ ρίζα τῆς οἰκογένειας νὰ ἀνάγεται στὸν ἐπαρχο τῆς πόλεως καὶ μάγιστρο Μουσήλιο τοῦ 7ου αἰ., τοῦ ὁποῖου σώζονται δύο σφραγίδες⁵⁶. Μέλη τῆς ἴδιας οἰκογένειας ἀργότερα πρέπει νὰ εἶναι καὶ ὁ Ἰωάννης Μωσηλὲ τοῦ ὁποῖου σώζεται σφραγίδα (11ου-12ου αἰ.)⁵⁷ καὶ ὁ Μιχαὴλ Μωσηλὲ ποὺ ἀναφέρεται σὲ δυὸ ἀνώνυμα ἐπιτάφια ποιήματα γιὰ τὴ σύζυγό του, ἡ ὁποία καταγόταν ἀπὸ τὶς οἰκογένειες τῶν Μελισσηνῶν καὶ τῶν Ξηρῶν τῆς Πελοποννήσου. Στὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ λέγεται χαρακτηριστικά: «... ζυγεῖσα δ' ἀνδρὶ τῶν περικλεεστάτων / Μωσηλὲ φυλῆς Μιχαὴλ ἀπεκρόνῳ / ἀπειργετο μὲν τῆς θέας τοῦ συζύγου / χρονοτριβοῦντα τῇ πόλει Κωνσταντίνου / φοραῖς τυχηραῖς τοῦ πολυστρόφου βίου»⁵⁸.

Τὸ ὄνομα Ἀλέξιος Μουσελὲ συνδέθηκε ἀπὸ νεότερους ἐρευνητὲς μὲ τὴν ἵδρυση τοῦ θέματος Κύπρου ἀπὸ τὸν Βασίλειο Α' καὶ τὴν ἐπτάχρονη παρουσία τῶν Βυζαντινῶν στὸ νησί, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Κωνσταντίνου

Ῥωμανοῦ τοῦ Μουσελὲ ἔργονοι. Καὶ γὰρ οὗτοι κατὰ τὸ Φιλομήλιον τοιαύτην περιουσίαν ἐκ πάππου τε καὶ πατέρων καταλειφθεῖσαν αὐτοῖς ἔχοντες, κατήντησαν καὶ αὐτοὶ εἰς πέναν».

55. Θεοφάνης 465-466, Ζωναρᾶς III, 291-2.

56. G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Basel 1972, ἀρ. 946, 947.- Ἡ ὑπ' ἀριθμ. 662 ἐπίσης ἀνῆκε σὲ κάποιον Μουσήλιο, ποὺ ἦταν βασιλικὸς ἀσκηρῆτης.

57. Ἡ σφραγίδα δημοσιεύθηκε μὲ λανθασμένη ἀνάγνωση τοῦ ἐπωνύμου (Μοσκέ?) ἀπὸ τὸν G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire byzantin*. Paris 1884, σ. 682, τὸν K. Κωνσταντόπουλο, Βυζαντινὰ μολυβδόβουλλα, Ἀθῆναι 1917, σ. 242 ἀρ. 1012 ποὺ διάβασε: «Σφραγισμὸς κλι<ι>στῶν γραφῶν Ἰω(άννου)» καὶ τέλος ὀρθὰ ἀπὸ τὸν V. Laurent, *Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine*, Ἑλληνικά 5 (1932) 419.

58. Σπ. Λάμπρου, Ὁ Μαρκιανὸς κώδιξ 524, Νέος Ἑλληνομνήμων 8 (1911) 186-187 «Εἰς τάφον τῆς Ξηραίνης». -Στὸ Κτηματολόγιο τῶν Θηβῶν ἀναφέρεται «τελεστής» Μουσιληνὸς ποὺ ὁ Ν. Σβορώνος ὑποθέτει ὅτι ἀνῆκε στὴν οἰκογένεια Μουσελέ: N. Svoronos, *Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: Le cadastre de Thèbes*. Bull de Corresp. Hellén. 83, Paris/Athènes 1959 (=Etudes sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'Empire byzantin. Var. Reprints, London 1973): A 7, σ. 33 καὶ 72.

Πορφυρογέννητου: «Ὁ δὲ μακάριος καὶ περιώνυμος ἐν βασιλεῦσι ὁ ἐμὸς πάππος Βασίλειος εἰς θέματος τάξιν αὐτὴν κατέστησε, καὶ διεπέρασεν ἐν αὐτῇ Ἀλέξιον στρατηγὸν ἐκεῖνον τὸν περιβόητον, τὸ γένος Ἀρμένιον, ὃς καὶ ἐπεκράτησεν αὐτῆς χρόνους ἑπτὰ. Πάλιν δὲ ἀφῆρθέη ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν καὶ ταύτην φορολογοῦσιν, ὥσπερ πρότερον»⁵⁹.

Ἡ Κύπρος διατηροῦσε ὡς τότε μιὰ κατάσταση οὐδετερότητας μεταξὺ Βυζαντινῶν καὶ Ἀράβων⁶⁰. Ἄν πραγματικὰ τὸ θέμα Κύπρου ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν Βασίλειο Α' καὶ μάλιστα στὰ 874-878, ὅπως ὑπέθεσε ὁ M. Canard⁶¹, τότε φαίνεται ἀπίθανο ὁ Ἀρμένιος στρατηγὸς Ἀλέξιος νὰ εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν δρουγγάριο Ἀλέξιο Μουσελὲ τοῦ 10ου αἰ., γιατί τὸ 922 αὐτὸς θὰ ἔπρεπε νὰ ἦταν περίπου ἑβδομήντα χρονῶν. Ὁ Dolley ὑποστήριξε ὅτι τὸ θέμα Κύπρου ἰδρύθηκε στὰ χρόνια τοῦ Λέοντα Στ', μεταξὺ 908-915, ὁπότε ἦταν δυνατὸ στρατηγὸς Κύπρου νὰ εἶχε χρηματίσει ὁ μετέπειτα δρουγγάριος Ἀλέξιος Μουσελὲ⁶². Ἡ ἀποψη αὕτη τοῦ Dolley ὅμως προσκρούει στὴ μαρτυρία τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου ὅτι στὰ χρόνια τοῦ Βασιλείου Α' ἰδρύθηκε τὸ θέμα Κύπρου καὶ στὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ παραπάνω ἀποσπάσματος τοῦ «Περὶ θεμάτων»⁶³.

Οὕτε ὅμως εἶναι δυνατὸ στρατηγὸς Κύπρου νὰ εἶχε χρηματίσει ὁ γαμπρὸς τοῦ Θεόφιλου, ὅπως ὑπέθεσε ὁ Δικηγόροπουλος, ὁ ὁποῖος τοποθέτησε τὴ βυζαντινὴ παρουσία στὸ νησί στὰ χρόνια τοῦ Μιχαὴλ Γ' καὶ συγκε-

59. Κων. Πορφ. Περὶ θεμάτων 80-81 (ἐκδ. A. Pertusi). - Ἡ H. Ahrweiler, Byzance et la mer, Paris 1966, σ. 442 παραθέτοντας τὸ παραπάνω χωρίο σημειώνει: sans doute Μωσῆλ.

60. I. Καραγιαννοπούλου, Ἱστορία Βυζαντινοῦ Κράτους, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1966, σ. 290. - Αἰ. Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινὴ Ἱστορία Β' 610-867, Ἀθήναι 1981, 73-74.

61. M. Canard στὴ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ A. A. Vasiliev, Byzance et les Arabes. T. II. La dynastie Macédonienne, Ière partie, Bruxelles 1968, 65 καὶ στὴν Cambridge Medieval History IV, 1, Cambridge 1966, σ. 714.

62. R. H. Dolley, The Historical Significance of the Translation of St. Lazaros from Kypros to Byzantion. Byzantion 19 (1949) 59-71, κυρίως σ. 64, 71. - Τοῦ Ἰδίου, Leon VI and a Forgotten Byzantine Conquest of Kypros. Bull. de la classe des lettres et des sciences morales et politiques de l'académie royale de Belgique, 5 sér. 34 (1948) 209-224.

63. Βλ. κριτικὴ τῶν ἀπόψεων τοῦ Dolley ἀπὸ τὸν Κ. Χατζηψάλτη, Ἡ Κύπρος κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ ἐνάτου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου μ.Χ. αἰῶνος. Πιεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη 1953), Ἀθήναι 1955, σ. 333 καὶ A. Pertusi, Costantino Porfirogenito De Thematibus [Studi e Testi 160] Città del Vaticano 1952, σ. 27. - G. Ostrogorsky, Ἱστορία Β' σ. 113 καὶ σημ. 79 τῆς ἐλληνικῆς μετάφρασης.

κριμένα στο διάστημα 849-856 πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπομάκρυνση τῆς Θεοδώρας⁶⁴, γιατί ὁ Μωσληέ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πιθανὴ συμμετοχὴ του σὲ ἐπιχειρήσεις ἐναντίον τῶν Βουλγάρων στὴ Χριστούπολη καὶ τὴν ἐκστρατεία στὴ Σικελία ἐναντίον τῶν Σαρακηνῶν δὲν φέρεται νὰ πῆρε μέρος σὲ ἄλλες ἐπιχειρήσεις, γιατί στο μεταξὺ κάρηκε μοναχός. Θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ἢ ὅτι ὑπῆρχε ἐνδιάμεσα στὰ χρόνια τοῦ Βασιλείου Α' καὶ ἄλλος Ἀρμένιος στρατηγός Ἀλέξιος (ἴσως Μωσληέ)⁶⁵, ἢ ὅτι ἡ πληροφορία τοῦ Πορφυρογέννητου εἶναι λανθασμένη ὡς πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ στρατηγοῦ.

3. Ἡ θέση τῆς μονῆς Μωσληέ μέσα στὴν Κωνσταντινούπολη δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ προσδιορισθεῖ ἀκριβῶς⁶⁶. Ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω, ἡ μονὴ πῆρε τὴ θέση τοῦ οἴκου Μωσληέ ποὺ βρισκόταν κοντὰ στο ναὸ τοῦ ἁγίου Ἀχακίου. Ἡ γειτνίαση τῆς μονῆς μὲ τὸ ναὸ αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸ Τυπικὸ τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Βεβαίας Ἐλπίδος τοῦ 14ου

64. Ὁ Δικηγορόπουλος ὑποθέτει ὅτι ζὲν ὑπῆρξε καὶ θέμα Κύπρου, ἀλλ' ὅτι ἡ Κύπρος βρισκόταν κάτω ἀπὸ βυζαντινὴ διοίκηση ἤδη στὰ χρόνια τοῦ Μιχαήλ Γ' (842-867), ἐφόσον στο Τακτικὸ Uspenskij ἀναφέρεται «ἄρχων Κύπρου» (ἐκδ. Ν. Oikonomidēs, Les listes de preseance σ. 57. 15): Α. Ι. Dikigoropoulos, The Political Status of Cyprus A.D. 648-695. Report of the Department of Antiquities, Cyprus 1940-1948, Nicosia 1958, 105-107 καὶ Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους τ. Η', Ἀθῆναι 1979, σ. 356-357. - Πβλ. Μ. Canard: Α. Α. Vasiliev, Byzance et les Arabes II. 1 σ. 63 σημ. 1. - Ὁ H. Grégoire, The Amorians and Macedonians 842-1025. Cambridge Medieval History IV. 1. Cambridge 1966, σ. 107 σημ. 1, θεώρησε ὅτι ἡ Κύπρος περιῆλθε στοὺς Βυζαντινοὺς ὄχι στὰ χρόνια τοῦ Βασιλείου Α' ἀλλὰ τὸ 853, ὅταν ἔγινε ἡ βυζαντινὴ ἐπιδρομὴ στὸ λιμάνι τῆς Δαμιέττης στὴν Αἴγυπτο. - Ὁ Κ. Χατζηψάλτης, Ἡ Κύπρος... (βλ. σημ. 63) σ. 332-333 καὶ Ἡ Κύπρος, τὸ Βυζάντιον καὶ τὸ Ἰσλάμ. Κυπριακαὶ Σπουδαί 20 (1957) 25-27, δέχεται ὅτι ἡ ἀνακατάληψη τῆς νήσου ἔγινε τὸ 853, τὸ θέμα ὁμῶς Κύπρου ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸ Βασίλειο Α'. - Γιὰ τὴν Κύπρο βλ. ἐπίσης R. J. H. Jenkins, Cyprus between Byzantium and Islam A.D. 688-965. Studies Presented to D. M. Robinson, Saint-Louis 1953, 1006-1014 (=Variorum Reprints, London 1970, XXII).

65. Πβλ. P. Charanis, The Armenians σ. 41. - Κ. Χατζηψάλτης, Ἡ Κύπρος σ. 333: «Ἄλλ' ὁ τοσοῦτον περιβόητος κατὰ Κωνσταντῖνον Πορφυρογέννητον Ἀλέξιος ὁ Ἀρμένιος οὐδὲν ἔχον ἀφῆκεν εἰς τὰς γνωστὰς πηγὰς».

66. Ἐνῶ ἀντίθετα γνωρίζουμε ὅτι ὁ οἶκος τοῦ γαμπροῦ τοῦ Θεόφιλου, τοῦ Ἀλέξιου Μουσελέ, βρισκόταν κοντὰ στὴν Ἀκρόπολη, στὸν πρῶτο λόφο: Συν. Θεοφ. 107. 21 κέ.: «οἰκῶν κατὰ τὸ τῆς ἀκροπόλεως μέρος, κατὰ τὰς οὕτω καλουμένας τῆς Κρηντίσσης οἰκίας». Βλ. σχεδιάγραμμα μὲ τοὺς λόφους τῆς Κωνσταντινούπολης: R. Janin, Constantinople² χάρτη Νο IV καὶ Ἀ. Πασαδαίου, Ἡ πόλη τοῦ Βοσπόρου. Σύντομος συστηματικὸς ὁδηγός. [Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, 96] Ἀθῆναι 1981, σ. 11 εἰκ. 5 καὶ 6.

αἰώνα. Στὸ Τυπικὸ αὐτό, ὅπου δίνεται ὁ «περιορισμός», τὰ ὅρια δηλαδὴ τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου, μαζὶ μὲ ἄλλες μονές καὶ ναοὺς ἀναφέρονται καὶ ἡ μονὴ Μωσηλέ καὶ ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Ἀκακίου. Ὁ «περιορισμός» ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ μεγάλη πύλη τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου καὶ ἀκολουθώντας τὴν ἀντίστροφη πορεία ἀπὸ τοὺς δεῖκτες τοῦ ὥρολογιοῦ καταλήγει πάλι σ’ αὐτήν: «Ἀρχεται ὁ διαιρέτης τοῖχος ἀπὸ τῆς πρὸς τὴν ἀνατολὴν μεγάλης πύλης... εἴτα κάμπτει πρὸς δύσιν... καὶ ἀπέρχεται μέχρι καὶ τῆς δημοσίας ὁδοῦ τῆς διαιρούσης δεξιὰ τὴν μονὴν τοῦ Μωσηλέ... (ἀφήνει δεξιὰ τὸν περίβολο τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Γοργοεπηκόου, φτάνει ὡς τὸ σύνορο τῆς μονῆς τῆς πρωτοστρατόρισσας Γλάβαινας, κατέρχεται καὶ περνᾷ μπροστά ἀπὸ τὴ μονὴ τῆς Κυριωτίσσης, ἔπειτα στρίβει πρὸς τὰ ἀνατολικά ὡς τὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Ὁνουφρίου,...) ἐντεῦθεν κλίνει πρὸς ἄρκτον... μέχρι καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Ἀκακίου, περιέχων καὶ αὐτὸν ἄνευ τῶν κατηχουμένων... εἴτα καθίσταται εἰς τὴν μεγάλην πύλην τῆς ἡμετέρας μονῆς...»⁶⁷.

Οἱ πηγές ἀναφέρουν δύο ναοὺς τοῦ ἁγίου Ἀκακίου. Ὁ ἓνας εἶχε κτισεῖ στὸν τόπο ὅπου σύμφωνα μὲ τὴ μία παράδοση εἶχαν κρεμάσει τὸν ἅγιο ἀπὸ μιὰ καρυδιά, στὴν αὐλὴ τοῦ οἴκου Καρυά· γι’ αὐτὸ ὁ ναὸς αὐτὸς ἔφερε τὴν προσωνομία ἡ Καρέα ἢ Καρυά. Ἀρχικὰ ὑπῆρχε ἓνας μικρὸς εὐκτήριος οἰκίσκος, πού τὸν εἶχε ἐπισκεφεῖ ὁ Ἀρκάδιος λίγο πρὶν πεθάνει, τὸ 408. Οἱ πηγές ἀναφέρουν ὅτι μόλις βγῆκε ὁ αὐτοκράτορας ἀπὸ τὸ ναὸ καὶ ἐνῶ ὑπῆρχε πλῆθος κόσμου ὁλόγυρα πού εἶχε πάει ἐκεῖ νὰ τὸν ἐπευφημήσει, ὁ οἶκος Καρυά κατέπεσε⁶⁸. Ἀργότερα τὴ θέση τοῦ μικροῦ ναοῦ τὴν πῆρε ἓνας μεγαλύτερος ναὸς πού τὸν ἔκτισε σύμφωνα μὲ τὰ Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως ὁ ἀδελφὸς τοῦ πατρίκιου Ναρσῆ στὰ χρόνια τοῦ Ἰουστίνου Β’ (565-578) καὶ τοῦ Τιβερίου (578-582)⁶⁹. Γιὰ τὸ ναὸ αὐτὸν δὲ διαθέτουμε καμιά ἄλλη πληροφορία ἀπὸ τίς πηγές.

Ὁ δεῦτερος ναὸς τοῦ ἁγίου Ἀκακίου βρισκόταν στὸ Ἐπτάσκαλον⁷⁰.

67. Τυπικὸ τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Βεβαίας Ἑλπίδος, ἔκδ. *H. Delehay*, *Deux typica byzantins de l’époque des Paléologues*, Bruxelles 1921, 95. 5 κέ. Ἡ μονὴ ἰδρύθηκε ἀπὸ τὴν ἀνεψιὰ τοῦ Μιχαὴλ Η’, Θεοδώρα Παλαιολογίνα, σύζυγο τοῦ μεγάλου στρατοπεδάρχου Ἰωάννη Δούκα Συναδηνοῦ. Βλ. σχετικὰ μὲ τὴ μονή: *R. Janin*, *Eglises*³ III 166-168. Γιὰ τὴν κτιτόρισα: *A. Th. Papadopoulos*, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen (1259-1453)*, München 1938 (ἀνατ. Amsterdam 1962) ἀο. 11.

68. Σωκράτης, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία VI. 23 ἔκδ. PG 67. 732 A. - Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία XIII. 38 ἔκδ. PG 146. 1056 A. - Θεοφάνης 79. 32 κέ. (ἔκδ. *C. de Boor*).

69. Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως III, ἔκδ. *Th. Preger*, σ. 253. 19 κέ.: «Τὸν δὲ ἅγιον Ἀκάμιον τὴν Καρέαν ἔκτισεν ὁ ἀδελφὸς Ναρσῆ πατρικίου ἐν τοῖς χρόνοις Ἰουστίνου καὶ Τιβερίου». Βλ. *R. Janin*, *Eglises*³, σ. 13-15, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

70. Συν. Θεοφ. 324. 20-325. 2. - Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως III, σ. 219. 6. -

Στὴ Notitia Urbis Constantinopolitanae ἀναφέρεται ἀόριστα ὅτι ὁ ναὸς ἢ τὸ μαρτύριο τοῦ ἁγίου Ἀκακίου βρισκόταν στὴ 10ῃ ρεγεώνα⁷¹. Ὁ J. Salaville ποὺ ἀσχολήθηκε μὲ τὴ θέση τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Ἀκακίου θεώρησε ὅτι στὴ 10ῃ ρεγεώνα βρισκόταν ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Ἀκακίου ἢ Καρυά⁷². Στὴ συνέχεια καὶ ὁ ἐκδότης τοῦ Τυπικοῦ τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Βεβαίας Ἐλπίδος H. Delehaye θεώρησε ὅτι ἡ μονὴ Μωσηλὲ βρισκόταν κοντὰ στὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Ἀκακίου τὴν Καρυά, στὴ 10ῃ ρεγεώνα πρὸς τὸν Κεράτιο κόλπο⁷³.

Ἄλλοι ἐρευνητὲς ὅμως θεώρησαν ὅτι ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Ἀκακίου ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι ὁ ναὸς «ὁ ἐν Ἑπτασκάλῳ» καὶ βρισκόταν πίσω ἀπὸ τὸ Μυρέλαιο — ποὺ γενικὰ γίνεται ἀποδεκτὸ ὅτι εἶναι τὸ σημερινὸ Bodrum Camii, χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ ἔχει ἀποδειχθεῖ⁷⁴— κι ἐπομένως ἡ μονὴ Μωσηλὲ βρισκόταν στὴν ἴδια περιοχὴ, στὴν 9ῃ ρεγεώνα, κατεβαίνοντας ἀπὸ

Τυπικὸν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας ἔκδ. J. Matéos, Le typikon de la Grande Eglise. Ms Saint-Croix N. 40, Xe siècle [Orient. Christ. Analecta 165-166] Roma 1962-63, τ. I, σ. 282, 284, 304, 346, 386. Βλὸς ἁγίου Ἀνδρέα τοῦ Σαλοῦ (10ος αἰ.): PG. 111, 841C, 843B. Ἑγκώμιο Νεοφύτου εἰς τὸν ἅγιον Νικόλαον (12ος αἰ.), ἔκδ. G. Anrich, Hagios Nikolaos, τ. I, Leipzig 1913, σ. 406-407: «Ἐδοξε δὲ τῷ ἀνδρὶ ἀποδοῦναι καὶ ταῦτα (=τὰ ἐνώτια) ἐν τῇ τοῦ ἁγίου Νικολάου τῇ ἐορτῇ ... Καὶ πρὸς τινα τῶν φίλων αὐτοῦ ἐν τῷ Ἑπτασκάλῳ ἐξαποστείλῃ τὰ ἐνώτια μετὰ τῆς συμβίβλου αὐτοῦ εὕρισκει ἐν τοῖς προαυλίοις τοῦ ἁγίου Ἀκακίου ὡς ἱεροπρεπῆ τινα μοναχὸν τὸν θεῖον Νικόλαον. Ὅς καὶ ἐπέδωκε τῇ γυναικὶ χρυσίνους εἰκοσι τέσσαρας...». Βλὸς ὅς. Θεοδοσίας: M. Γεδεών, Βυζαντινὸν Ἑορτολόγιον, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1899, σ. 131. - Ἀπὸ τίς παραπάνω πηγὲς οὐν ἀγεται ὅτι ἡ ὀνομασία Ἑπτάσκαλον σὲ σχέση μὲ τὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Ἀκακίου ἐμφανίζεται τὸ 10ο-12ο αἰ.

71. Notitia Urbis Constantinopolitanae, ἔκδ. O. Seeck (στὸν ἴδιο τόμο μὲ τὴ Notitia Dignitatum) 1876, ἀναστ. ἀνατ. Frankfurt/Main 1962, σ. 237: Regi decima ...continet in se: ecclesiam sive martyrium sancti Acacii...».

72. S. Salaville, Les eglises Saint-Acace à Constantinople. Échos d'Orient 12 (1909) 103-108.

73. H. Delehaye, Deux typica σ. 153 καὶ «De domo τοῦ Μωσελλοῦ». An. Boll. 14 (1895) 160. Καὶ ὁ R. Janin, Eglises² III. 13-14, τοποθετεῖ τὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Ἀκακίου τὴν Καρυά πρὸς τὸν Κεράτιο Κόλπο, ἐνῶ ὁ R. Guiland, La chaîne de la Corne d'or. Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν 25 (1955) 112=Études de topographie de Constantinople byzantine τ. II, Berlin 1969, σ. 136, νομίζει ὅτι ὁ ναὸς τοῦ ἁγ. Ἀκακίου ἢ Καρυά βρισκόταν κοντὰ στὴν πύλη Καρέα τοῦ μεγάλου παλατιοῦ, δίπλα στὸν ἱππόδρομο, ὁ ἄλλος ναὸς στὸ Ἑπτάσκαλο στὴν Προποντιδα καὶ ἕνας τρίτος στὴ 10ῃ ρεγεώνα.

74. Ἡ μονὴ Μυρελαίου ἰδρύθηκε ἐκεῖ ὅπου ἦταν ὁ οἶκος - τὸ παλάτι τοῦ Ρωμανοῦ Λεκαπηνοῦ: Συν. Θεοφ. 402 καὶ 473. Γιά τὴ θέση τοῦ Μυρελαίου καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. R. Janin, Constantinople² 394-5 καὶ Eglises² III. 351-354. - W. Müller-Wiener, Bildlexikon zur Topographie Istanbuls, Byzantion-Konstantinupolis-Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts. Tübingen 1977, 240-242.

τὸν τρίτο λόφο πρὸς τὴν Προποντίδα, ὅπου τοποθετοῦν καὶ τὸ Ἑπτάσκαλον⁷⁵. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ στηρίχθηκε στὴν ἐσφαλμένη ταύτιση τοῦ Χριστοκάμαρου μὲ τὸ Χρυσοκάμαρον ποὺ ἀναφέρουν τὰ Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως: «Τὸ δὲ Χρυσοκάμαρον ὅπισθεν τοῦ Μυρελαίου ζώδιον ἴστατο χρυσοῦν ἐξ οὗ καὶ ἐκλήθη Χρυσοκάμαρον· παρὰ δὲ κλεπτῶν ἐν τοῖς χρόνοις Βάρδα καίσαρος ἐκλάπη. Εἰς τὸ Χριστοκάμαρον (μόνον οἱ κώδικες Α καὶ Ε ἔχουν Χρυσοκάμαρον) δὲ ἦν ὁ Χριστὸς ἱστορισμένος πλησίον τοῦ ἁγίου Ἀκακίου, ὅπου ἐστὶν τοῦ Μουσσελὲ ὁ οἶκος· καὶ διὰ τοῦτο ἐλέγετο οὕτως»⁷⁶. Κατ' ἐπέκταση θεωρήθηκε ὅτι καὶ ἡ μονὴ τῆς Θεοτόκου τῆς Βεβαίας Ἐλπίδος καὶ ὅλα τὰ ἄλλα μνημεῖα ποὺ ἀναφέρει τὸ Τυπικὸ τῆς, δηλ. οἱ μονὲς τῆς Γοργοεπηκόου, τῆς πρωτοστρατόρισσας Γλάβαινας, τῆς Κυριωτίσσης καὶ ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Ὀνουφρίου βρίσκονταν στὴν ἴδια περιοχὴ⁷⁷.

Τελευταῖα μὲ τὴ θέση καὶ τὸ πρόβλημα τῶν δύο ναῶν τοῦ ἁγίου Ἀκακίου σὲ συνάρτηση μὲ τὸν προσδιορισμὸ τῆς θέσης τῶν Κωνσταντινιανῶν, τοῦ Ζεύγματος καὶ τοῦ Ἑπτάσκαλου ἀσχολήθηκαν ἐπισταμένως οἱ Prinzing καὶ Speck, οἱ ὁποῖοι καὶ ἀναφέρουν τὶς σχετικὲς πηγές⁷⁸. Οἱ δύο ἐρευνητὲς ὑποστήριξαν ὅτι ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Ἀκακίου «ὁ ἐν Ἑπτασκάλῳ» εἶναι ὁ ναὸς ποὺ ἔδρυσε ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος ὅχι μακριὰ ἀπὸ τοὺς ἁγίους Ἀποστόλους καὶ βρισκόταν στὴ 10ῃ ρεγεῶνα⁷⁹. Ὁ Βίος τοῦ Ἀγίου ἀναφέρει ὅτι ὁ ἅγιος Ἀκάκιος ἀποκεφαλίστηκε καὶ τάφηκε «ἐν τόπῳ ἐπικαλουμένῳ Σταυρίῳ»⁸⁰. Τὸ Σταυρίον θεωρεῖται ὅτι βρισκόταν στὸ Ζεύγμα, τὸ τμήμα τῆς προκυαίας τοῦ Κεράτιου κόλπου ἀπ' ὅπου περνοῦσε κανεῖς στὸ ἄ-

75. V. Laurent, Kyra Martha. Essai de topographie et de prosopographie byzantine. EO 38 (1939) 308. - R. Janin, Eglises² III. 14-15 καὶ Eglises II. 167-168 καὶ Constantinople² 358-9. - I. Sevčenko, The Imprisonment of Manuel Moschopoulos in the Year 1305 or 1306. Speculum 27 (1952) 156 σημ. 94. - P. Lemerle, Premier humanisme 243 σημ. 4. -Βλ. χάρτες τῶν ρεγεῶνων τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς ἀσιατικῆς ἀκτῆς τοῦ Βοσπόρου: R. Janin, Constantinople² χάρτες III καὶ XIII ἀντίστοιχα.

76. Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως III. σ. 251.

77. Βλ. σημ. 75. -Γιὰ τὴ μονὴ τῆς πρωτοστρατόρισσας Γλάβαινας καὶ τὴ μὴ ταύτισή της μὲ τὴ μονὴ τῆς Κυρα-Μάρθας βλ. V. Laurent, Kyra Martha...EO 38 (1939) 298-320.

78. G. Prinzing - P. Speck, Fünf Lokalitäten in Konstantinopel (Das Bad Κωνσταντινιανὰ; die Paläste Κωνσταντινιανὰ καὶ τὰ Κώνσια; das Ζεύγμα; das Ἑπτάσκαλον) στὶς Studien zur Frühgeschichte Konstantinopels, herausg. von H.-G. Beck (Miscellanea Monacensia, 14) München 1973, 188 κέ.

79. G. Prinzing - P. Speck, Fünf Lokalitäten σ. 189.

80. Ass. Mai II. 766 E - PG 115. 240B: «ἐκήδενσαν μετὰ πάσης ἐπιμελείας ἐν τόπῳ ἐπιλεγόμενῳ Σταυρίῳ».

πέναντι προάστειο τῶν Συκεῶν⁸¹. Στὴν περιοχὴ αὐτὴ τοποθετοῦν τὸ Ἐπτάσκαλον καὶ ὄχι στὴν Προποντίδα⁸².

Τὸ δεύτερο ναὸ τοῦ ἁγίου Ἀκακίου ποὺ ἔφερε τὴν προσωνομία Καρυὰ τὸν τοποθετοῦν στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς Πόλης, γιατί ταυτίζουσιν τὴ μονὴ Κυριωτίσσης ποὺ ἀναφέρει τὸ Τυπικὸ μὲ τὴ γνωστὴ μονὴ ἥ ναὸ τῆς Θεοτόκου «εἰς τὰ Κύρου» ποὺ βρισκόταν ἀνάμεσα στὴν κινστέρινα τοῦ Μωκίου καὶ τὴν Πύλη τοῦ ἁγίου Ρωμανοῦ στὸ Θεοδοσιάνειο τεῖχος. Στὴν περιοχὴ αὐτὴ θεωροῦν ὅτι πρέπει νὰ βρισκόταν καὶ ἡ μονὴ Μωσῆ καὶ τὰ ἄλλα μνημεῖα ποὺ ἀναφέραμε⁸³.

Συμφωνῶ ὅτι ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Ἀκακίου, δρομικὴ βασιλικὴ ποὺ τὴν ἱδρυσεν ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος μαζὶ μὲ τὴν ἁγία Σοφία, τοὺς ἁγίους Ἀποστόλους καὶ ἄλλους ναοὺς⁸⁴, εἶναι ὁ ναὸς «ὁ ἐν Ἐπτασκάλῳ» ποὺ ἡ Notitia Urbis Constantinopolitanae τοποθετεῖ στὴ 10ῃ ρεγεῶνα. Ἡ θέσις αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Νικολάου Μεσαρίτη (1163/4 - α' μισὸ 13. αἰ.), ὁ ὁποῖος στὴν Ἐκφραση τῶν ἁγίων Ἀποστόλων ποὺ τὴν ἔγραψε μεταξὺ 1198-1203 ἀναφέρει ὅτι ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Ἀκακίου καταλάμβανε τὸ συμβολικὸ κέντρο, τὸν «ὀμφαλὸν» τῆς Πόλης: «Ἰδρυται μὲν οὖν ὁ ναὸς (=τῶν ἁγίων Ἀποστόλων) οὐ κατὰ τὸ μέσον πάντη καὶ οἶον κατ' ὀμφαλὸν τῆς βασιλευούσης τῶν πόλεων. Τοῦτο γὰρ ὁ ταύτην δομήσας φθάσας ἀφείλετο καὶ τούτῳ τὸν παρ' αὐτοῦ νεοῦρ-

81. Γιά τὴ θέσις τοῦ Σταυρίου καὶ τοῦ Ζεύγματος βλ. G. Prinzing - P. Speck, Fünf Lokaltäten σ. 182-188 καὶ G. Prinzing, Zu den Wohnvierteln der Grünen und Blauen in K/pel σ. 125 Studien z. Frühgeschichte Konstantinopels σ. 28-30. - R. Janin, Constantinople² 430. - J. Pargoire, À propos de Boradion 489-490.

82. G. Prinzing - P. Speck, Fünf Lokaltäten 195 κέ. - Τὸ λιμάνι ὅμως τοῦ Ἐπτάσκαλου ποὺ ἀναφέρει τὸ 14ο αἰ. ὁ Καντακουζηνὸς III. 165. 1-6, 212. 16-21, 220. 10-221. 4, 284. 21 θεωροῦν ὅτι πρέπει νὰ εἶναι διαφορετικὴ τοποθεσία ἀπὸ τὸ Ἐπτάσκαλον ποὺ ἀναφέρουσιν οἱ παλιότερες πηγές, καὶ τὸ τοποθετοῦν στὴν Προποντίδα. Βλ. σ. 196-197. - Γιά τὸ Ἐπτάσκαλον ποὺ ἀναφέρει ὁ Καντακουζηνὸς βλ. R. Guillard, Les ports sur le Propontide, Byzantion 23 (1953) 235-238=Topographie II. 109-111.

83. G. Prinzing - P. Speck, Fünf Lokaltäten 193-194 καὶ 198.

84. Πάτρια Κων/πόλεως III. σ. 214. 4. - Διήγησις περὶ τῆς ἁγίας Σοφίας ἐκδ. Th. Preger, Scriptores Originum Constantinopolitanarum, Leipzig 1901, σ. 74: «Ἡ μεγάλη ἐκκλησία, ἡ ἁγία Σοφία, πρῶτον μὲν ἀνήγειρεν αὐτὴν ὁ μέγας Κωνσταντῖνος δρομικὴν, ὁμοίαν τοῦ ἁγίου Ἀγαθονίου καὶ τοῦ ἁγίου Ἀκακίου». - Πάτρια Κων/πόλεως III. 214: Μετὰ τὸν ἅγιον Ἀκάκιο οἱ κώδικες JHG προσθέτουν: τὸ Ἐπτάσκαλον, ἐν δὲ κώδικας E: τὸν πλησίον τῶν οἰκημάτων τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου. Τὰ οἰκήματα αὐτὰ ἴσως νὰ ἦταν τὰ παλάτια Κωνσταντινιανῶν καὶ τὰ Κώνστα ποὺ ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ἔκτισε στὸ ὄνομα τῶν τριῶν γιῶν του: Πάτρια I. σ. 149. 19 κέ. Πβλ. G. Prinzing - P. Speck, Fünf Lokaltäten σ. 181.

γηθέντα ναὸν ἐπ' ὀνόματι τοῦ περιβλέπτου μάρτυρος Ἀκακίου ἀνωκοδόμησεν»⁸⁵. Οἱ ἅγιοι Ἀπόστολοι ἦταν χτισμένοι πάνω στὸν τέταρτο λόφο, τὸν μεσαῖο ἀπὸ τοὺς ἐπτὰ λόφους, ὅπως μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν Ἐκφραση τῶν ἁγίων Ἀποστόλων ποὺ γράφτηκε ἀπὸ τὸν ἀσηκρήτη Κωνσταντῖνο Ρόδιο μεταξὺ 931 καὶ 944:

τῶν ἐπτὰ πολὺ πρόκριτος λόφων πέλων,
τέταρτος ἐστὼς ἐν μέσῃ κλεινῇ πόλει,
ὑπερφέρων ἅπαντας ὕψει καὶ πλάτει⁸⁶.

Στὸ ναὸ αὐτὸ τοῦ ἁγίου Ἀκακίου εἶχε μεταφέρει τὴ λάρνακα τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ὁ ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Μακεδόνιος τὸ 359, ἔως ὅτου οἰκοδομηθεῖ τὸ καυσωλεῖο τοῦ Μ. Κωνσταντίνου δίπλα στοὺς ἁγίους Ἀποστόλους, πράγμα ποὺ ξεσήκωσε τὴν ὀργή τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίου Β'⁸⁷. Τὸ ναὸ αὐτὸ τὸν ξανάχτισε ἀπὸ τὰ θεμέλια, πῶ λαμπρὸ καὶ πολυτελές, ὁ Ἰουστινιανός, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Προ-

85. Νικόλαος Μεσαρίτης I. 1-2, ἔκδ. Α. Heisenberg, Grabeskirche und Apostelkirche. Zwei Basiliken Konstantins. Untersuchungen zur Kunst und Literatur des ausgehenden Altertums. II. Leipzig 1908. 10. 2 κέ. - Nikolaos Mesarites, Description of the Church of the Holy Apostles at Constantinople, ed. G. Downey, Transactions of the Amer. Philos. Society, N. S. vol. 47, part 6 (1957) 855-924 κυρίως σ. 897 καὶ 861 (ἀγγλ. μετάφρ.). - Βλ. καὶ G. Downey, The Builder of the Original Church of the Holy Apostles at C/ple. DOP 6 (1951) 53-80, κυρίως σ. 56-57. - Πβλ. καὶ G. Prinzing - P. Speck, Fünf Lokalitäten σ. 190. - Γιά τὸ μητροπολίτη Ἐφέσου Νικόλαο Μεσαρίτη καὶ τὸ ἔργο του βλ. H. G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. München 1959, σ. 666-667 καὶ G. Downey, Nikolaos Mesarites, σ. 859-860.

86. Κωνσταντίνου Ροδίου, Ἐκφρασις τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων V. 450 ἔκδ. E. Le-grand, Description des œuvres d'art et de l'église de Saints Apôtres de Constantinople. Rev. des ét. grecques 9 (1896) 32-65. - Γιά τὸ χρόνο συγγραφῆς τῆς Ἐκφρασης βλ. Α. Heisenberg, Apostelkirche II. 2 καὶ G. Downey, Constantine the Rhodian. His Life and Writings. Late Classical and Medieval Studies in Honor of A. M. Friend Jr., Princeton 1955, σ. 214.

87. Σωκράτης, Ἐκκλησ. Ἰστ. PG. 67. 329C-331A. - Σωζομενός IV. 21. 4 κέ. - σ. 171. 28 κέ. (ἔκδ. J. Bidez - G. C. Hansen). Θεοφάνης 46. 1 κέ. Γιά τὸ πρόβλημα τοῦ καυσωλείου τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ ποῦ πρωτοτοποθετήθηκε ὁ νεκρὸς του καθὼς καὶ τοῦ κτίτορα τῶν ἁγ. Ἀποστόλων (ἀν ἦταν ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ἢ ὁ Κωνσταντῖος Β') βλ. G. Downey, The Builder of the Original Church of the Holy Apostles at C/ple. DOP 6 (1951) 53-80 καὶ Χριστίνα Ἀγγελίδη, Ἡ Περιγραφή τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Ρόδιο. Ἀρχιτεκτονικὴ καὶ συμβολισμός. Σύμμεικτα 5 (1983) 91-125, κυρίως σ. 91 σημ. 1 καὶ σ. 93-94, 99. - Ὁ G. Dagron, Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451. Paris 1974, 394, θεωρεῖ ὅτι ὁ Μακεδόνιος μετέφερε τὴ λάρνακα τοῦ Μ. Κωνσταντίνου στὸ ναὸ τοῦ ἁγ. Ἀκακίου τὴν Καρυά.

κόπιου καὶ τῶν πατριογράφων: «Τὴν Χελῶνα, τὸν ἅγιον Προκόπιον καὶ τὸν ἅγιον Ἀκάκιον τὸ Ἐπτάσκαλον ὃ ἐν ἁγίοις καὶ μέγας Κωνσταντῖνος ἀνήγειρεν» ὃ δὲ Ἰουστινιανὸς τῆς μεγάλης ἐκκλησίας ὃ κτίτωρ κατεκάλλυνε αὐτὸν τὸν ἅγιον Ἀκάκιον»⁸⁸. Ἀργότερα, τὸν 9ο αἰῶνα, τὸν ἐπισκεύασε ὁ Βασίλειος Α', γιατί ὁ ναὸς κόντευε νὰ καταρρεῦσει σύμφωνα μὲ τὴν ἐκδοχὴ τῆς Vita Basilii⁸⁹. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι μὲ τὴν ἰδρυση τῆς Νέας Ἐκκλησίας καὶ τὴν ἰδρυση καὶ ἐπισκευὴ ἄλλων μνημείων φαίνεται ἡ προσπάθεια τοῦ Βασιλείου τοῦ Α' νὰ λαμπρύνει τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ νὰ καταξιωθεῖ σὰν «Νέος Κωνσταντῖνος», πράγμα πού εἶχε πετύχει καὶ παλιότερα μὲ τὸ ὅλο οἰκοδομικὸ του πρόγραμμα καὶ ὁ Ἰουστινιανός.

Ὁ ἅγιος Ἀκάκιος μαρτύρησε στὸ Βυζάντιο στὰ χρόνια τοῦ Μαξιμιανοῦ στὶς 8 Μαΐου⁹⁰. Τὴν ἡμέρα αὐτὴ τιμοῦσαν τὴν ἄθληση τοῦ ἁγίου καὶ γινόταν ἡ σύναξη «ἐν τῷ ἁγιωτάτῳ αὐτοῦ μαρτυρίῳ τῷ ὄντι ἐν τῷ Ἐπτασκάλῳ»⁹¹. Στὸ ναὸ αὐτὸ βρισκόταν τὸ λείψανο τοῦ ἁγίου, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τοῦ Σωκράτη (5ος αἰ.)⁹², τὸ Βίο τοῦ ἁγίου Ἀνδρέα τοῦ Σαλοῦ (10ος αἰ.)⁹³ καὶ τὸ Ρῶσσο περιγηγητὴ Ἀντώνιο τοῦ Novgorod πού ἐπισκέφτηκε τὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1200⁹⁴.

Ὅλες λοιπὸν οἱ πηγὲς μιλοῦν γιὰ τὸν ἅγιο Ἀκάκιο τὸν «ἐν Ἐπτασκάλῳ», τὸν περιώνυμο, τὸν περικαλλὴ κλπ. πού πρέπει νὰ εἶναι ὁ ναὸς πού βρισκόταν στὴ 10ῃ ρεγεῶνα, στὸ Μεσόμφαλον τῆς Πόλης, μεταξὺ τοῦ τέταρτου καὶ τρίτου λόφου⁹⁵. Ὅπως παρατήρησαν οἱ Prinzing καὶ Speck,

88. Πάτρια III σ. 219. 5 κέ. - Προκόπιος, Περὶ κτισμάτων I. 4, σ. 26. 7 κέ. (ἐκδ. J. Hauriy).

89. Συν. Θεοφ. 324. 20 - 325. 2. - Σκυλίτζης 163. 64 (ἐκδ. I. Thurn).

90. Βίος Ἀγίου Ἀκακίου τοῦ Συμεὼν Μεταφραστῆ: PG 115. 240B.

91. Τυπικὸν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας ἐκδ. J. Matéos I. 284. 19 κέ. - I. 386. 22 (σύναξις ἄλλων ἁγίων), I. 282 (ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ).

92. Σωκράτης PG. 67. 329C-331A: «ὃ δὲ Μακεδόνης... μεταφέρει τὸ σῶμα τοῦ βασιλέως εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἐν ἣ τὸ σῶμα τοῦ μάρτυρος Ἀκακίου ἀπόκειται». Πβλ. Σωζομενός IV. 21. 4 (σ. 171. 28 κέ.): «... εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἐν ἣ Ἀκακίου τοῦ μάρτυρός ἐστιν ὁ τάφος».

93. Βίος ἁγ. Ἀνδρέα τοῦ Σαλοῦ: PG 111. 841C: «ἄθριον γὰρ πορευθῶμεν ἐν τῷ ναῷ ἁγίου μάρτυρος Ἀκακίου ἐν τῷ Ἐπτασκάλῳ». - 844B: «Ὡς δὲ ἤγγισε τῇ θήρῃ τοῦ μάρτυρος». - Ὁ Βίος τοῦ ἁγ. Ἀνδρέα τοῦ Σαλοῦ γράφτηκε μεταξὺ τοῦ χρόνου συγγραφῆς τῆς Vita Basilii καὶ τοῦ θανάτου τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου. Βλ. L. Rydén, The Date of the «Life of Andreas Salos». DOP 32 (1978) 127-155.

94. Ἀντώνιος τοῦ Novgorod: B. de Khitrowo, Itinéraires Russes, Gèneve 1889 σ. 106.

95. G. Prinzing - P. Speck, Fünf Lokalitäten σ. 219 σημ. 116. Προφανῶς τὰ Πάτρια III. 219 συγχέουν τὸ Μεσόλοφος μὲ τὸ Μεσόμφαλον: «Τὸ καλούμενον Μεσόλο-

στήν ἴδιο περιοχὴ ἦταν κτισμένοι καὶ οἱ ναοὶ τῶν ἁγίων Προκοπίου τῆς Χελώνης καὶ τοῦ Μητροφάνους, ἐπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, πράγμα ποὺ συμπεραίνει κανεὶς ἀπὸ τὴ σειρὰ μὲ τὴν ὁποία ἀναφέρονται τὰ μνημεῖα αὐτὰ στὴν *Dispositio topographica* πρὶν ἀπὸ τὸ Μεσόμφαλον⁹⁶. Εἰδικὰ ὁ ναὸς τοῦ Μητροφάνους βρισκόταν κοντὰ στὸν ἅγιον Ἀκάκιο «τὸν ἐν Ἑπτασκάλῳ», ὅπως μαρτυροῦν τὸ Τυπικὸ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας (10ος αἰ.)⁹⁷ καὶ ὁ Ἀντώνιος τοῦ Novgorod (1200)⁹⁸.

Κοντὰ στὸ ναὸ αὐτό, τὸν ἅγιον Ἀκάκιο «τὸν ἐν Ἑπτασκάλῳ», στὴ 10ῃ ρεγεώνα βρισκόταν ἡ μονὴ Μωσσηλὲ. Ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Ἀκακίου ἢ Καρυὰ ἴσως νὰ μὴν ὑπῆρχε κἀν τὸ 14ο αἰώνα⁹⁹. Τὴν ἀπόδειξη γιὰ τὴ θέση τῆς μονῆς Μωσσηλὲ μᾶς τὴν παρέχει τὸ ἴδιο τὸ Τυπικὸ τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Βεβαίας Ἐλπίδος. Στὸν περιορισμὸ τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου, μετὰ τὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Ὁνουφρίου ἀναφέρεται ἓνα ἀμπέλι ποὺ ἡ κτιτόρισσα τὸ εἶχε ἀγοράσει ἀπὸ κάποιον Καλιγᾶ. Εἶχε πληρώσει μόνο γιὰ τὴ γῆ —γιατὶ ἦταν ἀκαλλιέργητο— τετρακόσια ὑπέρπυρα. Ὑστερα τὸ φύτευσε καὶ τὸ μετέτρεψε σὲ ἀμπέλι. Μετὰ τὸ ἀμπέλι αὐτὸ πρὸς τὰ βόρεια ἦταν ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Ἀκακίου¹⁰⁰. Στὸ ἴδιο Τυπικὸ, λίγο παραπάνω, ἀναφέρεται ὅτι τὸ ἀμπέλι αὐτὸ βρισκόταν κοντὰ στὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ Μεσομφάλου: «ἐτερον ἀμπέλιον τὸ πλησίον τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ Μεσομφάλου μετὰ τῶν οἰκειακῶν (ἴσως τὸ ὀρθό: ἐνοικιακῶν) αὐτοῦ ὁσπιτίων ὅπερ ἐξηγοράσθη μὲν πρὸ χρόνων παρὰ τινος ἐπικεκλημένου τοῦ Καλι-

φον μέσον ἐστὶ τῶν ἐπὶ λόφων· ἤγουν ἡ μία μοῖρα τῆς πόλεως ἔχει τρεῖς λόφους καὶ ἡ ἑτέρα τρεῖς λόφους, καὶ μέσον ἐστὶ τοῦτο· οἱ δὲ ἰδιῶται Μεσόμφαλον καλοῦσι αὐτόν».

96. *Dispositio topographica* εκδ. Th. Preger, *Scriptores Originum Constantinopolitanarum* σ. 296 ἀρ. 110-113. - G. Prinzing - P. Speck, *Fünf Lokaltäten* σ. 190-191. - Ὁ R. Janin, *Eglises*² III. 459-60 μὲ βάση τὴς πηγὰς τοποθετεῖ τὸν Ἅγιον Προκόπιον τῆς Χελώνης στὴ βόρεια κατωφύρεα τοῦ τρίτου λόφου πρὸς τὸν Κεράτιο κόλπο.

97. J. Ματέος I. 304: «Τελεῖται δὲ ἡ αὐτοῦ σύναξις ἐν τῇ ἁγιωτάτῃ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῷ σεβασμῷ αὐτοῦ οἴκῳ τῷ ὄντι πλησίον τοῦ ἁγίου μάρτυρος Ἀκακίου ἐν τῷ Ἑπτασκάλῳ, ἔνθα τὸ τίμιον καὶ ἅγιον αὐτοῦ κατάκειται λείψανον».

98. B. de Khitrowo, *Itinéraires russes* σ. 106. - Πβλ. R. Janin, *Eglises*² III. 348-349. - G. Prinzing - P. Speck, *Fünf Lokaltäten* σ. 189. - Ὁ R. Janin, *Eglises*² III. 348-9 τὸν τοποθετεῖ κοντὰ στὴν Προποντίδα ἐξαιτίας τῆς γειννίας μὲ τὸν Ἀγ. Ἀκάκιο τοῦ Ἑπτασκάλου.

99. Πβλ. R. Janin, *Eglises*² III. 17- 18.

100. H. Delehaye, *Deux Typica* 95. 23-29: «καὶ καταντᾷ μέχρι καὶ τῆς ἑτέρας ὁδοῦ τῆς οὔσης πλησίον τοῦ ἁγίου Ὁνουφρίου, ἔνθα καὶ ἀμπέλιόν ἐστιν, ὅπερ ἐξωνησάμεθα γῆν μόνην ἀπὸ τοῦ Καλιγᾶ ἐκείνου εἰς ὑπέρπυρα τετρακόσια, εἰτα κατεφυτεύθη παρ' ἡμῶν καὶ ἐγένετο ὅπερ νῦν ὁράται ἀμπέλιον» ἐντεῦθεν κλίνει πρὸς ἄρκτον καὶ διέρχεται τὰ ἐνοικιακὰ ὁσπίτια τοῦ περιόρου, ἔνθα καταμένουσιν οἱ κοσκιναδες, μέχρι καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Ἀκακίου».

γὰ εἰς ὑπέρπυρα τετρακόσια, χέρσον ὃν, ὕστερον δὲ κατεφυτεύθη παρ' ἡμῶν εἰς ἀμπέλιον μοδίων—»¹⁰¹. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἀμπελίου αὐτοῦ, ὅπως καὶ τοῦ ἀμπελίου τῆς Γλάβαινας, στὴν περιοχὴ αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ξενίζει¹⁰². Ἀρκεῖ νὰ θυμηθοῦμε τὴν περιγραφὴ τοῦ τοπίου γύρω ἀπὸ τοὺς ἁγίους Ἀποστόλους ἀπὸ τὸ Νικόλαο Μεσαρίτη (12ος - ἀρχὲς 13ου αἰ.): Ὁ ναὸς τῶν ἁγίων Ἀποστόλων ἦταν κτισμένος σὲ ἀραιοκατοικημένη περιοχὴ, ἀνατολικὰ μάλιστα ὑπῆρχαν δέντρα, κῆποι, ἀμπέλια: «Ἀλκίνοιο κῆποι, τράπεζα Σικελικὴ, κέρας Ἀμαλθείας, Συβαριτικὴ πανδαισία, πάσης ἀφορμῇ εὐθυμίας, ἀμπελοί τε καὶ σκαῖ καὶ ῥοαί»¹⁰³. Ἄν λάβουμε μάλιστα ὑπόψιν ὅτι ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Ἀκακίου βρισκόταν στὴ 10ῃ ρεγεώνα καὶ οἱ ἄγιοι Ἀπόστολοι δυτικὰ στὴν 11ῃ¹⁰⁴ καὶ ὅτι δυτικὰ τοῦ ἁγίου Ἀκακίου βρίσκονταν ἡ μονὴ Μωσῆ καὶ ἡ μονὴ τῆς Γλάβαινας, ἐφόσον ὁ περιορισμὸς ἀκολουθεῖ τὴν ἀντίστροφη πορεία ἀπὸ τοὺς δεῖκτες τοῦ ὥρολογιοῦ, μποροῦμε νὰ προσδιορίσουμε τὴ θέση τῆς μονῆς Μωσῆ μετὰ τοῦ ναοῦ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Ἀκακίου. Ἐπομένως καὶ ὅλα τὰ ἄλλα μνημεῖα, ἡ μονὴ τῆς Θεοτόκου τῆς Βεβαίας Ἐλπίδος, ἡ μονὴ τῆς Θεοτόκου τῆς Γοργοεπηκόου, οἱ μονὲς τῆς πρωτοστρατόρισσας Γλάβαινας καὶ τῆς Κυριωτίσσης καὶ ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Ὀνουφρίου, βρίσκονταν στὴν ἴδια περιοχὴ μὲ τὴ διάταξιν ποὺ ἐμφανίζονται στὸ Τυπικόν. Δὲν εἶναι ἴσως τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἐκκλησιάρχης καὶ ὁ οἰκονόμος τῆς μονῆς τῆς Γοργοεπηκόου μὲ τὸν ἐκκλησιάρχην, τὸν ἡγούμενον καὶ ἱερομονάχους τῶν γειτονικῶν μονῶν τοῦ Χριστοῦ τοῦ Ἀκαταλήπτου καὶ τῆς Θεοτόκου τῶν Βάσσου χρησιμοποιοῦντο τὸ 1363 ὡς μάρτυρες γιὰ τὴν πιστοποίηση λειψάνων ἁγίων¹⁰⁵.

101. H. Delehaye, Deux typica 84. 3 κέ. - Ὁ ναὸς αὐτὸς δὲν περιλαμβάνεται στοὺς ναοὺς τοῦ ἁγίου Νικολάου ποὺ ἀναφέρει ὁ R. Janin, Eglises² III. 381-391 καὶ Les eglises de Saint Nicolas. EO 31 (1932) 403-418.

102. Π.χ. οἱ Prinzing καὶ Speck σ. 193 θεωροῦν ὅτι μὲ τὴν τοποθέτηση τῶν μνημείων ποὺ ἀναφέρει τὸ Τυπικὸν τῆς Θεοτόκου τῆς Βεβαίας Ἐλπίδος στὸ δυτικὸν τμήμα τῆς Πόλης αἴρονται οἱ δυσκολίες τῆς ὑπαρξῆς τοῦ ἀμπελίου τῆς Γλάβαινας στὸν τρίτο λόφος.

103. Νικόλαος Μεσαρίτης III. 1-6 (σ. 12. 8 - 13. 13, ἐκδ. A. Heisenberg καὶ 897 καὶ 862 κέ., ἐκδ. G. Downey).

104. Notitia Urbis Constantinopolitanae (ἐκδ. O. Seeck) σ. 237 καὶ 238.

105. MM 5. 275. - Ἡ μονὴ τῆς Γοργοεπηκόου ἀναφέρεται σὲ συνοδικὴ ἀπόφαση τοῦ 1340 ὡς ὁ τόπος ὅπου συνῆλθε ἡ Σύνοδος: MM 1. 218 καὶ ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Καντακουζηνὸ II. 165. 7 (ἐκεῖ εἶχε συγκεντρώσει ἡ μητέρα τοῦ Καντακουζηνοῦ μεγάλες προμήθειες σὲ τρόφιμα). - Γιὰ τίς μονὲς τοῦ Χριστοῦ τοῦ Ἀκαταλήπτου καὶ τῆς Θεοτόκου τῶν Βάσσου βλ. R. Janin, Eglises² III. σ. 518-520 καὶ 66 ἀντίστοιχα. Ἡ πρώτη θεωρεῖται ὅτι βρισκόταν κοντὰ στὸ ἀνατολικὸ τέρμα τοῦ ἀγωγοῦ τοῦ Οὐάλεντος, ἐνῶ ἡ δευτέρα στὴν ἀνατολικὴ κατωφέρεια τοῦ τρίτου λόφου.

Ὅσο γιὰ τὴ μονὴ τῆς Κυριωτίσσης, ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Τυπικὸ τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Βεβαίας Ἑλπίδος ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ τὸ Νικηφόρο Γρηγορᾶ ὡς ὁ τόπος ὅπου ἀποσύρθηκε ὁ Πατριάρχης Ἰωάννης ΙΓ' Γλυκὺς μετὰ τὴν παραίτησή του τὸ 1319¹⁰⁶, δὲν ταυτίζεται μὲ τὴ μονὴ τῆς Θεοτόκου τῶν ἐν Κύρου. Ἡ τελευταία πάντοτε ἀναφέρεται στὶς πηγές ὡς ὁ ναὸς ἡ ἡ μονὴ τῆς Θεοτόκου «εἰς τὰ Κύρου» καὶ ἡ θέσις της ἔχει προσδιοριστεῖ ΒΔ τῆς κινστέρνας τοῦ Μωκίου πρὸς τὴν Πύλῃ τοῦ ἁγίου Ρωμανοῦ (σημ. Τὸπ-Καπί)¹⁰⁷. Ἡ προσωνομία Κυριώτισσα συνδυάστηκε μὲ τὸ ναὸ τῆς Θεοτόκου εἰς τὰ Κύρου ἀπὸ τὸν τίτλο ἐνὸς ἐπιγράμματος τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ «Εἰς τὴν Κυριώτισσαν ὅτε ἀνέγνω» ποὺ γράφτηκε γύρω στὰ 1035¹⁰⁸. Τὸ ἐπιγράμμα ἀναφέρει τὸ Ρωμανὸ μελωδὸ ποὺ γνωρίζουμε ὅτι ἔζησε στὴ μονὴ καὶ στὸ ναὸ τῆς γιορταζόταν ἡ μνήμη του, τὴν 1η Ὀκτωβρίου¹⁰⁹. Ἡ ὀνομασία Κυριώτης σήμαινε ἴσως τὸ μοναχὸ τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου εἰς τὰ Κύρου. Ἐφόσον μάλιστα γνωρίζουμε ἀπὸ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ ποιητῆ τοῦ 10ου αἰ. Ἰωάννη Κυριώτῃ Γεωμέτρῃ ὅτι ἡ κατοικία καὶ ὁ κῆπος του βρίσκονταν στὸ κέντρο τῆς Πόλης, στὸ Μεσόμφαλον¹¹⁰, ἀποκλείεται νὰ ὀνομάστηκε Κυριώτης, γιὰτὶ ἦταν κάτοικος τῆς συνοικίας τῶν ἐν Κύρου, ὅπως συχνὰ ἀναφέρεται στὴ βιβλιογραφία¹¹¹. Τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι νὰ εἶχε χρηματίσει μοναχὸς τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου εἰς τὰ Κύρου, στὴν ὁποία ἀφιέρωσε καὶ ἐπιγράμματά του¹¹².

106. Νικηφόρος Γρηγορᾶς I. 289. 14: «ὁ βασιλεὺς ἐπινεύει καὶ τὴν τῆς Κυριωτίσσης μονὴν εἰς οἰκῆσιν ἀπονέμει».

107. Βλ. σχετικὲς παραπομπές στὶς πηγές καὶ καθορισμὸ τῆς θέσης τῆς μονῆς: J. Pargoire, À propos de Boradion σ. 463-465. - R. Janin, Eglises² III. Ἐπιπλέον σφραγίδα τοῦ 11. αἰ. μὲ τὴν ἐπιγραφή: Θεοτόκε βοήθει εἰς τὰ Κύρου Τιμοθέῳ τῷ σὺ οἰκέτῃ δέι, δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν V. Laurent, Le corpus des sceaux de l'empire byzantin. T. V, 2: L'église, Paris 1965, ἀρ. 1157.

108. Σπ. Λάμπρου, Ὁ Μαρκιανὸς κῶδιξ 524. NE 8 (1911) 181 καὶ J. Grosdidier de Matons, Romanos le Mélode et les origines de la poésie religieuse à Byzance, Paris 1977, σ. 190.

109. Τυπικὸν τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας ἐκδ. J. Matéos, τ. I. σ. 56.

110. Βλ. J. Darrouzès, Inventaire des épistoliers byzantins du Xe siècle. REB 18 (1960) 120-121.

111. K. Ἀμαντος, Κυριώτης. Ἑλληνικά 3 (1930) 539. - J. Sajdak, Que signifie Κυριώτης Γεωμέτρης. Byzantion 6 (1931) 350. - J. Grosdidier de Matons, Romanos le Mélode σ. 187.

112. Πβλ. J. Darrouzès, Épistoliers byzantins du Xe siècle. Paris 1960, V. 38. 2: Νικηφόρου Οὐρανοῦ Ἰωάννη ὁστιαρίῳ: Τὸν ἡγεμόνα, τὸν ἱερέα, τὸν φύλακα, τὸν χειρονόμον, τὸν οἰκονόμον ἡμῶν τῶν Κυριωτῶν...». - Γιὰ τὸν Ἰωάννη Γεωμέτρῃ βλ. H.-G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959, σ. 553-554, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Ἡ μονὴ τῆς Κυριωτίσσης τοῦ Τυπικοῦ τῆς Θεοτόκου τῆς Βεβαίας Ἐλπίδος ἴσως πῆρε τὸ ὄνομά της ἀπὸ κάποια εἰκόνα τῆς Θεοτόκου «Κυριώτισσας» ἢ «Κυρίας τῶν ἀγγέλων», ὅπως καὶ ἡ μονὴ τῆς Θεοτόκου τῆς Βεβαίας Ἐλπίδος¹¹³. Μία σφραγίδα τοῦ 11ου αἰώνα μὲ τὴν ἐπιγραφή Η ΚΥΡΙΩΤΙΣ(Σ)Α δίνει ἴσως τὸν εἰκονογραφικὸ τύπο τῆς εἰκόνας: Ἡ Παναγία ὄρθια (ἢ σὲ προτομῇ) κρατώντας μὲ τὰ δύο της χέρια τὸ Χριστὸ μπροστὰ στὸ στῆθος¹¹⁴. Δυσκολίες ὥστόσο παρέχει τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ κτιτόρισα τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Βεβαίας Ἐλπίδος δὲν ἀναφέρει ὅτι ἡ μονὴ ἦταν τῆς Θεοτόκου, ἀλλὰ γράφει ἀπλῶς «τῆς καλουμένης Κυριωτίσσης», ἐνῶ γιὰ τὴ μονὴ ποὺ ἱδρύσε ἡ Ἱδία καὶ τὴ μονὴ τῆς Γοργοεπηκόου ἀναφέρει ὅτι ἦταν ἀφιερωμένες στὴ Θεοτόκῳ¹¹⁵.

Ἐξάλλου μὲ βάση τὴ θέση ποὺ ἔχουν οἱ μονὲς στὸν περιορισμὸ τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Βεβαίας Ἐλπίδος, ἀποκλείεται καὶ ἡ μονὴ τῆς Γοργοεπηκόου νὰ βρισκόταν ἐκεῖ ὅπου ὁ ναὸς τῆς Γοργοεπηκόου τοῦ 17ου αἰώνα, στὰ Ῥέξι Μάρμαρα (σημ. Alt-Mermer), γιὰ αὐτὸς βρίσκεται Ν τῆς κινστέρνας τοῦ Μωκίου (σημ. Teoukour-hostan), ἐνῶ ἡ μονὴ τῆς Θεοτόκου εἰς τὰ Κύρου βρισκόταν ΒΔ τῆς κινστέρνας¹¹⁶. Στὸν περιορισμὸ ἡ θέση τῆς μονῆς τῆς Κυριωτίσσης καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Γοργοεπηκόου εἶναι ἀντίστροφοι.

113. Βλ. τὴν ἐργασία τῆς *Mirjana Tatić-Djurić*, *L'icône de Kyriotissa*. Πρακτικὰ τοῦ ΙΕ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Ἀθήναι - Σεπτέμβριος 1976), τ. II. Τέχνη καὶ Ἀρχαιολογία. Β. Ἀνακοινώσεις, Ἀθήναι 1981, σ. 759-786, κυρίως σ. 772 κέ.

114. *V. Laurent*, *Corpus V*, 2 ἀρ. 1156. Βλ. παραδείγματα καὶ φωτογραφίες στὴ μελέτῃ τῆς *M. Tatić-Djurić*, *L'icône de Kyriotissa*. - Ὁ *R. Janin*, *Eglises*³ III. 293-4 ὑπέθεσε ὅτι ἡ ὀνομασία τῆς μονῆς προῆλθε ἀπὸ γυναίκα κτιτόρισα τῆς μονῆς, κάποιας οἰκογένειας Κυριώτῃ.

115. Πβλ. *V. Laurent*, *Kyra Martha* σ. 311 σημ. 1.

116. *M. I. Γεδεών*, Ἐκκλησίαι βυζαντινὰ ἑξακριβούμεναι (κυρίως ἡ Θεοτόκος τῶν Κύρου), Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1900, σ. 68-69. - *J. Pargoire*, *À propos de Boradion* σ. 463. - Οἱ *H. Delehay*e, *Deux typica* σ. 153, *V. Laurent*, *Kyra Martha* σ. 307 καὶ 310 καὶ *R. Janin*, *Eglises*³ III. 180-181 ἀπέκλεισαν τὴν ταύτιση τοῦ ναοῦ τῆς Γοργοεπηκόου στὰ Ῥέξι Μάρμαρα μὲ τὴ μονὴ ποὺ ἀναφέρει τὸ Τυπικὸ τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου γιὰ τὸ τοποθετοῦσαν ἄλλοῦ ὅλες τῆς μονῆς καὶ γιὰ τὸν ἀποτελεῖ ἀσφαλὲς τεκμήριο ταύτισης ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς νεότερου μνημείου ἢ μιᾶς τοποθεσίας μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα ποὺ εἶχαν παλιότερα μνημεῖα. - Ἡ μονὴ τῆς Γοργοεπηκόου ἱδρύθηκε ἀπὸ τὸ Νικηφόρο Χοῦμνο, ὁ ἴδιος ὅμως μόνασσε μετὰ τὸ 1325 στὴ μονὴ τοῦ Φιλανθρώπου Σωτῆρος ποὺ ἱδρύσε ἡ κόρη του Εἰρήνη. Βλ. *V. Laurent*, *Une fondation monastique de Nicéphore Choumnos*. Ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει μονὴ τῆς Θεοτόκου τῆς Γοργοεπηκόου. *REB* 12 (1954) 32-44 καὶ *J. Verpeaux*, *Nicéphore Choumnos. Homme d'État et humaniste byzantin*. Paris 1959, σ. 62.

4. Στὴν ἴδια περιοχὴ μὲ τὴ μονὴ Μωσῆ, ἀνατολικά τῶν ἀγίων Ἀποστόλων, ὑπῆρχε καὶ ὁ ναὸς τῶν ἀγίων Πάντων ποὺ τὸν εἶχε ἰδρύσει ὁ Λέων Στ' ὁ Σοφὸς πρὸς τιμὴν τῆς συζύγου του Θεοφανοῦς¹¹⁷. Ὁ ναὸς εἶχε ὑποστεῖ σοβαρὰς ζημιὰς κατὰ καιροὺς —με τοὺς σεισμοὺς τοῦ 1010 καὶ τοῦ 1296 ἔπεσε ὁ τροῦλλος του—, οἱ ζημιὰς ὅμως αὐτὲς ἀποκαταστάθηκαν ἀπὸ τὸ Βασίλειο Β' καὶ τὸν Ἀνδρόνικο Β' ἀντίστοιχα¹¹⁸. Στὶς προσπάθειες ποὺ κατέβαλε ὁ Ἀνδρόνικος Β' γιὰ τὴν εἰρήνευση τῶν Ἀρσενιατῶν ἐντάσσεται καὶ ἡ παραχώρηση στοὺς Ἀρσενιάτες τὸ 1283, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Πατριάρχου Ἰωσήφ Α', τοῦ ναοῦ τῶν ἀγίων Πάντων ποὺ ἀπὸ χρόνια παρέμενε κλειστός, γιὰ νὰ ἔχουν ἓνα δικό τους ναὸ νὰ προσεύχονται, ὅπως εἶχαν οἱ ἴδιοι ζητήσει¹¹⁹.

Ἀργότερα ὁ ἴδιος αὐτοκράτορας, γιὰ νὰ συμβιβάσει τὶς δυὸ ἀντιμαχόμενες μερίδες τῶν Ἀρσενιατῶν, τῶν συντηρητικῶν καὶ τῶν μετριοπαθῶν, καὶ νὰ ἐπιφέρει τὴν ἡρεμία στὸ Κράτος καὶ τὴν Ἐκκλησίαν, πείσθηκε ἀπὸ τὸ μετριοπαθὴ ἀρχηγὸ τῆς μιᾶς μερίδας, τὸν Ὑάκινθο, καὶ τοὺς παραχώρησε τὴ μονὴ Μωσῆ. Ὅπως ὅμως παρατηρεῖ ὁ Παχυμέρης, ἡ ὁμόνοια τῶν Ἀρσενιατῶν ἦταν «ὄνειρος ἐντυπούμενος τὰ ἀνύπαρκτα»¹²⁰. Γνωρίζοντας τὴ θέση τοῦ ναοῦ τῶν ἀγίων Πάντων καὶ τῆς μονῆς Μωσῆ μ.ποροῦμε νὰ προσδιορίσουμε τὸ χῶρο ὅπου δροῦσαν καὶ κινοῦνταν οἱ Ἀρσενιάτες: Ἦταν ἡ περιοχὴ ἀνατολικά τῶν ἀγίων Ἀποστόλων καὶ δυτικὰ τοῦ ἀγίου Ἀκακίου, στὸ κέντρο τῆς Πόλης.

Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ὑάκινθου ἡ μονὴ Μωσῆ ἐξακολούθησε νὰ εἶναι τὸ κέντρο τῶν Ἀρσενιατῶν, ὅπου συνέρρεαν οἱ ὁπαδοί τους καὶ ἀπὸ τὰ

117. Νικ. Μεσαρίτης VIII, 1 (σ. 19. 1 κέ., ἐκδ. Heisenberg καὶ 899 καὶ 866 ἐκδ. Downey): «Ἐνθεν μὲν οὖν ἠνεργημένα λόγων μωσεῖα ὥς πρὸς τὴν ἔω καὶ τὸν σύνεγγυς τούτῳ νεὼν τὸν ἐπ' ὀνόματι Πάντων τῶν ἀπ' αἰῶνος ἀγίων πεπλουτηκότα τὴν ἰδρύσειν, ὃν ὁ ἐν βασιλεῦσι σοφώτατος Λέων ὄνομα τῷ ἀνδρὶ, βασιλικῶς ἄμα καὶ μεγαλοπρεπῶς καὶ παγκάλως ἀνφοδόμησεν». Πάτρια Κων/λεως III. σ. 281. - Κων. Πορφ. Περὶ βασιλείου τάξεως 537.5 (ἐκδ. Βόννης). - "Ἀγγλος ἀνώνυμος περιηγητὴς (γύρω στὸ 1190), ἐκδ. S. G. Mercati, Santuari e reliquie Constantinopolitanae secondo il codice Ottoboniano latino 169 prima della conquista latina (1204). Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia 12 (1936) σ. 156 ἀρ. 26. - Ἀντώνιος τοῦ Novgorod: B. de Khitrowo, Itinéraires russes σ. 104. - Γιὰ τὸ ναὸ τῶν Ἀγίων Πάντων βλ. R. Janin, Eglises² III. 403-404. - A. Heisenberg, Apostelkirche II. 19 σημ. 1 καὶ G. Downey, The Church of All Saints (Church of St. Theophano) near the Church of the Holy Apostles at Constantinople, DOP 9-10 (1956) 301-305.

118. Σκυλίτζης 347. 90-348. 97. - Παχυμέρης II. 234-235. - Νικηφόρος Γρηγόρας I. 202.

119. Παχυμέρης II. 31. 15.

120. Παχυμέρης II. 138. 2. κέ.

ἄλλα μέρη τῆς Πόλης: «Καὶ γὰρ καὶ τοῦ Ὑακίνθου ἐξ ἀνθρώπων γεγονότος ἐκεῖνοι τῇ τοῦ Μωσελεῖ μονῇ προσκαθήμενοι πολλοὺς μὲν εἶχον ἐξωτέρω τοὺς σπουδαστάς»¹²¹.

Τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1304 οἱ Ἀρσενιάτες δημιούργησαν ταραχές στὴν Κωνσταντινούπολη, τελικὰ ὅμως ἐπανῆλθαν στὴ μονὴ Μωσηλὲ καὶ «ἐν εἰρήνῃ διήγον»¹²². Στὰ τέλη τοῦ 1304 ὅμως δημιουργήθηκε ἓνα ἄλλο ἐπεισόδιο. «Ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Παχυμέρης, οἱ Ἀρσενιάτες τιμοῦσαν τοὺς νεκροὺς τοὺς ὡς ὁμολογητές¹²³. Συγκεκριμένα ἀναφέρεται ὅτι διατηροῦσαν ἄταφο τὸ νεκρὸ ἐνὸς Ἀρσενιάτη μοναχοῦ ποὺ εἶχε χρηματίσει «κουβουκλείσιος»¹²⁴, καὶ τὸν τιμοῦσαν ὡς ὄσιο. «Ὅταν ὅμως στὰ τέλη τοῦ 1304 ὁ γιὸς τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικου Β', ὁ δεσπότης Ἰωάννης, ἀνέλαβε τὰ καθήκοντα «τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως», ἔδωσε διαταγὴ νὰ μεταφέρουν τὸ νεκρὸ καὶ νὰ τὸν θάψουν στὴ μονὴ τῆς Περιβλέπτου¹²⁵. Ὑστερα ἀπὸ τὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ τοποθετήθηκε φρουρὰ ἔξω ἀπὸ τὴ μονὴ Μωσηλὲ, γιὰ νὰ μὴ ἔρχονται οἱ ὀπαδοὶ τῶν Ἀρσενιατῶν καὶ κάνουν παρασυναγωγές καὶ δημιουργήσουν τυχὸν ταραχές¹²⁶.

Οἱ σχέσεις ὅμως Ἀρσενιατῶν καὶ Κράτους ἐπιδεινώθηκαν ὅταν ἀποκαλύφτηκε ἡ συνωμοσία τοῦ Ἰωάννη Δριμέος. Οἱ Ἀρσενιάτες θεωρήθηκε ὅτι μετεῖχαν στὴ συνωμοσία καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἐκδιώχτηκαν ἀπὸ τὴ μονὴ Μωσηλὲ μέσα στὴν καρδιά τοῦ χειμῶνα τοῦ 1305/6¹²⁷. Ἡ μονὴ ὅμως δὲν ἐγκαταλείφθηκε. Ἀργότερα ἀναφέρεται ἡγούμενος τῆς μονῆς ὡς μάρτυρας σὲ συνοδικὴ ἀπόφαση τοῦ 1330¹²⁸ καὶ ἡ ἴδια ἡ μονὴ στὸ Τυπικὸ τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Βεβαίας Ἐλπίδος¹²⁹.

121. Παχυμέρης II. 353. 15 κέ.

122. Παχυμέρης II. 475-480.

123. Παχυμέρης II. 354. 1.

124. Παχυμέρης II. 480. - Γιὰ τὸν τίτλο κουβουκλείσιος βλ. J. Darrouzès, *Recherches sur les ὀφίκια de l'église byzantine*, Paris 1970, 39-44.

125. Παχυμέρης II. 480. - Γιὰ τὴ μονὴ τῆς Περιβλέπτου κοντὰ στὰ Ψαμαθιά βλ. R. Janin, *Eglises*³ III. 227-231.

126. Παχυμέρης II. 480.

127. Παχυμέρης II. 593.

128. H. Hunger - O. Kresten, *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, Wien 1981, ἀρ. 103. 57: «Αὐτὰ δὲ ταῦτα ἐμαρτυρήθη ἐγγράφως καὶ παρὰ τῶν κληρικῶν αὐτοῦ καὶ παρὰ τοῦ καθηγουμένου τοῦ μοναστηρίου τοῦ Μωσηλέ». - J. Darrouzès, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*. Vol. I. Fasc. V. Paris 1977, ἀρ. 2157.

129. H. Delehaye, *Deux Typica* 95. 12 κέ.

L'ISLAM ET LES MUSULMANS VUS DE BYZANCE AU XIVe SIECLE

A. DUCELLIER/France

Le XIIIe siècle avait été, à Byzance, une époque-charnière au cours de laquelle les Chrétiens orientaux, essentiellement aux prises avec les Latins, avaient commencé à penser qu'ils étaient, en fait, plus proches des musulmans que du christianisme romain, et à entrevoir l'existence d'une véritable communauté orientale au sein de laquelle la lutte traditionnelle entre l'Islam et le Christianisme avait de moins en moins de sens. La non moins traditionnelle polémique anti-islamique s'en était ralentie, les alliances avec les musulmans étaient devenues de plus en plus fréquentes, les preuves de confiance et même d'amitié s'étaient multipliées entre les deux communautés¹.

Bien que le XIVe siècle marque un retour offensif des musulmans, nous ne croyons pas qu'il constitue pourtant une rupture dans cette évolution: bien au contraire, dans la mesure où croît l'aversion byzantine pour les Latins, la résignation au succès turc, puis l'entente formelle avec les musulmans deviennent de plus en plus caractéristiques de la mentalité grecque.

I

Les relations islamo-byzantines avaient toujours été dominées par les divergences religieuses des deux mondes, moins cependant qu'on ne veut généralement le dire². Au XIIIe siècle pourtant, la tradition de Jean Damascène, de Nicéas de Byzance et d'Euthymios Zygabènos s'était rompue et n'avait guère produit, au tout début du siècle, que cette réédition presque textuelle des vieilles disputes que

1. Cf. A. Ducellier, Mentalité historique et réalités politiques: l'Islam et les Musulmans vus par les Byzantins du XIIIe siècle, *Byzantinische Forschungen* 4, 1972, p. 31-63.

2. Voir notre travail, *Le Miroir de l'Islam* (collection «Archives», Julliard), Paris 1971.

fut le Trésor de *Nicéas Choniatès*. Or, à cet égard, le XIVe siècle nous semble encore plus vide de toute polémique originale avec l'islam. Certes, on objectera les noms de Jean Cantacuzène et de Manuel Paléologue. Nous réservant l'étude des œuvres de ce dernier dans le cadre du XVe siècle, où elle nous paraît prendre tout son sens, nous nous limiterons donc au cas du grand usurpateur. Certes, ses quatre apologies et ses deux discours sur l'islam³ peuvent faire illusion. Pourtant, nous croyons qu'on n'y peut guère découvrir d'éléments originaux: comme Cantacuzène le signale honnêtement lui-même, il s'est en effet copieusement servi de l'œuvre du moine latin Ricoldo di Monte Croce, le même que Démétrios Cydonès traduira plus tard en grec⁴. Le prouver longuement serait fastidieux: aussi nous bornerons-nous à quelques rapprochements.

En ce qui concerne la connaissance que Cantacuzène pouvait avoir du Coran, on remarquera qu'il ne cite jamais les auteurs byzantins antérieurs, comme Nicéas de Byzance, qui en avaient fait l'analyse avec une exactitude remarquable⁵, alors que, nous l'avons dit, il avance le nom de Ricoldo. C'est donc sans étonnement que nous le voyons tirer directement de cet auteur le résumé qu'il fait de la sourate V (Al-Mâ'ida, ou «La Table servie»)⁶ ou encore la phrase coranique dans laquelle Mahomet se dit annoncé par les prophètes et par l'Évangile⁷. D'ailleurs, c'est aussi à Ricoldo que Cantacuzène doit ce qu'il sait sur le «voyage nocturne» (isrâ') du Prophète: c'est de la tradition sunnite qui dominait alors en Égypte, où Ricoldo avait appris l'arabe et s'était instruit sur la religion musulmane, qu'il tire l'idée que ce voyage s'est effectué, sur la jument al-Buraq et en compagnie de l'archange Gabriel, entre la Mekke et Jérusalem⁸. Enfin, en ce qui concerne les dogmes centraux de l'Islam, il est caractéristique, par exemple, que Cantacuzène formule exactement dans les mêmes termes

3. PG 154, col. 371 et suiv., à laquelle on renverra désormais.

4. *Cantacuzène*, Discours I, col. 601; cf. A. Th. Khoury, *Les théologiens byzantins et l'Islam*², Louvain 1969, p. 42.

5. A. Th. Khoury, *op.cit.*, p. 110-162.

6. *Cantacuzène*, Discours I, col. 600; *Ricoldo*, trad. de D. Cydonès, PG 154, col. 1053.

7. *Id.*, Apologie IV, col. 540; *Ricoldo*, *ibid.*, col. 1052.

8. *Id.*, Discours IV, col. 676; *Ricoldo*, col. 1120-1124; sur cette tradition, du reste tardive, cf. Le Coran, trad. R. Blachère, sourate XVII, p. 305 n. 1.

que Ricoldo la nature du Christ telle que la définissent les musulmans⁹. On pourrait d'ailleurs en dire autant de l'adoration d'Adam par les anges¹⁰, du refus d'admettre la crucifixion du Christ¹¹, de l'ordre donné par Mahomet de propager l'Islam à la force du glaive¹².

Sans vouloir insister, il nous semble donc assez prouvé que la connaissance que Jean Cantacuzène avait du Coran lui vient presque uniquement du moine latin. C'est dire que cette connaissance est partielle et sensiblement moins bonne que celle qu'en avaient les auteurs plus anciens, qui avaient parfois travaillé sur le texte original. Cela autorise du reste deux conclusions assez intéressantes: l'une, évidente, est qu'on ignorait absolument l'arabe à Byzance au XIVe siècle, ce qui n'est pas étonnant puisqu'on le savait déjà très peu au siècle précédent¹³; l'autre est que, si Cantacuzène use des travaux de Ricoldo, c'est qu'il n'avait aucune traduction grecque du Coran à sa disposition, ce qui renforcerait l'idée qu'il n'y en eut jamais et que le promoteur de la polémique au IXe siècle, Nicéas de Byzance, n'avait jamais connu que la version arabe du Livre Saint¹⁴.

Quelles que soient du reste ses sources, Cantacuzène ne connaît pas seulement le Coran partiellement: il en a aussi parfois une connaissance erronée: c'est ainsi que ses *Discours* reproduisent le vieux contresens sur le «Dieu tout-rond» (ὁλόσφαιρος) de Mahomet¹⁵, tout en charriant des erreurs plus originales, comme l'idée que le Dieu des Musulmans a créé le monde et l'homme uniquement pour se divertir, ce qui est exactement le contraire de ce que déclare la sourate XLIV¹⁶.

Partant d'une telle base, les arguments polémiques utilisés par Cantacuzène et les auteurs qui dépendent de lui, n'ont en fait que peu d'originalité. Faisons-en cependant l'inventaire rapide.

L'attaque personnelle contre le Prophète est purement tradition-

9. *Cantacuzène*, *Discours* III, col. 516.

10. *Id.*, *Apologie* II, col. 441.

11. *Id.*, *ibid.*, col. 477.

12. *Id.*, *Apologie* IV, col. 544.

13. *A. Ducellier*, *art.cit.* (n. 1 ci-dessus), p. 24. *Pachymère*, VI 12, Bonn I, p. 454, est une exception.

14. *A. Th. Khoury*, *op.cit.* (n. 4 ci-dessus), p. 119-120.

15. *Cantacuzène*, *Discours* IV, col. 692; cf. *Nicéas de Byzance*, PG 105, col. 706.

16. *Cantacuzène*, *Discours* II, col. 620; cf. *Coran*, trad. Blachère, p. 527.

nelle: Mahomet est un être pervers, inspiré du diable et favorisant ses entreprises¹⁷, ce que répétera fidèlement Manuel II¹⁸; il est aussi un simulateur qui a utilisé son épilepsie pour faire croire à la réalité de ses visions¹⁹, vieille accusation qui dérive de Théophane le Confesseur²⁰. En outre, Mahomet n'a fait que prêcher une doctrine toute faite d'immoralité: il prône une liberté sexuelle à peu près absolue, dont les détails donnés par Cantacuzène dérivent tous de Ricoldo²¹, il promet à ses adeptes un paradis purement matériel²², enfin, sa prédication ne doit son succès qu'à l'emploi des armes, des meurtres et des raptines²³. D'ailleurs, si Mahomet prônait une telle morale, c'est qu'il était lui-même un barbare qui devait se faire croire par une horde de sauvages incultes à qui l'austérité aurait mal convenu²⁴, accusation qui, elle aussi, est peu originale, mais sera encore reprise par Manuel Paléologue²⁵.

Comme tous les autres polémistes, Cantacuzène, après s'être attaqué à la personne de Mahomet, critique la forme revêtue par la Révélation, mais, ici encore, il ne fait guère que suivre Ricoldo. En effet, le Coran est incohérent et contradictoire: il permet et défend à la fois les meurtres, les pillages et les parjures²⁶, dans la sourate de la Génisse (al-Baqara, que Cantacuzène nomme Μπακαρᾶ ou Ἐλμπακαρᾶ), il déclare que juifs et chrétiens seront finalement sauvés, tandis que dans celle de 'Imrâm ('Αμράμ) il affirme que seuls les musulmans pourront l'être²⁷. Bref, le Coran manque d'ordre et, puisque Mahomet déclare que seul Dieu peut le comprendre²⁸, on peut se demander quelle peut en être l'utilité²⁹.

17. *Id.*, Discours I, col. 590-592.

18. *Manuel II*, Lettres, éd. E. Legrand, Paris 1893, p. 42-43.

19. *Cantacuzène*, Discours I, col. 592-593; *Théophane*, *Chronographia*, éd. De Boor I, p. 334.

20. *Cantacuzène*, Apologie IV, col. 545; *Ricoldo*, col. 1045.

21. *Id.*, Discours II, col. 622-626; *Ricoldo*, col. 1164.

22. *Id.*, col. 626

23. *Cantacuzène*, Apologie IV, col. 544; Discours I, col. 605-608; *Ricoldo*, col. 1104-1108.

24. *Cantacuzène*, Discours I, col. 613-616; *Ricoldo*, col. 1045.

25. *Manuel II*, Entretiens avec un musulman, éd. E. Trapp, p. 7.

26. *Cantacuzène*, Discours II, col. 620; *Ricoldo*, col. 1076.

27. *Cantacuzène*, *ibid.*; *Ricoldo*, col. 1068.

28. *Cantacuzène*, *ibid.*; *Ricoldo*, col. 1065-1069.

29. *Cantacuzène*, Discours IV, col. 688.

Tout cela, on le voit, fait partie du vieil arsenal polémique, que Ricoldo n'avait fait que reprendre et que Cantacuzène répercute à son tour. Cependant, çà et là, on peut voir apparaître tel ou tel argument nouveau ou renouvelé. En bon Byzantin, Cantacuzène garde une horreur physique de la guerre sainte et ne peut admettre l'idée musulmane de la sanctification par le juste combat, mais, alors que ses prédécesseurs notaient seulement que le Musulman mort au combat pensait accéder au Paradis, il ajoute que les compagnons du mort exécutent, sur son cadavre, autant d'hommes qu'ils le peuvent, «pour aider l'âme du mort»³⁰, accusation de meurtre rituel qu'on ne trouve pas auparavant dans la littérature byzantine. En outre, pour prouver la fausseté de l'islam, Cantacuzène souligne, comme on le faisait depuis des siècles, la division des musulmans en d'innombrables sectes, mais il est le premier, inspiré ici par Ricoldo, à prendre à témoin les disputes des docteurs musulmans (Ἐλφωκιά)³¹. Enfin, voulant montrer que le Dieu des musulmans est imparfait, il utilise un argument nouveau, selon lequel Dieu aurait déclaré ne rien pouvoir faire sans Mahomet, ce qui lui enlève évidemment toute perfection³².

D'ailleurs, tard-venu, Cantacuzène éprouve parfois du mal à co-ordonner des arguments polémiques qui se contredisent souvent. Par exemple, il admet, comme les anciens polémistes, que l'islam est, au départ, un «mélange personnel» composé par Mahomet à partir d'hérésies préexistantes³³, argument qui date de Jean Damascène³⁴, mais alors que les Byzantins soutenaient que le Prophète avait été inspiré par un moine arien anonyme³⁵, Cantacuzène prend à Ricoldo le nom de ce moine, Bahira (Βαενρᾶ) qu'il qualifie de nestorien, ce qui est contraire à la tradition byzantine³⁶. De même, parce qu'il dépend, ici encore, de Ricoldo, Cantacuzène s'écarte de cette tradition lorsqu'il

30. καὶ ὅσον πλείους κτείνει, τοσούτον ὠφέλειαν λογίζεται τῆς τοῦ θεονεώτου ψυχῆς (Cantacuzène, Apologie IV, col. 545).

31. *Id.*, Discours II, col. 617; Ricoldo, col. 1120.

32. *Id.*, Apologie IV, col. 533.

33. *Id.*, Discours I, col. 589.

34. Jean Damascène, De haeresibus 101, PG, 94 col. 764-765.

35. *Id.*, *ibid.*; Théophane, Chronographia, éd. De Boor I, p. 334; Georges le Moine, éd. De Boor, p. 699.

36. παρὰ μὲν τοῦ Ἰακώβ τοῦ Βαενρᾶ μυηθεὶς τὰ τοῦ Νεστορίου (Cantacuzène, Discours I, col. 604; Ricoldo, col. 1117).

prétend rapprocher l'islam d'autres hérésies: de celle de Carpocrate, parce qu'il déclare que le Christ, enfanté par la Vierge sans rapports avec un homme, n'est pourtant pas Dieu³⁷; des donatistes, parce qu'il prétend, comme eux, que le Christ mourra à son tour après le Jugement Dernier³⁸, enfin de la prétendue hérésie d'Origène qui aurait prêché, comme l'islam, que les démons seront, eux aussi, sauvés³⁹. En fait, à Byzance, on n'a jamais rapproché l'islam que de l'arianisme, du nestorianisme et parfois du manichéisme; en outre, au XIVe siècle, on semble avoir perdu de vue la vieille idée de l'islam comme hérésie chrétienne: il est remarquable que ni le Syntagma de *Mathieu Blastarès* ni l'*Hexabiblos* de *Constantin Harménopoulos* ne le mentionne parmi d'autres hérésies depuis longtemps éteintes⁴⁰.

Cantacuzène est aussi dans une fausse position quand il tente de donner une idée claire des relations entre l'islam et le judaïsme: tous les polémistes avaient compris le danger d'admettre la fidélité des musulmans aux préceptes d'Abraham et de Moïse, aussi s'étaient-ils efforcés de nier la «légitimité» des Arabes par rapport aux Hébreux⁴¹, et Cantacuzène souligne à son tour qu'Ismaël, leur ancêtre, a été écarté de l'Alliance⁴². Mais en même temps, comme l'avaient déjà fait les chroniqueurs arméniens du VIIe siècle, comme Sébéos, il admet la parenté entre les deux doctrines (monothéisme, polygamie, refus de la viande de porc, usages relatifs à la répudiation et aux remariages), et va jusqu'à dire que l'islam n'est qu'un «judaïsme défectueux»⁴³.

Cantacuzène n'est guère plus original quand il fait le catalogue des accusations musulmanes contre le christianisme. Il souligne, à l'habitude, que la pierre d'achoppement est la christologie: négation de la divinité du Christ⁴⁴, idée que, si le Christ est Dieu, il en résultera d'obligatoires dissensions entre le Père et le Fils⁴⁵, que les chrétiens

37. *Cantacuzène*, Discours III, col. 657-669; *Ricoldo*, col. 1044.

38. *Cantacuzène*, *ibid.*, col. 673; *Ricoldo*, col. 1045.

39. *Cantacuzène*, Discours IV, col. 686; *Ricoldo*, col. 1045.

40. *Constantin Harménopoulos*, *De haeresibus*, PG 150, col. 20-29. *Blastarès*, PG 144.

41. Cf. *Nicétas de Byzance*, PG 105, col. 788-805.

42. *Cantacuzène*, Apologie I, col. 388.

43. καὶ ὅλως οὐκ ἂν τις ἀμάρτοι ἰουδαϊσμὸν πλημμελῇ τὸν τοῦ Μωάμεθ νόμον προσειπὼν (*Id.*, Discours I, col. 373).

44. *Id.*, Discours I, col. 376, et III, col. 652; *Ricoldo*, col. 1044.

45. *Cantacuzène*, Discours I, col. 377.

adorent une Trinité composée du Père, du Fils et de la Mère⁴⁶, qu'ils sont donc polythéistes⁴⁷ et bafouent la loi mosaïque⁴⁸; dans le même esprit, Cantacuzène souligne que les musulmans voient dans le culte chrétien des images des saints une preuve d'idolâtrie⁴⁹ et qu'ils accusent les chrétiens d'avoir falsifié l'Évangile pour en faire disparaître les mentions de Mahomet⁵⁰. Enfin, il sait que les musulmans voient dans la division du christianisme en nombreuses hérésies la preuve de sa fausseté⁵¹. Nous ne reviendrons pas sur la manière dont Cantacuzène réfute ces accusations: il n'utilise à cet effet aucun argument nouveau, ou bien il en emprunte au traité de Ricoldo. On pourrait en dire autant du reste des thèmes qu'il met en avant dans son apologie du christianisme.

Disons seulement, à cet égard, que Cantacuzène utilise les méthodes dès longtemps éprouvées: en s'interdisant de recourir à des arguments scripturaires que l'adversaire pourrait contester, il déclare dès l'abord qu'il s'en tiendra, d'une part, aux arguments de raison que chacun peut admettre⁵², et qu'il n'utilisera que les textes scripturaires dont la validité est reconnue par les musulmans⁵³. C'est là le langage de tous les polémistes depuis Nicéas de Byzance⁵⁴.

Comme ces derniers encore, Cantacuzène, ayant mené à bien son apologie et ayant décoché toutes ses flèches polémiques, se trouve devant un problème difficile: si l'islam est si faible et si faux, comment se peut-il qu'il ait réussi et domine encore des peuples entiers? La réponse traditionnelle, que Cantacuzène n'a garde d'omettre, c'est que les Arabes sont des rustres incultes, incapables de discerner le vrai du faux: fort de sa vieille culture hellénique, il souligne, comme on l'a fait bien avant lui, que les musulmans ne connaissent ni la philosophie ni la langue grecques, ce qui explique du reste le ton simple qu'il emploie dans son Apologie et dont il prie le lecteur de l'excuser⁵⁵. Pour lui,

46. *Id.*, *ibid.*, col. 376, et III, col. 520.

47. *Id.*, Discours I, col. 376.

48. *Id.*, Apologie IV, col. 557.

49. *Id.*, Apologie III, col. 529.

50. *Id.*, Apologie I, col. 377, et IV, col. 533; *Ricoldo*, col. 1052.

51. *Cantacuzène*, Apologie I, col. 376.

52. *Ibid.*, col. 380.

53. *Ibid.*, col. 381.

54. Cf. *Nicéas de Byzance*, PG 108., col. 808-809.

55. *Cantacuzène*, Apologie I, col. 377.

tout vient de là, car, comme il le dit dans une belle formule qui dépeint toute la mentalité byzantine, «qu'y a-t-il de pire qu'un homme dépourvu de jugement et d'éducation?»⁵⁶. Dérivant de cela, mais plus originale, une autre explication vient à l'esprit de Cantacuzène: les musulmans, très enfoncés dans la matière, sont au fond de purs rationalistes et n'admettent que ce que leur esprit peut concevoir: ainsi ne peuvent-ils par exemple, comprendre comment Dieu a pu engendrer sans le secours d'une femme⁵⁷. Il est vrai qu'ici encore, l'argument semble bien provenir de Ricoldo⁵⁸.

Si l'«impiété» persiste, c'est aussi, inculture encore plus grave que les autres, que les musulmans ignorent entièrement le Christianisme⁵⁹, et ils n'ont en outre aucune chance de s'en instruire, car ils refusent de dialoguer avec les chrétiens, de peur de découvrir leur erreur⁶⁰, et c'est pourquoi du reste Mahomet lui-même leur a interdit ce genre de controverses⁶¹. Enfin, ils restent aussi dans leur erreur par crainte: certains d'entre eux, en effet, connaissent pourtant un peu le grec et même l'Évangile, et vont, à Babylone d'Égypte en particulier, jusqu'à admettre que le Coran ne vient pas de Dieu, mais ils ne le reconnaîtront jamais officiellement, car ils mourraient s'ils le faisaient⁶². Cantacuzène raconte même l'histoire d'un khalife égyptien qui se serait converti sur son lit de mort et qui, pour cette raison, n'aurait pas été enseveli auprès des autres souverains⁶³. Il est aisé de voir que toutes ces informations d'origine égyptienne proviennent de Ricoldo qui, nous le savons, avait résidé au Caire.

Certes, Cantacuzène admet qu'il y a des éléments vrais dans l'islam: il souligne en particulier que les musulmans reconnaissent les prophètes et l'Évangile⁶⁴, mais il affirme que tout ce qu'il y a de bon

56. Τί γάρ χειρόν ἀνθρώπου λόγου τε καὶ παιδείσεως ἀμοιροῦτος; (*Id.*, Discours I, col. 589).

57. Καὶ ἅπερ οὐ δύναται ὁ νοῦς αὐτῶν ἵνα καταλάβῃ, οὐ παραδέχονται ὅλως, ἀλλ' ἐζητοῦντες τὰ ὑπὲρ φύσιν, καὶ μὴ δυνάμενοι κατανοῆσαι αὐτά, πλανῶνται ἀπὸ τῆς ἀληθείας (*Cantacuzène*, Apologie I, col. 433).

58. *Ricoldo*, col. 1048.

59. *Cantacuzène*, Discours I, col. 604.

60. *Id.*, Apologie I, col. 380; Discours I, col. 608.

61. *Id.*, *ibid.*

62. *Id.*, Discours I, col. 604 et 617-620.

63. *Ibid.*, col. 604.

64. *Id.*, Apologie I, col. 433; Apologie IV, col. 544.

dans cette doctrine n'est que trompe-l'œil destiné à faire passer les monstruosité soutenués d'autre part⁶⁵. A cet égard, Cantacuzène ne fait qu'exprimer ici l'opinion commune qu'on avait de l'Islam à son époque: Mathieu Blastarès admet de son côté que la «profonde obscurité» qui affecte les musulmans laisse pourtant passer quelque lueur de grâce⁶⁶, et Nicéphore Grégoras sait que, tout en niant l'Incarnation, ils reconnaissent les prophètes et, en particulier, Jésus et considèrent Dieu comme le créateur de toutes choses⁶⁷. Mais, sans doute poussé par ses sources latines, il va beaucoup plus loin en soutenant que les musulmans sont absolument «incurables», n'ayant même pas le désir de guérir par ignorance de leur mal⁶⁸; la conséquence en est, pour Cantacuzène, un fossé religieux infranchissable entre islam et christianisme qui seraient, selon ses propres termes, «aussi éloignés l'un de l'autre que le Ciel l'est de la terre»⁶⁹. Notons d'ailleurs que c'est là une conception qui lui semble personnelle, puisqu'il y revient dans son Histoire, en soulignant l'énorme obstacle religieux qui sépare les peuples professant ces deux doctrines⁷⁰. Nous voyons en tout cas qu'il ne semble guère sensible aux contradictions, lui qui soutenait ailleurs que bien des musulmans reconnaissaient la supériorité du christianisme et même s'y convertissaient parfois.

Au cours du XIVe siècle, Byzance semble donc bien avoir fort peu apporté à la polémique et à l'apologétique chrétiennes face à l'islam: chez Cantacuzène, qui est notre seule source, on ne trouve guère qu'un mélange de thèmes éculés et d'arguments venus du monde latin par l'intermédiaire de Démétrius Cydonès⁷¹. Du reste, la forme même que revêtent ses controverses est bien significative: elles sont théoriquement une réponse à une lettre envoyée par le «musulman

65. *Id.*, Discours I, col. 612-613.

66. Ἰδεῖν ἐστὶ καὶ τῷ βαθεῖ σκοτῷ τῆς τῶν Ἀγαρηνῶν δυσσεβείας τὸ φῶς ἐνδυναστεύον τῆς χάριτος (Syntagma II 3, PG 144, col. 1108).

67. Grégoras, Histoire romaine XXIX.9, Bonn III, p. 228-229. Tous les renvois à cette œuvre s'entendent de l'édition de Bonn.

68. Cantacuzène, Apologie IV, col. 552.

69. Ἐργῷ δὲ τοσοῦτον ἀφίστανται μακρόθεν αὐτοῦ ὅσον τοῦ οὐρανοῦ ἢ γῆ (Cantacuzène, Apologie I, col. 433).

70. Cantacuzène, Histoire III 64, Bonn II, p. 396. Tous les autres renvois à cette œuvre s'entendent de l'édition de Bonn.

71. E. Trapp, Manuel II Palaiologos. Dialoge mit einem «Perser», Wien 1966, p. 44.

Sampsatînes», un «Perse» d'Isfahan, au moine Mélélios, lui-même musulman converti⁷², et il y a tout lieu de penser qu'il s'agit là de personnages de pure fiction qui permettent simplement d'introduire le débat avec commodité⁷³. Si bien que les apologies et les discours sont en fait des traités purement académiques, les écrits d'un intellectuel retiré au monastère et qui, sans doute, éprouvait quelque remord d'avoir tant utilisé, pendant son règne, les services des musulmans qu'on l'avait d'ailleurs obligé à répudier avant sa retraite⁷⁴. C'est d'ailleurs peut-être là l'intérêt essentiel de ces œuvres, car leur irréalité prouve qu'à Byzance, au XIVe siècle, les discussions dogmatiques avec les musulmans n'avaient plus aucun sens: ce qui importe, pour les Grecs de l'époque, c'est, bien plus que de comparer les dogmes, de savoir si l'on combattrait les musulmans ou si l'on cherchera à s'entendre avec eux. Dans ce cadre, les adeptes de la première solution utiliseront certes des arguments religieux, mais uniquement en vue de justifier une action, tandis que leurs adversaires s'en abstiendront avec soin. De toute manière, les uns comme les autres ne considèrent plus le Musulman que comme un problème politique, et non plus essentiellement comme un ennemi religieux. Certes, la traduction des œuvres de Rinaldo di Monte Croce par Cydonès et leur utilisation par Cantacuzène pourraient être considérées comme le témoignage d'un retour à l'actualité des controverses islamo-chrétiennes, mais, outre qu'on n'en trouve aucune trace dans le reste de la littérature byzantine de l'époque, et surtout pas dans l'Histoire de Cantacuzène lui-même, il suffit de faire le bilan de la position commune des Byzantins du XIVe siècle pour s'apercevoir que de telles discussions n'avaient guère de chance d'être alors prises au sérieux.

II

D'abord, quelle connaissance avait-on, à Byzance, du monde musulman? Sans nul doute, elle est meilleure au XIVe qu'au XIIIe siècle.

72. *Cantacuzène*, Apologie I, col. 373.

73. Sur cette question, cf. *E. Trapp*, op.cit. (n. 71 ci-dessus), p. 44-45, *C. Güterbock*, *Der Islam im der Lichte der byzantinischen Polemik*, Berlin 1912, p. 51 et suiv. Cf. aussi *A. Th. Khoury*, op.cit. (n. 4 ci-dessus), p. 42.

74. *Cantacuzène*, Histoire IV 39, III p. 289-290.

cle. Mais les vieilles confusions et les légendes absurdes ont encore la vie dure.

La vieille tradition antique qui fait un barbare de tout ce qui n'est pas grec a, bien entendu, toujours cours en ce qui concerne les musulmans⁷⁵. Les textes du XIVe siècle qui les désignent sous ce nom sont si nombreux qu'il serait fastidieux et sans intérêt de les rappeler tous⁷⁶. Le fait qu'il s'agisse d'une tradition hellénique est du reste bien souligné dans une lettre où Nicéphore Grégoras trace un parallèle entre les Turcs de son temps et les Perses des guerres médiques⁷⁷. Ce n'est donc pas un hasard si les Turcs sont désignés plus souvent par le nom de Πέρσαι que par celui de Τοῦρκοι⁷⁸: si ce terme est infiniment plus usité dans ce sens au XIVe qu'au XIIIe siècle, c'est bien parce que Byzance est maintenant résolument entrée dans cette période de «retour aux sources» qui caractérise la «Renaissance des Paléologues» et où l'on se plaît à penser que l'époque présente voit simplement se reproduire ce grand conflit de deux cultures qu'avait été le choc de l'Asie et de la Grèce à l'aube de l'Antiquité classique. Cette idée est si profondément ancrée que, non content de nommer Perses les Turcomans et les Osmanlis, on les appelle aussi très fréquemment «Achéménides», terme qui était inconnu des textes du XIIIe siècle; la preuve qu'il s'agissait là d'une notion généralement admise se trouve dans le fait que le terme est aussi bien employé dans les textes littéraires, comme c'est le cas chez Cantacuzène⁷⁹, que dans la littéra-

75. Cf. *H. Ditten*, Barbaroi, Hellenes und Romaioi bei den letzten bein den byzantinischen Geschichtsschreibern, Actes du XIIe Congrès d'études byzantines II, Beograd 1964, p. 273-299.

76. Par exemple, *N. Grégoras*, lettre 47, éd. *R. Guiland*, p. 169; *Cantacuzène*, Histoire I 42, I p. 206-207 et passim; *D. Cydonès*, lettre 371, éd. *R.-J. Loenertz* II, p. 317 et 443, II p. 410 (éd. *Cammelli*, lettre 3, p. 5 et 6, p. 16) etc. (La première référence aux lettres de Cydonès renvoie toujours à l'édition de Loenertz, plus sûre pour le texte et plus précise pour l'identité des destinataires). *N. Cabasilas*, Vie de s. Théodora de Thessalonique, PG 150, col. 753-772. — Il va de soi que *G. Moravcsik*, Byzantinoturcica II, demeure sur ce point le meilleur ouvrage de référence.

77. *N. Grégoras*, lettre 152, éd. *Guiland*, p. 237-241.

78. *Id.*, lettre 47, p. 167, 169 et 173; Histoire, passim; *Cantacuzène*, Histoire I 42, I p. 206; *Nil*, Éloge de Palamas, PG 151, col. 675; MM I, n° 18, p. 36 etc.

79. *Cantacuzène*, Apologie I, col. 372.

ture pieuse⁸⁰ et même, ce qui est le plus intéressant, dans les actes de la pratique⁸¹.

Inversement, d'autres termes, fort communs auparavant, paraissent tomber en désuétude. C'est en particulier le cas des mots «Agarènes» ou «enfants d'Agar», si fréquemment employés jusqu'au XIIIe siècle. Ces mots disparaissent radicalement des sources littéraires et ne sont guère utilisés que dans quelques textes religieux⁸², parfois dans quelque chronique vulgaire⁸³, mais surtout dans les actes des monastères où ils ont la plupart du temps une allure stéréotypée⁸⁴. Plus rare encore est l'emploi du mot «ismaélite» que nous n'avons rencontré que chez *Grégoire le Sinaïte*⁸⁵ et dans la *Chronique de Ioannina*⁸⁶; quant à celui de «Sarrasins», il semble bien que Cantacuzène soit seul à l'employer, et encore est-ce peut-être sous l'influence de ses sources latines ou traduites du latin⁸⁷.

La désuétude de ces termes tout-faits implique-t-elle que les Byzantins du XIVe siècle ont une meilleure connaissance des divisions ethniques du monde musulman? En tout cas, Grégoras sait fort bien distinguer les Turcs, qui dominent la partie de l'Asie qui se trouve «à l'intérieur de l'Euphrate», des Arabes qui dominent la «Coelé-syrie» et la «Phénicie»⁸⁸. En ce qui concerne les limites géographiques des différentes dominations musulmanes, il eut la fortune d'être bien informé par son ami Agathange, qui avait voyagé dans ces parages: aussi sait-il que le sultanat mamlûk d'Égypte s'étend sur l'Afrique

80. *Philothée*, Éloge de Palamas, PG 151, col. 569; Vie de s. Niphon, ermite au mont Athos, éd. *Fr. Halkin*, An. Boll. 58, 1940, p. 19.

81. ταῖς τῶν ἀθέων Ἀχαμενίδων χερσὶ (Actes de Kutlumus, éd. *P. Lemerle*, n° 36 1. 60, p. 137). Plus rarement, on donne encore aux Turcs le nom de «Huns»; cf. La Vie de s. Germain l'Hagiorite par le patriarche Philothée, éd. *P. Joannou*, An. Boll. 70, 1952, p. 98: ταῖς τοῦ Οὐνικοῦ τούτου ἔθνους συνεχέσιν ἐφόδοις.

82. *Philothée*, Antirrétiques, PG 151, col. 789; *Grégoire le Sinaïte*, Capita per acrostichum, PG 150, col. 1258; *Mathieu Blastarès*, Syntagma II 3, PG 144, col. 1108.

83. *Chronique de Ioannina*, éd. *L. Vranoussis*, p. 93.

84. MM V, p. 280, Actes de Kutlumus, éd. *Lemerle*, n° 23, p. 96.

85. *Grégoire le Sinaïte*, loc.cit. (n. 82 ci-dessus).

86. *Chronique de Ioannina*, p. 99.

87. *Cantacuzène*, Apologie I, col. 373. Le mot, ce qui est caractéristique, est aussi employé par Barlaam, dans sa lettre de 1339, à Benoît XII (PG 151, col. 1336).

88. *Grégoras*, Histoire II 6, I p. 41.

entière, la Phénicie et la Syrie»⁸⁹ et qu'en Mésopotamie («Perse» et «Chaldée»), l'invasion mongole avait fait disparaître à peu près toutes les mœurs locales et avait rendu les limites géographiques des «États» presque imperceptibles⁹⁰. Il est donc certain, comme le prouve du reste un passage des Dialogues de *Manuel II*, à la fin du siècle⁹¹, que les gens cultivés savaient fort bien, à Byzance, distinguer les Turcs des Arabes et même des Perses.

Cela ne veut pas dire, bien entendu, qu'on ne prenait pas parfois un mot pour l'autre: Manuel II lui-même prend, au moins une fois, le mot «Perse» dans le sens très général de «Musulman»⁹². Quant au terme de «Musulman», qui était rare à l'époque précédente, il est assez souvent utilisé comme équivalent exact de «Turc», et particulièrement dans les actes monastiques qui ont évidemment tendance à voir dans l'envahisseur avant tout l'adversaire religieux⁹³. Réciproquement du reste, il arrive qu'on prenne le mot «turc» comme synonyme de «musulman», ce qui est normal puisque à cette époque les musulmans par excellence sont bien les Turcs⁹⁴. Pourtant, les Byzantins savent fort bien que le mot «musulman» ne saurait avoir un sens ethnique: c'est pourquoi Cantacuzène prend soin de préciser que son Musulman, Sampsatinès d'Isfahan, est un «Perse»⁹⁵; c'est pourquoi aussi, dans les textes relatant une conversion au christianisme, on dit que le personnage intéressé est passé «des musulmans» à la foi chrétienne⁹⁶.

Que les Byzantins du XIVe siècle soient capables de saisir ces nuances, la chose est due sans doute à l'amélioration de leurs connaissances du milieu musulman, et surtout turc. Déjà au XIIIe siècle, certains grecs savaient le turc; aussi n'est-il pas étonnant qu'au siè-

89. *Id.*, *ibid.* IV 7, I p. 102.

90. *Ibid.* XXV 1, III p. 18-19.

91. Περσῶν δὲ καὶ Ἀράβων καὶ Τούρκων οἱ παρὰ τῶν ὑμετέρων, ὡς ἔλεγον ἐδιδάχθησαν, ἀπρεσβέετε (*Manuel II*, Dialogue I, éd. *E. Trapp*, p. 8).

92. *Manuel II*, Lettres, éd. *E. Legrand*, p. 59 (ἀλλ' ἔστηκε Λατῖνος, Πέρσης, πολίτης, ξένος).

93. Actes de Kutlumus, éd. *Lemerle*, n° 31 l. 20, p. 123, et n° 36 l. 27, p. 136. Diplôme délivré en 1371 par Ugljesa pour Vatopédi (*M. Laskaris*, Actes serbes de Vatopédi, BySl. 6, 1936, p. 178).

94. *Manuel II*, Dialogue I, éd. *Trapp*, p. 6.

95. *Cantacuzène*, Apologie I, col. 373.

96. MM. I, n° 393, p. 550-551.

cle suivant Jean Cantacuzène lui-même se vante de parler «perse», c'est-à-dire turc⁹⁷, ce qui, combiné au fait que beaucoup de Turcs savaient le grec, permit évidemment de se mieux connaître. D'autre part, on connaît d'autant mieux les usages musulmans que les Turcs sont de plus en plus proches du cœur de l'Empire et même, sous le règne de Cantacuzène, présents jusqu'à la cour impériale⁹⁸. Aussi certains Byzantins ont-ils été quasiment «nourris» dans la connaissance du monde musulman, comme le dit le même Cantacuzène à propos du prôtokynégos Kontophré⁹⁹. Quant à l'empereur, il cite un proverbe turc dans le troisième livre de son Histoire et prouve par là qu'il connaît bien l'attitude musulmane à l'égard des femmes, puisqu'il en ressort un évident mépris du sexe féminin¹⁰⁰. Ajoutons que, les Turcs étant avant tout un adversaire militaire, il n'est pas étonnant que les Byzantins aient surtout cherché à connaître leurs mœurs afin d'y adapter leur tactique: c'est ainsi que Kontophré presse Andronic III d'attaquer les Turcs avant l'été, c'est-à-dire dans la plaine qu'ils quittent avec les premières chaleurs, suivant l'usage du monde nomade¹⁰¹. Enfin, les Grecs connaissent, au moins dans ses grandes lignes, la situation politique du monde turc: Cantacuzène sait fort bien distinguer, parmi la poussière des émirats turcs des débuts du XIVe siècle, l'«archisatrape», c'est-à-dire le sultan de Rûm, des simples satrapes comme Orhan lui-même¹⁰².

Pourtant, les Byzantins se faisaient aussi bien des idées fausses sur le monde musulman. Certaines font simplement partie d'une sorte de folklore: c'est le cas de la légende du «sage Orient», que reproduit encore Nicéphore Grégoras lorsqu'il nous montre son ami Agathange cherchant à se rendre en Chaldée et en Perse pour voir s'il y subsistait «quelques restes de leur ancienne sagesse»¹⁰³.

Mais la plupart de ces idées fausses proviennent de la vieille in-

97. Βασιλεὺς δὲ... ἐκέλευεν αὐθις εἰς τὸν λόφον ἀνατρέχειν Περσιστὶ καὶ σώζεσθαι· ἀπειροὶ γὰρ οὐ παντάπασιν ἦν τῆς ἐκεῖνων διαλέκτου.

98. *Cantacuzène*, Histoire IV 4, III p. 28; *Grégoras*, Histoire XXVIII 40, III p. 202-203 et XXXVI 9-10, III p. 505-506.

99. *Cantacuzène*, Histoire II 6, I p. 341-342.

100. Ibid. III 6, II p. 48.

101. Ibid. II 6, I p. 341-342.

102. Ibid. I 31, I p. 151, et II 6, I p. 343.

103. *Grégoras*, Histoire XXV 1, III p. 18.

compréhension et du vieux préjugé religieux. C'est le cas de la légende de l'«Orient superstitieux» qui d'ailleurs fait bon ménage, chez Grégoras, avec celle du sage Orient, et qui repose sur la prétendue existence d'oracles «de Chaldée et des Turcs de Transcaucasie»¹⁰⁴. Cette accusation rejoint évidemment une vieille idée qui fait des Musulmans des polythéistes et des idolâtres: non seulement le patriarche Philothée les accuse de se livrer à un polythéisme grossier, à l'occasion de la captivité de Palamas en Turquie¹⁰⁵, mais Cantacuzène va jusqu'à prétendre qu'ils sont attachés aux «croyances vaines et erronées des Hellènes»¹⁰⁶. Une idée proche et chère aux Byzantins, c'est aussi que la religion musulmane est une sorte de «culte orgiaque»; à cet égard, le tableau que dresse Grégoras des cérémonies musulmanes qui se déroulèrent à la cour même de Cantacuzène est un modèle d'outrance et d'incompréhension encore accentué par la haine politique: on y voit les Turcs, au moment même où se déroule l'office chrétien, se mettre à chanter, à exécuter des danses gymniques, et à débiter, avec des hurlements qu'accompagnent les tambourins et les flûtes, «des odes et les hymnes de Mahomet»¹⁰⁷. Quant à Démétrios Cydonès, s'il est moins passionné, c'est pourtant le verbe *κωμάζω* qui, on le sait, s'applique par excellence au culte dionysiaque, qu'il emploie chaque fois qu'il parle des cérémonies musulmanes¹⁰⁸.

Des «orgies», on passe aisément à Satan, car le «satanisme» est une accusation classique lancée contre l'islam: Mahomet n'est-il pas, en effet, inspiré par le Diable¹⁰⁹? Les Byzantins du XIVe siècle reprennent évidemment cette idée, et Cantacuzène, dans un passage qui, cette fois, n'a pas de correspondant dans ses sources latines¹¹⁰, le fait avec une particulière éloquence pour établir que le Prophète n'est rien d'autre que l'expression même du démon: le Diable tue les hommes,

104. *Id.*, lettre 19, éd. *Guilland*, p. 72.

105. 'Αλλ' οὐχὶ πολυαρχίας τε καὶ πολυθείας κατὰ τοὺς πολυθεοὺς ἐκείνους ὄντως καὶ λατρευτάς τῶν ἰδεῶν τε καὶ τῶν κτισμάτων (*Philothée*, Éloge de Palamas, PG 151, col. 626).

106. *Cantacuzène*, Apologie I, col. 433.

107. *Grégoras*, Histoire XXVIII 40, III p. 202.

108. *D. Cydonès*, lettres 241 et 289, II p. 145 et 209 (29 et 40, p. 79 et 108 de l'édition Cammelli); οἱ κακῶς κωμάσαντες βάρβαροι... κατὰ τῆς πατρίδος ἐκώμασαν.

109. Cf. *Nicéas de Byzance*, PG 105, col. 761; *A. Th. Khoury*, op.cit. (n. 4 ci-dessus), p. 154.

110. *E. Trapp*, Manuel II Palaiologos, p. 48.

dit-il, et Mahomet condamne les infidèles à mort; le Diable est trompeur, et Mahomet aussi, qui permet aux hommes la jouissance trompeuse des plaisirs matériels; le Diable est menteur, et le Coran est aussi un tissu de mensonges; le Diable est hypocrite, et Mahomet aussi, qui feint l'humilité; le Diable conseille les choses défendues, et Mahomet le fait aussi; enfin, le Diable est «sans Dieu» (ἄθεος), et Mahomet l'est aussi, avec son Dieu «tout rond»¹¹¹.

Bref, la révélation musulmane a été soufflée à Mahomet «de bouche à oreille» par le Démon¹¹². Les conséquences, bien entendu, c'est qu'à l'imitation de leur Prophète, les musulmans contemporains sont aussi des disciples du Diable: l'islam, c'est la «religion du Diable» à laquelle, malgré son intelligence et ses bons sentiments, le Mudarris de Manuel II décide de rester attaché¹¹³. Les démons font excellent ménage avec les disciples de Mahomet: quand ils décident de prendre forme humaine, les démons de la lâcheté, de l'intempérance et de l'ivrognerie ne peuvent mieux faire que de revêtir l'apparence des «Ismaélites», des «Iduméens» et des «Agarènes»¹¹⁴.

Bref, la religion musulmane est non seulement une «extravagance»¹¹⁵ elle est surtout une sorte de «folie furieuse» qui possède ses adeptes¹¹⁶. La meilleure illustration n'en est-elle pas cette étrange accusation de Mathieu Blastarès qui prétend qu'avant de procéder à la circoncision de leurs enfants, les musulmans obligent les prêtres chrétiens qui sont sous leur dépendance à les baptiser, «non par souci de piété, mais en en usant comme d'un philtre ou d'une incantation»¹¹⁷.

III

Or, ces Musulmans sataniques s'attaquent aux Chrétiens. Comme à l'époque antérieure, cette offensive est un véritable scandale et ne peut procéder que de la prétention et de la démesure des assaillants: c'est ce que soulignent Grégoras à propos de l'attaque turque sur Mi-

111. *Cantacuzène*, Discours IV, col. 692.

112. *Id.*, Discours I, col. 601.

113. *Manuel II*, Dialogue, préface de l'édit. E. Trapp, p. 6.

114. *Grégoire le Sinaïte*, Capita per acrostichum, PG 150, col. 1258.

115. *Nil*, Éloge de Palamas, PG 151, col. 675.

116. *Manuel II*, Dialogue éd. Trapp, p. 6.

117. *Mathieu Blastarès*, Syntagma II 3, PG 144, col. 1100.

tylène¹¹⁸ et Cydonès à l'occasion de la prise de Serrès¹¹⁹. Dans l'état normal des choses, en effet, une attaque contre l'Empire ne devrait pas être concevable: c'est seulement parce qu'il savait que cet Empire avait été affaibli et divisé par la Croisade latine que le sultan Ala ed-din avait osé passer à l'offensive; mais il avait été naturellement pris d'une grande frayeur quand on lui avait annoncé que les forces de Théodore Laskaris étaient intactes et s'avançaient contre lui¹²⁰.

Insolente ou pas, l'attaque turque, comme jadis l'offensive arabe, sème pourtant une terreur générale. Grégoras nous montre ainsi les Turcs qui manquent de dévaster Mitylène et dont la flotte va terroriser le Péloponnèse dont les habitants, à son approche et de peur d'être réduits en esclavage, s'enfuient vers les montagnes et dans les cavernes¹²¹. De même, le patriarche Philothée fait un tableau très noir des incursions turques dans la région de l'Athos d'où les moines s'enfuient en hâte¹²², tandis que Cydonès insiste longuement sur les horreurs subies par l'Afrique, l'Égypte, l'Asie, l'Hellespont et la Propontide où les musulmans font régner «de blasphème à la place de la vérité»¹²³.

Terrorisés, les chrétiens répondent par l'insulte. A la vérité, les qualificatifs désobligeants qu'on emploie pour désigner les musulmans sont la plupart du temps des stéréotypes: ce sont «des loups arabiques», expression bien vieillie et rare désormais¹²⁴, mais surtout des Turcs, des Musulmans, des Achéménides «sans Dieu», expression toute faite qui n'a évidemment pas plus de sens qu'au XIe siècle¹²⁵ et qu'on trouve d'ailleurs uniquement dans les actes monastiques¹²⁶. Moins stéréotypées sont sans doute les malédictions par lesquelles on souhaite que les musulmans «périssent misérablement»¹²⁷.

118. Grégoras, lettre 47, éd. Guillard, p. 167 (même version, Histoire XI).

119. D. Cydonès, lettres 241 et 443, II p. 145 et 410 (6 et 29 de l'éd. Cammelli, p. 16 et 79).

120. Grégoras, Histoire I 3, I p. 18-19.

121. Id., lettre 47, éd. Guillard, p. 167.

122. Philothée de Constantinople, Éloge de Palamas, PG 151, col. 569.

123. D. Cydonès, Mémoire sur l'aide à obtenir des Latins, PG 154, col. 984-985.

124. Théophane de Nicée, lettre 1, PG 150, col. 292.

125. A. Ducellier, Mentalité historique (cité n. 1 ci-dessus), p. 58.

126. MM I, n° 175, p. 399; Actes de Kutlumus, éd. Lemerle, n° 23 1.2, p. 96; n° 36 1. 60, p. 137; n° 28 1.13, p. 109.

127. Philothée, Éloge de Palamas, PG 151, col. 569 et 626.

De telles injures, devenues quasi instinctives, ne sont pas seulement justifiées par la fausseté de la religion musulmane ou par l'effroi que provoque l'offensive turque. C'est qu'il s'agit non d'un ennemi ordinaire, mais de gens couverts de vices et de crimes. D'abord, les Turcs sont évidemment un peuple impur par excellence, qui souille la pure terre romaine, comme le souligne Cydonès après la prise de Serrès¹²⁸. Ils sont dominés par de bas instincts, et en particulier par la cupidité: seule cette cupidité expliquait déjà l'appui que le sultan de Rûm avait accepté d'accorder à l'empereur Alexis III après sa chute¹²⁹. La preuve en est la piraterie permanente dont ils accablent, par exemple, le mont Athos¹³⁰, puis, à la fin du siècle, les exigences financières de plus en plus lourdes qui pressurent les débris de l'Empire, à tel point que le peuple ne voit guère d'autre solution, pour s'en délivrer, que de devenir franchement «esclaves des Turcs¹³¹. Cette rapacité est d'autant plus ignoble que les Turcs sont souvent lâches: ils n'osent pas livrer une bataille ouverte aux Byzantins et se cachent dans la montagne pour y tendre des embuscades¹³². En fait, ils ne sont courageux que de loin, et se laissent aller alors à leur jactance, mais la moindre défaite les décourage et les jette dans une terreur abjecte, comme le dit Manuel II dans un discours qu'il attribue à Tamerlan après la bataille d'Ankara¹³³.

Mais le défaut essentiel des Musulmans, et qui va de pair avec leur cupidité et leur lâcheté, c'est leur affreuse cruauté. Aussi le mot «féroce» est-il presque une épithète de nature lorsqu'on parle des Turcs¹³⁴. En effet, pour ces derniers, tuer est une volupté, réduire les gens en esclavage est le gain le plus estimé, et il n'est pas question qu'ils montrent la moindre compassion ou la moindre pitié pour les malheureux¹³⁵. Cette cruauté n'est d'ailleurs pas accidentelle: comme on l'avait déjà répété pendant des siècles, les Musulmans sont cruels

128. D. Cydonès, lettre 332, II p. 265 (31 Cammelli, p. 90).

129. Grégoras, Histoire I 3, I p. 18.

130. Philothée, Éloge de Palamas, PG 151, col. 569.

131. D. Cydonès, lettre 442, II p. 407 (5 Cammelli, p. 11).

132. Cantacuzène, Histoire II 6, I p. 345.

133. Lettres de l'empereur Manuel Paléologue, éd. E. Legrand, p. 103.

134. Philothée, Éloge de Palamas, PG 151, col. 675.

135. Οἷς τὸ φονεῦν τρυφή, καὶ τὸ ἐξανδραποδίζεσθαι καὶ ἀποδίδοσθαι ἐπὶ δουλείᾳ κέρδους ἥδιον παντός (Cantacuzène, Histoire III 64, II p. 396).

par essence; c'est un caractère fondamental de leur «race», en effet, que de se complaire dans les meurtres et les massacres, comme ce Hamza, qui avait été chargé d'assassiner Cantacuzène¹³⁶. Ce dernier résume la chose dans une formule lapidaire: pour ces «barbares», la cruauté est un trait de caractère «inné et très cher»¹³⁷.

Cantacuzène n'est du reste pas, encore ici, tout-à-fait d'accord avec lui-même: il soutient ailleurs que si les Turcs sont «par nature» ennemis des chrétiens, c'est en raison de l'énorme différence religieuse¹³⁸. C'est aussi ce que souligne Barlaam, dans son discours à Benoît XII: les Turcs n'attaquent pas les Grecs en tant que grecs, mais en tant que chrétiens¹³⁹.

En tout cas, il faut s'attendre au pire de la part des Turcs: dans les villes qui leur sont soumises, ou bien ils chassent les habitants, ou bien ces derniers s'enfuient volontairement; quant à ceux qui sont restés pour une raison quelconque, ils appellent la mort comme une délivrance¹⁴⁰. En effet, il est, par principe, insupportable de vivre sous la domination musulmane: une fois prise, Andrinople a été entièrement dépeuplée, puis quelques rares habitants chrétiens y sont revenus, mais quelle douleur pour eux que de voir la métropole et les églises entre les mains des infidèles¹⁴¹! Aussi Démétrios Cydonès, quand il s'aperçoit que Constantinople risque d'être prise par les Turcs, n'envisage-t-il pas un instant d'y demeurer: «Rester», écrit-il, «me livrer moi-même en esclavage entre les mains d'hommes impies, ce serait, j'en suis convaincu, la pire des choses qui puisse arriver à un homme, et je préférerais souffrir n'importe quoi plutôt que cela»¹⁴².

D'ailleurs, pour Cydonès, tomber au pouvoir des musulmans n'est

136. Νομίσαντα δὲ Σκαράνον ξυλλήψεσθαι αὐτῷ διὰ τοῦ γένους τὴν πρὸς τὰς σφαγὰς καὶ τοὺς φόνους ἐτοιμότητα, ἐκ Περσῶν γὰρ Ἀμῆς τὸ γένος ἦν (*Cantacuzène*, Histoire III 79, II p. 488).

137. *Cantacuzène*, Histoire IV 15, III p. 101.

138. οἱα δὴ φύσει πολεμίων ὄντων διὰ περὶ τὸ σέβας ἀκροτάτην ἐναντιότητα (*Cantacuzène*, Histoire III 64, II p. 396).

139. «Turci expugnant Graecos, non tanquam Graecos, nec quoniam differunt a vobis, sed qui crucem sunt adorantes. Unde per se quidem expugnant crucem, per accidens autem Graecos» (*Barlaam*, lettre à Benoît XII, PG 151, col. 1335).

140. *D. Cydonès*, lettre 332, II p. 265 (31 *Cammelli*, p. 89).

141. MM II, n° 405, p. 130 (février 1389).

142. *D. Cydonès*, lettre 436, II p. 396 (49 *Cammelli*, p. 128).

pas affreux seulement pour des raisons religieuses: cela représente une chute brutale du niveau de civilisation, à tel point qu'une ville devenue turque «ne pourra plus désormais recevoir le nom de ville»¹⁴³. En effet, à vivre avec des barbares, on se barbarise soi-même: Manuel Paléologue, obligé de vivre à la cour de son «allié» osmanli, dira qu'il entretient une correspondance «afin de ne pas se barbariser complètement, à vivre ainsi mêlé aux barbares»¹⁴⁴. Nicéphore Grégoras avait de son côté souligné avec horreur la barbarisation de la cour de Cantacuzène, sous l'influence des Turcs qui y résidaient ou y étaient reçus¹⁴⁵.

Pourtant, l'avance des musulmans est surtout redoutée parce qu'elle s'accompagne, pense-t-on, de persécutions et de conversions forcées. Détenu par les Turcs, Grégoire Palamas aurait ainsi subi d'assez mauvais traitements¹⁴⁶, ce que Grégoras confirme d'ailleurs en s'en réjouissant¹⁴⁷. Mais il est tout de même intéressant de noter que la littérature byzantine du XIVe siècle ne signale aucune persécution des chrétiens qui étaient demeurés dans les zones occupées par les Turcs: au contraire, la lettre que Palamas expédia à son Église pendant sa détention mentionne la présence de chrétiens apparemment très libres en territoire osmanli et prouve même que certains d'entre eux s'étaient très vite intégrés à l'administration turque¹⁴⁸. En fait, les seules persécutions graves qu'on nous relate sont celles qui auraient affecté les chrétiens de l'Empire Mamlûk. Grégoras raconte rapidement que le sultan d'Égypte aurait ordonné de faire tuer tous les chrétiens nubiles qui refuseraient de se convertir et que les massacres s'étaient étendus à la Palestine, à la Syrie, Damas et aux villes de la côte (Tyr et Sidon). Cependant, le sultan se serait vite repenti et aurait fait cesser cette persécution¹⁴⁹. Mais Cantacuzène, sous le règne de qui se situe cet épisode, est beaucoup plus précis et nuancé: le sultan ne serait pas directement responsable de la persécution et y aurait été poussé par un certain Seichoun, un «archisatrape» très puis-

143. *Id.*, lettre 332, II p. 264 (31 *Cammelli*, p. 89).

144. *Manuel II*, Lettres, éd. *Legrand*, p. 79.

145. *Grégoras*, Histoire XXVIII 40, III p. 202-203, et XXXVI 9-10, 505-506.

146. *Philothée*, Éloge de Palamas, PG 151, col. 627.

147. *Grégoras*, Histoire XXIX 9, III p. 228-229.

148. *G. G. Arnakis*, Gregory Palamas among the Turks and documents of his captivity as historical sources (*«Speculum»*, 26, 1951).

149. *Grégoras*, Histoire XXIX 25, III p. 240.

sant; en outre, la persécution n'aurait pas frappé les Jacobites (Coptes), d'abord parce qu'ils étaient bien vus des musulmans, et surtout parce que le gouvernement égyptien craignait des représailles de la part de l'Éthiopie, jacobite elle aussi, et qui pouvait, pour se venger, détourner le cours du Nil. Au contraire, les chrétiens orthodoxes furent durement persécutés, certains moururent en martyrs, d'autres abjurèrent et le patriarche melkite Lazare manqua mourir sous le fouet¹⁵⁰.

Cantacuzène, toujours bon connaisseur des usages musulmans, note du reste que la fin de la persécution n'apporta pas pour autant une vraie justice aux chrétiens d'Égypte: ils restèrent dotés d'un statut inférieur à celui des «barbares», en tant que «population conquise à la guerre», et durent porter une couleur distinctive sur leur vêtements afin d'être reconnus¹⁵¹, règle qui, on le sait, était appliquée aux dhimmis depuis la législation attribuée au khalife 'Umar ibn al-Khattab.

Le silence des sources byzantines laisserait donc entendre qu'il n'y aurait eu, au XIVe siècle, de vraies persécutions qu'en Égypte. Cependant, un texte de Barlaam soutient que dans quatre villes d'Asie Mineure, récemment conquises par les Turcs, les chrétiens auraient été obligés de se convertir à l'islam. Du reste, ils l'auraient regretté et auraient été prêts, en cas d'expédition militaire byzantine, à les livrer à l'empereur¹⁵². Bref, la Turquie aurait été pleine de chrétiens fidèles ou déjà convertis, mais encore fortement attachés au pouvoir byzantin¹⁵³. Que ces derniers faits soient vrais, la chose est fort probable, mais quant à la conversion forcée, le caractère unique de ce

150. *Cantacuzène*, Histoire IV 15, III p. 99-104.

151. Τῆς τε ἄλλης ἰσοπολιτείας τοῖς βαρβάροις οὐ μεταδιδοῦς, ἀλλ' ἐν δοριαλώτων ἄγων μοῖρα, καὶ ἐπίσημόν τι χρώμα φέρειν ἐν ταῖς στολαῖς προστεταχώς, ἵν' εἴεν ἐκ τοῦ χρώματος κατὰδηλοι ὄντες χριστιανοί, τινὰ δνειδισμόν ἐκ τούτου προστρέβεσθαι οἰόμενος αὐτοῖς (*Cantacuzène*, Histoire IV 15, III p. 103).

152. «In Turcia quatuor sunt civitates magnae et divites, quae hactenus fuerunt Graecorum, et propter peccata nostra multo tempore jam traditae fuerunt in manus impiorum: nunc vero qui tenent et custodiunt illas erant quidem Christiani, ex vi autem facti sunt Turci. Isti ergo, volentes iterum reverti ad Christianam fidem, notum fecerunt domino meo imperatori, ut vadat cum exercitu ad eos, et ipsi illi tradent praedictas civitates (*Barlaam*, Discours à Benoît XII, PG 151, col. 1334).

153. *Id.*, *ibid.*, col. 1335.

texte et le fait qu'il soit tout entier destiné à obtenir, par la crainte des Turcs, l'envoi d'une Croisade en Orient, laissent penser qu'elle n'a jamais existé que dans l'imagination de Barlaam. Au contraire, il est certain qu'il y eut des conversions volontaires, comme celle de ce Nicolas Boulgaris qui, en 1391, se repent de son abjuration et revient au christianisme¹⁵⁴. La chose devait être assez fréquente, puisque Cantacuzène y consacre un assez long développement d'où il ressort que l'abjuration est la conséquence du libre arbitre humain, et non de la disparition de la grâce divine¹⁵⁵. L'éloquence avec laquelle Cantacuzène repousse cette dernière hypothèse laisse assez entendre que la perte de la grâce devait être une bonne excuse généralement invoquée par les renégats¹⁵⁶.

Quoi qu'il en soit, légendes et éléments de vérité se combinent pour accentuer encore la terreur que provoquent les Turcs, en ce siècle décisif où ils vont mettre la main sur la majeure partie de l'Empire.

IV

Le fait que l'épouvante croisse du XIIIe au XIVe siècle est marqué par une mutation dans le jugement porté sur la conquête musulmane. Au XIIIe siècle, on continuait à soutenir en général que les musulmans avaient assailli impudemment l'Empire, en raison des péchés commis, mais que Dieu mettrait un jour un terme à ce fléau. D'autre part, l'idée de recourir à une Croisade occidentale était accueillie généralement avec une extrême méfiance, après la terrible expérience de 1204. Or, au XIVe siècle, d'une part le sort de l'Empire est presque toujours envisagé avec le plus grand pessimisme, et d'autre part les

154. MM II, n° 425, p. 155: Νικόλαος ὁ Βούλγαρις... πᾶν ὅπερ ἐποίησα ἀπὸ λύπης, συνεργεῖα τοῦ πονηροῦ δαίμονος, καὶ ἀπῆλθον εἰς τοὺς Τούρκους, καὶ ἐσεβόμεν τὴν ἀσέβειαν αὐτῶν.

155. Οὐ γὰρ ἔστιν, οὐκ ἔστι τοῦ ὁρθοῦ βίου μετὰ τῆς πίστεως ἐχόμενον ναυαγῆσαι ποτε περὶ τὴν πίστιν, τῆς παρὰ θεοῦ ἐπικουρίας ἔρημον γενόμενον (*Cantacuzène*, *Histoire* IV 15, III p. 100).

156. "Ὁ καὶ μάλιστα δακρύων ἄξιον, ὅσοι δῆτα καὶ μετὰ τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως συναπῆγοντο τῷ πονηρῷ διὰ τῶν ἔργων, καὶ τῆς αὐτῆς ἐκείνῳ γεέννης ἦσαν κληρονόμοι. Οὐ γὰρ ἔστιν, οὐκ ἔστι τοῦ ὁρθοῦ βίου μετὰ τῆς πίστεως ἐχόμενον ναυαγῆσαι ποτε περὶ τὴν πίστιν, τῆς παρὰ θεοῦ ἐπικουρίας ἔρημον γενόμενον (*Cantacuzène*, *Histoire* IV 15, III p. 100).

partisans de la Croisade, qui sont aussi, comme au XIIIe siècle, unionistes, parlent de plus en plus fort, au moment même où leurs adversaires se raidissent encore davantage.

Le fait brutal, c'est que les Musulmans réussissent continuellement dans leurs entreprises. Or, comme ils le font depuis la conquête arabe, ils tirent argument de leurs succès pour affirmer la supériorité de leur religion sur celle des chrétiens¹⁵⁷. Ces derniers connaissaient cet argument depuis longtemps et y répondaient généralement en soulignant que les musulmans étaient un fléau par lequel Dieu punissait les péchés de son peuple¹⁵⁸. La réponse reste la même au XIVe siècle: on la trouve aussi bien chez Grégoras¹⁵⁹ que chez Cantacuzène¹⁶⁰ ou Cydonès¹⁶¹, sans compter un certain nombre d'auteurs secondaires¹⁶².

Mais quels sont les péchés en raison desquels Dieu a déchainé les Turcs? Comme au XIIIe siècle, le principal est l'hérésie, et chacun se renvoie la balle en faisant de ses adversaires les responsables de la colère divine. Le débat, comme à l'époque de Jean Bekkos, se situe surtout entre unionistes et anti-unionistes mais, tout naturellement puisque nous sommes à une époque où les anti-unionistes l'emportent, ce sont les premiers qui accusent: pour Barlaam, après sa conversion à l'unionisme, c'est depuis que les Grecs ont repoussé l'Union de Lyon que les conversions à l'Islam se sont multipliées en Orient, alors que dans les pays romains, et en particulier en Espagne, c'est au contraire le christianisme qui ne cesse de l'emporter sur les musulmans¹⁶³. Plus tard, Cydonès raisonne de la même manière: après avoir souligné que les Romains sont intimement persuadés que les schismatiques grecs sont à l'origine des succès turcs¹⁶⁴, il ajoute que c'est cette «impiété» grecque, qui, pour lui aussi, explique les désastres subis par les chrétiens¹⁶⁵.

157. *Philothée*, *Antirrhetici* I, PG 151, col. 790.

158. Cf. *Nicétas de Byzance*, PG 105, col. 801-805; *A. Abel*, La lettre polémique d'«Aréthas» à l'Émir de Damas, *Byz.*, 24, 1954, p. 367-368.

159. *Grégoras*, *Histoire* VII 1, I p. 215 et VIII.

160. *Cantacuzène*, *Histoire* II 6, I p. 345, et IV 14, III, p. 90-91.

161. *D. Cydonès*, lettres 299, 431, 436, II p. 217, 387, 394 (48, 49, 50 *Cammelli*, p. 123, 126, 130).

162. *Makarios Chrysoképhalos*, PG 150, col. 238-240.

163. *Barlaam*, lettre 1, PG 151, col. 1264.

164. *C. Cydonès*, lettre 39, I p. 73 (16 *Cammelli*, p. 39).

165. *Id.*, lettre 431, II p. 387 (30 *Cammelli*, p. 130).

Pourtant, les unionistes ne sont pas les seuls à invoquer les victoires turques pour confondre leurs adversaires: il en est de même des antipalamites et, plus rarement, des hésychastes. Du côté palamite, notons seulement une flèche que Philothée décoche à Grégoras qu'il accuse de parler comme les Agarènes¹⁶⁶. Mais les antipalamites exploitent plus fréquemment cette veine: rendant la pareille à Philothée, Grégoras déclare que Palamas se réfugie derrière la lumière thaborique comme les barbares qui, vaincus au combat, se retranchent dans les églises et se servent des saintes images en guise de boucliers¹⁶⁷. Et quand Palamas tombe entre les mains des Turcs, il jubile évidemment: il nous le montre raillé par les Turcs pour ses habits superbes, lui qui prêche l'austérité, et il fait des musulmans les véritables exécuteurs de la vengeance divine contre l'hérésiarque: les Turcs jettent ses livres à la mer, geste providentiel qui évitera la contamination à de nombreuses âmes¹⁶⁸, et il affirme que les mauvais traitements que subit Palamas ne sont que la juste punition des pernicious conseils que ce dernier avait soufflés à Jean V¹⁶⁹. Se laissant enfin entraîner par la haine religieuse, il en vient à dire que Palamas et ses disciples sont, tout compte fait, bien pires que les Turcs eux-mêmes: ceux-ci ne nient point que Dieu soit le créateur de toutes choses, alors que Palamas refuse d'adorer «la divinité unique et trishypostatique et d'admettre que le Verbe incarné est le Fils de Dieu»¹⁷⁰. Bref, le Palamisme est une telle énormité qu'elle n'est jamais venue à l'esprit des sages païens ni même à celui des Barbares¹⁷¹, si bien qu'Orhan, quand il apprend que le prisonnier qu'il détient est celui qui a «remis le polythéisme en mode à Byzance», se raille de lui et le fait chasser de son palais¹⁷².

Pourtant, que ce soit le schisme ou le palamisme qui ait déchaîné la conquête turque, ce qui frappe au XIVe siècle, c'est qu'on n'envisage guère qu'elle puisse être jamais arrêtée. Cydonès, en particulier,

166. *Philothée*, *Antirrhetici* I, PG 151, col. 789.

167. *Grégoras*, *Histoire* XXII 4, II p. 1076.

168. Οἱ μὲν τῆς θείας ἀοράτως πρὸς τοῦτο κινουμένης προνοίας, ἵνα μὴ σεσωσμένα πολλῆς τε καὶ νεωτέρας τῆς ἀσωτίας ἐμνησώσιν τὰς γε τῶν ἀπλουστέρων ψυχὰς καὶ αὐτά. (*Grégoras*, *Histoire* XXIX 8, III p. 228).

169. *Id.*, *ibid.*, p. 229.

170. *Id.*, *ibid.* XXIX 10, III p. 229.

171. *Ibid.* XXXIV 31, III p. 456.

172. *Ibid.* XXIX 12, III p. 231.

est d'un pessimisme extrême: «Nos fautes», écrit-il, «qui en sont la cause, ne cessent pas encore, ou plutôt augmentent même chaque jour, jusqu'à l'extrême limite où elles feront cesser ceux qui les commettent de vivre et de pécher. Au reste, il n'est pas possible que la justice qui hait les méchants cesse de nous punir»¹⁷³. Pour lui, en effet, il ne semble y avoir aucun espoir, car Dieu veut réellement la perte de Byzance: si l'on pouvait espérer, naguère, que la punition disparaîtrait avec les vices qui la justifiaient, maintenant que règne un souverain vertueux comme l'est Manuel II sans que pour autant les musulmans aient été repoussés, n'en faut-il pas conclure que le mal est mortel: «Aujourd'hui, (les vertus) ont toutes reparu. Mais même ce remède, tout en étant l'un des plus efficaces, nous le voyons vaincu par la malignité de la maladie ou plutôt par la gravité et la foule de nos fautes»¹⁷⁴. Bref, l'invasion musulmane est une sorte de maladie mortelle contre laquelle il n'est aucun recours: «Oh, la peste qui s'est attaquée aux habitants (de la terre des Romains) et qui ne nous permet pas de reprendre haleine, mais nous entraîne tous à la mort»¹⁷⁵! Cette mort, c'est la chute de l'Empire, et particulièrement de Constantinople, que Cydonès considère déjà comme inéluctable: après la prise de Thessalonique il conseille à son ami Rhadénos de venir s'établir dans la capitale, mais en soulignant que ce ne peut être qu'un refuge provisoire car Constantinople subira certainement le sort de la métropole macédonienne¹⁷⁶. Ce qui est surtout intéressant ici, c'est que Cydonès déclare que ce n'est pas là une simple opinion personnelle: quand tombe Thessalonique, dit-il, tout le monde est persuadé que les coups vont maintenant s'abattre sur Constantinople¹⁷⁷, et, lors du siège de la capitale par Bayezid Ier, il signale encore que l'opinion commune, dans la ville, c'était que, fût-on doté d'ailes d'oiseau, on n'aurait guère eu d'espoir d'échapper à l'esclavage¹⁷⁸.

Cydonès n'était donc pas seul à croire les Turcs invincibles: comme lui, bien des gens avouaient que, jusqu'à ce jour, ils ignoraient la

173. D. Cydonès, lettre 436, II p. 394 (49 *Cammelli*, p. 126).

174. *Id.*, lettre 431, II p. 387 (50 *Cammelli*, p. 130).

175. *Ibid.*, p. 386 (*Cammelli*, p. 130).

176. *Id.*, lettre 332, II p. 266 (31 *Cammelli*, p. 91).

177. "Ἔως ἂν καὶ ἡμᾶς τὰ τῆς Θεσσαλονίκης κακὰ καταλάβῃ· πάντες γάρ εἰσι πεπεισμένοι ὥς μετ' ἐκείνην ἐφ' ἡμᾶς ῥῖξει τὰ βέλη (*ibid.*).

178. *Id.*, lettre 436, II p. 396 (49 *Cammelli*, p. 128).

défaite¹⁷⁹, et Grégoras soulignait lui aussi que les Turcs avaient pour habitude de soumettre avec la plus grande rapidité tout ce à quoi ils décidaient de s'attaquer¹⁸⁰.

L'angoisse de l'époque transparait d'ailleurs bien dans l'attitude de Cydonès lui-même: s'il croit généralement que tout espoir est perdu, il se laisse pourtant quelquefois aller à espérer un retournement de la situation; lors du siège de Thessalonique, il s'efforce de montrer que bien des villes se sont déjà trouvées dans des situations aussi terribles et ont été pourtant délivrées. «Cela», ajoute-t-il, «la bonté de Dieu envers le peuple des chrétiens engage à l'espérer»¹⁸¹. Mais là encore, il hésite: d'un côté, il doit avouer que seul Dieu peut amener, par sa grâce, la défaite des Turcs¹⁸²; aussi après la prise de Serrès et de Chortiatos, demande-t-il un miracle à Dieu¹⁸³. Pourtant, comme d'autres parmi ses concemporains, il ne peut admettre que les chrétiens se bornent à attendre ce genre de miracle sans rien entreprendre, ce qui mène tout droit à l'idée d'une Croisade.

Certes, les Byzantins devaient avoir le sentiment, en combattant les Turcs, qu'ils défendaient avant tout leur religion. En outre, le déroulement de multiples croisades occidentales depuis le XIIe siècle avait tout de même modifié en partie leur attitude réticente à l'égard de l'idée de guerre sainte: lors de la bataille de Pélékanon, en 1331, les soldats se revêtent de la croix au moment de passer à l'attaque¹⁸⁴, ce qui est un trait occidental absolument inimaginable à l'époque antérieure. Cependant, de là à réclamer le secours des Latins, il y a un pas que ne franchissent que les unionistes comme Barlaam ou Cydonès. Car la Croisade, telle que la plupart des Byzantins la conçoivent, ne peut être qu'une expédition orthodoxe, c'est-à-dire balkanique. Ce fut, semble-t-il, la politique suivie par Jean V quand, dans l'été de 1364, il envoya le patriarche Calliste négocier, à Serrès, une éventuelle alliance serbo-byzantine contre les Turcs¹⁸⁵. On sait du reste que cette

179. *Id.*, lettre 332, II p. 264 (31 *Cammelli*, p. 88).

180. *Grégoras*, lettre 152, éd. *Guilland*, p. 237.

181. *D. Cydonès*, lettre 299, II p. 218 (48 *Cammelli*, p. 124).

182. *Id.*, lettre 273, II p. 191 (39 *Cammelli*, p. 105).

183. *Id.*, lettre 289, II p. 209 (40 *Cammelli*, p. 108).

184. Σταυρῶ τε καθοπλίσαντες ἑαυτούς, ἐχώρουν κατὰ τῶν βαρβάρων (*Cantacuzène*, *Histoire* II 6, I p. 347).

185. *Cantacuzène*, *Histoire* IV 50, III p. 360-361; cf. *V. Mošin*, *Sv. patriarch Ka-*

idée de croisade orthodoxe ne devait pas survivre aux défaites de la Maritza, en 1371, et de Kossovo Polje, en 1389. Mais cet échec ne doit pas cacher qu'une telle solution avait la préférence de la majorité des Grecs.

Les temps sont si durs pourtant que même les représentants du conservatisme byzantin le plus intransigeant, comme Cantacuzène lui-même, songent parfois à s'appuyer sur l'Occident: immédiatement après sa victoire, Jean VI alla jusqu'à solliciter l'aide du pape et des princes latins, en leur promettant de faciliter leur passage en Asie¹⁸⁶. Pourtant, la chose ne pouvait aboutir, car Cantacuzène entendait en faire une pure affaire militaire et politique, sans accorder à l'Occident aucune compensation religieuse. Or, les Latins n'entendaient aider les Grecs qu'après avoir obtenu l'Union, malgré tous les efforts que pouvait faire un Barlaam pour montrer qu'il fallait inverser les termes¹⁸⁷. Aussi, seuls les unionistes prônent-ils l'appel à l'Occident, qu'ils savent obligatoirement assorti d'une abjuration. Cydonès en est évidemment le meilleur exemple. Dieu lui-même, dit-il, veut qu'on punisse les barbares pour les maux qu'ils ont fait subir aux chrétiens, afin d'assurer la libération de la patrie¹⁸⁸. Or, cette libération ne peut être obtenue qu'avec l'aide des Latins, ceux-là même qui, jadis, ont été en Orient répandre leur sang pour les Byzantins¹⁸⁹. La Croisade latine est donc indispensable pour Cydonès. Mais, tout d'abord, le fait qu'il ait dû consacrer un assez long traité à essayer de convaincre l'opinion byzantine de cette nécessité prouve que ses idées rencontraient une opposition farouche de la part des anti-unionistes; d'autre part, croyait-il lui-même que cette Croisade aurait vraiment lieu? La lettre où il déclare que les Turcs eux-mêmes plaisantent à propos de ce «passage (πασσάγιον) qui ne vient jamais permet d'en douter fortement¹⁹⁰. A la vé-

list i Srpska crkva, Glasnik srpske pravoslavne crkve 27, 1964, p. 205; G. Ostrogorski, Serska oblast posle Dušanove smrti, Beograd 1965, p. 134.

186. Cantacuzène, Histoire IV 9, III p. 53-54.

187. Barlaam, Discours à Benoît XII, PG 151, col. 1334.

188. D. Cydonès, Mémoire sur l'aide à obtenir des Latins, PG 154, col. 961-964.

189. Τίνες γάρ εἰσι οἱ μέχρι Συρίας καὶ Παλαιστίνης ὑπὲρ ἡμῶν τοὺς βαρβάρους διώκοντες, καὶ δέκα μὲν μυριάσι νεκρῶν τὸ περὶ τὸν Ὀρόντην πεδὶον καλύψαντες. (ibid. col. 980).

190. "Ὅστ' ἤδη καὶ οἱ Τοῦρκοι μετὰ γέλωτος ἐρωτῶσιν εἴ τις τι λέγειν ἔχει περὶ τοῦ Πασσαγίου... ῥῶνον δὲ τοὺς ἀντίποδας ἢ τοὺς Φράγκους ἤξειν συμμαχήσοντας προσδοκᾶν

rité, il semble que même les unionistes prêchaient là une cause sur laquelle ils ne se faisaient guère d'illusion: on sait que, tandis que Cydonès s'efforçait vainement de convaincre les Grecs, Barlaam ne parvenait pas plus à faire comprendre aux Latins l'urgence d'une expédition militaire qu'ils continuaient à subordonner à la soumission religieuse des Byzantins¹⁹¹.

En fait, quand les Occidentaux rêvent de la Croisade, ils la voient aisément comme une entreprise d'extermination des musulmans, ennemis jurés de la Croix. Mais les Byzantins, depuis sept siècles qu'ils les combattent, et malgré des velléités vite réprimées, n'ont jamais vu en eux que des ennemis comme les autres, simplement plus redoutables en général, et qu'il s'agissait de repousser des limites de l'Empire. Même au XIVe siècle, ils préfèrent encore la victoire sans effusion de sang, fût-ce face aux Turcs: Grégoras considère que c'est un grand titre de gloire pour Philanthropènos que d'avoir triomphé de la flotte turque par la corruption et sans répandre de sang¹⁹². Même quand ils ont les Turcs à leur merci, les Byzantins ne tiennent pas à les exterminer, et ceux qui le cherchent ne rencontrent que désapprobation; Grégoras critique ainsi sévèrement les Grecs qui, après s'être engagés à faire passer en Asie les Turcs qui avaient abandonné les Almugavars, décidèrent ensuite de les attaquer¹⁹³. De même, Cantacuzène, qui avait accordé sa sauvegarde à un corps de Turcs encerclé en 1348 au mont Lipikos, les arrache à ses soldats qui voulaient à nouveau les combattre et les renvoie en Asie couverts de cadeaux¹⁹⁴. Les musulmans sont donc des ennemis comme les autres, avec qui il faut respecter les règles de l'art militaire, y compris la bonne foi; on peut envisager de demander, contre eux, du secours à l'Occident, mais il n'est pas question de donner à l'affaire un sens particulièrement religieux.

[D. Cydonès, lettre 93, I p. 126-127 (13 *Cammelli*, p. 319)].

191. Barlaam, Discours à Benoît XII, PG 151, col. 1334-1335.

192. Grégoras, lettre 47, éd. Guillard, p. 169.

193. *Id.*, Histoire VII 8, I p. 254-255.

194. οὐχ ἑαυτοῦ νομίσας εἶναι μὴ διασώζειν τοὺς ἀπολυπραγμόνως πιστεύσαντας ἐκείνῳ τὴν σφετέραν σωτηρίαν (*Cantacuzène*, Histoire IV 10, III p. 66).

V

Du reste, contrairement aux Occidentaux, on sait que les Byzantins ont une longue tradition de contacts pacifiques, et même amicaux, avec les musulmans. Or, on peut même dire qu'au XIVe siècle, ces relations devraient être encore facilitées. A l'époque antérieure, ce qui en empêchait le développement, c'était plus une idée politique que religieuse: les musulmans occupaient illégitimement des territoires romains et ne pouvaient donc prétendre y exercer un pouvoir de droit; avec eux, par conséquent, il était très difficile d'entretenir des relations diplomatiques régulières¹⁹⁵. Cependant, on sait qu'elles étaient anciennes avec les pays lointains et sur lesquels Byzance ne pouvait plus avoir que des prétentions de principe, comme c'était le cas pour les khalifats de Bagdad, de Cordoue et du Caire.

Au XIVe siècle, le pays musulman avec lequel Byzance a les relations diplomatiques les plus suivies est le sultanat mamlûk d'Egypte. Une lettre du sultan d'Egypte que Cantacuzène insère dans son Histoire nous apprend que ces relations étaient régulières sous le règne d'Andronic III, que des ambassades fréquentes allaient de Byzance à Alexandrie, en sorte que les deux empires n'« en faisaient qu'un »; cependant, la guerre civile qui suivit la mort d'Andronic III interrompit temporairement ces relations¹⁹⁶. Effectivement, les échanges d'ambassades entre Le Caire et Byzance nous sont bien connus à partir du règne de Michel VIII¹⁹⁷. Grégoras rappelle ainsi l'ambassade égyptienne qui obtint du basileus le libre trafic à travers les Détroits, ce que notre historien considère du reste comme catastrophique¹⁹⁸. Il signale aussi qu'Andronic le Jeune, manœuvrant contre son grand-père, feignit, à un certain moment de la guerre civile, d'envoyer un navire à Alexandrie, sous le prétexte d'une certaine mission au Sultan: certes, la mission n'eut jamais lieu, mais le fait qu'elle ait paru vraisemblable

195. Cf. *A. Ducellier*, Mentalité historique (cité n. 1 ci-dessus) p. 39-40.

196. *Cantacuzène*, Histoire IV 14, III p. 94-95.

197. *M. Canard*, Le traité de 1281 entre Michel Paléologue et le sultan Qalâ'un, Byz. 10, 1935, p. 669-680; *id.*, Un traité entre Byzance et l'Egypte au XIIIe siècle et les relations diplomatiques de Michel VIII Paléologue avec les sultans Mamlûks Baibars et Qalâ'un, Mélanges Gaudefroy-Demombynes, Le Caire 1937, p. 197-224.

198. *Grégoras*, Histoire IV 7, I p. 101-102.

prouve que les relations avec l'Égypte étaient habituelles¹⁹⁹. Cantacuzène lui-même renoua avec cette tradition après sa victoire: il envoya alors une ambassade au Caire pour obtenir le rétablissement du patriarche Lazare de Jérusalem qui, partisan de l'Hésychasme, avait été déposé par Jean Calécas²⁰⁰. Mais il en profita surtout pour procéder à une véritable «normalisation» des relations égypto-byzantines: d'une part, il obtint du sultan toute sûreté pour les commerçants grecs en Égypte²⁰¹, et surtout, il chercha à faire reconnaître à Byzance un rôle qui avait été jadis le sien: celui de protecteur des Chrétiens vivant en terre d'Islam. C'est ainsi que le Sultan lui accorde sa protection pour les églises de Jérusalem, le droit de reconstruire l'église de Saint-Georges, l'autorisation pour l'ambassadeur byzantin, l'apocrisiaire Manuel, d'aller vénérer les Lieux Saints, enfin la promesse que les gouverneurs locaux veilleront à ce que les églises, monastères et fidèles chrétiens de Jérusalem, autochtones et pèlerins, ne subissent aucun dommage²⁰².

On peut évidemment s'interroger sur la réalité ou du moins l'importance de ces relations: en particulier, la sûreté accordée aux marchands byzantins est certainement, à cette époque, une clause platonique. D'autre part, un détail montre bien à quel point les contacts arabo-byzantins, jadis si étroits, s'étaient alors relâchés: Cantacuzène charge son ambassadeur d'obtenir du sultan la libération des prisonniers de guerre «romains», mais il faut que ce soit le sultan qui lui rappelle que, selon l'usage, les prisonniers étaient échangés, et non libérés unilatéralement²⁰³. Cependant, il accorde sa demande au basileus, sans doute parce que le nombre de prisonniers «romains» devait alors être négligeable en Égypte.

Avec les Turcs, qui dominaient des territoires récemment conquis et qu'on continuait à réputer chrétiens, les relations politiques devaient être plus difficiles. Pour l'opinion commune, ces territoires n'ont pas un statut politique régulier: ils ne font que subir la «tyran-

199. Ibid. IX 1, I p. 392.

200. *Cantacuzène*, Histoire IV 14, III p. 90-91.

201. Ibid., p. 96.

202. *ὡς ἔχουσιν ἀγάπην, καὶ δεφένδουσιν ἀπὸ τὸν ἀμυρῶν τὸν εὐρισκόμενον ἐκεῖ* (ibid.).

203. *Cantacuzène*, Histoire IV 14, III p. 97.

nie perse»²⁰⁴. En outre, les Turcs sont gens insatiables et il est inévitable, si l'on entretient des relations avec eux, qu'ils entraînent les chrétiens de concession en concession et sans espoir de mettre un terme à ces surenchères²⁰⁵. Cependant, le gouvernement byzantin est plus réaliste et en vient vite à penser que, loin de pouvoir reconquérir les territoires perdus, on sera bien heureux si on obtient des Turcs un statu quo honorable: c'est ainsi qu'Andronic III, le dernier grand empereur militaire de Byzance, finit par passer avec Orhan une sorte de pacte de non-agression²⁰⁶. Mais comment être sûr qu'un tel pacte sera respecté? Le seul moyen est de recourir aux vieilles pratiques de la diplomatie byzantine en faisant des émirs turcs des princes vassaux de l'Empire. Déjà le pacte avec Orhan prévoyait que l'émir osmanli serait l'«ami» d'Andronic, et la même clause se retrouve dans l'entente de cet empereur avec les fils de l'émir de Saruhan²⁰⁷. En outre, toujours suivant les anciens usages, Andronic fait remettre à Orhan des vêtements d'honneur par l'envoyé du souverain²⁰⁸ et celui de Kermian, non content de saluer l'empereur de son cheval, en descend volontairement et vient lui baiser le pied²⁰⁹. Il est évident que, face à ces Turcs, Byzance retrouvait la contradiction traditionnelle qui avait toujours présidé à ses relations avec les «barbares»: l'allégeance faisait des princes «allogènes» des alliés en principe fidèles de l'Empire, mais le fait même d'accepter leur foi revenait, pour l'empereur, à reconnaître leur légitimité²¹⁰.

Un tel équilibre des forces n'était pourtant possible que si la puissance la plus grande se trouvait du côté de l'Empire: à partir du moment où le rapport des forces s'inverse, c'est d'alliance qu'il faut parler, et non plus d'allégeance, et en attendant qu'on en vienne à la sujétion. Au XIVe siècle, c'est là le problème d'actualité: les musulmans étant désormais une puissance supérieure à l'Empire, peut-on admettre une alliance avec eux, cette alliance pouvant aller jusqu'à les utiliser contre des chrétiens?

204. ... ἐκ τῆς κατεχούσης τούτους περσικῆς τυραννίδος (MM I, n° 18, p. 36).

205. *D. Cydonès*, Discours sur Gallipoli, PG 154, col. 1028.

206. *Cantacuzène*, Histoire II 24, I p. 447.

207. Ibid. II 29, I p. 479-480.

208. Ibid. II 24, I p. 447.

209. Ibid. II 13, I p. 388.

210. Ibid. II 5, I p. 340.

A cela, bien entendu, les Byzantins éprouvent une répugnance naturelle. Cantacuzène ayant été le promoteur de ce genre d'alliance, il n'est pas étonnant que ses adversaires s'en soient indignés: parmi eux, Grégoras est le plus véhément. Il dénonce le mariage d'Orhan avec la fille de Cantacuzène comme l'annonce de l'esclavage tout proche²¹¹ et va jusqu'à dire que Cantacuzène, qui avait une haine innée pour les «Romains», aimait les Turcs dans la mesure même où il détestait ses compatriotes²¹². Pour Grégoras, une telle alliance est contre nature, et nous avons vu que les sévices subis par Palamas au cours de sa détention sont, pour lui, la juste punition de son attitude favorable à l'alliance avec les Turcs²¹³. Comme Grégoras, mais pour des raisons politiques différentes, les unionistes ne peuvent non plus admettre une telle alliance: dans une de ses lettres, Cydonès déconseille formellement à son correspondant Rhadénos de suivre l'empereur Manuel II si ce dernier fait mine de se rapprocher des Turcs²¹⁴. L'Église, enfin, malgré l'exemple d'un Palamas, ne pouvait, en principe, approuver une politique fondée sur la bonne entente avec les infidèles: tout à la fin du règne de Cantacuzène, le patriarche Philothée lui fait promettre de ne plus avoir recours aux «barbares» contre les chrétiens, «fussent-ils de race étrangère et coupables des plus grands crimes»²¹⁵. Telle est donc la pensée de l'orthodoxie traditionnelle, de l'unionisme comme de l'hésychasme qui trouvent là un terrain d'entente inattendu: l'alliance avec les Musulmans ne peut se justifier à aucun titre, et surtout quand elle est destinée à combattre les Chrétiens. Ce principe est si bien admis que même Cantacuzène, qui fut constamment allié aux Turcs, prend soin de le proclamer à plusieurs reprises: il prend par exemple à son compte l'indignation d'Andronic III quand ce dernier apprend que son grandpère a fait appel aux Turcs contre lui²¹⁶, et il critique sévèrement les généraux grecs qui, ayant des troupes «romaines» suffisantes, s'adjoignent malgré tout des barbares «pour mieux détruire l'Empire des Romains»²¹⁷.

211. *Grégoras*, Histoire XXVII 42, III p. 162 et 166-167.

212. *Ibid.* XXVIII 2, III p. 177.

213. *Ibid.* XXIX 11, III p. 230.

214. *D. Cydonès*, lettre 354, II p. 296-297; Cammelli n'en donne qu'une maigre analyse (n° 142, p. 158-159).

215. *Cantacuzène*, Histoire IV 39, III p. 289.

216. *Ibid.* I 31, I p. 151.

217. *Ibid.* III 62, II p. 381-382.

Une telle profession de foi chez un homme qui a fondé toute sa politique sur l'alliance musulmane laisse entendre que, dans la Byzance du XIVe siècle, les réalités concordaient rarement avec les principes. En effet, au nom de l'efficacité, les plus chauds partisans de la Croisade n'hésitent pas, à l'occasion à envisager l'alliance turque comme une possibilité: par exemple Barlaam, voulant prouver que, pour détruire les Musulmans, les Latins ne doivent pas avoir de scrupule à combattre aux côtés des Grecs schismatiques, observe que, si les Turcs offraient à l'Occident leur aide pour combattre contre «des Tartares et les Sarrasins», l'Occident n'aurait garde de refuser, afin de mieux défaire ses ennemis en les prenant en détail²¹⁸. Quant à Cydonès, il sait très bien que plus ses compatriotes sont déçus par les Latins, plus ils verront favorablement l'alliance turque: si l'Occident ne fait rien pour Byzance, écrit-il, les chrétiens d'Orient, plutôt que de laisser les Latins jouir seuls de la liberté, préféreront s'allier aux Turcs pour les aider à asservir l'Occident²¹⁹.

Effectivement, l'idée la plus commune parmi les Byzantins, c'est que cette alliance détestable devient pratiquement nécessaire, sans qu'on en méconnaisse les dangers. Andronic III ne peut se passer des Turcs dans sa campagne d'Épire, et c'est pourtant un spectacle affligeant que de les voir rentrer en Asie chargés de dépouilles chrétiennes²²⁰. De même, les divers usurpateurs, comme Andronic IV, sont obligés de s'appuyer sur eux, et ce faisant, accroissent les maux du peuple chrétien²²¹: comme l'écrit Cydonès, tous les souverains s'appuient successivement sur les Turcs et deviennent régulièrement leurs esclaves, allant jusqu'à les aider à conquérir les villes chrétiennes de Phrygie et du Pont qui leur échappaient encore²²². Cantacuzène lui-même sait fort bien que l'alliance turque n'est qu'un pis-aller: c'est ainsi qu'il accuse Anne de Savoie et Apocauque de l'avoir acculé à se servir de l'aide musulmane, si désastreuse pour le peuple²²³ et qu'il dit voir avec douleur ses alliés turcs piller le pays et réduire ses pro-

218. *Barlaam*, Discours à Benoît XII, PG 151, col. 1336.

219. *D. Cydonès*, lettre 93, I p. 126-127 (13 *Cammelli*, p. 31).

220. *Grégoras*, Histoire XI 6, I p. 545.

221. *D. Cydonès*, lettre 167, II p. 38 (25 *Cammelli*, p. 59).

222. *Id.*, lettre 442, II p. 407 (5 *Cammelli*, 11-12).

223. *Cantacuzène*, Histoire III 64, II p. 396-397.

pres sujets en esclavage²²⁴. C'est sans doute Manuel II qui exprimera le mieux ce dilemme: pires seraient encore les maux qu'on souffrirait des Turcs si on ne s'alliait pas à eux, que ceux que l'on subit du fait de leur alliance²²⁵.

Aussi l'alliance avec les musulmans se fait-elle rarement d'un cœur léger: en général, on cherche à s'en justifier d'une manière ou d'une autre, et non sans gêne. Grégoras rappelle que si Jean Vatazès se résolut à s'allier aux Turcs, c'était en espérant qu'ils formeraient une sorte de tampon entre son empire et les Mongols²²⁶. Quant à Cantacuzène, il revient à plusieurs reprises sur la question: parfois, nous le savons, il dit que ce sont ses ennemis qui l'ont forcé à recourir à cette solution désespérée, mais la plupart du temps il soutient que s'il s'est allié aux Turcs, c'est que, s'il ne l'avait fait, ses adversaires l'auraient fait à sa place: n'ont-ils pas ainsi demandé l'aide de Süleyman, prince de Karasi²²⁷? D'autres tentatives n'ont-elles pas été faites par eux plus tard, de la part de Jean V²²⁸?

Poussés par la terreur, le désir de rester en paix ou simplement l'intérêt, bien des gens ne partageaient pas les scrupules des souverains ou, ce qui est sans doute plus juste, n'avaient pas à s'embarrasser des mêmes prétextes. Si l'on en croit Cydonès, nombreux étaient les Byzantins qui se rendaient en territoire turc, n'hésitaient pas à lier partie avec les musulmans contre leur propre empereur, échangeaient des cadeaux avec eux, sans que personne s'avisât de les empêcher d'y aller ou de les en critiquer à leur retour²²⁹. Ce que désirait surtout le peuple byzantin, quand il se trouvait en contact avec les Turcs, c'était éviter au maximum les ennuis: aussi ne s'étonnera-t-on pas de voir les habitants de Pharos, voyant arriver dans leur ville des prisonniers chrétiens qui venaient d'échapper aux Turcs, décider de les renvoyer immédiatement à leurs maîtres et les mettre, à cet effet, sans délai dans un bateau en partance pour la Turquie, sans qu'un hiéromoine, présent parmi eux, cherche à les en empêcher: bien au contrai-

224. Ibid. III 81, II p. 501-502.

225. Manuel II, Lettres, éd. Legrand, p. 19.

226. Grégoras, Histoire II 6, I p. 42.

227. Cantacuzène, Histoire III 82, II p. 507.

228. Ibid. III 96, II p. 591, et IV 5, III p. 37.

229. D. Cydonès, lettre 117, I p. 156 (38 Cammelli, p. 102).

re, il les en approuva, sous prétexte de «nécessité», ce qui lui valut d'être interdit²³⁰.

L'Église elle-même n'était donc pas toujours inébranlable devant les Turcs: non seulement le bas clergé pouvait avoir des défaillances comme celle dont nous venons de parler, mais la hiérarchie n'en était pas exempte. C'est ainsi qu'en 1356, le métropolite d'Alanie, en différend avec son clergé qui refusait de lui payer certains droits, n'hésita pas à aller trouver le Khan mongol et à «musulmaniser»²³¹. Plus tard, en 1381, c'est le tour du métropolite de Périthéorion qui, au lieu de venir se justifier à Constantinople, préfère se réfugier chez les Turcs, qui lui fournirent de l'aide grâce à laquelle il reprit possession violemment de son Église, allant jusqu'à proclamer que «ses empereurs et patriarches», c'était les Turcs²³². Ce genre d'utilisation des musulmans pour résoudre des contestations internes à l'Église devait être fréquent puisque, voulant se débarrasser de Dorothée, métropolite de la ville, les Latins d'Athènes ne trouvaient rien de mieux, en 1393, que de l'accuser d'avoir été solliciter l'aide des Turcs et de leur avoir promis, en récompense, les vases sacrés de son Église²³³. Le clergé régulier subissait aussi des tentations semblables: rien n'est plus instructif que le cas du prôtopapas Constantin Kabasilas qui, accusé en 1383 pour une quelconque faute canonique, déclare sans détours que, si on ne lui pardonne point, il se retirera «chez les Francs ou chez les Turcs»²³⁴. Il est donc évident qu'en cette fin du XIVe siècle, une partie de la population byzantine, et même une partie de l'Église, avait cessé de voir dans les musulmans l'incarnation du Diable: ces gens-là ne considéraient plus la vie sous domination turque comme une impossibilité, appréciaient l'aide qu'un gouvernement puissant pouvait apporter à leur cause et, comme Constantin Kabasilas, ne voyaient pas ce qu'un Turc pouvait avoir de pire qu'un Latin.

Ce n'est donc pas un hasard si le XIVe siècle voit, pour la première fois, le mariage d'une princesse byzantine avec un Turc. Certes,

230. MM I, n° 329, p. 592-593.

231. προσχωρήσας τοῖς Πέρσαις... καὶ συνθέμενος τῇ τούτων ἀσεβείᾳ μουσουλμανισας (ibid. I, n° 162, p. 359).

232. φανερώς γὰρ ἔλεγεν ἐκεῖνος ἐνώπιον πάντων, τοὺς Τούρκους ἔχειν καὶ βασιλεῖς καὶ πατριάρχας καὶ προστατάς ἰδίους (MM II, n° 404, p. 125).

233. MM II, n° 435, p. 166.

234. Ibid. II, n° 361, p. 55.

la chose parut d'abord étrange. Cantacuzène raconte comment, lorsqu'Orhan lui demanda la main de sa fille, on fit une délibération sur cette question; et c'est parce qu'Umur, émir d'Aïdin, lui fit remarquer que, déjà dans le passé, on avait marié des princesses à des Scythes et à d'autres barbares, que le basileus consentit enfin²³⁵. Si Cantacuzène lui-même hésita, on peut imaginer quelle fut la réaction de ses adversaires: Grégoras déclare nettement que ce mariage fut conclu afin de mieux «exterminer la race des Chrétiens»²³⁶.

Mais ce sont là scrupules anciens ou fruits de la passion politique. Tout le monde savait bien, à Byzance, que le monde musulman n'était pas un enfer. Les Grecs voyageaient en terre d'Islam, et non seulement pour y accomplir des missions: on se souviendra du voyage fait en Orient par l'ami de Grégoras, Agathange²³⁷; ailleurs, nous voyons du reste le même Grégoras fournir à Agathange une lettre de recommandation pour ses amis de Jérusalem, ce qui prouve que les liaisons entre Byzance et la Palestine mamlûk étaient plus aisées qu'on ne le croit²³⁸. D'ailleurs, la pensée byzantine circulait, apparemment sans obstacle grave, dans les pays musulmans: Grégoras signale que les thèses de Palamas avaient gagné la Palestine et la Syrie, au rapport d'Agathange²³⁹; quant à Cydonès, il nous apprend que Cantacuzène avait envoyé en Égypte et en Palestine le texte de sa réfutation d'un livre de Prochore Cydonès²⁴⁰. Ces voyages et ces liaisons relativement fréquentes permettaient de savoir que tout n'était pas si noir en pays musulman: toujours selon les renseignements donnés par Agathange, Grégoras loue la liberté religieuse qui règne à Damas²⁴¹ et signale que les chrétiens d'Antioche ont pu rester fidèles à leur religion²⁴².

Que ce soit en Orient ou à Byzance, le dialogue avec les musulmans devait encore être facilité du fait que, si certains Byzantins savaient le turc, certains Turcs avaient aussi quelque connaissance du

235. *Cantacuzène*, Histoire III 95, II, p. 586-587.

236. *Grégoras*, Histoire XXVII 42, III p. 162.

237. *Ibid.* XXIV 6-10, III p. 17-19, et lettre 156, éd. *Guilland*, p. 253-254.

238. *Id.*, lettre 118, p. 122-123.

239. *Id.*, Histoire XXV 4, III p. 23.

240. *D. Cydonès*, lettre 400, II p. 356 (15 *Cammelli*, p. 36).

241. *Grégoras*, Histoire XXIV 8, III p. 14-15.

242. *Ibid.*

grec: Cantacuzène nous montre ainsi les troupes d'Umur d'Aïdin s'adressant aux Grecs dans leur langue²⁴³. En outre, il est évident que les disputes doctrinales comme celle de Manuel II avec le Mudarris d'Isfahan ne purent avoir lieu que parce que les musulmans pouvaient comprendre le grec. D'ailleurs, les Byzantins ne nient pas l'existence, parmi eux, de personnages sages et lettrés: en prêchant à la cour d'Orhan, Palamas frappe d'admiration «leurs sages»²⁴⁴, et Manuel II fera, à la fin du siècle, un portrait fort élogieux de son hôte le Mudarris et de ses deux fils²⁴⁵.

Or, comme toujours à Byzance, la culture va de pair avec la civilisation: aussi les musulmans sont-ils loin d'être des sauvages. Grégoras vante ainsi la richesse et le charme de la «Babylonie» qui réussit à convertir les Mongols aux «mœurs policées» des Perses et des Chaldéens²⁴⁶. Quant à Damas, c'est, pour lui, une sorte de paradis, bien approvisionné, bien gouverné, peuplé d'habitants d'une grande intelligence et aux hautes aspirations, bref, et c'est là sans doute l'éloge le plus haut qu'un Byzantin puisse faire d'un étranger, les Damascènes, par leur science, sont encore plus proches des Grecs que des Alexandrins²⁴⁷.

Comment, dès lors, s'étonner de trouver, chez les musulmans, des sentiments humains que, par préjugé religieux, on leur déniait depuis si longtemps? C'est ainsi qu'un partisan de Cantacuzène, Sidéras, maltraité et mis en prison, trouva auprès d'un Turc, son compagnon de geôle, une commisération et une aide qui font vivement contraste avec les cruautés de ses adversaires chrétiens²⁴⁸. De même, les Turcs savent montrer de l'estime pour les Grecs; selon Cantacuzène, Orhan aurait fait de grands éloges des Byzantins qu'il venait de vaincre à

243. *Cantacuzène*, Histoire II 28, I p. 471.

244. *Nil*, Éloge de Palamas, PG 151, col. 675.

245. *Manuel II*, Dialogue, prologue, éd. *Trapp*, p. 5-6.

246. *Grégoras*, Histoire II 5, I p. 40.

247. Πολλῶν ὑπερέχουσιν τῶν ἐκεῖ πόλεων τὰ τε ἀλλὰ καὶ πολυανθρωπία καὶ ἀγορῶν ἰσονομία καὶ πολιτικῆς καταστάσεως εὐκοσμία, καὶ πρὸς γε συνέσει τῶν οἰκητόρων βαθεῖα τιμὴ καὶ γεγυμνασμένη καλῶς πρὸς τὰ κάλλιστα... Καὶ ὅσα περὶ ἀγορανόμους ἔχει καὶ δικασπόλους, προέχειν τὴν Ἀλεξάνδρειαν δοίη τις ἄν. Συνέσεως δὲ καὶ μαθήσεως ἄλλης δι' ἣν τὸ κοινωνικὸν ἐς Ἑλληνας ἀναφέρειν μᾶλλον Ἀλεξανδρέων (*Id.*, *ibid.* XXIV 8, III p. 15).

248. *Cantacuzène*, Histoire II 50, IV p. 298.

Pélékanon²⁴⁹. Bien plus, ces musulmans sont capables de faire preuve d'une véritable noblesse; par exemple, Cantacuzène et Grégoras s'accordent pour faire de Umur, le célèbre émir d'Aïdin, une sorte de paladin désintéressé et magnanime: il dédaigne l'argent que lui offrent les Thessaloniciens, se faisant scrupule de l'accepter pour ensuite les combattre²⁵⁰ et, par deux fois, fait preuve d'une fidélité exemplaire envers Cantacuzène, à qui il renvoie sans les lire les lettres écrites contre lui par Apocauque²⁵¹ puis par Jean V²⁵². Bref, comme l'écrit Grégoras, la fidélité d'Umur envers Cantacuzène et ses successeurs n'a pas d'exemple dans les siècles écoulés²⁵³.

Reconnaître de si hautes qualités aux infidèles peut paraître gênant à un Byzantin cultivé. Grégoras s'en tire en expliquant qu'Umur était un barbare n'ayant rien des mœurs barbares et surtout doté de l'«éducation hellénique»²⁵⁴. Pourtant, le même auteur est bien forcé de reconnaître que les «bons sentiments» des Turcs ne proviennent pas toujours de ce qu'ils se sont frottés à la culture grecque: voulant stigmatiser l'ingratitude d'Apocauque envers Cantacuzène, il souligne que ce défaut est sévèrement jugé chez les Turcs, qui le sanctionnent par un dur châtiment et disent qu'un ingrat ne peut même montrer de reconnaissance ni à l'égard de Dieu, ni de ses parents, ni de ses amis²⁵⁵. Aussi n'est-il pas étonnant que, par-delà les desseins politiques poursuivis par l'un comme par l'autre, une véritable amitié semble avoir lié Cantacuzène et l'émir d'Aïdin: l'empereur se vante, certes, quand il prétend qu'il lui faisait faire tout ce qu'il voulait²⁵⁶ ou quand, à Apocauque qui lui reprochait de se faire l'esclave de Cantacuzène, il fait répondre par Umur que rien ne vaut la servitude de

249. Ibid. II 8, I p. 351.

250. ἀνελευθέρου... εἶναι... καὶ χρήμασι δεδουλωμένου, νῦν μὲν φιλίας ἕνεκα δῶρα φαίνεσθαι δεχόμενον, ὕστερον δὲ ὀλίγω πολεμοῦντα (Ibid. III 63, II p. 384).

251. Ibid. III 65, II p. 400.

252. Ibid. IV 34, III p. 250.

253. καὶ φίλων τηρήσειν αὐθαίρετον ἐπηγγέλματο διὰ βίου παντὸς αὐτῷ τε καὶ παισὶ διαδόχοις αὐτοῦ, καὶ μέντοι καὶ τοιαύτην αὐτὴν εἰς τέλος τετήρηκεν, ὅταν οἶμαι οὐδ' ὁ πᾶς ἀλλαχοῦ παρέδειξεν αἰὼν (Grégoras, Histoire XII 7, II p. 597).

254. Οὕτως οὐ βάρβαρον ὁ βάρβαρος εἶχε τὸν τρόπον, ἀλλ' ἡμερον καὶ παιδείας ἐλληνικῆς τὸ παράπαν ἔχοντες (Grégoras, Histoire XIII 4, II p. 649).

255. Ibid. XII 6, II p. 591.

256. Cantacuzène, Histoire II 30, I p. 482-483.

l'homme brave à un autre homme valeureux²⁵⁷. Mais Cantacuzène éprouvait malgré tout une véritable admiration pour ce Turc qui, par humilité, s'obligeait à marcher à pied comme ses troupes et faisait distribuer aux Grecs de Thrace les vivres qu'il avait en réserve dans son camp²⁵⁸.

Comme toute mutation mentale, la transformation de l'attitude byzantine devant l'Islam et les musulmans est lente et contradictoire. Des idées anciennes, des préjugés séculaires subsistent au XIVe siècle, et parfois coexistent, dans un même esprit, avec les tendances beaucoup plus libérales que commande l'époque. En cela, le XIVe siècle voit se préciser, sans rupture, l'évolution commencée dès les débuts du XIIIe. Certes, l'envahisseur turc terrifie souvent, et ses violences sont stigmatisées avec acrimonie, mais on ne relèverait pas plus de malédictions contre lui qu'on n'en découvre contre les envahisseurs latins, pourtant chrétiens. Cela va de pair avec le ralentissement de la polémique anti-musulmane qui, avec Cantacuzène et Manuel Paléologue, se retire dans les monastères ou parmi les lettrés où elle se nourrit, en outre, d'œuvres traduites du latin. En fait, le grand problème est politique, et non plus religieux: les Turcs, envahisseurs de l'Empire, ne peuvent être repoussés qu'avec l'aide occidentale, mais cette aide ne peut être accordée que moyennant l'abandon de l'orthodoxie traditionnelle. Le marché en vaut-il la peine? De plus en plus, les Byzantins, sauf les rares unionistes, considèrent que non car, après tout, il y a mille moyens de s'accommoder avec les Turcs. A cet égard, les contacts devenus de plus en plus fréquents montrent que les musulmans sont des hommes comme les autres, et parfois même plus humains que certains chrétiens au moment même où le pouvoir politique pactise toujours davantage avec eux et où l'Église elle-même trouve quelques avantages dans leur domination. Tout dépend désormais de l'Union: qu'on y renonce et que l'Occident accorde une aide inconditionnelle, et les Byzantins feront peut-être un dernier effort pour repousser les Turcs; mais que l'Union soit imposée à un peuple qui, dans son immense majorité, n'en veut pas, et la ré-

257. Ibid. III 67, II p. 414.

258. Ibid. III 56, II p. 346.

signation, pour ne pas dire la turcophilie, croîtra dans la mesure où la haine des Latins parviendra à son comble. Or, c'est précisément ce qui se passera au XVe siècle.

LAND PROBLEMS IN CORON 1298-1347:
A CONTRIBUTION ON VENETIAN COLONIAL RULE

CHRISTINE HODGETTS/Warwick

Of the parts of the dismembered Byzantine Empire which came under Venetian rule during the aftermath of the Fourth Crusade, an area on which little detailed work has been published is the territory of Coron and Modon. In the deliberations of the Venetian Senate there is much material which high-lights the importance of these towns in the Venetian pattern of trade, for they acted as vital stations for the galley convoys sailing to the Black Sea and the Eastern Mediterranean. Inevitably, therefore, the maintenance of naval and land defences, the garrisons in the towns and the election and conduct of governing officials were the direct concern of the central administration and all decisions on these aspects emanated from the Signoria.

The hinterland of dependent territory however was the concern of the local administration and therefore on the whole, except in cases of dispute, it received less attention from the central government. The consequence of this is that, since the local archives have perished, there is considerably less historical record in the deliberations of the Venetian Senate on which to draw. Nevertheless important material,

Abbreviations used in this article:

MC	Archivio di Stato di Venezia, Maggior Consiglio, Deliberationes
Pietro Scardon	Imbreviature di Pietro Scardon, notaio in Candia ed. A. Lombardo (Torino, 1941)
Régestes	<i>F. Thiriet</i> , Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie, 3v. (Paris, 1958, 59, 61)
Régime	<i>J. Longnon</i> and <i>P. Topping</i> , Documents sur le régime des terres dans la Principauté de Morée au XIV ^e siècle (Paris, 1969)
<i>S. Misti</i>	Archivio di Stato di Venezia, Senato, Deliberationes Mixtae
<i>Sathas</i>	<i>K. N. Sathas</i> , Μνημεῖα τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Age, 9v. (Venezia, 1890-1900)
Statuta	Statuto di Corone e Modone, <i>Sathas</i> , IV

albeit scattered, has survived in wills and depositions, and this does throw some light on the condition of the Greek rural population and on the administration of this area which for more than half the life of the colony was a real economic and social foundation for the existence of the towns of Coron and Modon. This is shown by the fact that on various occasions it was considered possible to attempt to support the administration and defences from revenue derived in large measure from taxation on the rural Greek population, while the products of the colonies' own hinterland, olives, wine, silk, leather and provisions formed a significant part of the exports which passed through the parts and added to the colonial revenue.

A clearer view of the position of the Greek rural population would make it more possible to understand both the economy of the Peloponnese and the stability of Venetian rule. For, in spite of indications of heavy taxation, the Venetian administration of the area must have seemed comparatively benign to the Greek peasantry; though the borders were open and ill-defined, yet Venice seems to have had remarkably little fear of the defection of her subjects to neighbouring rulers until well into the fifteenth century.

The document analysed and discussed in this article does contain several important elements which give unique information on some aspects of rural life in the Venetian colony of Coron. It is the deposition of John Ambella of Coron, which was presented in Venice in 1347, and which has so far escaped notice¹. Apart from clarifying the position held by the local village officials within the framework of the Venetian administration, the deposition raises questions on the legal status of the Greek peasantry, land tenure, on the procedure of conveyancing, on the financial activities of some members of the subject Greek population and on the fact that at least some of them had direct access to the Venetian Senate to appeal for redress of grievances.

The land transactions which gave rise to the dispute span two generations and concern three families: the Ambella, Cognidi and Miristico. The first land deal occurred in around 1298 when the two Ambella brothers, Theodore and Nicetas, took a lease on some land belonging to John and Paul Cognidi, which they planted with vines and olives. In about 1323, when the Ambella brothers were dead, their

1. *S. Misti*, 24, f. 48v. Text and translation in the Appendix, pp. 25-27.

children (among them John Ambella) divided the possession of the land with the heirs of the Cognidi, the freeholders. Thereupon John Ambella pawned his share to Theffillato Miristico, to whom the Cognidi heirs at some time also sold the adjacent piece of land, which had presumably been their share of the transaction. Years later, some time between 1344 and 1346, Challi Miristico, the widow and sole executrix of Theffillato, allocated all this land, including the portion her husband had held in pawn from John Ambella, as dowry for her daughter. On 26 November 1347 John Ambella appealed to the Venetian government for an enquiry to be held so that he could recover his land.

The first question raised by the document concerns the relationship between the original Ambella brothers, Theodore and Nicetas, and the Cognidi who were styled in the document *homines ecclesie*, which suggests that they were villeins of the Church. It is unlikely that the term meant that they were Greek priests, for they would then have been called *pappades*, a word with which the Venetians were fully familiar, using it in both Venetian and Latin documents. Even had they been, they would still have had villein status, for priests were not enfranchised, though in Coron, as in Achaia, they did not actually have to pay servile dues, though they passed the liability on to their sons. In Modon there was no exemption for priests at all². Nor is it clear whether the Cognidi heirs were inheritors of their personal property, or were their successors in a land-holding granted to Paul and John by the Church. It seems more likely, however, that it is the former case and that the property was private and alienable. For if the heirs had succeeded to a land-holding originally granted by the Church to the Cognidi brother (John and Paul), they would not have been able to alienate it in the manner described. As the Church is not mentioned in this connection, and the validity of the transaction is not questioned, then it must be assumed that the land was the personal property of the Cognidi and their heirs.

According to the deposition, the Ambella had taken over the field for the purpose of planting vines and olives. Clearly the land had not been bought outright, for when the children had wished to use the

2. In Achaia the payment of dues owed by priests was suspended for their own lifetime, to be resumed by their sons. This also applied in Coron, where the sons were liable for the dues as soon as they were old enough to pay, 1417 August 7, *S. Misti*, 52, f. 39, *Sathas*, III, 161, *Régestes* II, p. 159, no. 1672; *Régime*, 264.

land as security for a loan, they had to make an arrangement with the heirs of the Cognidi. Apparently this led to a partition in the ownership of the field. The Cognidi heirs resumed direct possession of their share, which must have been the land which they afterwards sold to Thefillato Miristico. For John Ambella, this transaction resulted in a change of tenure which gave him the authority to pawn the land, possibly having acquired a free title to it, since it seems unlikely that land on a lease could be used as security over such a long period.

The most probable explanation of the partition is that the rules of complant were in operation. By renting vacant land and planting it with trees, particularly vines or olives, the peasant established his right to half of the plants for the duration of their life, unless the terms of the lease stipulated otherwise. At the end of that time the land would revert to the original owner. In the case of long-lived plants like olives this would give an almost indefinite tenure. The rule in this form is stated clearly in the Assises of Romania and in the concord reached by Venice with the rebel Cretan archon Alexis Kalergis in 1299. There is also evidence, though not in such a strongly expressed form, in the Byzantine Farmer's Law of the protection of the peasant's right to enjoy the fruits of his labour³. The rule is seen clearly in operation in Byzantium in the same period, evidenced by numerous negotiations involving individual trees, considered separately from the land on which they grew. There are also instances where the lord of a *paroikos* who had died without heirs claimed the right to the trees planted by him on another man's land⁴. Undoubtedly in the Ambella case, this rule formed the basis of an arrangement which was possibly made because the Cognidi wished to realise their assets by selling some of their land. One can well imagine that complete ownership of part of the land was exchanged for the trees growing on the

3. v. J. Longnon, *L'Empire latin de Constantinople et la Principauté de Morée* (Paris, 1949), p. 211; «The Farmer's Law», ed. W. Ashburner, *Journal of Hellenic Studies* 32 (1912), p. 89, paras. 11-15, where protection is given even to the man who plants another's land without consent; *Assises de Romanie*, paras. 184, 205; v. D. Jacoby, *La féodalité en Grèce médiévale, les «Assises de Romanie»* (Paris, 1971), p. 37; concord of 1299 published by K. D. Mertziou, *Κρητικά Χρονικά* 3 (1949), 272.

4. G. Ostrogorski, *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine* (Bruxelles, 1956), 44-52.

other part, or that, in order to disencumber some land for sale, the Cognidi offered the Ambella the opportunity of buying the freehold of part of the land in return for a surrender of any claims by them on the rest. The fact that the partition took place is nevertheless peculiar since the lease had by that time been running for about twenty-five years, so that one might expect it shortly to come up for renewal, when the rental could have been increased. A common practice in the region was for leases to be for twenty-nine years, and although the lessee then had the right of a renewal, the rule of complant did not prevent an increase in rent for the second term⁵. It can only be assumed that the Cognidi, as well as the Ambella, were in a difficult financial position, and needed to sell the land outright.

This raises the basic questions on the legal status of Greek peasants, the extent to which they were permitted to hold land on free tenure and the right they had to alienate that property to people of their choice.

In Coron and Modon there is no record of any Greeks having archon status and the general condition of a Greek was that of a villein holding land on unfree tenure from the state, or, less frequently, from the Church. Although the term villein is most closely associated with the Greek peasantry who held plots of land (*stasia*) on an unfree tenure, and who rendered in return a variety of taxes in money, kind and labour⁶, it was the policy of the colonial government in Coron and Modon to enrol as its villeins the whole Greek population with the exception of villeins of the Church and a very small minority who had been enfranchised. In fact, throughout the Venetian lands of Romania it was normal for the State to consider as its own villeins any Greeks not specifically attached to another lord⁷. The dues of these landless villeins were naturally less than of those in the country and consisted almost entirely of money payments and occasional labour

5. The vast majority of examples are in fact for Crete, e.g. 1271 April 8, Pietro Scardon, no. 213; v. *F. Thiriet*, *La Romanie vénitienne au moyen âge* (Paris, 1959), 234, 242.

6. The term *rusticus* seems to have been used to denote a villein who held a *stasis*.

7. v. *D. Jacoby*, «Une classe fiscale à Byzance et en Romanie latine: les inconnus du fisc, éleuthères ou étrangers», *Actes du XIVe Congrès international des Études byzantines* (Bucarest, 1971) (Bucarest, 1975) 2, 139-152.

services. Sailors, for instance, paid a levy on each trip they made, and were liable for service in the galleys furnished by the colonies in times of war⁸. This meant that there could be villeins who were landless labourers, craftsmen and even scribes and officers in the curia.

The general nature of the restrictions on villeins in Romania is well-known. Information for the Morea takes as a starting point the Assises of Romania, which includes limitations on freedom to marry, to act as a witness and to dispose of personal property⁹. It is easy to assume that such limitations applied throughout Latin Romania. In Venetian Coron and Modon, however, although there is little evidence on the working of the first two points, it is fairly clear that in practice the Commune's villeins were at an advantage over their counterparts in the Morea. In principle the outright ownership of property by all Greeks, villeins or not, was forbidden by Venice. This was clearly illustrated in a case of 1349 when, the bishop of Modon wishing to enfranchise one of his villeins, a special dispensation had to be obtained from the Senate so that the villein, as a Greek, was enabled to buy a piece of land «to establish himself and to earn a good living», for otherwise, in his free state and without the *stasis* which had been his unfree holding as a villein farmer, he would have lost his means of support¹⁰. This policy of parcelling out agricultural land in servile holdings in the hands of villein peasants naturally enabled the state to exact the maximum in taxes on the land, as Venetian citizens themselves, at that time used only to taxation on commerce, were loth to pay direct taxes in the colonies, for they associated them with the subject Greeks. In addition, if all the members of a community were villeins of the same lord, it would be reasonably straightforward for neighbours to take over land left vacant, together with the responsibilities attached to it¹¹. For this reason, regulations on the transference

8. See my unpublished thesis of the University of London, 1974. Some examples: 1361 August 9, *S. Misti*, 30, ff. 12v-13; 1401 April 22, *S. Misti*, 45, f. 72, *Sathas*, II, 21-4, *Régestes* II, p. 17, no. 1013; 1400 March 7, *S. Misti*, 45, f. 2, *Sathas*, II, 1.

9. D. Jacoby, «Les états latins en Romanie: phénomènes sociaux et économiques (1204-1350)», *Actes du XVe Congrès international des Études byzantines* (Athens, 1976).

10. 1349 September 26, *S. Misti*, 25, f. 55v, *Régestes* I, p. 67, no. 230.

11. e.g. 1347 May 17, *S. Misti*, 24, f. 13, *Régestes* I, p. 61, no. 197.

of the land in a peasant holding were numerous, so that the State could both keep track of the tax liability, and make sure that the land remained in the hands of a taxable person, a Greek from the local community rather than a Latin or an outsider¹². There were also regulations on the line of inheritance among Greeks in the absence of direct heirs, among whom the property would have been divided in the manner of Greek custom, and the *stasis* had to be transmitted following those rules¹³. Nor could land which was a *stasis* be disposed of in a man's lifetime without the permission of the authorities. A general regulation insisted that all land transfers in the colonies should have government approval, but this was probably intended as much to discourage the selling of land to a foreigner as the alienation of a *stasis* to a person exempt from the taxes which fell on it¹⁴. More specifically, it was forbidden to sell or mortgage a *stasis*, though to judge from the desperate tone of a regulation of 1459, this became a frequent occurrence during the economically difficult times of the last century of Venetian rule in the colonies¹⁵. The giving of part of a *stasis*, as a dowry, though allowed, was controlled by enforcing that prospective husbands were also villeins of the State, not villeins of feudatories in neighbouring Achaia nor of the Church, and that they had the approval of the State. In addition, a dowry forming part of a *stasis*, like any other such holding, had to pass to the next of kin on death¹⁶.

In the context of these restrictions, the document under discussion casts an interesting light on the actual conditions prevailing among the Greeks, and brings further evidence to substantiate the theory that in the Venetian colonies peasants could hold land in addition to a *stasis*, which could be disposed of freely without reference to their

12. 1335 July 3, *S. Misti*, 59, f. 38, *Sathas*, II, 421, *Régestes* III, p. 36, no. 2342; *Statuta*, 20 (undated). The strict control over the transference of property was undoubtedly prompted by fiscal motives almost wherever it occurred.

13. 1337 March, *Statuta*, 1; 1417 August 7, *S. Misti*, 52, ff. 39-40, *Sathas*, III, 162, *Thiriet*, *Régestes* II, p. 159, no. 1672 (mistranslated); on the Greek practice of partition of land, v. *D. Jacoby*, *Féodalité*, 36, *N. Svoronos*, *Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: le cadastre de Thèbes* (Paris/Athens, 1959), 33-4.

14. s.d. *Statuta*, 15.

15. 1459 December 3, *Statuta*, 31-2.

16. s.d., *Statuta*, 20; 1486 August 21; 1339 August 20, *Statta*, 71, 73.

overlord. There is no specific statement on the freedom or otherwise of the parties involved. All were undoubtedly Greeks, and, if free, their presence would indicate a higher level of enfranchisement than official attitudes might suggest, with an incidence of landowning greater than was officially allowed. It is much more likely that the three families, Ambella, Cognidi and Miristico were indeed villeins, but that they owned land in addition to their *stasis*, and that this was freely negotiable¹⁷. The document under discussion is no doubt an indicator that perhaps a considerable proportion of non-arable land was similarly held on free tenure. It is significant that in the notarial records of Coron and Modon, when a Greek is found bequeathing, selling or giving land as a dowry, in a high majority of cases it is a vineyard, garden or orchard which is in question. That such land was in the actual ownership of the peasants probably sprang partly from the recognition of the greater security of tenure which should be allowed to a grower on land where long-term crops like vines and olives were planted. The other major reason for allowing them to own vineyards and olive groves would be that the principal taxes associated with *stasial* land were assessed on the hearth, on livestock and on grain production, while wine and olive oil were taxed on sale. As a result, governments would have less need to control the ownership of vineyards and olive groves by keeping them in unfree tenure in the way which applied to agricultural land.

In spite of their station as villeins, all the participants in the Ambella case seem to have acted without asking permission of the administrators of the colony as the representatives of their lord, the State. That this was common practice is confirmed by the majority of cases involving wills and dowries of Greeks in Coron and Modon, though this may be an illusion created by the fact that notaries often put abridged versions of documents in their *breviariorum*, and they may well have left out this information. However, there is one recorded instance of a villein (*rusticus* in the document) who made his will «with

17. Both Jacoby and Ostrogorsky have decided with respect to different areas that although the overwhelming majority of documents concerning commerce and transference of land do not refer to the status of the Greek parties, it is inconceivable that these should all refer to free men in a context where other evidence indicates that the general condition of the peasant was that of the *paroikos* or villein. Ostrogorsky, *Paysannerie*, 43-50; D. Jacoby, «États latins», 40.

the knowledge and consent» of the castellan in Coron, but this may have been a precautionary measure to ensure the ease of transmission of an estate of significant size¹⁸. Apart from this, there is no evidence that in Coron and Modon the situation existed, as it did in other areas of Greece at that time, namely that villeins had to obtain the permission of their lord before they could make contracts of any sort. Even in other areas under Venetian domination there seem to have been attempts to regulate the activities of villeins more closely: in Crete brokers (*messeti*) had the responsibility of determining the personal status of the parties to contracts and of ensuring that villeins of either the Commune or of individuals were not party to any contract without the permission of their lord. In the case of Crete the notarial records occasionally show the rule in force: for instance, a villein sells wine in advance «with the consent of his master»¹⁹. However, in Coron and Modon, the villeins of the Commune do seem to have been allowed to participate in commercial business²⁰, and the permission of the castellan does not seem to have been necessary in the Ambella case, for if the Ambella and the Cognidi had gone through formal channels to obtain permission for their transaction, there would have been some record in the chancery which should either have prevented the later mistake from arising, or would at least have been mentioned by John Ambella in support of his case. Indeed, the recording of the dowry in the chancery was said to have been done only to give additional formality, rather than because it was essential.

This leads to the conclusion that even in the likely event that the parties involved were villeins, they were able to indulge in such activities without recourse to their lord, at least if the land were not part of a *stasis*. Otherwise the final appeal to the authorities would have involved the admission that illicit transactions had previously taken place. Alongside the fact that a villein could not alienate property which formed part of a *stasis*, it is apparent that certainly in Coron and Modon, and in other parts of Greece, villeins could hold

18. 1292 May 1, Pasquale Longo, notaio in Corone, 1289-93, ed. A. Lombardo (Venice, 1951), 64-5.

19. 1270/1 February 15, Pietro Scardon, 41-2; S. Borsari, *Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo* (Napoli, 1963), 88; 1318/19 January 3, Duca di Candia-Bandi (1313-1329), ed. P. R. Vidulich (Venezia, 1965), 73-4.

20. v. Jacoby, «États latins», 40.

land which their could then lease, pawn, or otherwise alienate in the way shown in the document²¹. It seems that this type of land was very often an orchard, vineyard or garden, part of large plots in a village divided among several households with no very visible demarcation between the allotments, as is common today, not only in Greece, but in Southern Italy and France as well, so that disputes of the kind related here would often arise. In the parts of Greece under Byzantine rule there is similarly much evidence of the free transfer of land and trees by peasants whose great numbers indicate that at least some of them must have been *paroikoi* — some indeed are known to have been²².

There is further evidence to support the view that peasants could hold land in addition to a *stasis* and that this could be disposed of without reference to their overlord — who, as has already been mentioned, was the Venetian State in most cases in this colony. This evidence is contained in a document of 1417 in which the villeins of Coron complained at innovations in the regulations applied to them. Among other things a recent castellan had ruled that a *vilana* who had no children could no longer bequeath her dowry, assuming it not to be part of a *stasis*, to whomever she wished, but must let it descend to the nearest relative in the manner prescribed for a *stasis*²³. Similarly he tried to prevent childless men from leaving their moveable goods and property which they might have acquired in addition to their *stasis*, to their friends and relations. The implication is clearly that they had previously been allowed to do this. The petitioners assured the government that they did not intend, in using the liberty of disposal of their property to allow the commune to suffer by allowing their goods to pass to strangers to the community. After due consideration, the Senate then allowed a return to the previous practices, on condition that the beneficiaries of such wills should be villeins of the commune²⁴. This policy clearly derives from the ancient peasant's preemption right, which still operated in Byzantine Greece. In maintaining

21. e.g. G. Ostrogorskij, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine* (Bruxelles, 1954), 296; Régime, 272-3.

22. Ostrogorskij, *Paysannerie*, 43-50.

23. see n. 14 above.

24. 1417 August 7, *S. Misti*, 52, ff. 39-40, *Sathas*, II, 162, *Régestes* II, p. 159, no. 1672 misses the point of this regulation, whose underlying assumption is that villeins with children should wish to pass their property on to them.

the traditional restriction on the disposal of property which had always applied to *paroikoi* and dependent peasants equally, Venice was trying to prevent the dilution of communities of villeins by outsiders who might not have the same legal obligations, or who might even not come under Venetian jurisdiction. This concern is reflected in the legislation Venice introduced to prevent the daughters of villeins of the State from marrying Latins or villeins of Achaian lords, or of the Church, since in all these cases the *vilane* would have become exempt from obligations to the Venetian State²⁵. Once such a situation was prevented from arising the Republic was prepared to regard other land transactions as acceptable²⁶. In this regard the villeins of the commune in Coron and Modon seem to have been more fortunate than many *paroikoi* of pronoiars in Byzantine Greece and villeins of independent feudatoris both in Achaia and in other Venetian territories, where, in default of direct heirs, the lord claimed the right to the personal property of the peasant²⁷.

There is nothing to show whether the land whose possession Am-

25. On the preemption right, v. *Ostrogorskij*, Paysannerie, 45-9. v. nn. 12 and 16. Freemen are not mentioned here. When considered alongside other regulations affecting Greeks the main conclusion to be drawn is that this is a category which barely existed. Another example of a regulation, apparently intending to embrace the entire population of the colony and which does not mention Greek freemen appears in 1410, when the government was raising contributions to the repair of fortifications at Modon. A tax was levied on property owners in the city (Latins), while villeins of the State were to provide labour. Villeins of the Church were to participate in this 'since they will enjoy the benefit'. These two regulations are also evidence on the non-existence of villeins of individuals in the colonies of Coron and Modon. 1410 December 23, *S. Misti*, 48, f. 200, *Sathas*, II, 237, *Régestes* II, p. 95, no. 1398. The subject is also considered by *D. Jacoby*, «Un aspect de la fiscalité vénitienne dans le Péloponnèse aux XIVe et XVe siècles: le 'Zovaticum'», *Travaux et Mémoires* I (1965), 405-420. In fact the peasants themselves disliked the settlement of strangers in the community, and had protested at the government's giving of vacant *stasia* to scribes and *personis extraneis*. 1345 April 7, *S. Misti*, 22, f. 86. *Régestes* I, p. 57, no. 177 does not mention.

26. Comment must be made on the surname of the prospective son-in-law in the case, as an indication of the mobility of the peasant from village to village, even across frontiers, though, of course, the origins of his family in Kalamata may even antedate 1204.

27. *Ostrogorskij*, Paysannerie, 43-6; *Jacoby*, «États latins», 14, 39; *Assises de Romanie*, 198, 184-6.

bella was contesting was extensive or contained only one olive and a few vines, but the passing references indicate that the parties involved were of some status, for Theffillato Miristico had not only enough money to advance a loan, but also enough to buy land of his own so that the origins of John Ambella's portion became lost. Ambella himself, though impoverished in around 1323, had some occupation which had taken him to Venice at the crucial time when the impending transfer of his land was being published. That he was engaged in trade is a possibility, though he may have been merely a sailor or the servant of a Venetian, but he had certainly somewhere gained the self confidence to launch his appeal to the Senate. It must also be assumed that the appeal involved at least some expense which would discourage men without the necessary funds. This is confirmed by the paucity of records of such cases, and might lead us to assume that John Ambella had prospered after 1323 and that the value of the land in dispute merited an appeal.

The procedure by which Challi Miristico settled the land on her son-in-law casts a positive light on one facet of local administration. The plaintiff found no fault with it, but presents instead a plea that accidents had prevented the normal safeguards from working, so that it can be assumed that this was the means normally adopted. Notice was sent to the local governor, the castellan, so that the *vetrani*, village elders, could be sent out to survey the boundaries of the land in question. This they did, following the directions of the son-in-law. The details of the transfer were then publicly proclaimed so that local people and interested parties, such as creditors, could put forward any objections. As no-one did, since Ambella was abroad, the transaction was registered in the courts so that there could be no question later.

The stages in this procedure all required payments to the courts, as is shown by a list of fees dating from 1414: «for searching for any chancery document which might be required, four *soldi* each; for writing out the boundaries of lands, as it pleases the overseer: for each *strida* (proclamation) and for each parcel of land separately, seven *soldi*; for representation and contradiction, two *soldi*; for cancelling each representation, two *soldi*²⁸.

28. 1414 June 26, Statuta, 120. The preamble makes it clear that this is merely an updating of an existing fee.

The recording of such a transaction in the courts was a precaution to secure its validity, particularly for a Greek. The holding of the land would then be entered in the *catastica*, the land registers, and available for inspection should a dispute arise²⁹. It may be that Ambella's title to his land was not so recorded, though equally a mistake could have been made when marking out the boundary. The *catastica* were supposed to contain exact descriptions of land held, but this was not always the case. The government was well aware of this and took steps to remedy the situation, for since the *catastica* were the documents to which recourse was made in disputes over the possession of land, it was imperative that they should contain precise and accurate information³⁰. In 1345 the castellans were enjoined to seek out any pieces of land not entered and to *passare et mensuare* each when a new copy was being made³¹. Although the castellans were responsible for its compilation, the day to day revision which resulted from purchase and sales of land was made in the chancellors office³². In the course of time the register could become very disorganised with numerous alterations and in many different hands, a state of affairs reported in 1345 when the government felt that a fresh start should be made. This situation, which was common, could lead to numerous mistakes³³.

Another limitation on the effectiveness of the register proved to be the unwillingness of the Greek rural population to record their transactions. One disincentive was financial since, in addition to the fees already mentioned, payment had to be made to the chancellor

29. The *catastica* took their name from the Byzantine *katastichon*, but in Venetian usage the name applies rather to a record of land holding than to tax liability. The only tax which appears to have been recorded in it was the *acroscopicum*, which was attached to land rather than to landholders. Other tax liability was recorded in the census records, always known as the *anagraffi*; v. N. Svoronos, *op.cit.*, 19-33.

30. e.g. 1377 May 24, MC Novella, f. 172 v.

31. 1345 April 7, *S. Misti*, 22, f. 86 v, Régestes I, p. 57, no. 177.

32. In Crete, the original was kept locked away, with a copy available for consultation. Alterations were then inserted in the original once a week: G. M. Thomas, «Commission des Doges Andreas Dandolo für die insel Creta vom Jahre 1350», *Abhandlungen der Philosophische-Philologischen Classe der K. Bayerischen Akademie der Wissenschaften XIV*, p. 211.

33. On this type of register, v. Svoronos, *op.cit.*, 28-9.

at the rate of one *tornesio* in the hyperperon (1,25%) for the first hundred hyperpera of the land value and half a *tornesio* thereafter, merely for recording entries in the *catastica*³⁴. Another reason, and perhaps the most common, was that a transaction involving the alienation of stasial land or the dowry of a *vilana* if she happened to marry outside the community, was among those which were prohibited by the government, and therefore no Greek in these circumstances would have registered such dealings. Moreover, the fact that the recording of the business in question here is described in such detail would indicate that it was far from automatic and that it seems to have become a habit for Greeks not to register their land transfers. In this they were apparently abetted by the Greek notaries they employed, who made out testaments, contracts and sales of the goods of villeins without submitting copies of the documents to the chancery. Latin notaries were licensed and had to publish all their acts in their *breviaria* which were then deposited in the chancery, but as late as 1459 Greek *tabellioni* were not subject to any such capitaluries. After 1467 all acts of Greeks were invalidated if not actually seen and subscribed by the chancellor³⁵. Prior to that the validation of documents in this way certainly existed, for from early times in Constantinople and other Venetian colonies the *breviaria* of notaries were held to need to be validated by the signature of a rector or councillor³⁶. No surviving *breviaria* of Coron and Modon bear witness to the operation of this rule there, but clearly among Greeks, even not compulsory, it was used to give additional validity, for in 1414 a list of fees due to the chancellor contains «*per robarar le carte de griexi debia haver el nomico secondo usanza per cadauna soldi x*»³⁷. Our document of 1347 shows the same impulse at work. In this case, especially if the land's origins might be open to question, it was clearly in the interests of Kalamatiano and his mother-in-law, Challi Miristico, to observe all the formalities so that the record should be set straight for the future. This is presumably why they decided to call on the *vetrani* to pace out the boundaries.

34. 1390 March 10, *S. Misti*, 41, f. 66 v; 1414 June 26, *Statuta*, 120-121.

35. 1459 October 29, *Stauta*, 30-31, Act amplified 1466/7 February 15, p. 35.

36. *M. Roberti*, *Le Magistrature giudiziarie veneziane e i loro capitolari fino al 1300 I* (Padova, 1907), 232.

37. 1414 June 26, *Statuta*, 121.

These officials figure frequently in local regulations and formed the point of contact between governors and governed. Their name and functions link them with *anciani* in Frankish Morea, and *πρωτογέγοντες* in areas under Byzantine rule³⁸. It seems that they were appointed by the government, or elected by the community on account of their seniority, wealth or experience, probably one or more from each village, and their position is seen very clearly to be that of the agents through whom the Venetians realised government in the countryside. It must have been a dubious honour to be faced with the attendant difficulties of avoiding rancour from their neighbours and displeasure from their masters. In their capacity as senior members of the Greek community they were used by the governors of the colonies in an advisory capacity. In Coron, three of them were appointed annually by the castellans as *vetrani* of the city to help judge wrongs done to individual peasants³⁹. For this they received no payment, but they were by long custom exempt from half of one of the taxes, the *zovatico*⁴⁰.

A major responsibility, in fact a liability of *vetrani* lay in the collection of the taxes of the peasants, and bringing them to the chancery in the cities. One reference states explicitly that one *vetran* was appointed every year in each *casal* for the purpose⁴¹. At one time, it was reported, the *acrosticum* was collected by them, but the tax fell due so long before the *vetrani* had to pay it in to the treasury that they tended to lose or spend it in the meantime. As a result, they were instructed to hand on the money as it was collected, on Tuesdays and Fridays⁴². It seems that they were even responsible for the taxes they were unable to collect, for in 1407, when the Senate was considering remitting some taxes which could not be paid because of the Turkish

38. Régime, 263; F. Dölger, «Sechs byzantinische Praktika des 14 Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon», Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse 28 (1949), p. 19, no. 44.

39. 1417 August 7, *S. Misti*, 52, f. 40, *Sathas*, III, p. 163, Régestes II, p. 159, no. 1672.

40. v. Jacoby, «Zovaticum».

41. 1414 August 20, *S. Misti* 50, f. 141 v, *Sathas*, III, 69, Régestes II, p. 127, no. 1545. A *casal* seems to have corresponded to the English manor as an administrative unit.

42. 1415 May 6, *S. Misti*, 51, f. 21, *Sathas*, II, p. 111, Régestes II, p. 134, no. 1575.

raids, it was said that the inability to pay had put both peasants and *vetrani* into debt, causing them to flee⁴³. At a late date they also collected the tithe on small animals, but it is by no means certain whether this always applied⁴⁴. Other payments such as the *zovatico* and the *parapisino* were rendered by the peasants directly to the chan-cery.

In some ways the *vetrani* acted as agents of the courts: they delivered summonses and collected testimonies, as well as fines and other money due to the courts⁴⁵. They probably had to call meetings of their villagers to impart instructions from, or gather information for, the government, for they, along with bailiffs, were exempt from the congregation law which forbade the gathering of assemblies of more than six people⁴⁶. They were also given the responsibility, after the beginning of the fifteenth century, of reporting changes in their community in the population both of men and animals, for entry in the tax census, the *anagraffi*. This must have been another invidious task, for the penalties for failure to bring the information were severe, ten hyperpera for a first offence, shaving of the head and beard for a second, and branding on the face for a third⁴⁷. Along with these other duties associated with their position as agents of the courts was the office seen in the document under discussion - that of supervising conveyancing. They undertook the work involved in the establishment of a villein on a *stasis*, whether by inheritance or a new grant⁴⁸. Clearly they were similarly involved in the transference of land held on free tenure. This document shows the precise nature of the work involved in those cases: the pacing of the boundaries, the proclamation, and the receiving of objections if there were any. In this respect they became arbiters on questions of land boundaries where the owners did not have a precisely worded deed, as in this case. There is another

43. 1406/7 February 21, *S. Misti*, 47, f. 92, *Sathas*, II, p. 165-6, *Régestes* II, p. 65, no. 1244.

44. 1483 June 22, *Statuta*, 127.

45. c. 1339, *Statuta*, 3; 1415 September 22, *Statuta*, 125-6.

46. c. 1346, *Statuta*, 15.

47. 1415/16 January, *Statuta*, 127. In this regulation the reference is actually to *zuradi di casali*, but there can be little doubt that *vetrani* are intended. The name *zuradi* is also found in similar contexts in Achaia: *Régime*, 262.

48. 1415 September 22, *Statuta*, 125-6.

similar example found in the earliest reference to *vetrani* in Coron and Modon, in 1291. A widow, apparently Greek, Irene Griii, left her portion of a vineyard in her will, with the note that, should the beneficiary sell it, the *vetrani* would be able to determine its actual extent⁴⁹. One can imagine that such an occasion would have produced the same procedure as that recorded in 1347.

The investigation of this document raises several problems which it does not solve. Only detailed research into the notarial documents originating in the Venetian colonies of Romania can hope to present a clear picture of the extent of property owning among Greeks, the variety of their financial transactions and the customary terms of leases and contracts. This document adds a little to the picture which is being assembled of the status of the Greek peasantry. It does strongly confirm the evidence found elsewhere that the Greek peasantry of Coron and Modon had a wide freedom of action in their economic lives. It is already known that even those settled on a *stasis* had a certain freedom of movement provided they continued to acquit their dues⁵⁰. They were also allowed to take part in numerous small trading ventures⁵¹ as well as negotiate in their immoveable property. It is fairly clear that, with the *paroikoi* of Byzantine Greece, Venetian villeins were often in a more favourable position than those of Frankish feudatories, for it appears that the regulations governing their activities were not severely enforced. The link between the Greek subjects and the Venetian administration in such transactions was the *vetrani*, who acted as the intermediary between government and governed. The decisions concerning the lives of the subjects were taken by the local authorities, the castellans and chancery of Coron and Modon, but in the last resort, as this document amply illustrates, it was possible to appeal to the Venetian Senate. In spite of the known attempts of Venice to keep all her subjects in a condition of villeinage, it is clear that they enjoyed both the opportunity for economic prosperity and the protection of their civil rights.

49. 1291 July 1, *Pasquale Longo*, op.cit., p. 43, no. 56.

50. v. *David Jacoby*, «Phénomènes de démographie rurale à Byzance aux XIIIe, XIVe et XVe siècles», *Études Rurales* 5-6 (1962), 177-184.

51. An as yet unpublished document of 1328 shows the rural peasantry of Coron participating vigorously in the overland trade into the Peloponnese: *Commemoriali* 3, f. 44 v.

1347 november 16
die xxvi to Novembris
Capta

Senato *Misti* 24, f. 48v

Cum Johanes Ambella de Corono, eius nomine ac vice et nomine Theodori, Johanes et Kalli consanguineorum suorum nobis exposuerit quot iam annis quinquaginta elapsis, Theodorus et Niceta Ambella, fratres et patres predictorum, habuerunt unum campum ad rehedicandum vineas et olivetum a Johane et Paulo Cognidi, hominibus ecclesie. Et quod iam anni vigintiquinque vel circa ipso Johane Ambella et dictis eius consanguineis ad debilem conditionem deductis, nec habentibus de quo ducere vitas suas, fuerunt in concordio cum heredibus dictorum Johanis et Pauli Cognidi de dividendo in presencia bonorum hominum dictum campum. Qua divisione facta, idem Johanes Ambella pignoravit partem suam Thefillato Miristico usque ad certum tempus et cum certis conditionibus in pignoratione contentis. Et quod post mortem dicti Thefillati, Challi Miristici eius uxor et sola fidei commissaria volens designare dotem cuiusdam filie sue Marco Kalamatiano, eius genero, petiit a viro nobili domino Johane Gradenico tunc castellano¹ ibidem quod mitterentur veterani, secundum consuetudinem patrie, ad accipiendum certos confines unius territorii empti per dictum quondam Thefillatum ab heredibus dictorum Cognidi. Quos veteranos idem dominus Johanes, secundum dictam petitionem sibi factam transmisit. Cunque idem Johanes Ambella dicat quod ipsi veterani ignorantes premissa passaverunt dictum territorium secundum informationem eis factam per dictum Marcum Kalamatiano, absente dicto Johane Ambella et hoc ignorante, qui erat Veneciis pro aliis factis suis, includendo in dicta passatione campum predictum. Et quod idem Dominus Johanes, precedentibus ordinate stridis in

1. castellan 1344-6.

talibus consuetis, quia nemo contradicens comparuit, fecit dictum campum scribi dicto Marco ut in actis curie Coroni dicit distinctius contineri. Et petat sibi in hoc de opportuno remedio provideri, ne propter eius absenciam recipiat tantum dannum. Vadit pars secundum consilium rectorum qui fuerunt ibi quod commitatur castellanis Coroni et Mothoni quod non obstante eorum commissione nec eo quod factum est per dictum dominum Johanem Gradenico, audiant iura dicti Johanis Ambella et alterius partis, et dictum factum audiant et examinent et in eo terminent, diffiniant et sententient, sicut eis videbitur iustum. Et si consilium etc.

TRANSLATION

The deposition of John Ambella of Coron on his own behalf and on that of his cousins, Theodore, John and Challi:

Fifty years ago the brothers Theodore and Nicetas Ambella, fathers of the above took (possession of) a field from the men of the Church, John and Paul Cognidi for the planting of vines and olives. Then, about twenty-five years later, the said John Ambella and his cousins, who had been reduced to straitened circumstances, no longer having the means of livelihood, reached an agreement with the heirs of the aforementioned John and Paul Cognidi to divide the field, in the presence of reliable witnesses. When this had been done, John Ambella pawned his share to Thefillato Miristico for a stated period and with certain conditions. After the death of the said Thefillato Miristico, his wife and sole executrix, Challi Miristico, wishing to settle a dowry for her daughter onto her son-in-law, Marco Kalamatiano, requested the noble lord Giovanni Gradenico, then castellan, to send the *vetrani*, as was customary in the land, to take a note of the boundaries of a parcel of land bought by the late Thefillato from the heirs of the Cognidi. Following this petition, the Lord Giovanni sent the *vetrani*, and they, unaware, as Ambella records it, of what had happened, walked the boundaries on the information supplied to them by Marco Kalamatiano. John Ambella himself knew nothing of this, being absent in Venice on business, and so the walking of the boundaries came to include the aforementioned field.

The Lord Giovanni, having observed that no one raised any objections when the customary proclamations were made, had the field entered in the name of the said Marco, so that it should be the more clearly contained in the acts of the court of Coron.

So (John Ambella) seeks that he should be provided with redress against receiving such a wrong as a result of his absence.

The proposal is agreed, following the advice of the rectors who have been there that the castellans of Coron and Modon should be instructed that, regardless of the terms of their commission, and of

what has already been done by the Lord Giovanni Gradenico, they should hear the rights of the case of the said John Ambella, and of the other side, and should hear about the affair and should examine and determine, define and give judgement, as seems just to them. And if the (existing) rulings are contrary, etc. (i.e. they should be overruled in as much as the above decision overrides them).

**DIE BYZANTINISCHE MEDIZIN IM LICHT
DER ANONYMEN SATIRE «TIMARION»**

EVANGELOS KONSTANTINOU/Würzburg

I

«Timarion oder über seine Leiden» — Τιμαρίων ἢ περὶ τῶν κατ' αὐτὸν παθημάτων — ist eine der gelungensten Imitationen lukianischer Satire in der byzantinischen Literatur. J. Dräseke hält dieses Werk für «eines der besten in den Bahnen des Lukianos sich bewegendenden Erzeugnissen byzantinischen Witzes»¹. Selbst der im Lob sparsame Krumbacher ist von der Leistung des anonymen Autors dieser Satire befriedigt². Die Form, der er sich hier bedient, gehört zu den uralten Genera der amüsanten und ergötzenden Unterhaltung, nämlich der Hadesfahrt. Schon in der mythischen Urzeit hören wir von der geheimnisvollen Fahrt des Orpheus Herakles und Theseus (in das Reich der Schatten), die dann wieder wohlbehalten zur Erde zurückkehrten. Die Hauptquelle aber für die späteren Nekyomantien, die der Unterhaltung der Leser und Hörer dienten, ist zweifellos der 11. Gesang der Odyssee. Später wird dieses Motiv bei Platon, am Schluss seines Staates, im philosophischen Sinne ausgedeutet³. In dieser Form begegnet uns die Hadesfahrt auch bei Plutarch⁴. Die Fahrt Timarions aber in das düstere Gefilde des Hades dient ausschliesslich der Satire. Sein Vorbild ist der syrische Spötter Lukian, den A. Ellissen treffend als den «Voltaire des 2ten Jahrhundert» bezeichnet⁵. Die grosse Ähnlichkeit dieses Textes mit einigen Werken Lukians, wie z.B. die «Nekyomantie des Menippos», die «wahre Geschichte» und

1. Byzantinische Hadesfahrten, Neue Jahrb. f. d. Klass. Altertum 29 (1912) 353. Ähnlich äussern sich darüber auch G. Soyter, Humor u. Satire in der byz. Literatur, Bayer. Blätter für das Gymnasialschulwesen, München 1928, 224-225; B. Hase, Notices et extraits 9 (1813)², 158 u. A. Ellissen, Analekten der mittel-u. neugriech. Literatur, 4. Teil Leipzig 1860, 17 ff. (München 1897³).

2. Geschichte der byz. Literatur, 467.

3. X. Buch 614 b ff.

4. Fragm. bei Eusebios, Proep. evang. XI 36, 1 — GCS VIII³ 74, 11 ff. (c.f. R. Romano a.O. 14 Anm. 10).

5. a.O. 3.

die «30 Totengespräche», brachten diesen Text in die Sammlung seiner Dialoge. In dem griechischen Kodex der Vaticana aus dem 14. Jahrhundert folgt diese Satire unmittelbar nach dem 149. Dialog des Lukians.

Über die Zeit der Entstehung dieses Textes sind die Byzantinisten einig. Er gehört gemäss seiner kulturhistorischen Anspielungen in die erste Hälfte des 12. Jahrhunderts⁶. Die Frage der Autorschaft aber bleibt bis heute offen. Abgesahen von. J. Dräseke, der Timarion für den wirklichen Autor dieses Werkes hält⁷, haben die übrigen Forscher verschiedene Hypothesen aufgestellt. Der erste Editor dieser Schrift, B. Hase, hat darüber keinen konkreten Vorschlag gemacht. H. Hunger hat neuerdings die alte Hypothese des La Porte du Theil⁸ von der Autorschaft des Theodoros Prodromos aufgegriffen. In der Einleitung seiner sorgfältigen Ausgabe der «Katomyomachia» des Theodoros Prodromos, macht er auch auf die Parallelen zwischen ihm und dem anonymen Autor der Satire aufmerksam⁹. Trotz der dort erstellten Tabelle übereinstimmender Wörter und Wendungen scheint diese Hypothese nicht unanfechtbar zu sein. Das Hauptargument gegen diese These ist das profunde medizinische Wissen dieses unbekannten Autors. Er scheint ein Arzt gewesen zu sein oder mindestens ein Sophist, der über enorme medizinische Kenntnisse verfügte. Theodoros Prodromos, trotz seiner gelegentlichen medizinischen Termini, seiner Verse auf die 12 Monate¹⁰ und eine satirische Schrift, Ἀγμιος ἡ Ἰατρὸς, in der er einen Zahnarzt aufs Korn nimmt, scheint sich mit der Medizin nicht ernsthaft befasst zu haben. Mehr an Wahrscheinlichkeit gewinnt die These des R. Romano von dem berühmten ἀρχίατρὸς, und dem Literaten Nikolaos Kallikles¹¹. Diese Meinung wurde zuerst von russischen Gelehrten vertreten (Sofia B. Poliakova,

6. Darüber s. auch R. Romano, Pseudo-Luciano, Timarione, testo critico, introduzione, traduzione commentario e lessico, Napoli 1974, 13 Anm.

7. a.O. S. 361.

8. Notices et extraits Bd 8 (1810) 128.

9. Der byzant. Katz-Mäuse-Krieg, Theod. Prodromos, Katomyomachia, Einleitung, Text u. Übersetzung, Byzantina Vindobonensia, Bd. III, Graz-Wien-Köln 1968, S. 61-63.

10. I. L. Ideler, Physici et medici graeci minores, Vol. I, 418-420.

11. a.O. 27-31.

I. B. Telenkov und Je. E. Lipšic)¹².

Eine zentrale Frage der damaligen byzantinischen Medizin bildet den Kern dieser geistvollen Satire, deren Inhalt in Kürze folgender ist: Timarion, der Held der Geschichte, erzählt seinem Freund Kydion von seinem schrecklichen Leiden, einem heftigen Fieber, verbunden mit einer Leberentzündung, das ihn während seines Aufenthalts in Saloniki anlässlich der grossen Feier des hl. Demetrios befiel. Das Hauptsymptom dieser Krankheit war ein unterbrochener Durchfall, bei dem helle Galle und Blut flossen. Trotz der Krankheit wollte sich Timarion auf den Heimweg machen. Als er aber in einem Wirtshaus am Evrosfluss Rast machte und schlief, erschienen ihm zwei fürchterliche Totenführer, die seine Seele aus seinem Leib rissen. Ihrer Ansicht nach gehörte der arme Timarion dem Reich der Toten an, da er bei seiner Krankheit einen der vier Kardinalsäfte des menschlichen Organismus, nämlich die helle Galle, verloren hatte. Das verstosse gegen das medizinische Grunddogma des Asklepios und Hippokrates. Im Hades aber gelingt unserem Helden, dank der rhetorischen Spitzfindigkeit seines ehemaligen Lehrers, Theodoros von Smyrna, der ihn bei dem dort veranstalteten Tribunal verteidigte, wieder zur Erde zurückzukehren.

Der Inhalt dieser Satire, ist also das Grunddogma der Humoralpathologie. Der Autor dieses Werkes, mit seinem übermütigen Witz, will damit seine Leser erheitern und unterhalten. Abgesehen davon dienten solche Satiren als Ventil für die byzantinische Gesellschaft, die der strengen Aufsicht ihrer Machthaber unterlag. Geschützt unter dem Mantel der Anonymität konnte man die Mächtigen der damaligen Zeit mit beissendem Spott geiseln. Auch ähnliche Wege suchten die Byzantiner, wenn sie gegen ihre sozialen Misstände protestieren wollten. Wie wenig Verständnis die byzantinischen Kaiser für Freimut hatten, zeigt am besten das traurige Beispiel des Johannes Mauropus, dem sein Kaiser die Fortführung seines gesichtlichen Werkes verbot¹³. Die Spottlust der Bewohner der Hauptstadt von Byzanz ist uns aus vielen Spottversen, Sprichwörtern und satirischen Schrift-

12. «Vizantijskaia satira Timarion» in: Vizantijskij Vremennik VI (1953) 357-365.

13. Darüber s. J. Dräseke a.O. 346-347, P. de Lagarde, Ioannis Euchaitorum metropolitae quae... supersunt, Göttingen 1882, 50 u. H. G. Beck, Das byzant. Jahrtausend. München 1978, 129.

en bekannt. Sie standen den einstigen Antiochenern¹⁴ und Alexandrinern¹⁵ in keiner Weise nach. Die Spottlust der Byzantiner konnte manchmal dramatische Züge annehmen; es gehörte zu den Strafen in Byzanz, dass der Delinquent öffentlich durch die Strassen geführt und dem allgemeinen Spott preisgegeben wurde¹⁶. Der Hang zum Spott und Witz ist auch bei den heutigen Neugriechen bezeichnend, z.B. sind die Mehrzahl der Leute in den Dörfern nur mit ihren Spitznamen bekannt.

Daher versteht man die Vorliebe der Byzantiner für den syrischen Spötter Lukian. Im 12. Jh., in dem die Satire «Timarion» entstand, beobachtet man einen Aufschwung zum Studium der lukianischen Schriften¹⁷. Charakteristische Vertreter dieser Richtung sind u.a. Theodoros Prodromos, Nikephoros Basilakes und Michael Haplucheir¹⁸. In dieser Zeit aber herrschte gleichzeitig der Geist strenger byzantinischer Orthodoxie, der mit der Regierung des Alexios Komnenos begonnen hat. Der übertriebene Eifer einiger Gelehrter für das Studium der profanen Weisheit, wie z.B. Michael Psellos, seines Schülers Johannes Italos¹⁹, des Eustratios Garidas²⁰ und Soterichos Panteugenēs²¹, hat zu diesem harten Kurs beigetragen. Die offizielle Kirche hielt diese neue Welle für suspekt²² und versuchte sie mit ihren

14. Über ihre heissende Satire s. vor allem die Schrift des Kaisers Julian, *Μισοπάγων* (Bartfeind).

15. Siehe die Berichte des Herodian Hist., IV 9.

16. Ph. Kukules, *Βυζαντινὸν βίος καὶ πολιτισμός*, τόμ. Β. II, Αθήναι 1948, S. 152 ff., τόμ. Γ, Athen 1949, S. 222-223.

17. Während der Komnenenzeit beginnt eine Neubelebung der klass. Studien überhaupt. Ob man von einer komnenisch-literarischen Renaissance sprechen kann, wie Krumbacher (S. 17) es tut, ist fraglich. A. Heiseenberg, in seiner Studie über das Problem der renaissance in Byzanz (Hist. Zeitschr. 133 (1925) 393-412) u. neuerdings H. Hunger in seinem Aufsatz, Die byz. Literatur der Komnenenzeit (Variorum Reprints, London 1973, 61) sind gegen diese Annahme.

18. Darüber s. auch R. Romano a.O. 17.

19. vgl. P. Joannou, Die Illuminationslehre des Michael Psellos und Johannes Italos, Ettal 1956, 26-29.

20. siehe H.-G. Beck, Kirche u. theolog. Literatur im byzant. Reich, München 1977², 339 ff.

21. vgl. H.-G. Beck, ebenda, 623.

22. Darüber s. auch A. Garzya, Literarische und rhetorische Polemiken der Komnenenzeit, in: Storia e interpretazione di testi bizantini Variorum Reprints, London 1974, VII, 10-11; Ders. Precisazioni sul processo di Nikephoro Basilace, Byzantion 40 (1970) 309-316.

Anathematismen zum Stillstand zu bringen. Die Satire «Timarion» mit ihren Anspielungen bezieht Stellung zu dieser Kontroverse und ihr Autor scheint Anhänger der progressiven Richtung zu sein. Daher bildet dieses Werk, wie es H. G. Beck richtig charakterisiert hat, ein «Denkmal einer merkwürdigen Liberalität»²³. Dieser Text hat die frommen Byzantiner noch 100 Jahre später schockiert. Dies zeigt am besten das Beispiel des Konstantinos Akropolites, der es den Flammen übergeben hätte, wenn dieses Werk sein eigenes gewesen wäre²⁴.

II

Nach dieser Einführung wollen wir uns nun mit dem eigentlichen Thema befassen. Dazu gehören die medizinischen Angaben, die den Kern dieser Satire bilden. Owsei Temkin hat in seiner Studie «Byzantinische Medizin»²⁵ auf die Bedeutung dieses Werkes aufmerksam gemacht, ohne sich jedoch mit der Besprechung der einzelnen medizinischen Bemerkungen zu befassen. Der unbekannte Autor mit seiner übermütigen Laune wollte hier nicht die medizinischen Autoritäten seiner Zeit in Frage stellen, wie es bei anderen Satiren medizinischen Inhalts der Fall ist. Dazu gehört vor allem die spätere Satire der Paläologenzeit «Mazaris Aufenthalt im Hades» die die zeitgenössischen Ärzte als *βροτολοιοί* (Menschenvernichter)²⁶ brandmarkte. A. Ellissen hat nicht Recht, wenn er unsere Satire mit diesem Werk oder mit den viel späteren Satiren Molière's auf eine Ebene stellt²⁷. Unsere Satire «macht sich zwar über die Traditionen und Praktiken der byzantinischen Medizin lustig, aber sie nimmt sie an»²⁸, wie O. Temkin richtig beobachtet hat.

23. Das byzantinische Jahrtausend, 131.

24. Diese Kritik des Konst. Akropolites enthält seiner Brief an einen anonymen Freund, der zuerst von *M. Treu* ediert wurde. B.Z. I. (1892) 364-365. Jetzt besitzen wir eine neue kritische Ausgabe dieses Briefes von *R. Romano* (Timarione, 43-45).

25. S. 435-468 (Antike Medizin, WdF CCXXI, Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt 1971, hrsg. v. *Hellmut Flashar*).

26. S. 189 (nach der Ausgabe von *A. Ellissen*, Leipzig 1860).

27. a.O. 317 Anm. 6.

28. a.O. 468.

Medizin, Arzt, Patient oder Krankheit waren von jeher beliebte Themen der Satire. Gerade Lukian, dem unser Autor vor allem in seiner Nekyomantie so nahe steht, hat mit seinem geistreichen Dialog «τραγωδοποδάρχα» ein Musterbeispiel medizinischer Satire gegeben. Der byzantinische Epigrammatiker Agathias aus Myrina (6. Jh.) macht sich in seinen Versen über einen Arzt lustig. Der eitle Arzt bildet das Thema eines Spottgedichtes des Christophoros von Mytilene (a. 1000-1050). Theodoros Prodromos, den wir schon erwähnten, nimmt sich in seinem Werk *Δήμιος ἡ ἱατρὸς* einen schlechten Zahnarzt seiner Zeit vor. Ein Arzt, der seinen Patienten mit seiner falschen Diagnose und Therapie gefährdete, wurde in byzantinischer Zeit nicht nur Thema einer harmlosen Satire, sondern auch hart bestraft und öffentlich geschmäht²⁹.

Den Inhalt der Satire des «Timarion» bildet ein Grunddogma der byzantinischen Humoralpathologie. Daher besitzt diese Schrift eine gewisse Aktualität für die Geschichte der Medizin in der ersten Hälfte des 12. Jh. Die Krankheit, von der Timarion befallen ist, wird als ein heftiges Fieber, *λάβρος πυρετός*³⁰, bezeichnet. Das Fieber, dessen Art hier auf humoristische Weise besprochen wird, aber durchaus den medizinischen Ansichten der damaligen Zeit entspricht, gibt dem unbekannten Autor den Anlass, die Problematik der Humoralpathologie, die die byzantinischen Ärzte seiner Zeit beschäftigte, auf satirischen Weg zu erörtern. Die Grundlage der byzantinischen Medizin bildet die hippokratische Humoralpathologie, so wie sie von Galen vertreten wird. Wenn die byzantinischen Ärzte in ihren Schriften von dem göttlichen, dem besten aller Ärzte, Hippokrates, sprechen, so ist hier ein galenischer Hippokrates gemeint³¹. Den grossen Archegeten der griechischen Medizin haben sie durch die galenischen Kommentare gekannt. Galen, wie bei den anderen byzantinischen Ärzten, wird auch hier als der göttliche Arzt gefeiert — *ὁ γὰρ μὴν δαιμόνιος ἱατρὸς*³²

29. Darüber s. *Ph. Kukules*, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, τόμ. 6, 'Αθήναι 1957, 22.

30. Tim. Kap. 11, S. 60, 292 (alle Zitate aus der Satire des Timarion in diesem Aufsatz stammen aus der neuen kritischen Ausgabe des *R. Romano*).

31. Ausführlicher darüber s. *Karl Deichgräber*, Hippokrates, De humilibus in der Geschichte der griechischen Medizin, Abh. d. Geist-u. sozialwissenschaftl. Kl. d. Ak. d. Wiss. u. Lit. Mainz, 14 (1972) 58 ff.

32. Tim. Kap. 29, S. 75, 715.

und sogar als der einzige aus dem Chor der grossen Ärzte. Selbst Hippokrates tritt hier zu gunsten Galens in den Hintergrund. Seine medizinische Autorität scheint hier im Vergleich zu Galen nicht unantastbar³³. Unser Text bildet gleichzeitig eine Verteidigung der hippokratisch-gallenischen Humoral-pathologie, gegen die anderen medizinischen Richtungen und vor allem die des Erasistratos, der sich wie auch Herophilos von der Humoralpathologie gelöst hatte. Die Fieberkrankheit des Timarion bildet für den unbekannten Autor dieser Satire ein gutes Beispiel, um die humoralpathologische Grundlage der byzantinischen Medizin zu veranschaulichen. Deshalb könnte man annehmen, dass er ausser den anderen Schriften Galens, auch seine Abhandlung «Über die medizinischen Namen»³⁴, die auf uns nur in Arabisch gekommen ist, kennt.

In diesem Buch greift Galen seine Gegner mit beissendem Spott an. Er wirft ihnen vor, dass sie sich vielmehr mit der Erforschung und Erklärung der Namen der Krankheiten befassen als mit der Entdeckung ihres Wesens und ihrer Therapie. Als bezeichnendes Beispiel für die Argumentation Galens dient ein Dreitagesfieber, das von anderen Ärzten als Halbdreittagesfieber genannt wird. Damit meint er den berühmten Vertreter der pneumatischen Schule³⁵ Agathinos, der selbst eine Abhandlung über das Halbdreittagesfieber geschrieben hatte, die aus drei Teilen bestand³⁶.

Die Behandlung dieses Themas gibt dem spottstüchtigen Galen die Gelegenheit, seine Gegner und vor allem Erasistratos lächerlich zu machen³⁷. Es ist anzunehmen, dass der beissende Witz dieser Abhandlung unseren Autor bei seiner medizinischen Satire angeregt hat. Dass gerade hier ein Dreitagesfieber das später zum Brennfieber übergeht, erwähnt wird, ist ein Grund, an die heisse Diskussion über dieses Thema in der Schrift Galens «Die medizinischen Namen» zu denken. Dafür spricht auch eine andere Einzelheit in unserer Satire. Im

33. Ebenda, Kap. 28, 699-704.

34. Diese Schrift wurde auf arabisch und deutsch von *Max Meyerhof* und *J. Schacht* herausgegeben, in: Abh. d. Preuss. Ak. d. Wiss. Berlin 3 (1931).

35. Darüber s. *M. Wellman*, die pneumatische Schule des Archigenes, Berlin 1895.

36. Med. Nam. S. 10, 19-20.

37. Über diese Art Galens s. *Jutta Kollesch*, Galen und seine ärztlichen Kollegen, *Altertum* 21 (1965), Heft 1, 47-53.

Kap. 29 ist die Rede von dem göttlichen Galen, der dem Kollegium der medizinischen Sachverständigen, das über den Krankheitsfall des Timarion urteilen wird, nicht beiwohnen kann. Er hat sich zurückgezogen, damit er sich in Ruhe mit der Ergänzung seiner Arbeit «Über die Unterschiede der Fieber» befassen kann. Diese Berichtigung soll den Umfang der erwähnten Abhandlung Galens übersteigen. Nach einem gründlichen Studium der zwei Bücher Galens «über die Unterschiede der Fieber» und seinen anderen in Frage kommenden Schriften, fanden wir keine Andeutung für die hier erwähnte satirische Bemerkung. Aber wie es bei allen witzigen Anspielungen dieses Textes eine gewisse Grundlage gibt, so muss es auch für den erwähnten Spass einen Grund geben. Eine Andeutung seitens Galens, die vielleicht in Frage kommen könnte, begegnet uns in seiner Schrift «Über die medizinischen Namen». Hier wird Galen nicht müde zu betonen, dass das wichtigste für die Behandlung des Fiebers die genaue Kenntnis seiner einzelnen Arten und die Zeitperioden seiner Anfälle sei, und nicht seine Namen³⁸. Was das Wesen des Fiebers und seine Behandlung betrifft, so muss man kurz und präzise sein, denn davon ist die Heilung des Kranken abhängig. Bezüglich seiner Namen aber, könnte Galen eine viel längere Abhandlung schreiben, die die erwähnte Schrift des Agathinos übertreffen würde. Er wollte hier alle Fragen der Pyretologie dieses berühmten Pneumatikers erörtern, weil, wie er selbst sagt, es unzulässig sei, dass man nur seine Fehler erwähnt, noch richtig, dass man nur bei dieser Feststellung bleibt, ohne seine Irrtümer zu widerlegen³⁹. Diese Bemerkung Galens hängt, wie man sieht, sehr eng mit seinen Grundanschauungen über das Fieber, die er ausführlichen in seinen Büchern «Über die Unterschiede der Fieber» erörtert, zusammen.

In dem erwähnten Buch «Über die medizinischen Namen» verweist er sogar denjenigen, der über seine Fieberlehre genauer Bescheid wissen will, auf seine spezielle pyretologische Abhandlung. Da sich die oben erwähnte Bemerkung Galens auf eine Auseinandersetzung mit Agathinos über das Thema Fieber bezieht, und er darüber auch in seinen Büchern «Über die Unterschiede der Fieber» spricht, VII 367 k., so könnte diese Stelle für den Autor unserer Satire eine gewisse

38. Med. Nam. S. 24 ff.

39. Med. Nam. S. 26, 5-10.

Anregung zu seinen Witz über den breiten Stil Galens⁴⁰, und über den Grund seiner Abwesenheit von dem Kollegium der Ärzte gegeben haben. Wie es nun auch sein mag, das medizinische Thema, das den Kern dieser Satire bildet, ist das Fieber, das dem Autor Gelegenheit gibt, die byzantinische Humoralpathologie zu verteidigen. Selbst die Erwähnung des Erasistratos hier hängt mit seiner Fieberlehre zusammen, mit der Galen und die byzantinischen Mediziner nicht einverstanden waren. Um die medizinischen Angaben dieses Textes zu verstehen, muss man die byzantinische Pyretologie kennen.

Die Ansichten über das Fieber dieses Textes entsprechen den galenisch-pneumatischen Prinzipien. Die galenische Definition des Fiebers als widernatürliche Wärme, die vom Herzen ausgeht und durch die Arterien über den ganzen Körper verbreitet wird⁴¹, setzt einen naturphilosophisch-physiologischen Grundsatz vom menschlichen Organismus voraus. Diese Frage ist auch das Thema der Schrift «Über die Natur des Menschen» im Corpus Hippocraticum. Nach einer eingehenden Untersuchung der Theorien der älteren jonischen Natur-philosophen, über die Zusammensetzung des Kosmos, kommt Hippokrates zu dem Ergebnis, dass nicht nur Luft, Feuer, Wasser oder Erde das Hauptelement des Alls sei, wie die jonischen Philosophen lehrten, sondern er hält in Übereinstimmung mit Empedokles⁴² alle vier Elemente für das konstituierende Prinzip des Alls. Die menschliche Natur des Mikrokosmos im Makrokosmos⁴³ besteht

40. Die Vermutung A. Ellissens, dass der «fingierten Entschuldigung zu Galens Abwesenheit könnten etwaige Restaurations oder Ergänzungsversuche, die irgendein gelehrter Zeitgenosse Timarions in Konstantinopel mit dem genannten Werke vorgenommen oder angekündigt hat, zu Grunde liegen» (S. 169 Anm. 92) scheint unberechtigt zu sein. Selbst wenn ein Zeitgenosse eine solche Absicht geäußert hätte, könnte sie nicht als Grundlage dieser Bemerkung dienen, da die byzant. mediz. Synopsen über die Fieberwerke Galens, die wir kennen, wegen ihres knappen Inhaltes, eher für das Gegenteil sprechen.

41. Darüber auch v.a. seine 2 Bücher «Über die Unterschiede des Fiebers» VII, 273-405 K. und die Abhandlung «über die medizinischen Namen».

42. VS. A. I, 378, Dazu s. auch 31, I, 287/34; 36, I, 378, 29-30 (ed. W. Kranz, Weidmann 1974¹⁷).

43. Darüber s. W. Kranz, Kosmos u. Mensch in der Vorstellung des früheren Griechentums, Nachr. d. Ak. d. Wiss. Göttingen, Philhist. Kl. 2. Bd. (1938) 121-161; Kapferer-Sticker, Der Vergleich zwischen Makro- und Mikrokosmos, Bd. I. 78-83 u. H. Meyer, Wesem u. Geschichte der Theorie vom Mikro-Makrokosmos, Diss. Bern, 1900.

aus der Mischung der erwähnten vier Elemente: Wasser, Luft, Feuer und Erde. Deswegen heisst bis heute noch auf neugriechisch die Konstitution des einzelnen Menschen *κρᾶσις* (Mischung). Ist die Mischung der vier Elemente im menschlichen Körper gleichmässig, so beobachtet man keine Störung in seinen physischen Funktionen. Die empedokleische Lehre von den vier konstitutiven Elementen des Alls, bekam durch Hippokrates ein echt medizinisches Gepräge⁴⁴. Galen meint, dass Hippokrates der erste sei, der von einer richtigen Mischung der vier Elemente gesprochen habe⁴⁵. Während Empedokles nur eine Anhäufung von unwandelbaren Teilchen der vier Elemente vertrat⁴⁶. Aus dieser empedokleischen Theorie über die vier Elemente kam Hippokrates zu seiner Viersäftelehre. Den vier konstitutiven Elementen entsprechen die vier Säfte: Blut, helle und schwarze Galle und Schleim. Die vier Säfte mit ihren Qualitäten, Wärme, Trockenheit, Feuchtigkeit und Kälte, sind für die hippokratische Medizin die Grundlage ihrer Pathologie. Krankheit bedeutet nach diesem Grundsatz die Disharmonie in der Mischung der konstitutiven Säfte mit ihren Qualitäten. Ihr richtiges Mischverhältnis bedeutet Gesundheit und das unrichtige Krankheit⁴⁷. Wenn einer von den Säften im Übermass vorhanden ist, wie z.B. die helle Galle, so wird ihre warme Qualität widernatürlich erhöht, und ruft die entsprechenden Krankheiten hervor. Die Viersäftelehre ist das Grunddogma der hippokratischen Humoralpathologie, das durch die Vermittlung Galens, auch von den byzantinischen Ärzten konsequent vertreten wurde. Dieses bestätigt ausser den bekannten byzantinischen Quellen auch unsere Satire mit ihrer Bemerkung «Im Hades sei ein Ausspruch des Asklepios und Hippokrates angeschlagen, nach dem derjenige Mensch, der einen der vier Säfte verloren habe, nicht länger leben kann, wenn

44. Über den philosoph. Einfluss auf die hippokratische Medizin im allgemeinen s. *E. Chauvent*, *La philosophie des médecins grecs*, Paris 1815; *Fr. Kudlien*, *Der Beginn des medizinischen Denkens bei den Griechen*; Zürich-Stuttgart 1967; 7, 60; *J. Schumacher*, *Antike Medizin* 175 ff.; Ders. *Die Anfänge abendländischer Medizin*, 114 ff.; *A. Palm*, *Studien z. hippokratischen Schrift περί διαίτης*, Diss. Tübingen 1933, 108; *M. Pohlenz*, *Hippokrates, Die Antike* 15 (1939) 8 u.a.

45. *Nat. Fac. I. S.* 104, 6-9 ed. *Helmreich*, *Scripta minora* III (=114 K.)

46. In *Hp. Nat. hom. Comm. I. CMG Vg*, 18-19 (=XV 32 K.)

47. *Nat. Hom. I 7 2. Vol. VI 36*, 1-5 Li. Dazu vgl. auch den Kommentar Galens, in: *Hp. Nat. hom. S.* 21-23 (=XV 38-41 K.)

auch sein Körper sonst gesund sei» — ὅτι καὶ Ἀσκληπιῶ καὶ Ἱπποκράτει ἀπόφανσις ἀνεστήλωται γεγραμμένη καθ' Ἀίδου, μὴ βιώσιμα εἶναι ἀνθρώπῳ τῶν τεττάρων ἐνὸς λειπομένῳ, ἂν ἕως ἔρρωταὶ οἱ καὶ τὸ σωματίον⁴⁸.

Die byzantinische Fieberlehre, die auch in dieser Satire erwähnt wird, ist bestimmt durch die hippokratische Pathologie galenischer Prägung. Die Spitze gegen Erasistratos in unserem Text bezieht sich auf die galenische Kritik an seine Fieberlehre, die antihumoral ist⁴⁹. Gemäss hippokratischer Humoralpathologie ist das Fieber auch nach Galen, wie jede Krankheit, eine δυσκρασία ein ungleichmässige Mischung der vier Kardinalsäfte, die eine abnorme Steigerung der normalen Körperwärme hervorrufen. Ausgangspunkt des Fiebers ist das Herz, das nach der Schrift des Corpus Hippocraticum «Über das Herz»⁵⁰ der Sitz der angeborenen Wärme sei. Diese Theorie, die die meisten Vertreter der koischen und sikelischen⁵¹ Schule vertraten, bildet für Galen ein wichtiges Axiom für seine Pyretologie. Da das Herz von Natur das wärmste Organ des menschlichen Körpers ist, entsteht das Fieber erst hier und dann verbreitet es sich durch die Arterien und Venen über den ganzen Körper. Das Fieber aber ist an eine Materie gebunden, die den drei Bestandteilen unseres Körpers, d.h. den luftartigen, feuchten und festen, entspricht. Diese Dreiteilung des Körpers, die für die galenische Fieberlehre von entscheidender Bedeutung ist, findet Galen auch bei Hippokrates, der die festen Körperteile als ἴσχυοντα, die feuchten als ἐνισχύμενα und die luftartigen als ἐνορμῶντα bezeichnete⁵². Nach der Schrift des Ps. -Alexandros von Aphrodisias⁵³ und Galen⁵⁴, teilen diese Fiebertheorie ausser Hippokrates auch die Philosophen Empedokles und Zeno. Grosse Impulse

48. Tim. 13, S. 62, 360-363.

49. Darüber s. den dem Galen zugeschriebenen Kommentar zu der ps.-hippokratischen Schrift περὶ χυμῶν (XVI, 1-48 K.). Mit der Frage der Echtheit dieses Kommentars befasst sich K. Deichgräber in seiner Arbeit «Hippokrates' De humoribus in der Geschichte der griechischen Medizin».

50. Cord. Vol. IX 84, 8-9 Li. Diese Schrift ist nach der Meinung M. Wellmann's sikelisch-knidischer Herkunft (Fragm. der sikelischen Ärzte S. 97).

51. Darüber s. M. Wellmann a.O. 78 u. W. Jaeger, Diokles von Karystos, Berlin 1938, 215 ff.

52. Diff. febr. I, VII 278 K.

53. De Febr, libell. S. 82, 13-18 (I. L. Ideler, Vol. I).

54. Med. Nam. S. 10; 33; 34.

bei der Behandlung des Themas Fieber bekam Galen von der pneumatischen Schule, wie er auch selbst zugibt. Ausser Athenaios, wie wir sahen, bildete die Abhandlung des berühmten Pneumatikers Archigenes «Über das Fieber» περὶ τῆς τῶν πυρετῶν σημειώσεως in 10 Büchern seine wichtigste Quelle⁵⁵. Aus dieser Schrift erhielt er sogar die Anregung, seine eigene Abhandlung über das Fieber zu schreiben⁵⁶. Erasistratos aber, der Begründer der zweiten dogmatischen Sekte⁵⁷, vertrat auf Grund seiner antihumoralen Richtung eine ganz andere Ansicht über das Fieber die von der byzantinischen Medizin nicht akzeptiert wurde. Die Ablehnung seiner Pyretologie seitens des berühmten byzantinischen Arztes Alexandros von Tralleis⁵⁸, ist für alle byzantinischen Mediziner bezeichnend. Da er die Theorie von der angeborenen Wärme und den vier Kardinalsäften laugnete⁵⁹, vertrat er auch eine grundsätzlich verschiedene Ansicht über das Fieber. Für ihn wird es erst dann hervorgerufen, wenn Blut in die Arterien eindringt⁶⁰. Ausserdem hielt er für die Ursache aller Fieberarten die Entzündung, Ἐρασίστρατος ἐπὶ φλεγμονῇ γίνεσθαι βουλόμενος ἅπαντας τοὺς πυρετούς⁶¹. Nach seiner Ansicht ist das Fieber keine abnorme Steigerung der angeborenen Wärme, sondern eine widernatürliche Pulsfrequenz der Arterien. In der erwähnten Abhandlung Galens «Über die medizinischen Namen», wird Erasistratos wegen dieser Theorie hart angegriffen. Sie widerspricht nicht nur der traditionellen Auffassung über das Fieber, sondern sie stellt sogar die übliche Benennung des Fiebers als πυρετός in Frage, da dieses Wort auf die abnorme feurige Hitze des Körpers hinweist. Erasistratos scheint nach Galen nicht nur unlogisch zu denken, sondern auch keine Ahnung von den grammatikalischen und etymologischen Regeln zu haben. Denn ni-

55. IX 381, 668 K.

56. Diff. febr. VII 273 K.

57. Über Erasistratos s. den Artikel *M. Wellmanns* in: RE VI, S. 333-350; *Th. Puschmann*, Alexander Trallianus Bd. I. 40 ff. (Phot. Nachdr. d. Ausgabe, Wien 1878) u. *G. Spanopoulos*, Erasistratos der Arzt und Forscher, Berlin 1939 (Abhdl. d. Gesch. d. Medizin u. d. Naturwissenschaften 32).

58. ...τὴν Ἐρασιστράτου δόξαν καὶ Ἀσκληπιάδου καὶ τὸν τῶν ἄλλων λατρῶν χορὸν ἐστὶ περιττὸν (Über die Fieber, S. 291 ed. *Th. Puschmann*).

59. Gal. Tr. Palp. con et rig. VII 614 K.

60. Gal. Ven. Sect. XI 153-154 K.

61. Gal. in Hp. Nat. hom. a.O. S. 81, 22-23 (=XV 158 K.)

emand, weder von den Logikern noch von den Rhetoren, wandte das Wort «Fieber» so an, wie er es tut⁶².

Gerade diese Stelle hier könnte am besten die Grundlage für die Kritik unserer Satire an Erasistratos gewesen sein — σοφιστείας πάσης ἀμύητός ἐστι καὶ γραμματικῆς ἀμέτοχος, ἀλλὰ καὶ ἰατρικῆς ἐπιστήμης οὐκ εὖ ᾔκων⁶³, d.h. er habe keine literarische Ausbildung, keine Ahnung von Redekunst und Grammatik, und so seien auch seine medizinischen Kenntnisse nicht besonders. Er gehört nach Galen zu jenen schmutzigen Sophisten, die die Worte im Munde verdrehen und der Unwahrheit dienen⁶⁴. Genauso wird Erasistratos in unserem Text charakterisiert. Er sei nur ein blanker Empiriker. An dieser Stelle hört man den Klang der galenischen Worte τὰ δ' ὑπὸ Ἐρασιστράτου, τὰ μὲν ἀπλᾶ καὶ ἐφ' ἀπλοῖς εὗρίσκεσθαι διὰ τῆς ἐμπειρίας ὁμολογοῦντες⁶⁵.

Das ideale Bild eines Arztes, das der Autor der Satire «Timarion» vor Augen hat, ist Galen, der nicht nur auf der Empirie⁶⁶ sondern auch auf dem Logos und der Theorie sein medizinisches Gebäude baut⁶⁷, während die Lehre des Erasistratos über das Fieber nur auf der Empirie beruhe. Dies bestätigt auch die bekannte Anekdote von dem Liebesfieber des syrischen Prinzen Antiochos, die in unserem Text auch auftaucht. Die Erwähnung des galenischen Werkes «Über die Unterschiede der Fieber» gleich nach dieser Geschichte, kann nicht nur zufällig sein. Diese Anekdote bestätigt die Auffassung des Erasistratos über das Fieber als einer unnatürlichen Pulsfrequenz. Quelle hierfür ist Galen, der in «Hp. Progn. Comm. I, CMG V g 2, S. 206-207, von dem Liebesfieber des erwähnten Prinzen spricht, das Erasistratos durch das Fühlen des Pulses entdeckte. Das Liebesfieber gehört nach Galen zu der Kategorie der ephemeren Fieber, deren causa proxima, wie auch bei den übrigen psychischen Leiden, der Kummer und die Sorge ist. Ausführlicher mit dem Krankheitsfall des Antiochos be-

62. Med. Nam. S. 35.

63. Tim. Kap. 28, S. 75, 709-710.

64. Med. Nam. S. 36-37.

65. De sect. I 75 K.

66. Über die medizinischen Grundsätze der Empirischen Schule, s. K. Deichgräber, Die griechische Empirikerschule, Berlin 1930.

67. Gal. XVI 81 K. Darüber s. auch J. v. Müller, Über Galens Werk vom wissenschaftlichen Beweis, Abh. d. bayer. Ak. d. Wiss. Philos.-philol. Kl. Bd. 20, München (1897) II. Abt.

fasst sich der byzantinische Arzt Stephanos, der irrtümlicherweise die Stiefmutter des Antiochos, Εὐρυδίκη, anstatt Στρατονίκη nennt⁶⁸.

Ausser Galen und Stephanos wird diese Liebeskrankheit des Antiochos von vielen anderen Quellen wiedergegeben, wie z.B. Valerius Maximus V 7; Plutarch Demetr. 38; App. Syr. 59-61; Lukian, De dea syr. 17. 18; Icarom. 15; Julian Misop. 447-449. Eine anonyme Fieberschrift, von der Fragmente, die Ch. E. Daremberg - Ch. E. Ruelle, ediert haben (Rufus Ephesius opera, S. 608) auf uns gekommen sind, Suda S., V. Ἐρασίστρατος. Die Heilung des Antiochos durch Erasistratos ist historisch undenkbar, da Erasistratos, wie Wellmann nachgewiesen hat, um 300-310 geboren ist; infolgedessen kann er das Liebesleiden des syrischen Prinzen um 293 nicht diagnostiziert haben⁶⁹.

III

Versuchen wir nun die angebliche Krankheit des Timarion nach den medizinischen Quellen zu identifizieren. Nach den hippokratisch-galenischen Prinzipien zur Diagnose und Heilung einer Krankheit gehört vor allem die genaue Beobachtung der Perioden ihrer Anfälle. Dieser medizinische Grundsatz liegt auch hier zugrunde, wenn Timarion sagt, «dass es ihm notwendig erschien, den Verlauf seiner Krankheit abzuwarten, um ihre Natur zu erkennen und die geeignete Behandlung vorzunehmen⁷⁰. Der Hinweis auf Gemüse und Essig, das er gegen sein Fieber zu sich nahm, deutet auf die diätetische Behandlung des Dreitagesfiebers Galens. Im ersten Buch seiner Therapeutik, die er dem Glaukon widmet, befasst er sich u.a. auch mit der Diät des Dreitagesfiebers und bemerkt, dass alle Nahrungsmittel, die eine befeuchtende und kühlende Eigenschaft haben, für die Behandlung der Dreitagesfieber nützlich seien. Dazu gehöre auch Essig und vor allem verschiedene Sorten von Gemüse⁷¹. Diese diätetische Be-

68. Schol. in Hp. Progn. S. 74-76 (ed. F. R. Dietz).

69. M. Wellmann, Zur Geschichte der Medizin im Altertum, Hermes 35 (1900) 380. Ausführlicher über diese Anekdote und ihre Vorlagen s. J. Mesk, Rhein. Mus. 68 (1913) 394 ff.

70. Tim. Kap. 11, S. 60, 296-298.

71. Ad. Glauc. med. meth. XI 34 K.

handlung des Dreitagesfieber Galens wurde auch von den byzantinischen Ärzten wie Oribasios⁷², Alexandros von Tralleis⁷³, Aëtios von Amida⁷⁴, Pavlos von Ägina⁷⁵ u.a. übernommen. Wie die erwähnte diätetische Behandlung unseres Textes zeigt, handelte es sich zunächst um ein Dreitagesfieber, da Timarion am dritten Tag vom ersten Anfall wieder vom Fieber ergriffen wurde. Die Bemerkung über das Dreitagesfieber hier entspricht der galenischen Fieberlehre. Gemäss der hippokratischen Humoralpathologie gehört diese Art von Fieber zu der Kategorie der Wechselfieber, deren Ursache eine von den Kardinalsäften, nämlich die helle Galle ist, wenn sie sich ausserhalb der Gefässe verbreitet und fault. Sein Hauptcharakteristikum ist, dass es an jedem dritten Tag wiederkehrt und vom ersten Anfall an vier Perioden hat. Die Dauer seines Anfalls beträgt zwölf Stunden⁷⁶. Dieses Fieber kennt auch Hippokrates, der es als ταχυκρίσιμος (schnell zur Krise kommend) und ungefährlich bezeichnet⁷⁷.

Es entsteht im Sommer, wo die helle Galle im menschlichen Körper in Überfluss vorhanden ist. Dieselbe Ätiologie begegnet uns auch bei den byzantinischen Medizinern. Oribasios⁷⁸ übernimmt wörtlich die Definition des Dreitagesfiebers von Galen⁷⁹. Im Gegensatz zu ihm beschreibt Alexandros von Tralleis, trotz des galenischen Einflusses, die Dreitagesfieber ziemlich eigenständig⁸⁰. Stephanos wiederholt in seinem Kommentar «In priorem Galeni librum therapeuticum ad Glauconem» die galenische Dreitagesfieberlehre⁸¹. Unter galenischem Einfluss stehen hierin auch Theophilos Protospatharios⁸², Aëtios von Amida⁸³, der von Oribasios abschreibt, Leon⁸⁴ u.a.

72. Syn. ad. Eusth. VI CMG VI 3, S. 191 (ed. I. Raeder).

73. Über die Fieber, Kap. 5, S. 371 (ed. Th. Puschnann).

74. Libr. med. V, CMG VIII 2, S. 57-58 (ed. A. Olivieri).

75. Libr. II, CMG IX 1, S. 99 (ed. I. L. Heiberg).

76. Gal. Diff. febr. II VII 339 ff. K.

77. Epid. I. Vol., II 674, 11 Li. Dazu s. auch Gal. in Hp. Epid. VI Comm. II. CMG V 10, 22 S. 86-87 (ed. G. Wenkebach) (=XVII/2) 942-943 K.

78. a.O. S. 190, 13 ff.

79. Cris. II, S. 133, 14 ff. ed. Alexanderson (=IX 652 K.).

80. Über die Fieber, S. 373, 379.

81. S. 268 (ed. Dietz Vol. I).

82. In Hp. Aph., S. 421 (ed. Dietz II).

83. a.O. S. 86, 3 ff.

84. Consp. med. S. 93, Kap. 4, 5.

Ein Dreitagesfieber kann auch anhaltend werden, und dann heisst es Brennfieber, καῦσος. Das ist der Fall bei der Krankheit des Timarion. Die Symptome, die er hier erwähnt, wie. z.B. eine Entzündung der Leber, der ein heftiger Durchfall folgte, ihn abzehrte und «seinen Bauch wie eine Natter zerfrisst»⁸⁵, sprechen für ein Brennfieber, das aus derselben Ursache —der hellen Galle— entsteht, mit dem Unterschied, dass sie in diesem Fall innerhalb der Gefässe fault. Die Beschreibung unseres Textes stimmt mit der Galens über eine bestimmte Art des Brennfiebers überein. In seinem Kommentar zu «Hp. De Victu acutorum»⁸⁶ betont er, dass eine bestimmte Art des Brennfiebers die Leber als Herd hat. Dieses Fieber ist mit übermässiger Hitze im ganzen Körper mit Bauchschmerzen und Durchfall bei dem helle Galle fliesst, verbunden, ganz so wie es auch bei Timarion der Fall war. Im ersten Kapitel der erwähnten Schrift, im VII. Buch der «Epidemien» und im III. Buch «De morbis» des Corpus Hippocraticum lesen wir, dass das Brennfieber entstehe, wenn die ausgetrockneten Äderchen scharfe und gallige Säfte zu sich herbeiziehen. Galen, der diese Stelle in seinem erwähnten Kommentar erläutert, bemerkt, dass Hippokrates Lehre vom Brennfieber unvollständig sei, weil einige seiner Arten mit bestimmten Körperteilen verbunden seien, wie z.B. mit der Lunge, oder der Leber⁸⁷, wie es hier der Fall ist. Diese Art des Brennfiebers ist demnach das heutige Fleckfieber. G. Sticker ist der Meinung, dass bei Hippokrates manche Fälle von καῦσος, dem Fleckfieber entsprechen⁸⁸. Dass eine bestimmte Art des καῦσος bei Hippokrates dem Fleckfieber entspricht, kann man auch aus einem anderen Zitat Galens entnehmen, nach dem «die Typhosen Fieber den alten Ärzten als Brennfieber bekannt waren»⁸⁹. Diese Fieber befallen den Menschen nach der Schrift des Corpus Hippocraticum «De Victu acutorum» in der warmen Jahreszeit θερὴν ὥρην⁹⁰. Als eine solche günstige Jahreszeit gilt nach Galen auch der Anfang des Herbstes in dem Timarion angeblich nach Saloniki kam.

85. Tim. Kap. 11, S. 60, 308-312.

86. CMG V 9, 1, S. 276-277 (ed. G. Helmreich).

87. Ebenda, S. 275-276.

88. Hippokrates, Der Volkskrankheiten erstes u. drittes Buch, Leipzig 1923, 104-105.

89. Loc. Aff. V, VIII, 348 K.

90. IV I II I. II 394 Li.

Ausserdem entsteht ein solches Fieber nach einem langen Weg unter der Sonne⁹¹, was für Timarion auch in Frage kommen könnte. Dieselbe Ursache für die Entstehung dieser Art von Brennfieber kennen auch Oribasios⁹², Aëtios von Amida⁹³, Palladios⁹⁴, Pavlos von Ägina⁹⁵, Alexandros von Tralleis⁹⁶ u.a.

Nicht nur die Krankheit, von der der Held dieser Satire befallen ist, wird nach der hippokratisch-galenischen Humoralpathologie beschrieben, sondern auch die anderen Leiden in unserem Text, wie z. B. das ausdörende Fieber⁹⁷ und die Gicht⁹⁸, an der der berühmte Rektor Theodoros von Smyrna, aufgrund seines üppigen Lebens litt, weisen auf die Nosologie des Galen. Der Autor dieses Textes, der selbst ein Mediziner zu sein scheint, lässt uns an der lebhaften Diskussion über das erwähnte Grunddogma der Humoralpathologie seiner Zeit, die für das Blühen der medizinischen Studien bekannt ist, teilnehmen. Alexios Komnenos I gründete im Jahre 1118 in dem von ihm erneuerten Waisenhaus eine eigene Abteilung für Sieche und Invalide. Den Höhepunkt aber dieser Entwicklung bildet das von Joannes II. Komnenos im Jahre 1136 errichtete Musterkrankenhaus, das dem Pantokrator Kloster angeschlossen worden war⁹⁹. Hier fanden oft medi-

91. Ebenda.

92. a.O. 194, 27-29.

93. a.O. 52, 21-53, 1.

94. De Febr., syn. S. 114, 10-28 (ed. I. L. Ideler, Vol. I).

95. a.O. 104, 6-8.

96. Über die Fieber, S., 321.

97. Tim. Kap. 21, S. 69, 532-533. Mit diesen Fiebern befasst sich Galen ausführlich in seiner Abhandlung «über die Unterschiede des Fiebers» I. Buch, S. 304 ff. K.

98. Die Fussgicht war bei den Byzantinern sehr verbreitet. Daher wurde sie auch von den byz. Ärzten besonders berücksichtigt. Demetrios Pepagomenos, ein Arzt der Paläologenzeit widmet dieser Krankheit eine eigene Abhandlung, die von S. Stephan B. Bernhard im Jahre 1743 ediert worden ist. Dieses Leiden ist auch das Thema des 8. Briefes Johannes Choumnos (ed. F. Boissonade, *Anecdota nova*, Paris 1844), und der Brief eines anonymen spätbyzant. Arztes, den Gudrun Schmalzbauer edierte, *Mediz. Diätetisches über die Podagra aus spätbyz. Zeit*, JÖB 23 (1974) 229-243.

99. Darüber s. A. Philipsborn, Die Entwicklung des byz. Krankenhauswesens, BZ 52 (1961) 353. Über das byz. Krankenhauswesen s. auch: G. Schreiber, Byzantinisches und abendländisches Hospital in Gemeinschaften des Mittelalters, München 1948.

zinische Kolloquien statt, die der Autor dieses Textes vor Augen hatte.

Die Ablehnung der medizinischen Qualitäten des Erasistratos hier, die auf dem Urteil Galens über ihn beruht, zeigt, dass in der 1. Hälfte des 12. Jh. im Byzanz die Diskussion über die Humoralpathologie aktuell war. Man macht sich zwar über Hippokrates, von dem das Grunddogma über die vier Säfte stammt, lustig, aber die Humoralpathologie, wie sie von Galen vertreten wird, bleibt unantastbar.

Dass es sich hier vielleicht um eine Kontroverse zwischen Empirikern und Anhängern der hippokratisch-medizinischen Prinzipien handelt wie die schroffe Ablehnung des Erasistratos zeigt, kann man auch den zwei hier zitierten Aphorismen des Hippokrates entnehmen. Der erste lautet: *πέποινα φαρμακεύειν καὶ κινέειν, μὴ ὥμα*¹⁰⁰ und der zweite: *ἐν τῇσι ταραχῇσι τῆς κοιλίης καὶ τοῖσιν ἐμετοῖσιν*¹⁰¹. Beide entsprechen seinen humoralpathologischen Grundsätzen. Der erste spricht —nach Galen— von der Reinigung des Körpers von den schädlichen Exkrementen mittels bestimmter Purgativa¹⁰² und der zweite von ihrer Beseitigung durch die Natur¹⁰³ selbst. Beide Aphorismen betonen, dass der Arzt eine genaue Kenntnis der jeweiligen Säfte und ihrer Qualitäten haben muss, damit er die Krankheiten richtig diagnostizieren und behandeln kann. Es handelt sich hier, wie man sieht, wieder um die Betonung des Grunddogmas der Humoralpathologie, das Erasistratos in Frage stellte. Daher seine falsche Fiebertheorie, und seine allgemein schlechte Behandlung der verschiedenen Leiden. Die Aktualität des erwähnten Grundsatzes für die byzantinische Medizin der damaligen Zeit zeigt auch die Krankengeschichte des Kaiser Alexios Komnenos, die seine Tochter Anna Komnene in ihrem Geschichtswerk, *Alexias*, erwähnt. Bei der Behandlung seiner Krankheit, die Asthma zu sein scheint, hatte sie den therapeutischen Vorschlag des Archiatros und Professor der Medizin, Nikolaos Kallikles¹⁰⁴, der

100. Aph. 1, 22 Vol. IV 468, 13 Li.

101. Ebenda 1, 2 Vol. IV 458, 5 Li.

102. Gal. in Hp. Aphor. I, XVIII/2, 441-443 K.

103. Ebenda S. 357 ff. K.

104. Über die medizinische Tätigkeit dieses Arztes ausser diesen Notizen der Anna Komnene wissen wir überhaupt nichts. Er ist uns eher von seiner literarischen Seite bekannt, als Verfasser von Gedichten und Epigrammen. Darüber s.

von den herbeigezogenen Ärzten nicht akzeptiert wurde, als den besten empfunden¹⁰⁵. Die anderen Ärzte, wie Michael Pantechnes und ein Eunuch Michael¹⁰⁶, wollten von der Behandlung des Kaisers mittels von Purgativa, die Nikolaos Kallikles vorschlug, nichts wissen. Er meinte, dass die Exkremente, die die Krankheit des Kaisers hervorgerufen hätten, am Anfang ihrer Bewegung mit den entsprechenden Purgativmitteln zu beseitigen seien, bevor sie sich auf einen bestimmten Körperteil konzentriert haben. Nach den Extremitäten, an denen sich die schädlichen Exkremente im Falle der Krankheit des Kaisers versammelt haben, können sie später auch die anderen Körperteile befallen, wie es tatsächlich geschah¹⁰⁷. Der Vorschlag des Kallikles entsprach dem Grundsatz der Humoralpathologie, den auch die beiden Aphorismen bezüglich der Behandlung einer Krankheit zum Ausdruck bringen. Kallikles Vorschlag: νῦν μὲν τῶν ἄκρων ἡ ὕλη ἀφεμένη πρὸς τὸν ὥμον ἐνέσκηψε καὶ τὸν τράχηλον εἰσαῦθις δὲ μὴ διὰ καθαρσίῳν κενωθεῖσα, εἰς τι τῶν πρωτουργῶν μορίων ἢ καὶ αὐτὴν τὴν καρδίαν ἐπιπρεύσασα ἀνίατον τὴν βλάβην ἀπεργάσσεται¹⁰⁸, lautet nicht anders als der Galens: τοὺς μὲν δὴ τοιοῦτους ἐκκενοῦν προσήκει, τούτέστι τοὺς ἐν κινήσει καὶ πορᾷ καὶ ρύσει¹⁰⁹.

Kallikles scheint der beste Schüler Galens seiner Zeit zu sein. Aus einem Brief des Theophylaktos an ihn hören wir, dass er sogar über Bücher Galens in seiner Bibliothek verfügte¹¹⁰.

Über den Krankheitsfall des Timarion, d.h. ob er mit Recht oder Unrecht durch die Totenführer Nyktions und Oxybas zur Unterwelt befördert wurde, wird ein Gerichtstribunal entscheiden, dem Minos, Aiakos und erstaunlicherweise auch der ehemalige byzantinische Kaiser Theophilos¹¹¹, beiwohnen werden. Das Totengericht aber wird

K. Krumbacher, Geschichte der byz. Literatur, S. 744-745 und L. Sternbach, Nicolai calliclis carmina in Rozprawy Akademii Umiejetnosci, Widzial Filologiczny, ser. I. XXI (1903) 315-392.

105. Alex. XV, XI. 3, S. 231, 10-11 (ed. B. Leib, S.J.).

106. Auch über die ärztliche Tätigkeit dieser beiden Ärzte wissen wir nichts.

107. Alex. XV, XI 3 S. 231.

108. Ebenda, S. 231, 4-8.

109. In Hp. Aph. XVII/2, 441 K.

110. Epist. 57, PG 126, 476 BC.

111. Die Erwähnung des Kaisers Theophilos in diesem Zusammenhang und das Lob über seine Gerechtigkeit οἶσθα δὲ ἀκηχοῶς ἐκ τῶν ιστορουμένων περὶ ἐκείνου, ὥς λίαν δικαιοτάτος ἦν: (Kap. 29, S. 76, 736-737) zeigt die liberale Richtung

gemäss der Schaverständigen-Meinung der grössten Ärzte, die Entscheidung treffen. Zu ihnen gehören hier Asklepios, Hippokrates und schliesslich wird auch Erasistratos herangezogen. Die Gerichtsszene entspricht den Vorstellungen des Autors. Die satirische Bemerkung über die Eitelkeit und Vergöttlichung des Asklepios, die die antike Mythologie voraussetzt und den 13. Götterdialog Lukians zwischen Zeus, Asklepios und Herakles zu kennen scheint¹¹², zeigt auch einen gewissen Bezug auf das damalige byzantinische Hofzeremoniell. Das Bild des Asklepios, der überhaupt kein Gespräch mit den Sterblichen zu führen pflegt, und wenn es sein muss, sich nur mit Zeichen verständigt, wie das Schütteln des Kopfes, versetzt uns in die Atmosphäre des byzantinischen Hofes. Das Gespräch während der Audienzen des byzantinischen Kaisers führte nicht er selbst, sondern sein λογοθέτης (Kanzler). Er antwortete, wie der hier dargestellte Asklepios, nur mit Zeichen¹¹³.

Nach der medizinischen Argumentation, die der Autor hier in den Mund des Verteidigers unseres Timarion legt, befindet das Kollegium der Ärzte, dass seine Krankheit nicht tödlich sei. Infolgedessen ist Timarion von den erwähnten Totenführern mit Unrecht in das Reich der Schatten versetzt. Das medizinisch-spitzfindige Argument Theodoros von Smyrna ist folgendes: Die Galle, die der Kranke bei dem Durchfall verlor, war mit dem konstitutiven Element nicht identisch. Hier handelte es sich nicht um reine helle Galle, sondern eher um gallige Exkremente¹¹⁴. Diese spitzzindige Argumentation soll Galens medizinische Bedeutung hervorheben, der seine Heilkunde auf den zwei Fundamenten Theorie und Empirie aufbaut. Dem unbekannten Autor dieser Satire ist es gelungen, auf humoristische Weise die medizinische Theorie mit der Empirie in Einklang zu bringen¹¹⁵, wie es das ideale Vorbild der byzantinischen Medizin, Galen, vertrat. Di-

zum Christentum, die gerade in dieser Zeit von der strengen Orthodoxie verurteilt wird.

112. Hier wird über die Eitelkeit u. unverdiente Unsterblichkeit des Asklepios gespottet.

113. Darüber s. *Otto Treitinger*, Die oströmische Kaiser- u. Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell, Darmstadt 1969³, S. 53 ff., u. *H. Hunger*, Reich der neuen Mitte, Graz, Wien, Köln, 1965, 76.

114. Tim. Kap. 40, S. 85, 1006 ff.

115. Dazu vgl. auch *O. Temkin* a.O. S. 468.

eser Autor, der musterhaft Medizin und Literatur verbindet, ist ein charakteristisches Beispiel für die doppelte Funktion eines Arztes in der byzantinischen Gesellschaft des 12. Jh.¹¹⁶, oder eines Literaten, der über ein gründliches medizinisches Wissen verfügte. Daher ist sein Text für die Geschichte der byzantinischen Medizin nicht ohne Bedeutung.

116. Über die doppelte Funktion eines Arztes in der Paläologenzeit s. *E. Trapp*, Die Stellung der Ärzte in der Gesellschaft der Paläologenzeit, *Byzantinoslavica* Bd. 33 (1972) 230-234.

SYNAXARIUM CONSTANTINOPOLITANUM
(August 16th)
AND THE ARAB SIEGE OF CONSTANTINOPLE
IN 717 A.D.

CONSTANTINE HATZIDIMITRIOU/New York

Much has been written concerning the Arab siege of Constantinople in 717-18 and the Emperor Leo's defense of the city¹. Despite this careful analysis and the many Oriental and Byzantine sources that we have for this event, several questions remain unanswered and certain sources remain untapped. Chief among these unsolved problems is the different focus of the oriental and Byzantine sources evident in their description of the siege. Our most important Byzantine chroniclers, Theophanes and Nicephorus, concentrate upon the naval operations in which the city's forces were overwhelmingly triumphant. The oriental sources concentrate upon the negotiations conducted between the Arabs and the Emperor Leo, emphasizing the latter's duplicity². According to some of these oriental sources the siege was not a failure but a victory because the Arab commander was able to freely enter the besieged city, humiliate its faith and impose terms upon its ruler. The Arab army's withdrawal is justified by the death of the Sultan Souleiman³. The purpose of this study is to discuss two ignored Christian sources that confirm the Arab accounts of negotiations and of an entry into the city. It will be argued that in light of the evidence these sources present, a reevaluation of the history of the siege is necessary⁴.

1. The most complete study of the sources for this siege is that of *Rudolph Guiland*, «L'expédition de Maslama contre Constantinople (717-718)», *Études Byzantine*, (Presses Universitaires de France; Paris, 1959), 111-133; see also the more recent comments of *Ralf-Johannes Lilie*, *Die Byzantinische reaktion auf die ausbreitung der Araber*, (Münich, 1976), 122-133.

2. *Guiland*, op.cit., 114-115; An exception to this is an Arab fragmentary source which concentrates exclusively upon naval operations published by *A. S. Tritton*, «Siege of Constantinople», A.D. 714-16», *JAOS*, 22, (1959), 350-352.

3. *Marius Canard*, «Les expéditions des Arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans la légende», *JA*, (Paris, 1926), 61-121, especially 94-102, 120-121. *Guiland*, op.cit., 129-133.

4. The suggestion that the siege actually ended through negotiations and not

In 1899 E. W. Brooks in his translation of the descriptions of the siege given in our two main Arab accounts, the *Khitab Al'Uyun* and *Al-Tabari*, pointed out that the Arabs had confused earlier events which had occurred in Amorium with later ones at Constantinople⁵. This conclusion was prompted by his comparison of the account of Theophanes with those of the two Arab sources. Some time later, M. Canard studied several Arab legends that had grown out of the events of this particular siege and not only supported Brook's conclusion but determined that the elaborate negotiations mentioned by the Arabs, their claim of an entry into the city and their claim of the establishment of a mosque within the city at this time, were no more than an attempt to turn defeat into victory⁶. These conclusions were accepted by R. Guiland in his detailed study of the siege, using all the oriental and Greek sources known to him. He adds several oriental sources to those studied by Brooks and Canard, and presents two Byzantine and Oriental versions of the siege without an attempt to justify them. Guiland accepted that some negotiations had occurred between Leo and the Arabs, and that Leo had in some way tricked them, but he rejected the Arab «legendary» accounts of an Arab entry into the city and follows Canard concerning the establishment of a mosque⁷. Two sources which have thus far escaped the notice of historians of the siege and which shed considerable light upon the problem outlined above are the text of the *Synaxarium* of Constantinople for August 16th and the account of the Armenian historian Ghevond or Leo⁸.

The *Synaxarium* for August 16th gives an account of the siege and attributes its failure to divine intervention. Although the text was published by Delehaye in 1902 its contents have not been studied in relation to the other accounts of the siege⁹. While the *Synaxarium*

through an overwhelming Arab defeat was first made by X. A. Νομικός, «Τὸ πρῶτο ἔξαμ. τῆς Κωνσταντινουπόλεως», *EEBS*, 1, (1924), 200-201. Νομικός' study, based on some of the sources used below, has been largely ignored by subsequent studies of the siege.

5. E. W. Brooks, «The Campaign of 716-718, from Arabic Sources», *JHS* XIX, (1899), 20.

6. Canard, *op.cit.*, 99-102.

7. Guiland, *op.cit.*, 125, 127-129, 132-133.

8. Νομικός, *op.cit.*, alludes to the *Synaxarium* but neither quotes nor discusses its contents.

9. P. H. Delehaye, ed. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, (Bru-

contains information that is set forth in more detail in other sources, it offers additional knowledge not contained elsewhere. Its major contribution is that it independently corroborates the oriental sources which mention an Arab entry into the city. Before proceeding to an examination of its contents we will discuss its chronology and the Delehaye edition.

The 1902 Delehaye edition of the August 16th *Synaxarium* is based upon three manuscripts which he designates as «S», «Mc», and «D»¹⁰. Although another manuscript, Vienna Codex *Historicus Graecus* 42, was published by the Greek scholar Speros Lampros in 1884, Delehaye was apparently unaware of it¹¹. Of the four manuscripts that of Vienna is the oldest¹². Lampros' publication of the text was

xelles: Société des Bollandistes: 1902, reprinted 1954), 901-903. No mention of the *Synaxarium* is made by *Guilland*, *Lilie*, *Canard* or *Brooks* in the studies cited above.

10. *Delehaye*, op.cit., X-XVI, «Prolegomena» for a full description. Ms. S=Codex Berolinensis 219, Ms. Mc=Codex Bibliothecae Nationalis Parisiensis Coislin 223, and Ms. D=Codex Bibliothecae Nationalis Parisiensis 1587.

11. *Σπυρίδων Π. Λάμπρος*, «Ἡ ὑπὸ τῶν Ἀράβων δευτέρα πολιορκία τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ Θεοδόσιος ὁ Γραμματικὸς», *Ἱστορικά Μελετήματα*, (Athens, 1884), 141-144.

12. The Vienna codex is eleventh century while Ms. S is thirteenth. Ms Mc was copied in the year 1301, and Ms. D is a twelfth century synopsis of the others. Concerning the chronology of the Mss. used by *Delehaye*, see his «Prolegomena», op.cit., Vienna Codex *Historicus Graecus* 42 was dated to the eleventh century in the Vienna library manuscript catalogue. Reference should also be made here to two other manuscripts which contain the same synaxarium but only mention the August 16th text. There are Ms. P=Codex 266 of the monastery of Saint John the Theologian of Patmos, published by *A. Dmitrievskij*, *Opisanie Liturgitseskich rukopisej*, 1, (Kiev, 1895), 1-152. On page 106 the following reference is given: «Καὶ μνήμη φόβου τοῦ ἐν τῇ νέῃ Ἱερουσαλὴμ πλησίον τῆς χρυσῆς πόρτης καὶ λιτὴ ἀπέριξεται ἐν τοῖς ἐκείσιν δια τὸν μετὰ φιλανθρωπίας Θεοῦ γενόμενον σεισμὸν καὶ δια τὴν κατάλυσιν τῶν ἀθῶων ἀγαρηνῶν.», and Ms. H=Codex 40 of the monastery of the Holy Cross in Jerusalem, published by *J. Mateos*, OC, (1962), III, where on page 372 the following reference is given: *Μηνὶ τῷ αὐτῷ ἰς ἡ ἀναμνησις τῆς περὶ ἡμᾶς μεγάλης καὶ ἀνυπερβλήτου τοῦ Θεοῦ ἡμῶν φιλανθρωπίας, δι' ἣν τὰ ἐπελθόντα τῶν Ἀγαρηνῶν πλήθη, κατὰ τοὺς χρόνους Λέοντος τοῦ Ἰσαύρου, τοῦ καὶ Κόνωνος, καὶ κυκλώσαντες τὴν μεγάλην ταύτην πόλιν διὰ τε γῆς καὶ θαλάσσης, πρεσβείαις τῆς παναρχάντου αὐτοῦ Μητροῦς, ἀπώλεσε καὶ διέφθειρε...». In order to verify that no part of the full text is contained in Mss. P and H, I examined photocopies of each. I would like to thank Dr. John C. Alexander and Dr. Chryssa Maltezos of the National Hel-*

made without commentary and without reference to any of the other extant manuscripts. Furthermore, his edition contains an incorrect reading with significant consequences; when read without reference to the less corrupt text of Delehaye, the meaning of the Vienna text is often obscure¹³. For these reasons and because Lampros' monograph is rather inaccessible we will present a new edition of the text of, folios 214-215 of *Historicus Graecus* 42 below, from a photocopy supplied by the Vienna National Library. For the convenience of the reader we have compared this text with that of the Delehaye edition and noted its variants.

ABBREVIATIONS AND SIGLA

- D = P. H. Delehaye, ed. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitane* (Bruxelles, Societe des Bollandistes, 1902, reprinted 1954), pp. 901-903.
 DS = Delehaye edition Ms. S codex Berolinensis 219.
 DMc = Delehaye variants Ms. MC codex Bibliothecae Nationalis Parisensis Coislin 223.
 LV = S. P. Lambros edition of Vienna codex *Historicus Graecus* 42 in *Ἱστορικά Μελετήματα* (Athens, 1884).
 () = Indicates ligature in the Ms. text.
 Omit. = Omitted.

Description : from a photocopy of *Historicus Graecus* 42 fols. 214-215. The text is on parchment without scholia or other marginalia. The size of each page based on an examination of actual size photographs should be 27.2cm.×21.5cm. The text appears in two columns in a clear miniscule of the eleventh century.

Edition : New edition is by line as in the Ms. Punctuation and accents have been added where necessary. The variants of the Lambros and Delehaye editions are given below the text by line and column. Variants of Ms. D in the Delehaye edition are not given because the text contains only a synopsis of the other Mss. and adds no additional information.

Translation : An English translation follows the edition of the text. The translation is meant to convey the meaning of the original in as literal a sense as is possible.

lenic Research Foundation for supplying me with a photocopy of folio 130 of the Patmos manuscript.

13. According to the Lambros edition, lines 26-27, column 2, folio 214 reads: «Τοῦ δὲ βασιλέως Λέοντος προθεμένου δοῦναι αὐτοῖς πάντα. The correct reading is *πά-
 ρα* and not *πάντα*. This reading is confirmed by comparison with the Delehaye edition. Concerning the importance of this line see below page 196.

Vienna Codex Historicus Graecus 45

Coll. I

Coll. II

Folio 214

Line 1 (cross) TH AYTH HMEPA

- Περὶ τῆς ἐλευσεως καὶ
 5 ἀποστροφῆς τῶν ἀθέων Ἀ
 γαρηνῶν, ἐλθόντων κατὰ
 τῆς θεοφιλῆς Κωνσταν(τινου)πό(λεως).
 Ἐν ἀρχῇ τῆς βασιλείας Λέοντος
 τοῦ Ἰσαύρου τοῦ καὶ Κόνωνος, ἃ
 10 νῆλθε πλῆθος Σαρακηνῶν δι
 ἃ πολλῶν πλοίων, κατὰ τῆς μεγί
 στης Κωνσταντινουπόλεως, βου
 λόμενοι πολιορκῆσαι καὶ πα
 ραλαβεῖν αὐτήν καὶ τὴν πίστιν
 15 τῶν Χριστιανῶν εἰς τὴν εαυτῶν
 πλάνην μεταποιῆσαι. Ὅπερ
 μιὰρὸν ἔθνος τῶν Σαρακηνῶν, ἄρ
 χῆθεν ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ Ἰ(σρα)ήλ
 πολλοῖς ἔθνεσι κατέμιξεν ἕαυ
 20 τὸ, καὶ οὐδέποτε ἄφετον δουλεῖ
 ας ἐγένετο, ἐκφεύγοντες τὸ τῆς
 δουλικῆς ὀνομασίας ὄνειδος. Τὴν
 μοναρχίαν δὲ διδάσκονται ὑπὸ τι
 νος ψευδαμβᾶ Ἀρειανοῦ· κ(αὶ) ἔκ

εὐώδεσι καὶ κρόκῳ διανθίσαντες
 πρότερον τοῖς τῆς Φοινίκης νε
 οῖς ἐπισυνῆψαν, κ(αὶ) προκαταλαμ
 βάνουσι τὴν τῶν Περσῶν βασι
 λειαν, ἥτις ἐπὶ χρόνοις πολλοῖς
 τῇ Ῥωμαϊκῇ βασιλείᾳ ἀντιπα
 ρετάξατο. Εἰθ' οὕτως τὴν Αἴγυπτον
 καὶ Λιβύην, διδόντες λόγον
 τοῖς Χριστιανοῖς, ὡς οὐ βιάσον
 ται αὐτοὺς παραβῆναι, τὴν ἃ
 μώμητον καὶ ὀρθόδοξον εἰς Χ(ριστὸν)ν
 τὸν Θεὸν ἡμῶν πίστιν, ὅπερ οὐ
 κ ἐφύλαξαν, ἀλλὰ πολλοὺς
 μάρτυρας ἀπέδειξαν, διὰ τὸ
 μὴ πατηθῆναι ὑπ' αὐτῶν, τὸ
 σημεῖον τοῦ πανσέπτου καὶ τιμῆ
 οὔ στ(αυ)ροῦ. Τοῦτο γὰρ πράττειν τοὺς
 Χριστιανούς ἡνάγκαζον, πᾶσάν
 τε τὴν γῆν μέχρι θερμάτων ἐ
 λθίσαντο Ἰνδοὺς καὶ Αἰθίοπας,
 καὶ τὰ μαυροῦσια ἔθνη, Λιβυὰς τε
 καὶ Ἰσπανούς. Ἐσχάτον δὲ ἦλθον
 κ(αὶ) ἐπὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν,

- Coll. I. 1-7 omit. DS, DMc. -8 γὰρ add. DS, omit. DMc. -9 τοῦ DMc, omit. DS.
 -11 τὸν ἀριθμὸν χιλίων ἑνακοσίων add. DS, διακοσίων DMc. -12 ταύτης καὶ
 Θεοφιλῆς Κωνσταντινουπόλεως add. DMc. -13 βουλομένων DS. -14 καὶ
 παραλαβεῖν omit. DMc, DS. -14-31 καὶ... omit DS, DMc. -24 ψευδαμβᾶ LV.
- Coll. II. 1-4 ...ἐπισυνῆψαν omit. DS, DMc. -4 καὶ omit. DS, DMc. -5 τῶν omit.
 DMc. -7 βασιλείαν DS, DMc. ἀντεπαρετάξατο DS. -8 πρὸς add. DS, DMc.
 -9 λόγον δόντες DMc. -10 οὐκ ἔασονται LV. -12 ἀμώμητον omit. DS, τὴν
 οἰκείαν πίστιν ἀρνήσασθαι -12-13 εἰς Χριστὸν τὸν Θεὸν ἡμῶν omit. DS,
 DMc, ὅπερ omit. DS, DMc. -14 τὰ ὑπεσχημένα add. DMc. ἀλλὰ omit.
 DS., DMc. διὸ καὶ DS, DMc. -17 τὸν τίμιον τοῦ Χριστοῦ σταυρὸν DS, τὸν
 τίμιον σταυρὸν τοῦ Χριστοῦ DMc. -18-19 Τοῦτο γὰρ πράττειν τοὺς Χριστια
 νοὺς ἡνάγκαζον omit. DS, DMc. ὅμως DS, DMc. -20 τε omit. DS, DMc.
 μέχρι θερμάτων omit. DS, DMc. ληϊσάμενοι DS, DMc. -21 τε add. DMc.
 -23 Ἐσχάτον δὲ ἦλθον omit. DS, DMc. ἔρχονται DS, DMc. -24 τὴν omit.

- 25 τότε πολέμοις καὶ αἵμασι τὴν
πλάνην αὐτῶν συνεστήσαντο
ἀντικρυς τῆς εἰρηνικῆς τοῦ σε
πτοῦ εὐαγγελίου κηρύξεως, δρα
σαντες ὡς ἀντίχριστοι. Τὰς οὖν
30 θυγατέρας αὐτῶν κατὰ τῶν Βαλ
λαᾶμ στολίσαντες· καὶ μύροις

βουλόμενοι καὶ ταύτην ἐλεῖν.
Τοῦ δὲ βασιλέως Λέοντος προθε
μένου δοῦναι αὐτοῖς πάκτα, αὐ
τοὶ καὶ φύλακας τῇ πόλει ἐγκα
ταστήσαι ἀπήτουν. Διατρέχον
τες δὲ οἱ πολέμιοι ἔξω τοῦ τείχους
εἰς τις ἐξ αὐτῶν βλασφήμοις ῥήμασι

Folio 214^r

Coll. I.

- 1 Κωνσταντίαν καλῶν τὴν πόλιν
καὶ τὴν ἐκκλησίαν ψιλῶ ὀνό
ματι σοφίαν προσαγορεύσας,
εἰς βάραθρον σὺν τῷ ἵππῳ αὐ
5 τοῦ ἐμπесῶν κατερράγη, κ(αί)
τοῦ κήρυκος αὐτῶν ἐν ὑψηλῶ
ξύλῳ ἀνελθόντος κηρύττειν
τὴν μισαρὰν αὐτῶν προσευχὴν,
αὐτίκα κ(αί) αὐτὸς καταπεσὼν
10 διεσκορπίσθης, προσβαλόντες
δὲ τοῖς Βουλγάροις. Ἐπεσον ὁ
π' αὐτῶν Σαρακηνοὶ τὸν ἀρι
θμὸν δισμύριοι, κ(αί) οἱ λοιποὶ αὐ
τῶν πεζοποροῦντες ἐν ἀτιμί
15 α ὑπέστρεψαν· τῶν σκαφῶν δὲ
αὐτῶν καταλαβόντων τὴν ἁ
κρόπολιν τῆς ἀλύσεως ἐκ
ταθείσης ἀπὸ τοῦ περάματος
ἕως τὰ Γαλάτου, οὐκ ἴσχυσαν

Coll. II.

τυγχάνοντα ἀφανίσαντες, κ(αί) μὴ
δὲν προσφυλακὴν τῆς ἑαυτῶν
ἀπὸ τροφῆς καταλελοιπότες,
εἰς τοιαύτην ἤλθον ἀπόγνωσιν λι
μου, ὡς σαρκῶν ἀν(θρῶπ)ίνων καὶ ἐρπε
τῶν, κ(αί) μυῶν, κ(αί) ζώων τεθνηκό
των γεύσασθαι, ὕστερον δὲ καὶ
τὴν ἀν(θρῶπ)ίνην κόπρον μετὰ βραχυ
τάτου φυράματος προσμάττον
τες ἤσθιον, ὥστε πολλοὺς τῶν μεγί
στάνων αὐτῶν τῇ πόλει πρὸς ῥυ
ῆναι. Μετὰ δὲ ταῦτα, ἀπαί
ρουσιν ἐκ τοῦ χερσαίου τείχους, κ(αί)
ἐρχονται ἐν Συκαῖς κ(αί) ἐν ταῖς Πη
γαῖς, κακεῖ εὐρηκότες ἄνδρα
ἐπ' ἐγκλήμασι κατεγνωσμένον, κ(αί)
προσφυγόντα εἰς αὐτοὺς. Τοῦτον
ἐπιλαβόμενοι, ἀνηγόρευσαν βα
σιλέα Ῥωμαίων, περιστήσαν

-30 τὸν LV.

DMc. -27 πάντα VL. -29 ἐγκαταστήσαι DS, DMc. -29-30 διατρεχόντων δὲ
τῶν πολεμίων DMc. -31 τις omit. DMc.

Coll. I. -2 τὴν ἁγίαν τοῦ θεοῦ add. DS, DMc. -3 προσαγορεύων DS, DMc. -5 τοῦ
omit. DS., DMc, πεσὼν DMc. -6 ὁ κῆρυξ δὲ αὐτῶν DS, DMc. -7 ἐπὶ τι
νος ὑψηλοῦ ξύλου ἀνελθὼν τοῦ κηρύξαι DS, DMc. -8 προσευχὴν αἵρεσιν DMc.
-10 προσβαλόντες DS. -15 ὑπέστρεψαν omit. DS, DMc, πλοίων DS, DMc.
-17 καὶ τῆς add. DMc. -19 τὰ τῶν add. DS, DMc., ἡδυνήθησαν DS, DMc.

Coll. II. -2 φυλακὴν τροφὴν add. DMc. τὴν ἑαυτῶν DS, DMc. προσφυλακὴν LV.
-4 τοιαύτην γὰρ add. DS, DMc. ἤλθον ἀνάγκην λιμοῦ DMc. -10 Ὅθεν πλεῖ
στοι τῶν μεγιστάνων DS, DMc. -13 τείχους ἀπαίρουσι add. DMc. -16
ἐπὶ ἐγκλήμασι DS, ἐπ' ἐγκλήματι DMc. -17 πρὸς αὐτοὺς DMc. -17-18
Τοῦτον ἐπιλαβόμενοι omit. DS, DMc. -18 ἀναγορεύουσιν αὐτὸν DS, DMc.

- 20 εἰσελθεῖν εἰς τὸν Λάκκον, τότε ἀνῆλθον εἰς τὸ στενὸν κ(αί) ὥρμησαν τὰ πλοῖα αὐτῶν εἰς τὸ λεγόμενον Σωσθένην, κ(αί) εἰς ἐτέρους βραχὺ τάτους λιμένας, ὧν τινων τὰ
- 25 πλείω, χειμῶνος γεγονότος, συνετρίβησαν. Ἐξ ὧν τὰ μείζονα αὐτῶν πλοῖα, οἱ Ῥωμαῖοι πυρ πολοῦσι. Κ(αί) ἡ μὲν πόλις, ἔστενο χωρεῖτο, τροφὰς μὴ ἔχουσα· αὐ
- 30 τοὶ δὲ πάντα ἀφειδῶς τὰ πρὸς

τες αὐτῷ καὶ δορυφόρους, κ(αί) σπονδὰς θέμενοι πρὸς αὐτὸν, περιήγον τὸ τεῖχος, εὐφημίαις ἐγκωμίων ἀνακηρύττοντες αὐτὸν, καὶ τὴν πίστιν τῶν Χριστιανῶν, δὴ θεν μεγάλυνοντες; ἀλλὰ μηδὲν δηννηθέντες ἀνύσαι, δια κενῆς ἔμενον. Αἰτήσας δὲ Σουλεῖ μὲν ὁ πρῶτος αὐτῶν εἰσελθεῖν ἐν τῇ πόλει καὶ θεασασθαι αὐτήν, λαβὼν λόγον, ἐρχεται ἐφιπτος

Folio 215

Coll. I.

Coll. II

- 1 εἰς τὸ Βοσπόριν, καὶ τῶν πρὸ αὐτοῦ εἰσιόντων ἀβλαβῶς τὴν πόρταν, αὐτὸς οὐκ ἡδύνατο εἰσελθεῖν τοῦ Ἰππου ὀρθοβολήσαντος καὶ τὰ
- 5 σκέλη ὑψώσαντος, ἀναβλέψας δὲ Σουλεῖμᾶν, ὁρᾷ ὑπερθεῖν τῆς πόρτης, ἱστορισμένην διὰ ψηφίδος, τὴν δέσποιναν ἡμῶν τὴν ἁγίαν Θεοτόκον, καθεζομένην ἐπὶ

τι βρεχόμενος, καχαλάζει κ(αί) βρασμὸν ἀποτελεῖ· ὅθεν καὶ ἡ τῶν πλοίων πίσσα λυθεῖσα, αὐτὰν δρὰ τὰ σκάφη τῷ βυθῷ παρέπεμψεν, ἐξ ὧν δέκα μόνον τὸν ἀριθμὸν διασωθέντα, τὴν τῶν συμβάντων γνῶσιν ἐν τῇ Συρίᾳ διεσάφησαν. Τῇ οὖν πεντεκαὶ δεκάτῃ τοῦ Ἀυγούστου μηνός, κατὰ

-21 Διὸς εἴτε τὸ add. DS, DMc. -22 αὐτῶν omit. DS, DMc. -23 Σωσθένηιον DS, DMc. -24 βραχυτέρους DMc., λιμένας ὀρμησάντων add. DS, DMc., ὧν τινων omit. DS, DMc. -25 πλείω τούτων συνετρίβησαν ὑπὸ τοῦ add. DS, DMc., γεγονότος omit. DS, DMc. -26-27 Ἐξ ὧν... αὐτῶν πλοῖα omit. DS, DMc. -28-30 Χρονοτριβήσαντες δὲ καὶ πάντα ἀφειδῶς add. DS, DMc, χρονοτριβήσαντος DS.

-23 ἐγκωμίων αὐτῷ περιάπτοντες DS, DMc. -25-27 Ἄλλ' εἰς μάτην αὐτῶν τὸ ἐγγεῖρημα DS, DMc. -27 καὶ Συλλεῖμᾶν DS., Σολυμᾶν δὲ DMc. -28 αὐτῶν μετὰ ταῦτα add. DS, DMc. -29 τῇ πόλει αἰτήσας ἱστορίας χάριν, DS, DMc. -30 καὶ λαβὼν add. DS, DMc.

Coll. I. -1 Βοσπόριν DS, DMc. -2 εἰσελθόντων DS, DMc. -4 ὀρθοβολοῦντος DS, DMc. -4-5 καὶ τοὺς πόδας ὑψοῦντος DS, DMc. -5 Ὁ δὲ τὸ συμβᾶν δια θαύματος ποιούμενος, ἀναβλέψας add. DS, DMc. -6 δὲ Σουλεῖμαν omit. DS, DMc. -7 τῆς πύλης DMc., ἱστορημένην omit. DMc. -8 ψηφίδων εἰκονισμένην add. DMc. -9 ὑπεραγίαν Θεοτόκον DS, DMc.

Coll. II. -1 τὸς ἐμβαλλόμενος DS, omit. DMc. 2-3 Ὅθεν καὶ τῆς περὶ τὰ πλοῖα πίσεως λυθείσης, αὐτανδρα DS, DMc. -4 τὰ σκάφη omit. DS, DMc. βυθῷ τῆς θαλάσσης add. DS. -4-5 παρεπέμποντο DS, DMc. -5 μόνον δέκα διασωθέντα τὰ DMc. -6-7 τὴν τῶν συμβάντων γνῶσιν omit. DS, DMc. -8 Συρίᾳ ἀπήγγειλαν DS, DMc.

- 10 θρόνου κ(αι) βασιτάζουσιν ἐν ταῖς ἀγκάλαις αὐτῆς, τὸν κ(ύριον) ἡμῶν Ἰ(ησοῦ)ν Χ(ριστὸ)ν, κ(αι) αὐτίκα κατελθὼν, εἰσῆι πεζὸς, καταγενοῦς τῆς ἐαυτοῦ βλασφημίας, ἧς ἐβλασφήμησε. Λοιπὸν οὖν ὑπέστρεψαν οἱ Σαρακηνοὶ ἄπρακτοι, πολεμηθέντες ὑπὸ τοῦ Θεοῦ διὰ λιμοῦ τε καὶ θανατικοῦ, ἀποβαλόντες πλήθη πολλὰ ἐκ τῶν οἰκειῶν στρατευμάτων. Τὰ δὲ πλοῖα αὐτῶν ἐξερχόμενα κατὰ τὰς ἀκτὰς καὶ τὰς ὑφάλους πέτρας κ(αι) τοὺς σκοπέλους διεσάγγον. Τὸ δὲ μέγιστον καὶ παρὰ ξότατον γέγονεν ἐν τῷ Αἰγέῳ πελάγει, χαλάζης γὰρ πλήθος αὐτοῖς ἐπέπεσε πυρώδους, ἣ τις ἐν τῷ ὕδατι βαπτίζομένη βρασμὸν ἐποιεῖ, καθάπερ σῖδηρος πεπυρακτωμένος ἐν ὕδατι λαβὼν τὴν βασιλεύουσιν πόλιν, κ(αι) τοῦ ἐνιαυτοῦ παρωχηκότος, πάλιν τῇ αὐτῇ πεντεκαίδεκάτῃ τοῦ αὐτοῦ μηνὸς ἐν τῇ κοιμῇσει τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, ὑπέστρεψαν οἱ μισροὶ Σαρακηνοὶ, κατησχυμένοι καὶ ἀπρακτοί. Εὖ καιρον οὖν ἐστὶν ὡς ἀληθῶς ἐκβοῇσαι καὶ νῦν τὸ προφητικὸν ἐκεῖνο λόγιον, τίς Θεοῦ μέγας ὡς ὁ Θεός ἡμῶν; ἀληθῶς σὺ εἶ Θεός ὁ ποιῶν θαυμάσια μόνος, ὁ λυτρῶσιν τῷ λαῷ σου καὶ τῇ πόλει σου διὰ τῆς ἀχράντου μητρὸς σου Θεοτόκου Μαρίας, παρέχων αἶμα καὶ μέχρις αἰῶνος, καὶ τῆς πόλεως αὐτῆς ὑπερασπίζων, δι' ἄφατον ἔλεον, ὅτι δεδοξαμένος ὑπάρχεις εἰς τοὺς αἰῶνας, ἀμήν.†
- 10 θρόνου κ(αι) βασιτάζουσιν ἐν ταῖς ἀγκάλαις αὐτῆς, τὸν κ(ύριον) ἡμῶν Ἰ(ησοῦ)ν Χ(ριστὸ)ν, κ(αι) αὐτίκα κατελθὼν, εἰσῆι πεζὸς, καταγενοῦς τῆς ἐαυτοῦ βλασφημίας, ἧς ἐβλασφήμησε. Λοιπὸν οὖν ὑπέστρεψαν οἱ Σαρακηνοὶ ἄπρακτοι, πολεμηθέντες ὑπὸ τοῦ Θεοῦ διὰ λιμοῦ τε καὶ θανατικοῦ, ἀποβαλόντες πλήθη πολλὰ ἐκ τῶν οἰκειῶν στρατευμάτων. Τὰ δὲ πλοῖα αὐτῶν ἐξερχόμενα κατὰ τὰς ἀκτὰς καὶ τὰς ὑφάλους πέτρας κ(αι) τοὺς σκοπέλους διεσάγγον. Τὸ δὲ μέγιστον καὶ παρὰ ξότατον γέγονεν ἐν τῷ Αἰγέῳ πελάγει, χαλάζης γὰρ πλήθος αὐτοῖς ἐπέπεσε πυρώδους, ἣ τις ἐν τῷ ὕδατι βαπτίζομένη βρασμὸν ἐποιεῖ, καθάπερ σῖδηρος πεπυρακτωμένος ἐν ὕδατι

-10 ἐν κόλποις DMc. -12 αὐτίκα τοῦ Ἰησοῦ ἀποβάς πεζὸς εἰς τὴν πόλιν εἰσῆλθε add. DS, DMc., εἰσῆλθεν DMc. -14 καὶ λοιπὸν add. DS, DMc. -16-17 τοῦ θεοῦ καὶ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου add. DS., ὑπεραγίας Θεοτόκου αὐτοῦ ἀειπαρθένου μητρὸς τῆς ὑπερμάχου ἡμῶν add. DMc. -17 τε omit. DMc. -18 πολλὰ πλήθη DS. -18-19 ἐκ τῶν οἰκειῶν στρατευμάτων omit. DS, DMc. -20 περιλειφθέντα αὐτῶν πλοῖα add. DS, DMc. -23 καὶ τοὺς σκοπέλους omit. DS, DMc. -25 Αἰγίῳ DS, DMc. -26-27 πλήθος ἐπὶ τὸν τόπον ἔπεσε. -29-30 καθάπερ πεπυρωμένος σίδηρος DS, ὥσπερ πεπυρωμένος σίδηρος DMc. -30 ἐν ὕδατι... omit. DMc. ἐφ' ὕδατι... DS.

-10 πόλιν omit. DS, DMc. -12 αὐτῇ omit. DS, DMc. -13 τοῦ αὐγούστου DS, DMc. -13-14 ἐν τῇ κοιμῇσει τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου omit. DS, DMc. -15 ὑπέστρεψαν μετ' αἰσχύνης πολλῆς DS., μετ' αἰσχύνης τὴν ὑποστrophὴν ἐποίησαν DMc. -17 ἐστὶν omit. DS, DMc., ὡς ἀληθῶς omit. DMc. -18 ἐκβοῇσαι καὶ εἰπεῖν DS., ἡμᾶς add. DMc. -20 ἀληθῶς omit. DS, DMc., εἰ ὁ Θεός DS, DMc., -22 σου omit. DMc. -23 παναχράντου DS., ἀχράντου καὶ ἀγίας DMc., σου μητρὸς DS, DMc., -25 αἰῶνος σωτηρίαν ὑπερθαυμαστον χαριζόμενος add. DMc. 25-29 καὶ τῆς πόλεως... ἀμήν omit. DS, DMc.

Translation

Folio 214

Coll. 1

On this day

Concerning the arrival and the turning away of the infidel Agarenes who came against the divinely-protected Constantinople. In the beginning of the reign of Leo the Isaurian the so-called Konon, there came a multitude of Saracens aboard many ships against great Constantinople, wishing to besiege and capture it and to transform the faith of the Christians into their error; this foul race of the Saracens from the beginning in the days of Israel mixed itself with many peoples and never became free of slavery thus escaping the dishonorable label of slavery. They were taught monarchy by a certain falsepriest an Arian; and from that time on by wars and bloodletting they maintained their error against the peaceful preaching of the holy Gospel, with actions as anti-Christ. They decorated their daughters according to [...] of Balaam*

Coll. 2

and adorned them with perfumes and saffron and coupled them with the young men of Phoenicia and took to their side the Persian empire which had opposed the Roman Empire for many years. Then they took to their side Egypt and Lybia promising the Christians that they would not be made to deviate from the blameless and Orthodox faith in Christ our God, which promise they did not keep but rather produced many martyrs who would not trample the sign of the most revered and Holy Cross. They made this necessary for the Christians to do and they plundered to the ends of the earth the Indies, Ethiopia and the black nations

* The Greek indicates a genitive plural which is not present in the text. Perhaps the article should be corrected to an accusative. The entire section (lines 16-30 column 1 and lines 1-23 column 2) concerning the origins of the Arabs is an interpolation. This section appears only in *Historicus Graecus* 45.

Folio 214

Coll. 2 (cont)

of Libya and Spain. And finally they also came against Constantinople wishing to capture it as well. The basileus Leo was willing to give them tribute, but they also demanded that they establish a garrison in the city. Then while the enemy was running about outside the wall, one of them with a blasphemous phrase

Folio 214^r

Coll. 1

called the city Constantia and addressed the Church by the lowly name Sophia, fell into a ditch with his horse and was destroyed; and their preacher climbed onto a high pole to preach their foul prayer, and he also fell and was obliterated; because of a Bulgar attack twenty thousand Saracens fell, and the rest of them returned on foot in shame; after their vessels came up to the acropolis they were not able to enter into Lakkon since the chain was extended from the crossing to Galata. Then they went into the narrows and rushed their ships into the so-called Sosthenion, and other very small ports, but because it became winter most of their ships were destroyed. The Romans burned the greater number of their ships; and the city was in dire straits having no food, and they <the Saracens> extravagantly consumed all

Folio 214^r

Coll. 2

the food they happened to find, and saving nothing so that they could have some later; thus became so hungry so that they tasted the flesh of the dead bodies of humans, crawling things rats and animals. Afterwards they even consumed human excrement kneading it soon after it had dried, so that many of the greatest among them rushed to the city. After these things they climbed over the land wall and came into Sykais and Pegais. There, they found a man accused of crimes who escaped to them. They then took him and proclaimed him Basileus of the Romans placing bodyguards around

him and sacrificing in his honor; going around the wall they praised him and deceptively seemed to honor the faith of Christians, but they were able to achieve nothing by any of this and remained to no account. Souleiman the first among them had asked for permission to enter the city and view it. Having now received permission he came on horseback

Folio 215

Coll. 1 to the Bosphorous. But before he could enter the gate with impiety, he was not able to because his horse bolted and raised its legs allowing Souleiman to see the mosaic representation above the gate of our lady the holy Theotokos seated upon a throne and holding in her arms our lord Jesus Christ. Immediately dismounting he then entered on foot having realized that he had blasphemed. Therefore the Saracens returned without accomplishing anything, since God fought them with famine and plague, and they left behind many people in their army camps. Their ships having gone into the sea were shattered against ports, shores, and reefs. The greatest and most strange phenomenon occurred in the Aegean sea in that

Folio 215

Coll. 1 there a great burning hail fell into the sea and made it boil so much that iron would melt and merge with water

Coll. 2 & result in a boiling hail, so that the tar which held the ships together was loosened and the ships sunk. Of these ships only ten were saved to bring word to Syria of what had occurred. Therefore on the fifteenth of August after they besieged the city the foul Saracens returned on the fifteenth of August on the feast day of the Theotokos having achieved nothing. At that time giving meaning to the prophetic word of our Lord: truly you are the only wonderful God who freed your people and city through your immaculate mother and Theotokos, Maria, who forever has the defence of this city to your great glory to the end of time amen.

The author's purpose is to assert that the city was saved from the unbelieving Saracens by the most Holy Theotokos and that her Icon

contained such power that even infidels had to show it respect¹⁴. It is obvious that the text is the work of an iconodule. We should also note that although the author follows the common practice of our iconodule sources and ignores the Emperor Leo's part in the city's defense, neither does he make accusations against Leo. Rather, the emphasis is placed upon the Holy Theotokos and her miraculous intervention¹⁵. As line eight, coll. 1, folio 214^r indicates, the text was probably written after Leo's death¹⁶. Aside from this, we are given no other indications of the time of composition. The earliest surviving manuscript is perhaps of the 10th century, and this is our only certain *terminus post quem*¹⁷.

Since the main outlines of this Arab siege are well known there is little point in repeating them here. Our purpose is to note only new information and the corroboration of the questions posed above. One such example is the segment lines 26-29, Coll. 11 folio 214^r in which we are told that: «The basileus Leo was willing to pay tribute to them (the Arabs) but they also demanded that they establish a garrison in the city»¹⁸. This information indicates that there may have been an

14. This is clearly indicated by lines 27-30, column 2, folio 214^r, lines 1-19, column 1, folio 215 and lines 15-29, column 2, folio 215.

15. «...ὁ λύτρωσιν τῷ λαῷ σου καὶ τῇ πόλει σου διὰ τῆς ἀρχάντου μ(η)τρός σου καὶ Θε(ο)τόκου Μαρίας...» lines 21-23, column 2, folio 215. H. Gregoire and P. Orgels are mistaken in stating that: «Il reste étonnant que les sièges de 674-678 n'aient pas laissé de trace au Calendrier, tandis que Léon III a les honneurs du Synaxaire (16 août, pp. 901-904)...», «Les invasions Russes dans le Synaxaire de Constantinople», B, 24, (1954), 144, since there is no indication in the text that Leo should be credited with the city's deliverance.

16. «Ἐν ἀρχῇ τῆς βασιλείας Λέοντος τοῦ Ἰσαύρου καὶ Κόνωνος...».

17. While *Historicus Graecus* 42 is an eleventh century manuscript, the fact that the text is mentioned in Patmos codex 266 which dates from the late ninth-early tenth century indicates this *terminus post quem*. Concerning the dating of the Patmos codex see: J. Mateos, op.cit., VIII-XII. According to Mateos, an argument for a date of composition soon after the final reestablishment of images in 843 is that the manuscript as a whole contains indications of Palestinian monastic rites. This usage rapidly declined after the Iconodule victory of 843.

18. See note 13 page 188 above. The word παχτα can mean either agreements or tribute, see: W. H. Lampe, ed., A Patristic Greek Lexikon, (Oxford, 1978), 997. I believe that tribute is meant here and note that it is used in this sense to describe Arab demands in the De Administrando Imperio of Constantine Porphyrogenitus, ed. Gy. Moravcsik and trans. R. J. H. Jenkins, CFHB, 1, (Washington, D.C.; 1967), 86-87, 326.

agreement between Maslama and Leo concerning tribute which was abrogated due to an additional Arab demand. Theophanes mentions that negotiations occurred in Amorium but does not mention tribute in connection with events in Constantinople¹⁹. By contrast, the Arab, Syrian and Armanian sources do mention such negotiations and an exchange of letters concerning tribute²⁰. An attempt by Leo to purchase an Arab withdrawal through the payment of tribute would not have been an exceptional event. Emperors had frequently done the same on occasions when the city was besieged²¹. Thus, the *Synaxarium's* statement probably reflects an actual offer and the subsequent breakdown of negotiations.

A detail not mentioned by any other source is offered by the *Synaxarium* in connection with a pretender. We are told that the Arabs found an escaped criminal and proclaimed him Emperor²². This information, although unique, is appropriate in light of what is related in the *Kitab Al'Uyun* concerning secret negotiations between the Arabs and prominent Byzantines from the city²³. Since Leo had been crowned only months before the siege there must have been factions in Constantinople which considered him a usurper. These elements apparently hoped to take advantage of the confusion caused by the Arabs to have Leo overthrown²⁴. Although, as the *Kitab Al'Uyun*

19. *Theophanis*, *Chronographia*, C. De Boor, ed., (Hildesheim, 1963) 1, 386-390, 395.

20. *Guiland*, op.cit., 124-130. *Brooks*, op.cit., 23-24.

21. *George Ostrogorsky*, *History of the Byzantine State*, (New Jersey, 1969), 101.

22. «... κακεῖ εὐρηκότες ἄνδρα ἐπ' ἐγκλήμασι κατεγνώσμενον, κ(α)λ) προσφυγόντα εἰς αὐτούς. Τοῦτον ἐπιλαβόμενοι, ἀνηγόρευσαν βασιλεῖα 'Ρωμαίων...» see lines 14-27, column 2, folio 214'.

23. «And, when the siege pressed heavily upon the Romans, they chose one of the patricians, a man of sagacity and cunning, and said to him, 'Go out to Maslama and confer with him in any way you choose, and we will place ourselves in your hands, and do you satisfy Maslama in any way you please until he go back out of our country'. And the patrician went out to Maslama and said, 'I am an ambassador from the inhabitants of Al Kustantiniyya, and the people have placed themselves in my hands'». *Brooks*, op.cit., 26.

24. Concerning Leo's rapid rise to power see: *J. B. Bury*, *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene*, 2, (London, 1889), 374-386, 401-404, *Ostrogorsky*, op.cit., 155-157. The chronicler Theophanes mentions that during the Arab siege a pretender challenged Leo's authority from the West; *Theophanes*, *Chronographia*, op.cit., 398-399.

states, Maslama rejected their offer, the elevation of a pretender could easily have been part of this plan. The veracity of this event is corroborated by other details, such as our evidence that the Byzantine negotiator was a member of a prominent family with an unusual name²⁵. The offer of tribute, which the *Synaxarium* mentions in prior connection with Leo, is now offered to Maslama by the conspirators according to the *Kitab Al'Uyun*. Again, the *Synaxarium's* unique information is in keeping with that of the *Kitab Al'Uyun*²⁶.

Immediately after this account of the pretender the *Synaxarium* describes an incident involving an Arab commander called Suleiman who wished to enter the city, ostensibly as a tourist²⁷. Most likely the *Synaxarium's* iconodule author had no information as to why the Arab commander wished to enter Constantinople, but includes the event because it illustrates the power of an Icon. After the Icon's power is demonstrated we are told that Souleiman entered the city on foot. Could this entry be connected with the Muslim backed pretender previously mentioned? Although this is only a possibility, what is certain is that some negotiating was conducted during the siege and that both sides exchanged representatives²⁸. It would naturally follow that as

25. *Guiland*, op.cit., 126-127. *Brooks*, op.cit., 25.

26. As *Brooks*, op.cit., 26-27, indicates in his notes, the *Kitab Al'Uyun* has confused earlier negotiations with the ones mentioned above. The offer of the payment of a denarius for every man in the city made by the Patrician negotiator could either be the original offer of tribute made by Leo at the start of the siege or a reiteration of this offer. Al-Tabari also mentions the Byzantine offer of tribute. *Brooks*, op.cit., 30.

27. «Αιτήσας δὲ Σουλεϊμάν ὁ πρῶτος αὐτῶν εἰσελθεῖν ἐν τῇ πόλει καὶ θεασασθαι αὐτὴν, λαβὼν λόγόν, ἔρχεται ἐφιππος// εἰς τὸ Βοσπρόριν, καὶ τῶν πρὸ αὐτοῦ εἰσιόντων ἀβλαβῶς τὴν πόρταν, αὐτὸς οὐκ ἠδύνατο εἰσελθεῖν τοῦ ἵππου ὀρθοβολησαντος καὶ τὰ σκέλη ὑψώσαντος ἀναβλέψας δὲ Σουλεϊμάν, ὁρᾷ ὑπερθεῖν τῆς πόρτης, ἱστορισμένην διὰ ψηφίδος, τὴν δέσποιναν ἡμῶν τὴν ἁγίαν Θεοτόκον, καθεζομένην ἐπὶ Θρόνου καὶ βασιλεύουσαν ἐν ταῖς ἀγκάλαις αὐτῆς, τὸν κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν, καὶ αὐτὴν κατελθόν, εἰσῆει πεζὸς, καταγνοῦς τῆς αὐτοῦ βλασφημίας, ἧς ἐβλασφημησε.», lines 27-30, column 2, folio 214^r and lines 1-14, column 1, folio 215. The Delehaye edition contains the same information with one exception. It does not give the name of the Arab who entered the city. All other differences between the Delehaye edition and *Historicus Graecus 42* are differences of syntax and vocabulary.

28. See notes 23, 25, and 26 above. *Lilie*, op.cit., points out that negotiations are mentioned only by the Arab sources and not by any of the Greek sources. That some negotiations occurred is also indicated by the Armenian chronicler Gheovad

the Arab siege unsuccessfully dragged on, such negotiations should have been reopened. The information in our Greek source concerning the Arab commander's entry into the city does not conflict with this interpretation. If delicate negotiations were being conducted, and we have ample evidence that they were, the commander of the Arab forces (Maslama) or one of his lieutenants (Souleiman) might enter the city to confer with Leo III or his representatives. We know from all of our sources that Leo earlier conducted such personal contacts with the Arabs at Amorium²⁹. We also know that Leo III spoke Arabic³⁰. The oriental sources are succinct concerning the purpose of their commander's visit; according to them he entered the city to humiliate the Byzantines and to demand the building of a mosque³¹. It is at this point that we must turn to the heretofore ignored Armenian account of this siege.

Written in Armenian, this especially valuable eighth century account of the Arab siege of 717-18 is contained in the *History* of the cleric Ghevond (or Leontios). Ghevond's history, known for its veracity, was based upon both Oriental and Greek sources³². It is here that the contents of the various letters exchanged between Leo and Maslama (to which Theophanes had openly alluded) are described³³. Not unexpectedly, Ghevond attributes a different reason for the Arab commander's entry into the city. The pertinent passage reads:

«The Arab emir, reduced to a handful of men, sent a request to the emperor, asking him to lift the blockade. The emperor, tou-

which will be discussed below. In light of the *Synaxarium's* corroboration of the Oriental sources' mention of an Arab entry into the city, the absence of any reference to negotiations by our Greek sources is not reason enough to discount the event's veracity.

29. Brooks, op.cit., 23-24. Guillard, op.cit., 115, 127. Lilie, op.cit., 127. The most complete account is given by *Theophanes*, op.cit., 386-387.

30. The *Kitab Al Uyun* states that «... and he (Leo) spoke correctly in Arabic and in Roman». Brooks, op.cit., 22. See also the comments of Bury, op.cit., 380.

31. Canard, op.cit., 94-102, see below page 200 where some of the texts are quoted in translation.

32. Χρ. Μ. Μπαρτικιάν, Τὸ Βυζάντιον εἰς τὰς Ἀρμενικὰς πηγὰς, Βυζαντινὰ κείμενα καὶ Μελέται, 18, (Thessalonike, 1981), 69-70. I would like to thank Dr. Ani Atamian Bournoutian for drawing my attention to Ghevond.

33. Concerning this correspondence see: A. Jeffery, «Ghevond's Text of the Correspondance between 'Umar II and Leo III», HTR, 37, (1944), 269-332.

ched by their misery, and convinced that the Lord had taken His vengeance upon his enemy, had him come before him, and sharply reproached him for having invaded his territory with such manifest insolence, for having unmercifully spilt the blood of his soldiers and for having led the inhabitants of so many of his cities into slavery; then the emperor added: 'Now the Lord is living and is proof that you deserve death and not life; but since the Lord has taken up my defense in turning your injustice upon its head, and demanding back from your hands, the blood of so many innocent people, I do not want to give any other punishment, nor to condemn you according to what you deserve; even though you find yourself in my hands, and I, master of your life and those of your men, I will not however, kill you. Go to your people and relate to them the work of God's power, which was accomplished before your eyes...' ³⁴.

Thus, Ghevond in general corroborates the *Synaxarium* with regard to an Arab entry into the city. In contrast to some of the Arab sources, it is the Arab commander and not Leo who is humiliated.

As we have already mentioned, although scholars have long been aware of Oriental traditions concerning an Arab entry into the city and an agreement which established a mosque, they have dismissed such information as unsubstantiated legend ³⁵. The oldest Oriental source of this type is pseudo-Dennis of Teli-Mahre which states that Maslama asked Leo for permission to enter the city for a visit. He entered with his horsemen, moved about it for three days, and visited the Royal works ³⁶. Al-Muqqadasi, a tenth century source, reports that: «One must know that Maslama, when he campaigned against the Byzantine Empire and penetrated its captial, stipulated for the Dog of the Romans, the obligation to build a house (dar) across from his palace in the Hippodrome, where notable Moslems and those of noble blood would live, when they were imprisoned, so that they would

34. *Garabed V. Chahnazarian*, trans., *Histoire des guerres et des conquêtes des Arabes en Arménie par l'éminent Ghévond verdabed arménien*, (Paris, 1856), 108-109. The translation from the French is mine.

35. See note 7 page 186 above.

36. *J. B. Chabot*, trans., *Pseudo-Denys de Tell-Mehré*, (Paris, 1896), 13, quoted by *Canard*, op.cit., 100, and *Guilland*, op.cit. 130.

be under his protection and guaranty»³⁷. Several other Arab sources elaborate upon this information and create legends based upon it. In this category is the anonymous Karamani³⁸, the *Life of Dat-el-Himona*³⁹, mother of the Champions of Islam, and to some extent the Turkish legend of Al-Battal⁴⁰. All of these Oriental sources confuse and embellish the particulars, names and chronology but all agree with our Greek *Synaxarium* and Ghevond that an Arab leader entered the city. As one would expect, in these versions it is Leo who is humiliated and not the Arab commander. The legendary Life of Dat-el-Hi-

37. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes: la dynastie Macedonienne de 867 à 959*, II, trans., M. Gregoire ans M. Canard, (Brussels, 1936), 422-423. The text is from his geographical treatise, *Ahsan al Taqasim fi Ma'rifat al-Aqalim* (the best of classification for the knowledge of regions): his name is also given as al-Maqdisi, see: Philip K. Hitti, *History of the Arabs*, (New York, 1970), 385-386. The translation from the French is my own.

38. *Karamani*, En marge d'Ibn al-Athir (Cairo, 1876), IV, 214-218. *Guilland*, op.cit., 130-131 gives the following resume of its contents: «Maslama resta sept ans devant Constantinople, en combattant chaque jour et Battal fit des hécatombes de chrétiens. Léon offrit un tribut considérable, mais Maslama ne voulut pas se retirer, avant d'être entré dans la capitale. Léon lui permit d'entrer seul. Maslama accepta, mais à condition que Battal se tiendrait à la porte de la ville, qui resterait ouverte. Battal attendrait Maslama jusqu'à la prière de l'après-midi, l'asr; si ce dernier ne reparaisait pas, il devrait se précipiter dans Constantinople avec tous ses cavaliers et tuer tout ce qu'il rencontrerait. Maslama, à cheval, vêtu de blanc, turban en tête et ceint de deux épées avec la lance en main, pénétra dans Constantinople par la Porte d'Andrinople et s'avança jusqu' à Sainte-Sophie entre une double haie de cavaliers grecs, devant un peuple stupéfait de sa bravoure et son audace. Léon accueillit Maslama à la Porte de Sainte-Sophie et lui baisa la main. Puis Maslama pénétra dans la Grande Église, à cheval, au milieu de le stupeur et de l'émotion des Grecs. Il se dirigea vers un grand crucifix richement orne, posé sur un trône d'or, le prit et le mit à l'arçon de sa selle. Devant les protestations des moines, Léon fit savoir à Maslama combien le mécontentement du peuple était grand. Mais Maslama déclara qu'il ne partirait qu'avec la croix. Léon apaisa alors les Grecs, en leur promettant une croix semblable et en leur rappelant qu' Al-Battal était à la porte de la ville avec ses cavaliers, prêts à entrer dans la ville, si Maslama tardait à revenir. Enfin, précédé de Léon, ce dernier sortit, la croix à la pointe de sa lance. Léon envoya ensuite le tribut promis et rendit hommage à Maslama, qui le reçut avec hauteur. Maslama, qui etait parti de Damas avec 80,000 hommes, y revint avec 30,000 hommes seulement».

39. M. Canard, «Delhemma, épopée arabe», B, X, (1935), 283-300, *Guilland*, op. cit., 131-132.

40. M. Canard, «Les expéditions», op. cit., 116-117.

mona further elaborates upon the information mentioned by al-Muqaddasi, linking the Arab commander's entry with the establishment of a mosque.

Crucial to a proper evaluation of these Oriental sources is the information provided by Constantine Porphyrogenitus in his *De Administrando Imperio*. When one compares the information concerning the Arab entry into the city and the establishment of a mosque, given by the Arab sources, the *Synaxarium* for August 16th and Ghevond, to two passages of the *De Administrando Imperio* one is struck by the similarity. This is the well-known text of Porphyrogenitus:

«...And Mauias' grandson was Maslamas, who made an expedition against Constantinople, and at whose request was built the mosque of the Saracens in the imperial praetorium. He was not chief of the Arabs; Souleiman was chief of the Saracens, and Maslamas held the rank of general. Souleiman came with his fleet against Constantinople, and Maslamas came overland...»

«...And our state was at peace for many a long year, for this city was guided and guarded by Our Lady the ever-virgin Mary, the Mother of God, by whose inviolate and holy image Souleiman himself was awed and put to shame, and he fell from his horse»⁴¹.

The last sentence of the *De Administrando Imperio* concerning Souleiman's awe and shame in front of an Icon of the Theotokos and his fall from his horse, conforms exactly to the information of the *Synaxarium*⁴². What is omitted is that he had requested permission to enter the city and actually did. Without the *Synaxarium* text the information concerning Souleiman in the *De Administrando Imperio* seems out of context. It would appear that either the Porphyrogenitus passage was drawn from our *Synaxarium* or more likely that they both

41. *Constantine Porphyrogenitus*, op. cit., 92-93. The Greek text of the second passage reads: «Καὶ εἰρήνευσεν ἡ καθ' ἡμᾶς πολιτεία ἐπὶ μῆκιστον χρόνον, στρατηγούσης καὶ περιεπόσης τῆς δεσποίνης ἡμῶν καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας τῆς Θεοτόκου τήνδε τὴν πόλιν, ἧς καὶ τὴν ἀχραντὸν καὶ ἀγίαν εἰκόνα καὶ αὐτὸς <ὁ> Σουλεῖμαν ἠδέσθη καὶ ἐνετράπη καὶ τοῦ ἵππου κατέπεσεν». See also *F. Dvornik*, et. al., *R. J. H. Jenkins*, ed., *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio*, II, Commentary, (London, 1962), 78, where the older bibliography is given and the Icon is identified.

42. See pages 191, 192, 195 and 198 above.

drew from a common source⁴³. Given the testimony of these two texts, Gheovad and the Oriental sources, the information we have concerning an Arab entry into the city must be based on fact and the opinions of Canard and Guiland should be set aside. Since all of our sources place this entry towards the very end of the siege it is reasonable to assume that it was involved with the cessation of hostilities⁴⁴.

In this connection it is important to note the text of Porphyrogenitus, quoted above, which links this siege with the founding of a mosque at Maslama's request⁴⁵. This passage corroborates the statement of al-Muqqaddasi quoted earlier⁴⁶. We should also recall that another work completed under Porphyrogenitus, the *De Cerimoniis*, mentions that the praetorium served as an Arab prison⁴⁷. What would be more reasonable than negotiations concerning their spiritual and physical welfare? This matter, in addition to negotiations concerning the unencumbered withdrawal of the Arab forces, provides a reasonable purpose for the Arab commander's entry into the city. Although we are

43. It is well known that chapters 14-42 of the *De Administrando Imperio* are considered to be the earliest parts of this work and most likely were drawn from a companion volume entitled *Concerning Nations*, see: *De Administrando Imperio*, II, op. cit., 2-3. This companion volume has been attributed to no later than the middle of the ninth century. Since both the *Synaxarium* and the lost volume, *Concerning Nations*, date from approximately the same period, a connection between them is certainly indicated. In this connection it is interesting to also compare Chapter 14, concerning the genealogy of Mahomet and the origin of the Arabs in the *De Administrando* with that of the introduction to Ms. *Historicus Graecus* 42. Although the *De Administrando* text is longer and more specific, both mention Arianism in connection with the origins of Islam.

44. This is stated by our oriental sources and implied by the *Synaxarium* and the *De Administrando Imperio*, both of which mention the entrance at the very end of their description of the hostilities connected with the siege.

45. «Ἐκγονος δὲ τοῦ Μαυλοῦ ὑπῆρχεν ὁ Μάσαλμας, ὁ κατὰ Κωνσταντινουπόλεως ἐκστρατεύσας, οὗτινος καὶ δι' αὐτῆσεως ἐκτίσθη τὸ τῶν Σαρακηνῶν μαγίσδιον ἐν τῷ βασιλικῷ πραιτωρίῳ». *De Administrando Imperio*, op.cit., 92. The word μαγίσδιον comes from the Arabic mašjid, which means a house or room. In this connection we should also recall the text of al-Muqqaddasi, quoted on page 200 above. Here the word «dar» is used, a term which means house or room. Thus, most likely a room or small house was built in the Praetorium for Muslim worship and not a full mosque, see: *Νομικός*, op.cit., 201, *Canard*, «Les expéditions», op.cit., 95-97.

46. *Guiland*, op.cit., 287, *M. Canard*, «Delhemma», op.cit., 287.

47. *De Cerimoniis aulae byzantinae*, II, *Reiske*, ed., CSHB, (Bonn, 1829-30), Chapter 15.

not specifically informed of this by any of our sources, each side attempts to portray the entry into the city as a humiliation for its adversary. A substantial reason for the entry itself, is not given by any of the earliest sources. The fact that the Arab forces withdrew unencumbered and that the establishment of a Moslem house of worship at the enemy's request is dated during this siege further substantiates our thesis. If the Arabs had not negotiated a withdrawal why did their commander enter the city? Why were their forces allowed to retreat unharrassed⁴⁸? Although the definitive word concerning the origin of the «mosque» of Maslama remains to be written, the discussion must now include the important contributions of the *Synaxarium* of Constantinople of August 16th and its corroboration of an Arab entry into the city in 718.

48. Both the Oriental and the Greek indicate that the departure of the Arab forces was unharrassed. The Greek sources report that the Arab fleet was destroyed by a storm, and not by any Byzantine force. *Theophanes*, op.cit., 399, *Nicephorus*, History, C. De Boor ed., (Leipzig: 1880), 55, *Νομικος*, op.cit., 200-201.

Η ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΤΟΥ ΡΩΜΑΪΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ BYZANTINH ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

H. MIHĂESCU/Bucarest

1. Ἰσχυρίζονται συνήθως ὅτι τὸ Βυζάντιο εἶναι μιὰ σύνθεση ἑλληνισμοῦ, ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ χριστιανικῆς θρησκείας, ἣ ὀρθοδοξίας, ἀλλὰ τὶς περισσότερες φορές ξεχνοῦν νὰ προσθέσουν ἕνα τέταρτο στοιχεῖο, ἴσως τὸ σπουδαιότερο ἀπ' ὅλα καὶ ποὺ ἀποτελεῖ τὸ γόητρο τῆς βυζαντινολογίας, δηλαδὴ τὴν πεῖρα ἑνὸς αἰῶνα τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέσα στὶς θύελλες καὶ στοὺς κινδύνους τοῦ μεσαίωνα. Ἡ ἀξία τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἔγκειται ὅχι μόνο στὸ ὅτι διατήρησε καὶ μετεβίβασε στὸν σύγχρονο κόσμον μιὰ πολιτιστικὴ κληρονομιά, ἀλλὰ καὶ στὸ ὅτι μὲ τοὺς ἀγῶνες καὶ τὶς ἐπιδιώξεις της γιὰ καινούργιες μορφές πολιτισμοῦ πραγματοποίησε μιὰ προσαρμογὴ στὴ ζωὴ. Θὰ μπορούσαμε μᾶλλον νὰ πούμε ὅτι ἡ ἀρχαία παράδοση ἀπετέλεσε τὴ θέση, οἱ σκληρές πραγματικότητες κάθε ιστορικῆς περιόδου τὴν ἀντίθεση, ἐνῶ τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν μιὰ νέα σύνθεση. Ἐπομένως, γιὰ νὰ γίνῃ περισσότερο κατανοητὴ ἡ πολιτιστικὴ παράδοση πρέπει νὰ ἀντιπαρατεθῇ στὶς κοινωνικὲς ἀνάγκες κάθε ὑπὸ μελέτην ἐποχῆς.

Ἡ βυζαντινὴ κοινωνία δὲν ἦταν ὁμοιογενής, ἀλλὰ διαφοροποιημένη: οἱ διαφορὲς ἐκδηλώνονταν πολὺ καθαρὰ μεταξὺ ἄλλων στὸν τρόπο τῆς ἐπιλογῆς καὶ τῆς χρησιμοποίησης τῶν γλωσσολογικῶν στοιχείων, ἰδίως στὸν τομέα τοῦ λεξιλογίου¹. Στὰ πλατιά πλαίσια τῆς γλώσσας ὑπῆρχαν περισσότερα στῦλ καὶ αὐτὰ παρέμεναν στὴν λογοτεχνία, ὅπου ἐμφάνιζαν εἰδικές ἐκδηλώσεις. Αὐτὸ τὸ πρᾶγμα μπορεῖ νὰ παρατηρηθῇ σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς λογοτεχνικῆς ἐξέλιξης, στὴν ὁποία, σὲ καμμιά ἱστορικὴ ἐποχὴ, ἐνότητα καὶ ὁμοιογένεια, ὅπως ἄλλωστε καὶ σὲ ὁποιαδήποτε ἄλλη λογοτεχνία. Σὲ κάθε γλώσσα ὑπάρχει ἕνα σταθερὸ λεξιλόγιο, συνήθως πολὺ παλιὸ καὶ ἀνθεκτικόν, δίπλα σὲ ἕνα κινητὸ καὶ εὐμετάβλητο ποὺ τὸ ἀπαιτοῦν οἱ ἀνάγκες τῆς ἀντίστοιχης ἱστορικῆς περιόδου καὶ ποὺ ἐγκαταλείπεται μὲ τὸ πέρασμά τους. Στὴν βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ἐπικρατοῦσε μιὰ κοινὴ γλῶσσα κατανοητὴ

1. W. Bauer, *Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur*, 5. Aufl., Berlin 1963; G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961; E. A. *Sophocles*, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (from B.C. 146 to A.D. 1100)*. Cambridge/Massachusetts-New York 1887.

ἀπ' ὅλους, ὅμως μιλοῦνταν καὶ ἰδιώματα ἢ τοπικοὶ διάλεκτοι, ἐπίσης ἐμφανίζονταν ἀδιάκοπα ὑψηλὰ καλλιτεχνικὰ στὺλ διαφόρων ἀποχρώσεων ἀνάλογα μὲ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον, μὲ τὴν ἀνατροφή καὶ τὸν πολιτισμὸ ἐκείνων ποὺ τὰ δημιουργοῦσαν. "Ὅταν σήμερα διαβάζομε αὐτὴν τὴν λογοτεχνία μὲ τὴν ἐντυπωσιακὴ τῆς ποικιλία, ἔχομε τὴν αἴσθηση πὼς βλέπομε πίσω ἀπ' αὐτὴν τοὺς συγγραφεῖς καὶ τὴν κοινωνία ποὺ τὴν γέννησαν, στὸ μέτρο ποὺ ἡ ἀρχὴ «τὸ στὺλ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος» (le style c'est l'homme même) περιέχει μιὰ δόση ἀλήθειας². Ξεκινοῦμε λοιπὸν ἀπὸ τὴν ἀκλόνητη ἰδέα ὅτι σ' αὐτὴν τὴν λογοτεχνία τὸ στὺλ (ὕφος) ἀποτελεῖ ἓνα κατάλληλο κριτήριον γιὰ τὴν κατανόηση τῶν ἰδιοσυγκρασιῶν, τοῦ πολιτιστικοῦ ἐπιπέδου, τῶν καλλιτεχνικῶν ἐπιδιώξεων καὶ τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας στὸ σύνολό της, στὴν μεγάλῃ της ποικιλία.

2. Ἡ ἐπιμονὴ φαίνεται πρῶτα ἀπ' ὅλα στὶς «μορφές» ἐκδήλωσής του, δηλαδὴ στὴν ὀρολογία. Ὁ ρωμαϊκὸς πολιτισμὸς ἦταν ἰσχυρὸς καὶ βιώσιμος ἰδίως στοὺς ἐξῆς τομεῖς: στὴν κρατικὴ διοίκηση, στὸν στρατό, στὶς ἐμπορικὲς συναλλαγές, στὴν ἐνδυμασία, στὴν πανίδα καὶ χλωρίδα, στὴν δικαιοσύνη καὶ στὴν ὀργάνωση τοῦ χρόνου, δηλαδὴ στὸ ἡμερολόγιο. Ἡ κληρονομία ἦταν παρούσα ποικιλόμορφα, καὶ συγκεκριμένα, ἡ κατ' ἐξοχὴν στὰ ὑψηλὰ στρώματα, ἢ μόνον στὰ πρὸ ταπεινὰ κοινωνικὰ στρώματα. Ἡ λόγια ὀρολογία εἶχε διακοπεῖ ἀπότομα καὶ ἐξαφανίσθηκε ἀμέσως μετὰ τὴν πτώση τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Τούρκων στὴν Εὐρώπη. Ὅμως οἱ λαϊκὲς λέξεις ἀνθεξάν εὐκολώτερα, μὲ τὸν καιρὸ ἐγίναν στοιχεῖα ἀπαραίτητα στὴν λογοτεχνία καὶ ἓνα μέρος τους παρέμεινε μέχρι τὴν νεοελληνικὴ, ὅπου ἐμφανίζονται τόσο στὴν λόγια γλῶσσα ὅσο καὶ στὰ τοπικὰ ἰδιώματα. Ἀπὸ τοὺς τρεῖς χιλιάδες ὅρους λατινικῆς καταγωγῆς μόνον διακρίνεται καὶ κάτι εἶναι ἀκόμα παρόντες στὴν σημερινὴ ἑλληνικὴ γλῶσσα³. Ἡ κατάστασις θὰ ἦταν τελείως διαφορετικὴ, ὅπωςδήποτε πολὺ καλλίτερη ἔχει μόνον γιὰ τοὺς Ἑλλήνες, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους, τοὺς γειτονικοὺς μὲ τὸ Βυζάντιο

2. H. Grégoire, «Utilité et charme du grec moderne», *Revue belge de philologie et d'histoire* 1938 (janvier-juin) 5-26; N. Andriotis, *Lexicon der Archaismen in neugriechischen Dialekten*, Wien 1974; L. Bréhier, *Le monde byzantin*, 1-3, Paris 1970; R. Guiland, *Recherches sur les institutions byzantines*, 1-2, Berlin 1967.

3. F. Preisigke-E. Kiessling, *Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden mit Einschluss der griechischen Inschriften, Aufschriften, Ostraka, Mumieninschriften usw.* aus Ägypten, 1-4+Supplement, Berlin-Amsterdam 1929-1971; M. A. Triandaphyllidis, *Die Lehnwörter der mittellgriechischen Vulgarliteratur*, Strassburg 1909.

λαούς, ἀν ἔλειπε ἡ ὀθωμανικὴ ἐπέμβαση στὴν Εὐρώπη καὶ στὴν Μικρὰ Ἀσία.

Γιὰ νὰ καταλάβωμε καλλίτερα τὴν συνέχεια τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ πρέπει νὰ πάρωμε ὑπ' ὄψη μας ὅπωςδῆποτε τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα: τὸν βαθμὸ τῆς κοινωνικῆς διαφοροποίησης, τὴν ἐξέλιξη τῶν ἱδρυμάτων, τὸ ἠθικὸ τῶν λαϊκῶν μαζῶν, καὶ τίς ἐπαφές μὲ τίς συγκεκριμένες πραγματικότητες, ἐσωτερικὲς καὶ ἐξωτερικὲς. Αὐτὰ τὰ στοιχεῖα διείσδυσαν ἀμοιβαῖα τὸ ἓνα στὸ ἄλλο, ἐπιδροῦσαν ἀμοιβαῖα τὸ ἓνα ἐπάνω στὸ ἄλλο, γινόνταν ἀναγκαῖος ὅρος τὸ ἓνα γιὰ τὸ ἄλλο. Ἡ κρατικὴ διοίκηση καὶ ἡ ὀργάνωση τῆς δικαιοσύνης ἄφηναν τὰ ἔχνη τους στὸν ἐκκλησιαστικὸ τομέα· ἡ ἐκκλησία καθώριζε μερικὲς φορὲς τὸν πολιτικὸ προσανατολισμὸ καὶ μὲ τὰ κατώτερα ὄργανά της ἀσκούσε ἐπίδραση ἐπάνω στὸ πλῆθος· αὐτὸ τὸ τελευταῖο, ἀνάλογα μὲ τὴν ἀπορροφητικὴ του ἱκανότητα, ἀφομοίωνε, ἐπεξεργαζόταν καὶ μετέδιδε παραπέρα· ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά οἱ ἐπαφές μὲ τίς συγκεκριμένες πραγματικότητες, μὲ τοὺς γείτονες ἢ μὲ τοὺς μεταναστευτικούς λαοὺς πλούταιαν καὶ διαφοροποιοῦσαν τὴν παραδοσιακὴ κληρονομιά. Σὲ ὅλα ὑπῆρχαν δυὸ κοινωνικὰ ἐπίπεδα καὶ δυὸ τρόποι συμπεριφορᾶς: ἡγέτες καὶ ὑποτελεῖς, πλούσιοι καὶ φτωχοί, συντηρητικοὶ καὶ νεωτεριστές. Στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ πρώτου αἰῶνα ἔκανε τὴν ἐμφάνισή της ἡ συλλογὴ γραφῶν, γνωστὴ μὲ τὴν ὀνομασίαν «Καينὴ Διαθήκη», ἐκ τῶν ὑστέρων ἀναγνωρισθεῖσα ὡς ἀγία. Γραμμένη στὴν κοινὴ γλῶσσα τῆς ἐποχῆς ἀπὸ ἀνθρώπους χωρὶς πολὺ μόρφωση, αὕτῃ προοριζόταν γιὰ ἀναγνώστες καὶ ἀκροατὲς χωρὶς ξεχωριστὴ πνευματικὴ κατάρτιση· σ' αὐτὴν συναντοῦμε 39 κύρια ρωμαϊκὰ ὀνόματα καὶ 7 λέξεις λατινικῆς καταγωγῆς. Οὔτε ἓνα ἀπὸ αὐτὰ δὲν ξαναφάνηκε τὸν IVο αἰῶνα στὴν ἀλληλογραφία τοῦ «πατέρα τῆς ἐκκλησίας» Γρηγόριου Ναζιανζηνοῦ, ὁ δὲ σύγχρονός του Μέγας Βασίλειος ἀποτεινόταν στὴν λατινικῆς καταγωγῆς ὀρολογία μόνον στίς σχέσεις του μὲ τοὺς μεγάλους ἀξιωματοῦχους τοῦ κράτους⁴. Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς πατέρες τῆς ἐκκλησίας καὶ στὸ κείμενο τῆς Βίβλου ἀποτελεῖ γιὰ μᾶς ἓνα τεκμήριο στὴν ἐκτίμησή μας γιὰ τὸ πολιτιστικὸ ἐπίπεδο καὶ ταυτόχρονα ἓνα κριτήριον στυλιστικό: μαθαίνομε ἔτσι σὲ ποῦ βαθμὸ αὐτοὶ πλησίαζαν τὰ πρότυπα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ καὶ ἀπομακρυνόταν ἐν γνώσει ἀπὸ τὴν κοινὴ γλῶσσα. Στὴν περαιτέρω ἱστορικὴ της ἐξέλιξη ἡ ἐκκλησία διάλεξε τελικὰ τὴν ὁδὸ τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ ἀπέβαλε βαθμιαῖα τὰ λαϊκὰ στοιχεῖα.

4. Ἡ Καينὴ Διαθήκη. Text with critical apparatus ed. Eberhard Nestle, ed. 21, London 1952; *Saint Grégoire de Nazianze, Lettres*, 1-2. Texte établi et traduit par Paul Gallay, Paris 1964-1967; *Saint Basile, Lettres*, 1-3. Texte établi et traduit par Yves Coustonne, Paris 1957-1966.

3. Πολύ διαφωτιστική μᾶς φαίνεται ἀπ' αὐτὴν τὴν ἀποψη ἡ συμπεριφορὰ ἐνὸς λαϊκοῦ συγγραφέα, τοῦ Προκόπιου ἀπὸ τὴν Καισάρεια, ποὺ ἐζήτησε πολὺν καιρὸ ἀνάμεσα σὲ στρατιωτικούς, καὶ μίλησε τὴν γλῶσσα τοὺς⁵. Αὐτὸς γνώριζε καλὰ τὴν λατινικὴ γλῶσσα καὶ ἀναμφισβήτητα συνομιλοῦσε σ' αὐτὸ τὸ ἰδίωμα μὲ ἓνα μέρος ἀπὸ τοὺς στρατιῶτες, τοὺς ὁποίους συνώδεψε σὲ τρεῖς ἡπείρους, στοὺς πολέμους μὲ τοὺς Πέρσες, μὲ τοὺς Γότθους καὶ μὲ τοὺς Βανδάλους. Ἡ μητρικὴ τοῦ γλῶσσα ἦταν ἡ κοινὴ ἑλληνικὴ τῆς ἐποχῆς, γλῶσσα στὴν ὁποία κυκλοφοροῦσαν πολλοὶ λατινισμοί, ἰδίως στὴν στρατιωτικὴ ὀρολογία, ἐπειδὴ ὅλα τὰ παραγγέλματα δίδονταν στὰ λατινικὰ γιὰ νὰ συγχρονίζουσιν εὐκολώτερα τίς κινήσεις. Τὸ σχεδὸν σύγχρονο ἐγχειρίδιο τοῦ Μαυρίκιου ποὺ τιτλοφορεῖται «Στρατηγικόν» ἢ «Στρατηγικὴ τέχνη» συνταγμένο στὴν κοινὴ γλῶσσα, σὲ ἀπλὸ ὕφος ποὺ θυμίζει τὴν «Καينὴ Διαθήκη», περιέχει σχεδὸν 200 λατινικὰ στοιχεῖα⁶. Ὁ συγγραφέας δηλώνει κατὰ γράμμα στὸν πρόλογο: «Χρησιμοποίησα πολλὰς φορές καὶ ρωμαϊκὰς λέξεις ἢ λόγια ποὺ μπῆκαν στίς συνήθειες τῶν στρατιωτῶν γιὰ μιὰ καλλίτερη κατανόηση τῶν ὅσων συνέβησαν». Τὸ λογοτεχνικὸ ἔργο τοῦ Προκόπιου δὲν λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τοῦ ὅλη αὐτὴ τὴν πείρα, μεταφέρει ὅλη τὴν τρέχουσα ὀρολογία σὲ ἀντίστοιχους ὅρους ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ τείνει νὰ πλησιάσῃ ὅλο καὶ πὺς πολὺ τὸ ἀρχαῖο τοῦ πρότυπο, τὸν Θουκυδίδη. Αὐτὸ τὸ ἰδανικὸ προϋποθέτει, χωρὶς ἀμφιβολία, μιὰ πολὺ θεμελιώδη προηγουμένη κατάρτιση καὶ πολὺ πάθος γιὰ τὸ διάβασμα, ἐπίσης μιὰ μεγάλη ἀγάπη γιὰ τὸ παρελθόν καὶ μιὰ σημαντικὴ δόση συνειδητοῦ πατριωτισμοῦ, ὅλα αὐτὰ συνδεδεμένα μὲ τὴν δεσπόζουσα κοσμοαντίληψη τῆς ἀρχουσας τάξης καὶ μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, γιὰτὶ ὁ συγγραφέας καταγόταν ἀπὸ οἰκογένεια γερουσιαστῶν. Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριά, κατὰ τὴν ἀντίληψη τοῦ συγχρόνου τοῦ Ἰωάννη Λυδοῦ⁷, τὰ τότε ἱδρύματα ἀποτελοῦσαν συνέχεια τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας· χωρὶς αὐτὴν ἡ κατανόηση καὶ ἡ μελέτη τοὺς ἦταν ἀδύνατη· φαινόταν λοιπὸν σὰν φυσικὸ πρᾶγμα μαζὶ μὲ αὐτὰ νὰ διατηρηθῇ καὶ ἓνα μέρος ἀπὸ τὴν ὀρολογία τῶν Ρωμαίων.

5. *Procopii Caesariensis, Opera omnia recognovit Iacobus Hauri*, 1-4, Leipzig 1963-1964.

6. *Mauricii, Strategicon* edidit, Dacoromanice vertit, prolegomenis instruxit H. Mihăescu, Bucuresti 1970; H. Mihăescu, «Les éléments latins des *Tactica-Strategica* de Maurice-Urbicius et leur écho en néogrec». *Revue des études sud-est européennes* 6 (1968) 481-498; 7 (1969) 155-166, 267-280; «Les termes de commandement militaires dans le *Strategicon* de Maurice». *Revue Roumaine de Linguistique* 14 (1969) 261-272.

7. *Ioannis Lydi, De magistratibus populi Romani libri III* ed. Ricardus Wuensch, Stuttgart 1967.

Στὰ πλαίσια τῆς ἐκκλησίας τοῦ VIου αἰώνα παρατηροῦμε, ὅπως καὶ προηγούμενα, τὸ λιγώτερο δυὸ στυλιστικά ἐπίπεδα: ἓνα ὑψηλό, ἐπίσημο, ὅπως στὴν ἀρχαία τραγωδία, καὶ ὅσο τὸ δυνατόν πιὸ ἐπιμελημένο, ἀντιπροσωπευόμενο ἀπὸ τὸν ποιητὴ ὕμνογράφου Ρωμανὸ τὸν Μελωδὸ⁸ καὶ ἄλλο, προωρισμένο γιὰ τίς πλατιεῖς μάζες, παρὼν σὲ ἓνα ἔργο τοῦ τομέα τῆς ἀγιογραφίας, μὲ λεξικά στοιχεῖα ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ὁμιλία, μερικὲς φορὲς τετρίμμενα, ὅμως ὑποβλητικὰ καὶ γεμάτα ζωή: πρόκειται γιὰ τὸν μοναχὸ Κύριλλο ἀπὸ τὴν Σκυθόπολη⁹. Οὕτε ὁ ποιητὴς τοῦ πιὸ μεγάλου καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς πρωτεύουσας, οὕτε καὶ ὁ ταπεινὸς καλόγερος παραιτοῦνταν ἐντελῶς ἀπὸ τὰ ρωμαϊκῆς καταγωγῆς στοιχεῖα· ἡ διαφορὰ βρισκόταν στὸ ὅτι στὰ κατώτερα κοινωνικὰ στρώματα τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἔμεναν ἄτονα, οὐδέτερα, χωρὶς αἰσθηματικὸ φόρτωμα: μ' αὐτὸν τὸν τρόπο δὲν ὑποβάλλονταν στὴν ἀποδοκιμασία τῶν διανοουμένων καὶ ἐπομένως δὲν ἔπρεπε ἀπαραίτητα νὰ ἀποφευχθοῦν. Στὴν πολὺ πετυχημένη ποίηση τοῦ συγγραφέα τῶν ὕμνων, τὸν ὁποῖον ἀναφέραμε, παρουσιάζονται 5 νεολογισμοὶ λατινικῆς καταγωγῆς· αὐτοὺς μπορούμε νὰ τοὺς συναντήσωμε ἀργότερα καθ' ὅλη τὴν διάρκεια τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας καὶ ἐν μέρει ἐπιζοῦν στὴν νεοελληνική.

4. Τὰ τραγικὰ συμβάντα τοῦ VIIου αἰώνα ἐπιτάχυναν βαθμιαῖα τὴν κατάπτωση τῆς λαϊκῆς παιδείας, ἀδυνατίσαν τὴν συνείδηση τῆς ἐνδοξης παράδοσης τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ ἄφησαν ἐλεύθερο τὸ πεδίο στὶς αὐθόρμητες λαϊκὲς ἐκδηλώσεις, τίς μόνες σχεδὸν ἱκανὲς νὰ ἐκδηλωθοῦν στὴν λογοτεχνία, εἰδικὰ στὸν ἐκκλησιαστικὸ τομέα. Ἄν ἀφαιρέσωμε τὸν ἱστορικὸ Θεοφύλακτο Σιμοκάττη¹⁰, τελευταῖο κρίκο στὴν ἀλυσίδα τῆς κλασσικιστικῆς παράδοσης, καὶ τὸ ἐγχειρίδιο περὶ στρατηγικῆς τοῦ Μαυρίκιου, παρατηροῦμε ὅτι οἱ ἄλλοι ἀντιπρόσωποι τῶν γραμμάτων ἀνῆκαν στὸν κλῆρο ἢ στοὺς μοναχοὺς. Ἐδῶ ἐπέμεναν ἀποφασιστικὰ ἢ βαθμιαῖα στερεώνονταν προγενέστερες δομικὲς σχέσεις, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ ἓνας περιορισμένος διοικητικὸς μηχανισμός, ὅμως προνομιοῦχος καὶ ἀνθηρός, ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὸ πλῆθος τῶν πιστῶν, τῶν τραγουδιστῶν, τῶν παπάδων καὶ τῶν ἀπλῶν καλογέρων, τίς περισσότερες φορὲς φτωχῶν καὶ χωρὶς μιὰ θεμελιώδη μόρφωση. Ἡ λογοτεχνία καθρέφτιζε πιστὰ αὐτὲς τίς σχέσεις, καὶ συγκεκριμένα ὑπῆρχε: Μιὰ ἀφελὴς ἱστοριογραφία στὴν ὑπηρεσία τοῦ κρατικοῦ μη-

8. *Romanos le Mélode*, Hymnes. Préface par *Paul Lemerle*. Introduction, texte critique, traduction et notes par *José Grosdidier de Matons*, 1-5, Paris 1964-1967.

9. *E. Schwartz*, *Kyrrillos von Skythopolis*, Leipzig 1939.

10. *Theophylacti Simocatae*, *Historiae* edidit, *Dacoromanice* vertit, *prolegomenis* instruxit *H. Mihăescu*, Bucuresti 1983, Editura Academiei (manuscris).

χανισμού ἢ τῆς ἐκκλησίας (Θεοφάνης, Πασχαλινὸ χρονικὸ)¹¹ γραμμένη στὸ ἀπλὸ ὕφος τῆς «Καινῆς Διαθήκης», ὅμως πολὺ πλούσια σὲ λατινικὰ στοιχεῖα· μιὰ λαϊκὴ ἀγιογραφία στὴν ὁποία τὸ λεξιλόγιο τῆς καθημερινῆς ζωῆς δὲν εἶχε ὑποβληθεῖ σὲ ἐπιλογὴ, οὔτε καὶ ὑποτάσσονταν σὲ προκατειλημμένες ἰδέες καὶ ἐπομένως ἔμπαινε ἀνενόχλητα στὴν λογοτεχνία (Λεόντιος ἀπὸ τὴν Νεάπολη)¹². ἓνα διοικητικὸ ὕφος διαμορφωμένο ἀπὸ τὸν πατριάρχη Σωφρόνιο μὲ λατινικὰ στοιχεῖα, ὅπως: ἀρμάριον (*armarium*), λεγεὼν (*legio*), ὀκταβάριος (*octavarus*) καὶ φακιόλιον (*facialium*)¹³. καὶ τέλος τὸ ὑψηλὸ, κλασσικιστικὸ ὕφος, ἐκλεκτὸ καὶ ἐπιμελημένον, τοῦ Ἰωάννη τῆς Κλίμακος (660-680), μὲ ἓνα μοναδικὸ λατινικὸ στοιχεῖο, λέντιον (*linteum*)¹⁴.

Ὁ VIIIος αἰώνας εἶναι ἀναμφισβήτητα ὁ πιὸ φτωχὸς σὲ λογοτεχνικὲς ἐκδηλώσεις, ἴσως ὁ πιὸ ἀμόρφωτος ἀπ' ὅλους, μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀφομοίωσης τῆς κλασσικιστικῆς κληρονομιάς. Τὸ κράτος βρισκόταν σὲ δύσκολη κατάσταση, ἀπειλοῦνταν ἡ ἴδια ἡ ὑπαρξὴ του ἐπεὶ οἱ Σλάβοι εἶχαν διεισδύσει μέχρι τὴν Πελοπόννησο, ἐνῶ οἱ Ἄραβες μέχρι τὰ τεῖχη τῆς πρωτεύουσας· ἡ παιδεία δὲν ἀπέδιδε καρποὺς· ἡ ἐκκλησία βρισκόταν διχασμένη στὸν ἀγῶνα ἐνάντια στὶς εἰκόνες καὶ μόνο σὲ λίγες οἰκογένειες ἢ μοναστήρια τρεμόλαμπε ἀκόμα ἡ φλόγα τοῦ παραδοσιακοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ μόνον βιώσιμο λογοτεχνικὸ προϊόν παρέμεινε ἡ ἀγιολογία, στὴν ὁποία τὸ λατινικὴς καταγωγῆς λεξιλόγιο ἦταν πολυάριθμον καὶ φαινόταν φυσικὸ, ὀργανικόν. Ἦταν ἡ ἐποχὴ στὴν ὁποία, κατὰ τὴν γνώμη μερικῶν εἰδικῶν, γινόταν τόσο στὴν Δύση, ὅσο καὶ στὴν Δακίαν, τὸ ποιοτικὸ ἄλμα ἀπὸ τὴν λατινικὴ γλῶσσα στὶς ρωμανικὲς γλῶσσες. Καὶ στὶς γραμμὲς τῶν ἐλληνιστῶν δὲν ἔλειψαν αὐτοὶ ποὺ ὑποστήριζαν ὅτι ἀκριβῶς τότε ἐμφανίσθηκαν καὶ οἱ συνθῆκες γιὰ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ γλῶσσα στὴν νεοελληνικὴ. Στὴν Δύση οἱ «χυδαῖες» γλῶσσες κατέβαλλαν ἀδιάκοπες προσπάθειες νὰ ἐπιβληθοῦν καὶ νὰ πάρουν τὴν θέση τῆς γραπτῆς λατινικῆς γλώσσας, ἐνῶ στὴν βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ἡ κοινὴ ὁμιλουμένη γλῶσσα προσπαθοῦσε νὰ διεισδύσῃ στὶς ὑψηλὲς σφαῖρες καὶ νὰ κατακτήσῃ τὴν πρώτην θέση. Ἐδῶ ὅμως ἡ πολιτικὴ πίεσις ἀπὸ τὰ ἔξω ἦταν πολὺ δυνατὴ καὶ ἀποτελοῦσε θανάσιμην ἀπειλή, γι' αὐτὸ ἐπικρατοῦσε ἡ τάσις νὰ συγκεντρωθοῦν ὅλες οἱ προσπάθειες

11. *Chronicon Paschale recensuit Ludovicus Dindorfius*, 1-2, Bonn 1832; *Theophanis, Chronographia recensuit Carolus De Boor*, 1-2, Leipzig 1883-1885.

12. R. Rydén, *Das Leben des heiligen Narren Symeon von Leontios von Neapolis*, Uppsala 1963.

13. *Sophronii, Opera ed. J. P. Migne, Patrologia Graeca*, tom. 87, 3, col. 3373-3697, Paris 1865.

14. *Ioannis Scholastici vulgo Climaci abatis montis Sinai, Opera omnia ed. J. P. Migne, Patrologia Graeca*, tom. 88, col. 631-1210, Paris 1860.

γύρω ἀπὸ μερικὲς παραδοσιακὲς πραγματικότητες μεγάλῃς βαρύτητος, ὅπως ἦταν ὁ ἑλληνισμὸς καὶ ἡ οἰκουμενικὴ ἰδέα, ποὺ εἶχε κληρονομηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ρώμη. Ὁ Ἰωάννης ἀπὸ τὴν Δαμασκὸ (Δαμασκηνός)¹⁵, ὁ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὸς συγγραφέας τοῦ VIIIου αἰώνα, στηριζόταν στὸν ἑλληνισμό, ὅχι ὅμως ἀποκλειστικά· αὐτὸς δὲν εἶχε φθάσει ἀκόμα στὴν ριζικὴ ἀντίληψη τοῦ γενικοῦ καθαρισμοῦ καὶ δὲν γύρευε πάσῃ θυσίᾳ νὰ ἀποκλείσῃ ἀπὸ τὰ γραφτὰ του λέξεις λατινικῆς καταγωγῆς.

Τὸν IXο αἰώνα ἄρχισε μιὰ πορεία (προσὲς) ἀνατοποθέτησης καὶ παλινόρθωσης σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα· ὁ διοικητικὸς μηχανισμὸς στερεωνόταν βαθμιαίᾳ, ἡ ἐκκλησία εἶχε λαμπροὺς διανοομένους, ὅπως τὸν πατριάρχη Φώτιο¹⁶, τὸν Θεόδωρο Στουδίτη¹⁷ καὶ τὸν Ἰωάννη ἀπὸ τὴν Ρόδο¹⁸, ἐνῶ ἡ λαϊκὴ λογοτεχνία ἀποχτοῦσε σ' ἓναν μεγαλύτερο βαθμὸ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ της καὶ δημιουργοῦσε τὸ πρῶτο ἀξιοσημείωτο ἐπικὸ τραγούδι, ποὺ ἔφτασε μέχρι τίς μέρες μας προφορικὰ σὲ περισσότερες παραλλαγές ἀπὸ τὸ νησὶ τῆς Κύπρου. Πρόκειται γιὰ τὸ περίφημο «Τραγούδι τοῦ Μιχαήλ ἀπὸ τὴν Ἀρμούρη»¹⁹, σύγχρονο καὶ συγγενικὸ στίς ἰδέες του μὲ τὸ «Ludwigslied» ἀπὸ τὴν παλιὰ γερμανικὴ λογοτεχνία, ἢ μὲ τὸ ξακουστὸ «Cantilène de Sainte Eulalie» ἀπὸ τὴν παλιὰ γαλλικὴ λογοτεχνία. Αὐτὸ τὸ ἐπικὸ τραγούδι παρουσιαζόταν σὰν ἓνας ἐγκωμιαστικὸς ὕμνος καὶ ἦταν ἀντανάκλαση τῆς τοτινῆς βυζαντινῆς κοινωνίας, μὲ τίς ἐσωτερικὲς τῆς ἀντιθέσεις, ὅμως καὶ μὲ τίς ἐπιδιώξεις της καὶ τίς νίκες στὸ ἐξωτερικόν, στὸν ἀγῶνα ἐνάντια στοὺς Ἀραβες ποὺ εἶχαν ἀναχαιτισθεῖ καὶ ἀποκρουσθεῖ. Παρ' ὅλο ποὺ ἐμπνέονταν ἐν μέρει ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο ἑλληνισμό, οἱ λόγιοι τῆς ἐκκλησίας διατηροῦσαν ἀκόμῃ τὴν σύνδεσή τους μὲ τὴν ὀμιλουμένη καθημερινὰ γλῶσσα ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ τῶν λατινικῶν στοιχείων ποὺ αὐτοὶ χρησιμοποιοῦσαν. Ὅπως καὶ στὴν Δύση, ὁ IXος αἰώνας ἐγκαινίασε μιὰ λογοτεχνία στὴν «χυδαία» γλῶσσα· αὕτῃ ἀργότερα, εἶχε πολλὰς φορὲς νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὴν καχυποψία καὶ τὴν περιφρόνηση τῆς λόγιας λογοτεχνίας, γραμμῆς στὴν μὲν Δύση στὰ λατινικά, στὴν δὲ βυζαντι-

15. *Ioannis Damasceni*, Opera ed. J. P. Migne, Patrologia Graeca, tom. 94-96, Paris 1860-1862.

16. *Photius*, Bibliothèque. Texte établi et traduit par René Henry, 1-8, Paris 1959-1976.

17. *Theodori Studitae*, Opera omnia ed. J. P. Migne, Patrologia Graeca, tom. 99, col. 327-1824, Paris 1860.

18. *Ioannis Rhodii*, S. Arteni passio ed. J. P. Migne, Patrologia Graeca, tom. 96, col. 1251-1320, Paris 1862.

19. H. Grégoire, «Nouvelles chansons épiques des IXe et Xe siècles», Byzantion 14 (1939) 235-249.

νή αυτοκρατορία σέ κλασικιστικό καί «καθαρό» ἰδίωμα κατὰ τὰ ἀρχαῖα πρότυπα.

5. Τὸν Χο αἰῶνα οἱ φεουδαρχικὲς σχέσεις ἦταν ὀριστικὰ ἐδραιωμένες καὶ διοργανωμένες. Μὲ τὸν διοικητικὸ τῆς μηχανισμὸ ἡ ἐκκλησία ἐπαιξε ἕναν σημαντικὸ ρόλο· αὐτὴ ἦταν σφιχτὰ δεμένη μὲ τοὺς μεγάλους φεουδάρχες καὶ ὑποστήριζε σταθερὰ τὸν κρατικὸ μηχανισμὸ ποὺ βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὸν ἐλεγχό τους. Φτάνοντας σὲ μιὰ δεδομένη στιγμή μέντορας τῆς βυζαντινῆς διπλωματίας, ὁ πατριάρχης Νικόλαος ὁ «Μυστικός» εἶχε ἀλληλογραφία μὲ τὸν τσάρο τὸν Συμεὼν τῆς Βουλγαρίας²⁰. Αὐτὸς ὁ τελευταῖος πλάτυνε πολὺ τὰ σύνορα τοῦ κράτους του καὶ ἀπειλοῦσε τὴν πρωτεύουσα τῆς βυζαντινῆς αυτοκρατορίας. Ἐδῶ διεξαγόταν πυρετώδης δραστηριότητα γιὰ τὴν ἐπανάκτηση καὶ ἀξιοποίηση τῆς ἀρχαίας κληρονομιάς. Στὶς πρῶτες γραμμὲς αὐτῆς τῆς δράσης βρίσκονταν οἱ αυτοκράτορες Λέων ὁ VIος, λεγόμενος «ὁ Σοφός», καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος· ὁ πρῶτος συνέθετε, ἀντιγράφοντας ἄτεχνα περικοπὲς ἀπὸ παλαιότερες πηγές, μιὰ μεγάλη πραγματεία γιὰ τὴν στρατιωτικὴ τέχνη²¹ καὶ διέτασσε τὴν ἀντιγραφὴ καὶ τὸν πολλαπλασιασμὸ ὅλων τῶν παρόμοιων συγγραμμάτων· ὁ δεύτερος ἀνασυνιστοῦσε σὲ μιὰ ἐκτεταμένη ἐργασία τὸ περίπλοκο πρωτόκολλο τῆς αὐλῆς, ἐξέθετε σὲ μιὰ ἄλλη, πιὸ μικρή, τὴν κατάσταση τῶν ἐπαρχιῶν καὶ περιέγραφε σὲ μιὰ ἐξαιρετικὴ σύνθεση τίς γύρω ἀπὸ τὴν αυτοκρατορία περιοχὲς (μὲ τοὺς κατοίκους, τοὺς συμμάχους ἢ τοὺς πιθανοὺς ἐχθροὺς) γιὰ νὰ βοηθήσῃ τὴν βυζαντινὴ διπλωματία²². Στὸν τομέα τῆς παιδείας ἐτοιμάζονταν ἐγχειρίδια ἔντονα τεχνικοῦ χαρακτήρα, ὅπως τὰ «Γεωπονικά» (*Agri rustica*)²³, ἐρμηνευτικὰ λεξικά, μικρὲς ἐγκυκλοπαιδεῖες, συλλογὲς νόμων κτλ. Ἐπίσης ἀντέγραφαν καὶ τὰ ἔργα τῶν λαϊκῶν συγγραφέων, στρέφοντας ἰδιαίτερα τὴν προσοχή τους στὸν ἄνθρωπο καὶ στὶς δραστηριότητές του, πράγμα ποὺ ὑποχρέωσε μερικοὺς νὰ δώσουν σ' αὐτὸ τὸ ρεῦμα τῶν ἰδεῶν τὸ ὄνομα «πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμός».

20. *Nicholas I Patriarch of Constantinople, Letters. Greek Text and English Translation* by R. H. Jenkins and L. G. Westerink, Dumbarton Oaks-Washington 1973.

21. *Leonis Imperatoris, Tactica* ed. R. Vári, 1-2, Budapest 1917-1922; ed. J. P. Migne, *Patrologia Graeca*, tom. 107, col. 672-1120, Paris 1865.

22. *Constantini Porphyrogeniti, De ceremoniis aulae Byzantinae libri II* ed. I. I. Reiske, Bonn 1829; *De administrando imperio* ed. Gyula Moravcsik, English Translation by R. J. H. Jenkins, Budapest 1949.

23. *Geoponica sive Cassiani Bassi Scholastici, De re rustica eclogae recensuit H. Beckh*, Leipzig 1895.

Στὸν τομέα τῆς λαϊκῆς λογοτεχνίας ἔκανε τότε τὴν ἐμφάνισή του τὸ γνωστὸ ἔπος τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα²⁴, προγενέστερο καὶ ἄξιο νὰ μπῇ δίπλα στὰ μεγάλα ἐπιτεύγματα τοῦ δυτικοῦ φεουδαρχισμοῦ, ὅπως τὸ «Chanson de Roland» ἢ τὸ «Nibelungenlied». Γραμμένο στὴν κοινὴ γλῶσσα τῆς ἐποχῆς καὶ κατανοητὸ ἀπ' ὅλους, αὐτὸ χρησιμοποιοῦσε ἕνα πλούσιο καὶ ποικίλο λεξιλόγιο, μὲ πολυάριθμα στοιχεῖα λατινικῆς καταγωγῆς, δηλαδὴ ἀξιοποιοῦσε μιὰ ἀπέραντη πολιτιστικὴ κληρονομιά, μαζὶ μὲ τὴν πεῖρα τῆς ζωῆς, τὴν ἀποκτημένη στὶς πρῶτες ἑκατονταετίες τοῦ μεσαίωνα.

Στὴν ἐκκλησία συνέχιζαν νὰ ὑπάρχουν δυὸ ἐπίπεδα καὶ δυὸ στρώματα ἀπασχολήσεων καὶ συμφερόντων: ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά ὁ μορφωμένος κληρὸς ποὺ ἀνῆκε στὸν ἀνώτερο ἐκκλησιαστικὸ μηχανισμό, ἀπὸ τὴν ἄλλη οἱ φτωχοὶ παπάδες, οἱ μοναχοὶ τῆς σειρᾶς καὶ ἡ μάζα τῶν πιστῶν. Αὐτὴ ἡ τελευταία κατηγορία προσελκύνονταν ἀπὸ τὴν μεγαλοπρέπεια τῶν ἱεροτελεστιῶν καὶ τῶν ἐγκωμιαστικῶν ἁσμάτων, ἐκτιμοῦσε τὴν ἀπλότητα καὶ τὴν ἡθικὴ τῶν βιβλικῶν παραβολῶν καὶ παρακολουθοῦσε μὲ συγκίνηση τὴν τύχη τῶν ἀγωνιστῶν καὶ τῶν μαρτύρων. Ἀπὸ τὸν VIο μέχρι τὸν Xο αἰῶνα ἡ ὕμνογραφία καὶ ἡ ἀγιολογία ἦταν τὰ πιὸ πετυχημένα, τὰ πιὸ ἀπολαυστικά καὶ τὰ πιὸ γοητευτικὰ εἶδη τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας²⁵. Ἡ ἐκκλησία ὅμως ταυτόχρονα μεριμνοῦσε πάρα πολὺ γιὰ τὴν ἐνότητα καὶ τὴν ὁμοιογένειά της. Αὐτὴ δὲν ἔβλεπε μὲ καλὸ μάτι τὶς παρεκκλίσεις καὶ καταδίκαιζε ἀποφασιστικὰ τὶς διαφορὲς γνώμῶν, τὶς μεμονωμένες ἀτομικὲς πρωτοβουλίες καὶ τὶς διιστάμενες μορφὲς ἢ ἐκδηλώσεις. Τὰ ἐκφραστικά της μέσα στὸν τομέα τῆς λατρείας, τοῦ δόγματος καὶ τῆς ἀπολογητικῆς ἦταν πιὸ ἐκλεκτά, πιὸ διαλεγμένα, πιὸ ἀφηρημένα καὶ πιὸ «καθαρά» ἀπ' ὅ,τι τῆς «Καινῆς Διαθήκης», γιατί ἐν τῷ μεταξὺ ἔλαβε χώραν μιὰ προσέγγιση πρὸς τὸν ἐλληνισμό, μιὰ ἐξοικείωση μὲ τὴν φιλοσοφία καὶ μὲ τὸ σκόπεμο στυλιζάρισμα. Δημιουργημένη καὶ λανσαρισμένη στοὺς μεγάλους καθεδρικοὺς ναοὺς, ἡ ὕμνογραφία πέτυχε εὐκολώτερα νὰ συμβαδίσῃ μὲ τὴν ἐποχὴ της, ἐνῶ ἡ ἀγιολογία ποὺ εἶχε γεννηθεῖ στὶς σκῆτες καὶ σὲ ταπεινὰ μοναστήρια, μακριὰ ἀπὸ τὰ μεγάλα κέντρα, ἔμεινε πίσω. Παρ' ὅλα αὐτά, αὐτὴ ἐκδηλωνόταν μὲ ἰδιαίτερο σφρίγος σὰν εἶδος τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Τὸ καθήκον τοῦ νὰ ἀνεβάσῃ σὲ ψηλότερο σκαλοπάτι καὶ νὰ μπᾶσῃ στὴν ἐπίσημὴ ἐκκλησία αὐτὸ τὸ σπουδαῖο δημιούργημα, ποὺ τὸ θεωροῦσαν μέ-

24. E. Legrand, *Les exploits de Basile Digénis Akritas*. *Epopée byzantine publiée d'après le manuscrit de Grotta Ferrata*, Paris 1892; *Digenis Akritas*. *Synoptische Ausgabe der ältesten Versionen von Erich Trapp*, Wien 1971.

25. H. Delahaye, *Les légendes grecques des saints militaires*, Paris 1909; F. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, 1-3, Bruxelles 1957-1959.

χρη τότε σάν τὸ «ἀπολωλὸς πρόβατο», ἀνατέθηκε σ' ἓναν μεγάλο ἀξιωματοῦχο τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ Χου αἰώνα, στὸν λογοθέτη Συμεών, γνωστὸ μὲ τὸ παρατσούκλι «Μεταφραστής». Αὐτὸς κατέβαλε σημαντικὲς προσπάθειες, ἀναμφισβήτητα μερικῶν δεκαετιῶν, γιὰ νὰ μεταφέρει ὅλη τὴν παλαιότερη ἀγιολογία ἀπὸ τὴν λαϊκὴ γλῶσσα στὴν γλῶσσα τὴν ἐπιστημονικὴ, ἀπ' ὅπου καὶ τὸ ἐπώνυμό του. Αὐτὸ ποὺ ἔπρεπε νὰ ἐξαλειφθῇ κατ' ἀρχὴν ἦταν τὸ λεξιλόγιο τῆς λατινικῆς καταγωγῆς, θεωρούμενο χυδαῖο καὶ ἀσυμβίβαστο μὲ τὰ ἱδανικά τοῦ ἑλληνισμοῦ. Κατὰ συνέπεια, ἓνας ὅρος, ὅπως *κουστωδιά*, παρὼν στὴν «Καينὴ Διαθήκη», ἀντικαταστάθηκε μὲ τὴν λέξη *φυλακή*, ἐνῶ λέξεις ποὺ εἶχαν ριζώσει βαθειὰ στὴν λαϊκὴ συνείδηση καὶ διατηρήθηκαν μέχρι τὴν σημερινὴ ἑλληνικὴ, ὅπως: *βίγλα*, *δούξ* *κάρβουνο*, *κάστρον*, *σκάλα*, *τριβουνάλιον* ἢ *φοσσάτον* ἄφηναν τὴν θέση τους σὲ ἀντιστοιχοῦς ὅρους ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γλῶσσα, ὅπως: *κατασκοπή*, *ἄρχων*, *ἄνθραξ*, *κλίμαξ*, *βῆμα*, *στρατιά*²⁶. Οἱ λατινισμοὶ τῆς ἀγιολογίας ἀνῆκαν σὲ ζωτικὲς σφαῖρες, ὅπως ἡ κρατικὴ διοίκηση, ἡ στρατιωτικὴ τέχνη, ὑφάσματα καὶ ἱματισμός, μέτρα καὶ βάρη, ἀρχιτεκτονικὴ, ἐπίπλωση, μαγειρικὴ, δρόμοι καὶ μέσα μεταφορᾶς κτλ. Γινόμενοι ἀπόλυτα ἀναγκαῖοι αὐτοὶ οἱ ὅροι, δὲν μπορούσαν νὰ ἀντικατασταθοῦν χωρὶς νὰ σημειωθοῦν διαταραχὲς καὶ χωρὶς νὰ δημιουργηθῇ ἡ ἐντύπωση μιᾶς ἀποστέρησης, δηλαδὴ μιᾶς φτώχειας τῶν ἐκφραστικῶν μέσων. Ἡ καινούργια ἀγιολογικὴ λογοτεχνία, ἡ δημιουργημένη ἀπὸ τὸν Συμεών τὸν Μεταφραστὴ δὲν εἶχε πιά τὴν φυσικότητα, τὴν δροσιά, τὴν ἀφέλεια καὶ τὴν ὑποβλητικὴ δύναμη τῆς ἀντικαταστημένης· προορισμένη γιὰ ἄλλες κοινωνικὲς κατηγορίες, αὕτῃ δὲν ἦταν πιά προσιτὴ στὶς πλατειὲς μάζες καὶ ὄντας σὲ ἓνα μεγάλο μέρος τῆς ἓνα τεχνητὸ προϊόν, ἔπαψε νὰ διαβάζεται καὶ νὰ γοητεύει. Ἀλλωστε τὰ χρόνια τῆς δόξας τῆς ἀγιολογίας εἶχαν περάσει.

6. Οἱ αἰῶνες ΧΙος καὶ ΧΙΙος ἦταν ἀναμφισβήτητα ὁ κολοφῶνας τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, ὅταν τὸ φεουδαρχικὸ σύστημα φαίνεταν στερεωμένο καὶ σὲ θέση νὰ ἀποδώσῃ ἄριστους καρπούς. Μέσα στὶς γραμμὲς τῆς ἀριστοκρατίας ἡ λατρεία τοῦ ἑλληνισμοῦ ἔφθανε στὸ ἀπὸγειο καὶ ἐξατομικευόταν σὲ μορφωμένους καὶ εὐγενεῖς συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Ψελλὸς²⁷ καὶ ἡ Ἀννα

26. H. Zilliacus, «Das lateinische Lehnwort in der griechischen Hagiographie. Ein Beitrag zur Geschichte der klassizistischen Bestrebungen im X. Jahrhundert». Byzantinische Zeitschrift 37 (1937) 302-344.

27. Michel Psellos, Chronographie ou Histoire d'un siècle de Byzance (976-1077). Texte établi et traduit par E. Renauld, 1-2, Paris 1926-1928; Michaelis Pselli, Scripta minora ed. E. Kurtz, 1-2, Milano 1936.

Κομνηνῇ²⁸, ἐνῶ ἡ ἐκκλησία βοηθοῦσε ἀπὸ κοντὰ μὲ δυνατὲς προσωπικότητες, ὅπως ὁ Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος καὶ ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης²⁹. Ὡστόσο ἡ κοινὴ γλῶσσα καὶ ἡ λαϊκὴ τάση στὴν λογοτεχνία συνέχιζαν νὰ ἀναπτύσσονται στοὺς τομεῖς τους, εἰδικὰ στὴν σατιρικὴ ποίηση (Θεόδωρος ὁ Πτωχοπρόδρομος)³⁰, στὰ ἐπίσημα ἔγγραφα καὶ στὰ ἰδιωτικὰ ντοκουμέντα, στὴν χρονογραφία (Κωνσταντῖνος Μανασῆς) ἢ στοὺς στοχασμοὺς καὶ στὶς πρακτικὲς συμβουλές (Κεκαυμένος)³¹. Ἄν ξεκινήσωμε ἀπὸ τὸ κριτήριο τῆς παρουσίας τῶν λατινικῶν στοιχείων, παρατηροῦμε ὅτι ὁ Ψελλὸς καὶ ἡ Ἄννα Κομνηνὴ δὲν μποροῦσαν νὰ ἀποφύγουν τὴν ὑψηλὴ καὶ καθιερωμένη ὁρολογία, παραδείγματος χάρις τίτλους σὰν Augustus (ποὺ ἀποδίδονταν στὸν αὐτοκράτορα), Caesar ἢ Nobilissimus (ποὺ ἐπιφύλασσόταν γιὰ τὸν πρίγκηπα διάδοχο), ἐπίσης μιὰ ὀλόκληρη σειρὰ λέξεων τῆς κρατικῆς διοικήσεως, ὅπως: acta, brevia, castellum, comes, europalates, domesticus, dux, magister, officium, palatium, vestiarius κλπ.

Ἀπὸ τὴν φύση τῶν ἀπασχολήσεών τους οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς ἐκκλησίας ἦταν περισσότερο προφυλαγμένοι καὶ πετυχαίνανε νὰ ἐξαλείψουν σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου αὐτὰ τὰ στοιχεῖα, ὅμως ὁ ἐπαρχιακὸς ἀξιωματοῦχος Κεκαυμένος καὶ ὁ σχεδὸν ζητιάνος ποιητῆς Θεόδωρος ὁ Πτωχοπρόδρομος τὰ ἀποδέχονταν μὲ εὐχαρίστηση καὶ τὰ ἀξιοποιοῦσαν ἐπιδέξια. Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριά, ἔτσι ὅπως στὴν προγενέστερη ἐποχὴ ἐμφανίσθηκε ἡ ἀνάγκη ἐνὸς «μεταφραστῆς», ὅπως ὁ Συμεὼν ὁ «Μεταφραστής», μετὰ τὸν XIIο αἰῶνα ἔβγαινε βαθμιαῖα στὸ φῶς μιὰ ἀντίθετη τάση, δηλαδὴ νὰ «μεταφράζουν», νὰ μεταγλωττίζουν ἀπὸ τὸ ὑψηλὸ καὶ λόγιο ὕφος στὴν λαϊκὴ γλῶσσα (ἀποδείξει οἱ παραφράσεις τῆς Ἄννας Κομνηνῆς, τοῦ Νικήτα Χωνιάτη³² καὶ ἄλλων). Δὲν δικαιόμαστε νὰ μιλοῦμε ἐδῶ γιὰ δυὸ γλῶσσες διαφορετικὲς πειοτικὰ, τίς ὁποῖες ἓνα μορφωμένο πρόσωπο ἦταν ὑποχρεωμένο νὰ τίς

28. *Anne Comnène, Alexiade. Règne de l'empereur Alexis I Comnène (1081-1118). Texte établi et traduit par B. Leib, 1-4, Paris 1967-1976.*

29. *Eustazio di Tessalonica, La espugnazione di Tessalonica. Testo critico, introduzione, annotazioni di Stilpon Kyriakidis, proemio di Bruno Lavagnini, versione italiana di Vincenzo Rotolo, Palermo 1961.*

30. *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte hg. von Wolfram Hörandner, Wien 1974.*

31. *Cecaumeni, Strategicon edd. B. Wassiliewsky et V. Jernstedt, St. Petersburg 1896 (Amsterdam 1965).*

32. *H. Hunger, Anonyme Metaphrase zu Anna Komnene, Alexias XI-XIII. Ein Beitrag zur Erschliessung der byzantinischen Umgangssprache, Wien 1981; J. L. Van Dieten, «Bemerkungen zur Sprache der sog. vulgärgriechischen Niketasparaphrase». Byzantinische Forschungen 6 (1979) 37-77.*

ξέρη για να μπορεί να διαβάξη την λογοτεχνία της εποχής, όμως ο καθιερωμένος όρος «διγλωσσία» φαίνεται όπωσδήποτε πιο κατάλληλος. Με αυτόν έννοούμε την ύπαρξη τὸ λιγώτερο δυὸ «φραστικῶν τρόπων» ἢ δυὸ «στύλ». Ὁ πλοῦτος καὶ ἡ ποικιλία τοῦ λεξιλογίου τῆς εποχῆς φαίνονται στὸ λεξικὸ τοῦ Ἰωάννη Ζωναρά³³, συνταγμένο στὶς ἀρχές τοῦ ΧΙΙου αἰώνα, γύρω στὸ 1120. Σ' αὐτὸ συναντοῦμε 131 λέξεις λατινικῆς καταγωγῆς· οἱ πὺς πολλές ἀπ' αὐτὲς ἐπέζησαν καὶ στὴν νεοελληνική. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἦταν ἓνα κατὰστίχο τῆς γλωσσολογικῆς πραγματικότητος τῶν πλατιῶν κύκλων τοῦ πληθυσμοῦ.

7. Οἱ ἐπόμενοι δύομισὶ αἰῶνες τῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου μέχρι τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἀποτελοῦν μιὰ ξεχωριστὴ καὶ δραματικὴ περίοδο. Στὸν ἀγώνα γιὰ τὴν κρατικὴ ἐπιβίωση ἡ ἀριστοκρατία ἐβλεπε στὸν ἑλληνισμὸ μιὰ ἴδια μορφή ἐκδήλωσης, ἡ ὁποία ἐπαίρνε μερικὲς φορές τόνους βαθειᾶς εἰλικρίνειας καὶ ἐμπιστοσύνης, γιὰτὶ ὑπῆρχε ἡ αἴσθησις ὅτι ἐκεῖ βρίσκονταν οἱ ρίζες γιὰ νὰ κρατήσουν τὸ δένδρο ὄρθιο καὶ νὰ τὸ θρέψουν. Ὡστόσο, ὁ δυτικὸς τύπου φεουδαρχισμός, οἱ σταυροφορίες καὶ οἱ ἰδέες τοῦ ἰταλικοῦ οὐμανισμοῦ εἶχαν ἀπήχησις, ξυπνοῦσαν ἐδῶ καὶ ἐκεῖ αὐταπάτες ἢ ἐλπίδες καὶ ἄφηναν τὰ ἔχνη τοὺς στὴν καθημερινὴ γλῶσσα. Οἱ εἰδικοί ὑπολογίζουν ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν δυτικῶν νεολογισμῶν ξεπέρασε τὸν ἀριθμὸ τῶν λατινισμῶν καὶ ἔφτασε σχεδὸν τίς πέντε χιλιάδες³⁴. Στὴν ἀξιωματημένη λογομαχία στοὺς κόλπους τῆς ἐκκλησίας γύρω ἀπὸ τὸν ἡσυχασμὸ, ἀνάμεσα στοὺς Βαρλαάμ, Νικηφόρο Γρηγορά καὶ ὁπαδούς τοὺς ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά καὶ τὸν Γρηγόριο Παλαμά ὑποστηριζόμενον ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς ἀπὸ τὴν ἄλλη, κάποια στιγμή πού γράφονταν ἓνα καινούργιο καὶ πρωτότυπο κεφάλαιο τῆς ἰδεολογίας τῆς ὀρθοδόξιας ἔλειψαν τελείως οἱ λατινισμοί, σλαβισμοί, ἰταλισμοί καὶ γαλλισμοί, πράγμα πού σήμαινε ὅτι οἱ κληρικοὶ τοὺς ἀγνοοῦσαν ἐπίτηδες καὶ ἐπαίρναν ἀποφασιστικὰ τὸν δρόμο τοῦ ἑλληνισμοῦ, ὅπου τὸ πατριαρχεῖο αἰσθανόταν σὲ μεγαλύτερη ἀσφάλεια στὶς διενέξεις μὲ τὸν παπισμὸ. Ἀντίθετα, ἡ κρατικὴ διοίκηση ἀποδεικνύονταν πὺς πρακτικὴ, προσαρμόζονταν στὶς πραγματικότητες καὶ ἔκανε συμβιβασμούς. Τὰ διπλώματα, τὰ ἔγγραφα κυριότητος καὶ οἱ διεθνεῖς συμβάσεις χρησιμοποιοῦσαν μιὰ κατάλληλη ὀρολογία, ἡ ὁποία περιεῖχε ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ νεολογισμῶν. Ἀκόμη πὺς μακριὰ σ' αὐτὴν τὴν κατεύθυνσις πῆ-

33. *Ioannis Zonarae, Lexicon ed. Johannes Augustus Tittmann, 1-2, Leipzig 1808.*

34. *H. Kahane, «Gli elementi linguistici italiani nel neogreco». Archivum Romanicum 22 (1938) 120-135.*

γε ἡ λαϊκὴ λογοτεχνία, ἡ ὁποία δὲν εἶχε στὴν βάση της προκατειλημμένες ιδέες, ἀλλὰ ἐπιθυμοῦσε νὰ ἀρέσῃ καὶ νὰ διδάξῃ καὶ ἄφηγε τὶς πόρτες ἀνοιχτές. Ὅταν σήμερα διατρέχουμε ἀπ' τὴν μιὰ ἄκρῃ στὴν ἄλλῃ τὸ μνημειῶδες λεξικὸ τῆς μεσαιωνικῆς ἐλληνικῆς γλώσσας τοῦ Ἑμμανουὴλ Κριαρᾶ³⁵ ἡ διαβάζουμε τὴν τοτινὴ ἀφηγηματικὴ πεζογραφία, τὴν σατιρικὴ ποίηση, τὰ ἔμμετρα μυθιστορήματα, τὰ ἐλεγειακὰ ποιήματα, ὅπως «Ὁ ἀγώνας τῆς Βάρνας» ἢ «Ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως» ἢ «Τὸ χρονικὸ τῆς Κύπρου» τοῦ Λεόντιου Μαχαιρᾶ³⁶, ἔχομε τὴν ἐντύπωση μιᾶς ἐξαιρετικῆς ποιικιλίας καὶ πλούτου. Ἡ Δύση καὶ ἡ Ἀνατολή, ὁ Βορρᾶς καὶ ὁ ἀραβικὸς κόσμος συναντιοῦνταν, ἀντιμετώπιζαν ὁ ἓνας τὸν ἄλλο ἢ συγχωνεύονταν στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο, ἓνα προμήνυμα τῆς Ἀναγέννησης καὶ τοῦ περάσματος σὲ ἓνα ψηλότερο σκαλοπάτι πολιτισμοῦ. Πολλοὶ θὰ περίμεναν ἀπ' αὐτὴν τὴν τρομερὴ σύρραξιν ἢ ἐλληνικὴ γλῶσσα νὰ βγῇ ἀδυνατισμένη καὶ τσακισμένη τόσο, ὥστε νὰ μὴν μπορεῖ ποτὲ πιά νὰ συνέλθῃ. Διαπιστώνομε ὅμως μὲ κατάπληξιν ὅτι ἀκριβῶς τότε αὐτὴ πλουτίσθηκε περισσότερο, ἀπέκτησε συνειδησὴν τοῦ ἑαυτοῦ της καὶ ἄρχισε νὰ ἐκδηλώνεται μὲ δύναμιν στὴν λογοτεχνία μέχρι τὶς μέρες μας, ὅταν ἡ ἀξία της ἀναγνωρίσθηκε παγκόσμια καὶ στεφανώθηκε μὲ τὸ βραβεῖο Νόμπελ.

8. Ἐν κατακλείδι φαίνεται νὰ βγαίνουν μόνες τοὺς μερικὲς ἀρχὲς μεθοδολογικῆς φύσεως. Στὴν βυζαντινὴ λογοτεχνία τὰ «στύλ» πρέπει νὰ ἐρευνηθοῦν σὲ στενὴ σύνδεσιν μὲ τὴν κοινωνία καὶ στὶς ἀμοιβαῖες τοὺς σχέσεις στὰ πλαίσια τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου. Ὡστόσο ἡ αὐστηρὴ αἰτιοκρατία ποὺ κήρυττε μὲ δριμύτητα ὁ Ἰππόλυτος Ταιν δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγήσῃ τὸ πᾶν, γιὰ τὸ λογοτεχνικὸ φαινόμενο εἶναι ἓνα σύνθετο προϊόν, τοῦ ὁποίου ἡ αἰτιολογία ξεπερνᾷ τὰ ὅρια τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος, μιὰ καὶ ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι παράγοντες, ὅπως ἡ κληρονομικότητα, ἡ ἰδιοσυγκρασία, ἡ κατάστασις τῆς υγείας, οἱ ψυχικὲς προδιαθέσεις, τὸ ἐπίπεδο τῆς πείρας τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἀφομοιωμένου πολιτισμοῦ κτλ. Ἡ ἔρευνα τοῦ ἁμεσοῦ περιβάλλοντος καὶ ἡ γνώσις τῆς κοινωνίας στὸ σύνολό της παραμένουν πρωταρχικοὶ ὅροι στὴν λογοτεχνικὴ ἔρευνα.

Ἡ συγκριτικὴ μελέτη τοῦ λεξιλογίου τῶν διαφόρων ἐποχῶν μᾶς δεί-

35. E. Κριαρᾶ, Λεξικὸ τῆς μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς δημώδους γραμματείας, Θεσσαλονίκη 1969-1982.

36. E. Legrand, Bibliothèque grecque vulgaire, I, p. 169-202, Paris 1880; Leontios Machairas, Chronique de Chypre, 1-2. Texte grec et traduction française par E. Miller et C. Sathas, Paris 1882; Gy. Moravcsik, Görög költemény a várnai csatáról=Ἑλληνικὸν ποίημα περὶ τῆς μάχης τῆς Βάρνης, Budapest 1935.

χνει ὅτι ὑπάρχει ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά μιὰ βασικὴ διάρθρωση, συνήθως ἀνθεκτικὴ καὶ διαρκὴς, κι ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἓνα ἐξωτερικὸ ἐπένδυμα μεταβλητὸ καὶ μὲ ἱκανότητα προσαρμογῆς ἀπὸ τὴν μιὰ ἐποχὴ στὴν ἄλλη, ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες τῆς ἀντίστοιχης ἱστορικῆς στιγμῆς. Οἱ νεωτερισμοὶ ἐνὸς γεωγραφικοῦ σημείου ἔχουν τὴν τάση νὰ «ξεχύνωνται» σὲ ἄλλα σημεῖα, σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ τῶν συγκοινωνούντων ἀγγείων, ἅν, ἐννοεῖται, ἐγκατασταθοῦν σχέσεις ἢ σύνδεση μεταξὺ τους. Συνεπῶς, στίς ἔρευνές μας πρέπει νὰ λάβομε ὑπ' ὄψη μας τοὺς νόμους τοῦ συγχρονισμοῦ.

Τελειώνοντας, παρατηροῦμε ὅτι ἡ πρόοδος εἶναι συνήθως ἀποτέλεσμα τῆς ἀντιπαράθεσης καὶ τοῦ ἀγῶνα τῶν ἰδεῶν. Χωρὶς καθόλου νὰ ἐμποδίζη τὴν πρὸς τὰ ἐμπρὸς πορεία, ἡ ἐλευθερία τῶν γνώμῶν γίνεται κίνητρο, διαφοροποιεῖ καὶ πλουταίνει τὴν πνευματικὴ κληρονομιά ἐνὸς λαοῦ. Ἐκεῖ ὅπου ἐγκαθίσταται ὁ δογματισμὸς καὶ ἡ ἡσυχία, ἡ πρόοδος καὶ οἱ πνευματικὲς κατακτήσεις εἶναι σχεδὸν ἀνύπαρκτες, παρόλο πὺ διατίθενται σημαντικὰ ὑλικά μέσα. Ἡ πρόοδος τῶν γραμμάτων τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ὑπέφερε πολλὰ ἐξ αἰτίας τοῦ δεσποτισμοῦ καὶ τῆς ἔλλειψης τῆς ἐλευθερίας.

Ο ΚΑΤΑΛΗΚΤΗΡΙΟΣ ΡΥΘΜΟΣ ΤΩΝ ΠΡΟΤΑΣΕΩΝ
ΕΙΣ ΤΟ «ΕΓΚΩΜΙΟΝ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΟΣ»
ΤΟΥ ΒΗΣΣΑΡΙΩΝΟΣ

ΟΔ. ΛΑΜΨΙΔΗΣ/^ο Αθήνα

Κατὰ τὰς δύο τελευταίας δεκαετίας ἡ ἔρευνα περὶ τὸν ρυθμὸν τῆς καταλήξεως τῶν προτάσεων εἰς βυζαντινὰ κείμενα βαίνει διαρκῶς αὐξανομένη καὶ ἤδη δὲν εἶναι ὀλίγα τὰ ἐξαχθέντα καὶ δημοσιευθέντα στατιστικὰ στοιχεῖα¹. Μεταξὺ τῶν ἐρευνηθέντων βυζαντινῶν συγγραφέων ἀναφέρεται καὶ ὁ Βησσαρίων², χωρὶς ὅμως νὰ παρατίθενται στατιστικὰ ἀποτελέσματα περὶ τοῦ ὑπ' αὐτοῦ χρησιμοποιουμένου ρυθμοῦ καὶ χωρὶς νὰ διευκρινίζεται ποῖον ἢ ποῖα ἔργα τούτου ἐξητάσθησαν.

Τὸ μετὰ χειρὰς μελέτημα προωρίζετο νὰ συνεκδοθῇ μεθ' ἑτέρου, σπουδάζοντος τὸ «Ἐγκώμιον Τραπεζοῦντος» ἐπὶ τῇ προσεχεῖ νέα κριτικῇ ἐκδόσει, ἀλλ' ἐκρίθη σκόπιμον νὰ δημοσιευθῇ κεχωρισμένως καὶ πληρέστερον διὰ τὴν ἐνημέρωσιν τῶν ἐρευνητῶν.

Καὶ εἶναι ἡ ἐκλογή τοῦ ρητορικοῦ τούτου ἔργου τοῦ Βησσαρίωνος διὰ τὴν ἔρευναν λίαν ἐπιτυχής, διότι ἀφ' ἐνὸς τοῦτο παραδίδεται δι' αὐτογράφου κώδικος, τοῦ Μαρκιανοῦ 533, καὶ ἀφ' ἑτέρου συγγράφεται ὑπὸ ἀτόμου ἐπὶ μακρὸν μαθητεύσαντος εἰς τὰς βυζαντινὰς σχολάς, ὅπου πολλαπλῶς ἐτιμᾶτο καὶ ἐκαλλιιεργεῖτο ἡ Ρητορική.

Ἡ κατωτέρω ἀναδίφησις περιορίζεται μόνον εἰς τὰς προτάσεις ἐκείνας, διὰ τῶν ὁποίων περίοδοι καὶ κῶλα περιόδου περατοῦνται διὰ τελείας ἢ ἄνω στιγμῆς καὶ σκοπεῖ μὲ βάσιν τὸ ἀπὸ τοῦ προτελευταίου τόνου τμήμα τῆς προτάσεως νὰ παρουσιάσῃ τὰ κατωτέρω στοιχεῖα:

α. Ποίαν θέσιν ἐπὶ τῆς λέξεως κατέχουν οἱ τόνοι; Εἶναι ἡ λέξις ὀξύτονος ἢ περισπωμένη (Ο), παροξύτονος ἢ προπερισπωμένη (Π), προπαροξύτονος (Πρ);

β. Πόσαι συλλαβαὶ παρεμβάλλονται μεταξὺ τῶν δύο τελευταίων τόνων; Οἱ ἀριθμοὶ 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6 δηλοῦν τὸν ἀριθμὸν τῶν παρεμβαλλο-

1. Τὸ μετὰ χειρὰς ἄρθρον ἀνασυνετέθη μετὰ τὴν κυκλοφορίαν τοῦ βιβλίου τοῦ W. Hörandner, *Der Prosarhythmus in der rhetorischen Literatur der Byzantiner*, 1981, ὡς πρὸς τὴν χρησιμοποιουμένην μέθοδον. Τὸ βιβλίον τοῦτο πρέπει, καθ' ἡμᾶς, νὰ ἀποτελέσῃ ἀφετηρίαν διὰ πᾶσαν περαιτέρω ἔρευναν.

2. R. Maisano, *La clausola ritmica nella prosa di Niceforo Basilace*, J.Ö.B. 25 (1975) 102.

μένων τούτων συλλαβῶν. Διὰ τὸν καθορισμὸν τῶν τόνων τηροῦνται ἐνταῦθα περίπου τὰ αὐτὰ ὡς καὶ διὰ τὸν τονικὸν στίχον τῶν Βυζαντινῶν.

Τὸ «Ἐγκώμιον Τραπεζοῦντος» τοῦ Βησσαρίωνος, κατὰ τὴν ἔκδοσιν Σ. Λάμπρου³, χωρίζεται εἰς 335 προτάσεις. Αὗται κατωτέρω ἔχουν αὐξανόμενον κατὰ τὴν σειρὰν ἀριθμὸν καὶ παραπομπὴν εἰς τὴν σελίδα καὶ τὸν στίχον τῆς ἐκδόσεως.

Ἐκ τῶν 335 προτάσεων ἔναι παρουσιάζουν ὡς πρὸς τὴν κατάταξιν προβλήματα, εἰς τὰ ὁποῖα ἐδώσαμεν προσωπικὴν λύσιν, κατὰ τελείως ὑποκειμενικὴν κρίσιν ὡς πρὸς τὴν ἀξιολόγησιν τοῦ τόνου καὶ τῆς (ἢ τῶν) λέξεως (λέξεων).

Οὕτω:

- 6 (5,6) ὄντας καὶ καλουμένους 4 ΠΠ
 25 (7,33) διαμονῆς τε καὶ διαρκείας 4 ΟΠ
 48 (11,7) γιγνόμενοι καὶ καλούμενοι 4 ΠρΠρ
 84 (16,26) ἤδη καὶ ἔκτος 2 ΠΠ
 92 (17,33) ὃ ἂν καὶ βούλοιντο 2 ΟΠρ
 200 (33,32) συμπαρομαρτῶν τε καὶ συνεπόμενος 4 ΟΠρ
 213 (35,28) ἀληθείᾳ καὶ γενναιότητι 4 ΠΠρ
 241 (40,18) ἀγωνιζομένων καὶ ἀγρυπνούντων 4 ΠΠ
 288 (46,32) ἀποτειχίζει τε καὶ ἀπείργει 4 ΠΠ
 292 (47,11) περιττότητα καὶ τρυφήν 4 ΠρΟ
 294 (47,22) δίδωσι καὶ λαμβάνει 4 ΠρΠ
 295 (47,23) κατηρεφές καὶ περίστυλον 2 ΟΠρ
 318 (50,32) οὖν καὶ πιστεύεται 2 ΟΠρ
 320 (51,4) ἤκοντες καὶ παλαίσματα 4 ΠρΠρ
 321 (51,11) τρεμόντων καὶ ἡρεμούντων 4 ΠΠ

Εἰς τὰς ἀνωτέρω περιπτώσεις ὁ τόνος τοῦ συμπλεκτικοῦ καὶ ἀπορροφεῖται ὑπὸ τοῦ τόνου τῆς ἐπομένης λέξεως.

207 (34,34) καὶ ἡμερότητας 2 ΟΠρ

223 (37,17) καὶ διατρίβοντες 2 ΟΠρ

Εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις κατὰ τὴν ἐκφώνησιν κυριαρχεῖ ὁ τόνος τοῦ καί.

3. N. E. 13 (1916) 145-204 καὶ τοῦ ἀνατύπου 3-62. Αἱ παραπομπαὶ εἰς τὸ κείμενον τοῦτο κατὰ τὰς σελίδας τοῦ ἀνατύπου. Νεωτέρα κριτικὴ ἔκδοσις ὑπὸ Ο. Λαμπίδου, Ἄρ-
 χεῖον Πόντου 39 (1984) 3-76. Ἡ μετὰ χεῖρας μελέτη ἐγράφη καὶ ἀπεστάλη πρὸς ἐκτύ-
 πωσιν πολὺ πρὶν τῆς νέας ἐκδόσεως.

- 28 (8,11) ὅσης ἂν εἴποις 2 ΠΠ
 102 (19,7) οὐδείς ἂν συμφῆσαι 2 ΟΠ
 103 (19,7) εἴποις καὶν ἡπειρώτας 4 ΠΠ
 119 (21,21) τοῦτο δ' κέκληνται 2 ΠΠρ
 123 (22,5) ὅθεν ἂν ἀναψύξωσιν 4 ΠΠρ
 165 (29,9) οὐδείς δς ἀγνοεῖ 3 ΟΟ
 225 (37,28) δικαίως ἂν ἐφρονοῦμεν 4 ΠΠ
 273 (44,24) τοῦτο δὴ προσεγένετο 4 ΠΠρ
 327 (51,33) ἐφίκοιτ' ἂν γλῶττα; 2 ΠΠ

Εἰς τὰς ἀνωτέρω περιπτώσεις διὰ τὰ μονοσύλλαβα ἄν, καὶ, δ, δς, δῆ, ὁ τόνος ἀπορροφεῖται ὑπὸ τῆς παρακειμένης κυρίας λέξεως.

- 38 (10,8) ἄνευ ἀπάσης 2 ΠΠ
 275 (45,3) εἵνεκα δύνασθαι 2 ΠρΠρ

Αἱ λέξεις ἄνευ καὶ εἵνεκα ἐν ἀναστροφῇ τονίζονται διὰ κυρίου τόνου.

- 230 (38,30) πρὶν προεχόντων 2 ΟΠ
 328 (52,3) δὴ πεπαύσομαι 1 ΟΠρ

Αἱ λέξεις πρὶν καὶ δὴ τονίζονται διὰ κυρίου τόνου.

47 (11,1) οὐδαμῶς. Μονοσύλλαβος πρότασις· δὲν προσμετρεῖται εἰς τὴν κατάταξιν καὶ

- 24 (7,20) τάξεώς τε καὶ διαρκείας
 26 (8,3) εἰπέρ τινές εἰσι παραστήσει
 125 (22,25) εἰπέρ που τῆς γῆς
 178 (30,26) ἄλλων τινῶν ἄρχεσθαι

Αἱ τέσσαρες αὗται περιπτώσεις, ἔνεκα τῆς διαφόρου ἀντιλήψεως τῶν Βυζαντινῶν περὶ τῆς ἐγκλίσεως τοῦ τόνου, δὲν προσμετροῦνται ἐπίσης εἰς τὴν κατάταξιν.

Ἐπὶ 335 περιπτώσεων συνεπῶς ἔχομεν:

0:	19	/	5,67%
1:	6	/	1,79%
2:	213	/	63,58%
3:	5	/	1,49%
4:	85	/	25,37%
5:	1	/	0,29%
6:	1	/	0,29%
ἄρρυθμοι:	5	/	1,49%
335		99,97	

Και αναλυτικῶς:

Ο: 19

00Π 4 / 21,05%

00Πρ 15 / 78,94%

19	99,99
----	-------

1: 6

100 1 / 16,66%

1ΠρΠ 1 / 16,66%

10Πρ 3 / 50%

1ΠΠρ 1 / 16,66%

6	99,98
---	-------

2: 213

200 8 / 3,75%

2ΠΟ 20 / 9,38%

2ΠρΟ 1 / 0,46%

20Π 25 / 11,73%

2ΠΠ 34 / 15,96%

2ΠρΠ 17 / 7,98%

20Πρ 26 / 12,20%

2ΠΠρ 55 / 25,82%

2ΠρΠρ 27 / 12,67%

213	99,95
-----	-------

3: 5

300 1 / 20%

3ΠΟ 1 / 20%

30Π 1 / 20%

3ΠρΠ 1 / 20%

3ΠΠρ 1 / 20%

5	100
---	-----

4: 85

4ΠΟ	7	/	8,23%
4ΠρΟ	4	/	4,70%
4ΟΠ	2	/	2,35%
4ΠΠ	32	/	37,64%
4ΠρΠ	5	/	5,88%
4ΟΠρ	4	/	4,70%
4ΠΠρ	17	/	20,00%
4ΠρΠρ	14	/	16,47%
85			99,97

5: 1

5ΠΠ: 1

6: 1

6ΠρΠ 1

Οὕτως ἐπὶ 335 περιπτώσεων ὁ καταληκτήριο ρυθμός 2 ἔχει 63,58%
 μὲ δεύτερον τὸν 4 μὲ 25,37%
 τρίτον τὸν 0 μὲ 5,67%
 τέταρτον τὸν 1 μὲ 1,79%
 πέμπτον τὸν 3 μὲ 1,49% καὶ τελευταίους
 τοὺς 5 καὶ 6 μὲ 0,29% ἕκαστον.

Λεπτομερέστερον ὁ ἀναγνώστης δύναται νὰ παρακολουθήσῃ τὴν συ-
 χνότητα ἑκάστης περιπτώσεως εἰς τοὺς ἀνωτέρω ἀναγραφομένους πίνακας.

Πρὶν ἢ περατώσωμεν τὸ μελέτημα τοῦτο, ἐπιθυμοῦμεν νὰ σημειώσω-
 μεν ὅτι διὰ τὸν καταληκτήριον ρυθμὸν εἰς τὰς ἀμφισβητουμένας περιπτώ-
 σεις συμβάλλουν:

- α. ἡ ἐκφώνησις τοῦ κειμένου (ἐκ τούτου καὶ ἡ ὑποκειμενικότης τῆς κατα-
 τάξεως)
- β. ἡ ἰδιότυπος βυζαντινὴ ἀντίληψις διὰ τὴν ἔγκλισιν τόνου
- γ. ὁ νόμος τῆς τρισυλλαβίας τοῦ τονισμοῦ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν καὶ
- δ. ἡ τονικὴ μετρικὴ τῶν Βυζαντινῶν ὡς πρὸς τὰς λέξεις, αἱ ὁποῖαι ὑπολο-
 γίζονται ὡς τονιζόμεναι ἢ μή.

UNE LISTE DES THÈMES DANS LE
«LIVRE DES CÉRÉMONIES»
DE CONSTANTIN PORPHYROGÉNÈTE

P. A. YANNOPOULOS/Louvain-la-Neuve

Constantin VII Porphyrogénète, dans son livre «De cerimoniis aulae byzantinae», parlant de la liquidation des soldes aux thèmes byzantins, note: ἰστέον, ὅτι τὸ παλαιὸν τύπος ἦν, τὰ θέματα ῥογεύεσθαι κατὰ τέσσαρα ἔτη, οἷονεὶ τῷ καιρῷ τούτῳ ὁ Ἀνατολικός, ὁ Ἀρμενιανός, ὁ Θρακῆσιος· τῷ δὲ ἑτέρῳ χρόνῳ ὁ Ὀψικιανός, ὁ Βουκελλάριος, ὁ Καππάδοξ· τῷ δὲ ἄλλῳ χρόνῳ ὁ Χαρσιανίτης, ὁ Κολωνεῖας, ὁ Παφλαγωνίας· καὶ πάλιν τῷ ἑτέρῳ ὁ τῆς Θράκης, ὁ Μακεδονίας, ὁ Χαλδίας. καὶ τῶν δ' χρόνων διελθόντων, πάλιν ἐρρογεύοντο τὰ ῥογευθέντα θέματα τῷ πρώτῳ χρόνῳ¹.

Selon ce passage, à une époque antérieure à celle de Constantin VII, le versement des soldes distribuées aux thèmes suivait un cycle de quatre ans; cette pratique n'était plus d'usage sous son règne. On voudrait donc savoir à quelle époque cette pratique était d'application. Une telle étude peut non seulement éclairer un aspect de l'administration byzantine, mais aussi aider à comprendre dans quel esprit Constantin VII a composé ce passage de son manuel.

Pour aborder la question posée plus haut, quatre démarches sont permises. La première, purement littéraire, consiste à retrouver dans le «Livre des cérémonies» des passages qui se réfèrent aussi au passé afin de savoir si l'expression de Constantin VII τὸ παλαιὸν renferme un indice chronologique certain, ou s'il s'agit d'une formule littéraire vague et dépourvue de contenu historique précis. La deuxième démarche, purement historique, consiste à mettre en parallèle la liste des thèmes mentionnés dans le passage précité et d'autres listes contemporaines ou plus anciennes. Ainsi nous pouvons voir à quelle époque le nombre des thèmes mentionnés par Constantin VII était égal à celui d'une autre source bien datée. La troisième démarche consiste à étudier l'institution de la solde distribuée aux thèmes et les

1. *Constantin Porphyrogénète*, *De cerimoniis aulae byzantinae*, éd. I. Reiske, dans *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, vol. I-II, Bonn, 1829-1830, p. 493, 20 à p. 494, 7. L'ouvrage est cité en abrégé: *De Cerim.*

intervalles observés entre chaque distribution. Cela permettra de savoir à quelle époque la pratique décrite par Constantin VII a été d'application. Enfin, la quatrième démarche vise à synthétiser les résultats obtenus par les trois autres opérations dans le but de déterminer les sources consultées par Constantin VII pour la rédaction de ce passage.

L'étude du contexte littéraire

Une étude systématique de la production littéraire de Constantin VII indique que cet auteur, quand il se réfère au passé, fait appel à trois types de formules: ou bien 1° il cite la source d'où il puise un renseignement²; ou bien 2° il situe un fait durant le règne d'un empereur³, ou il le met en relation avec un autre événement bien connu⁴; ou enfin 3° il situe un événement dans une période plus ancienne que la sienne. Dans ce cas, il emploie des expressions aussi vagues que «dans le passé»⁵, «dans le temps ancien»⁶, selon «un ancien décret»⁷, selon «une habitude ancienne»⁸, «il était habituel»⁹, etc.

Parfois, un récit introduit par une formule du troisième type est suivi par un récit du deuxième type¹⁰; dans ce cas, nous pouvons savoir quelle est la période historique que l'auteur considère comme étant «ancienne». Dans d'autres cas, un récit introduit par une formule du troisième type succède à un récit du deuxième type. La liste qui fait l'objet de cette étude est construite de cette manière. Constantin

2. Cfr par ex. De Cerim., p. 386 à p. 387 et p. 388 où Constantin Porphyrogénète copie Pierre le Magister en mentionnant l'origine de ses informations.

3. Cfr à titre d'exemple De Cerim., p. 85, 24 à p. 86, 1; p. 115, 3; p. 123, 24-25; p. 390, 8-11; p. 395, 9 à p. 396, 7; p. 396, 7-13; p. 410, 5 à p. 417, 12; p. 417, 14 à p. 425, 21, etc.: des événements qui ont eu lieu durant le règne de tel ou tel empereur.

4. Cfr De Cerim., p. 391, 17-18: la construction d'un escalier dans le Palais impérial; elle a eu lieu sous Justinien Ier.

5. De Cerim., p. 159, 21; p. 492, 8; p. 627, 6: τὸ παλαιόν.

6. De Cerim., p. 161, 19: ἐν τοῖς παλαιοῖς χρόνοις.

7. De Cerim., p. 480, 3: θέσπισμα ἀρχαίων; p. 501, 14-15, et p. 590, 13: παλαιὸς τύπος; p. 617, 15-16: παλαιὸς τύπος καὶ ἀρχαία διάταξις.

8. De Cerim., p. 503, 10: παλαιὸν ἔθος.

9. De Cerim., p. 632, 4-19: εἴθισται.

10. De Cerim., p. 627, 6-11, et p. 637, 1-12.

VII, après avoir parlé du règne de Michel III, introduit sa liste en usant l'expression «dans le passé lointain»¹¹. Or, rien ne permet d'associer les événements ainsi littéralement accolés et de les considérer comme s'étant succédés immédiatement dans la réalité.

Constantin VII emploie la formule τὸ παλαιὸν plusieurs fois dans le «*Livre des cérémonies*»¹², mais il ne lui donne une signification chronologique claire que dans deux cas. Une fois, il dit que τὸ παλαιὸν c'était avant le règne de Théodose Ier (379-395)¹³; l'autre fois, il note qu'il s'agit de la période avant le règne d'Héraclius (610-641)¹⁴. Il semble donc que cette expression est dépourvue pour lui d'un contenu chronologique précis.

L'étude du contexte historique

Les constatations qui ressortent de l'étude du contexte littéraire ne permettent pas de dater avec précision la situation évoquée par le passage que nous étudions. L'étude du contexte historique apporte des indices plus précis.

Le passage qui nous intéresse constitue en réalité une liste des thèmes, mais son auteur ne dit pas à quel moment historique il se réfère. Nous possédons pourtant d'autres listes, les «*Tactica*», qui énumèrent les thèmes byzantins. Il s'agit du «*Tacticon d'Uspensky*», rédigé durant le deuxième quart du IXe siècle¹⁵, du «*Clétorologion de Philothée*», rédigé en 899¹⁶, du «*Tacticon de Benešević*», composé

11. De Cerim., p. 493, 10 à p. 494, 7.

12. De Cerim., p. 159, 21; p. 492, 8; p. 627, 6; p. 637, 1.

13. De Cerim., p. 627, 6-11.

14. De Cerim., p. 637, 1-12.

15. Le texte a été publié par Th. Uspensky, Table byzantine des dignités (avec commentaires en russe), dans *Izvestija Russkago Archeologičeskago Instituta v Konstantinopole*, 3 (1898), p. 98-137. Nos références sont faites dans la nouvelle édition de N. Oikonomidès, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles (Le monde byzantin), Paris, 1972. Au sujet de la date de la rédaction de ce texte, cfr P. Yannopoulos, La société profane dans l'empire byzantin des VIIe, VIIIe et IXe siècles (Université de Louvain. Recueil de Travaux d'Histoire et de Philologie, 6e sér., fasc. 6), Louvain, 1975, p. 26, n. 101.

16. Le texte a été édité par J. B. Bury, The Imperial Administrative System in the Ninth Century with a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos (The British Academy. Supplemental Papers, I), Londres, 1911. Nos références sont

durant le deuxième quart du Xe siècle¹⁷, du «Tacticon de Léon VI», mentionné par Constantin VII dans le «Livre des cérémonies»¹⁸ et des thèmes repris par Constantin VII dans le «De thematibus»¹⁹. La confrontation de notre liste avec ces sources permet de préciser le contexte historique du témoignage de Porphyrogénète.

Le «Tacticon d'Uspensky» mentionne 18 thèmes²⁰; le «Clétorologion» en cite 25²¹; le «Tacticon de Benešević» en énumère 31 thèmes²²; le «Tacticon de Léon VI», selon Constantin VII, mentionnait les stratèges de 31 thèmes²³; le «De thematibus» fait état aussi de 31 thèmes²⁴. Le tableau de la page suivante résume les données des sources.

Avant de pousser plus loin la confrontation, on peut noter que ces listes ne sont pas de la même nature, puisque le «Tacticon d'Uspensky», le «Clétorologion» et le «Tacticon de Benešević» sont des listes de préséance; le «Tacticon de Léon VI» est un document administratif concernant la comptabilité, quant au «De thematibus», c'est un traité historique.

La liste de 12 thèmes de Constantin VII, que nous étudions, ne reproduit complètement celle d'aucun de ces «Tactica». Si nous nous limitons à la comparaison de l'ordre de préséance des stratèges, nous constatons que Constantin VII suit le «Clétorologion» ou le «Tacticon de Benešević». Pour une raison qui n'intéresse pas cette étude,

faites à la nouvelle édition de *N. Oikonomidès*, Listes de préséance. Concernant la date de la rédaction de ce texte, cfr *Yannopoulos*, Société, p. 26, n. 101, et *Oikonomidès*, Listes de préséance, p. 25.

17. Le texte a été publié par *V. Benešević*, Die byzantinischen Ranglisten, dans *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, 5 (1926-1927), p. 97-167. Nos références sont faites dans la nouvelle édition de *N. Oikonomidès*, Listes de préséance.

18. Le texte est repris dans le Livre des Cérémonies de Constantin Porphyrogénète, p. 696, 13 à p. 697, 17.

19. Ed. *A. Pertusi*, Constantino Porfirogenito. De Thematibus. Introduziona, testo critico, commento (Studi e Testi, 160), Cité du Vatican, 1952.

20. Tacticon d'Uspensky dans *Oikonomidès*, Listes de préséance, p. 47, 14 à p. 49, 19.

21. Clétorologion dans *Oikonomidès*, Listes de préséance, p. 137, 20 à p. 139, 20.

22. Tacticon de Benešević dans *Oikonomidès*, Listes de préséance. p. 245, 29 à p. 247, 31.

23. Tacticon de Léon VI dans *De Cerim.*, p. 696, 13 à p. 697, 17.

24. *Pertusi*, De Thematibus, tavola II.

Anatoliques	Anatoliques	Anatoliques	Anatoliques	Anatoliques	Anatoliques
Arméniques	Arméniques	Arméniques	Arméniques	Arméniques	Arméniques
Thraciens	Thraciens	Thraciens	Thraciens	Thraciens	Thraciens
Opseïens	Opseïens	Opseïens	Opseïens	Opseïens	Opseïens
Bucelaires	Bucelaires	Bucelaires	Bucelaires	Bucelaires	Bucelaires
Paphlagonie	Cappadoce	Cappadoce	Cappadoce	Cappadoce	Cappadoce
Thrace	Charcie	Charcie	Charcie	Charcie	Charcie
Macédoine	Colonie	Colonie	Paphlagonie	Paphlagonie	Colonie
Chaldée	Paphlagonie	Thrace	Thrace	Thrace	Paphlagoniens
Péloponnèse	Thrace	Macédoine	Macédoine	Macédoine	Thrace
Cybbéréotes	Macédoine	Chaldée	Chaldée	Chaldée	Macédoine
Hellade	Chaldée	Chaldée	Colonie	Colonie	Chaldée
Sicile	Péloponnèse	Mésopotamie	Mésopotamie	Mésopotamie	Chaldée
Céphalonie	Nicopolis	Licandos	Sébastée	Sébastée	Chaldée
Thessalonique	Cybbéréotes	Sébastée	Licandos	Licandos	Chaldée
Dyrachium	Hellade	Léontocomis	Séleucie	Séleucie	Chaldée
Crète	Sicile	Séleucie	Léontocomis	Léontocomis	Chaldée
Cherson	Strymon	Péloponnèse	Cybbéréotes	Cybbéréotes	Chaldée
	Céphalonie	Nicopolis	Samos	Samos	Chaldée
	Thessalonique	Cybbéréotes	Mer Egée	Mer Egée	Chaldée
	Dyrachium	Hellade	Péloponnèse	Péloponnèse	Chaldée
	Samos	Sicile	Nicopolis	Nicopolis	Chaldée
	Mer Egée	Strymon	Hellade	Hellade	Chaldée
	Dalmatie	Céphalonie	Sicile	Sicile	Chaldée
	Cherson	Thessalonique	Lombardie	Lombardie	Chaldée
		Dyrachium	Strymon	Strymon	Chaldée
		Samos	Céphalonie	Céphalonie	Chaldée
		Mer Egée	Thessalonique	Thessalonique	Chaldée
		Dalmatie	Dyrachium	Dyrachium	Chaldée
		Cherson	Dalmatie	Dalmatie	Chaldée

le «Clétorologion» intercale après le stratège de la Chaldée, deux fonctionnaires qui n'étaient pas des stratèges²⁵; le «Tacticon de Benešević» continue normalement l'énumération des stratèges, tandis que Constantin VII s'en tient là.

Le «Tacticon de Léon VI» range les thèmes byzantins en deux groupes: un groupe des thèmes occidentaux et un groupe des thèmes orientaux parmi lesquels les thèmes maritimes sont encore mis à part. Tous les thèmes cités dans la liste de Constantin VII, font partie des «thèmes orientaux» du «Tacticon de Léon VI»; en outre, aucun thème maritime ne figure dans cette liste. Cependant, Constantin VII ne mentionne pas dans sa liste tous les thèmes continentaux qui sont cités dans le «Tacticon de Léon VI», puisque les thèmes de Mésopotamie, de Sébastée, de Licandos, de Séleucie et de Léontocomis ne sont pas dans la liste. De ces thèmes, celui de Mésopotamie a été créé conformément à l'opinion courante en 912²⁶. Par conséquent, il faut admettre que la liste de Constantin VII se réfère à une époque antérieure à 912.

La comparaison entre la liste de Constantin VII et le «Tacticon d'Uspensky» permet de voir que les thèmes de Cappadoce, de Colonie et des Charciens, cités dans la liste de Constantin VII, ne sont pas mentionnés dans le «Tacticon d'Uspensky». Les thèmes de Cappadoce et de Colonie étaient organisés déjà avant 863²⁷, mais celui des Charciens n'était pas encore constitué à cette date, puisque ses troupes étaient commandées par un clisurarque²⁸. Un stratège des Charciens est mentionné pour la première fois en 873²⁹. Le contexte historique auquel la liste de Constantin VII se rapporte est celui de la période 863/873 à 912.

25. Clétorologion dans *Oikonomidès*, *Listes de préséance*, p. 139, 5-6: il s'agit du domestique des excubitores et du préfet de la ville.

26. Cfr G. Ostrogorsky, Sur la date de la composition du Livre des Thèmes et sur l'époque de la constitution des premiers thèmes d'Asie Mineure, dans *Byzantion*, 23 (1953), p. 59-60.

27. *Continueur de Théophane*, *Chronographia*, éd. I. Bekker, dans *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn, 1838, p. 181, 12, et p. 181, 14.

28. *Continueur de Théophane*, p. 181, 15.

29. *Génésius*, *De rebus Constantinopolitanis*, éd. C. Lachmann, dans *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn, 1834, p. 122, 20-22.

Étude de l'institution de la roga

Comme nous l'avons vu, l'étude du contexte littéraire de la liste de Constantin VII n'a donné aucun résultat positif. L'étude du contexte historique, par contre, nous a permis de préciser la période à laquelle se rapporte cette liste. Cependant, l'écart entre les deux dates reste encore considérable et surtout nous n'avons pas pu voir ce que Constantin VII veut indiquer par l'insertion de ce passage dans le «Livre des cérémonies». Il faut donc noter que Constantin Porphyrogénète indique dans ce passage que le système de distribution des *roga*e n'était pas appliqué de son temps comme dans le passé. Durant la période 863/873-912, un changement a eu lieu, mais l'auteur ne dit pas de quel changement il s'agit. Une étude de l'évolution de l'institution de la *roga* peut donc apporter des éclaircissements.

L'institution de la *roga* est parmi les plus obscures de l'histoire des institutions byzantines. Les informations ne manquent pas, mais puisque le terme couvrait plusieurs réalités, il est difficile d'y voir clair. Il est cependant possible de constater une certaine évolution de l'institution.

Pour le VIIe siècle, Théophane note que, sous Héraclius, des tribus arabes assuraient la garde des frontières orientales de l'empire; elles recevaient pour leurs services une *roga* du trésor impérial. En 632, un représentant de l'empereur parcourait la région et distribuait des soldes, mais il n'a pas payé les Arabes à cause de difficultés éprouvées par la caisse impériale à ce moment³⁰. Cédrenos mentionne aussi cet événement, mais il le situe en 636, c'est-à-dire quatre ans plus tard³¹. S'agit-il d'une erreur de chronologie, ou la distribution des *roga*e se faisait-elle tous les quatre ans et Cédrenos parle-t-il de la distribution qui suit celle qui est mentionnée par Théophane? L'état actuel des sources ne permet pas de répondre à cette question.

Pour le VIIIe siècle, les informations concernant la *roga* sont surtout fournies par l'«Éclogue» des Isauriens. Nous avons montré ailleurs

30. Théophane, *Chronographia*, éd. Ch. De Boor, Leipzig, 1883, réimp. Hildesheim, 1963, p. 335, 25 à p. 336, 3. Théophane, p. 335, 6-8, la date de l'événement: 22e année du règne d'Héraclius.

31. Georges Cédrenos, *Historiarum compendium*, éd. I. Bekker, dans *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, vol. I-II, Bonn, 1838-1839, vol. I, p. 751, 6-12: l'événement a eu lieu au cours de la 26e année du règne d'Héraclius.

que, dans l'«Éclogue», le terme *roga* avait la signification assez large de la «remunération ordinaire d'un employé byzantin»³². L'«Éclogue» spécifie encore que la *roga* provenait du trésor impérial³³. Or, tous les employés byzantins ne touchaient pas une *roga*; un grand nombre d'employés recevaient une *synithia*, provenant du trésor public³⁴. Selon l'«Éclogue», la répartition des employés byzantins en deux groupes, ceux qui recevaient une *roga* et ceux qui recevaient une *synithia*, était basée sur la nature de leurs occupations³⁵.

Pour le IXe siècle, il semble que les soldats recevaient toujours une *roga*³⁶. De plus, nous savons qu'un thème recevait une somme globale pour le paiement de son personnel³⁷. Théophane signale qu'en 809, le thème du Strymon reçut 1.100 livres d'or pour ses employés; l'auteur spécifie que cette somme représentait la *roga* du thème³⁸.

Pour le Xe siècle, nous possédons une liste complète de traitements des stratèges sous le règne de Léon VI: le «Tacticon de Léon VI» rapporté par Constantin VII. Selon ce *tacticon*, les 13 stratèges et les 4 clisurarches de l'Orient, ainsi que les 3 stratèges des thèmes maritimes, recevaient une *roga*³⁹. Les 11 stratèges des thèmes occidentaux n'étaient pas à la charge du trésor impérial; ils taillaient leurs salaires dans les revenus fiscaux de leur circonscription; leur traitement portait le nom de *synithia*⁴⁰. Au Xe siècle donc la répartition des employés byzantins en deux groupes, ceux qui touchaient une *roga* et ceux qui recevaient une *synithia*, n'est plus fondée sur la nature de leur fonction, mais sur une base géographique. Le changement

32. J. Mossay et P. Yannopoulos, L'article XVI, 2 de l'Éclogue des Isauriens et la situation des soldats, dans Byzantion, 46 (1976), p. 56.

33. Éclogue, éd. I. Zepos et P. Zepos, dans Jus Graecoromanum, Vol. II, Athènes, 1931, p. 51, art. XVI, 4: la *roga* provenait ἀπὸ βασιλικῆς χειρὸς. Cfr aussi Mossay-Yannopoulos, L'article XVI, 2, p. 56-57, et Yannopoulos, Société, p. 142-144.

34. Éclogue, p. 51, art. XVI, 2 et art. XVI, 4. Cfr aussi Mossay-Yannopoulos, L'article XVI, 2, p. 56.

35. Éclogue, p. 51, art. XVI, 3: la *synithia* était, semble-t-il, réservée aux agents de l'administration civile.

36. Cfr Théophane, 484, 29; p. 489, 20; p. 498, 10; Cédrenos, vol. II, p. 36, 18-21.

37. Cfr Théophane, p. 484, 29 à p. 485, 1; Cédrenos, vol. II, p. 36, 18-21; Continuateur de Théophane, p. 11, 3-15.

38. Théophane, p. 484, 29 à p. 485, 1: cfr aussi Cédrenos, vol. II, p. 36, 18-21.

39. De Cerim., p. 696, 11 à p. 697, 10.

40. De Cerim., p. 697, 10-17.

a dû avoir lieu après 809, puisqu'à cette date le stratège du thème du Strymon recevait encore une *roga*, et à l'époque de Léon VI, une *synthia*.

La liste de Constantin VII suit le même principe que le «tacticon de Léon VI»: elle cite 12 thèmes appartenant tous au groupe oriental et recevant tous une *roga*⁴¹. Vue sous cet angle, la liste de Constantin VII peut se référer à la période comprise entre 809 et le règne de Léon VI. La réponse à notre question: à quelle époque cette liste se séfère-t-elle? est ici moins précise que celle apportée par l'étude du contexte historique, mais elle converge vers la même époque que cette dernière, c'est-à-dire vers la fin du IXe siècle ou le début du Xe.

Essai de synthèse

Selon tous les indices, la liste de 12 thèmes que nous étudions se rapporte à une époque située à la fin du IXe siècle ou au début du Xe siècle. La datation la plus précise est celle que fournit l'étude du contexte historique: 863/873-912.

La datation ainsi établie suscite une série de problèmes. D'abord, durant la période mentionnée plus haut, le nombre des thèmes byzantins était supérieur à 12⁴². Pourquoi Constantin VII se limite-t-il aux seuls 12 thèmes? Que veut-il souligner ou masquer?

Le passage, nous l'avons dit, parle d'une pratique qui n'était plus en usage au moment de sa rédaction. Une rénovation importante constitue par conséquent la raison de cette citation. On peut imaginer une rénovation soit dans le domaine de l'institution de la *roga*, soit dans celui du nombre des thèmes qui en bénéficiaient, soit encore dans le domaine des intervalles entre deux distributions successives.

L'institution de la *roga*, nous l'avons vu, a connu une certaine évolution, mais aucune rénovation notable ne semble avoir lieu. Les thèmes byzantins recevaient une *roga* pour le paiement de leur personnel aussi bien avant 863 qu'après 912⁴³.

41. De Cerim., p. 493, 20 à p. 494, 7.

42. Le nombre des thèmes était de 25, mentionnés par Philothée dans son Clétorologion (*Oikonomidès*, Listes de préséance, p. 137, 20 à p. 139, 20) à 31, mentionnés par le Tacticon de Léon VI dans De Cerim., p. 696, 13 à p. 697, 17.

43. En ce qui concerne la période avant 863, cfr *Théophane*, p. 484, 29 à p. 485, 1 et *Cédrenos*, II, p. 36, 18-21: en 809, les employés du thème de Strymon ont

Concernant le nombre des thèmes qui recevaient une *roga*, le «tacticon de Léon VI» remarque que non seulement les thèmes mentionnés dans la liste de Constantin VII, mais aussi d'autres recevaient une *roga* après 912⁴⁴. Cependant, ce «tacticon» n'est pas en contradiction avec la liste de Constantin VII; cette dernière ne dit pas que seulement les 12 thèmes cités recevaient une *roga*; la liste n'est pas exclusive sur ce point.

Il ne reste que la dernière hypothèse: une rénovation importante est intervenue dans les intervalles entre deux versements successifs de la *roga*. D'ailleurs, Constantin VII dit que sous Léon VI, le traitement des stratèges mentionnés dans le «tacticon de Léon VI» était annuel⁴⁵, tandis que, selon la liste qui nous intéresse, le personnel des 12 thèmes mentionnés était payé tous les quatre ans.

La véracité historique de l'information du Porphyrogénète selon laquelle les thèmes étaient payés tous les quatre ans n'est pas contrôlable, vu les lacunes de notre documentation actuelle sur ce sujet⁴⁶. Il est vrai que l'écart de quatre ans constaté entre Théophane et Cédrenos à propos de la distribution des soldes aux Arabes sous le règne d'Héraclius⁴⁷, va dans le même sens que l'information de Constantin VII. Mais il est risqué d'aboutir à une conclusion à partir d'une information aussi peu claire et sûre. Quant à la rénovation proposée par le Porphyrogénète, elle doit avoir eu lieu entre 863 et 912, étant donné qu'en dehors de cette date les renseignements de notre texte ne sont plus applicables. Cette période couvre les dernières années du règne de Michel III, le règne de Basile Ier et les premières années du règne de Léon VI. À qui devons-nous attribuer cette réforme?

reçu la somme de 1.100 livres d'or de *roga*. En ce qui concerne la période après 912, le Tacticon de Léon VI, dans le De Cerim., p. 696, 11 à p. 697, 10, note que le personnel des thèmes touchait toujours une *roga*.

44. De Cerim., p. 696, 11 à p. 697, 10.

45. idem.

46. Aucune source byzantine ne parle d'intervalles entre deux paiements de l'armée byzantine. J. F. Haldon, Recruitment and Conscription in the Byzantine Army C. 550-950. (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Sitzungsberichte, 357. Band), Vienne 1979, p. 75 évoque le passage de Constantin Porphyrogénète que nous étudions pour dire que le paiement de l'armée byzantine se faisait tous les quatre ans. Il cite aussi un passage de Ibn Khurradadhbih, selon lequel le paiement des soldats byzantins se faisait à des intervalles irréguliers qui allaient de quatre à six ans.

47. Cfr notes 30 et 31.

Il nous semble que Léon VI peut être exclu. Son «tacticon» indique que, sous son règne, la distribution annuelle de la *roga* n'était pas de fraîche date.

Basile Ier est présenté comme un réorganisateur de l'empire⁴⁸. Pourtant à l'origine de ce renseignement se trouve le Continuateur de Théophane auquel nous ne pouvons pas faire beaucoup de confiance parce que sa «Chronique», rédigée sur commande de Constantin VII⁴⁹, vise à glorifier la dynastie macédonienne, dont Basile Ier fut le fondateur. En outre, le Continuateur de Théophane reste dans le vague. Il parle de mesures rénovatrices, mais il ne cite que peu de choses concrètes; ses louanges font penser aux lieux communs des éloges. L'argument du silence nous paraît ici comme étant opposé à l'attribution de cette innovation à Basile: le Continuateur de Théophane citerait sans doute cette mesure afin de mettre en vue la personnalité du premier empereur macédonien.

Michel III est présenté dans les sources comme un homme faible, livré entièrement à ses passions, se désintéressant complètement des affaires de l'État et dépourvu d'esprit innovateur⁵⁰. Or, les responsables de cette image étaient des admirateurs de la dynastie macédonienne. Ils font donc leur possible afin de noircir l'image de Michel III et de convaincre le lecteur que l'assassinat de ce souverain par Basile Ier a sauvé l'empire. Ici aussi nous sommes en présence des lieux communs du *φύλος*. Ce ne serait donc pas Constantin VII qui dirait du bien de Michel III. Cependant dans le «Livre des Cérémonies» nous trouvons de sérieux appuis en faveur d'une hypothèse qui attribuerait à Michel III le changement du système de liquidation des soldes aux thèmes.

Constantin VII, comme nous l'avons noté, insère la liste que nous étudions dans un chapitre consacré à Michel III. Ce chapitre parle des changements que Michel III apporta dans le protocole impérial⁵¹. Constantin VII cite ces changements sans commentaires, en laissant

48. Cfr *Continuateur de Théophane*, p. 256, 8 à p. 259, 18 et p. 262, 16 à p. 263, 2; *Cédrenos*, II, p. 203, 15 à p. 205, 2.

49. Le *Continuateur de Théophane*, I p. 3, titre, explique que le livre a été commandé par Constantin Porphyrogénète en personne.

50. Cfr *Continuateur de Théophane*, p. 184, 16-21.

51. De Cerim., p. 493, 10-19.

pourtant de temps en temps filtrer des notices défavorables⁵². Le caractère détaillé et précis du chapitre indique que Constantin VII avait sous ses yeux une source parlant du règne de Michel III. Mais, l'aspect décousu du chapitre indique que le Porphyrogénète ne copiait pas sa source; il la résumait en insistant sur les changements introduits au protocole impérial sous Michel III. Nous ne doutons pas que ce texte mentionnait aussi la réforme qui nous intéresse. Constantin VII manipule cette information d'une façon très habile: au lieu de dire que sous Michel III la pratique du versement des soldes a changé, il nous dit que dans le passé la pratique n'était pas la même. L'intention de nuire à la mémoire de Michel III est manifeste. Une autre observation va dans le même sens. Constantin VII avait à sa disposition les archives d'État. Il nous paraît que le nom de l'empereur sous le règne duquel la réforme a eu lieu ne lui échappait pas. Constantin VII évite seulement de citer ce nom, ce qu'il ne ferait pas s'il s'agissait d'un souverain de la dynastie macédonienne.

Conclusions

Le cas que nous avons étudié est révélateur de la manière dont Constantin VII a travaillé pour composer son «Livre des cérémonies». Puisqu'il ne s'agit pas d'un cas unique, nous ne voulons pas avancer des conclusions exclusives dans cette matière. Il est pourtant suffisant pour montrer que le témoignage de cet auteur doit être pris avec beaucoup de réserves quand la notion de la dynastie y est impliquée.

Sur le plan purement historique, le passage de Constantin VII renferme une information très importante et unique: jusqu'à l'époque de Michel III, les 12 thèmes orientaux de l'empire étaient payés, tous les quatre ans. Michel III changea cette pratique et introduisit le système du paiement annuel pour tous les thèmes byzantins.

52. Ainsi, Constantin Porphyrogénète, *De Cerim.*, p. 493, 13-14, accuse Michel III de participer aux courses hippiques, ce qu'il considère comme indigne d'un empereur.

**LOS NAVARROS EN GRECIA
EN LA HISTORIOGRAFIA NAVARRA**

ANTTON MARTINEZ DE ARTIEDA / *Αθήνα*

El infante don Luis fue tan desgraciado en su muerte, como en la inopia de los Escritores; porque aviendo executado sin duda muchas cosas muy gloriosas, son pocas las que han llegado a la noticia destos tiempos¹.

Este testimonio del jesuita Francisco de Alesón, coautor de los Anales del Reino de Navarra con el también jesuita José de Moret y continuador suyo, venía a confirmar la opinión de Esteban de Garibay cuando hablaba de la negligencia de los navarros para conocer los hechos de la historia de sus antepasados².

La historiografía de Navarra, comparada sobre todo con la de Castilla y León, pasa por ser una de las más pobres de la Península Ibérica. Esta pobreza, causa fundamental de que sea tan poco conocida, se debe sin duda a su tardía iniciación historiográfica y a que algunos de los espíritus navarros más preclaros, como Ximénez de Rada, sumidos en otras tareas políticas y espirituales ajenas a Navarra y claramente castellanas, hicieran tan poco por ella que incluso quedan fuera de la denominación genérica de historiadores navarros.

Dejando a un lado a don Rodrigo Ximénez de Rada (1170-1247), en este caso por razones exclusivamente cronológicas, ya que la aventura navarra por el Mediterráneo oriental, por Albania y Grecia, abarca el último cuarto del siglo XIV y el primero del XV, y sin tener la fortuna de contar con el testimonio directo de un cronista, como los almogávares con Ramón Muntaner, aparece en esta época el primer

1. *Moret y Alesón*, Anales del Reino de Navarra, Pamplona 1684-1715. T. IV. parte 2, libro 3, cap. 10, *anotaciones*, pag. 251.

2. Incluso cuando habla de Rodrigo Ximénez de Rada, arzobispo de Toledo: «Mucho me marauillo deste reverendissimo Prelado, siendo de nación Navarro. y testigo instrumental de todos estos negocios, hauer passado en silencio lo más principal destas cosas en sus historias...», *Luis Mª Lojendio*, Referencias a la Historia vasca que se contienen en «Los quarenta libros del Compendio Historial de Esteban de Garibay», en «Príncipe de Viana», 1969, nº 114-115, pag. 123-124.

grupo de cronistas navarros: Fray García de Eugui, obispo de Bayona³, Garci López de Roncesvalles, tesorero de Navarra⁴, el monje de Nájera Fray Pedro de Valencia⁵, don Carlos Príncipe de Viana⁶, que cierra el ciclo y otras⁷.

Todas ellas pueden encuadrarse básicamente en el tipo de genealogías reales y sumarios medievales con sus consiguientes errores espacio-temporales, «confundidos los tiempos y desbaratada del todo la cronología, aguja náutica de la Historia, están los sucesos como huesos dislocados que afean mucho el cuerpo de la Historia» (Moret). Y sin embargo eran quienes por su contemporaneidad con los acontecimientos de la campaña navarra en Grecia mejor podrían haberlos reflejado en sus crónicas. Material de primera mano. Pero era un período muy agitado de la historia navarra (guerras con Francia, treguas y pactos secretos y dobles con Aragón y Castilla...) y son estos hechos los que aparecen con profusión en las crónicas. Quizá también influyó el carácter semi-oficial (o privado) de la expedición y la rápida muerte del infante, lo que obligó a los navarros a ponerse al servicio de otros señores y más tarde a funcionar de forma autónoma totalmente desvinculados de su reino originario. En este sentido, las únicas referen-

3. *Crónica de los Reyes de Navarra* por el R. P. Fr. García Eugui, obispo de Bayona. 1362, tras una parte general (*Chronica de los fechos subcedidos en España desde sus primeros señores hasta el rey Alfonso XI*). Existen manuscritos en la Biblioteca de El Escorial (X, II, 22), en la Biblioteca Nacional (BN) (nº 1524, 1399, 1846, 6542...), en la Bibl. de la Real Academia de la Historia (BRAH), vol. XX, Colección Traggia, Ms. B-154. y en la Biblioteca General de Navarra (BGN).

4. *Corónica de Garci López de Roncesvalles* Sacada de un quaderno de pergamino grande que dió Juan de Sada, teniente del tesorero vaylles en Pamplona. 1403. Copias manuscritas en la BRAH, vol. XX. Col. Traggia. Ms. B-154, ff. 127-154. BN, ms. nº 746. Archivos de Navarra, Vol. de crónicas navarras, ff. 57-74. y BGN.

5. *Excertas sacadas de la Historia de Fr. Pedro de Valencia*, Monge de Nájera, que tratan de D. García el Tembloso, Rey de Navarra, en el cap. 12 y siguen hasta el 57, en que está la vida de Doña Blanca, muger del Rey Don Sancho el Deseado y madre de D. Alonso Rey de Castilla; hacia 1400. Copia ms. T. XX, col. Traggia BRAH.

6. *Corónica de los Reyes de Navarra*, hecha por el Príncipe D. Carlos, hijo del Rey D. Juan de Aragón y Navarra. 1454. Mss. en la BGN; en la Biblioteca Real (BR) 2-I-4, 2-F-4; en la BN: 646, 1399, 1846, 1879, 1895, 2050, 2065, 2086; y en la BRAH, códices B-27, C-61, G-46 y B-154 (Col. Traggia, t. XX).

7. *Navarre Regum Epilogus incerto Auctore*. 1412. Copia ms. B-154, T. XX, Col. Traggia, y C-134, fol. 30, BRAH.

cias son estrictamente genealógicas y se limitan a citar a *don Luys conde de Beaumont le Roger e duque de Duraz* o *don Loys duc de Duraz* como tercer hijo varón de don Felipe de Evreux y doña Juana.

Más tarde se multiplican las crónicas y aunque siguen adoleciendo de los mismos defectos que las anteriores, comienzan a aparecer datos más concretos sobre la expedición, protagonistas y situación de los navarros en Grecia: así las crónicas de Sancho de Alvear⁸, Juan de Jaso⁹, Diego Ramírez de Avalos de la Piscina¹⁰ y otras¹¹.

Posteriormente surge un grupo que puede considerarse como de historiadores auténticos, al abandonar el estilo de las viejas crónicas y apoyarse directamente en la documentación existente, y cuya influencia en la historiografía española será decisiva. De ellos también se beneficia la historia navarra, unas veces porque la tocan dentro de sus historias generales y otras por la repercusión que su forma de hacer historia tendrá en los historiadores navarros posteriores. Entre ellos destacan Ambrosio de Morales¹², Juan de Mariana¹³, Jerónimo Zurita¹⁴ y Esteban de Garibay¹⁵, de quien decía Moret que fue «quien más copiosamente escribió de las cosas de Navarra y a quien se debe

8. La genealogía y descendencia de los muy altos e inclitos Reyes de Navarra y Duques de Cantabria sacada de las Chronicas antiguas, por *Sancho de Albear*, capitán de Su Majestad, dirigida al muy ilustre Señor Mariscal Don Pedro de Navarra. Año 1507. Comprende toda la serie hasta la Reyna Doña Catalina, muger de Don Juan de Labrit. BGN: copia ms. y BRAH, B-154, T. XX, Col. Traggia.

9. Relación de los descendientes de los Reyes de Navarra y de las demás cosas principales de dicho Reyno. Esta relación o corónica está en el Archivo de San Juan del Pie del Puerto, y la hizo Juan de Jaso que fue del Real Consejo de Navarra, padre del Santo Francisco Xavier. Copias mss. en la BGN, en la BN y en la BRAH: B-154, C-134.

10. Crónica de los Reyes de Navarra por el Licenciado Diego Ramírez de Avalos de la Piscina, 1534. Archivo de Navarra y BGN; BRAH: B-27, copia ms. C-109; BR: 2-C-4, 2-C-5; BN: copias ms. 1399, 1656, 1694, 1851, 1844, 2066.

11. Suma abreviada de las coronicas de nabarra, copilada por un caballero del mismo Regno, 1522. Copia ms. G-46, BRAH.

12. La corónica general de España. Alcalá de Henares, 1586.

13. Io. Mariana... Historiae de rebus Hispaniae libri XX, Toledo, 1592. Traducida por el autor al español y ampliada, Historia general de España. Madrid, 1608.

14. Anales de la Corona de Aragón. Zaragoza, 1562-1580.

15. Los XL libros del Compendio Historial de las Chronicas y Universal Historia de todos los Reynos de España, compuestos por Estevan de Garibay y Çamalloa. Amberes, 1571.

mucha alabanza, a pesar de que su ambicioso deseo de historiar todos los reinos de España le impidiera que pudiese apurar bien los sucesos que pertenecían a Navarra».

Arnaldo de Oihenart es el primer historiador navarro en la estela de estos últimos. Abogado en el Parlamento de Navarra, escribió entre otras cosas una gran obra histórica en latín sobre los vascos¹⁶, en la que Navarra, por su historia política propia, figura con pleno derecho como parte principal. Su influencia es considerable en Moret y Alesón¹⁷, como se refleja en los Anales. Estos dos historiadores representan la cumbre de la historiografía navarra y a pesar de tener los defectos propios de su tiempo y del carácter de ser cronistas oficiales no se les puede negar el gran mérito de ser los primeros en proponerse escribir una historia general de Navarra, de consulta obligatoria para todos los que quieran conocer la historia de este reino.

A Alesón le correspondió escribir los dos últimos tomos de los Anales, ya que Moret —autor de los tres primeros— falleció sin poder concluir él solo toda la obra. Con sus aciertos y errores, es quien más noticias da acerca de la gesta navarra en Grecia, al mismo tiempo que se hace eco del silencio existente al respecto en las historias y memorias antiguas del reino *quando lo refieren expressamente los Autores estraños, y de primera graduación*¹⁸, y en cierta forma se reconoce deudor de Mariana, Zurita y Garibay.

La trascendencia de los Anales es tal que los dos máximos trabajos posteriores son compendios de los mismos: el primero es el del jesuita Pablo Miguel de Elizondo, «el tercer cronista de Navarra»¹⁹ y el segundo de José Yanguas y Miranda, a quien podríamos denominar como el último clásico, y que juzgaba que el compendio de Elizondo era «demasiado voluminoso porque quiso explicarlo todo y moralizarlo en perjuicio de la claridad de la historia y de la brevedad de un compendio»²⁰. En ambos y a pesar de ser sólo compendios aparece el episodio de los navarros en Grecia —aunque lógicamente de forma resumida—. Yanguas no sigue a Moret en aquello que es opinable, adhiriéndose a veces a las opiniones de sus refutadores o añadiendo lo que ha podido conocer como fruto de sus investigaciones en archivos.

16. Notitia utriusque Vasconiae, tum ibericae, tum aquitanicae... Paris, 1638.

17. Annales del Reyno de Navarra, Pamplona, 1684-1715.

18. Anales, T. IV, Part. 2, Lib. 3, Cap. 10, Pag. 243.

19. Compendio de los Anales del Reino de Navarra, Pamplona, 1732.

20. Historia compendiada del Reino de Navarra. San Sebastián, 1832.

Algunos de los errores cometidos en su *Historia compendiada del Reino de Navarra* fueron subsanados en su obra capital²¹, posterior en ocho años a aquella.

Con posterioridad a estas obras, la historia de la gesta navarra apenas ha llamado la atención de los historiadores navarros, hasta el punto de que algunos la califican como mero episodio anecdótico de reinado de Carlos II, tan lejos de la valoración que han hecho historiadores ajenos a Navarra y que podría verse perfectamente reflejada en las palabras de Rubió i Lluch: «No ha de serles indiferente a los navarros saber que sus antepasados reinaron largo tiempo en la ciudad de Néstor y en la Mesenia que hicieron famosa las guerras espartanas y que en triunfal paseo recorrieron desde las costas de la Albania hasta la antigua Pylos, al sur del Peloponeso. Porque¿qué pueblo no consideraría como legítima gloria nacional haber subyugado el suelo mismo de los héroes y los dioses?»²².

De las noticias, aciertos, errores y subsiguientes rectificaciones hablaremos a continuación en el análisis que de toda la información historiográfica navarra al respecto se hace, comparada entre sí y con otras investigaciones más modernas.

Como es bien conocido, la expedición navarra se produce con la finalidad concreta de recuperar el *Regnum Albaniae* que le correspondía al infante D. Luis de Beaumont, hermano del rey Carlos II de Navarra, por derecho de su esposa Doña Juana, duquesa de Durazzo. Y es precisamente la fecha de la boda el primer asunto controvertido. Los Anales de las Dos Sicilias²³ la sitúan en el año 1362—y confunde a Carlos II con Felipe III—, *Giovanna duchessa di Durazzo, sposata nel 1362 a Luigi conte di Beaumont, fratello di Filippo III re di Navarra*. Alesón²⁴, que toma la noticia de Garibay²⁵, quien la situaba en 1367, insiste en que le parece más fiable la opinión de Oihenart, que despla-

21. Diccionario de Antigüedades del Reino de Navarra. Pamplona, 1840.

22. Los Navarros en Grecia y el Ducado catalán de Atenas en la época de su invasión. Barcelona, 1887. T. IV MRABLB (Memorias de la Real Academia de Buenos Letras de Barcelona), p. 15.

23. *M. Camera*, Annali delle Due Sicilie, vol. II. Napoli, 1860, p. 497.

24. Continuación de los Anales de Navarra del P. Moret. Part. 2, Lib. 2, Cap. 6.6., P. 134.

25. Compendio historial... Lib. XXVII, Cap. XXV, Pag. 359.

zaba la boda hasta 1370²⁶. Lo cierto es que Alesón, en definitiva, piensa que es posible que se concertase en 1366 y se realizase más tarde, en 1370. Yanguas y Miranda²⁷ sostiene la misma opinión y parece que los historiadores posteriores están de acuerdo en poner 1366 como fecha definitiva al menos de la concertación del compromiso. Es evidente que ya en 1365 había preparativos para luchar contra los albaneses que estaban hostigando continuamente el Reino de Albania. Prueba de ello son los 50.000 ducados prestados al infante D. Luis por el rey Carlos V de Francia, a los que habría que añadir más tarde 20.000 libras y 100 hombres de armas de parte del rey de Navarra Carlos II.

El segundo punto sobre el que existen discrepancias tiene también como centro al infante D. Luis, se refiere a su muerte y contempla tres vertientes fundamentales: la fecha en que se produjo, la causa de la muerte y el lugar donde fue sepultado.

En los Anales de las Dos Sicilias²⁸ aparece como fecha de su muerte el año 1372, en el sudeste de Italia —en la Apulia—, no se especifica la causa y sitúa el lugar de enterramiento en la Cartuja de San Martín de Nápoles: *...morto in Puglia nel 1372 (senza prole) e sepolto nella Certosa di San Martino*.

Según Juan de Jaso, el infante murió envenenado, *le dieron yerbas en higos* y está enterrado en San Pedro Mártir, en Nápoles. Sancho de Alvear es de la misma opinión, aunque la copia manuscrita que se posee de su crónica es manifiestamente inexacta en cuanto a la transcripción que presenta ya del manuscrito original o de una copia más antigua, pues la referencia que se hace al envenenamiento, que debería ser el del infante, se refiere a su mujer, cuando lo cierto es que, una vez muerto aquel, Juana de Durazzo contrajo matrimonio en segundas nupcias con Roberto de Artois, conde de Eu, razón por la que los navarros la abandonaron al sentirse ya completamente desligados de cualquier lazo de fidelidad.

En este mismo año, 1372, sitúa Arnaldo de Oihenart este evento —con poco acierto, según confiesa Alesón— y el lugar donde recibió sepultura fue la iglesia de los Cartujos de Nápoles²⁹. Sin embargo A-

26. Notitia utriusque... Lib. 2, Cap. XV, Pag. 343.

27. Historia compendiada... pag. 211.

28. Annali... vol. II, Napoli, 1860, p. 497. Tavola VII.

29. Notitia utriusque... Lib. 2, cap. XV, p. 344.

lesón³⁰, que recoge noticias tanto de Juan de Jaso, como de Sancho de Alvear y de Oihenart, y cuyas posturas resume, hablando del año 1382, fecha en la que sitúa los «hechos hazañosos del infante don Luis con sus Navarros en la Grecia» y su posterior muerte, manifiesta que Oihenart decía que murió 8 años antes (1374), cuando claramente se ve en su texto que no es cierto.

También Hopf³¹ la pone en 1372, mientras que Muralt³² la desplaza al año siguiente.

Evidentemente estas fechas son incorrectas y ni siquiera había partido de Navarra lo que sería el núcleo fundamental de las Compañías Navarras, cuyos preparativos principales se realizan entre 1374 y 1376, pasando directamente a la zona del conflicto.

Los autores de los compendios de los Anales de Navarra, Elizondo³³ y Yanguas³⁴ siguen lógicamente las directrices del autor compendiado y sitúan el envenenamiento de D. Luis en 1382, pero el propio Yanguas y como fruto de sus investigaciones posteriores en archivos, adelanta la muerte del infante y la fija en 1376: *murió el infante D. Luis en 1376. hicieron sus exequias en 12 de noviembre*³⁵.

Esta es la fecha unánimemente admitida por todos los historiadores que han investigado sobre el tema, desde Rubió i Lluch³⁶ y sus seguidores hasta llegar a la máxima precisión, la de R. J. Loenertz³⁷, que sitúa la muerte del infante el 14 de agosto de 1376. Que se conociera en Navarra unos meses más tarde viene determinado por la larga duración de los viajes tanto terrestres como marítimos en esta época. Por otro lado, Rubió asegura que la muerte de D. Luis se produjo como consecuencia de la lucha por recuperar el Regnum Albanie y que es la única noticia concreta sobre ese acontecimiento.

Donde sin duda existen más inexactitudes en la historiografía navarra es en la valoración de los «hechos hazañosos del infante D.

30. Anales de Navarra. T. IV, part. 2, lib. 3, cap. 2, p. 191. y cap. 10, p. 243 y 251 —anotaciones—.

31. Chroniques greco-romanes. Berlín, 1873.

32. Essai de Chronographie Byzantine, 1873. Ducange VIII, 32. P. 289.

33. Compendio de los Anales de Navarra, Lib. 3, Cap. 7, pag. 432.

34. Historia compendiada..., pag. 211. (nota).

35. Dicc. Antig... T. 1, art. Beaumont, don Luis, pag. 116.

36. Navarros en Grecia..., pag. 420.

37. Hospitaliers et Navarrais en Grèce 1376-1383. Regestes et documents. Orientalia Christiana Periodica. Roma 1956, vol. XXII, pag. 319.

Luis con sus Navarros en Grecia». Porque a pesar de las opiniones de Juan de Jaso, *por sucesion y derecho de su muger vino à ser Rey de Napoles*³⁸ y de Alesón y sus compendiadores posteriores, el infante D. Luis nunca fue rey de Nápoles ni llegó a pasar a los Ducados de Atenas y Neopatria, que además no le pertenecían aunque parezca que su pretensión —en los historiógrafos— esté justificada. Por otro lado, y como se ha visto más arriba, en los Anales de Navarra se prolonga la vida y hazañas de D. Luis hasta 1382 y la razón fundamental es que al existir un silencio importante respecto a estos acontecimientos, Alesón siguió la opinión de otros historiadores —Garibay, Zurita y Mariana— que los situaban en esta fecha. Sin embargo, el infante navarro ya había desaparecido y las compañías navarras se habían presentado en Morea en 1378, para ascender hacia los Ducados de Atenas y Neopatria, tomar Tebas (Juan de Urtubia), Livadia y sitiar Atenas, después de haber estado al servicios de los Hospitalarios durante ocho meses.

Sigue siendo discutible el apoyo posterior de los Hospitalarios a los navarros, aunque es cierta la mediación que aparece tanto en Garibay³⁹, como en Zurita⁴⁰ y Alesón⁴¹ que los sigue, de Juan Fernández de Heredia, gran maestre del Hospital, entre el rey Pedro IV de Aragón y los navarros para liberar a Galcerán de Peralta —castellano y veguer de Atenas, prisionero de los navarros *al entrar por combate la Ciudad de Athenas*—, así como para ayudar al vizconde de Rocaberti a recuperar los antiguos dominios catalanes, que sin embargo no lograría. Estos pasan en unas pocas décadas por infinidad de manos, desde navarras a florentinas y venecianas, y con el inminente peligro turco acechando.

Están en lo cierto los Anales navarros en cuanto al ataque al castillo de Livadia y muerte de su alcaide, Guillén de Almenara. La defensa de la Acrópolis ateniense, *el castell de Cetines*, por Romeo de Bellarbre, que aparece en los Anales aragoneses, no es sin embargo recogida por Alesón.

Alesón se equivoca también cuando dice que las conquistas na-

38. Copia ms. B-154. BRAH. v. Anales, t. IV. part. 2, lib. 3, cap. 10, pag. 25.

39. Los XL libros del Compendio..., lib. XXVII, Cap. XXXV, pag. 383-4.

40. Anales de Aragón. T. II, lib. 10, fol. 377.

41. Continuación de los Anales de Navarra... t. IV, part. 2, lib. 3, cap. 10, pag. 244.

varras se paralizaron porque el infante D. Luis —lo confunde con Carlos III de Durazzo (rey de Nápoles, 1381-1386, casado con Margarita de Anjou-Durazzo, cuñada del infante navarro) que había desplazado a Juana I⁴²— había tenido que acudir con su gente a las grandes revueltas de Nápoles *y le recibieron por Rey para su grande mal; pues muy presto le mataron con veneno los contrarios.*

Finalmente, se echa en falta la existencia de noticias relativas a los protagonistas de estos sucesos, prescindiendo de las ya relatadas y más o menos fantaseadas por los analistas navarros que únicamente se refieren al infante Don Luis. Me refiero concretamente a los capitanes de las compañías navarras Juan de Urtubia, Mahiot de Coquel, Pedro de Lasaga y Garro. Del segundo, conquistador del Peloponeso, no existe el menor rastro en la historiografía navarra. Sin embargo, en la Crónica de los Reyes de Navarra de Avalos de la Piscina⁴³ aparece un *capitán Urtubia de alta y antiquísima nobleza y deste Reyno de Navarra* que podría ser el caudillo navarro que tomó Tebas. De Garro, de quien también se tienen muy pocas noticias, por no decir ninguna, hay alguna posible referencia en la misma crónica, así como en los Anales, cuando se habla de la liberación del rey D. Carlos II de Navarra por varios caballeros navarros, *al buen garro le dió grandes dones [el rey]... hera caballero andante abenturero el qual hizo por partes dibersas de la xtiandad tan grandes haçañas que de otro caballero tan cercano a nuestros tiempos no son oydas ni leydas iguales*⁴⁴. Tampoco concreta que fuera el Garro, capitán de una de las compañías navarras que fueron a Grecia, pero a falta de más noticias, ésta podría ser tenida en cuenta. Y de Pedro de Lasaga, que por su origen era el más importante de los capitanes de las compañías navarras (aparece como camarlengo y caballero) y de quien se desconoce su trayectoria en Grecia o en la conquista de Durazzo, parece ser que ya en 1380 estaba de vuelta en Navarra. Si bien en las noticias existentes en la historiografía de este reino no se especifica su participación en aquellos acontecimientos, como por otro lado tampoco lo hace de los demás, tiene que ser el que Oihenart pone como

42. Al menos esta es la opinión de Rubió i Lluch. Pero el texto es suficientemente confuso como para dar pie a muchas otras explicaciones o autorizar ésta.

43. Ms. C-109. Lib. quinto, Cap. 9, fol. 79. BRAH.

44. Ms. C-109. BRAH. Lib. quinto, cap. 9º, Fol. 76.

marido de una de las hijas (Juana) del infante D. Luis⁴⁵, Alesón en sus Anales⁴⁶ y Yanguas y Miranda en el Diccionario de Antigüedades⁴⁷.

Del resto de los participantes en aquella conquista no existe ni en las crónicas ya citadas ni en el resto de las fuentes consultadas ninguna noticia ni siquiera indirecta, debiendo orientar las investigaciones en otras direcciones, para intentar establecer sus biografías o al menos algunas noticias sobre sus personas, teniendo en cuenta la diversidad de origen de los componentes de dichas expediciones.

TEXTOS

I

De los tres hijos que hubo [D. Felipe de Evreux] el primero se llamó Don Carlos, el segundo Don Phelipe, el cual murió sin hijos, el tercero Don Luis conde de Beamonte, el cual fue á casar en la casa de Duraz que és la casa que sitió á Roma, y llevó consigo Navarros y Gascones, y otros estrangeros asta ochocientos de á caballo, y despues por sucesion, y derecho de su muger, vino á ser Rey de Napoles, y entró en Napoles los cavellos rendidos asta las ancas del caballo muy acompañado de noble gente. Y al cavo de ocho dias que le recibieron por Rey le dieron yervas en higos, y así murió. Está enterrado en sant Pedro Martyr.

Juan de Jaso, op.cit., Ms. B-154. Bibl. Real Acad. Historia y Anales, t. IV. Parte 2, Libro 3, Cap. 10, Anotaciones, pag. 251.

45. Notitia utriusque... lib. secundus, cap. XV, pag. 344: «Aliquot ante annis dum Nauarris pro Rege fratre cum summo Imperio praeesset è nobili puellâ *Maria Lissarassua* duos procreauerat liberos, filium scilicet quem *Carolus* appellari voluit, & filiam nomine Iohannam quae *Petro Lassagano* nobili Vascitano nupsit»...

46. Part. 2, Lib. 3, Cap. 2, Pag. 192, al hablar de la descendencia de D. Luis: «... y una hija llamada Doña Juana que, casò con Mossen Pierres de Lassaga Cavallero muy ilustre de tierra de Vascos».

47. Dicc. Ant... T. II, p. 182, art. LASAGA. Mosen Peres, Pierres o Pedro: «Caballero de la baja Navarra. Estuvo casado con Juana de Beaumont, hija natural del infante D. Luis de Durazo: murió en Lasaga en 29 de Mayo de 1393 (caj. 69, nº 60; caj. 71, nº 25. Archivo de Comptos)».

II

Don Luis de Beamont, que fue Condestable de Navarra, y tercero condestable (...) Este Ynfante Don Luis despues de muerta la señora de Beamont, su primera muger, fue en Napoles, y los Caballeros Napolitanos de pesar que ovieron, porque casó con el Ynfante Don Luis, la mataron con hierbas [?]. Fue este Ynfante tres dias Rey de Napoles.

Sancho de Alvear, op.cit., Ms. B-154. Vol. XX. Col. Traggia. RAH.

III

LVDOVICVS filiorum natu minimus à fratre Carolo Rege Comitatum *Bellimontis Rogerij* in Normanniâ(m), atque insuper *Anethi* ditionem seu Castellaniam, pro rata portione haereditatis parentum Philippique fratris anno 1365 mense Iunio accepit, vt Codicillis hac de re obsignatis in Tabulario Palensi videre licet, eoque *Comitis Bellimontis* assumpto titulo, inde Beaumontiorum nomen in Nauarram manare coepit: Anno 1370 vxorem duxit *Ioannam Dyrrachij* Principem, Caroli Siciliae Regis ex Maria Calabra filiam, quo nomine Comitis titulo *Ducis* Elogium adiunxit, quod solo biennij spatio sustinuit, obiit enim anno 1372, sepultus Neapoli in aede Carthusianorum fratrum.

Arnaldo de Oihenart, op.cit., Libro 2, Cap. XV, pag. 343-344.

El menor de los hijos [de Don Felipe de Evreux y Doña Juana], Luis, en junio del año 1365, recibió del rey Carlos, su hermano, el Condado de Beaumont de Rogerico, en Normandía, y tambien la comarca de Aneth, o Castellania, según le correspondía de la heredad de los padres y de su hermano Felipe, como se puede ver en las escrituras firmadas sobre esto, existentes en el Archivo de Pau; y habiendo tomado de aquí el título de Conde de Beaumont, provino de ello el nombre de beaumonteses en Navarra. El año 1370 tomó por esposa a Juana, de Dirraquio (Durazo) princesa, hija del rey Carlos de Sicilia y María de Calabria, con el cual nombre añadió al título de Conde el de Duque,

que poseyó sólo dos años; porque murió el año 1372 y se le sepultó en Nápoles, en la iglesia de los cartujos.

Traducción del P. Gorosterratzu del texto de Oihenart, Revista Internacional de Estudios Vascos (RIEV), tomo XVIII, p. 611-612.

IV

Matrimonio del Infante D. Luis con La Duquesa de Durazo

1366 Según parece, agora con la ocasion de los Principes parientes, que se juntaron en Aviñon, se concertó el matrimonio del Infante D. Luis con Juana Duquesa de Durazo (en latin Dyrrachio): está sita esta Ciudad en la Albania à la costa del mar, y siendo confinante de la Macedonia, ò parte de ella, queda comprehendida en las provincias de Grecia, que en aquel tiempo estaban amagadas del Turco, y bien avia menester la Duquesa Juana, muger, y sola, un marido de las prendas del Infante de Navarra D. Luis para su consuelo, y defensa de sus Estados. Ella era primogenita de Carlos Duque de Durazo yà difunto, que se intituló Rey de Napoles, por investidura, que para esso obtuvo del Papa Urbano; Maria Princesa de Calabria fue su madre: à su padre Carlos Duque de Durazo llaman algunos Escritores Carlos de la Paz, y de Durazo, y fue hijo de Luis Duque de Durazo, hermano de Carlos Duque de Durazo, y ambos hermanos eran hijos de Juan Duque de Durazo, el cual era hijo de Carlos Rey de Napoles, que tambien llaman de Sicilia, segundo de este nombre. Al Infante D. Luis por este matrimonio llamaron en Navarra Duque de Duràs abreviado el nombre de Durazo. Garibay, de quien tomamos esta noticia genealogica, pone el matrimonio el año 1367; pero Ohienarto, cuya autoridad nos hace más fuerza, dize que fue el año 1370. Es muy creible, que agora se concertasse, y despues se executasse, passando este año posterior el Infante D. Luis à Durazzo, lo cual hizo llevando consigo, como lo assegura en sus memorias D. Juan de Jasso, ochocientos de à cavallo Navarros, y Gascones, que por la mayor parte fueron recogidos entre la Nobleza del Reyno.

Francisco de Alesón. Continuación de los Annales de Navarra del P. Morret. Parte. 2, Lib. 2, Cap. 6,6. Pag. 134.

T. IV

De la muerte del Infante D. Luis

... se aumentò un dolor sensible en extremo para el Rey, con la noticia de la muerte de su hermano el Infante D. Luys Duque de Durazo, que murió este año de 1372 en la Ciudad de Napoles. Si creemos à unas memorias antiguas de Autor fidedigno [D. Juan de Jaso] vino a morir ocho dias despues qen le recibieron por Rey en aquella Ciudad, de veneno, que le dieron en unos higos. Enterròse en la Iglesia de los Cartujos de Napoles [Oihenart].

Alesón. Anales. T. IV, Parte 2, Lib. 3, Cap. 2, 4. Pag. 191.

Hechos hazañosos del Infante D. Luis, y de sus Navarros en Grecia

Año 1382A este año pertenecen los hechos gloriosos, que executò el Infante D. Luis Duque de Durazo con sus Navarros en la Grecia, y no los debemos omitir; aunque los callan las Historias, y memorias antiguas de Navarra, cuyo silencio debió dar motivo à Arnaldo Oihenarte para dezir, que murió el Infante ocho años antes: pero fuera muy culpable el nuestro, quando lo refieren expressamente los Autores estraños, y de primera graduación*. Desde que el Infante D. Luis passò à Durazo, su residencia mas ordinaria era en el Reyno de Napoles, por la estrecha inclusion, que tenían los Duques de Durazo con los Reyes de Napoles, y derecho muy propinquo, que por la Duquesa su muger tenia el Infante à aquel Reyno. Allí tenia mucha gente de guerra compuesta por la mayor parte de Navarros, que se avian aumentado mucho sobre los que consigo llevó de Navarra, acudiendo muchos voluntariamente à servir debaxo de su mano; porque sabian la especial confiança, que de ellos hazia, valiendose de su fidelid para guardias suyas, y presidios de las plazas, de que era dueño en aquellos payses. Avia conquistado antiguamente la compañía de los Cavalleros, y gente de guerra Catalana, que salió de Sici-

* Zurita, libro 10, fol. 377; Garibay, libro 27, cap. 35. Mariana, libro 18, cap. 4.

lia, los Ducados de Athenas, y de Neopatria en la Grecia, y estos Estados vinieron despues à recaer en el dominio de los Reyes de Sicilia, estando poblados de los descendientes de los Catalanes, que los conquistaron. Muriò agora el Rey D. Fadrique el ultimo de Sicilia; y quedando con su muerte en gran revolucion las cosas de aquel Reyno los Barones, y Cavalleros, y los pueblos de estos Ducados alçaron vanderas por el Rey D. Pedro de Aragon; por lo qual el Infante Don Luis, luego que lo supo, juntò exercito, y passò allà, pretendiendo pertenecerle à la casa de Durazo dichos Estados, despues de la muerte del Rey D. Fadrique. Los Catalanes con exercito, que tambien juntaron, se pusieron en campaña para mantener lo hecho; mas los Navarros los buscaron, y los atacaron con tanto valor, que ganaron la batalla, en que fue grande el destrozo de los Catalanes, y la vitoria de los Navarros tan completa, que pudieron sin dilacion apoderarse de la Ciudad de Athenas entrandola por combate, y haziendo muchos prisioneros; entre ellos à D. Galzeran de Peralta, Cavallero muy noble Aragonès de origen. Tambien tomaron por assalto el lugar, y Castillo de Lebadia, quedando muerto Guillen de Almenara Gobernador de la Plaza, y se apoderaron de otras muchas fortalezas causando gran terror en aquellas regiones. Pero aviendose librado de la prission D. Galzeran de Peralta, y juntandose con otros Cavalleros pudo conseguir que se defendiessen muchos lugares; aunque todos sus esfuerços fueran inutilles, si no hubieran embiado un Embaxador al Rey de Aragon pidiendole un pronto socorro; que les embiò en una buena armada con D. Felipe Dalmao Vizconde de Rocaberti, nombrandole por su Lugarteniente, y Capitan General de los Ducados de Athenas, y Neopatria. El Vizconde se confederò con algunos Principes vezinos, y muy especialmente con el Baylio de Negroponte, à donde avian penetrado las armas de los Navarros, y se avian apoderado yà de algunos Castillos; pero el mayor socorro, y amparo, que tubieron los Catalanes, fue del famoso Cavallero D. Juan Fernandez de Heredia de la Orden de San Juan, el que siendo Castellán de Amposta vino por Embaxador del Rey de Aragon à dar la enhorabuena à nuestro Rey D. Carlos en la entrada de su Reynado, y agora era gran Maestre de Rhodas, y con su armada, y con los Cavalleros de su Orden diò todo favor, y el principal socorro al Vizconde de Rocaberti contra los Navarros. Todo esto

fue menester para que ellos abandonassen las conquistas hechas con tanto valor en Grecia; y aun es muy creyble, que la razón más urgente para mantenerse en ellas, y llevarlas adelante con el favor, que yà tenían de los Venecianos, fue la necesidad de retirarse el Infante Don Carlos con su gente, por acudir à las grandes rebueltas de Napoles, que por este tiempo sucedieron, aviendo entrado Carlos de Durazo en Italia con poderoso exercito, que llevó de Hungría y quitado el Reyno à la Reyna Juana de Napoles su parienta, que adoptò al Duque de Anjou, y le declaró por heredero suyo en èl, con manifiesto agravio de los Señores de la casa de Durazo: y parece que nuestro Infante, como dueño que agora era de ella, fue llamado de muchos Barones Napolitanos, que ni querian al nuevo Rey, ni al Duque de Anjou y le recibieron por Rey para su grande mal; pues muy presto le mataron con veneno los contrarios, como algunos refieren [Juan de Jaso y Sancho de Alvear].

Anales, T. IV, Part. 2 Lib. 3, Cap. 10, Pag. 243-245.

V

1382 Y à este tiempo pertenecen las hazanas heroicas que hizo en la Grecia con sus Navarros el Infante Don Luys, Duque de Durazo, à quien recibieron por su Rey los Napolitanos; pero desapareció al punto la grandeza; pues à los ocho dias le quitaron la vida con veneno los contrarios; y està enterrado en San Pedro Martyr de aquella hermosa Ciudad, como escribe el Señor Don Juan de Jaso, padre de nuestro Divino Apostol San Francisco Xavier, aunque Arnaldo Oyanerto dize, que en el Convento de la Cartuxa.

Pablo Miguel de Elizondo. Compendio... Epítome de los Annales de Navarra. Lib. 3, Cap. 7, Pag. 432.

VI

Matrimonio, expedición y muerte de D. Luis

1366 Por este tiempo se concertó el matrimonio del infante D.

Luis, hermano del rey de Navarra, con Juana duquesa de Durazo; aunque no tuvo efecto hasta cuatro años después(1).

(1) LLevó este infante consigo ochocientos navarros y gascones, por la mayor parte escogidos entre la nobleza del reino. Su residencia ordinaria era Nápoles, á donde acudieron otros muchos navarros á su servicio. En ocasión de tener que disputar en 1382, como duque de Durazo por su muger, la sucesión de los ducados de Atenas y Neopatria, por muerte del Fadrique rey de Sicilia, contra D. Pedro de Aragón, los navarros le sirvieron en la Grecia ganando á los catalanes, vasallos de D. Pedro, una batalla con gran destrozo del enemigo hasta que la llegada de nuevas fuerzas obligó á los navarros á evacuar aquel país. El infante D. Luis llegó á ocupar el trono de Nápoles por el mismo derecho de su muger; pero solo por espacio de ocho días, habiendo muerto de veneno.

Yanguas y Miranda, Historia Compendiada del Reino de Navarra, p. 211.

... Pretendió, el infante, el reino de Albania por el derecho de su muger, y solicitó de su hermano el rey, que le diese gente para la conquista. En efecto le dió 100 hombres de armas y además las córtes un donativo de 20.000 libras (cajón 29, nº 10, Archivo de la Cámara de Comptos de Navarra).

... Murió el infante D. Luis en 1376: hicieron sus exequias en 12 de noviembre, y en 4 de diciembre siguiente mandaba su hermano, el rey Don Carlos 2º, que se pagasen al guardián del convento de San Francisco de Pamplona 20 florines de Aragón *por limosna por descargar el alma de su hermano el duque de Durax* (caj. 32, nº 40, Arch. Comptos).

Yanguas y Miranda, Dicc. Antig. Nav., t. I, art. Beaumont, don Luis, p. 116.

En 1375 concedieron las Cortes 20.000 libras, incluidas 12.000 que prestaron al rey los pudientes para socorrer á su hermano el infante D. Luis en la empresa de conquistar el reino de Alba-

nia, que decía corresponderle por su muger (caj. 29, nº 10, Arch. Comptos).

Yanguas y Miranda, Dicc. Antig. Nav., t. II, art. Pechas. pag. 650.

Η ΜΟΙΡΑ
ΤΩΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ
ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑΣ

Κ. ΒΑΡΖΟΣ / Ἀθήνα

I. Ὁ Ἀλέξιος (δ') Μέγας Κομνηνός

Ὁ αυτοκράτορας τῆς Τραπεζούντας Ἀλέξιος (δ') Μέγας Κομνηνός (στὸ ἐξῆς Μ.Κ.) (1417-1429)¹ ποὺ γεννήθηκε τὸ 1382 καὶ παντρεύτηκε τὸ 1395 τῇ Θεοδώρα Καντακουζηνή², ἀπόχτησε ἀπ' αὐτὴ ἑπτὰ παιδιά, τέσσερις κόρες καὶ τρεῖς γιούς³. Ἐπίσης μοιάζει πὼς ἀπόχτησε μιὰ πέμπτη ἀκόμη κόρη, πιθανὸν νόθον, τῇ Βαλέντσια (Valenza) Μ.Κ., ποὺ παντρεύτηκε τὸν Νικόλαον Crispo, δούκα τοῦ Ἀρχιπελάγους καὶ ἄρχοντα τῆς Σαντορίνης⁴. Ἄς ἐξετάσωμε τὰ νόμιμα παιδιά. Τὸ 1404, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἰσπανὸς διπλωμάτης Don Ruy Gonzales de Clavijio, ὁ Ἀλέξιος (δ') εἶχε δυὸ μικρὲς κόρες καὶ κανένα γιό⁵. Ἄρα οἱ γιοὶ γεννήθηκαν μετὰ τὸ 1404. Οἱ δυὸ μικρὲς κόρες ποὺ ἀναφέρονται, πρέπει νὰ ἦσαν ἐκείνῃ ποὺ παντρεύτηκε μετὰ τὸ χάνη τῶν Μαυροπροβατάδων Chihan chah (1435-1467), γιὸν τοῦ περιφημοῦ Kara Yusuf⁶ καὶ ἐκείνῃ ποὺ παντρεύτηκε τὸ δεσπότη Γεώργιον Brancovič τῆς

1. Τὸ ἔτος θανάτου τοῦ Ἀλέξιου (δ') καθορίστηκε ὀριστικὰ ἀπ' τὸν V. Laurent, L'assassinat d'Alexis IV, Ἀρχεῖον Πόντου 20 (1955), σ. 138-43.

2. M. Πανάρετος, ἔκδ. Ὁδ. Λαμπίδη, σ. 80 καὶ 81.

3. D. Nicol, The family of Kantakouzenos, 1968, ἀριθ. 64, σ. 168-71.

4. Ἡ Βαλέντσια Μ.Κ., ποὺ εἶναι γνωστὴ μὲ μόνο τὸ ἐκλατινισμένο ὄνομά της, θεωροῦνταν ἀπ' τοὺς ἐρευνητὲς (E. Finlay, W. Miller, E. Janssens κ.ἄ.), ὡς μιὰ κόρη τοῦ Ἰωάννη (δ') Μ.Κ., ἀλλὰ ὁ M. Kursanskis, Une alliance problematique, Ἀρχεῖον Πόντου 30 (1971-72), σ. 94-106, ἀπέδειξε πὼς εἶναι ἀδύνατο νὰ ἦταν μιὰ κόρη τοῦ Ἰωάννη (δ'), καὶ τὴ θεωρεῖ εἴτε ὡς μιὰ κόρη τοῦ Ἀλέξιου (δ'), εἴτε ὡς μιὰ κόρη τοῦ Μανουήλ (γ').

5. Don Ruy Gonzales de Clavijo, transl. C. A. Markham, London 1859, σ. 61.

6. Χαλκοκονδύλης, ἔκδ. Bonn, σ. 461-62. Σημειῶνω πὼς τὰ ἀποσπάσματα τῶν σ. 462, 466₁₆ καὶ 494₁-498₁₁ τοῦ κειμένου τοῦ Λαόνικου Χαλκοκονδύλη τῆς ἔκδ. Bonn, ἔχουν χαραχτηριστῇ ἀπ' τὸν Darkó, Χαλκοκονδύλης, ἔκδ. Βουδαπέστης 1922, τ. I, σ. XI-XII, ὡς ὑποβολιμαῖα, ὡς νόθα· ὅπου λοιπὸν ἐδῶ, παραπέμπω στὶς ἀνωτέρω σελίδες τοῦ Χαλκοκονδύλη, πρέπει νὰ νοηθῇ ὁ ψευδο-Χαλκοκονδύλης. Πάνω στὴν ἔνωση τῆς Μεγάλῃς Κομνηνῆς, κόρης τοῦ Ἀλέξιου (δ') Μ.Κ., μετὰ τὸν Chihan chah, ἔχει ἐπιφυλάξεις ὁ M. Kursanskis, ἀλλὰ στὴ REB 36 τοῦ 1978, δὲ δημοσιεύτηκε ἡ μελέτη του: La descendance d'Alexis IV, ὅπως προανήγγειλε στὸ περιοδικὸ Ἀρχεῖον Πόντου 34

Σερβίας (1425-1456) και πού άπ' αυτή άπόχτησε τη Μαρία-Μάρα πού στις 4 του Σεπτεμβρη του 1435 ή άκριβέστερα τó καλοκαίρι του 1436 δόθηκε ως σύζυγος στο σουλτάνο Μουράτ ΙΙ'. Οι τρεις γιοι φαίνεται πως άκολούθησαν άμέσως μετά τις δυο πρώτες κόρες. 'Ο 'Ιωάννης (ó μετέπειτα δ') Μ. Κ. πρέπει νά γεννήθηκε περι τó 1404/5⁸, ó 'Αλέξανδρος Μ.Κ. περι τó 1406/8 και ó Δαβίδ Μ.Κ. περι τó 1407/9. Και κατά συνέχεια άκολούθησαν οι δυο τελευταίες κόρες, ή πανέμορφη Μαρία Μ.Κ. πού θά γεννήθηκε περι τó 1411 και παντρεύτηκε τó 1427 τόν αύτοκράτορα του Βυζαντίου 'Ιωάννη (η') τόν Παλαιολόγο ως τρίτη σύζυγός του⁹, και ή τέταρτη πού γεννήθηκε περι τó 1412/14 και παντρεύτηκε τόν Ali (ή Ulu) Bey, χάνη τών 'Ασπροπροβατάδων, τόν γιό του Osman Bey Kara-Yuluk, και πατέρα του πολύ φημισμένου Uzun Hasan, τόν όποιον όμως δέν άπόχτησε άπ' τη Μεγάλη Κομνηνή, άλλά άπ' την περίφημη Sara Hatun¹⁰.

II. 'Ο 'Ιωάννης (δ') Μέγας Κομνηνός

'Ο πρωτότοκος γιός του 'Αλέξιου (δ') Μ.Κ., ó 'Ιωάννης (δ') Μ.Κ. (1429-1458/60), μετά την άνταρσία κατά του πατέρα του και την έκπτωσή του άπ' τη συμβασιλεία πού είχε άπ' τó 1417, σέ μιá χρονολογία πριν άπ' τó 1426 —χρονολογία θανάτου της μητέρας του Θεοδώρας Καντακουζηνής¹¹, της όποιás τις ένοχες σχέσεις με τόν πρωτοβεστιάριο της αύλής με-

(1977-1978), σ. 78 και ύποσ. 1, όποτε θά μπορούσε κανείς νά δñ και νά κρίνη τó βάρος τών άντιρρητικών έπιχειρημάτων του. 'Η μελέτη του La descendance d'Alexis IV, δημοσιεύτηκε στη REB 37 (1979), σ. 239-247, και στη σ. 246, άναγνωρίζει την ύπαρξη δυο μόνο θυγατέρων του 'Αλέξιου (δ'), τη Μαρία σύζυγο 'Ιωάννη (η') Παλαιολόγου και την 'Ανώνυμη σύζυγο του Kara Yuluk.

7. 'Ιω. Παπαδριανός, Τίνες οι δεσμοί συγγενείας του Γεωργίου Βράνκοβιτς προς τόν οίκον τών Παλαιολόγων, ΕΕΒΣ 33 (1964), σ. 140-42· του ίδιου, 'Ηταν ή Ειρήνη Καντακουζηνή μητέρα της Σερβίδας πριγκίπισσας Μάρας;, 'Ελληνικά 19 (1966), σ. 113-16.

8. Αύτή τη χρονολογία γέννησης του 'Ιωάννη (δ') άποδέχεται και ó Μ. Kursanskis, Une alliance, 'Αρχείον Πόντου 30 (1970-71), σ. 102.

9. Γ. Φραντζής, έκδ. Bonn, σ. 123· Δούκας, έκδ. Bonn, σ. 102· 'Εκθεσις Χρονική, σ. 6 και 7· 'Ιστορία Πολιτική, έκδ. Bonn, σ. 9.

10. W. Hinz, Uzun Hasan, Ankara 1948, σ. 125-26. Πρβλ. D. Nicol, The family of Kantakouzenos, DOC f. BS, HU, Washington 1968, άριθ. 61, σ. 169 και ύποσ. 21.

11. Μιχ. Πανάρετος, έκδ. Λαμψίδη, σ. 81.

ταχειρίστηκε ὡς πρόσχημα γιὰ τὴν ἀνταρσία¹²— ἀναχώρησε γιὰ τὴ Γεωργία, ὅπου παντρεύτηκε μιὰ κόρη τοῦ βασιλέα αὐτῆς τῆς χώρας Ἀλέξανδρου I τοῦ Μεγάλου (1412-1442)¹³. Ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τὸν Pero Tafur, πρεσβευτὴ τοῦ βασιλέα τῆς Καστίλλης, ὁ Ἰωάννης (δ') Μ.Κ. πρὶν ἀπ' τὸ 1438 ἦταν παντρεμένος μὲ μιὰ Τουρκίδα¹⁴, ἡ ὁποία χωρὶς ἀμφιβολία ἐκχριστιανίστηκε¹⁵. Γιὰ νὰ ἔχη μιὰ Τουρκίδα σύζυγο ὁ Ἰωάννης (δ'), πρέπει νὰ δεχτοῦμε πῶς εἴτε ἐγκατάλειψε, εἴτε χώρισε, εἴτε χήρευσε ἀπ' τὴ Γεωργιανὴ πριγκίπισσα. Ἀλλὰ ποιά ἦταν αὐτὴ ἡ Τουρκίδα σύζυγός του; Νεώτερος συγγραφέας ὑποθέτει πῶς αὐτὴ ἦταν μιὰ κόρη τοῦ Hajji Girey ἢ ἴσως τοῦ Devlet Berdi, χάνη τῶν Τουρκομογγόλων ποὺ εἶχε τὴ διαμονή του στὸ Solkhat. Καὶ φρονεῖ πῶς ὁ γάμος αὐτὸς ἐγίνετο τὸ 1429, ἀφοῦ κατὰ κάποιον ἀπ' τοὺς ἀνωτέρω τρόπους ἀποξενώθηκε τῆς Γεωργιανῆς πριγκίπισσας¹⁶. Ὁ Ἰωάννης (δ') ἀπ' τὴ δευτέρη αὐτὴ σύζυγό του, τὴν Τουρκίδα, ἀπόχτησε τὸ πῶς λίγο μιὰ κόρη, τὴ Θεοδώρα Μ.Κ.¹⁷ ποὺ γεννήθηκε περὶ τὸ 1438/40 καὶ παντρεύτηκε τὸ 1458 τὸν χάνη τῶν Ἀσπροπροβατάδων καὶ ἔπειτα σάχη τῆς Περσίας Uzun Hasan¹⁸. Ὅσο γιὰ τὸ φερόμενο ὡς γιό του Ἀλέξιο (ε') Μ.Κ., αὐτὸ εἶναι πρόσωπο ἀνύπαρχτο¹⁹.

12. Χαλκοκονδύλης, σ. 462. Πῶς οἱ δῆθεν ἐνοχες σχέσεις τῆς αὐτοκρατορίσσης ἦταν ἓνα πρόσχημα γιὰ τὸν Ἰωάννη (δ'), βλ. E. Janssens, Trébizonde en Colchide, Bruxelles 1969, σ. 131.

13. Χαλκοκονδύλης, σ. 462· C. Toumanoff, Bagratids, Traditio 7 (1949-51), σ. 182, 184.

14. Pero Tafur, Travels and Adventures, tr. M. Letts, London 1926, σ. 130 καὶ 132.

15. Οἱ Κομνηνὲς πριγκίπισσες, καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἡ Θεοδώρα Καντακουζηνή, ἡ σύζυγος τοῦ Ὁρχάν (βλ. D. Nicol, The family of Kantakouzenos, ἀριθ. 29, σ. 134-35), διατηροῦσαν τὸ θρήσκευμά τους ὡς χριστιανῶν, ἀλλὰ οἱ γάμοι τους μὲ τοὺς ἀλλόθρησκους ἡγεμόνες δὲν ἱερολογοῦνταν—γινόταν ἀπλῶς μιὰ «πρόκυψη», μιὰ τελετή—ἀλλὰ ὁ Ἰωάννης (δ') θὰ συνῆψε γάμο, γι' αὐτὸ ἡ ἀπ' τὴν Τουρκίδα κόρη του Θεοδώρα ὑπῆρξε νόμιμη.

16. M. Kuršanskis, Grands Comnènes et Princes Géorgiens, Bedi Kartlisa 34 (1976), σ. 124.

17. Γιὰ τὸ ὄνομα, βλ. Ch. Diehl, Catherine ou Théodora, BZ 22 (1913), σ. 88-9. Τοῦ ἰδίου, Dans l'Orient Byzantin, Paris 1915, σ. 209, ὑποσ. 1.

18. M. Kuršanskis, Théodora, fille de Jean IV, Ἀρχεῖον Πόντου 34 (1977-1978), σ. 77.

19. Ὁ M. Kuršanskis, La descendance d'Alexis IV, REB 37 (1979), σ. 243, ἀναλύοντας τὸ Χαλκοκονδύλη, σ. 497 καὶ 527, ἀπόδειξε κατὰ τὴν κρίση μου, πῶς ὁ Ἰωάννης (δ') δὲν εἶχε γιό, ἀλλὰ μιὰ μόνο κόρη, καὶ πῶς πεθαίνοντας ἄφησε διάδοχο τὸν ἀνεψιό του Ἀλέξιο, γιὸ τοῦ ἀδελφοῦ του Ἀλέξανδρου, καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ Ἀλέξιος (ε'). Βλ. καὶ πῶς κάτω, ὑποσ. 82.

III. 'Ο 'Αλέξανδρος Μέγας Κομνηνός

'Ο δευτερότοκος γιός του 'Αλέξιου (δ') Μ.Κ., ὁ 'Αλέξανδρος Μ.Κ., γεννημένος περὶ τὸ 1406/8, μετὰ τὴν ἔκπτωση τοῦ πρωτότοκου ἀδελφοῦ του 'Ιωάννη (δ') Μ.Κ. ἀπ' τὴ συμβασιλεία (πρὶν ἀπ' τὸ 1426), προσελήφθη ἀπ' τὸν πατέρα του ὡς συμβασιλέας καὶ τὸ 1437 παντρεύτηκε τὴ Μαρία Γατελούζαινα, κόρη τοῦ ἡγεμόνα τῆς Λέσβου Δορίνου Γατελούζου (1426-1449)²⁰. Κατὰ τὴ δολοφονία τοῦ 'Αλέξιου (δ') ἀπ' τὸν 'Ιωάννη (δ') καὶ τὴν κατάληψη τοῦ Τραπεζουντιακοῦ θρόνου τὸ 1429 ἀπ' αὐτὸν τὸν τελευταῖο²¹, ὁ μέχρι τότε συμβασιλέας 'Αλέξανδρος διέφυγε στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου κατὰ τὸν Pero Tafur, ποῦ τοῦ ἀρέσει νὰ διηγῇται τὰ σκάνδαλα τῆς ἐποχῆς του, συνῆψε αἰμομιχτικές σχέσεις μὲ τὴν ὠραία ἀδελφή του Μαρία Μεγάλη Κομνηνή, τὴ σύζυγο τοῦ 'Ιωάννη (η') Παλαιολόγου²². Τὸ 1438 ὁ 'Αλέξανδρος Μ.Κ. βρισκόταν στὴ Λέσβο, κοντὰ στὸν πεθερό του, καὶ ἀπασχολοῦνταν στὸ νὰ συγκεντρώσῃ στόλο γιὰ τὴν ἀποκατάστασή του στὸ θρόνο. Αὐτὸ ὅμως δὲν ταίριαζε στὴ γενοβέζικη πολιτική, κ' ἔτσι ὁ δόγης τῆς Γένοβας ζήτησε ἀπ' τὸ Δορίνο νὰ μεσολαβήσῃ σὰν εἰρηνοποιὸς ἀνάμεσα στὰ δυὸ ἀδελφία καὶ νὰ καλέσῃ τὸ γαμβρό του 'Αλέξανδρο νὰ μείνῃ στὴν Κωνσταντινούπολη ἢ στὴ Λέσβο μὲ μιὰ ἐτήσια ἐπιχορήγηση σὲ βάρος τοῦ θησαυροφυλακίου τῆς Τραπεζούντας²³. 'Ο 'Αλέξανδρος τὸ 1454 ἀπόχτησε ἀπ' τὴ Μαρία Γατελούζαινα ἓνα γιό, τὸν 'Αλέξιο Μ.Κ.²⁴. 'Ο 'Αλέξανδρος σὲ μιὰ χρονολογία πρὶν ἀπ' τὸ 1453 συμβιβάστηκε μὲ τὸν ἀδελφὸ του 'Ιωάννη (δ') Μ.Κ. καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴν Τραπεζοῦντα, ὅπου καὶ πέθανε, γιατί κατὰ τὴν ἄλωση αὐτῆς τῆς πόλης, στὶς 15 τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1461²⁵, ἀπ' τὸ Μεχμέτ II, συναντᾶμε ἐκεῖ ἀνάμεσα στὰ βασιλικά πρόσωπα «ποῦ εἰσῆλθαν στὸ χαρέμι τοῦ κατακτητῆ τῇ τῇ γυναίκα του (Μαρία Γατελούζαινα), μιὰ πολὺ ὠραία καὶ πολὺ πιδ ὁμορφῇ ἀπὸ πολλὰς, καὶ χήρα ἀπ' τὸν ἄντρα της ('Αλέξανδρον Μ.Κ.) ποῦ εἶχε προηγουμένως πεθάνει στὴν Τραπεζοῦντα, μαζί μὲ τὸν ἕνα καὶ μοναδικὸ γιό της» (τὸν 'Αλέξιον Μ.Κ.)²⁶.

20. Χαλκοκονδύλης, σ. 462· W. Miller, The Gattilusj of Lesbos, BZ 22 (1913), σ. 422· ἑλλην. μετάφρ. Μ. Ἀναγνωστοπούλου, Λεσβιακά 5 (1966), σ. 82.

21. Χαλκοκονδύλης, σ. 463-64.

22. P. Tafur, ἐνθ' ἄνωτ. (βλ. ὑποσ. 14), σ. 130· M. Kuršanskis, Grands Comnènes et Princes Géorgiens, ἐνθ' ἄνωτ. (βλ. ὑποσ. 16), σ. 132.

23. P. Tafur, ἐνθ' ἄνωτ. (βλ. ὑποσ. 14), σ. 130· W. Miller, The Gattilusj, ἐνθ' ἄνωτ. (βλ. ὑποσ. 20), σ. 422, ἑλλην. μετάφρ., σ. 82-3.

24. Χαλκοκονδύλης, σ. 527· τὸ 1461 ὁ νέος αὐτὸς πρέπει νὰ εἶχε μιὰ ἡλικία 7 χρονῶν.

25. Fr. Babinger, La date de la prise de Trébizonde par les Turcs (1461), REB 7 (1950), σ. 205-7.

26. Χαλκοκονδύλης, σ. 527.

IV. Ὁ Δαβίδ Μέγας Κομνηνός

Ὁ τρίτοτοκος γιὸς τοῦ Ἀλέξιου (δ') Μ.Κ., ὁ Δαβίδ Μ.Κ., γεννημένος περὶ τὸ 1407/9, παντρεύτηκε τὸ Νοέμβρη μᾶλλον τοῦ 1429²⁷ τῇ Μαρίᾳ τῆς Γοτθίας, κόρη τοῦ ἡγεμόνα τῶν Θεοδώρων Ἀλέξιου²⁸, πιθανὸν κατόπι συμφωνίας ποὺ ἐκλείσει στὴ Γοτθία ὁ ἀδελφός του Ἰωάννης (δ') Μ.Κ., χωρὶς νὰ παρευρίσκεται ὁ Δαβίδ²⁹. Ἐνα δεῦτερο γάμο συνῆψε ὁ Δαβίδ μετὴν Ἑλένην Καντακουζηνήν, ἀδελφὴν τοῦ Γεώργιου Παλαιολόγου Καντακουζηνοῦ καὶ πιθανὸν κόρη τοῦ Δημήτριου Καντακουζηνοῦ, ἐγγόνου τοῦ αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου Ἰωάννη (ζ') τοῦ Καντακουζηνοῦ³⁰. Οἱ χρονολογίες τοῦ θανάτου τῆς Μαρίας τῆς Γοτθίας καὶ τοῦ γάμου τοῦ Δαβίδ μετὴν Ἑλένη Καντακουζηνῆ εἶναι ἄγνωστες, ἀλλὰ ἡ ὑπαρξὴ πέντε τέκνων ἀπ' τὸ δεῦτερο γάμο, ποὺ ἀπ' αὐτὰ τὸ πρῶτο, ἓνα κορίτσι, ἦταν τὸ 1461 ἡδὴ παντρεμένο, καὶ τὸ τελευταῖο, ἓνα ἀγόρι, δέχτηκε νὰ προσέλθῃ στὸ μωαμεθανισμό, μᾶς ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα πὼς ὁ δεῦτερος αὐτὸς γάμος δὲν μπορεῖ νὰ ἔγινε μετὰ τὸ 1443· ἔρα ὁ Δαβίδ παντρεύτηκε τὴν Ἑλένη Καντακουζηνήν σὲ μιὰ χρονολογία ἀνάμεσα στὸ 1430 καὶ 1443. Ἀλλὰ τὰ παιδιὰ ποὺ ἀποχτήσαν ἦσαν, ὅπως σημειῶνω, πέντε ἢ περισσότερα; Τὰ αὐθεντικὰ κείμενα ποὺ γράφτηκαν ἀμέσως μετὰ τὴ θανάτωση τοῦ Δαβίδ καὶ τῶν γιῶν καὶ τοῦ ἀνεψιοῦ του, μᾶς λένε πὼς ὁ Δαβίδ Μ.Κ. εἶχε τρεῖς γιούς³¹, καὶ ὁ Σημειωματογράφος τοῦ ὑπ' ἀριθ. 52 χειρογράφου τῆς Ἱατρικῆς Ἐταιρίας τοῦ Λονδίνου, ποὺ ἐπίσης γράφει ἀμέσως μετὰ τὴ θανάτωση τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν, μᾶς δίδει καὶ τὰ ὀνόματα τῶν γιῶν τοῦ Δαβίδ Μ.Κ.: Βασίλειος, Μα-

27. Ὁδ. Λαμπρῆς, Ὁ γάμος Δαβίδ τοῦ Μ.Κ. κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦ Παναρέτου, Ἀθηνᾶ 57 (1953), σ. 365-68.

28. Μ. Πανάρτος, ἐκδ. Λαμπρῆς, σ. 81.

29. Μ. Kuršanskis, Grands Comnènes et Princes Géorgiens, ἐνθ' ἄνωτ. (βλ. ὑποσ. 16), σ. 134.

30. D. Nicol, The family of Kantakouzenos, ἀριθ. 72, σ. 188· ἀριθ. 67, σ. 176· ἀριθ. 50, σ. 158.

31. Στὸ χειρόγραφο εὐαγγελιστᾶριο ποὺ ἄλλοτε βρισκόταν στὴ μονὴ τῆς Θεοτόκου τῆς Χάλκης, ὅπου λειτουργοῦσε ἡ Ἑλληνικὴ ἐμπορικὴ Σχολή, καὶ τώρα βρίσκεται στὸ σκευοφυλάκιο τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως (χειρόγραφο ὑπ' ἀριθ. 8), ὑπάρχουν στὸ φύλλο 294 δυὸ ἐνθυμήσεις γιὰ τὴ φυλάκιση τοῦ Δαβίδ Μ.Κ. στὸν πύργο τῆς Ἀδριανούπολης, στίς 26 τοῦ Μάρτη τοῦ 1463, μέρα πικροῦ Σαββάτου, καὶ γιὰ τὴ θανάτωση τοῦ Ἰδίου μαζὶ μετὸς τρεῖς γιούς του καὶ τὸν ἀνεψιὸν του (Ἀλέξιον τοῦ Ἀλέξανδρου Μ.Κ.) στὴν 1ην τοῦ Νοέμβρη τοῦ 1463, μέρα Κυριακῆ, στὴν Κωνσταντινούπολη. Βλ. Σπ. Λάμπρος, ΝΕ 7 (1910), σ. 86-7, 494-95· Ἀθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, VV 5 (1898), σ. 678, 680· Χρῦσανθος, Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζούντας, Ἀθῆναι 1933, σ. 521-22. Γιὰ τὸ ποῖα μέρα πέφτει ἡ 1η τοῦ Νοέμβρη τοῦ 1463, βλ. τὴν ἐπόμενη ὑποσημ.

νοὺλ καὶ Γεώργιος, ὀνόματα ποὺ συνηθίζονταν ἀπ' τοὺς Μεγάλους Κομνηνοὺς τῆς Τραπεζούντας, προσθέτοντας πὼς «ὁ τρίτος γιὸς Γεώργιος ἔγινε μουσουλμάνος κάτω ἀπ' τὴν ἐπίδραση τῶν Καβαζιτῶν ποὺ καὶ αὐτοὶ τοῦρκεψαν, γιατί δὲν κατάφεραν οὔτε τὸν ἐπιούσιο ἄρτο νὰ κερδίζουν, ὅπως μουσουλμάνος ἔγινε καὶ ὁ ἀνεψιὸς τοῦ αὐτοκράτορα, ὁ Ἀλέξιος Μ.Κ., ὁ γιὸς τοῦ Σκαντάριου (=τοῦ Ἀλέξανδρου Μ.Κ.), ἂν καὶ ὕστερα τὴν ὥρα τοῦ ἀποκεφαλισμοῦ ὁμολόγησε χριστιανός, ἀποβάλλοντας τὴν πίστη τῶν Ἀγαρηνῶν, ὅπως μαρτυροῦν οἱ μουσουλμάνοι δεσμοφύλακες τῶν θυμάτων»³².

Ποιοὶ ἦσαν αὐτοὶ οἱ Καβαζίτες; Εἶναι οἱ τελευταῖοι ἐκπρόσωποι τῆς γνωστῆς ἀρχοντικῆς τραπεζουντιακῆς οἰκογένειας ποὺ καταγόταν ἀπ' τὴν ἐπαρχία Χαλδίας καὶ ποὺ ἀπὸ πατέρα σὲ γιὸ κυβερνοῦσαν ὡς δουῖκες αὐτὴ τὴν ἐπαρχία. Τελευταῖος γνωστὸς εἶναι ὁ δουξ Χαλδίας πανσέβαστος σεβαστὸς Ἀλέξανδρος Καβαζίτης καὶ ὁ γιὸς του, ποὺ μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Τραπεζούντας παράδωκεν «τὰ περὶ τὸ Μεσοχάλδιον» μέρη στὸν ἑπαρχο Ἀμασίας Hitir pacha³³. Σὲ συμφωνία πρὸς τὸν Σημειωματογράφου τοῦ χειρογράφου 52 γιὰ τὸν ἐξισλαμισμό τοῦ Γεώργιου ἔρχεται καὶ ὁ Χαλκοκονδύλης (γράφει τὸ 1480), ποὺ μᾶς λέει πὼς ὁ νεώτερος ἀπ' τοὺς γιουὺς τοῦ Δαβίδ Μ.Κ., ὁ Γεώργιος Μ.Κ., ὅταν βρισκόταν στὴν Ἀδριανούπολη, «τράπηκε πρὸς τὴ θρησκεία τοῦ Μεχμέτ καὶ συμμορφώθηκε πρὸς τὰ ἥθη τῶν μουσουλμάνων, ἀλλὰ ἀργότερα πιάστηκε κι αὐτός, κατὰ τὴ σύλληψη τοῦ πατέρα του καὶ

32. Ἐνθύμηση στὸ ὑπ' ἀριθ. 52 χειρόγραφο τῆς Ἱατρικῆς Ἑταιρίας τοῦ Λονδίνου, ἐκδ. J. Enoch Powell, BZ 37 (1937), σ. 359-60: «κατὰ τὴν κς' τοῦ Μαρτίου μηνὸς τῆς ια' Ἰνδικτίονος τοῦ Ϛ' ἡμέρα σαββάτου πικροτάτου ὥρα γ' ἐκρατήθη ἐν Ἀδριανουπόλει ὁ ἅγιός μου (;) αὐθέντης καὶ βασιλεὺς Τραπεζούντος ὁ μέγας Κομνηνὸς κύριος Δαβὶδ σὺν τοῖς τρισὶν υἱοῖς τῷ τε κυρίῳ Βασιλεῖ καὶ κυρίῳ Μανουῇ καὶ κυρίῳ Γεωργίῳ, τῷ καὶ ὕστερον χρηματίσαντι μουσουλμάνῳ διὰ τῶν ἀθλίων Καβαζιτῶν γενομένων καὶ αὐτῶν Τούρκων διὰ τὸ μὴ εὐπορεῖν αὐτοὺς κἂν τὸν ἐπιούσιον, ἅμα γενομένῳ καὶ τῷ ἀνεψιῷ τοῦ βασιλέως κυρίῳ Ἀλεξίῳ τῷ Σκανταρίῳ μουσουλμάνῳ, εἰ καὶ ὕστερον τὴν ὥραν τῆς ἀποτομῆς ὁμολόγησε χριστιανὸς ἀποβαλὼν ἦν ἔλαβεν παρὰ τῶν Ἀγαρηνῶν πίστιν, διὰ μαρτύρων μουσουλμάνων τῶν φυλακτῶρων. μετὰ δὲ μῆνας vacat (=κενὸν) τοῦ κρατισμοῦ τοῦ ἐν Ἀδριανουπόλει τῶν αὐτῶν αὐθεντῶν ἤνεγκαν τούτους ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ εἰσήνεγκαν αὐτοὺς καὶ τοὺς ε' (Davids fünf andere Söhne?) εἰς τὴν φυλακὴν τοῦ Γουλοῦ (Beyoglu: s. Finlay IV 424 Anm.) τὴν ἐν τῷ Στουδίῳ σύνεγγυς τῇ μονῇ, καὶ μετὰ μῆνας vacat ἀπέτεμον τούτους τῷ ξίφει κατὰ τὴν α' τοῦ Νοεμβρίου ἡμέρα σαββάτου νυκτὸς ὥρα δ' τοῦ Ϛ' ἡμέρας Ἰνδικτίονος ια' (richtig=γράφε ιβ')». (Νύχτα τοῦ Σαββάτου μὲ τὸ Κυριακὴ τῆς προηγούμενης σημείωσης [ὑποσ. 31] εἶναι κάπως κοντινὰ, μὲ τὴ διαφορὰ πὼς ἡ 1η τοῦ Νοέμβρι τοῦ 1463 πέφτει μέρα Τρίτη. Βλ. καὶ κατωτέρω, ὑποσ. 82.

33. Χαλκοκονδύλης, σ. 496. Πρβλ. Α. Α. Παπαδόπουλος, Ἀρχεῖον Πόντου 1 (1928), σ. 16-17· Χρύσανθος, Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζούντος, σ. 85 καὶ 817.

τῶν ἀδελφῶν του ἀπ' τὸ βασιλεῖα Μεχμέτ Π³⁴.

Ὡς ἐδῶ ἔχουμε τρεῖς γιούς τοῦ Δαβίδ Μ.Κ. ἀπ' τὴν Ἑλένη Καντακουζηνή. Ἀλλὰ ἀπ' τὴν ἰδίᾳ ἀπόχτησε ὁ Δαβίδ καὶ δυὸ κόρες, ποὺ μας ἀναφέρει κυρίως ὁ Χαλκοκονδύλης. Πρώτη εἶναι αὐτὴ ποὺ παντρεύτηκε τὸν *da-dian* Μαμία τῆς Γκουρίας, πριγκιπάτου τῆς Γεωργίας³⁵, κοντὰ στὸν ὁποῖον λίγο πρὶν τὴν ἄλωση τῆς Τραπεζούντας καὶ πρὶν ἀπ' τὴν ἄφιξη τοῦ τουρκοῦ στόλου, κατὰ συνέπεια τὸν Ἰούλιο τοῦ 1461, κατέφυγε ἡ σύζυγος τοῦ Δαβίδ Μ.Κ., ἡ αὐτοκρατορίσσα τῆς Τραπεζούντας Ἑλένη Καντακουζηνή³⁶. Καὶ δεύτερη κόρη εἶναι ἡ Ἄννα Μ.Κ., τὴν ὁποῖαν ὡς σύζυγον τοῦ Μεχμέτ Π πρότεινε ὁ πατέρας της, ἀλλὰ ὁ κατακτητὴς μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Τραπεζούντας ἀπαξίωσε νὰ τὴν παντρευτῇ καὶ τὴν ἔστειλε στὸ γυναικωνίτη³⁷. Καὶ λίγο ἀργότερα τὴν ἔδωσε ὡς σύζυγο στὸν κυβερνήτη τῆς κάτω Μακεδονίας Ζαγάνον πασάν, ἀπ' τὸν ὁποῖον ὅμως τὴ χώρισε, γιατί ἤθελε μὲ τὴ βία νὰ τὴν κάνῃ νὰ ἀσπαστῇ τὸ μωαμεθανισμό³⁸, καὶ τὴν παράδωσε στὸν χότζαν του, ὡς μιὰ τῶν γυναικῶν του, γιὰ νὰ τὴν κατηχήσῃ μὲ ὑπομονή. Αὐτὸς ἂν καὶ πολὺ ἀμόχθησε γιὰ νὰ τὴν κάνῃ Ἀγαρηνή, δὲν τὸ πέτυχε, κ' ἔτσι ἀπόλαυσε τῆς ἐλευθερίας της, παίρνοντας σιτηρέσιο μέχρι τὸ τέλος τῆς ζωῆς της ἀπ' τὸ σουλτανικὸ ταμεῖο³⁹. Μετὰ τὴν ἱστορία, παρέλαβε τὴν Ἄννα Μ.Κ. ἡ παράδοση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ πριγκίπισσα, καθὼς ἐλευτερῶθηκε ἀπ' τὰ χαρέμια τῶν Τούρκων, πῆγε στὴν ἀγαπημένη της Τραπεζουντιακὴ χώρα, στὰ Χαψία τῆς Σαγγαρῆς, κοντὰ στὴν Τραπεζούντα, ὅπου ἔχτισε ἓνα χωριό, τὸ λεγόμενο Κυρὰ-Ἄννα ἢ Κόρη-Ἄννα, κι ἀπὸ κεῖ λόγῳ τῶν ἐκβιασμῶν τῶν Τούρκων κατέφυγε στὰ βάρη τῆς Μουζένας, ὅπου ἀνάμεσα σὲ ἀπρόσιτα φαράγγια καὶ σὲ γκρεμοὺς βράχων ἔπηξε τὸν οἰκισμό τῶν Ἑλλήνων ποὺ τὴν ἀκολούθησαν. Μιὰ ἐπιγραφὴ στὸ ναὸ τῶν Ταξιαρχῶν τῶν Χαψίων διαιώνιζε «τὴν ἀκραιφνῇ πίστι καὶ τὸ θεάρεστο βίον τῆς Ἄννας Μ.Κ.» καὶ μνημόνευε τὰ τέκνα ποὺ ἀπόχτησε, προφανῶς μὲ

34. Χαλκοκονδύλης, σ. 497.

35. A. Manvelichvili, Histoire de Géorgie, Paris 1951, σ. 263: À cette époque la Georgie comptait deux royaumes, celui d'Iméréthie et de Karthlie-Kathétie et les cinq principautés du Samtzhké, d'Akhazéthie, de Mingrélie, de Gourie et de Svanéthie.

36. Χαλκοκονδύλης, σ. 495. Πρβλ. M. Kuršanskis, Grands Comnènes et Princes Géorgiens, ἐνθ' ἄνωτ. (ὕποσ. 16), σ. 125-27.

37. Χαλκοκονδύλης, σ. 497. Πολιτικὴ Ἱστορία, ἐκδ. Bonn, σ. 37-8.

38. Χαλκοκονδύλης, σ. 527. Εἶναι λάθος τοῦ D. Nicol, The family of Kantakouzenos, ἀριθ. 72, σ. 190, ποὺ φρονεῖ, παρεξηγώντας τὸν Χαλκοκονδύλη, σ. 527, πὼς μετὰ τὸν Ζαγάνον πασάν παντρεύτηκε τὸν Sinan, γιὸν τοῦ Elvan bey.

39. Πολιτικὴ Ἱστορία, σ. 38. Ἐκθεσις Χρονικὴ, ἐκδ. Κ. Σάθα, MB 7 (1894), σ. 579.

κάποιο χριστιανὸ εὐγενῆ⁴⁰. Αὐτὰ εἶναι μὲ βάση τὶς αὐθεντικὲς πηγές τὰ πέντε παιδιά τοῦ Δαβίδ Μ.Κ. καὶ τῆς Ἑλένης Καντακουζηνῆς, ποὺ πρέπει νὰ γεννήθηκαν, ὅπως πρὶν ἀνω ἐξηγήθηκε, ἀνάμεσα στὸ 1444 καὶ 1450.

Δαβίδ Μ.Κ. Χ ^β Ἑλένη Καντακουζηνή		
γένν. περὶ τὸ 1407/9		γένν. 1415/20
ἀνοδος στὸ θρόνο 1458/60		†1463
†1.XI.1463		
Ἀνώνυμη Μ.Κ., σύζ. Μαρία τῆς Γκουρίας γένν. 1444 †;	Βασίλειος Μ.Κ. γένν. περὶ τὸ 1446 †1.XI.1463	Μανουὴλ Μ.Κ. γένν. περὶ τὸ 1447 †1.XI.1463
Ἄννα Μ.Κ. γένν. περὶ τὸ 1448 †;	Γεώργιος Μ.Κ. γένν. περὶ τὸ 1450 †1.XI.1463	

(Κατωτέρω, ὅπος. 45, βλ. τὸ λανθασμένο Στέμμα τοῦ D. Nicol)

V. Οἱ μύθοι τοῦ Spandugnino

Παρά τὰ ἀνωτέρω σαφῆ δεδομένα, μεγάλη σύγχυση ἐπικράτησε ἀνάμεσα στοὺς ἐρευνητὲς γιὰ τὰ παιδιά τοῦ τελευταίου αὐτοκράτορα τῆς Τραπεζούντας Δαβίδ Μ.Κ., καὶ αὐτὸ κυρίως προῆλθε ἀπ' τὶς ἀντιφατικὲς πληροφορίες ποὺ μᾶς δίδει ὁ Θεόδωρος Spandugnino, ἓνας ἀπόγονος ἀπ' τὴ μητέρα του τῶν Καντακουζηνῶν ποὺ γράφει περὶ τὸ 1530⁴¹, μαζεύοντας διάφορους μύθους καὶ θρύλους τῆς ἐποχῆς του. Ὁ Σπανδουίνος λοιπὸν ἢ Σπανδούννης ἰσχυρίζεται πὼς ὁ Δαβίδ Μ.Κ. ἀπόχτησε ἀπ' τὴν Ἑλένη Καντακουζηνή ὀχτὼ γιούς καὶ μιὰ κόρη· μετὰ τὴ θανάτωση τοῦ Δαβίδ καὶ τῶν ἑπτὰ γιῶν του, ὁ Μεχμέτ II ποὺ ἄφησε στὴ ζωὴ τὸν ὄγδοο γιό, τὸν ἔστειλε μαζὶ μὲ τὴν ἀδελφή του στὸ σάχη τῆς Περσίας Uzun Hasan, ὅπου ἡ μὲν πριγκίπισσα παντρεύτηκε τὸν Uzun Hasan —στὴν πραγματικότητα αὐτὸς ἦταν παντρεμένος, ὅπως ξέρουμε, μὲ τὴ Θεοδώρα Μ.Κ., τὴν κόρη τοῦ Ἰωάννη (δ'), ἀπ' τὸ 1458— ὁ δὲ πρίγκιπας διέφυγε ἀπὸ κεῖ κοντὰ στὸν «Gur-giabei», βασιλέα τῶν Γεωργιανῶν, τοῦ ὁποῦ παντρεύτηκε τὴν κόρη·

40. T. Εὐαγγελίδης, Ἱστορία τῆς Ποντικῆς Τραπεζούντος, Ὁδησὸς 1898, σ. 191-92.

41. D. Nicol, The family of Kantakouzenos, ἀριθ. 102, σ. 232.

σὲ συνέχεια ὁ Σπανδουνίνος διηγεῖται τὸν τραγικὸ θρόλο τῆς ταφῆς τοῦ Δαβίδ καὶ τῶν ἑπτὰ γιῶν ἀπ' τὴν Ἑλένη Καντακουζηνή, «τῇ δυστυχησμένη σύζυγο καὶ μητέρα»⁴², θρόλο ποὺ ἐνέπνευσε συγγραφεῖς, ὅπως τὴν Lucerna⁴³ καὶ τὸν Franke⁴⁴. Εἶναι ὁλότελα ἀδιανόητο πῶς ὁ Μεχμέτ II θὰ ἔστελλε στὸν Uzun Hasan, τὸ χειρότερο ἐχτρώ του, «τὰ δυὸ παιδιὰ» τοῦ Δαβίδ,

42. *Th. Spanduginio*, Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge, ἔκδ. *K. Σάθα*, Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, τ. IX, Paris 1890, σ. 159. Τις πληροφορίες αὐτὲς τοῦ 1530, ποὺ βασίζονται πάνω σὲ μύθους καὶ θρύλους, ἀποδέχτηκαν μεγάλοι βυζαντινολόγοι καὶ σοφοὶ διεθνoὺς κύρους, ὅπως ὁ *K. Παπαρηγόπουλος*, Ἱστορία Ἑλλ. Ἔθνους, ἔκδ. Ἑλευθερουδάκη, Ἀθῆναι 1932, τ. Ε', μ. β', σ. 25· ὁ *Σπ. Λάμπρος*, Ὁ τελευταῖος Ἑλλήν αὐτοκράτωρ, NE 14 (1917), σ. 290-91· ὁ *W. Miller*, Trebizond, New York 1926, σ. 109-10· ὁ *V. Laurent*, Le Vaticanus Latinus 4789, REB 9 (1952), σ. 89· ὁ *D. Nicol*, The family of Kantakouzenos, 1968, ἀριθ. 72, σ. 189-90· ὁ *St. Runciman*, La chute de Constantinople, Paris 1968, σ. 224· ὁ *L. Bréhier*, Vie et mort de Byzance, Paris 1969, σ. 431-32· ὁ *E. Janssens*, Trébizonde en Colchide, Bruxelles 1969, σ. 162, καὶ πολὺ λίγη προσοχὴ ἔδωσαν στὶς ἐνθυμήσεις ποὺ εἶναι μαρτυρίες τοῦ 1463, σύγχρονες πρὸς τὰ γεγονότα. Οἱ μόνοι ποὺ ἔδωσαν βαρύτητα σ' αὐτὲς καὶ δέχτηκαν τὴν ὑπαρξὴ τριῶν γιῶν τοῦ Δαβίδ εἶναι ὁ Ὅδ. *Λαμπίδης*, στὶς μελέτες του: Πῶς ἡλώθη ἡ Τραπεζοῦς, Ἀρχεῖον Πόντου 17 (1952), σ. 53-4, καὶ *M. Παναρέτου*, Περὶ τῶν Μεγ. Κομνηνῶν, Ἀρχεῖον Πόντου 22 (1958), σ. 36, ὑποσ. 4, ὅπου ὁμως ἐξαίρει ἀπ' τὰ θύματα τῆς 1ης τοῦ Νοέμβρη τοῦ 1463 τὸν Ἀλέξιον Μ.Κ., τὸν γιόν τοῦ Ἀλέξανδρου Μ.Κ. (Σκαντάρου), ὁ ὁποῖος ρητὰ κατονομάζεται στὴν ἐνθύμησιν τοῦ χειρογράφου 52 τοῦ Λονδίνου (ἔκδ. *Powell*, σ. 360), ἐνῶ ἀντιθέτως κατατάσσει μέσα στὰ θύματα τὸν Ἀλέξιον (ε') Μ.Κ., τὸν γιόν τοῦ Ἰωάννη (δ') Μ.Κ., ὁ ὁποῖος εἶναι πρόσωπο ἀνύπαρχτο, βλ. *Kurđanskis*, La descendance d'Alexis IV, REB 37 (1979), σ. 243, καὶ ἐκτὸς τοῦ Ὅδ. *Λαμπίδη*, ὁ *Μητροπολίτης Χρῦσανθος*, Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος, σ. 521-22, ὅπου, ἐνῶ δέχεται τρεῖς γιoὺς τοῦ Δαβίδ καὶ παραθέτει τίς ἐνθυμήσεις τῆς Χάλκης-Κωνσταντινουπόλης, δὲν παραλείπει νὰ μνημονεύσῃ τὸ θρόλο γιὰ τὴν ταφὴ τῶν πτωμάτων ἀπ' τὴν Ἑλένη Καντακουζηνή, κατὰ τὴ διήγησιν τοῦ Σπανδουνίνου. Διαβάζοντας κανεῖς τὰ μεγάλα ὀνόματα τῶν ἀνωτέρω ἐρευνῶν, πρέπει νὰ ὁμολογήσῃ πῶς λείπει ἀκόμη ἀπ' τὴν ἐρευνὰ τὸ βαθὺ διερευνητικὸ ἀνακριτικὸ πνεῦμα, γι' αὐτὸ καὶ παραμερίζονται οἱ σύγχρονες μαρτυρίες καὶ ἀξιοποιοῦνται ὡς ἱστορικὰ δεδομένα οἱ μύθοι καὶ οἱ θρύλοι.

43. *Camilla Lucerna*, Die letzte Kaiserin von Trapezunt in der südslavischen Dichtung, Sarajevo 1912, ὅπου ἀναφέρει μιὰ παρόμοια πρὸς τὴν Ἑλένη Καντακουζηνή. «ἡρωῖδα» στὴ σερβικὴ παράδοσιν. Σ' ἓνα σερβικὸ ἐπικὸ ποίημα, ἀπὸ κεῖνα ποὺ ἐνέπνευσε ἡ μάχη τοῦ Kossovo τῆς κεντρικῆς Σερβίας (καλοκαίρι τοῦ 1389), κάτω ἀπ' τὸν τίτλο: «ὁ θάνατος τῆς μητέρας τοῦ Jugovica» σκιαγραφεῖται μιὰ ἄλλη ἀκριβῶς πρῶτη Ἑλένη Καντακουζηνή, ποὺ μὲ τὰ νύχια τῶν χερῶν της ἀνοίγει λάκκους νὰ χώσῃ τοὺς δικoὺς της καὶ βρῖσκει ἓνα «ἡρωϊκὸ» θάνατο.

44. *Ludwig August Franke*, Kaiserin Helena, μετάφραση σὲ σαρκικὲς στροφές ἀπ' τὸν *E. Κούση*, Οἱ Κομνηνοί, σ. 62-5.

πού κατά τὸν Th. Spandugnino διασώθηκαν. Οἱ ἀξιώσεις τοῦ Uzun Hasan πάνω στὸ κρίτος τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν ἦσαν πολὺ καλὰ γνωστὲς στὸ Μεχμέτ II, καὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ δεχτοῦμε πὼς αὐτὸς θὰ ἤθελε νὰ ἐξυπηρετήσῃ πάνω σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τὸν ἐχτρώ του. Ἕνας Μεγάλος Κομνηνὸς στὰ χέρια τοῦ Χασάν τοῦ Μακροῦ θὰ γίνονταν σημαία γιὰ τὸν ξεσηκωμὸ τοῦ ὑπόδουλου ἐλληνικοῦ κόσμου. Γι' αὐτὸ ἐξάλλου εἶχε πάντα κατὰ νοῦ τὸν ἀφανισμό τοῦ Δαβίδ καὶ τῶν δικῶν του, κι ὅταν ἡ διπλωματικὴ στροφή τοῦ τὸ ἐπέτρεψε, προχώρησε στὴν ἐκτέλεση. Ὁ «Gurguiabei, ó rè di Georgiani» τοῦ Spandugnino (σ. 159) δὲν εἶναι ἄλλος ἀπ' τὸν dadian Mamia τῆς Γκουρίας τοῦ Χαλκοκονδύλη (σ. 495). Ἀλλὰ ἀντὶ νὰ μᾶς πῇ πὼς μιὰ κόρη τοῦ Δαβίδ, ἡ πρωτότοκη, τὸν παντρεύτηκε, συγχέει τὰ πράγματα, καὶ μᾶς λέει πὼς γιὸς τοῦ Δαβίδ —αὐτὸς ποὺ δῆθεν διασώθηκε— παντρεύτηκε κόρη τοῦ ἡγεμονίσκου τῆς Γκουρίας, τὸν ὁποῖον παρουσιάζει ὡς «βασιλέα τῶν Γεωργιανῶν»⁴⁵. Σὲ συνέχεια ὁ Spandugnino συγχέει τὴν Ἄννα Μ.Κ. ποὺ πραγματικὰ ἄφησε στὴ ζωὴ ὁ Μεχμέτ II, τὴν κόρη τοῦ Δαβίδ, μὲ τὴ Θεοδώρα Μ.Κ., τὴν κόρη τοῦ Ἰωάννη (δ'), καθὼς μᾶς λέει πὼς ἡ κόρη τοῦ Δαβίδ ποὺ διασώθηκε, παντρεύτηκε τὸν Uzun Hasan⁴⁶.

45. Ὁ D. Nicol, *The family of Kantakouzenos*, ἀριθ. 72, σ. 190, καθὼς στηρίζεται στὸ μῦθο τοῦ Spandugnino καὶ παρεξηγεῖ τὸν Χαλκοκονδύλη (σ. 527), ποὺ λέει πὼς μετὰ τὸν Ζαγάνον ἀνέλαβε τὴ διοίκηση τῆς Πελοποννήσου ὁ γιὸς «τοῦ Ἀλβάνεω» (= Elvan bey), συνθέτει τὸ ἐξῆς ὁλότελα λαθασμένο Στέμμα:

Helena Kantakouzene m. David Komnenos

George m. daughter of King of Georgia (? Constantine II or Mamia of Guria)	Anna m. Sinan son of Elvan Bey	(seven other children all massacred in 1463)
--	--------------------------------------	--

(Ἀνωτέρω, τέλος § IV, βλ. τὸ σωστὸ Στέμμα)

46. Ὡς σημειωθῇ, πὼς ἡ Χρονικὴ Ἐκθεσις ποὺ γράφτηκε τὸ 1517 (κατὰ Ὁδ. Λαμψίδην, Ἀρχεῖον Πόντου 17, 1952, σ. 27, ὑποσ. 2) ἢ τὸ 1570 (κατὰ Ν. Τωμαδάκη, ΒΕ ΒΣ 18, 1948, σ. 101) καὶ ἡ Πολιτικὴ Ἱστορία ποὺ γράφτηκε λίγο μετὰ τὴν ἀνωτέρω χρονολογία, καὶ ἄρα δὲν ἀπέχουν πολὺ τοῦ Spandugnino ποὺ γράφει περὶ τὸ 1530, φέρουν ὅχι τὴν Ἄννα Μ.Κ., ἀλλὰ μιὰ ἄλλη κόρη τοῦ Δαβίδ Μ.Κ. πὼς παντρεύτηκε τὸν Uzun Hasan στὴν Ταυρίδα, βλ. Ἱστορία Πολιτικὴ, ἐκδ. Bonn, σ. 37, καὶ Ἐκθεσις Χρονικὴ, ἐκδ. Σάθα, ΜΒ 7 (1894), σ. 578. Ἀλλὰ ἔτσι μορφώθηκαν παράδοση καὶ θρύλοι μέσα σὲ μιὰ πεντηκονταετία ἀπ' τὴν πτώση τῆς Τραπεζούντας.

VI. Τὰ μετὰ τὴν Ἀλωση

Ὁ Δαβίδ Μ.Κ., μετὰ τὴν παράδοση τῆς Τραπεζούντας, στίς 15 τοῦ Αὐγούστου 1461⁴⁷, στὸν καταχτητὴ —κάτι ποὺ γι' αὐτὸ ἴσως δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸν κατηγορήσῃ, μιὰ καὶ ὁ λαὸς καὶ οἱ ἄρχοντες ἦσαν σύμφωνοι γιὰ συνεννόηση πρὸς παράδοση καὶ ὄχι μέχρι θανάτου ἀντίσταση⁴⁸, ἐγκαταλείποντας τὴν αὐτοκρατορία του, μπῆκε, σύμφωνα μὲ διαταγὴ τοῦ σουλτάνου, στὰ πλοῖα ποὺ θὰ τὸν μετέφερναν στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὸν συνόδευαν οἱ τρεῖς γιοὶ του καὶ ἡ κόρη του Ἄννα Μ.Κ. καὶ ἄλλοι συγγενεῖς⁴⁹, θεῖοι καὶ ἀνεψιοὶ του⁵⁰, καὶ μερικοὶ «ἀπ' τοὺς δυνατοὺς καὶ πλούσιους» τοῦ ἄλλοτε κράτους του⁵¹. Στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅταν ἔφτασε καὶ ὁ σουλτάνος, πρόσταξε νὰ μεταφερθῇ ὁ τέως αὐτοκράτορας τῆς Τραπεζούντας καὶ οἱ δικοὶ του στὴν Ἀδριανούπολη, ὅπου ὄχι πολὺ ἀργότερα ἔφτασε καὶ ὁ ἴδιος⁵². Ἐδῶ, «τράπηκε πρὸς τὴ θρησκεία τοῦ Μεχμέτ», κάτω ἀπ' τὴν ἐπίδραση τῶν Καβαζιτῶν, ὁ τρίτος γιὸς τοῦ Δαβίδ, ὁ Γεώργιος Μ.Κ., καὶ ἄρχισε νὰ λαμβάνῃ μιὰ ἀνατροφή μουσουλμανική, «ἐς τὰ ἥθη γενόμενος τὰ ἐκείνων»⁵³. Καὶ ἐδῶ, στὴν Ἀδριανούπολη, προσδιορίστηκε ὁ τόπος διαμονῆς τοῦ Δαβίδ, τῆς συζύγου του Ἑλένης Καντακουζηνῆς καὶ τῶν δυὸ γιῶν του Βασίλειου καὶ Μανουήλ. Ἦταν μιὰ περιοχὴ στὴν κοιλάδα τοῦ Στρυμόνα⁵⁴, κοντὰ στίς Σέρρες⁵⁵, μέσα στὸ Μαῦρο βουνὸ (Kara Balkan)⁵⁶, ποὺ τοῦ ἀπόδιδε περίπου δυὸ χιλιάδες χρυσὰ νομίσματα τὸ χρόνον⁵⁷. Ὁ γιὸς τοῦ Γεώργιου Μ.Κ., ὡς

47. Βλ. ἀνωτέρω, ὑποσ. 25.

48. Ὁδ. Λαμπρίδης, Πῶς ἡλώθη ἡ Τραπεζοῦς, Ἀρχεῖον Πόντου 17 (1952), σ. 53.

49. Χαλκοκονδύλης, σ. 496.

50. Δούκας, ἔκδ. Bonn, σ. 343.

51. Κριτόβουλος, ἔκδ. C. Müller, FHG τ. 5 (1870), σ. 142.

52. Χαλκοκονδύλης, σ. 496.

53. Ὁ Χαλκοκονδύλης, σ. 497, ρητὰ ἀναφέρει τὴν Ἀδριανούπολη ὡς τόπο προσηλυτισμοῦ τοῦ Γεώργιου Μ.Κ. στὸ μωαμεθανισμό· ὁ Σημειωματογράφος τοῦ χειρογρ. 52 τοῦ Λονδίνου, ἔκδ. Powell, σ. 360, ἀναφέρει τὴ ροπὴ πρὸς ἡσυχαστὰς οἱ «ἄθλιοι» Καβαζίτες, βλ. καὶ ἀνωτ. ὑποσ. 33. Ἡ Ἐκθεσις Χρονική, ἐνθ' ἀνωτ. (ὑποσ. 46), σ. 578, καὶ ἡ Ἱστορία Πολιτική, σ. 38, σημειώνουν τὴν διὰ πλοίων μεταφορὰ τοῦ Καβαζίτη (Ἀλέξανδρου) καὶ ὅλης τῆς γενιᾶς του στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀπὸ ὅπου θὰ μεταφέρθηκαν, ὅπως καὶ ἡ αὐτοκρατορικὴ οἰκογένεια, στὴν Ἀδριανούπολη.

54. Κριτόβουλος, ἐνθ' ἀνωτ. (ὑποσ. 51), σ. 142.

55. Ἐκθεσις Χρονική, ἐνθ' ἀνωτ. (ὑποσ. 46), σ. 579· Ἱστορία Πολιτική, σ. 38.

56. Φραντζῆς, Μικρὸν Χρονικόν, PG 156, στ. 1072· Μέγα Χρονικόν, ἔκδ. Bonn, σ. 414.

57. Κριτόβουλος, ἐνθ' ἀνωτ. (ὑποσ. 51), σ. 142. Πρβλ. E. Janssens, Trébizonde, ἐνθ' ἀνωτ. (ὑποσ. 12), σ. 161.

μουσουλμάνος ἔμεινε στήν Ἀδριανούπολη⁵⁸. Ἐπίσης σ' αὐτή τήν πόλη ἐξισλαμίστηκε καί ὁ ἀνεψιὸς τοῦ τέως αὐτοκράτορα, ὁ Ἀλέξιος Μ.Κ., ὁ γιὸς τοῦ Ἀλέξανδρου (Σκαντάριου) Μ.Κ., «ἅμα γενομένῳ καὶ τῷ ἀνεψιῷ τοῦ βασιλέως κυρίῳ Ἀλεξίῳ τῷ Σκανταρίῳ μουσουλμάνῳ»⁵⁹. Ἡ κόρη τοῦ Ἀννα Μ.Κ. δὲν ἀκολούθησε τοὺς γονεῖς της καὶ τοὺς δυο ἀδελφούς της στὸ ἀγρόκτημα τοῦ Στρυμόνα, ἀλλὰ ἔμεινε κι αὐτὴ στήν Ἀδριανούπολη, «στὸν κοιτῶνα», στὸ σουλτανικὸ χαρέμι, καὶ ἀργότερα τὴν ἐξέδωσε «ὁ κρατῶν» στὸ Ζαγάνο πασά⁶⁰. «Καὶ τὸν γιό, γόνον τοῦ προηγούμενου βασιλέως (τοῦ Ἀλέξανδρου Μ.Κ.) κράτησε κοντά του (στὴν Ἀδριανούπολη), καθὼς ἦταν ἓνα νήπιο (πρόκειται γιὰ τὸν Ἀλέξιο ε' Μ.Κ.) ὁ ἐξουσιαστής, ὁ κρατῶν», ὁ Μεχμέτ II⁶¹. Στὸ ἀγρόκτημα τοῦ Στρυμόνα ἔμεινε ὁ Δαβίδ καὶ οἱ δικοὶ του ἀπ' τὰ τέλη τοῦ 1461 —τότε πρέπει νὰ ὑπολογίσουμε πὼς ἐγκαταστάθηκε— μέχρι τὴ μέρα τῆς σύλληψής του, τὴν 26ῃ τοῦ Μάρτη τοῦ 1463⁶².

VII. Ἡ ἐκτέλεση

Πρέπει κανεῖς νὰ πιστεῦση πὼς ὁ καταχτητὴς μὲ δυσφορία ἀποδέχτηκε, κατὰ τὴν κατάληψη τῆς Τραπεζούντας, ὀρισμένους ὅρους «τῶν συμβάσεων καὶ συνθηκῶν» ποὺ ἐξασφάλιζαν τὴ ζωὴ, τὴν περιουσίαν καὶ μιὰ ἄνετη ἐγκατάσταση τοῦ ἡγεμόνα τῆς πόλης ποὺ παραλάμβανε⁶³. Ὁ Δαβίδ Μ.Κ. «παρέδωσε τὴ βασιλείαν, σύμφωνα μὲ τὸ Δούκα, χωρὶς καμιὰ ζημιὰ τῶν ὑπαρχόντων καὶ θησαυρῶν τοῦ ἀπὸ ἀσῆμι, χρυσό, χαλκὸ καὶ κάθε ἄλλο εἶδος, χωρὶς ἀφαίρεση τῶν δούλων καὶ δουλίδων τοῦ καὶ ὅλης τῆς ἄλλης κινήτης περιουσίας του»⁶⁴. Καὶ ὅλα αὐτὰ ἐξασφαλίστηκαν μὲ ὅρκους ποὺ ἀντάλλαξαν ὁ Μεχμέτ II καὶ ὁ Δαβίδ⁶⁵. Ὅσο κι ἂν αὐτὰ μετριάστηκαν μετὰ τὴν παράδοση, ὁ Μεχμέτ II ἤθελε νὰ δειχτῇ πὼς κατὰ κάποιον τρόπο θὰ τηρήσῃ τίς ὑποσχέσεις του, ἔχοντας πάντα στὸ νοῦ του πὼς θὰ βρῇ κάποιον πρόσχημα, ὅχι μόνο γιὰ νὰ ἀναιρέσῃ τὰ ὅσα μὲ ὅρκους εἶχε ὑποσχεθῇ, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐξοντώσῃ τὸ Δαβίδ καὶ τοὺς δικούς του. Μᾶς εἶναι γνωστὸ πὼς δὲν τήρησε

58. Χαλκοκονδύλης, σ. 497.

59. Χειρόγρ. 52 Λονδίνου, ἔκδ. J. Enoch Powell, ἐνθ' ἄνωτ. (ὑποσ. 32), σ. 360.

60. Χαλκοκονδύλης, σ. 497 καὶ 527.

61. Χαλκοκονδύλης, σ. 497.

62. Βλ. ἄνωτέρω, ὑποσ. 31.

63. Κριτόβουλος, ἐνθ' ἄνωτ. (ὑποσ. 51), σ. 121· Χαλκοκονδύλης, σ. 495.

64. Δούκας, σ. 343.

65. Κριτόβουλος, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 142· Χαλκοκονδύλης, σ. 495.

καὶ ὅσες ὑποσχέσεις εἶχε δώσει γιὰ τὴ μετὰ τὴν ἄλωση τύχη τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης τῆς Τραπεζούντας. «Ἀλλόφυλοι κυρίευσαν τὴν κοινὴ μας πατρίδα, γράφει ὁ Γεώργιος Ἀμιρούτζης στὸν Βησσαρίωνα Νικαίας, καὶ τὰ πιὸ φοβερὰ σήμερα ὑποφέρει, ἂν καὶ παραδόθηκε μὲ συμβάσεις, ἀλλὰ τίποτε ἀπ' αὐτὲς δὲν ὠφελήθηκε, καὶ ἔπαθε παραπλήσια μὲ κείνες τὶς πόλεις ποὺ κατόπι πολέμου μέχρι ἐσχάτων, παραδίδονται»⁶⁶. Ὁ Μεχμέτ II ἤξερε πολὺ καλὰ τὴν ὑψηλὴ βασιλικὴ καταγωγὴ τοῦ Δαβίδ ἀπ' τοὺς Μεγάλους Κομνηνοὺς βασιλεῖς τοῦ Βυζαντίου. Στὶς παραμονὲς τῆς ἄλωσης τῆς πόλης, ἀπ' «τὴ λίμνη τῶν Σκύλων», ὅπου στρατοπέδευσε, τοῦ ἔστειλε ἓνα μῆνυμα ἀποφασιστικὸ γιὰ τὴν παράδοση τῆς Τραπεζούντας, μὲ αὐτὴ τὴν τιτλοφορία: «Στὸ Δαβίδ βασιλέα τῆς Τραπεζούντας, ποὺ ἀπ' τὴ βασιλικὴ γενιά τῶν Ἑλλήνων κατάγεται»⁶⁷. Καὶ εἶναι προφανὲς πὼς ὁ Μέγας Κομνηνὸς Δαβίδ τῆς Τραπεζούντας, ὅπως καὶ οἱ γιοὶ του, ἔμεναν γιὰ τοὺς σκλαβωμένους Ἑλληνας ἓνα ἀληθινὸ ἐμβλημα, ποὺ γύρω ἀπ' αὐτὸ κάθε Ἑλληνας πιστὸς στὴ γενιά του καὶ στὴ θρησκεία του, αἰσθανόταν πὼς ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ συγκεντρωθῇ στὴν πρώτη εὐνοϊκὴ εὐκαιρία. Καὶ αὐτὸ ἦταν τὸ βαθύτερο αἶτιο ποὺ τὸν ἔσπρωχνε ἀπὸ μέσα του νὰ βρῇ ἓνα πρόσχημα. Καὶ τὸ πρόσχημα δὲν ἄργησε νὰ βρεθῇ⁶⁸. Βρέθηκε ἀπὸ ἓνα πρόσωπο πολὺ δυνατὸ καὶ πολὺ θελκτικόν, τὴν ἀνεψιὰ τοῦ τέως αὐτοκράτορα, κόρη τοῦ μακαρίτη ἀδελφοῦ του Ἰωάννη (δ') Μ.Κ., τὴ Θεοδώρα Μ.Κ., ποὺ ἀπ' τὸ 1458 στὸ πλευρὸ τοῦ ἀντρός της Uzun Hasan κοσμοῦσε τὸν αὐτοκρατορικὸ θρόνο τῆς Περσίας καὶ ποὺ κάποιος τὴ χαραχτήρισε ὡς «τὴν πιὸ διάσημη ἴσως προσωπικότητα τῆς ἱστορίας τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζούντας»⁶⁹. Ἄν ὁ χαραχτηρισμὸς αὐτὸς θεωρηθῇ ὑπερβολικὸς, δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ διαφωνήσῃ πὼς αὐτὴ μὲ τὴ σύντονη δραστηριότητά της, ἔψαλε τὸ κύκνειο πολιτικὸ ἄσμα τῆς τόσο συμπαθοῦς αὐτῆς αὐτοκρατορίας, κλείνοντας τὴν ἱστορία της. Αὐτὴ ἡ Μεγαλοκομνηνὴ πριγκίπισσα ποὺ μὲ τὴν ξακουστὴ σὲ ὅλη τὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ Δύση ὁμορφιά της καὶ τὰ ἔξοχα χαρίσματά της, στάθηκε ἡ πιὸ ἀγαπημένη ἀπ' τὶς συζύγους τοῦ Uzun, ἐπηρεάζε μπορεῖ κανεὶς νὰ πῇ βαθιὰ τὸν ἄντρα της, καὶ αὐτὴ ἡ ροπὴ κράτησε γιὰ πολλὰ χρόνια μέχρι τὸ 1473, ποὺ λόγω τοῦ προβλήματος τῆς διαδοχῆς τοῦ Uzun ἔ-

66. Γ. Ἀμιρούτζης Βησσαρίωνι, PG 161, στ. 723· ἔκδ. Ὁδ. Λαμπρίδη, Ἀρχεῖον Πόντου 17 (1952), σ. 45.

67. Χαλκοκονδύλης, σ. 494.

68. E. Janssens, Trébizonde, ἐνθ' ἀνωτ. (ὑποσ. 12), σ. 161.

69. M. Kuršanskis, Théodora, fille de Jean IV, Ἀρχεῖον Πόντου 34 (1977-78), σ. 77.

πεσε σὲ δυσμένεια⁷⁰. Ὄταν ὁ ἄντρας τῆς δὲν μπόρεσε δυναμικὰ νὰ ἐμποδίσει τὸ Μεχμέτ II ἀπ' τὸ νὰ στραφῇ κατὰ τῆς Τραπεζούντας —μέσα στὰ ἄλλα δὲν ἤθελε νὰ παρουσιαστῇ στοὺς ὑπηκόους του ὡς ἕνας ὑπερασπιστῆς τῶν χριστιανῶν— χάρη στὴ δική τῆς ροπὴ εἶναι ποὺ στάλθηκε κοντὰ στὸ Μεχμέτ II ὡς πρέσβειρα ἢ πεθερὰ τῆς, ἢ μητέρα τοῦ Uzun, ἢ Sara Hatun, ποὺ διακρινόταν γιὰ τὸ διπλωματικὸ τῆς δαιμόνιο⁷¹. Ὁ δικός μας Χαλκοκονδύλης παραθέτει τὸν εὐστροφο λόγο ποὺ ἀπηύθυνε στὸ Μεχμέτ II, ἀλλὰ δὲν πέτυχε ἀπ' αὐτὸν τίποτε, μόνο ποὺ ἄκουσε ὠραῖα λόγια. Οἱ «σπονδῆς» ποὺ ἔκλεισε ἡ Sara μὲ τὸν «βασιλέα» (τὸν Μεχμέτ II) δὲν ἦταν παρὰ ἡ καταδίκη τῆς Τραπεζούντας⁷². Μὲ ὅλα αὐτὰ ὁ σουλτάνος, καθόλου δὲ ξεγελάστηκε ἀπ' τὴ διπλωματία τῆς Sara Hatun. Ἦξερε καλὰ τὰ αἰσθήματα ποὺ ἔτρεφε ἀπέναντί του ὁ Χασάν ὁ Μακρὸς, ὁ κατὰ πέντε χρόνια μεγαλύτερός του στὴν ἡλικία, ποὺ πέτυχε μέσα σὲ λίγα χρόνια νὰ μεταβάλῃ τὸ πριγκιπάτο του, αὐτὸ τῶν Ἀσπροπροβατάδων τῆς Ἀνατολίας, σὲ μιὰ μεγάλη ἱρανικὴ αὐτοκρατορία· ἦταν ἕνας θανάσιμος ἐχθρὸς καὶ ἀντίπαλος, καὶ πάνω σ' αὐτὸ πολὺ φοβόταν τὴ ροπὴ ποὺ εἶχε πάνω του ἡ ὠραία γυναίκα του Θεοδώρα Μ.Κ. «Κάθε σχέση τοῦ Δαβίδ Μ.Κ. μὲ τὸν Χασάν ἢ τὴ Θεοδώρα, φαινόταν στὰ μάτια τοῦ σουλτάνου ὡς μιὰ συνωμοσία κατὰ τοῦ προσώπου του, ποὺ δὲν εἶχε ἄλλη ποινὴ παρὰ τὴ θανάτωσιν»⁷³. Μιὰ μέρα ὁ Δαβίδ στὸ ἀγρόχτημά του τοῦ Στρυμόνα, ἔλαβε μιὰ ἐπιστολὴ ἀπ' τὴν ἀνεψιά του Θεοδώρα Μ.Κ., ποὺ μὲ αὐτὴ τοῦ ζητοῦσε νὰ στείλῃ κοντὰ τῆς ἢ ἕνα ἀπ' τοὺς γιούς του ἢ τὸν ἀνεψιὸ του, ἐπίσης πρωτεξάδελφό τῆς ὅπως καὶ οἱ γιοὶ τοῦ Δαβίδ, τὸν Ἀλέξιον Μ.Κ., ποὺ εἶχε γεννηθῇ στὴ Μυτιλήνη, τὸ γιὸ τοῦ μακαρίτη θείου τῆς Ἀλέξανδρου (Σκαντάρου) Μ.Κ.⁷⁴. Τὰ γράμματα αὐτά, ἀν πραγματικὰ στάλθηκαν ἀπ' τὴ Θεοδώρα Μ.Κ.⁷⁵, τὰ παράλαβε ὁ τέως πρωτοβεστιάριος τῆς αὐλῆς τῆς Τραπεζούντας Γεώργιος Ἀμιρουτζής⁷⁶

70. *M. Kuršanskis*, Théodora, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 85-7.

71. *M. Kuršanskis*, Théodora, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 82.

72. *Χαλκοκονδύλης*, σ. 491-93.

73. *E. Janssens*, Trébizonde, ἐνθ' ἄνωτ. (ὑποσ. 12), σ. 161.

74. *Χαλκοκονδύλης*, σ. 497. Γιατί ὅμως ἡ Θεοδώρα Μ.Κ. ζήτησε ἕνα ἀπ' τοὺς πρωτεξάδελφους τῆς, γιούς τῶν θείων τῆς Ἀλέξανδρου καὶ Δαβίδ, καὶ ὄχι τὸν ἀδελφὸ τῆς Ἀλέξιον (ε'), τὸ γιὸ τοῦ Ἰωάννη (δ'); Ἀπλούστατα, γιατί ἀδελφὸ δὲν εἶχε. Ὁ φερόμενος ὡς ἀδελφός τῆς Ἀλέξιος (ε') Μ.Κ., δὲν εἶναι ἄλλος ἀπ' τὸν πρωτεξάδελφό τῆς Ἀλέξιο, τὸ γιὸ τοῦ θείου τῆς Ἀλέξανδρου (Σκαντάρου).

75. Ἄλλοι μᾶς λένε, καὶ μέσα σ' αὐτοὺς καὶ ὁ *Th. Spanduginio*, ἐνθ' ἄνωτ. (ὑποσ. 42), πὼς ὁ ἴδιος ὁ Μεχμέτ II πρόσταξε νὰ γραφτῇ καὶ νὰ σταλῇ ἡ ἐπιστολὴ γιὰ νὰ βρῇ ἕνα πρόσχημα πρὸς ἐξόντωση τῆς γενιᾶς τῶν Κομνηνῶν.

76. Ἀλλὰ πῶς παρέλαβε τὰ γράμματα; Τὰ ἀπέσπασε ἀπ' τὰ χέρια τοῦ Δαβίδ ἢ

καὶ τὰ παράδωσε στὸ σουλτάνο Μεχμέτ II, ὅχι μὲ κακὴ πρόθεση, «ἐπὶ τρόπῳ τᾶλλα ἀγαθῷ», γιὰ νὰ μὴ παρουσιαστῇ ὁ τέως πρωτοβεστιάριος στὰ μάτια τοῦ σουλτάνου καὶ τοῦ ξαδέλφου του Μαχμούτ πασᾶ ὡς συμμέτοχος τῆς εὐθύνης: πὼς ἐνῶ ἔλαβε γνώση τῆς ἐπιστολῆς, αὐτὸς τὸ ἀπέκρυψε· «καὶ αὐτὸ ἦταν ποὺ τὸν ἔκανε νὰ δώσῃ τὸ χαρτί στὸ μεγάλο ἀφέντη»⁷⁷. Τὰ γράμματα αὐτά, θέλουν νὰ ποῦν, ἐνίσχυσαν τὶς ὑπόνοιες τοῦ σουλτάνου⁷⁸ πὼς ὁ τέως βασιλέας Δαβίδ Μ.Κ. ἐξακολουθοῦσε νὰ βρίσκεται σὲ μυστικὲς συνεννοήσεις μὲ τὴν ἀνεψιά του Θεοδώρα Μ.Κ. καὶ τὸν ἄντρα της Χασάν τὸ Μακρὸ καὶ πὼς ὑποκινοῦσε τὸν τελευταῖο σὲ πόλεμο ἐναντίον του, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ ὁ Δαβίδ τὴν ἀπελευθέρωσή του καὶ τὴν ἀνόρθωση τῆς βασιλείας του⁷⁹. Ἀπὸ διπλωματικὴ ἄποψη ὁ Μεχμέτ II εἶχε λυμένα τὰ χέρια ἀπέναντι τοῦ Χασάν τοῦ Μακροῦ καὶ τῆς Βενετίας, ἀφοῦ αὐτὲς οἱ δυνάμεις σὲ συνεννόησιν μὲ τὸ σουλτάνο τῆς Καραμανίας ἐτοιμάζονταν γιὰ ἓνα πόλεμο ἐναντίον του⁸⁰. Ἔτσι, κατὰ διαταγὴ τοῦ σουλτάνου, στίς 26 τοῦ Μάρτη τοῦ 1463, μέρα πικροῦ Σαββάτου, ὁ Δαβίδ Μ.Κ. πιάστηκε, δέθηκε μὲ σίδερα καὶ ρίχτηκε, μαζὶ μὲ τοὺς δυὸ γιούς του Βασίλειο Μ.Κ. καὶ Μανουὴλ Μ.Κ., σ' ἓνα πύργο τῆς Ἀδριανούπολης, ὅπου μεταφέρθηκαν καὶ ὁ τρίτος γιὸς του Γεώργιος Μ.Κ. καὶ ὁ ἀνεψιὸς του Ἀλέξιος Μ.Κ., γιὸς τοῦ ἀδελφοῦ του Ἀλέξανδρου (Σκαντάριου) Μ.Κ., οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἐξιλαμιστῇ⁸¹.

τὰ ὑπεξαίρεσε; Ἡ ὁ πληροφοριοδότης θὰ θέλῃ νὰ πῇ πὼς κατὰ τύχην ἔπεσαν στὴν ἀντίληψή του κατὰ κάποια μετάβασή του στὸν ἄλλοτε κύριό του; Βλ. καὶ τὶς ἐπιφυλάξεις πᾶν ὅσον αὐτὸ τοῦ Ν. Τωμαδάκη, Ἐτούρκευσεν ὁ Γεώργιος Ἀμιρούτζης, ΕΕΒΣ 18 (1948), σ. 115, καθὼς τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Χαλκοκονδύλη ποὺ ἀναφέρεται στὴν ὑπόθεση εἶναι νόθο. Βλ. μνηστὴ τοῦ κεϊμένου ἀμέσως κατωτέρω· γιὰ τὴ νοθεία, βλ. ἀνωτέρω, ὑποσ. 6.

77. Χαλκοκονδύλης, σ. 497-98.

78. Χαλκοκονδύλης, σ. 498.

79. Χρυσάνθος, Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζούντος, σ. 521.

80. M. Kuršanskis, Théodora, ἐνθ' ἄνωτ. (ὑποσ. 69), σ. 83.

81. Ἀπ' τὶς «Σημειώσεις» τῶν χειρογράφων 8 Χάλκης-Κωνσταντινούπολης καὶ 52 Λονδίνου ποὺ ἀνωτέρω (ὑποσ. 31 καὶ 32) ἀναφέρθηκαν καὶ ποὺ γράφτηκαν ἀμέσως μετὰ τὴ θανάτωση τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν, σαφῶς προκύπτει πὼς πιάστηκαν (26.III. 1463) καὶ θανατώθηκαν (1.XI.1463) ὁ Δαβίδ, οἱ τρεῖς γιοὶ του καὶ ὁ ἀνεψιὸς του Ἀλέξιος, ὁ γιὸς τοῦ Ἀλέξανδρου (Σκαντάριου). Σύμφωνα πρὸς τὶς «Σημειώσεις» εἶναι καὶ ὁ Χαλκοκονδύλης, σ. 498, ποὺ λέει: «καὶ αὐτοὺς συλλαβὼν τὸν τε Δαβὶδ βασιλέα καὶ τοὺς υἱοὺς αὐτοῦ σὺν τῷ ἀνεψίῳ καθεῖρε... οὐ πολλῷ ὕστερον ἀπαγαγὼν ἐς Βυζάντιον διεχρήσατο». Μὲ τὴ λ. «ἀνεψιὸς» ὁ Χαλκοκονδύλης ἐννοεῖ τὸν Ἀλέξιον τοῦ Ἀλέξανδρου, «τὸν ἐκ Μυτιλήνης» (=ποὺ γεννήθηκε στὴ Μυτιλήνη), ὅπως μὲ αὐτὴ τὴν ἔκφραση ἀναφέρεται στὴν προηγούμενη σ. 497 τοῦ (Ψευδο)Χαλκοκονδύλη. Παρὰ τὴ συμφωνία «Σημειώσεων» καὶ Χαλκοκονδύλη, νεώτεροι συγγραφεῖς δέχονται πὼς ὁ Ἀλέξιος Μ.Κ., ὁ γιὸς τοῦ Ἀλέξανδρου, καὶ ἡ μητέρα του Μαρία Γατελούζαινα «βρῆκαν χάριν κοντὰ στὸ

Γιὰ τὸν Ἀλέξιον, γιὸν τοῦ Ἰωάννη (δ') Μ.Κ. δὲ γίνεται καθόλου λόγος, γιατί εἶναι πρόσωπο ἀνύπαρχτο⁸².

σουλτάνοι καὶ διασώθηκαν, καὶ οἱ δυὸ χάρις στὴν ὁμορφίᾳ τους», βλ. *Χρῦσανθος*, Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζούντας, σ. 522· *V. Minorsky*, *La Perse au XVe siècle entre la Turquie et Venise, Études iraniennes et de l'art persan*, 8 (1933), σ. 13· *F. Babinger*, *Mahomet II le Conquérant*, Paris 1954, σ. 365-66· *W. Miller*, *The Gattilujy*, BZ 22 (1913), σ. 442, ἑλλην. μετάφρ., *Λεσβιακά* 5 (1966), σ. 105· [*Ὁδ. Λαμψίδης*] εἰς Ἱστορίαν Ἑλλην. Ἔθνους, τ. 10ος (1974), σ. 183-84· *E. Janssens*, *Trebizonde, ἐνθ' ἀνωτ.* (ὑποσ. 12), σ. 164· *Mon. Hung. Hist.*, τ. V, σ. 239, εἰς *N. Jorga*, *Gesch. Osman. Reich.*, τ. II, σ. 164. Σὲ συνέχεια οἱ ἀνωτέρω διαπρεπεῖς ἱστορικοὶ διηγοῦνται πὺς ὁ Ἀλέξιος Μ.Κ., ὁ γιὸς τοῦ Ἀλέξανδρου, ποὺ διασώθηκε, πέτυχε νὰ ξεφύγῃ ἀπ' τὰ χέρια τῶν Τούρκων καὶ νὰ καταφύγῃ στὴν πρωτεξαδέλφη του Θεοδώρα Μ.Κ., κόρη τοῦ Ἰωάννη (δ') Μ.Κ. καὶ σύζυγο τοῦ *Uzun Hasan*. Ὅταν αὐτὸς ὀργάνωσε μιὰ ἐκστρατεία ἐναντίον τοῦ *Μεχμέτ II*, ἔβαλε ἐπικεφαλῆς τὸν πρωτεξαδέλφου τῆς γυναίκας του καὶ ἀνεψιὸ τοῦ τελευταίου αὐτοκράτορα τῆς Τραπεζούντας *Δαβίδ Μ.Κ.*, τὸν Ἀλέξιον Μ.Κ., ὁ ὁποῖος τὸ Μάη τοῦ 1472 ἔκανε μιὰ ἐπίθεση γιὰ ἀπελευθέρωση τῆς Τραπεζούντας ἀπ' τὸν τουρκικὸ ζυγὸ, ἀλλὰ ἡ προσπάθειά του ἀπέτυχε ἐξαιτίας τῆς ἐπέμβασης κάποιας ναυτικῆς δύναμης τοῦ *Μεχμέτ II*, βλ. *Χρῦσανθος*, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 536 καὶ 538· *Minorsky*, *Babinger*, *Miller*, *Λαμψίδης*, *Janssens*, *Jorga*, ἐνθ' ἀνωτ. Ὅλα αὐτὰ εἶναι λαθασμένα, καθὼς ἀνασταίνουν ἓνα νεκρὸ. Στὴν ἐκστρατεία τοῦ 1472 προΐστατο ἡ Θεοδώρα Μ.Κ., σύζυγος τοῦ *Uzun Hasan*, ἀνεψιοῦ ἐξ ἀγχιστείας τοῦ *Δαβίδ Μ.Κ.*, βλ. *Malpiero*, *Annali Veneti*, Florence 1843, σ. 70, 79-80, πρβλ. *M. Kuršanskis*, *Théodora*, Ἀρχεῖον Πόντου 34 (1977-78), σ. 84, ὑποσ. 2, καὶ ἀπὸ δῶ ἴσως ἡ παρεξήγηση τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν πὺς προΐστατο κάποιος ἐξ αἱματος ἀνεψιὸς τοῦ *Δαβίδ Μ.Κ.* καὶ πὺς αὐτὸς ἦταν δῆθεν ὁ Ἀλέξιος, ὁ γιὸς τοῦ Ἀλέξανδρου. Κοντὰ στὰ ἀνωτέρω μπορούμε νὰ προσθέσουμε πὺς οἱ Ἱταλοὶ πρεσβευτὲς καὶ ταξιδιώτες ποὺ εἶδαν στὸ *Tabriz* τὸν *Uzun Hasan* καὶ τὴ Θεοδώρα Μ.Κ., ὁ *Caterino Zeno* κατὰ τὰ τέλη τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1472, ὁ *G. M. Angiolello* καὶ ὁ Ἀνώνυμος Ἐμπορος, βλ. *Travels to Tana and Persia*· *Hakluyt Society*, London 1873, 2ον μέρος, σ. 42-43, 73-74, 146, 178-79, 183 κέξ., δὲν ἀναφέρουν κοντὰ σ' αὐτοὺς τὴν παρουσία ἐνὸς ξαδέλφου τῆς Θεοδώρας, ὅπως τοῦ Ἀλέξιου, γιοῦ τοῦ Ἀλέξανδρου.

82. Ὁ Ψευδο-Χαλκοκονδύλης, σ. 494, γράφει: Τὸ δὲ ἐντεῦθεν ἤδη ἐπορεύετο (ὁ *Μεχμέτ II*) ἐπὶ Τραπεζοῦντα καὶ κατὰ βασιλείῳ *Δαβίδ*, ὃς τελευταῖος τοῦ βασιλέως τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Ἰωάννου, καὶ καταλειφθέντος αὐτῷ ἐγγόνου ἐνός, ἐπαγόμενος τοὺς *Καβατζιτιανούς* ἄρχοντας... κατέσχε τὴν βασιλείαν καὶ ἐβασίλευεν, ἀδίκησας τὸν ἀνεψιὸν αὐτοῦ τετραετῇ ὄντα. Αὐτὸς ὁ «ἐγγονος» τοῦ Ἰωάννη (δ') δὲν εἶναι ὁ γιὸς του, ὅπως δέχεται ἡ παράδοση, ἀλλὰ ὁ ἀνεψιὸς τοῦ Ἰωάννη (δ') καὶ γιὸς τοῦ Ἀλέξανδρου (*Σκαντάριου*). Φαίνεται πὺς ὁ Ἰωάννης (δ') μετὰ τὴ συμφιλίωσίν του μετὰ τὸν ἀδελφὸ του Ἀλέξανδρο, τὸν προσέλαβε ὡς συμβασιλέα, ἀλλὰ ὁ Ἀλέξανδρος δὲν ἐπέζησε, κ' ἔτσι ὁ Ἰωάννης (δ'), μὴ ἔχοντας ἀρσενικὸ παιδί, ὀνόμασε διάδοχον, τὸ γιὸ τοῦ συμβασιλέα του Ἀλέξανδρου, τὸν Ἀλέξιον (ε'). Μετὰ τὸ θάνατον τοῦ Ἰωάννη (δ'), ὁ τρίτος ἀδελφὸς καὶ θεῖος τοῦ *Δαβίδ*, ἔχοντας στὸ πλευρὸν του τὴν ἰσχυρὴ γενιά τῶν *Καβατζιτιανῶν* τῆς *Χαλδίας*, κατέλαβε τὴ βασιλείαν καὶ ἐβασίλευσε σὲ βάρος τοῦ ἀνεψιοῦ του. Κατὰ τὴν κατάληψιν τῆς Τραπεζούντας, ποὺ ἦταν 7 χρόνων —«νῆπιον ὄντα» κατὰ τὸ κείμενον— τὸν πῆρε κοντὰ του «ὁ κρατῶν» (=ὁ *Μεχμέτ II*), καὶ αὐτὸ, σύμφωνα πάλι μετὰ τὸν *Χαλκοκονδύλη*, σ. 497, ὁ ὁποῖος (*Χαλ-*

Μετὰ λίγους μῆνες ὅλοι μεταφέρθηκαν στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ κλείστηκαν σ' ἓνα ὁχυρωμένο κτίσμα, τὸ Ἑπταπύργιο, στὰ νοτιοδυτικὰ τῶν

κοκονδύλης) δὲν ἀναφέρει, σ. 498, τὸ γιὸ τοῦ Ἰωάννη (δ'), ἀνάμεσα στοὺς Κομνηνοὺς πρίγκηπες ποὺ πιάστηκαν καὶ σὲ λίγο θανατώθηκαν· ἐκεῖ ἀναφέρονται ὁ Δαβίδ, οἱ γιοὶ του καὶ ὁ ἀνεψιός του Ἀλέξιος, ὁ γιὸς τοῦ Ἀλέξανδρου· βλ. τὴν προηγούμενη ὑποσ. 81. Ἀπ' τὴν ἄλλη μεριά, ὅταν ἡ Θεοδώρα Μ.Κ., ἡ σύζυγος τοῦ Χασάν τοῦ Μακροῦ παρουσιάζεται (ἀπ' τὸν Χαλκοκονδύλη) νὰ ζητῇ ἀπ' τὸ θεῖο τῆς Δαβίδ νὰ σταλῇ κοντά τῆς ἑνᾶς ἀπ' τοὺς νεαροὺς Μεγάλους Κομνηνοὺς, δὲ ζητεῖ τὸν δῆθεν ἀδελφό τῆς Ἀλέξιο, ὅπως θὰ ἦταν φυσικό, ἀλλὰ ἓνα ἀπ' τοὺς ξαδέλφους τῆς ἢ γιὸ τοῦ Δαβίδ ἢ τὸν Ἀλέξιον τοῦ Ἀλέξανδρου, βλ. ἀνωτέρω ὑποσ. 74. Κατὰ παράδοση σύμπτωση καὶ στὶς «Σημειώσεις» (Ἐνθυμίσεις) τῶν χειρογράφων Χάλκης-Κωνσταντινούπολης (ὑποσ. 31) καὶ Λονδίνου (ὑποσ. 32) δὲ γίνεται, κατὰ τὴ δική μου ἀντίληψη, ρητὴ τοῦλάχιστον μνεῖα «κρατισμοῦ» καὶ ἐκτέλεσης τοῦ Ἀλέξiou (ε') Μ.Κ. Ἀντίθετη ἄποψη ἔχει ὁ *M. Kuršanskis*, *Grands Comnènes et Princes Géorgiens*, ἐνθ' ἄνωτ. (ὑποσ. 16), σ. 126, ὑποσ. 80, ποὺ γράφει: *Chalcocondyles declare que Mehmed II garda Georges, le plus jeune des enfants de David, auprès de lui, et que Georges se convertit à l'Islam. En revanche, nous lisons dans le Ms 52, cité ci-dessus, que Georges, ainsi que son cousin Alexis, fils d'Alexandre Grand Comnène, furent convertis à l'Islam au moment de l'arrestation de David à Andrianople, le 26 mars 1463. Alexis abjura au moment de mourir, et David fut exécuté, «ainsi que les cinq autres», le 1er novembre suivant. Ces «cinq autres» devaient être les trois fils de David, le fils d'Alexandre Comnène et le fils de Jean IV. La référence à l'abjuration d'Alexis nous vient, en effet, de ses «gardiens musulmans». Il ne semble pas y avoir eu, par conséquent, de Grand Comnène survivant. Μία προσεχτικὴ ὁμως ἀνάγνωση τῆς ἐνθύμησης τοῦ ὑπ. ἀριθ. 52 χειρογράφου τοῦ Λονδίνου (βλ. ὑποσ. 32) δὲ μᾶς ὁδηγεῖ στὸ ἀνωτέρω συμπέρασμα. Ἀφήνοντας κατὰ μέρος τὴν ἐρώτηση τοῦ Powell: «Davids fünf andere Söhne?» ποὺ δείχνει πὼς κι αὐτὸς δὲν κατάλαβε τὸ κείμενο, πιάνομε τὸ συμπέρασμα τοῦ Kuršanskis· α) Ἀπ' τὴν ἐνθύμηση δὲν προκύπτει πὼς ὁ νεώτερος ἀπ' τοὺς γιούς τοῦ Δαβίδ, ὁ Γεώργιος Μ.Κ., ὅπως καὶ ὁ ξαδέλφος του Ἀλέξιος τοῦ Ἀλέξανδρου, ἔγιναν μουσουλμάνοι τὴν ὥρα τῆς σύλληψης τοῦ Δαβίδ στὴν Ἀδριανούπολη στὶς 26.III.1463. Τὸ «ὕστερον (ἀντὶ ἴσως νὰ γραφῇ: πρότερον) χρηματίσαντι», δὲν ἔχει αὐτὴ τὴν ἔννοια· ἔχει τὴν ἔννοια: «ποὺ κάποτε χρημάτισε μουσουλμάνος»· β) «καὶ εἰσήνεγκαν αὐτοὺς καὶ τοὺς ε'» (=πέντε), καὶ ὅχι καὶ «τοὺς ἄλλους πέντε» («les cinq autres») κατὰ Kuršanskis, δὲν ἐννοεῖ ἄλλους παρὰ τὸν Δαβίδ Μ.Κ., τοὺς τρεῖς γιούς του καὶ τὸν ἀνεψιό του Ἀλέξιον, τὸν γιόν τοῦ Ἀλέξανδρου. Αὐτὸ εἶναι μὲ ἀκρίβεια τὸ γράμμα τῶν πηγῶν, τῶν «Σημειώσεων» (Ἐνθυμήσεων) καὶ Χαλκοκονδύλη. Ἐκ τῶν ὕστερων ὁμως ὁ *M. Kuršanskis*, *La descendance d'Alexis IV*, REB 37 (1979), σ. 239-247, ἀναίρεσε τὴν πιδὶ πάνω γνώμη του· σ. 240 γράφει: Ὁ Ἰωάννης (δ') δὲν εἶχε γιό· ἡ ὅλη ἱστορία περὶ γιοῦ του ὀφείλεται σὲ κακὴ ἐρμηνεία τοῦ κειμένου τοῦ Χαλκοκονδύλη ἢ ἐκείνου ποὺ παρεμβλήθηκε στὸ κείμενό του. Ὁ Ἀλέξιος (ε'), τὸν ὁποῖον ὁ Δαβίδ ἀπομάκρυνε τοῦ θρόνου εἶναι γιὸς τοῦ Ἀλέξανδρου (τοῦ Σκαντάριου, κατὰ τὴν τουρκικὴ ἀπόδοση τοῦ ὀνόματος). Καὶ σ. 243 ὁ Kuršanskis γράφει: Τὸ 1461 ὁ Μεχμέτ II ἔφερε στὸ παλάτι του «τὸν παῖδα ἔγγονον τοῦ πρότερου βασιλέως», τὸ διάδοχο (Ψευδο-Χαλκοκονδύλης, σ. 497). Γιὰ τοὺς συγγραφεῖς ποὺ δέχονται τὴν ὑπόθεσιν τῆς ὑπαρξῆς ἑνὸς γιοῦ τοῦ Ἰωάννη (δ'), αὐτὴ ἡ φράση εἶναι ἴσως μιὰ ἀπόδειξη τῆς ὑπαρξῆς*

δυτικῶν τειχῶν, πού ἀκόμη σήμερα φέρει τὸ ὄνομα Yedi-Kulé (Γεντί-Κουλέ), καὶ τὴν 1η τοῦ Νοέμβρη τοῦ 1463, μέρα ἀποφράδα Τρίτη, ἐκτελέστηκαν διὰ σφαγῆς, «διὰ ξίφους»⁸³. Αὐτοὶ ἦσαν οἱ τελευταῖοι Μεγάλοι Κομνηνοὶ τῆς Τραπεζούντας⁸⁴, κι ἂν ἐξαίρεση κανεῖς ἓνα κλάδο τῶν Κομνηνῶν ἀπὸ νοθείας», οἱ τελευταῖοι γνήσιοι ἀπόγονοι τοῦ μεγάλου καὶ ἐνδοξοῦ οἴκου τῶν Κομνηνῶν πού μέσα σὲ ἑξὶ αἰῶνες (μέσα τοῦ 1' αἰ. - μέσα τοῦ 16' αἰ.) ἔδωσαν ἄντρες καὶ γυναῖκες πού διακρίθηκαν σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος, σ' αὐτοὺς τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς διπλωματίας, τοῦ πολέμου, τῶν γραμμάτων καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, τῆς ἐξυγίανσης τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας καὶ τῆς φιλανθρωπίας.

του. Ἐμεῖς νομίζομε πῶς αὐτὸς «ὁ διάδοχος, ὁ γιὸς τοῦ προηγουμένου αὐτοκράτορα», καὶ ὁ Ἀλέξιος, ὁ γιὸς τοῦ Σκανταρίου, εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο. Ἀναφέρει ἐπειτα τὸ γνωστὸ αἶτημα τῆς Θεοδώρας Μ.Κ., συζύγου τοῦ Uzun Hasan, γνήσιο ἢ πλαστό, πρὸς τὸ θεῖο της Δαβίδ Μ.Κ. γιὰ νὰ τῆς στείλῃ ἓνα ἀπ' τοὺς γιούς του ἢ τὸν Ἀλέξιο (τοῦ Σκανταρίου) τὸν ἀνεψιὸ του. Δὲ ζητεῖ τὸν ἀνύπαρχτο ἀδελφὸ της (βλ. ὑποσ. 74). Καὶ καταλήγει ὁ Kursanskis, σ. 244: 'Ο Ἰωάννης (8') μὴ ἔχοντας γιό, συνταιρίστηκε στὴ βασιλεῖα τὸν Ἀλέξανδρο (Σκαντάριο). Μετὰ τὸ θάνατο αὐτοῦ τοῦ τελευταίου, εἶναι ὁ γιὸς τοῦ Ἀλέξιος αὐτὸς πού ὀνομάστηκε διάδοχος τοῦ στέμματος κλπ.

83. Βλ. ἀνωτ. ὑποσ. 31, 32, 81 καὶ 82.

84. Οἱ διάφοροι πού στὴν Ἑλλάδα καὶ ἄλλοι φέρουν τὸ ἐπίθετο Κομνηνός, καθὼς καὶ Εὐρωπαῖοι πρίγκιπες καὶ τυχοδιῶχτες, δὲν ἔχουν νὰ ἐπιδείξουν καμιά ἐπίσημη ἀπόδειξη τῆς καταγωγῆς τους ἀπ' τὸν αὐτοκρατορικὸ οἶκο τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς Τραπεζούντας. Ὁ λεγόμενος Νικηφόρος «Κομνηνός», ὁ δῆθεν γιὸς τοῦ Δαβίδ Μ.Κ. πού διασώθηκε ἀπ' τὴ σφαγὴ καὶ κατέφυγε στὴ Μάνη, βλ. καὶ αὐτὸ ἀκόμη τὸ βιβλίο τοῦ *E. Janssens*, *Trebizonde*, ἐνθ' ἀνωτ. (ὑποσ. 12), σ. 168, δὲν ἦταν ἴσως παρὰ ἓνα Τραπεζούντιος εὐγενῆς πού ἔκανε μιὰ πλαστοπροσωπία. Τὰ περιεχόμενα τῶν δυὸ παλιῶν ἔργων πού πᾶνε νὰ στρεῖξουν κάτω τέτοιο, τοῦ *Λημήτριου Στεφανόπολι Κομνηνοῦ*, *Précis historique de la maison impériale des Comnènes*, Amsterdam 1784, καὶ τοῦ *E. F. Baron Henin de Cuwillers*, *Coup d'œil historique et généalogique sur l'origine de la maison impériale des Comnène*, Venise 1798, εἶναι καθαρῶς φανταστικά, βλ. *F. Chalandon*, *Les Comnène*, τ. Ι, σ. 22, ὑποσ. 1, καὶ κυρίως *D. Polemis*, *The Dukai*, Glasgow 1968, σ. 134, ὑποσ. 1. Ἐπίσης φανταστικά εἶναι τὰ πρόσφατα βιβλία τοῦ *H. L. Rabino*, *Généalogie de la famille Stéphanopoli de Comnène en Morée et en Corse*, Le Cair 1937, καὶ *Ricardo Pano*, *Genealogia de la casa imperial Lascaris Comneno*, Tunja 1971. Καὶ ἀκόμη φανταστικὸ εἶναι τὸ βιβλίο τοῦ *Don Lorenzo Miniati*, *Le glorieae cadute* (ἡ πεσμένη δόξα) dell'antississima et augustissima familia Comnena, Venetia 1663.

VIII. Ὁ ἐκ νοθείας κλάδος τοῦ Ἰσαάκιου Κομνηνοῦ

Ἄν δὲν ἐπέζησα, τοῦ 1463 οἱ γιοὶ τῶν τελευταίων αὐτοκρατόρων τῆς Τραπεζούντας, Ἀλέξανδρου καὶ Δαβίδ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν, συνεχίστηκε καὶ μετὰ τὸ 1463 καὶ ἔσβησε τὸ 1719 ἕνας ἄλλος κλάδος τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν, ποὺ προῆλθε ἀπὸ κάποιον Ἰσαάκιον Κομνηνόν, «νόθον γιόν», καθὼς φαίνεται, τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Τραπεζούντας Βασιλείου Μ.Κ. (1332-1340)⁸⁵. Γιὸς τοῦ Ἰσαάκιου Κομνηνοῦ ὑπῆρξε ὁ Γεώργιος Κομνηνὸς ποὺ ἔλαβε τὸν τίτλο τοῦ πρωτοβεστιάριου τῆς αὐλῆς τῆς Τραπεζούντας ἀπ' τὸν πρωτεξάδελφό του Μανουήλ (γ') Μ.Κ. (1390-1417). Κατὰ σύμπτωση μαθαίνομε ἀπ' τὸν Ἰσπανὸ διπλωμάτη Don Ruy Gonzales de Clavijio πὼς ὁ πρωτοβεστιάριος τῆς αὐλῆς ἔγινε ἀφορμὴ μιᾶς σοβαρῆς διάστασης ἀνάμεσα στὸ Μανουήλ (γ') καὶ τὸ γιὸ καὶ συμβασιλέα του Ἀλέξιο (δ') Μ.Κ. (1417-1429), ποὺ εἶχε ἀγαναχτήσει γιὰ τὴ μεγάλη ἐπίδραση ποὺ εἶχε πάνω στὸν αὐτοκράτορα ὁ πρωτοβεστιάριος, «έναν ἀνθρωπος πολὺ χαμηλῆς καὶ ὑποπτῆς προέλευσης». Ἔτσι ὁ νεαρὸς συμβασιλέας κάλεσε τὴν ἀριστοκρατία σὲ ἀνταρσία, καὶ αὕτῃ ἡ ἐμφύλια σύρραξη δὲν ἐμποδίστηκε παρὰ ἀπ' τὴν ἐπέμβαση τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ὑπάσπιστῃ Χόρση ποὺ εἶχε ὀπαδοὺς καὶ φίλους καὶ στὶς δυὸ παρατάξεις⁸⁶. Γιὸς τοῦ πρωτοβεστιάριου Γεωργίου Κομνηνοῦ ὑπῆρξε ὁ Θεόδωρος Κομνηνός⁸⁷, δευτερο-

85. Κώδικας μητρόπολης Ἡρακλείας, ἔκδ. Ἀθ. Παπαδόπουλου-Κεραμέα, ΔΙΕΕΕ 2 (1885), σ. 669: «μεθ' ὧν (παλατιανῶν τοῦ Δαβίδ τῆς Τραπεζούντας) καὶ ὁ τιμωτάτος ἄρχων Θεόδωρος ὁ Κομνηνός, υἱὸς μὲν ὧν Γεωργίου πρωτοβεστιάριου τοῦ Κομνηνοῦ, ἐγγονὸς δὲ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ, καὶ ἀπέγγονος τοῦ αἰοιδίμου βασιλέως τῆς αὐτῆς Τραπεζούντος Βασιλείου Κομνηνοῦ». Χαρακτηρίζω τὸν Ἰσαάκιον Κομνηνόν ὡς νόθο γιὸ τοῦ Βασιλείου Μ.Κ., γιὰτὶ ὁ Μιχ. Πανάρετος, ἔκδ. Λαμπρόδη, σ. 65, δὲν ἀναφέρει παρὰ δυὸ γιουὺς τοῦ Βασιλείου Μ.Κ. πὼς ἐξορίστηκαν μαζὶ μὲ τὴ μητέρα τους Εἰρήνη τὴν Τραπεζουντίαν, τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1340, τὸν Ἀλέξιον καὶ τὸν Ἰωάννη (ποὺ ἀργότερα βασιλεύσε ὡς Ἀλέξιος γ' 1349-1390). Ἀρα ὁ Ἰσαάκιος Κομνηνὸς δὲν εἶχε γεννηθῇ οὔτε ἀπ' τὴν πρώτη σύζυγο τοῦ Βασιλείου Μ.Κ. Εἰρήνην Παλαιολογίαν, οὔτε ἀπ' τὴν Εἰρήνην τὴν Τραπεζουντίαν ποὺ μόλις στὶς 8.VII.1339 κατὰ κάποιον τρόπο νομιμοποιήθηκε, ἀν καὶ τὸ Οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο δὲν ἀναγνώρισε αὐτὸ τὸ γάμο· βλ. MM 1 (1860), σ. 199-201, καὶ Regestes, ἔκδ. J. Darrouzès, fasc. V (1977), ἀριθ. 2193-94. Ὁ Ἰσαάκιος Κομνηνὸς πρέπει νὰ γεννήθηκε ἀπὸ κάποια ἄλλη ἐρωμένη τοῦ Βασιλείου Μ.Κ., καὶ γι' αὐτὸ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Βασιλείου ὁ νόθος γιὸς του, ἔμεινε ἀκαταδίλωτος ἀπ' τὴν Εἰρήνη Παλαιολογίαν ποὺ ἐπικράτησε.

86. Ruy Gonzales de Clavijio, transl. C. A. Markham, London 1859, σ. 61. Ἦσως μποροῦμε νὰ ταυτίσωμε τὸν πρωτοβεστιάριον Γεωργίον Κομνηνόν τοῦ κώδικα Ἡρακλείας μὲ τὸν «πρωτοβεστιάριον» τοῦ Clavijio, ποὺ ἡ καταγωγή του ἦταν «ὑποπτῆ».

87. Βλ. ἄνωτ., ὑποσ. 85.

ξάδελφος τοῦ 'Αλέξιου (δ') Μ.Κ. καὶ θεῖος τῶν τελευταίων αὐτοκρατόρων 'Ιωάννη (δ'), 'Αλέξανδρου καὶ Δαβίδ. Καὶ πραγματικά ἀπ' τὸν Δούκα μαθαίνομε πὼς ὁ Δαβίδ Μ.Κ. κατὰ τὴν εἰσοδὸ τοῦ στὰ πλοῖα γιὰ νὰ τὸν πᾶνε στὴν Κωνσταντινούπολη, συνοδευόταν (ἀπ' τοὺς θεῖους καὶ ἀνεψιούς του, καὶ ἀπ' τοὺς ἄρχοντες καὶ εὐγενεῖς τοῦ παλατιοῦ)⁸⁸. Ἐκτὸς ἀπ' τὸ Θεόδωρο Κομνηνὸ κανένα ἄλλο θεῖο τοῦ Δαβίδ δὲ γνωρίζουμε. Ὁ πατέρας τοῦ 'Αλέξιου (δ') Μ.Κ. δὲν εἶχε ἀδελφούς⁸⁹. Ὁ Θεόδωρος Κομνηνὸς παντρεύτηκε τὴ Μαρία πού ἀνῆκε στὴ γνωστὴ μας ἀρχοντικὴ οἰκογένεια τῶν Καβαζιτῶν, καὶ ἀπ' αὐτὴ ἀπόχτησε ἓνα γιό, τὸν 'Ισαάκιο Κομνηνὸ. Ὁλη αὐτὴ ἡ οἰκογένεια ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἡράκλεια τῆς Θράκης, σύμφωνα μὲ πρόσκληση τοῦ μητροπολίτη Ἡρακλείας Μελετίου καὶ κατοίκησε στὶς 16 τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1480 στὸ «ὁσπῆτιον τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἀρχιστρατῆγων» πού ἦταν ἓνα κτίσμα τοῦ αἰοδιμου αὐτοκράτορα 'Αλέξιου (α') Κομνηνοῦ (1081-1118)⁹⁰. Ὁ 'Ισαάκιος Κομνηνὸς ἀπόχτησε κατὰ τὸ 1501/2 ἓνα γιό, τὸν Μανουὴλ Κομνηνὸ, καὶ ὁ Μανουὴλ τὸν Δαβίδ Κομνηνὸ καὶ ὁ Δαβίδ τὸν 'Ισαάκιον Κομνηνὸ πού τὸ 1604 παντρεύτηκε τὴν Μαρίαν Γλαβᾶ στὸ ναὸ τῶν Ἀρχιστρατῆγων⁹¹. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἔνωση γεννήθηκε ὁ Θεόδωρος Κομνηνὸς πού πέθανε νέος στὶς 17 τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 1637 καὶ θάφτηκε στὸ νάρθηκα τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων τῆς Ἡρακλείας. Ὁ Θεόδωρος Κομνηνὸς ἄφησε ἓνα γιό, τὸν 'Αλέξιο Κομνηνὸ, ὁ ὁποῖος στὶς 29 'Ιουνίου τοῦ 1656 χειροτονήθηκε πρεσβύτερος ἀπ' τὸ μητροπολίτη Ἡρακλείας Μεθόδιο (1656-1668) πού ἔγινε καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης (1668-1671). Ὁ 'Αλέξιος Κομνηνὸς ἐπονομάστηκε Μόλυβδος, γιὰτὶ βρέθηκε κάτω ἀπ' τὸ ὑπόγειο τῆς κατοικίας πού ἔμεναν, γεμάτο ἀπὸ μόλυβδο. Ὁ 'Αλέξιος Κομνηνὸς τὸ 1657 ἀπόχτησε ἓνα γιό, τὸν 'Ιωάννη Κομνηνὸ, πού βαπτίστηκε στὶς 16 τοῦ Γενάρη τοῦ 1658⁹². Ὁ 'Ιωάννης Κομνηνός, ὁ τελευταῖος τῶν Κομνηνῶν, ὑπῆρξε ἓνας ἀξιόλογος λόγιος, ἱατρὸς καὶ κληρικὸς, πού ἔκανε τίς σπουδές του στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν Ἰταλία, γνώστης, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, τῆς ἐλληνικῆς, λατινικῆς, ἰταλικῆς, ἐβραϊκῆς καὶ ἀρα-

88. Δούκας, ἔκδ. Bonn, σ. 343. Βλ. καὶ ἀνωτ., ὑποσ. 50.

89. Στις 19.VI.1382 ἡ Εὐδοκία τῆς Γεωργίας ἔδωσε στὸ Μανουὴλ (γ') Μ.Κ. ἓνα γιό πού ὀνομάστηκε Βασίλειος· βλ. *Πανάρετον*, σ. 80· ὁ Βασίλειος μὲ τὴν ἀνοδὸ του στὸ θρόνο πῆρε τὸ ὄνομα 'Αλέξιος (δ') Μ.Κ., βλ. *M. Kuršanskis, Grands Comnènes et Princes Géorgiens*, ἔνθ' ἀνωτ. (ὑποσ. 16), σ. 119.

90. Κώδικας μητρόπολης Ἡρακλείας, ἔνθ' ἀνωτ. (ὑποσ. 85), σ. 669-70.

91. Κώδικας μητρόπολης Ἡρακλείας, ἔνθ' ἀνωτ. (ὑποσ. 85), σ. 670.

92. Κώδικας μητρόπολης Ἡρακλείας, ἔνθ' ἀνωτ. (ὑποσ. 85), σ. 670-71.

βικῆς γλώσσας⁹³. Στὸ Βουκουρέστι χρημάτισε καθηγητὴς καὶ ἀρχίατρος τοῦ ἡγεμόνα Κωνσταντίνου Βασσάρaba, καὶ ἀργότερα προχειρίστηκε σὲ μητροπολίτη Δρύστρας καὶ πέθανε στὸ Βουκουρέστι τὸ 1719⁹⁴. Ἔχει γράψει: Προσκυνητάριον τοῦ ἁγίου Ὁρους⁹⁵, ἔμμετρα καὶ ἄλλα⁹⁶, Βίον τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη (Ζ') Καντακουζηνοῦ⁹⁷, μετάφραση ἀπ' τὴ λατινικὴ τοῦ ἔργου «περὶ τῶν τεσσάρων τοῦ ἀνθρώπου ἐσχάτων»⁹⁸, ἐπιστολὲς πρὸς Χρῦσανθον Νοταρᾶν⁹⁹, Νικόλαον Μαυροκορδάτον κ.ἄ., καθὼς ἔχομε καὶ ἐπιστολὲς τοῦ Μαυροκορδάτου πρὸς τὸν Δρύστρας Ἱερόθεον ποῦ ἀπ' αὐτὲς φαίνεται ἡ ἐκτίμησή του πρὸς τὸν παραλήπτη¹⁰⁰. Ἐπίσης ἔχομε καὶ ἐπιστολὴ τοῦ Ἰωάννη Κομνηνοῦ, ὡς λαϊκοῦ, πρὸς τὸν μητροπολίτη Σελευκείας¹⁰¹. Ὁ σύγχρονός του Δημήτριος Προκοπίου μᾶς παρουσιάζει τὸν Ἰωάννη - Ἱερόθεο Κομνηνὸν τὸν Δρύστρας μὲ αὐτὰ τὰ λόγια: «ἀνὴρ θεοσεβῆς, κόσμιος τὰ ἥθη καὶ πολλαῖς ἀρεταῖς βίῳ πρεπούσαις χριστιανικῶ κεκοσμημένος, ἐλλόγιμος, πολυμαθής, κτλ.»¹⁰². Ἡ μοῖρα εἶχε γράψει ὁ τελευταῖος ἀπόγονος τῶν ἀτρόμητων Κομνηνῶν πολεμιστῶν τοῦ ἱβ' αἰ., νὰ εἶναι ἓνας θεράποντας τῶν γραμμάτων καὶ τῆς Ἑκκλησίας.

93. Fabricii Bibl. Graeca, ed. Harles, τ. XI, σ. 534· *K. Σάθα*, MB 3 (1872), σ. 490· *N. Jorga*, Byzance après Byzance, Bucarest 1971, σ. 212, 223, 244.

94. Κώδικας μητρόπολης Ἑρακλείας, σχόλια Ἀθαν. Παπαδόπουλου-Κεραμέα, ἐνθ' ἄνωτ. (ὑποσ. 85), σ. 677.

95. Ἐκδόθηκε τὸ 1698, βλ. *C. Erbiceanu*, Revista Theolog., τ. III, σ. 237.

96. *Γ. Ζαβίρας*, Νέας Ἑλλ., σ. 345· *K. Σάθας*, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, σ. 397-399.

97. *Chr. Loparev*, Ioannis Comneni medici Vita Cantacuzeni Romaeorum Imperatoris, St. Petersburg 1888.

98. Βιβλιοθήκη Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων· Revista Theolog., III, σ. 231.

99. *K. Σάθας*, MB 3 (1872), σ. 524.

100. *Legrand*, Epistolaire grec, Paris 1888, σ. 55, 75.

101. Κώδικας μητρόπολης Ἑρακλείας, σχόλια Ἀθ. Παπαδόπουλου-Κεραμέα, ἐνθ' ἄνωτ. (ὑποσ. 85), σ. 678.

102. Ἐνθ' ἄνωτ., (ὑποσ. 85), σ. 677.

ΕΡΕΥΝΕΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ
ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΚΕΦΑΛΟΝΙΑ
ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΟ ΠΡΑΚΤΙΚΟ
ΤΗΣ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ
ΤΟΥ 1264

ΝΤΙΑΝΑ ΑΝΤΩΝΑΚΑΤΟΥ / Αθήνα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Κατὰ τὸ Α' Συνέδριο τῆς 'Ομοσπονδίας τῶν Κεφαλληνιακῶν Σωματείων στὴν αἴθουσα τῆς Βιβλιοθήκης 'Αργοστολίου, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1980, ἐπισημάνθηκε γιὰ πρώτη φορά, σὲ ὁμιλία μας, ὅτι σύμφωνα μὲ τὸ Πρακτικὸ τῆς Λατινικῆς 'Επισκοπῆς τοῦ 1264, τὸ Κάστρο τοῦ 'Αγίου Γεωργίου βρίσκεται στὴν Παλική καὶ ὄχι στὴν περιοχή Κρανιαῖς-Λιβαθοῦς. Συγχρόνως ἐδόθησαν καὶ οἱ θέσεις ὠρισμένων Μονῶν ἀναφερομένων στὸ ἴδιο Πρακτικόν. Ἡ πρώτη αὐτὴ ὑπόδειξη ἔγινε μέσα στὰ πλαίσια προτάσεών μας γιὰ τὴν ἀνάδειξη καὶ διαφύλαξη τῶν παραδοσιακῶν ἀξιῶν τῆς Παλικῆς (Πάλης) καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἀναγνώριση τῆς μορφῆς τῆς χερσονήσου αὐτῆς τῆς Κεφαλονιάς, μέσω τῶν πηγῶν καὶ τῆς ζωντανῆς παράδοσης.

Τὴν ἀποψὲ μου αὐτῇ, σχετικὰ μὲ τὴ τοποθέτηση τοῦ Κάστρου 'Αγ. Γεωργίου στὴν Παλική, εἶχα προηγουμένως ἐκθέσει στὸν Καθηγητὴ καὶ 'Ακαδημαϊκὸ κ. Διονύσιο Ζακυθινὸ καὶ τὸν Καθηγητὴ Πανεπιστημίου κ. Θησέα Τζαννετάτο. Καὶ οἱ δύο διαπρεπεῖς Κεφαλλῆνες ἐπιστήμονες, οἱ ὁποῖοι εἶχαν τὴν πρώτη καὶ ἀμεσώτερη σχέση μὲ τὴν ἀνακάλυψη, φωτογράφηση, ἀνακοίνωση καὶ ἔκδοση τῶν ἐγγράφων τοῦ Πρακτικοῦ, μὲ ἐνεθάρρυναν καὶ μὲ βοήθησαν ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή, δίνοντάς μου τὴ διάθεση νὰ συνεχίσω τὴν ἔρευνα. Γι' αὐτὸ καὶ ἀπὸ ἐδῶ τοὺς εὐχαριστῶ θερμά.

Ἰδιαίτερα ἐκφράζω τὴν εὐγνωμοσύνη μου στὸν 'Ακαδημαϊκὸ κ. Ζακυθινὸ ὁ ὁποῖος συμπαραστάθηκε κατὰ τὴν πορεία τῆς ἐργασίας αὐτῆς, μὲ τὴ σύνεση, τὴ γνώση καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ του ὑψηλοφροσύνη, ὑποστηρίζοντας τελικὰ τὰ συμπεράσματα τῆς ἐργασίας αὐτῆς μὲ σχετικὴ ἀνακοίνωσή του στὴν 'Ακαδημία 'Αθηνῶν τὸ Μάη τοῦ 1982.

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1981, μὲ συντονισμένες ἐνέργειες τὸ ὕψωμα τοῦ Κάστρου 'Αγ. Γεωργίου Παλικῆς σώθηκε ἀπὸ τὸ λατομεῖο τὸ ὁποῖο τοῦ εἶχε καταστρέψει ἓνα μεγάλο τμήμα τῆς ἀνατολικῆς, πρὸς τὰ κεντρικὰ χωριά τῆς Παλικῆς πλαγιᾶς του καὶ κηρύχθηκε ἀπὸ τὴν 'Εφορεία Βυζαντινῶν 'Αρχαιοτήτων Πατρῶν «ἀρχαιολογικὸς χώρος» ('Επιμελήτρια τῆς 'Εφορείας δις Κατερίνα Δελλαπόρτα).

Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1983 ἡ Ἱδία Ἑφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Πατρῶν διενήργησε ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες (τομὲς ἀνασκαφικὲς) στὴν κορυφὴ τοῦ ὑψώματος καὶ στὰ ἐπισημασμένα ἀπὸ τὴν αὐτοψία τῆς τοῦ 1981 καὶ βάσει τῆς ἱστορικῆς μας ἐρευνας ταυτισμένα μὲ τ' ἀναφερόμενα στὸ Πρακτικὸ τοῦ 1264 ἐρείπια κτιρίων. Οἱ ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες μὲ ἐπιμελήτρια τὴ δίδα Τένια Ρηγάκου συνεχίζονται.

Ἡ ἐρευνά μας ἔγινε μὲ βάση τὸ Πρακτικὸ τοῦ 1264, ὅπως μᾶς παραδίδεται ἀπὸ τὶς τρεῖς πηγές του καὶ ἀπὸ τὶς φωτογραφίες τοῦ πρωτοτύπου του. Τὰ πλαίσια τῆς ἐρευνας αὐτῆς χαράζονται μέσα στοὺς ὑπάρχοντες στίχους τοῦ κτηματολογίου, οἱ ὁποῖοι καὶ διανοίγουν πλῆρες, εὐρὺ καὶ χωρὶς κενὰ τὸ πεδίο τῶν συμπερασμάτων πού ἀκολουθοῦν.

Τέλος ἀπὸ ἐδῶ ἐκφράζουμε εὐχαριστίες σὲ ὅλους ὅσους διευκόλυναν τὴν πολὺχρονη αὐτὴ προσπάθεια μὲ πίστη στὴ χρησιμότητά της.

ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ 13ου ΑΙΩΝΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΠΑΛΙΚΗΣ ΚΑΙ Η ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΠΑΛΙΚΗΣ ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΚΕΦΑΛΟΝΙΑ*

* Ἀνακοίνωσις ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Διον. Α. Ζακυνθοῦ, «Ὁ θάνατος τοῦ Ῥοβέρτου Γισκάρδου. Τὸ Πρακτικὸν τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας Κεφαλληνίας 1264. Τοπογραφικαὶ καὶ κοινωνιολογικαὶ διακριβάσεις, ὑπὸ Διάνας Ἀντωνιάδου», Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἔτος 1982, τόμ. 57, Ἐν Ἀθήναις 1982, σσ. 327-337.

Τὸ Πρακτικὸ τοῦ 1264*

* Τὸ κτηματολόγιον αὐτὸ εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὸ 18ο αἶώνα. Στὸ 1756, ἀναφέρεται σ' αὐτὸ ὁ λόγιος ἐπίσκοπος Ζακύνθου καὶ Κεφαλληνίας Balthasar Maria Remondini. Ἀκολουθεῖ τὸ 1843 ὁ J. A. Buchon, ὁ Ἑρμᾶνος Λούντζης τὸ 1856, ὁ Π. Χιώτης τὸ 1858, ὁ Κάρλος Hopf τὸ 1867 καὶ ὁ Ἰωάννης Ρωμανὸς τὸ 1870. Ἡ πρώτη ἐκδοσις, μὲ βάση μεταγενέστερο ἀντίγραφο, ἔγινε στὸν 5ο τόμο τῶν Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana τῶν Fr. Miklosich καὶ Ios. Müller (Βιέννη, 1887), σσ. 16-67¹. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, διασώθηκε ἀντίγραφο παλιὸ χαρτῶο, πραγματοποιημένο μέσα στὸν 17ο αἰ. ἀλλὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 1677. Καθὼς καὶ Ἐπιτομή, σὲ ἀπλή

1. Τὸ ἔγγραφο τοῦ Πρακτικοῦ λανθασμένα φερόταν ἀπὸ τοὺς παλαιότερους ὅτι εἶχε χρονολογία 1262, καθὼς ἔτσι παρουσιάστηκε καὶ ἀπὸ τὴν πρώτη ἐκδοσις τῶν Fr. Miklosich καὶ Ios. Müller (Βιέννη 1887) στὸν 5ο τόμο τῶν Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana, σσ. 16-67 (βάσει ἀντιγράφου). Τὴν ὀρθὴ χρονολογία 1264 ἔδωσε ἀπὸ τὸ 1932 ὁ Δ. Ἀ. Ζακυνθός, «Τὸ Κτηματολόγιον τῆς Λατινικῆς Ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου κατὰ τὸν ΙΓ' αἶωνα», Ἑλληνικά 5, 1932.

γλώσσα συνταγμένη ἀπὸ τὸν ἱερέα Γεώργιο Μεταξᾶ τὸ 1677, καὶ κατὰ διαταγὴ τοῦ ἐπισκόπου Ζακύνθου Maria Conigli (1675-1695). Τὸ πρωτότυπο ἔχει γραφεῖ πάνω σὲ περιγυμνὴ μήκους 9 μ. καὶ 85 περίπου ἑκατοστῶν καὶ πλάτους 0,19-0,23. Τὸ Πρακτικὸ αὐτὸ «ἀπέλυσεν ὁ αὐθέντης Κεφαλληνίας, Ἰακύνθου καὶ Ἰθάκης κόντες Ῥεκιάρδος ὁ τοῦ Παλατίου» (ὁ Παλατίνος κόμης Ῥιχάρδος Α΄ Ὀρσίνης) στίς 12 Ἰουλίου 1264. Τὸ Πρακτικὸ τοῦ 1264 ὁμῶς σίγουρα διασώζει ἀρχαιότερες ἀπὸ τὸ Μάιο ἢ Ματθαῖο Ὀρσίνι (1194-1238) καταστάσεις, ἴσως καὶ παλιότερες ἀπὸ τὸν περίφημο Μαργαρίτη, Μαγαρίτη ἢ Μαργαριτόνε, πάππο τοῦ Ματθαίου, ποὺ κατέλαβε τὸ 1185 τὰ νησιὰ (Ζακυθινός, ὁ.π., Πρακτικά Ἀκαδημίας 1982, σ. 329). Τὸ Πρακτικὸ φυλασσόταν στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ἀγίου Μάρκου Ζακύνθου μέχρι τὸ 1953, μαζὶ μὲ τὸ Ἀντίγραφο καὶ τὴν Ἐπιτομὴ, ὅταν καὶ μὲ ἄλλα πολὺτιμα ἔγγραφα ἔγινε παρανάλωμα τοῦ πυρὸς μὲ τοὺς σεισμοὺς τοῦ Αὐγούστου. Εὐτυχῶς γιὰ τὴν ἱστορίαν, τὴν αὐθεντικὴ μορφή ἐνὸς τόσο σημαντικοῦ μνημείου διέσωσε τὸ 1931 ὁ Διονύσιος Ζακυθινός, φωτογραφίζοντάς το. Τὴν ἀνακοίνωσιν παρουσίασε στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ὁ Κ. Ἀμαντος καὶ τὸ πλῆρες κείμενό της δημοσιεύθηκε, ἀπὸ τὸν Δ. Ζακυθινό, στὰ Ἑλληνικά, τόμ. 5, 1932, σσ. 323 κέ., μὲ τὸν τίτλο: «Τὸ κτηματολόγιον τῆς Λατινικῆς Ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα». Ὁ καθηγητὴς Θησέας Τζαννετάτος συμπλήρωσε τὴν ἔρευνα ἀργότερα, τὸ 1939, ἀνακαλύπτοντας τὴν Ἐπιτομὴ καὶ τὸ Ἀντίγραφο. Μὲ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ καὶ τίς παραχωρημένες ἀπὸ τὸν Δ. Ζακυθινὸ φωτογραφίες τοῦ πρωτοτύπου, ὁ Τζαννετάτος πραγματοποιοῖσε κριτικὴ ἔκδοσιν μὲ τὸν τίτλον «Τὸ Πρακτικὸν τῆς Λατινικῆς Ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας τοῦ 1264 καὶ ἡ Ἐπιτομὴ αὐτοῦ, Ἀθῆναι 1965».

Τὸ Πρακτικὸ τῆς Λατινικῆς Ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας τοῦ 1264 θεωρεῖται ἡ πλουσιότερη πηγὴ γιὰ τὴν τοπογραφίαν καὶ τὴν ἐσωτερικὴν ἱστορίαν τῆς Κεφαλονιάς στὸν 13ο αἰῶνα, σὲ μιὰ κρίσιμη δηλαδὴ ἱστορικὴ περίοδο, ὅταν ἀκέραιος ὁ βυζαντινὸς καὶ ἑλληνικὸς χαρακτήρας τοῦ νησιοῦ ἔχει παραδοθεῖ ὀριστικὰ στὴ Φράγκικη κυριαρχίαν, γιὰ νὰ λυτρωθεῖ ἀπ' αὐτὴ μόνον ὕστερα ἀπὸ 600 χρόνια.

Τὸ κείμενον τοῦ Πρακτικοῦ αὐτοῦ, μοναδικὰ διασωσμένου σὲ φραγκοκρατούμενη περιοχῇ, θεωρεῖται ἐπίσης —ἂν ἐξαιρεθοῦν ὠρισμένα κείμενα ἀστικῶν καὶ μοναστηριακῶν κέντρων μὲ ἀφθονώτερο ὀνοματολογικὸ ὕλικον— σὰν τὸ πληρέστερον καὶ πλουσιότερον, μὲ ἀποκαλυπτικὴ σημασίαν στὴν ἀναγνώρισιν τῆς μορφῆς ἑλληνικῶν περιοχῶν τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὸ μεσαίωνα.

Ἔτσι τὸ νησιὶ τῆς Κεφαλονιάς εἶναι τὸ μόνον μέρος τῆς Ἑλλάδος ποῦ—χάρη στὸ Πρακτικὸ τοῦ 1264— προσφέρει πεδίο ἔρευνας γιὰ τὴν τοπογραφίαν τοῦ χώρου καὶ τὴν κοινωνιολογικὴν του σύστασιν. Ἀκόμη τὸ Πρακτικόν, ἓνα ἀπὸ τὰ μακρότερα κτηματολόγια μὲ 1105 στίχους, εἶναι τὸ μοναδικὸ μὲ μεταγλώττισιν ὕστερα ἀπὸ 400 χρόνια: τὴν Ἐπιτομὴν τοῦ Πρακτικοῦ γραμμένην τὸ 1677, ποῦ ὅχι μόνον βοηθεῖ στὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Πρακτικοῦ, ἀλλὰ καὶ παραδίδει τὴν ἐξέλιξιν γλώσσας καὶ οἰκισμῶν.

Τὸ πολὺτιμον αὐτὸ Πρακτικὸ δὲν εἶναι μόνον ἓνας πίνακας ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων, ἀλλὰ καὶ ἓνας δείκτης τῶν καλλιεργημένων γενικὰ περιο-

χῶν μὲ τῇ μακραιωνῇ ἀγροτικῇ παράδοση ἐνὸς νησιοῦ, ποὺ δὲν μοιάζει νὰ χρωστέει τῇ ζωντάνια τοῦ καὶ τὴν πληθυσμιακῇ τοῦ ἐνάργεια, στίς λίγες δεκαετίες τῆς Φράγκικης κατοχῆς, ὅταν καὶ αὐτὰ τὰ τοπωνυμικά τῶν κτημάτων μαρτυροῦν τὴ σύνδεση τοῦ τόπου μὲ πολὺ ἀρχαιότερες ἐποχές*.

* Στὸ Κτηματολόγιο τοῦ 1264² ὑπάρχουν εἰδήσεις γιὰ πολλὲς οἰκογένειες, χωριά, συνοικισμούς, τόπους, ποὺ μᾶς ἀποκαλύπτουν μιὰ ἰδιαίτερη ἱστορικὴ καὶ ἐθνολογικὴ σημασία. Μνημονεύονται ἀκόμη σ' αὐτὸ ἐπισκοπές, ναοί, ἐκκλησιαστικά ἱδρύματα, μεγάλες μονές. Πληροφορεῖ τὸ κείμενό του γιὰ κοινωνικὲς διαρθρώσεις παλιές, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς δημιουργημένες κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας (κοντές, πάροικοι). Μᾶς γνωρίζει γιὰ συντεχνίες, ἐκδηλώσεις ζωῆς, γιὰ βυζαντινοὺς θεσμούς, ἔθιμα καὶ ἀξιώματα (Πρόεδροι, Προεδράτα). Ἀποκαλύπτει θέσεις ὀχυρῶν, πύργων, κάστρων. Ἀποδίδει τὸ ὁδικὸ δίκτυο τῆς ἐποχῆς, τοπογραφεῖ τὴ νῆσο, γεωγραφεῖ τὸ χῶρο μὲ τοὺς πεδινούς καὶ ὀρεινοὺς διαχωρισμούς του, τὶς πηγές, τὰ ποτάμια, τὶς θαλάσσιες ἐκβάσεις του. Πιστοποιεῖ γιὰ τὴν ἰσχυρὴ παρουσία τῶν μεγάλων οἰκογενειῶν τοῦ τόπου μὲ τὶς ἀπέραντες ἐκτάσεις τῶν κτημάτων καταγεγραμμένες σ' αὐτό. Καὶ παραδίδει, ἀπὸ ἀποψη γλώσσας καὶ θρησκείας, ἕνα ἐλληνικὸ, ὀρθόδοξο χῶρο. (Σὲ σύγκριση μὲ τὴ γλώσσα τῆς Ἐπιτομῆς, τὸ Πρακτικὸ, παραδίδει ἕνα κείμενο πολὺ πιὸ καθαρὸ στὴν ἐλληνικότητά του)³.

Ὅταν ὁλόκληρη ἡ ὀνοματολογία τοῦ Πρακτικοῦ τοῦ 1264 —καὶ μόνον αὐτὴ ἕνα ἀπέραντο πεδίο ἔρευνας— μὲ τὰ ἀνθρωπωνύμια, τὶς ὀνομασίες τῶν οἰκισμῶν, τὰ ὀνόματα τῶν νῶν καὶ τῶν μονῶν, ὑπερασπίζει μοναδικὰ τὴν ἐθνικότητα αὐτοῦ τοῦ νησιοῦ, μὲ τὴ μεγάλη ἐπίδραση τοῦ Βυζαντίου ἀλλὰ καὶ τὴν ἐξαρτημένη ἀπὸ ἀρχαῖες ρίζες, ἐλληνικὴ μορφή του, ποὺ συνδέεται ἀκόμη, ὀνοματολογικὰ μὲ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους, σ' ἕνα χῶρο ποὺ γειτονεῦει μὲ τὸ μέγα Ὀμηρικὸ μῦθο⁴.

2. Τζαννετάτος Θ. Σ., «Τὸ Κτηματολόγιον τῆς Λατινικῆς Ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας», Ἐπτανήσιακά Φύλλα (1953) σσ. 31, 32. Τζαννετάτου Θησέως Στ., «Τὸ Πρακτικὸν τῆς Λατινικῆς Ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας τοῦ 1264», ΒΝΙ, τόμ. 18 (1945-1949), Ἀθήναι (1960), σσ. 170-184. Τζαννετάτου Θησέως Στ., Τὸ Πρακτικὸν τῆς Λατινικῆς Ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας τοῦ 1264 καὶ ἡ Ἐπιτομὴ αὐτοῦ, Ἐν Ἀθήναις 1965.

3. Τζαννετάτου, ἐκδόση 1965, δ.π., σ. 3: «Τοῦτο (τὸ Πρακτικὸ) συντάχθη... εἰς τὴν Ἑλληνικὴν. Ἡ Ἑλληνικὴ δὲ αὕτη γλώσσα εἶναι ὅχι ἡ γραφομένη τότε, ὡς ἡ τῶν ἀντιστοιχῶν βυζαντινῶν ἐγγράφων, ἀλλ' ἀνάμεικτος, περιέχουσα πλοῦτον στοιχείων τῆς τότε ὁμιλουμένης... Τὸ Πρακτικὸν γραφέν κατὰ τὸν 13ο αἰ.,—ὅταν αἱ νεοελληνικαὶ διάλεκτοι διαμορφώνονται ὀριστικότερον— ἐνέχει ἰδιόζουσαν ἀξίαν διὰ τὴν μελέτην ὅχι μόνον τῆς μεσαιωνικῆς ὁμιλουμένης Ἑλληνικῆς γλώσσης, ἀλλὰ καὶ τῶν νεοελληνικῶν διαλέκτων».

4. Κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ Πρακτικοῦ καὶ κατὰ τὴν ταύτιση τῶν τοπωνυμίων ἐπισημάνθησαν δύο ὀνομασίες ὁμηρικῆς. Ἡ μία ὀνομασία βρίσκεται μέσα στὴν πηγὴ τοῦ Πρακτικοῦ καὶ τῆς Ἐπιτομῆς καὶ διατηρεῖται ὡς καὶ τὸν 17ο αἰῶνα σὲ περιοχὴ τῆς Κεφαλονίδας. Καὶ οἱ δύο εἶναι χώρες τῶν «μεγαθύμων Κεφαλλήνων» καὶ περιλαμβάνονται στὴν ἐπικράτεια τοῦ Ὀδυσσεᾶ (Ἰλιάδ. Β', 625). Μὲ συμπληρωμένα τὰ στοιχεῖα τῆς ἔρευνας ποὺ συνεχίζεται, θὰ παρουσιάσουμε σὲ εἰδικὴ ἐργασία τὸ θέμα ὁλοκληρωμένο.

*Αν από την πρώτη έκδοση του Πρακτικού (τῶν ΜΜ) θεωρήθηκε τὸ Κτηματολόγιο «γέφυρα μεταξύ τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νέας τοπογραφίας τῆς Κεφαλονιάς» καὶ ἐπισημάνθηκε ἡ ἱστορική του μοναδικότητα ἀπὸ ὅλους τοὺς ἐπιστήμονες καὶ ἐρευνητὲς ἐδῶ κι ἑκατὸ χρόνια καὶ τὸ μεταχειρίστηκαν σὰν πηγὴ ὅλοι ὅσοι ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν Κεφαλονιά καὶ τὸν Ἰόνιο χώρο, σήμερα ἡ πηγὴ αὐτὴ εἶναι ἑκατὸ φορὲς πιὸ πολὺτιμη. Καὶ οἱ λόγοι ποὺ ὀδηγοῦν σὲ συμπληρωματικὴ ἢ ἀναθεωρητικὴ ἐρευνα τοῦ ἐγγράφου εἶναι πιὸ οὐσιαστικοὶ καὶ ἐπιτακτικοί, ἀφοῦ οἱ μεγάλες ἀλλαγές τοῦ 20οῦ αἰῶνα στὸν ἀγροτικό, οἰκονομικὸ καὶ πολιτικὸ βίῳ ἄνοιξαν χάσμα μὲ τὸν παλιὸ κόσμο ποὺ ἡ μορφὴ του, στὴν ὑπαιθρο κυρίως, διατηρήθηκε ὡς τὸ Β' Παγκόσμιο Πόλεμο· χάσμα ποὺ διανοίχθηκε περισσότερο γιὰ τὴν Κεφαλονιά μὲ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 1953, μὲ τὴ διαρροή τοῦ πληθυσμοῦ της. Τώρα τὰ τοπωνύμια, τὰ ἀδιάφευστα αὐτὰ μαρτύρια τῆς Ἱστορίας λησμονιῶνται μαζὶ μὲ τὴν ἀλλαγὴ τῶν καλλιεργειῶν, τὴν ἐγκατάλειψη τῶν ἀγρῶν, τὴ μετατόπιση τοῦ οἰκιστικοῦ δυναμικοῦ τῆς ὑπαιθρου στὶς πόλεις⁵.

Στὸ στόμα ἐλαχίστων μόνον γεωργῶν καὶ κτηνοτρόφων διατηρεῖται ἡ τελευταία μας σύνδεση μ' αὐτὸ τὸ παρελθὸν ποὺ τὸ Πρακτικὸ τοῦ 1264 ἀνακαλεῖ στὴ μνήμη. Ζοῦμε τὴν ἀποχαιρετιστήρια ὥρα τοῦ κόσμου ποὺ μᾶς κληροδότησε. Κάθε μας προσπάθεια νὰ γλυτώσουμε, κυριολεκτικὰ ἀπὸ τοῦ «χάρου τὰ δόντια», τὴν ἡχὴ τῆς διασύνδεσής μας μ' αὐτὸ τὸ παρελθὸν μέσα ἀπὸ τὶς λέξεις, ἀπὸ τὶς ὀνομασίες ποὺ τὸ ἀνασταίνουν, τὸ φωτίζουν καὶ τὸ ἐρμηνεύουν, κάθε τέτοια προσπάθεια, τώρα, εἶναι ἓνα χρέος. (Κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς συλλογῆς τοῦ τοπωνυμικοῦ ὕλικου καὶ τῆς ταύτισής του μὲ αὐτὸ τοῦ Πρακτικοῦ, τὰ τελευταῖα χρόνια —καὶ μόνον στὴν Ἀνωτὴ τῆς Παλικῆς— πέθαναν δέκα τοῦλάχιστον πολὺτιμοι «μνημονοφύλακες» συμπατριῶτες ποὺ ἡ μαρτυρία τους στάθηκε ἀποκαλυπτικὴ γιὰ τὴν παρούσα μελέτη. Μαζὶ τους πῆραν τοὺς θησαυροὺς μιᾶς μνήμης προγονικῆς, καὶ χάθηκαν ἄγραφα βιβλία τῆς τοπικῆς μας ἱστορίας).

Ἡ ἀναφορὰ στὸ Πρακτικὸ τῶν παλαιότερων ἐρευνητῶν καὶ ἱστορικῶν, ὅπως τοῦ Partsch⁶ τὸ 1890, τοῦ Κεφαλονίτη Ἡλία Τσιτσέλη⁷ καὶ τοῦ Miller⁸ στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ., βασισμένη στὴν ἐλλιπὴ ἐκδοση τῶν ΜΜ,

5. Ἡ σύγχρονη Κεφαλονιά φθίνει ὁλοένα πληθυσμιακὰ μὲ ἐπικίνδυνη στατιστικὴ πρόγνωση. Ἔχει μόνον 27.649 κατοίκους, ὅταν μπορεῖ νὰ χωρέσει τριπλάσιο πληθυσμό.

6. Joseph Partsch, Kephallenia und Ithaka, Gotha, 1890, μετάφρ. Γ. Παπανδρέου, ἐν Ἀθήναις 1892.

7. Ἡλία Ἀ. Τσιτσέλη, Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα, τόμ. Β', Ἐν Ἀθήναις 1960, σσ. 483-492.

8. William Miller, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι (1204-1566), μετάφρ. Ἀγγελου Φουριώτη, Ἐκδ. «Ἑλληνικὰ Γράμματα», Ἀθήνα 1960, σσ. 203, 204.

παρουσιάζει αντίστοιχα αδυναμίες κι έσφαλμένες ίσως έρμηνείες, μέσα στα δημοσιευμένα συμπεράσματά τους, τὰ όποια έγιναν και θεμελιακά κατεστημένα για τούς μετέπειτα μελετητές. Ἐπίσης, ύστερα από την ανακοίνωση του Δ. Ζακυθνού και ιήν έκδοση του Θ. Τζαννετάτου, μόνο επιμέρους αναφορές έχουν γίνει ως σήμερα. Κι εκτός από τις βιβλιοκριτικές αναφορές⁹ για τή σύγχρονη έκδοση του Πρακτικού, όπου δέν προστέθηκε, απ' όσο γνωρίζουμε, ύπόδειξη νέων συμπερασμάτων και θέσεων, δέν έγινε προσπάθεια στην ανάζήτηση μις αλήθειας σε βάθος και σε πολλαπλά επίπεδα από την πηγή του Πρακτικού.

Μια έρευνα γύρω από τις μονές¹⁰ τών Ἰονίων νήσων (και, στην περίπτωση αυτή, τής Κεφαλονιάς), ή καταγωγή, ή γνώση του τόπου από την παιδική ήλικία, ή γνώση τών παραπάνω, καθώς και επιμελέστερη άνάγνωση του Πρακτικού μέσα από τις τρεις πηγές του¹¹, μου έδωσαν την ώθηση για τó ξεκίνημα αυτής τής έρευνας, πού πήρε στην πορεία της πολλαπλή διάσταση¹².

Γράφει ό Partsch: «...έγχώριός τις δύναται έντελώς, άναζητών πάσας τάς νύν έτι διασωθείσας όνομασίας έκείνης τής έποχής, να στηρίξη επί του

9. Ν. Παναγιωτάκη, *Θησέως Στ. Τζαννετάτου*, Τό Πρακτικόν τής Λατινικῆς Ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας τοῦ 1264 και ή Ἐπιτομή αὐτοῦ. Κριτική έκδοσις αὐτῶν, έν Ἀθήναις 1965, ΕΕΒΕ 34 (1965) σσ. 372-384.

10. Ντιάνας Ἀντωνανάτου - Τάκη Μαύρου, Ἑλληνικά Μοναστήρια - Πελοπόννησος, τόμ. Α', Μονές Ἀργολίδος, Ἀθήμα 1976, τόμ. Β', Μονές Ἀρκαδίας, Ἀθήμα 1979.

11. Ζακυθνού (Τό Κτηματολόγιον, δ.π. σ. 324) και Τζαννετάτου (Τό Πρακτικόν, δ.π., 1965, σ. 4).

12. α) Ταύτιση του τοπωνυμικού και όνοματολογικού ύλικού του Πρακτικού και τής Ἐπιτομῆς με τὰ διατηρηθέντα σ' όλες τις περιοχές τής Κεφαλονιάς τις άναφερόμενες στα έγγραφα, με επιτόπου έρευνα για τή διασταύρωση τών πληροφοριών μέσα από τή ζωσα παράδοση τών έντοπίων, από τó 1979-1983. Συγκέντρωση τών διασωσμένων —άπό 50-80% κατά περιοχές— όνομασιών, με έτυμολογική —κατά τó δυνατόν— συσχέτισή τους, καθώς και τοπογραφική έντόπιση και διασύνδεσή τους με τούς οικισμούς —σύγχρονους ή παλιούς— και με τή χρήση και την έξάρτησή τους απ' τις παραδόσεις τών τόπων τους. Ἀπό τó ύλικό αὐτό, πού καταβάλλεται ακόμη προσπάθεια να άνεβεί σε ποσοστό, εκπονήθηκε προσχέδιο χάρτη του 1264 τής Κεφαλονιάς (κλίμαξ=1:50.000) για να περιληφθεί στα Πρακτικά τής Ἀκαδημίας Ἀθηνών 1982, για την ανακοίνωση ύπό του Ἀκαδημαϊκού κ. Δ. Ζακυθνού (δ.π.) και σχετικά με την παρούσα έρευνα. Στο χάρτη καταχωρήθηκε μικρό μόνο και κατ' άναλογία τμήμα του διατηρημένου ύλικού. β) Ἐντόπιση τών άγνωστων ως πρὸς τή θέση βυζαντινῶν μονῶν πού άναφέρονται στο Πρακτικό, με βάση τó όνοματολογικό ύλικό του Πρακτικού και τοποθέτηση τους στο χωροχρονικό πλαίσιο του 13ου αιώνα. γ) Μελέτη τής τοπογραφίας τής Κεφαλονιάς του 1264, βάσει του Πρακτικού και διασύνδεσή της με άρχαιότερες γεωγραφικές και τοπολογικές διαιρέσεις.

μεγάλου έγγραφου ειδικήν μεσαιωνικήν τοπογραφίαν τῆς Κεφαλληνίας»¹³.

Ἀπὸ τῆ συλλογῆ τοῦ διασωσμένου τοπωνυμικοῦ τῆς Κεφαλονιάς ποὺ ταυτίστηκε μὲ αὐτὸ τοῦ Πρακτικοῦ —σ' ὅλη τὴν Κεφαλονιά— στὰ πλαίσια τῆς ἔρευνας (καὶ ἀπὸ τὸ 1979 μέχρι τὸ 1983), ἀπὸ τὴν ἐπισήμανση, καὶ πάλι βάσει τῶν διασωσμένων ὀνομασιῶν, βυζαντινῶν μονῶν τοῦ Πρακτικοῦ, ἀπὸ τὴν παράλληλη συγκέντρωση λαογραφικῶν προφορικῶν¹⁴ μνημείων τοῦ τόπου μου (Παλική) καὶ τὴν ἱστορικὴ ἢ παραδοσιακὴ σχέση τους μὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ Πρακτικοῦ, ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν Κωδίκων¹⁵ τῶν μονῶν τῆς Παλικῆς καὶ κυρίως ἀπὸ συσχέτιση τοῦ κειμένου τοῦ Πρακτικοῦ, μὲ τὴ διατηρημένη καὶ ζῶσα παράδοση τοῦ τόπου¹⁶, ἡ ἔρευνα αὐτὴ ὁδηγήθηκε στὸ ἀποκαλυπτικὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ θέση τοῦ Κάστρου τοῦ Ἀγίου Γεωργίου ὅπου καὶ τὸ θρησκευτικὸ κέντρο —καὶ πιθανὸν καὶ τὸ πολιτικὸ κέντρο— τῆς Μεσαιωνικῆς Κεφαλονιάς βρίσκεται στὴν Παλική. Περιοχὴ ποὺ ἡ ἰδι-

13. Λάμπρου Σ., «Κεφαλληνιακαὶ τοπωνυμία», Νέος Ἑλληνομνήμων II (1914) σσ. 488, 489. *Partsch*, δ.π. σ. 109. *Τσιτσέλης*, δ.π., Β', σ. 484. Ὁ Λάμπρος, ἔχοντας ὑπόψει μόνον τὴν ἔκδοση τοῦ ἀντιγράφου τῶν ΜΜ, ἀμφισβητεῖ τὴ δυνατότητα τῆς νὰ χρησιμεύσει ὡς ἀσφαλῆς πηγὴ γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Τὸ ἴδιο καὶ ἄλλοι διαπρεπεῖς ἐπιστήμονες (*Τζαννετάτος*, ἔκδ. Πρακτικοῦ 1965, δ.π. σ. 21).

14. Ἀντωνανάτου Ντ., «Ἱστορικὴ καὶ θρησκευτικὴ σημασία τῆς Κεφαλονίτικης κατάρας μὲ τὸ διάβολο», ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν 26ο τόμο τοῦ ΔΙΕΕ, Ἀθήνα 1983, σσ. 383-416.

15. Τοπικὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Κεφαλληνίας, Κώδικες Μονῶν Παλικῆς: Ἀγ. Παρασκευῆς Ταφιοῦ, Ἀγ. Ἡλία (Σαμόλι), Ἀγ. Ἰωάννου Προδρόμου (Ληξούρι), Ὑπεραγίας Θεοτόκου (Κυρία τῶν Ἀγγέλων), Ἀγ. Δημητρίου (Ληξούρι), Μονὴ Γερῶν (Ἱριῶν), Ἀγ. Θέκλης.

16. Ἡ ταύτιση τῶν τοπωνυμίων τοῦ Πρακτικοῦ μὲ τὰ διατηρημένα, στὴν Κεφαλονιά, βασίσθηκε πάνω στὴ συμπάθεια καὶ στὴ συνεργασία μὲ τοὺς ἐντοπίους, ἰδιαιτέρα τοὺς συμπατριῶτες τῆς Παλικῆς, ὅπου ἡ ἀναζήτηση, τῶν πολυάριθμων κτημάτων, χρειάζοταν ἐπιμονὴ ἀπὸ μέρους μας καὶ ὑπομονὴ ἀπὸ μέρους τῶν συνεργατῶν. Ἀν ἡ ἀναζήτησις εἶχε γίνῃ στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα, τὸ 80 % τοῦ τοπωνυμικοῦ ὕλικου θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ταυτισθεῖ μὲ εὐκολία. Σήμερα μόνον οἱ ἐλάχιστοι πρεσβύτες καὶ οἱ μεσήλικες —καὶ μόνον αὐτοὶ ποὺ ἔχουν ἀκόμη κάποια ἐπαφὴ μὲ τὰ κτήματα ἢ τ' ἀγροτόπια— συγκρατοῦν ἀκόμη τίς ὀνομασίες, οἱ ὁποῖες εἶναι συχνὰ ἀποκαλυπτικὲς καὶ φωτίζουν ἓνα παρελθὸν ἄγνωστό μας. Μὲ συγκίνηση ἀπὸ ἐδῶ εὐχαριστῶ θερμὰ τοὺς συνεργάτες τῶν χωριῶν ἰδιαιτέρα: Μονοπολάτα, Ρίφι-Δαμουλιανάτα, Δεματωρά, Σχινιά, Καλάτα, Ἀγ. Θέκλη, Βιλλατόρια, Κοντογεννάδα, Βληχάτα, Λουκεράτα, Ἀθέρα, στὴν Ἀνωή. Ἀλλὰ καὶ τῶν χωριῶν: Χαβδάτα, Μαντουκάτα, Φαβατάτα, Χαυριάτα, Βουνί, Ματζαβινάτα, Σουλάρει, στὴν Κατωή. Ἀκόμη τῆς περιοχῆς Ληξουριοῦ, Κεγχριώνα, Ἀγ. Δημήτρη. Καὶ μὲ συγκίνηση τιμῶ τὴ μνήμη αὐτῶν ποὺ ἔφυγαν ἀπὸ τὸ 1979 ὡς τώρα, καὶ ποὺ πρόσφεραν στὴν ἔρευνα τὴν πολυτιμὴ τους βεβαίωση, ὅπως † ὁ Ἀγγελοῦ Γερουλάνος (Κοντογεννάδα), † ὁ Μπάμπης Μπατιστάτος (Βιλλατόρια), † ὁ Σπύρος Εὐαγγελᾶτος (Μονοπολάτα). (*Ὡς σημειωθεῖ ὅτι τὰ περισσότερα κτήματα στὴν Ἀνωή καὶ Ἐξωὴ ἐγκαταλείφθηκαν κι ἐγίναν παλια-γροί.)

αίτερή της σημασία σὰν θέση ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ Κεφαλονιά ὡς «βυζαντινὸ θέμα» ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ ἀκρότατα πρὸς τὴ δύση προπύργια τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 9ου καὶ ὡς τὸν 11ο αἰ.¹⁷ Ὁ θάνατος τοῦ Ροβέρτου Γισκάρδου¹⁸ στὸ βόρειο ἄκρο τῆς Παλικῆς ἐνδυναμώνει, ἀν δὲν ἐπιβεβαιώνει, ὅπως θὰ δοῦμε ἀργότερα, τὴν ἀποψη ὅτι τὴν «Πόλιν τῆς Κεφαλληνίας» ποὺ ἦρθε νὰ καταλάβει ὁ τρομερὸς κατακτητὴς δὲν πρέπει ν' ἀναζητήσουμε σὲ ἄλλη περιοχὴ.

Εἶναι περιέργο τὸ πῶς ἡ τοποθέτηση αὐτῇ τοῦ Κάστρου τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, τόσο σημαντικὴ γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ ἱστορία τῆς Κεφαλονιάς, ἔγινε, ὡς τώρα, ἐρήμην τῆς μαρτυρίας τοῦ Πρακτικοῦ, στὴν ὁποία ἄλλωστε ὅλοι παραπέμπουν, ὡς πηγὴ, ὅπου γίνεται πρώτη μνεῖα ἐκεῖ τοῦ Κάστρου τῆς Λιβαθοῦς. Χωρὶς ν' ἀναζητηθεῖ στὰ σχετικὰ μὲ τὸ Κάστρο χωρία τοῦ Πρακτικοῦ ἢ ἐπιβεβαίωση ἢ ἡ ἀναίρεση μέσω τῶν τοπογραφικῶν καὶ τοπωνυμικῶν ἀποδείξεων.

Ὅπως ἐπίσης εἶναι περιέργο πού δὲν τοποθετήθηκε ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς καὶ τὸ χωροχρονικὸ πλαίσιο καὶ οἱ ἱστορικὲς ἀναγκαιότητες πού ἐπέβαλαν τὴν ἐπιλογὴ μιᾶς ὀχυρωματικῆς τότε θέσης*.

* Μιὰ περιγραφὴ ἔστω καὶ περιληπτικὴ τῶν ἱστορικῶν περιπετειῶν πού διαμόρφωσαν τὴ ζωὴ καὶ τοὺς κατοίκους τῆς Κεφαλονιάς δίνοντας καὶ τὴν κάποια ἰδιομορφία στὸ χαρακτήρα τους, θὰ μᾶς λοξοδρομοῦσε, ἀπομακρύνοντάς μας ἀπὸ τὸ στόχο αὐτῆς τῆς μελέτης. Τὸ προῖστορικὸ παρελθὸν τῆς Κεφαλονιάς πού εἶναι περισσότερο ἀπὸ τῶν ἄλλων γειτονικῶν νησιῶν, ἀρχαιολογικὰ —ἀλλὰ ὅχι ἐπαρκῶς— διαπιστωμένο, κρατᾷ πάντα δι-
καιολογημένα τὰ μεγάλα κλειδιὰ τοῦ Ὀμηρικοῦ μύθου καθὼς ἓνας ὁμώνυμος λαὸς, «οἱ μεγάθυμοι Κεφαλλῆνες», κατέχει ὅλη τὴν ἐπικράτεια¹⁹ τοῦ Ὀδυσσεά. Ὑστερα στὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα διαμορφώνεται ἡ νῆσος τετράπολη, γιὰ νὰ γίνῃ Ρωμαϊκὴ κτήση ἀργότερα, ὅπως ὅλος ὁ Ἑλληνικὸς κόσμος. Ἀπὸ τὸ 394 ὡς τὸ 1185 παραμένει μέρος τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους γιὰ νὰ γίνῃ κατόπιν κτῆμα τῶν Νορμανδῶν τῆς Σικελίας καὶ νὰ παραχωρηθεῖ στὸ Μαργαριτόνε²⁰. Σ' ὅλους αὐτοὺς τοὺς αἰῶνες ἡ Κεφαλονιά δέχεται δηώσεις, ἀποβάσεις, ἐπιδρομὲς πολυάριθμες. Γότθοι, Βάνδαλοι Γεισέριχος καὶ πάλι Βάνδαλοι,

17. Ζακυνθοῦ Δ. Α., «Περὶ τοῦ θέματος Κεφαλληνίας», ΕΕΒΣ, 17 (1941), σσ. 210 κέ. τοῦ ἰδίου, «Περὶ τοῦ Θέματος Κεφαλληνίας», ΕΕΒΣ, 18 (1948) σ. 52· τοῦ ἰδίου, *Le thème de Céphalonie et la défense de l'occident*, ἀνάτυπον *L'Hellenisme Contemporain*, ἔτος 80, 4-5 (1954) σσ. 302-312· τοῦ ἰδίου, «Θέμα Κεφαλληνίας», ΗΩΣ, ἔτος Γ', ἀρ. 58-60 (1962) σσ. 48-51· τοῦ ἰδίου, «*Le thème de Céphalonie et la défense de l'occident*, Byzance: État - Société - Économie», Variorum Reprints, Λονδίνον, 1973, VIII, σ. 303 κέ.

18. Διον. Ἀ. Ζακυνθοῦ, Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 1982, δ.π. σ. 328.

19. Ἰλιάδος Β (II) 631-635: «Αὐτὰρ Ὀδυσσεὺς ἤγε Κεφαλλῆνας μεγάθυμους...».

20. Leon Robert Menager, *Les Amirati, Fortunati Stolli, Margarit, S.E.V.P.E.N.* (1960), *Bibliothèque générale de l'École Pratique de hautes études VIe section*, σσ. 96-103.

Ώστρογόθιοι, Σαρακηνοί, μισθοφόροι Μαρδαίτες, Γισκάρδος τὸ 1085, Πισᾶτες τὸ 1099 καὶ 1103. Α' Σταυροφορία μετὸν Ἐπίσκοπο Πίσσης καὶ τὸ Βαϊμούνδο, γιὰ τοῦ Γισκάρδου 1112 ἢ 1125, Ἐνετοὶ καὶ Γενουήσιοι 1125, ἐπιστροφή στὸ Βυζάντιο 1147 ἢ 1149-1153. Καὶ πάλι Ἐνετοὶ 1172, καὶ ἀπὸ τὸ 1194 οἱ Φράγκοι μετὸ Ματθαῖο ἢ Μάκιο Ὁρσί-νι. Στὸ 12ο αἰ. ἡ πειρατία καταδυναστεύει τὰ νησιά²¹. Καὶ ἀκολουθοῦν ὄλες οἱ περιπέ-τειες τῶν ἐπιδεσποτειῶν, καὶ τῶν κάθε λογῆς ἐπιδρομῶν, ὡς τῇ λιγόχρονη κατὰκτηση τῶν Τούρκων τὸ 1479. Ἀπὸ τὸ 1500 περνάει τὸ νησί στοὺς Ἐνετούς, ὕστερα στοὺς Γάλ-λους, στοὺς Ἀγγλοὺς γιὰ ν' ἀποδοθεῖ τέλος, ὅπως καὶ τ' ἄλλα Ἰόνια, στὴν Ἑλλάδα τὸ 1864. Ὡστόσο μετὸς τόσες περιπέτειες καὶ ξένες κατακτήσεις, ἀγῶνες καὶ βιασμούς, τὸ νη-σί αὐτὸ κρατᾷ τῇ δυνάμει ἐπιβιώσῃς του. Γράφει ὁ Μίλλερ: «Ἡ Κεφαλονιά μετὸν ἀγνότερο ἑλληνικὸ της πληθυσμὸ, συνταράσσονταν ἀπὸ τὰ δημοκρατικὰ της αἰσθήματα, τόσο οἰκεῖα στὴν Ἑλληνικὴ Φυλὴ». Οἱ θορυβώδεις συγκεντρώσεις, ὅπου οἱ χωρικοὶ ἔπαιρ-ναν μέρος, γίνονταν στοὺς δρόμους, μετὸ 800-900 πρόσωπα, καὶ δὲν ὑπῆρχε οὔτε τόπος οὔ-τε τρόπος γιὰ συνέλευση, ὅταν ἔκαναν τὴν ἐκλογὴ τοῦ πλοιάρχου τῶν γαλερῶν, τῶν τριῶν «Χρονικῶν Κριτῶν» καὶ ἄλλων τοπικῶν ἀρχόντων. Στὸ γενικὸ Συμβούλιο τῶν νησιῶν τοῦ Ἰονίου, Κέρκυρα καὶ Ζάκυνθος, ἀρνοῦνται τὸ προνόμιο συμμετοχῆς στοὺς Κεφαλο-νίτες²². Ὁ ἴδιος ὁ Μίλλερ (δ.π. σ. 23) διαφοροποιεῖ ὁμως τὸ χαρακτῆρα τοῦ Ζακύνθιου: «...ἡ κοινωνία τῆς Ζακύνθου εἶναι κρᾶμα φυλῶν: Ἰταλῶν, Ἑλλήνων ἀπὸ τὸ Μοριά, Ἰου-δαίων. Κρᾶμα μετὸ λεβαντίνικο χαρακτῆρα. Οἱ φόνοι ἦταν συχνοὶ καὶ οἱ Μανιάτες κρατοῦ-σαν τὴν ἐκδίκηση τοῦ αἵματος καὶ στὴ Ζάκυνθο».

Ἀπὸ τῇ μελέτῃ τοῦ τοπωνυμικοῦ ὕλικου τοῦ Πρακτικοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ λαογραφι-κου ὕλικου (κατάρες, παραδόσεις, τραγούδια δημοτικὰ) διαπιστώνεται ὅτι στὴν Κεφαλο-νιά, ἓνα γηγενὲς κύτταρο διατήρησε στὴ γλωσσικὴ του μνήμη ἀδιαμφισβήτητῃ τὴν καθα-ρότερη καταγωγὴ τοῦ ἀπὸ βυζαντινῆς καὶ ἀρχαιότερες ἑλληνικῆς καταβολῆς. Ἐνδειξὴ ὅτι στὸ νησί παρέμεινε πάντα ἓνα μέρος ἐντόπιου πληθυσμοῦ ποὺ δὲν ἐξαφανίστηκε —ὅ-πως ἔχει διατυπωθεῖ— ποτέ.

Οἱ μελετητὲς τοῦ Πρακτικοῦ, ὅπως Partsch, Miller, Τσιτσέλης, Βέ-ης²³, Ζακυθηνός, Ἀμαντός²⁴, Τζαννετᾶτος, Ν. Κοσμετᾶτος²⁵, Longnon, Topping²⁶ κ.ἄ., γιὰ ν' ἀναφέρουμε μερικὰ μόνον ὀνόματα, ταύτισαν τὸ Κάστρο Ἀγ. Γεωργίου τοῦ Πρακτικοῦ μετὸ αὐτὸ στὸ ὕψωμα τῆς Ἀνω

21. Partsch, δ.π. σ. 112.

22. Miller, δ.π.

23. Βέη Ν., «Ὁμολογία τοῦ Ἐπισκόπου τῆς Κεφαλληνίας Βενεδίκτου τοῦ 1228», Βυζαντινὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά 3 (1922), σσ. 165-176.

24. Τζαννετᾶτου, ἔκδ. 1965, δ.π. σ. 21.

25. Κοσμετᾶτου Φωκᾶ Νικολάου, Τὸ Κάστρο Ἀγίου Γεωργίου Κεφαλληνίας, Ἀθῆναι 1966, σ. 14, τοῦ ἰδίου, «Συμπληρωματικὰ» εἰς τὰ περὶ Κάστρου Ἀγ. Γεωργίου, Ἀθῆναι 1968, σ. 1.

26. Topping Peter, «Estates of Niccolò Acciaiuoli in Cephalonia», Βυζαντινόν, 36 (1966), σσ. 544 κέ. Longnon Jean et P. Topping, «Documents sur le régime des terres dans la Principauté de Morée au XIVe siècle», Παρίσι - Χάγη 1969, σσ. 48 κέ. καὶ 258 κέ.

Λιβαθοῦς, 5 χλμ. ἀπὸ τὸν Κούτουβο καὶ 7 χλμ. ἀπὸ τὴν πόλη τοῦ Ἀργοστολίου, ἐρήμην καὶ τῆς Ἐπιτομῆς τοῦ Πρακτικοῦ, γιὰ ὅσους γνώριζαν ἀπὸ τὸ 1965 τὴν ἔκδοση τοῦ Τζαννετάτου.

Φυσικὰ ἡ βοήθεια τῆς Ἐπιτομῆς γίνεται ἐγκυρη καὶ ἀδιάσειστη, ὅστερα ἀπὸ τὴν ταύτιση τῶν τοπωνυμίων τοῦ Πρακτικοῦ μὲ τὰ διατηρημένα σημερινά, στὸ συνδυασμὸ τῶν τοπωνυμίων, στὴ συσχέτιση τῶν ἐπαναλαμβανομένων μὲ τὰ κάθε φορὰ γειτονικά τους, στὴν ἐπιλογή τους κατὰ περιοχές, ἢ στὴ μεμονωμένη τους ἐμφάνιση, σχέσεις ποὺ ἀκολουθοῦν ἓνα δικό τους ρυθμὸ καὶ ποὺ κάνουν δυνατὴ τὴν «ἀνάγνωση» τοῦ Πρακτικοῦ.

Στὴν Ἐπιτομή, ἓνας γνώστης προφανῶς τοῦ τόπου καὶ Κεφαλονίτης, ὁ ἱερέας Γεώργιος Μεταξᾶς ἀκολουθεῖ ἄλλη διάταξη ἀναγραφῆς. Ξεχωρίζει τὰ κτήματα καὶ τὰ καταχωρεῖ κατὰ περιοχές· ἰδιαιτέρα δὲ στὴν Παλική — στὴν ἄκρα δυτικὴ χερσόνησο τῆς Κεφαλονιάς — σὲ συνοικισμοὺς καὶ χωριά. Στηρίζεται ὁ Μεταξᾶς πάνω στὴ σωστὴ συνήθως ἀνάγνωση τῶν βραχυγραφῶν τοῦ Πρακτικοῦ, ἀλλὰ κυρίως πάνω στὸ Ἀντίγραφο. Μεταφράζει στὴ δημοτικὴ ὅμως τῆς ἐποχῆς ὅλο τὸ γλωσσικὸ πλοῦτο τοῦ Πρωτοτύπου καὶ ἡ ἀπόδοση τοῦ κειμένου εἶναι καλὴ γενικὰ, ἀλλὰ ὄχι χωρὶς μικρὲς παρερμηνείες, ποὺ τὶς παρακολουθεῖ κανεὶς καὶ τὶς ἀνακαλύπτει στὴν ταύτιση τῶν τοπωνυμίων τοῦ Πρακτικοῦ μὲ τὰ διατηρημένα σημερινά — πάνω ἀπὸ 60-70% συνήθως. Ὡστόσο ὁ Μεταξᾶς καταγράφει μ' εὐσυνειδησία ἐντοπίου τὶς τοποθεσίες ἀναφέροντας καὶ ὀνομασίες χωριῶν τῆς ἐποχῆς του, ποὺ δὲν ὑπῆρχαν στὸ Πρακτικὸ καὶ ποὺ διατηρήθηκαν τὰ περισσότερα ὡς σήμερα*²⁷.

* Στὸν τίτλο τοῦ ἐγγράφου τῆς Ἐπιτομῆς γράφει ὁ Μεταξᾶς: «Ἡ ἀναγραφὴ τῆς ἀγιωτάτης ἐπισκοπῆς λατίνου κοπιαρισμένη καὶ μεταγλωτισμένη εἰς ἀπλὴν γλῶσσαν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν καὶ ρεγολάδα ἢ τοποθεσίαις συμαζω/μέναις ἀπὸ ὅθεν εὐρίσκονται εἰς τὴν παροῦσαν/ ἀναγραφὴν, καθὼς θέλωμεν τὰ φανερώνει εἰς τόσα/ φίλα ποὺ εὐρίσκονται εἰς τὴν κόπιαν τῆς γκρεκο/λατίνας, διὰ νὰ φανερώνουν τὴν ἀλήθειαν, τὴν τοποθεσίαν τὴν ποσώτητα καὶ ταῖς ὀνομασίαις/ τοῦ τόπου ὡς καθὼς εἰς τὸ παρὸν ὀνομάζονται, / ἐξεκαθαρισμέναις. Γραμμένη ὑπο χειρὸς ἐμοῦ/ ταπεινοῦ ἱερέως Γεωργίου Μεταξᾶ μὲ τὴν/ πρόσταξιν τοῦ λογικωτάτου καὶ θεοφιλεστάτου/ ἐπισκόπου λατίνου Διατζίνο/ Μαρία Κονίλη/ 1677».

Ἀπὸ τὰ ἀντίγραφα τῆς Ἐπιτομῆς καὶ ἀπὸ τὶς πενήντα τέσσαρες στὸ σύνολο σελίδες λείπουν οἱ εἴκοσι, περίπου τὸ 1/3. Οἱ χαμένες δέκα ἑξὶ πρῶτες σελίδες ἀναφέρονται στὴν Παλική. Τὸ εὐτύχημα ὅτι οἱ ἐπόμενες σωζόμενες εἴκοσι ἀνήκουν κι αὐτὲς στὴν Παλική.

27. Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη Νομ. 83900/0α 8ος περὶ ἐξελέξεως τῶν Δήμων 1836-1839 Διοικητικὴ διαίρεσις Ἐπαρχίας Πάλης Νομοῦ Κεφαλληνίας: Δήμος Κατωγητῶν: Χαυδαῖα, Χαυριάτα, Βουνί, Ματζαβινάτα, Καμιναραῖα, Ἰλλάροι, Τυπαλδᾶτα, Καταρελᾶτα, Φαβατάτα, Μαντουκάτα. Δήμος Ἀνωγητῶν: Μονοπολᾶτα, Δελλαπορτάτα, Δεματορά, Ρίφι, Δαμουλιανᾶτα, Παρισᾶτα, Σκηνιάς, Κοντογεννάδα, Καλᾶτα, Ἀγ. Θέκλη, Βιλλατόρια, Βόβικες, Βληχᾶτα, Λουκεράτα, Κουβαλᾶτα, Ἀγ. Δημήτριος.

Κι ἀντίθετα δὲν ἀναφέρει πράγματα ποὺ μνημονεύονται στὸ Πρακτικὸ καὶ δὲν ὑπάρχουν στὴν ἐποχὴ του: ὅπως οἱ δουλοπάροικοι, οἱ βυζαντινὲς μονές, ποὺ διατηροῦνται μόνον οἱ ναοὶ τους στίς μέρες του. Ἐχει συντάξει ἐπίσης πίνακα κατὰ περιοχὰς καὶ μὲ τὴ σειρὰ τὴν ἀναγραφόμενην στὸ Πρακτικόν, μὲ τὸν ἀντίστοιχο ἀριθμὸ σὲ μόδια τῶν κτημάτων τους. Ἡ ἐργασία τοῦ Μεταξᾶ εἶναι εὐστοχη καὶ ἄξια τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ ἐρευνητῆ, ὅχι ὅμως τῆς τυφλῆς²⁸.

Μέσα ἀπὸ τὴν ἐργασία αὐτή, τοῦ Μεταξᾶ, ξεπήδησε ἡ πρώτη ἐνισχυτικὴ ἔνδειξη τῶν ἀπόψεων, ποὺ τελικὰ ἐγέναν τὰ συμπεράσματα καὶ οἱ θέσεις αὐτῆς τῆς ἔρευνας.

Γιατί τὸ Κάστρο τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, τὸ ἀναφερόμενο στὸ Πρακτικὸ τοῦ 1264, βρίσκεται στὴν Παλική

1. Ὁ τίτλος στὸ λήμμα τῆς Ἐπιτομῆς 12', 29 διατυπώνεται ἀπὸ τὸν Μεταξᾶ συγκεκριμένα: *ΧΩΡΙΟΝ ΔΕΜΑΤΩΡΑ ΚΑΙ ΑΓΙΑ ΘΕΚΛΗ*²⁹. Στους 26 στίχους τοῦ λήμματος εἶναι συγκεντρωμένα κτήματα, ποὺ κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Μεταξᾶ ἀνήκουν στὴν περιοχὴ τοῦ τίτλου. Ἀντιστοιχοῦν δὲ μὲ τοὺς ἐξῆς στίχους τοῦ Πρακτικοῦ τοῦ 1264: Ε 1-14=Π 62-71, Ε 15-21=Π 182-186 καὶ Ε 22-26=Π 557-558. Στους στίχους τῆς Ε 15-21 (Π 182-186) ὑπάρχει ἡ περιγραφὴ τοῦ πιὸ καίριου μέρους ὅλου τοῦ κειμένου τοῦ Πρακτικοῦ, ἡ τοπογραφία τοῦ Κάστρου τοῦ Ἀγ. Γεωργίου: «Εἰς τὸν τόπον τοῦ Κάστρου εἰς τὸ ὀπίο εἶναι καὶ ἡ ἐκκλησία τῆς /Θεομήτορος ἡ ἀγιωτάτη ἐπισκοπὴ εἰς τὴν κόγχην ποὺ εἶναι πρὸς/Βορέαν καὶ ανεβαίνει ἀπὸ τὴν ἐρχόμενην στράταν καὶ ἀ/νεβαίνει ἀπὸ τὸ παλαιὸν κελλὴ τῆς κόγχης καὶ ἀποτεσ σικιαῖς καὶ ἐρχεται ἀπο ταῖς ἀμυγδαλιὰς καὶ ἀπάνω ἀπὸ τὰ χαλέπεδα/τῆς ἀγιωτάτης ἐπισκοπῆς ὡς τὸν Πύργον καθὼς εἶναι/ ἐτζί περιτριγυρισμένα ὅσα καὶ ἂν εἶναι».

Τὸ Κάστρο λοιπὸν ὀρίζεται στὴν Ἐπιτομὴ σὲ συγκεκριμένη περιοχὴ, στὰ γειτονικὰ χωριά *Δεματωρὰ καὶ Ἀγία Θέκλη*, τῆς Ἀνωῆς στὴν Παλική. Τὸ Κάστρο βρίσκεται ἐκεῖ καὶ σήμερα: ἀπέναντι καὶ πρὸς Δ τοῦ χωριοῦ *Δεματωρὰ* καὶ πρὸς Ν τῆς Ἀγίας Θέκλης (περιοχὰς ποὺ ὑπάρχουν ἀπὸ τὸ 1264).

28. Τζαννετάτου Θ. Σ., «Ἡ τοπογραφία τῆς Κεφαλληνίας κατὰ τὸ Πρακτικὸν τοῦ 1264 καὶ τὴν Ἐπιτομὴν αὐτοῦ», Ἀθήνα, τ. ΞΕ' (1961) σσ. 177-190. Τοῦ ἰδίου, «Τὸ Πρακτικὸν τῆς Λατινικῆς Ἐπισκοπῆς τοῦ 1264 καὶ ἡ Ἐπιτομή. Ἐκδόσεις αὐτῶν», Πλάτων, ἔτος ΙΓ' (1961) σσ. 161-164.

29. Ἐκδοσὴ 1965, δ.π. σσ. 104 καὶ 105.

Τὸ «Κάστρο» τῆς Ἐπιτομῆς, στίχοι 15-21, εἶναι αὐτὸ τὸ ἴδιο τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἐπόμενη ἀναφορά σ' αὐτὸ μὲ τὴν ἐπωνυμία του, στοὺς στίχους τοῦ Πρακτικοῦ 594-596, ὅπου περιγράφονται τὰ ἴδια ἀκριβῶς, ὅπως θὰ δοῦμε, οἰκήματα μὲ τὸν ἴδιο προσανατολισμό, καὶ ποὺ ἐλλείπουν οἱ ἀντίστοιχοὶ τοὺς σιτὴν Ἐπιτομῆ.

Συμπέρασμα: Ὅποιαδήποτε ἀβλεψία, ἀμέλεια ἢ ἄγνοια καταχωρηθεῖ σὲ βάρος τῆς ἐργασίας τῆς Ἐπιτομῆς, δὲν θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἀποδυναμώσει τὸν ὅρισμό τῆς θέσης αὐτῆς τοῦ Κάστρου τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, παλιὰ ἐδρα καὶ τῆς Ἐπισκοπῆς, ποὺ τὴν εὐθύνη τοῦ ὁρισμοῦ τῆς ἀναλαμβάνει ἀπέναντι στὸ Λατίνο ἐπίσκοπο ὁ ἱερέας Μεταξᾶς. Καὶ θὰ ἦταν παράλογο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἔκαμε λάθος αὐτὸς ὁ Κεφαλόνιτης, κι ὅτι μετέφερε ἀπὸ τὴ Λιβανθῶ, ἐκ παραδρομῆς, τὸ ἐπίμαχο Κάστρο τοῦ Ἀγ. Γεωργίου στὰ Δεματωρά. Φυσικὰ ὁ Μεταξᾶς ἀντιγράφει τὸ Πρακτικὸ τοῦ 1264 κατὰ τὸ 1677, καὶ φυσικὰ γνωρίζει καλὰ καὶ τὴν παλιὰ Ἐπισκοπὴ καὶ τὸ παλιὸ Κάστρο. Καὶ ἔχει ὑποσχεθεῖ ὅτι θὰ ἀναγράψει «ταῖς ὀνομασίες τοῦ τόπου ὡς καθὼς εἰς τὸ παρὸν ὀνομάζονται». Στὸ περιθώριό τῆς Ἐπιτομῆς 12^ν, στίχος 16, ὁ Μεταξᾶς ἐπιβεβαιώνει τὸν τόπο καὶ γράφει «στὸ κάστρο», ἐπισημαίνοντας τὴν ιδιότητα μαζὶ καὶ τοπωνύμιο τοῦ χώρου τῆς Ἐπισκοπῆς. Καὶ τὸ σημαντικὸ: Στους στίχους τοῦ λήμματος 12^ν τῆς Ἐπιτομῆς 1-14 καταγράφονται ἀπὸ τὸν Μεταξᾶ κτήματα τῆς περιοχῆς Δεματωρῶν (Π 62-71). Σύμφωνα μὲ τὴν ταύτισή τους μὲ τὰ σημερινὰ καὶ καὶ αὐτὴν ἐρευνά μας τὸ 1982, τοπογραφοῦν ἀκριβῶς τὸ χῶρο τοῦ χωριοῦ Δεματωρά, ἀπὸ τὴν παλιὰ — τῶρα ἀνακαινισμένη — ἐκκλησία τοῦ Ἀγ. Βλάση ὡς τὶς ὑπώρειες τοῦ ὑψώματος τοῦ χωριοῦ καὶ ΝΑ*.

* Οἱ στίχοι αὐτοὶ τοῦ Πρακτικοῦ 62-71 ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὴν Ἐπιτομὴ 1-14 (12^ν), καὶ περιγράφουν χωράφια τῆς Ἐπισκοπῆς εἶναι οἱ παρακάτω: «καὶ ἀνέρχονται ἀπὸ τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Βλασίου καὶ ἀπέρχεται ἀπὸ τὸ ἀλώνην τοῦ Χοιδ(ᾶ) καὶ κατ[έρχεται]/ ἀπὸ τὴν ἁγίαν Θεοδοῦλην καὶ γυρίζει ἀπὸ τὸν δομὸν τοῦ ἀμπελίου καὶ ἀπέρχεται ἀπὸ τὰ πηγαδῆζια συν[εργυς]/ χωραφίου τοῦ καλουμένου Γέροντος καὶ περιγυρίζει ὁ τοιοῦτος περιορισμὸς ἀπὸ τὴν διερχομένην δημοσίαν ὁδὸν καὶ ἀνέρχ[εται]/ ἕως τῆς οἰκίας τοῦ Ἀβαστάγου καὶ τοῦ Χοιδ(ᾶ) καὶ ἀποδίδει ἕως τοῦ τράφου, μέσον δὲ τοῦτων κειν(αι) δύο λα[χί]/8(ια) τοῦ Χοιδ(ᾶ)». Καὶ οἱ ἀντίστοιχοι τῆς Ἐπιτομῆς ποὺ ἀποδίδουν τὴ διαφορὰ καὶ τῆς γλώσσας (12^ν, 29 καὶ 12^ν 1-7): «... καὶ ἀνεβαίνουν ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ ἁγίου Βλασίου καὶ ἔρχεται» «καὶ ἔρχετε ἀπὸ τὸ ἀλὼν τοῦ Χοιδᾶ καὶ κατεβαίνει ἀπὸ/ τὴν ἁγίαν Θεοδοῦλην καὶ γυρίζει ἀπὸ τὸν δομὸν τοῦ ἀμπελιοῦ/ καὶ ἔρχετε ἀπὸ τὰ πηγαδῆζια κοντὰ στο χωράφι τοῦ Γέροντος — Ο/ καὶ περὶ τριγυρίζῃ ὁ τοιοῦτος χωρισμὸς ἀπὸ τὴν ἐρχόμενην/ μπουμπλικὴν στράταν καὶ ἀνεβαίνει ἕως εἰς τὰ σπῖτια τοῦ Α/ βάσταγου καὶ τοῦ Χοιδᾶ καὶ τελειώνει ὡς τὸν τράφον, μέσα εἰς τοῦτα εἶναι δύο λαχιδία τοῦ Χοιδᾶ — Ο/». Ἀντιπαραθέσαμε καὶ τὰ δύο αὐτὰ χωρία τοῦ Πρακτικοῦ καὶ τῆς Ἐπιτομῆς γιὰ τὸ κείμενο καὶ τὴ μεταγλώττισή του, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀκρίβεια τῆς μετάδοσής του ἀπὸ τὸν Μεταξᾶ, ὁ ὁποῖος στὸ περιθώριό τοῦ 12^ν, 2, προσδιορίζει τὸ χῶρο μὲ τὴ λέξη «δεματωρά».

Στήν επίτοπιο έρευνά μας, τὸ Σεπτέμβρη τοῦ 1982, «τοπογραφίσαμε» βῆμα πρὸς βῆμα τὸν ἴδιο χώρο ταυτίζοντας τὰ τοπωνύμια τοῦ Πρακτικοῦ καὶ τῆς Ἐπιτομῆς μὲ τὰ διασωσμένα ὡς σήμερα. Ὁ Ἅγιος Βλάσης βρίσκεται στὰ κάτω Δεματωρὰ (Ρουχωτᾶτα) καὶ εἶναι ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ γύρω θεμέλιά του παλιὰ ἐκκλησία. Ἔχει πλάκα μεγάλη δι-κέφαλου ἀετοῦ βυζαντινῆς περιόδου (ἔξω τοῦ ναοῦ ριγμένη τώρα). Εἶναι κέντρο τοπωνυμικὸ στὸ Πρακτικὸ καὶ φαίνεται ἀπὸ τὸ ὕψωμα τοῦ Ἁγ. Γεωργίου. Εἶναι ἅγιος-προστάτης τῶν ἀγροτῶν, σὲ μία κατ' ἐξοχὴν ἀγροτικὴ περιφέρεια ἀπὸ ἐκατονταετίες. ΒΑ καὶ ἀμέσως κοντὰ στὸ ναὸ εἶναι τὰ «πηγάδια» ὅπως λέγονται καὶ σήμερα. ΝΑ τοῦ Ἁγίου Βλασίου βρίσκεται τὸ χωράφι τοῦ Γέροντος, σὲ ἀπόσταση 500-600 μ. (4-5 στρεμμάτων) καὶ ἀνήκει στὸ Βλάση Ρουχωτὰ — ὁ ὁποῖος καὶ μᾶς ἔδωσε ἐπὶ τόπου τὰ τοπωνύμια. Μᾶς ἔδειξε καὶ τὸν παλιὸ δρόμο, τὴ «δημοσίαν ὁδὸν» τοῦ Πρακτικοῦ, ποὺ διευθύνονταν ἀπὸ τὴν Παναγία, τὴν ἄλλη ἐκκλησία τῶν Δεματωρῶν ΝΑ στὴν πλαγιά τοῦ λόφου, καὶ περι-γύριζε τὸ χωράφι τοῦ «Γέροντος» μὲ διευθύνση ΝΑ καὶ τελείωνε πρὸς τὸν Ἅγιο Θανάση³⁰, τὸ λόφο πρὸς Α τῶν Δεματωρῶν. Ἐκεῖ ἔχει διατηρηθεῖ καὶ τὸ τοπωνύμιο «ἀμπέ-λια τοῦ Χοιδᾶ». Ἡ σημερινὴ Παναγία τῶν Δεματωρῶν, πρὸς Ν τοῦ Ἁγ. Βλάση, ταυτί-ζεται μὲ τὴν Ἁγία Θεοδούλη, σύμφωνα καὶ μὲ ἄλλα τοπωνυμικὰ γύρω της. Πότε ἔγινε ἡ ἀλλαγὴ στὴν ἀφιέρωση εἶναι ἄγνωστο· πιθανὸν ὅμως μετὰ τὸ 1677, γιατί ἴσως ὁ Μετα-ἔξς νὰ εἶχε κάποια παραπομπὴ στὸ περιθώριο.

2. Ἡ συγκεκριμένη τοποθέτηση καὶ περιγραφὴ τῶν οἰκημάτων τοῦ Κάστρου ὀρίζει τὴ θέση του στὴν Παλικὴ καὶ στὰ δύο χωρία τοῦ Πρακτι-κοῦ τῶν στίχων 182-186 καὶ 594-596:

α) Οἰκοθεσία τοῦ Κάστρου ἐνῶ καὶ ὁ θεῖος καὶ ἅγιος ναὸς ἵσταται τῆς Θεομήτορος ἡ ἀγιωτάτη ἐπισκοπὴ ἀπὸ τὴν κόχην/ τὴν πρὸς βορρᾶν καὶ ἀπὸ τοῦ Σαβεράτου καὶ ἀνέρχεται ἀπὸ τὴν διερχομέ-νην ὁδὸν καὶ ἀναβένει ἀπὸ τὸ/ παλαιὸν κελ/(ιον) τῆς Κορ(της;) καὶ ἀπὸ τῆς συκίας καὶ διέρχονται ἀπὸ τες ἀμυγδαλαῖς καὶ ἀ-νωθεν τῶν χαλεπεδων/ τῆς ἀγιωτάτης ἐπισκοπῆς ἕως τοῦ πύργου καθῶς ἐστὶν ὁ τοιοῦτως περιορισμός, ὅσα καὶ οἷα εἰσίν./*.

30. Στὸ λόφο, ἀπέναντι καὶ πρὸς Α Δεματωρῶν, ὑπῆρχε ὁ Ἁγ. Θανάσης, ἐκκλησία τῆς οἰκογενείας Πετρίτση —Πετρίτζη τοῦ Πρακτικοῦ, κτηματῖα μὲ μεγάλη περιουσία στὴν Ἀνωή—. Ὁ λόφος καὶ ἡ περιοχὴ του λέγεται στὸ Πρακτικὸ τῆς Ἀμπελοβούλου (στ. 53) καὶ Ε 12, 13 στὸν Ἀμπελόβουλον καὶ ἀποδίδεται στὰ Δεματωρὰ ἀπὸ τὴν Ἐπι-τομὴ. Στὰ νεότερα χρόνια μετονομάστηκε σὲ «Μονάμπελες» (ιδιοκτησία Λιναρδάτων). Σύμφωνα μὲ τὸ Π 55 στίς πλαγιὰς τοῦ λόφου αὐτοῦ ἦταν τὸ Προεδράτο (Πρόεδρος Ἀ-βάσταγος) (Π 458)· ἐπίσης τὰ οἰκήματα τοῦ Ἀβάσταγου —τοῦ μεγαλύτερου τιμαριούχου τῆς Κεφαλονίδας κατὰ τὸν 13ο αἰ.— Καθὼς καὶ τὰ οἰκήματα τοῦ ἄλλου μεγάλου κτηματῖα τοῦ Χοιδᾶ (Π 61-67). Αὐτὴ λοιπὸν ἡ περιοχὴ τῆς Ἀμπελοβούλου πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι βρίσκεται στὸ κέντρο τῆς ἀγροτικῆς περιοχῆς τῶν Δεματωρῶν καὶ ἔχει ἀπέναντι πρὸς Δ καὶ πολὺ κοντὰ τὸ Κάστρο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Σὰ νὰ λέγαμε ὁ τοπικὸς ἀξιωματοῦ-χος τῆς περιοχῆς —μὲ τὸ Προεδράτο— γειτονεῖ μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ θρησκευτικὴ διοί-κηση τοῦ νησιοῦ, μὲ στενὴ τοπογραφικὴ σχέση. Τὴν ἀξία τοῦ «Προέδρου», ἀνώτερη ἀπὸ τοῦ μαγίστρου, εἰσήγαγε ὁ Νικηφόρος Φωκάς (Διον. Α. Ζακυνθινός, Βυζαντινὴ Ἱστο-ρία, 324-1071, ἐν Ἀθήναις 1977, σ. 325).

* Στὸ στίχο Π 183 πρέπει νὰ σημειωθεῖ στίξη-κόμμα ἀνάμεσα στὴ λέξη «Θεομήτορος» καὶ στὸ ἄρθρο «ή», πρὸς ἀποφυγὴ παρερμηνείας. Ὁ γραφέας παραθέτει δύο διαφορετικὰ κτίρια, ὅπως περὶ τράνα διαβεβαιώνεται στὴ διατύπωση τῶν στίχων Π 594-596. Στὸ Ἀντίγραφο καὶ στὴν ἔκδοση ΜΜ ὑπάρχει τὸ προσθετικὸ «καὶ» ποὺ διαχωρίζει τὸ νόημα τῶν δύο κτιρίων: τοῦ ναοῦ καὶ τῆς ἐπισκοπῆς.

β) Μετ' αὐτῶν δὲ πάντων ἔχειν τὴν ἀγιωτάτην ἐπισκοπὴν τὴν οἰκίαν ἣν ἔσχεν ἐκ/[π]αλαι ἐν τῷ κάστρῳ τοῦ ἀγίου Γεωργίου τὴν πλησιάζουσιν εἰς τὸν θεῖον ναὸν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου καὶ εἰς τὴν ἀνατολικὴν πορταν./

Καὶ στὰ δύο χωρία περιγράφονται τὰ δύο κύρια οἰκήματα, ὁ καθεδρικός ναὸς καὶ ἡ οἰκία τῆς Ἐπισκοπῆς, ὅπως ἦταν κατὰ τὸ 1264. Οὐσιαστικὰ τὸ ἓνα χωρίο συμπληρώνει τὸ ἄλλο, δίνοντας τὸν ἀκριβὴ προσανατολισμό. Πλησίον τοῦ ναοῦ τῆς Θεομήτορος καὶ πρὸς τὴν κόγχη (τὴ γωνία) τῆ ΒΑ βρίσκεται «ἡ οἰκία τῆς ἀγιωτάτης ἐπισκοπῆς».

Τὸ «ἐκπαλαι» (ὅπως ἔχει ἀπὸ ἄλλους μελετητὲς τονιστεῖ) σημαίνει ιδιότητα ἀπὸ μακροῦ κεκτημένη, «τὴν οἰκίαν ἣν ἔσχεν ἐκπαλαι» καὶ δὲν θὰ δινόταν ποτὲ αὐτὸς ὁ χαρακτηρισμὸς σ' ἓνα κτίριο λίγων δεκαετιῶν, ἂν ἦταν γιὰ τὴν Λατινικὴ Ἐπισκοπὴ. Μὲ τὸ χαρακτηρισμὸ «ἐκπαλαι» πιστοποιεῖται καὶ ἡ παλαιότητα τοῦ ἴδιου τοῦ Κάστρου καὶ ἡ βυζαντινὴ του καταγωγὴ. Γράφει ὁ Τσιτσέλης³¹: «Οἱ ἀρχιερεῖς κατώκουν ἐν τῇ τότε πρωτεύουσῃ, τῷ κάστρῳ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, ὅπου καὶ οἱ ὀρθόδοξοι παλαιότερον». Ἀλλὰ ὁ Τσιτσέλης δὲν ἀναφέρεται στὸ κάστρο τῆς Παλικῆς. Ὡστόσο καὶ τὰ δύο χωρία τοῦ προσδιορισμοῦ τῆς οἰκοθεσίας τοῦ Κάστρου βρίσκονται μέσα στὸ Πρακτικὸ, καταταγμένα στὴν περιοχὴ τῆς Παλικῆς, ὅπως θ' ἀποδειχθεῖ ἀργότερα ἀπὸ τὰ τοπωνύμια τοῦ Πρακτικοῦ, ποὺ περιβάλλουν τὸ Κάστρο τῶν Δεματωρῶν. Στὸ Π 512 γράφει: «ἕτερον εἰς τὰ Δαματ(ωρὰ) ἡγουν τῆς παλαίας ἐπισκοπῆς ἡγουν τῆς Πετρὸς» (τὸ τοπωνύμιον «Ἐπισκοπὴ» διατρεῖται ἐκεῖ πλησίον, εἶναι τοποθεσία ΒΑ στὴν πλαγιὰ τοῦ Κάστρου μετὰξὺ Δεματωρῶν καὶ Ἀγ. Θέκλης).

3. Μὲ τὴν τοπωνυμικὴ ἐπὶ τόπου ἔρευνα ποὺ ἔγινε τὸ 1980 κατ' ἀρχὴν στὰ περιβάλλοντα τὸ Κάστρο Ἀγ. Γεωργίου χωριὰ Μονοπολάτα, Δεματωρὰ, Ρίφι καὶ ὕστερα πάνω στὸ ἴδιο τὸ ὕψωμα, διαπιστώθηκε ἐπίσης ὅτι ἡ περιγραφή τῆς οἰκοθεσίας τοῦ Κάστρου στὸ Πρακτικὸ ταυτιζότανε μὲ τὰ σωζόμενα ἐκεῖ ἐρείπια κτιρίων. Τὸ ἐπόμενο καλοκαίρι, τοῦ 1981, ἡ Ἐφορεῖα Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Πατρῶν, μὲ τὴν ἐφορο κ. Γεωργοπούλου

31. Τσιτσέλης, ὁ.π. τ. Β' σ. 31.

καὶ τὴν ἐπιμελήτρια διδα Κ. Δελλαπόρτα, διενήργησε αὐτοψία κι ἐπιβεβαιώθηκε ἡ ταύτιση τοῦ χώρου μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ Πρακτικοῦ. Ἐπισημάνθηκαν τὰ ἐρείπια σὲ ὕψος 1-2 μ. μεγάλης βασιλικῆς (διαστάσεων 8×16), μὲ ὑλικὸ τοιχοποιίας ἀπὸ παλαιότερο κτίριο. Πρὸς Β τῆς βασιλικῆς ὑπάρχει μεγάλη δεξαμενὴ, ἐρείπια ἄλλου κτίσματος (θεμέλια τῆς Ἐπισκοπῆς;) καὶ ἀψίδα μικρότερου ναοῦ. Καὶ διατυπώθηκε τὸ συμπέρασμα «ὅτι ἡ διάταξη τῶν ἐρειπωμένων κτισμάτων ἀνταποκρίνεται πρὸς αὐτὰ τοῦ Πρακτικοῦ τοῦ 1264» (Φ10/2035/9.10.81). Ἡ Ἐφορεία Πατρῶν ἐκήρυξε τὸ Κάστρο Ἀγίου Γεωργίου περιοχῆς Δεματωρῶν Κεφαλληνίας ἀρχαιολογικὸ χῶρο»³².

* Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἀγ. Γεωργίου πάνω στὸ Κάστρο, μικρὴ ἐπτανησιακὴ βασιλική, εἶναι κτίσμα τοῦ 1851³³. Ὁ πρὸς Β τοῖχος τῆς ἔχει κτισθεῖ πάνω στὴ νότια μακρὰ πλευρὰ τῆς μεγάλης βασιλικῆς. Τὰ ὑλικά τοῦ νεότερου αὐτοῦ Ἀγίου Γεωργίου ἔχουν παρθεῖ ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐκκλησία, ὅπως φανερώνει ἡ χρῆση τους, ἰδιαίτερα στὸ ἐσωτερικὸ του.

Τὰ ἐρείπια τῆς ἀψίδας βόρεια τῆς δεξαμενῆς εἶναι, κατὰ τοὺς ντόπιους, τὸ ἱερὸ τοῦ παλιοῦ Ἀη Γιώργη. Πλησίον διακρίνονται θεμέλια κτιρίων. Ὑπάρχει ἀκόμη τὸ ἐρειπωμένο κτίριο τοῦ σχολείου καὶ ἔχνη θεμελίων παλιοῦ καὶ νεότερου οἰκισμοῦ. Στὴ νότια πλευρὰ τοῦ Ἀη Γιώργη ἀκουμπάει ὁ τάφος τῆς δασκάλας Καραβᾶ Βολταίρα.

Ἡ μεγάλη βασιλικὴ τοῦ Κάστρου ὀνομάζεται ἀπὸ τοὺς ντόπιους (Μονοπολάτα), ποὺ εἶχαν καὶ ἰδιαίτερη ἰδιοκτησιακὴ σχέση ὡς τὶς τελευταῖες δεκαετίες, «Παναγία ἡ Πλατυτέρα» ἢ καὶ «Εὐαγγελίστρια».

4. Τὸ τοπωνυμικὸ ὑλικὸ τῶν χωριῶν ποὺ περιβάλλουν τὸ Κάστρο ταυτίζεται σ' ἓνα μεγάλο μέρος μὲ αὐτὸ τοῦ Πρακτικοῦ ποὺ προσδιορίζει τὴ θέση τοῦ Κάστρου. Τὰ γύρω του χωριά, στὴν Ἀνωὴ Παλικῆς³⁴, Μονοπολάτα, Δεματωρά, Ἀγ. Θέκλη, Ρίφι, Δαμουλιανάτα, Παρισάτα, Καμιναράτα καὶ Σχινιάς, χωριά ποὺ ἀναφέρονται στὸ Πρακτικὸ καὶ στὴν Ἐπιτομή,

32. Πρὸς Ν τοῦ Ἀη Γιώργη (Κάστρο) (περίπου 800 μ.) ὑπῆρξε μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο —ἀκριβῶς στὴ θέση Σταυρός. Ὅταν διανοίχθηκε ὁ δρόμος πρὶν μερικὲς δεκαετίες ἀπὸ Μονοπολάτα γιὰ Ρίφι, καταστράφηκαν τάφοι. Συνεχόμενος καὶ ὁ θολωτὸς μυκηναϊκὸς τάφος (Μαρινάτου ὁ.π.). Ὑπάρχει ἀκόμη, κοντά, καὶ ἄλλος τάφος ἐπισημασμένος ἐπὶ τοῦ λόφου Ἀγ. Ἀντωνίου.

33. Παραχωρημένο ἀπὸ τὸ προσωπικὸ ἀρχεῖο κ. Γερασίμου Σταματάτου (Ἀργοστόλι) ἐγγράφο οἰκογενεικὸ —καὶ ἀπὸ ἐδῶ θερμὰ εὐχαριστοῦμε— γραμμένο στίς 19.4.1851 στὰ Μονοπολάτα, ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Μητροπολίτη Κεφαλληνίας καὶ τὸν προσκαλεῖ στὸν ἐγκαινισμὸ τοῦ νεόδμητου Ἀγ. Γεωργίου «κειμένου εἰς τοποθεσίαν καλουμένην Κάστρον», σύνορον χωρίων Μονοπολάτα καὶ Δεματωρά...» ὁ Ἀρχιερατικὸς Ἐπίτροπος Ἱερομόναχος Σταματάτος Εὐγένιος, καὶ ἐκ μέρους τῶν κητηρῶν Κ. Λιναρδάτου (Ιερῶς) καὶ Χ. Βολταίρα ἀπὸ Μονοπολάτα.

34. *Μηλιαράκη Ἀ.*, Γεωγραφία Πολιτικὴ νέα καὶ ἀρχαία τοῦ Νομοῦ Κεφαλληνίας, Ἀθήνησιν 1890, σσ. 69-79.

ἔχουν διατηρήσει στὰ κύρια ὀνόματα καὶ στὰ τοπωνύμιά τους τὴν ἀπόδειξη τῆς γεινιάσῃς τους μὲ τὸ ἀναφερόμενο στὸ Πρακτικὸ Κάστρο τοῦ Ἀγ. Γεωργίου.

Ἐπίσης τὰ τοπωνυμικά —ἐπώνυμα καὶ τοπωνύμια— ποὺ συνοδεύουν τὴν περιγραφή τῆς οἰκοθεσίας τοῦ Κάστρου εἶναι καίρια καὶ σημαντικά γιὰ τὸν ἴδιο ἀποδεικτικὸ σκοπὸ:

α) Τοῦ Φιλανθρώπου (Π 182) «ἕτερον εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Φιλανθρώπου / τὸ λεγόμενον τοῦ Παλαιόπυργου» (εἶναι ὁ πρὶν ἀπὸ τὴν περιγραφή τῆς οἰκοθεσίας στίχος). Τόσο τοῦ «Φιλανθρώπου» ὅσο καὶ τὸ «Παλιόπυργου» εἶναι ἐπώνυμο καὶ τοπωνύμιο ποὺ δὲν ἀπαντᾶται σὲ ἄλλη περιοχὴ τοῦ νησιοῦ μέσα στὸ Πρακτικόν. Στὴν Ἐπιτομὴ ὁ Μεταξᾶς ἀναφέρει μόνον τὸ τοῦ «Παλιόπυργου». Σήμερα κανένα ἀπὸ τὰ δύο δὲν ἔχει διατηρηθεῖ. (Τὸ Φιλανθρώπου: Φιλαν_{ου} στὸ ΠΑ γράφει στίς ὑποσημειώσεις του ὁ Τζαννετάτος, σ. 42). Τὸ ὄνομα Φιλαν_{ου} δὲν ὑπάρχει ἐπίσης ἄλλου, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τύπο Φιλιάνου Π 343, ὅπου βρίσκεται δίπλα στὴν Πηγὴ, ΝΑ καὶ κοντὰ στὸ Κάστρο. Τὸ «Πηγὴ», ἀναφέραμε, εἶναι τοπωνύμιο διατηρημένο καὶ βρῦση ἐν λειτουργία.

β) Τοῦ Σαβεράτου (Π 182) (σύνορο μὲ τὴν οἰκίαν τῆς Ἐπισκοπῆς). Δὲν ἀπαντᾶται μέσα στὸ Πρακτικὸ σ' ἄλλη περιοχὴ, ἐκτὸς ἀπὸ τῆς Παλικῆς. Ἔχει διατηρηθεῖ πρὸς Δ ἀπὸ τὸ γειτονικὸ μὲ τὸ Κάστρο χωριὸ Ρίφι, στὴ δυτικὴ πρὸς τὴ Μεσόγειο πλαγιά: «τοῦ Σάβερη». Τὸ «Σαβεράτο» στὸ Κάστρο πιθανὸν ἦταν τὸ σπίτι-ὑποστατικὸ τιμαριούχου (ὅπως π.χ. τὸ «Ἀβασταγᾶτο», τοῦ μεγάλου τιμαριούχου Ἀβάσταγου, μέσα στὸ Πρακτικόν). Συμπέρασμα: Τὸ «Σαβεράτο» ποὺ συνορεύει μὲ τὴν οἰκίαν τῆς Ἐπισκοπῆς δὲν ὑπάρχει στὸ Πρακτικὸ στὸ χῶρο τῆς Ἀνω Λιβαθοῦς, ὅπου καὶ τὸ ἀναγνωρισμένο ὡς τῶρα Κάστρο τοῦ Πρακτικοῦ. Ὡστόσο εἶναι τοπωνύμιο κλειδί γιὰ τὴν ἀναγνώριση τῆς τοπογραφίας τοῦ Κάστρου Ἀγ. Γεωργίου*.

* Στους στίχους πάλι τῆς οἰκοθεσίας Π 182-186: ἡ οἰκοθεσία ὀρίζεται καὶ ἀπὸ «τὴν διερχομένην ὁδόν». Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὰ Μονοπολάτα διατηρεῖται μὲ τὴν ὀνομασία «ὁ παλὺς δρόμος» στοὺς πρόποδες τοῦ Ἀγ. Γιώργη αὐτὴ ἡ ὁδὸς ποὺ τὸ 1677 ὀνομάζεται «πούμπλικα στράτα». Σχεδὸν παράλληλος μὲ τὸν ἀσφαλτωμένο δρόμο τῆς Ἀνωῆς, προχωρεῖ ΒΑ πρὸς Ἀγ. Θέκλην, Σχινιά, καθὼς ἔρχεται ἀπὸ τὸ νότο, πάντα στ' ἀνατολικά τοῦ Ἀγ. Γιώργη. Πρὸς Α ἐπίσης καὶ στὴν κορφή του βρίσκονται τὰ εἱρεῖπια τῆς οἰκοθεσίας. Κατ' αὐτὸν τὸν προσανατολισμὸ, ἡ περιγραφή στὸ Πρακτικὸ ταυτίζεται ἀπόλυτα μὲ τὴν τοπογραφία τοῦ χώρου.

Ἀπὸ τὸν παλιὸ δρόμο ἀνέρχεται κανεὶς ἀπὸ τὴ νότια καὶ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ Κάστρου, ὅπου ἀμυγδαλιές καὶ συκιές ὑπάρχουν καὶ σήμερα καὶ ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὴν τοποθεσίαν Μανᾶτο (Π 408, 422 τοῦ Μαναῦ). Καὶ ἔως τοῦ Πύργου, ὅπου κλείνει ὁ ὁρισμὸς τῆς οἰκοθεσίας, πάντα ἀπὸ ἀνατολὰς καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ ποὺ ὑπάρχουν τὰ οἰκήματα. Ὁ «Πύργος» διατηρήθηκε σάν τοπωνύμιον, καὶ μὲ τὴ φράση: «Στὸν Ἀγ. Γιώργη στὸν Πύργον» (πληροφορία Θεοδωρῆ Γιωργάτου, ἀπὸ τὰ γειτονικά Παρισάτα (χωριό)).

Γνωρίζουμε ὅτι πιθανὸν σ' αὐτὴν τὴν περιοχὴ κατέπεσε, μὲ τὸν φοβερὸ σεισμὸ τοῦ 1867, ἓνας Πύργος, ὅταν τὸ ἐπίκεντρο ἦταν ὁ χώρος τοῦ Ἀη Γιώργη (*Partsch*). Στὸ ψηλότερο σημεῖο τῆς κορυφῆς τοῦ Κάστρου ὑπάρχει σωρὸς λίθων καὶ ἔχνη θεμελίων. Ἀπὸ τὴ θέση αὐτή, θέση-βίγλα, φαίνεται ὅλη ἡ Παλικὴ καὶ ἡ ἀνοιχτὴ Μεσόγειος πρὸς Δύση. Καὶ βρίσκεται 100 μ. περίπου ἀπὸ τὰ οἰκήματα τοῦ Κάστρου, καὶ πρὸς Ν.

5. Ἡ ἀρχὴ στὸ κείμενο τοῦ Πρακτικοῦ γίνεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Παλικῆς³⁵, τῆς πλουσιότερης σὲ καλλιέργειες καὶ ἐκκλησιαστικὰ κτήματα περιοχῆς τῆς Κεφαλониᾶς, γεγονὸς ποὺ ἔχει ἐπισημανθεῖ ἀπὸ ὅλους τοὺς μελετητὲς τοῦ Πρακτικοῦ, χωρὶς σχόλια ἐρμηνείας. Σὲ σύνολο 2.136 μοδίων (ὅλης τῆς νήσου) ἡ Παλικὴ ἔχει 833,5 μόδια καὶ μαζὶ μὲ τὴ Θηνιά, ποὺ τῆς ἀνήκει, φτάνει τὰ 916,5, σχεδὸν τὸ ἥμισυ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων ὅλης τῆς Κεφαλониᾶς κατὰ τὸ 1264³⁶. Ἐπίσης οἱ στίχοι ποὺ ἀφοροῦν στὰ κτήματα τῆς Παλικῆς εἶναι 526, σὲ σύνολο 1045. Ἐτσι διαπιστώνεται ἀναλογία μοδίων καὶ κτημάτων.

Στὴν Ἐπιτομή, τὴν περιληπτικὴ δηλαδὴ ἀναγραφὴ τῶν κτημάτων αὐτῶν, ὁ Μεταξᾶς ἰδιαίτεροποιεῖ τὴν περιοχὴ, ἀναγράφοντας τὰ κτήματα κατὰ οἰκισμοὺς καὶ χωριά. Πιθανὸν γιὰτὶ εἶναι περισσότερα κτήματα στὴν Παλική. Ἀλλὰ εἶναι ἐπίσης πιθανὸν καὶ νὰ ὑπάρχει ἓνας ἄλλος λόγος ἱεράρχησης ποὺ τὸν ἀναγκάζει νὰ δώσει στὴν Παλικὴ μιὰ θέση πρωταγωνιστικὴ καὶ ἰδιαίτερη.

Συμπέρασμα: Πρώτη σὲ σημασία οἰκονομικὴ, καλλιεργητικὴ καὶ περιουσιακὴ γιὰ τὴ Λατινικὴ Ἐκκλησία ἔρχεται τὸ 1264 ἡ Παλική. Μὲ μιὰ δύναμη οἰκονομικὴ καὶ μιὰ ἀνθιση ποὺ ἀσφαλῶς εἶναι κληρονομημένη ἀπὸ τὴν προκάτοχό της ὀρθόδοξη ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή. Καὶ μὲ παράλληλη ἀσφαλῶς περιουσιακὴ ἰσχὺ τῶν κοσμικῶν κτημάτων ποὺ ἀνήκουν, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ Πρακτικόν, σὲ τιμαριούχους ἰσχυροὺς ντόπιους ἄρχοντες³⁷. Μὲ τὰ δυὸ μεγαλύτερα μοναστικὰ κέντρα τῆς ἐποχῆς στὴν Παλική: Προφῆτὴ Ἑσδρα καὶ Μονὴ Ἀγ. Λέοντος, καθὼς καὶ μὲ δεύτερη καθέδρα³⁸ ἐπισκοπικὴ στὴ μονὴ Ἀγ. Νικολάου στὴ Θηνιά — τμήμα τῆς Παλικῆς.

35. *Partsch*, δ.π. χάρτης 1262, Κεφαλониᾶς.

36. *Τζαννετάτου*, ἔκδοση 1965, δ.π. σσ. 16, 17. *Τοῦ ἰδίου*, Ἀθηνᾶ δ.π. σ. 178.

37. *Miller*, δ.π. σ. 24: «Ἡ Ἑλλάδα στίς παραμονὲς τῆς Φράγκικης κατάληψης ὑποφέρει ἀπὸ τρεῖς πληγές, ἐνὼ σπαράζεται ἀπὸ διαμάχες τῆς τοπικῆς ἀριστοκρατίας: τοὺς εἰσπράκτορες, τοὺς πειρατὲς καὶ τοὺς τοπικοὺς τυράννους. Τὰ «θέματα» τὰ διοικοῦσε ὁ πραιτωρ ἢ στρατηγὸς κι ἐπληρωνόταν ἀπὸ τίς εἰσπράξεις. Ὅμως ἡ Ἐκκλησία διατηροῦσε κυριαρχικὴ θέση στὴν Ἑλληνικὴ κοινωνία. Καὶ τὰ μοναστικὰ κέντρα εἶχαν αὐξηθεῖ ἐπὶ Κομνηνῶν». *Ζακυνθοῦ*, Βυζ. Ἱστορία, δ.π. σσ. 313-317: Βυζαντινὴ Φεουδαρχία.

38. Στὴ βυζαντινὴ Μονὴ Ἀγ. Νικολάου τῆς Θηνιάς βρίσκεται καὶ ἡ καθέδρα τῆς

Εἶναι λοιπὸν λογικὸ σ' αὐτὴν τὴν πανίσχυρη ἐκκλησιαστικὰ περιοχὴ νὰ ἀναζητηθεῖ μιὰ Ἑδρα ἐπισκοπικὴ, γιὰ νὰ ἐποπτεύει, μέσα στὴν καρδιά τοῦ χώρου, τὸ σημαντικότερο μέρος τῆς περιουσίας της. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐποχὴ καὶ τοὺς κινδύνους της, ἡ Ἑδρα αὕτῃ ἐπιβάλλεται νὰ εἶναι μέσα σὲ ὄχυρό. Κι αὐτὸ τοπογραφικά, ἀλλὰ καὶ σύμφωνα μὲ τὸ Πρακτικὸ καὶ τὴν Ἑπιτομὴ, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ Κάστρο Ἀγίου Γεωργίου Ἀνωῆς.

6. Ὁ κατάλογος τῶν «ὑποτελῶν» (δουλοπαροίκων ἢ ἀγιόδουλων)³⁹ ποὺ καταχωροῦνται στὸ τέλος ὅλης τῆς ἀναγραφῆς τῶν κτημάτων τῆς Παλικῆς (Π 563-589) ἀποδεικνύει τὴ θέση τοῦ Κάστρου στὴν Παλικὴ μὲ τὰ ἐξῆς:

α) *Γιατί αὐτοὶ οἱ «ὑποτελεῖς» ποὺ ἀνήκουν ψυχῇ τε καὶ σώματι, ὅπως καταδελώνεται ἀπὸ ἐνδεικτικὴ τῆς ἐξάρτησής τους πρὸς τοὺς Λατίνους φράση, γιατί καταχωρήθηκαν στὸ τέλος τῆς ἀναγραφῆς τῶν κτημάτων τῆς Παλικῆς; Καὶ γιατί δὲν καταχωρήθηκαν στὸ β' μέρος τοῦ κειμένου, στὴν περιοχὴ τῆς Κρανιαῆς-Λιβανοῦς; Ἡ γιατί δὲν καταχωρήθηκαν στὸ τέλος τοῦ ἐγγράφου μαζὶ μὲ τοὺς καταλόγους τῶν ἀνθρώπων τῶν ἄλλων Προνοιῶν, ὅπως ἀναγράφονται στὸ Πρακτικὸ ἀπὸ 1078-1101;*

β) *Τὰ ὀνόματα τῶν ὑποτελῶν κληρικῶν καὶ τῶν οἰκογενειῶν τους παρατάσσονται ἀμέσως μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀναγραφῆς ὅλων τῶν κτημάτων τῆς Παλικῆς. Αὐτὰ τὰ ὀνόματα εἶναι πολὺ περισσότερα ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα τῶν ὑποτελῶν ἀνθρώπων τῶν Προνοιῶν⁴⁰: Ἀγ. Ἀναργύρων, Ἀγ. Γεωργίου (Κορωνῶν), Ἄτρου, Πεσάδος, Λιβανθοῦ, Κρανιάς. Ἀρα οἱ ὑποτελεῖς τῆς Παλικῆς ἀνῆκαν σὲ ἀνώτερη ἐκκλησιαστικὴ ἐξουσία: «εἰσὴν οἱ ἄνθρωποι, οὓς κατέχη ἡ ἀγιωτάτη ἐπισκοπὴ ἀπὸ τῶν ὑποτελῶν» (Π 563/564).*

γ) Ὁ στίχος Π 588 μᾶς δίνει καθαρὰ αὐτὴν τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐξουσία: «Οὗτοι οἱ ἄνωθεν δεδηλομένοι ὀφείλουσιν προσμένειν καὶ ἐκδουλεύειν τῇ ἀγιωτάτῃ ἐπισκοπῇ ἕως ἐσχάτης αὐτῶν ἀναπνο-

³⁹ Ἐπισκοπῆς, τὸ 1264. Στὸ Κάστρο τοῦ Ἀγ. Γεωργίου Παλικῆς εἶναι ἡ ἔδρα τῆς «Ἀγιωτάτης Ἐπισκοπῆς Κεφαλληνιας», τὸ Ἐπισκοπεῖο. Ἐπομένως ὑπάρχει μιὰ δεύτερη ἔδρα διαμονῆς. Καὶ οἱ δύο ὁμοῦ λειτουργοῦν στὴν περιοχὴ τῆς Παλικῆς. Τὸ 1667 στὴν Ε Ι 9 ἀναγράφεται: «Ἀρχηγὶ ὁμοίως ἀπο τὴν ἐκκλησίαν τοῦ ἁγίου Νικολάου, ὅπου εἴ[ν]αι τῆς ἐπισκοπῆς ἡ καθέδρα/». Στὴν Ἑπιτομὴ δὲν ὀνομάζεται μονὴ ἀλλὰ ἐξακολουθεῖ ὁ Ἀγ. Νικόλαος νὰ λέγεται καθέδρα, ἴσως καὶ νὰ λειτουργεῖ.

39. Miller, ὁ.π. σ. 130.

40. *Ταυτοῦ* Ἡλία, Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα, τ. Α', Ἐν Ἀθήναις 1904, σ. 886.

ἦς...». Ἄρα, ἀφοῦ οἱ ὑποτελεῖς ἀναγράφονται στὴν περιοχὴ τῆς Παλικῆς, ἡ «ἀγιωτάτη ἐπισκοπὴ», στὴν ὁποία ἀνήκουν, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἔχει τὴν ἔδρα τῆς σὲ ἄλλο χῶρο —ποὺ σ' αὐτὸν οἱ «ὑποτελεῖς» οὔτε καὶ ἀναφέρονται. Ἀντίθετα, τὸ μέρος τοῦ κειμένου ποὺ περιέχει τὰ ὀνόματά τους εἶναι τὸ σημαντικότερο τοῦ Πρακτικοῦ, ἀφοῦ ἀμέσως ἐν συνεχείᾳ βεβαιώνει τὸ Πρακτικὸ ἡ Φράγκικη πολιτικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ἐξουσία: ὁ «κόντε Ῥικιάρδος» ὁ τοῦ Παλατίου καὶ ὁ ἀρχιερεὺς «Ἐνρίκος».

- δ) Τὰ ὀνόματα τῶν ὑποτελῶν τῶν στίχων Π 564-589 ἀνήκουν σὲ ἐγχωρίους τῆς περιοχῆς τῆς Παλικῆς. Εἶναι ντόπιοι Παλικισιάνοι μὲ τὶς οἰκογένειές τους καὶ ἀνήκουν στὸ Λατίνο Ἐπίσκοπο. Γιατὶ ἡ ἔδρα τοῦ μέσα στὸ Κάστρο, ὅπως μαρτυρεῖται στὸ ἐγγράφο τοῦ Πρακτικοῦ, βρίσκεται στὸ δικό τους τόπο. Τὰ ὀνόματά τους εἶναι παλιά, ἱστορικὰ στὴν προέλευσή τους, τὴν ἑλληνικὴ ἢ βυζαντινὴ, καὶ σὰν κληρικοὶ προέρχονται ἀπὸ γνωστές, κι ἀπὸ τὸ Πρακτικὸ, οἰκογένειες τῆς Παλικῆς. Τὰ ὀνόματά τους: Βαρδάνης, Τιμοθέου, Νικήτας, Γαῖτανᾶς, Ἀνθιμος, Λαζάρου, Καταλάχης (;), Λέων ὁ Θαλασσηνός, Θεόδ. Ἰακινθηνός, Λυκούδης, Ἰωάν. Κρασᾶς, Κωνστ. Κρασᾶς, Λέων Κρασᾶς, Βασ. Κρασᾶς, Ἰωάν. Κρασᾶς, Κ. Κρασᾶς, Μιχ. Κρασᾶς, Στραβάγγελου, Δρακολέων (;), Κηπουρός, Συμιάνου, Λακοδαίμονας, Μαρία Βερζηνοῦ, Ἀμάραντος, Κομάτου, Κουμάνα, Χρυσὴ ἢ Βλάχα⁴¹. Τὰ περισσότερα διατηρήθηκαν σὰν τοπωνυμικά, σὲ περιοχὲς τῆς Παλικῆς, ἀλλὰ καὶ σὰν κύρια ὀνόματα.

Τέλος αὐτοὶ οἱ ὀρθόδοξοι κληρικοὶ μὲ τὶς οἰκογένειές τους «καὶ πάντες οἱ ἐξ ὁσφίως ἐξ αὐτῶν τικτόμενοι...» καταγράφονται σὰν «κτῆματα» κι αὐτοί, κάτω ἀπὸ τὰ κτῆματα τῆς γῆς, σὰν ἀντικείμενα δηλαδὴ ποὺ ἀνήκουν μαζί μὲ ὅλα τὰ ἀναγραφόμενα στὴν περιοχὴ τῆς Παλικῆς, στοὺς Λατίνους αὐθέντες. Μ' αὐτοὺς συμπληρώνεται ἡ «ἀναγραφὴ», καὶ φυσικὸ στὴ ἴδια φράση, ν' ἀκολουθεῖ

41. Στὸ Α' μέρος τοῦ Πρακτικοῦ μετὰ τὴν ἐπικύρωση τοῦ ἐγγράφου ἀπὸ τὸν Ὀρσί-
νι καὶ τὸν Ἐπίσκοπο Ἐρρίκο, καὶ τὴν περιγραφὴ τῆς Ἐπισκοπῆς καὶ τοῦ Καθεδρικοῦ
ναοῦ στὸ Κάστρο τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, ὑπάρχει μιὰ ξεκρέμαστη φράση ποὺ ἀνήκει μᾶλλον
στὴν ἀναγραφὴ τῶν ὑποτελῶν τῆς Ἐπισκοπῆς (Π 596): «/οσαύτος καὶ Χρυσὴ ἢ Βλάχα
μετὰ τοῦ υἱοῦ αὐτῆς». Σημαντικὸ γιὰ τὴν ἔρευνά μας εἶναι ὅτι τὰ ὀνόματα τῶν ὑποτελῶν
ἀνήκουν στὴν Παλική. Δυτικὰ τοῦ Κάστρου Ἀγ. Γεωργίου, κοντὰ καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ Ἐρίφι-
-Ῥίφι, βρίσκεται ἡ τοποθεσία «Βλαχᾶτα». Ὑπάρχει καὶ τὸ ἐπώνυμο στὸ Π 217 τοῦ «Βλα-
χου» ποὺ ἔχει ἀφιέρωσει χωράφι στοὺς Ὀρόγγους στὴ Μονὴ Ἀγ. Νικολάου. Τὸ ἐπώνυμο
δὲν βρίσκεται σ' ἄλλη περιοχὴ τοῦ Πρακτικοῦ.

ἡ ἐπικύρωση, χωρὶς καὶ κόμμα⁴²: «καθὼς καὶ ὁ ὑψιλώτατος καὶ κυριώτατος / κόντε Ῥεκιάρδος ὁ τοῦ Παλατίου καὶ αὐθέντης Κεφαλληνίας καὶ Ἰακίνθου καὶ Ἰθάκης στέργων καὶ ἐπιβεβαιῶν παντὰ τὰ ἐν τῷ παρὸν / πρακτικῶν γεγραμμένα βεβούλλωται ταῦτα μετὰ τοῦ σιγηλλίου αὐτοῦ κάτωθεν...».

7. Τὸ ὅτι ἡ ἐπικύρωση τοῦ κτηματολογίου ἀπὸ τὸν πολιτικὸ καὶ τὸν θρησκευτικὸ ἄρχοντα τῶν Λατίνων (Π 590-594) διατυπώνεται στὸ μέσον τοῦ Πρακτικοῦ (καὶ ὄχι στὸ τέλος ἢ στὴν ἀρχή) εἶναι χαρακτηριστικὸ πὺ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ θέση τοῦ Κάστρου, ὅπου ἐδρεῖται τὸ θρησκευτικὸ τουλάχιστον κέντρο, βρίσκεται στὴν Παλική.

Τὸ γεγονὸς αὐτὸ σχολιάζεται πρῶτα ἀπὸ τὸν Ζακυθινὸ⁴³, καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν ἴδιο ἐπιστήμονα ὡς «διπλωματικὴ ἀνωμαλία». Χωρὶς δὲ νὰ τὸ ἀναλύει, ὁ ἴδιος ἐπιστήμονας, ὁ ὁποῖος καὶ πρῶτος ἔδωσε στὴ δημοσιότητα τμῆμα τοῦ πρωτοτύπου, ἐκθέτει τὴ γνώμη ὅτι τὸ Κτηματολόγιο εἶχε συνταχθεῖ ὁλόκληρο σὲ δύο μέρη: τὸ δεύτερο μέρος εἶναι πρόσθετο ἀλλὰ ὄχι μεταγενέστερο (στίχοι Π 597-1105).

Τὴν ἴδια διατύπωση ἀκολούθησε καὶ ὁ καθηγητὴς Τζαννετᾶτος⁴⁴, ὁ ὁποῖος προσθέτει ὅτι ὑπῆρξαν δύο γραφεῖς τοῦ κειμένου, τοῦ ὁποῖου ὅμως ἡ γλῶσσα εἶναι ὁμοίομορφη ὡς τὸ τέλος. Γεγονὸς (τῆς γλωσσικῆς ὁμοιομορφίας) πὺ βεβαιώνει, γιὰ τὴν παροῦσα μελέτη, τὴν ἀντιγραφὴ πιθανὸν ἀπὸ παλαιότερο βυζαντινὸ κτηματολόγιο, μ' ἐνιαία γλωσσικὴ ἔκφραση*.

* Δὲν εἶναι τυχαῖο, γιὰ τὴν παροῦσα πάλι μελέτη, ὅτι προτιμήθηκε ὁ καλύτερος γραφέας γι' αὐτὸ τὸ πρῶτο μέρος, πὺ ἦταν μεγαλύτερης μορφώσεως καὶ εἶχε ἄσκηση στὴ γραφὴ «ἀμαλή, εὐχάριστη πὺ θύμιζε παλαιότερων χρόνων». Εἶναι δὲ καὶ οἱ δύο γραφεῖς Κεφαλονίτες, γιὰτὶ ἀλλοιῶς δὲν ἐξηγεῖται τὸ πλῆθος τῶν βραχυγραφιῶν. Ὁ δεύτερος καὶ λιγότερο ἱκανὸς γραφέας ἀναλαμβάνει τὴν ἀναγραφὴ τῶν ἄλλων κτημάτων τῆς Ἐπισκοπῆς πὺ δὲν εἶχαν περιληφθεῖ στὸ πρῶτο μέρος. Ὁ Τζαννετᾶτος τὴν χαρακτηρίζει «προσθήκη»⁴⁵. Ἀλλὰ πῶς μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ «προσθήκη» τὸ Β' μέρος — κτήματα τῆς νοτιανατολικῆς καὶ τῆς κεντρικῆς περιοχῆς τῆς νήσου, ἀφοῦ σ' αὐτὴν ὑπῆρχε, σύμφωνα μὲ τὴν κρατοῦσα ὡς τῶρα ἄποψη, τὸ θρησκευτικὸ καὶ πολιτικὸ κέντρο τῆς Κεφαλονίδας τοῦ 1264; Ἀλλωστε καὶ μόνος ὁ χαρακτηρησμός «προσθήκη», ἀποδίδει στὸ Α' μέρος τὴ βασικὴ σημασία τῆς ἀναγραφῆς.

Ἐπίσης εἶναι πιθανὸν οἱ γραφεῖς τοῦ Πρακτικοῦ, ἀντιγράφοντας παλιότερο βυζαντι-

42. Δὲν ὑπῆρχε σωστὴ στίξη στὸ ἔγγραφο τοῦ Πρακτικοῦ (Τζαννετᾶτος, ἔκδοση 1965, δ.π.).

43. Ζακυθινοῦ, Τὸ Κτηματολόγιον, δ.π. σ. 329.

44. Τζαννετᾶτου, ἔκδοση 1965, δ.π. σ. 10.

45. Τζαννετᾶτου, ἔκδοση 1965, δ.π. σ. 10.

νὸ κτηματολόγιο⁴⁶, ν' ἀκολούθησαν καὶ στὸ ἴδιο σημεῖο ἐπικυρωτικὸ κείμενο τῆς κατοχῆς κτημάτων κάτω ἀπὸ τὸ πρῶτο μέρος, καὶ ἀπὸ τὴν ὁρθόδοξη ἀκόμη ἐπισκοπὴ, τῆς ὁποίας καὶ τὸ περιουσιακὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ ἔδρα τῆς βρισκόταν στὴν Παλική. Μόνο ἄλλωστε ἓνα πρότυπο προγενέστερο θὰ ἐξασφάλιζε καὶ στοὺς δυὸ γραφεῖς⁴⁷ τὴν πλήρη ὁμοιογένεια «στὸ τυπικὸ, τὴν σύνταξιν καὶ τὴν φωνητικὴν» τῆς γλώσσας τοῦ Πρακτικοῦ: ἀνάμεικτης ποὺ περιεῖχε στοιχεῖα τῆς τότε ὁμιλουμένης καὶ μὲ ὅλη τὴν ἐνότητα μιᾶς γλώσσας ἑλληνικῆς⁴⁸. Γράφει καὶ ὁ Τσιτσέλης (δ.π., τ. Β, σ. 13): «Ὁ κώδιξ... εἶναι ἀντίγραφον προφανῶς πολλῶ μεταγενέστερον τοῦ πρωτοτύπου, καταρτισθέντος προφανῶς πρὸ τοῦ 1185...», πιστεύοντας ὅτι τὸ «ἐκτεθὲν καὶ πληρωθὲν» τοῦ Πρακτικοῦ διατυπώνει συμπλήρωση καὶ ὄχι σύνταξιν.

Πιστεύουμε ἐπίσης ὅτι στὸν «Κόντε Ρικιάρδο» καὶ στὸν Ἐπίσκοπο «Ἐνρίκο» χρειαζόταν τὸ κύρος ἑνὸς τέτοιου ἐπισήμου ἐγγράφου ποὺ ἐξασφάλιζε στοὺς Λατίνους τὸ κληρονομημένο δικαίωμα, ἀπὸ τὴν ὁρθόδοξη ἐπισκοπὴ, τῆς κατοχῆς τῶν ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων, στὴν τυχὸν παραπέρα διεκδίκηση τῆς ἐπισκοπικῆς περιουσίας. Φυσικὰ ἡ ἀντιγραφὴ ἔγινε καὶ μὲ ἀφαίρεση ὠρισμένων στοιχείων καὶ μὲ προσθήκη νέων στοιχείων, ὀνοματολογικῶν καὶ περιουσιακῶν καὶ ὅπωςδὴποτε τῶν ὑποτελῶν καὶ τοῦ ἀπαραίτητου ἐπικυρωτικοῦ τέλους τοῦ Α' μέρους ἀπὸ τοὺς κατακτητές. Ἄν ἐπομένως εἶχε γίνῃ ἤδη τὸ 1264 (12 Ἰουλίου) ἡ μεταφορὰ τοῦ Κάστρου Ἀγ. Γεωργίου στὸ ὕψωμα τῆς Λιβαθοῦς, σύμφωνα μὲ αὐτὲς τίς διαπιστωμένες προσθήκες καὶ ἀλλαγές θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε δοθεῖ ἡ τόσο σημαντικὴ μεταφορὰ τῆς ἔδρας, μακριὰ ἀπὸ τὴν Παλική.

Ἐπίσης γιὰ τὴν παροῦσα μελέτη σημαντικὸ εἶναι ὅτι ἡ ἀλλαγὴ⁴⁹ τῶν γραφῶν παρουσιάζεται ἀκριβῶς στὸ τέλος τῆς ἀναγραφῆς τῶν κτημάτων τῆς Παλικῆς, τὴν ἐπικύρωση τοῦ Ὁρσίνι καὶ τὴν ἐπιγραμματικὴ τελικὴ φράση: «Μετ' αὐτῶν δὲ πάντων ἔχει τὴν ἀγιωτάτην ἐπισκοπὴν τὴν οἰκείαν ἣν ἔσχεν ἐκπαλαι ἐν τῷ κάστρῳ τοῦ ἀγίου Γεωργίου...». Ἐδῶ ἐπικυρώνεται ὄχι μόνον τὸ Α' μέρος τοῦ Πρακτικοῦ, ἀλλὰ καὶ τὸ οὐσιῶδες, τὸ σημαντικότερο μέρος τῆς ἀναγραφῆς, ὅπου καὶ ἡ ἐπικύρωση τοῦ ἐγγράφου καὶ ἡ περιγραφὴ τοῦ Κάστρου καὶ τῆς οἰκοθεσίας του.

46. Ζακυθηνοῦ, Κτηματολ. δ.π. σ. 329, καὶ Τζαννετάτου, ἔκδοσις 1965, σ. 1. Συνήθεις στοὺς Βυζαντινοὺς οἱ ἀναγραφὲς κτημάτων. Λέγονταν «Περιορισμοὶ» τὰ κτηματολόγια. Καὶ ἦταν ἡ χρυσόβουλλα —ἐπικύρωση κτημάτων μονῆς— ἡ Πρακτικὰ θεματικῶν ἀπογραφῶν.

47. Τζαννετάτου, ἔκδοσις 1965, σ. 9. Ἐπισημαίνεται ἡ διαφορὰ τῶν δύο γραφῶν ὡς πρὸς τὴν γραφὴν (διάφορος γραφικὸς χαρακτήρας), ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν ὀρθογραφίαν —ἀνορθόγραφος ὁ δεῦτερος περισσότερο ἀπὸ τὸν πρῶτο. Ἀλλὰ ἡ ἑνιαία γλωσσικὴ μορφή τοῦ ἐγγράφου ἐξηγεῖται μόνον ἀπὸ τὴν ἀπὸ ἀντιγραφὴ ἀπόδοσις, ἡ ὁποία καὶ ἔδωσε τὴν γλωσσικὴ ἐνότητα τοῦ ὅλου, σύμφωνα μὲ ἀποψὴ μας.

48. Τζαννετάτου, δ.π. σ. 3.

49. Τζαννετάτου, ἔκδοσις 1965, δ.π. σ. 9. Ἡ ἐμφάνιση καὶ στὸ Β' μέρος τῆς πρώτης γραφῆς σ' ἓνα-δυὸ τεμάχια, ποὺ ἐπισημαίνει ὁ Τζαννετάτος ὡς ἀποδεικτικὸ τῆς ταυτόχρονης συγγραφῆς τοῦ κειμένου, δὲν ἀνατρέπει τὴν ἀποψὴ μας. Εἶναι δυνατόν, σὲ ὥρα ἀνάγκης, ὁ πρῶτος ἐπιδειξίτερος γραφέας νὰ ξεκούρασε τὸν δεῦτερο.

Τὸ συμπέρασμα λοιπὸν εἶναι ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ «διπλωματική ἀνωμαλία» ἀλλὰ γιὰ τυπική καὶ κανονική ἐπικύρωση κάτω ἀπὸ τὴν κύρια περιοχή τῆς Λατινικῆς κυριαρχίας: ἐκκλησιαστικῆς καὶ πολιτικῆς στὴν Κεφαλονιά, κατὰ τὸ 1264. Μὲ τοὺς στίχους Π 590-592 «... καὶ αὐθέντης Κεφαλληνίας καὶ Ἰακίνθου καὶ Ἰθάκης στέργων καὶ ἐπιβεβαιῶν παντα τὰ ἐν τῷ παρὸν / πρακτικῶν γεγραμμένα...». Καὶ στὴ συνέχεια: «βεβούλλωται ταῦτα μετὰ τοῦ σιγγιλλίου αὐτοῦ κάτωθεν». Τὸ κηρόβουλλο τοῦ Ὁρσίνι, φυσικά, τοποθετήθηκε στὸ ἐσχατόκολλο (τέλος δλόκληρου τοῦ Πρακτικοῦ) γιὰ τὴν πλήρη καὶ τῶν δύο μερῶν ἐπικύρωση τοῦ Πρακτικοῦ. Οἱ ὁπές ἀπ' ὅπου περνοῦσε ἡ ταινία τοῦ κηρόβουλλου διακρίνονται (*Τζαννετάτος*, δ.π. ἐκδ. 1965, σσ. 5-7) τὸ 1939, καθὼς καὶ ἔχνη κερικοῦ τῆς σφραγίδας τοῦ Ὁρσίνι.

8. Ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε πιὸ πάνω, ὅλες οἱ ὡς τώρα ἀναφορές στὸ Κάστρο τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, τὸ φέρουν, μὲ πρώτη μνεία μέσα στὸ Κτηματολόγιο τοῦ 1264, στὴν περιοχή Κρανιαῶς-Ἀνω Λιβαθοῦς, ὅπου καὶ ὑπάρχει μέχρι σήμερα τὸ βενετσιάνικο. Μερικὲς ἀπ' αὐτὲς τὶς ἀναφορές ποὺ ἐστερέωσαν τὴν ἐσφαλμένη γιὰ μᾶς τοποθέτηση, στάθηκαν καὶ ἐμπόδιο στὰ ἀνοίγματα φωτισμοῦ τοῦ μεσαιωνικοῦ παρελθόντος τῆς Κεφαλονιάς*.

* Ὁ *Partsch* (δ.π. σσ. 211, 212) γράφει ἀναφερόμενος στὸ Πρακτικό, τῆς ἐκδόσεως MM: «Αἱ τέσσαρες ἀρχαῖαι πόλεις δὲν ὑπάρχουσι πλέον ἐν τῷ μεσαιῶνι καὶ ὡς ἔδρα τῶν κομητῶν ἀναφαίνεται ἤδη τὸ φρούριον τοῦ Ἀγ. Γεωργίου ἐπὶ τοῦ ὄχυροῦ ὄρεινοῦ ὑψώματος τὸ ὁποῖον δεσπόζει τῆς Λιβαθοῦς καὶ τῆς Κραναίας...». «...Τοῦτο εἶναι προφανὸς ἡ ὄχυρά 'πόλις Κεφαλληνία' καθ' ἧς τῷ μὲν 1099 ἐγένετο ἡ προσβολὴ τῶν Πισατῶν, τῷ δὲ 1125 ἡ τῶν Ἑνετῶν...».

Ὁ *Ἡλ. Τσιτσέλης* τὸ 1904 γράφει: «Τὸ Κάστρον τοῦ Ἀγίου Γεωργίου ἀπαντᾷ τὸ πρῶτον τὸ 1262 (MM), ἀναφέρεται μάλιστα καὶ ὁ ναὸς τῆς Θεομήτορος καὶ ἡ Ἐπισκοπὴ, ἔκειτο δὲ ἐν περιοχῇ Ἀβλῶνος (Αὐλῶνος) τὰ νῦν ἄνω Λειβαθοῦς...» (δ.π. τ. Α', σ. 887). Ἀργότερα ὁ ἴδιος τοποθετεῖ τὸ Κάστρο τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὴν Κρανιαῶς: «Οἱ ἀρχιερεῖς κατῴκουν ἐν τῇ τότε πρωτεύουσῃ, τῷ Κάστρῳ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, ὅπου καὶ οἱ ὀρθόδοξοι παλαιότερον» (δ.π. τόμ. Β', σ. 31).

Ὁ *Miller* τὸ 1908 τοποθετεῖ τὸ ἴδιο Κάστρο στὴν Κρανιαῶς, στὸ χάρτη τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1278 (δ.π. σ. 213).

Ὁ *Δ. Ζακυθινός* τὸ 1929⁵⁰ — πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνακοίνωσή του τὸ 1932 γιὰ τὸ Κτηματολόγιο — ὑποστηρίζει ὅτι ἡ πρώτη μνεία τοῦ «Ἀγ. Γιώργη ἢ τὸ Κάστρο» βρίσκεται στὸ Πρακτικό τοῦ 1264 καὶ ὅτι ἐκεῖ εἶναι ἡ ἔδρα τοῦ ἀρχιερέως Ἐνρίκου. Εἶναι δὲ τὸ γνωστὸ ὕψωμα τῆς Λιβαθοῦς, μὲ τὸ ὁμώνυμο χωριὸ στὸν αὐχένα του.

Ὁ *N. Φωκάς-Κοσμετάτος*⁵¹ στὴ μονογραφία του γιὰ τὸ Κάστρο ἐπαναλαμβάνει

50. *Ζακυθινὸς Διον. Α.*, Κεφαλληνίας Ἱστορικὰ καὶ Τοπωνυμικά, ΕΕΒΣ, 6 (1929) σσ. 186, 187.

51. *Κοσμετάτου*, δ.π. σ. 14.

την ίδια άποψη τὸ 1966, καθὼς και στὰ συμπληρωματικά του τὸ 1968.

Οἱ *Jean Longnon* και *Peter Topping*⁵² τοποθετοῦν τὸ Κάστρο τοῦ Ἀγ. Γεωργίου στὸ νότιο μέρος τῆς Κεφαλονιάς και προσθέτουν ὅτι: εἶναι πρωτεύουσα στὸ 13ο και 14ο αἰ. τῶν Ὀρσίνι και Τόκκων. Καὶ ὅτι στὸ Πρακτικὸ τοῦ 1264 ἀναφέρεται σὰν ἔδρα τοῦ Λατίνου Ἐπισκόπου τῆς Κεφαλονιάς. Τὴν ἴδια τοποθέτηση δίνει και ὁ *Topping*, συσχετίζοντας τὶς ὀνομασίες τῶν κτήσεων Ἀτζαγρόλι στὴν Κεφαλονιά με αὐτὲς τοῦ Πρακτικοῦ. Τὴν ἴδια τοποθέτηση ἀποδίδουν στὸ «*Tabula imerii Byzantini* 3, *Nikopolis and Kephallenia*», *Von Peter Soustal-Joh. Koder*, *Wien* 1981, σ. 155: «Ὁ Ἀγ. Γεώργιος, νῦν Κάστρο, ὁχυρὸ πολιτικὸ και διοικητικὸ κέντρο στὸ νότιο τμήμα τῆς νήσου Κεφαλληνίας, πάνω σ' ἓνα βουνὸ (320 μ.) 4 χλμ. ΒΔ τοῦ κόλπου Λουρδᾶ, 7 χλμ. ΝΑ ἀπὸ τὸ Ἀργοστόλι» ἀναφερόμενοι στὶς πηγές τοῦ Πρακτικοῦ (*Τζαννετάτος*) κ.ἄ.

Παραλείποντας πολλὲς ἄλλες παρόμοιες ἀναφορές, θὰ παραθέσουμε ἐδῶ, μέσω τοῦ κειμένου τοῦ Πρακτικοῦ, μιὰ καταφάνερη ἀλήθεια, ἡ ὁποία και καταρίπτει τὶς παραπάνω θέσεις, και φυσικὰ τὴ θέση τοῦ Κάστρου στὴ Λιβαθώ.

Σὲ ὅλους τοὺς στίχους τοῦ Πρακτικοῦ τῶν περιοχῶν Κουτάβου-Κρανιάς-Λιβαθοῦς (Π 250, 251, 750-775, 785-894) και ἀντίστοιχα τῆς Ἐπιτομῆς (22^τ, 22^ν, 23^τ, 23^ν, 24^τ, 24^ν) δὲν ὑπάρχει μνεῖα τοῦ Κάστρου Ἀγ. Γεωργίου. Ἡ ἐπισήμανση αὐτὴ ἐπιβεβαιώθηκε με τὴν ταύτιση τῶν διατηρημένων τοπωνυμίων, με αὐτῶν τοῦ Πρακτικοῦ τῶν παραπάνω περιοχῶν, ποὺ διενεργήθηκε με κάθε δυνατὴ διασταύρωση και ἐπαλήθευση τῶν πληροφοριῶν. Τὸ ποσοστὸ τῶν διασωσμένων εἶναι πάνω ἀπὸ 60-70%, ὑλικὸ ποὺ σχεδὸν δίνει πλήρη τοπογραφικὴ εἰκόνα τῆς ὅλης περιοχῆς ὅπως ἦταν ἀπὸ ἄποψη τοπωνυμίων και κατὰ τὸ 1264. Ἄρα πρόκειται περὶ τοῦ ἰδιοῦ περιβάλλοντος τὸ ὕψωμα τῆς Λιβαθοῦς βυζαντινοῦ χώρου.

Πουθενὰ δὲν ἀναφέρεται, σ' αὐτὸ τὸ μέρος τοῦ Πρακτικοῦ, ἡ λέξη «Κάστρο», τὸ ὄνομα ναοῦ «Ἀγ. Γεωργίου», οὔτε κἂν τοπωνύμιο ἢ θέση «Ἀγιος Γεώργιος»*.

* «Ἀγιος Γεώργιος» ὑπάρχει στὸ Πρακτικὸ στοὺς στίχους: 9, 20, 595, 915, 916, 1082 και εἶναι ὄνομα ναοῦ σὲ ἄλλες περιοχές, ἐκτὸς τῆς Κρανιάς-Λιβαθοῦς. Π.χ. στοὺς Π 9, 20 ἀναφέρεται σὲ ναοὺς: τοῦ Ἀγ. Γεωργίου στὴν Κατωὴ στὰ Βᾶτσα: ἀπὸ 2-3 χλμ. χ. Χαυριάτων, νότια τῆς Κολώνης, ὁ ἐπονομαζόμενος «Ἀη Γιώργης τοῦ Ἑρμιᾶ», μονύδριο - μετόχι τῆς μονῆς Ταφιοῦ⁵³ μέσα στὸ 17ο αἰ. (Σύμφωνα με τὴ μελέτη μας τῶν τοπωνυμίων ἦταν ἀρχικά: στὸν Ἀη Γιώργη τὸν Ἀρμενο, στὸν Ἀρμενᾶ, εἰς τὸν Ἑρμιᾶ, τοῦ Ἑρμιέ-ος, τοῦ Ἑρμιᾶ ἢ Ἑρμιᾶ. Τοῦ Ἀρμενο - ὄνομα κύριο τοῦ Π, ἀνήκει σὲ τιμαριόχου). Ὁ ἄλλος Ἀη Γιώργης, ἐπίσης στὴν Κατωὴ, ἦταν σ' ἀνατολικὰ παράλια και νότια τῶν Χαλεπέδων (=Λέπεδα) Π 20/21. Στὸν στίχο Π 595 ἀναφέρεται στὸ κάστρο τοῦ Ἀγίου

52. *Longnon* και *Topping*, ὁ.π.

53. Κώδικας τῆς Μονῆς Ἀγ. Παρασκευῆς Ταφιοῦ (Φυλ. 61, 1644): «και μοναστήριον τοῦ ἁγίου Γεωργίου» (Τοπ. Ἀρχεῖον ὁ.π.).

Γεωργίου. Τὸ τοπωνύμιο ὁλόκληρο «Κάστρο τοῦ Ἁγ. Γιώργη» ἔχει διασωθεῖ στὴν περιοχὴ Ἁνωῆς ὡς σήμερα. Οἱ στίχοι Π 915, 916 ἀναφέρονται σὲ κτήματα τῆς περιοχῆς «Ἀράκλη» στοὺς Κορωνοὺς (Πρόννους) τῆς μονῆς «ἁγίου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου» καὶ στὴν Πρόνοια τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στὴν ἴδια περιοχὴ. Ἡ μονὴ βυζαντινὴ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ Πρακτικὸ, καταγράφεται σὲ χάρτη τῆς Κεφαλониᾶς τοῦ 15ου αἰ. (Κοσμετάτου, ὁ.π. εἰκόνες). Καὶ στὸν *Τσιτσέλη* (Β', σ. 231) ἀναφέρεται ὡς μετόχι ἀργότερα τῆς μονῆς Δρεπάνου. Στὸ Π 1082 ἀναγράφονται οἱ «ἄνθρωποι τῆς προνοίας» τοῦ ἁγίου Γεωργίου. Τὰ ἐρείπια τῆς μονῆς Ἁγ. Γεωργίου βρίσκονται στὴν περιοχὴ τοῦ χωριοῦ Τζανάτα Πρόρου.

Καὶ πουθενά, τὸ σπουδαιότερο, δὲν τοποθετεῖται «οἰκία τῆς ἁγιοτάτης ἐπισκοπῆς» σ' ὁλόκληρο τὸ Β' τμήμα τῆς περγαμηνῆς τοῦ Πρακτικοῦ.

Ἄν ὑπῆρχε τὸ 1264 κάποιον ὄχυρὸ ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς, δὲν διασώθηκε οὔτε ὡς τοπωνύμιο μέσα στὸ Πρακτικόν*.

* Ἡ λέξη «Πύργος» ἀπαντᾷ στὸ Π: 186, 246, 646, 785, 1051. Ἡ τοῦ Π 186, ἀνήκει στὴν Παλική. Ἡ τοῦ στίχου 246 ἀνήκει στὴν περιοχὴ τῆς Σάμου (πιθανὸν στὸ Πυργί). Ἡ Π 646 στὴν περιοχὴ Κουτάβου-Κρανιαῖς. Τὸ ἴδιο καὶ στὸ Π 785· στὴν Κρανιαῖς λένε «στοὺς Πύργους» (τὰ τεῖχη τῆς ἀρχαίας Κράνης) καὶ σὲ σχέση μὲ τὸ κύριο ὄνομα τοῦ Λαφω(ν)ί(ς). (Ἴσως ἀπὸ τοῦ Λαφωνάρη, καὶ τὸ τοπωνύμιο τοῦ Πρακτικοῦ στὴν Κρανιαῖς, «Ἀλαφώνα»). Ἡ Π 1050 εἶναι στοὺς Κορωνοὺς. Ἄρα ὁ ἀναφερόμενος «Πύργος» τοῦ Κάστρου τοῦ 1264 δὲν ὑπάρχει στὴν Ἁνω Λιβαθιά, ὅπου τὸ ὕψωμα τοῦ Κάστρου τῆς.

Τὰ κύρια ὀνόματα τοῦ Πρακτικοῦ τῶν περιοχῶν Κουτάβου, Κρανιαῖς, Λιβαθοῦς διαφέρουν στὴ γενικότητά τους ἀπ' αὐτὰ τῆς Παλικῆς. Ὑπάρχουν λίγα ὀνόματα κοινά, ποὺ ἀνήκουν σὲ πλούσιους τιμαριούχους κυρίως τῆς Παλικῆς ποὺ ἔχουν καὶ στὴν ἄλλη Κεφαλониᾶ κτήματα· ὅπως: Μάνδακος, Μεταξᾶ, Δρεπάνου, Ἀβάσταγου. Αὐτὰ ὅμως τὰ ὀνόματα ποὺ ἀπαντῶνται στὶς γειτονικὲς καὶ γύρω ἀπὸ τὸ Κάστρο τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Παλικῆς περιοχῆς δὲν ἀπαντῶνται ἐδῶ στὴν Κρανιαῖς. Τὸ δὲ καίριο γιὰ τὸν ὀρισμὸ τοῦ Κάστρου τοπωνύμιο τοῦ «Σαβεράτου» ὑπάρχει, ὅπως τονίσαμε, μόνον στὴν Παλική.

Ἀλλὰ οὔτε καὶ ναὸς Ἁγ. Γεωργίου, παρόλο ποὺ καταγράφονται πολλὰ καὶ πλούσια κτήματα τῆς Ἐπισκοπῆς γύρω ἀπὸ τὸ ὕψωμα τῆς Λιβαθοῦς (ἀνώνυμο τότε).

9. Τὰ ὀνόματα τῶν «ὑποτελῶν» τῆς Ἁγιοτάτης Ἐπισκοπῆς, ποὺ ἀναγράφονται στοὺς στίχους Π 563-587, ἀνήκουν, ὅπως γράφτηκε ἐδῶ ἤδη, στὴν Παλική. Στὸ τέλος ὅμως τοῦ ἐγγράφου τοῦ Πρακτικοῦ καταγράφονται ξεχωριστὰ τὰ ὀνόματα τῶν «ἀνθρώπων» ποὺ ἀνήκουν στὶς Πρόνοιες (Π 1078-1081). Τὰ ὀνόματα αὐτὰ εἶναι κοινὰ μὲ αὐτὰ τῶν ἀντιστοιχῶν πρὸς τὶς Πρόνοιες περιοχῶν, ποὺ τοποθετοῦνται στὸ Β' μέρος τοῦ Πρακτικοῦ.

Στοὺς τελευταίους στίχους τοῦ Πρακτικοῦ (1102-1105), ποὺ μ' αὐτοὺς κλείνει τὸ Κτήματολόγιο, ἀλλὰ καὶ οἱ κατάλογοι τῶν ὑποτελῶν τῆς

Λατινικῆς Ἐπισκοπῆς, ἐνυπάρχει ἡ μεγάλη ἀπόδειξη ὅτι ἡ περιοχὴ τοῦ Κάστρου καὶ τῆς ἑδρας τοῦ Λατίνου Ἀρχιερέως, τοῦ Ἐπισκόπου, δὲν βρίσκεται στὴν Κρανιὰ-Ἄνω Λιβαθῶ: «Ὁσαντος οἱ ἀποδράσαντες ἀπὸ τῆς ταύτης χῶρας καὶ διαπεράσαντες ενδιαφυγ[ν:] / ἔχοντες, οἷτινες ὥσιν ἀπὸ του μερους τοῦ αγιωτ(ά)τ(ου) ἀρχιερέως, ἱερεὺς ὁ Βαρυπρ(ά)τ(ης) καὶ Ἰωάννης ἀναγνώστ(ης) ὁ υἱος α[υ]τ[οῦ] μετὰ Ἐλένης [...]/... συν[υγυν]αίξιν καὶ τέκνοις ἀπορικτός, ὁ ἀδελφὸς αὐτου Θεόδ(ω)ρος ὁ Στλάβος σὺν γυναιξίν καὶ τέκνοις κ(αί) οἱ δύο παιδες [αὐ]τ[οῦ]: ὁ πρεσβύτ[ερος] ὁ παπᾶ Νικ(ή)τ(ας) καὶ ὁ Ἰωάννης Ἀνδρ(έου) ὁ Κομμ(α)-τας, Νι[κῆτας:] ὁ Ρουκέρης καὶ Θεόδωρος ὁ Γαῖτ(α)ν(ᾶς:). (Στὸ Ἀντίγραφο τελειώνει: Θεόδωρος ἀσκητής· καὶ στὴν ἔκδοσιν MM: Θεόδωρος ἀσκητής ὅλης τῆς συντροφίας, ἀποκήρυκτος).

Τὸ σημαντικὸ σ' αὐτοὺς τοὺς στίχους εἶναι ὅτι οἱ ἀποδράσαντες (αὐτοὶ δηλαδὴ ποὺ δραπετεύσαν ἀπὸ τὴν Κεφαλониὰ καὶ πέρασαν σ' ἄλλή στεριά), «ἀποκήρυκτοι» ὑποτελεῖς εἶναι ἀπὸ τὸ μέρος τοῦ ἀρχιερέως.

Ἄν λοιπὸν ὁ ἀρχιερέας Λατίνος Ἐπίσκοπος εἶχε ἑδρα τὸ Κάστρο Ἀγ. Γεωργίου Κρανιάς, γιατί οἱ ὑποτελεῖς του ποὺ ἀπέδρασαν δὲν ἀναφέρθηκαν στὸν ἀμέσως προηγούμενο κατάλογο τῶν ἀνθρώπων τῆς Κρανιάς (Π 1098-1101); Γιατί ὁ γραφέας τοὺς διαχωρίζει σὲ εἰδικὸ χωρίο καὶ τοὺς διαφοροποιεῖ ἀπὸ τοὺς ἄλλους τῶν ἄλλων περιοχῶν, ἐπισημαίνοντας ὅτι αὐτοὶ οἱ φυγάδες καὶ ἀποκηρυγμένοι εἶναι ἀπὸ τὸ μέρος τοῦ ἀγιοτάτου ἀρχιερέως; Δηλαδὴ δὲν εἶναι ἀπὸ τίς ἄλλες περιοχές, Πεσάδος, Κορωνῶν, Ἄτρου, Λιβαθοῦς, Κρανιάς, ποὺ βρίσκονται στὴν κεντρικὴ καὶ ΝΑ Κεφαλониὰ καὶ ποὺ τὰ κτήματα τὰ ἐκκλησιαστικά τους καθὼς καὶ οἱ ὑποτελεῖς τους ἀναγράφονται στὸ Β' μέρος τοῦ Πρακτικοῦ.

Ἄν δὲν ὀνοματίζεται τὸ «μέρος τοῦ ἀρχιερέως» ἀπὸ τὸν γραφέα, ποὺ δὲ γράφει ἱστορίαν ἀλλὰ κτηματολόγιον, εἶναι γιατί τότε γι' αὐτὸν θεωρεῖται αὐτονόητο. Ὅμως ὁ χαρακτηρισμὸς «μέρος» δίνεται ἀπὸ τὸν γραφέα ἀκριβῶς γιὰ νὰ τονιστεῖ ἡ εὐρεῖα περιοχὴ ὅπου βρίσκεται ἡ ἑδρα τοῦ Ἐπισκόπου. Ἀλλωστε «τὸ μέρος» τοῦ ἀρχιερέως ἔχει δοθεῖ μὲ σαφήνεια στὸ πρῶτο τμῆμα τοῦ Πρακτικοῦ. (Ἡ σημασία τῆς εὐρύτερης περιοχῆς δίνεται στὸ Πρακτικὸ ὡς ἐξῆς: σὲ περιφέρειες εὐρεῖες, ἐπαρχίες θὰ λέγαμε ποὺ ἔχουν ἰδιαίτερη γεωγραφικὴ καὶ διοικητικὴ σημασία: π.χ. στὴν Παλική (Π 1/2, Π 499), στὴν Πύλαρο (Π 219), στὴ Σάμη (Π 237), στὴν Κρανιὰ (Π 750) δίνεται ὁ χαρακτηρισμὸς «Μέρος». Ἀλλὰ ἐπειδὴ οὔτε ἡ Πύλαρος, οὔτε ἡ Σάμη, οὔτε ἡ Κρανιὰ κατέχουν, ὅπως ἐρευνήσαμε, Κάστρο καὶ ἑδρα ἐπισκοπικὴ, ἡ ἀναφορὰ «ἀπὸ τὸ μέρος τοῦ ἀρχιερέως» στὸ τέλος τοῦ Πρακτικοῦ εἶναι ἓνα ἐπιπλέον ἀποδεικτικὸ ὅτι τὸ μέρος εἶναι ἡ Παλική.

Ἀλλωστε τὰ ὀνόματα τῶν φυγάδων ὑποτελῶν ἀνήκουν στὴν Παλική.

Μόνον τὸ ἐπώνυμο Σθλάβος ἢ Στλάβος ἀπαντᾶται στὴ Λιβαθώ. Ἐνῶ οἱ Στλαβουνάδες ἐντοπίζονται στὸ Π 287, 292, περὶ τὸ Σκινιά τῆς Ἀνωῆς (Παλική). Πιθανὸν ἡ κατὰ γωγὴ τῆς οἰκογένειας «Στλάβος» νὰ εἶναι ἀπὸ τὴν Παλική, ὅπου ἔμεινε τὸ ὄνομα (στὸ Σχινιά) ὡς Σκλαβοῦνοι.

Οἱ τελευταῖοι στίχοι τοῦ Πρακτικοῦ, ποὺ φαίνεται ὅτι γιὰ κάποιον λόγο δὲν μπῆκαν στὴ σωστὴ τους θέση, ἔχουν καὶ μιὰ ἐπιγραμματικὴ διάταξη στὸ τέλος ὅλου τοῦ μεγάλου κειμένου. Περικλείουν μὲ τὴ λιτὴ τους διατύπωση τὴν ἐξάρτηση ἀπὸ τοὺς Λατίνους, καὶ τὴν ἀπειλὴ ἐναντίον κάθε ἀπόπειρας διαφυγῆς. Ἀλλὰ καὶ ἐπαναφέρουν στὸ πρῶτο τμῆμα τοῦ ἐγγράφου, καὶ στὴν κύρια περιοχὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπικράτειας, ὅπου καὶ τὸ «μέρος», ἡ ἔδρα τοῦ Ἀρχιερέα. Οἱ στίχοι αὗτοι κλείνουν τὸ Κτηματολόγιο ποὺ σφραγίζεται ἐδῶ μὲ τὸ κηρόβουλλο τοῦ Ὁρσίνι.

10. Οἱ Αὐλῶνες τῶν δύο Κάστρων

Ὁ Τσιτσέλης, ἔχοντας δεδομένη τὴ θέση τοῦ Κάστρου στὴν Ἀνω Λιβαθώ, ὅπως γράψαμε, τὸ ἐντοπίζει στὴν περιοχὴ τοῦ «Αὐλῶνα», ποὺ καὶ πραγματικὰ εἶναι ἄμεσα γειτονικὴ του ἀπὸ Δ πρὸς Α (τὸ τοπωνύμιο δὲν διατηρήθηκε). Ὅμως ὁ Τσιτσέλης δὲν γνωρίζει τὴν Ἐπιτομή, μόνο τὴν ἔκδοση ΜΜ. Ἴσως γι' αὐτὸ δὲν ἔκανε τὸ συσχετισμὸ τῶν δύο Αὐλῶνων, τοπωνυμίων γειτονικῶν μὲ τὰ δύο Κάστρα. Γιατὶ ὁ ἄλλος Αὐλῶνας τῆς Παλικῆς μὲ διεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν εἶναι καὶ αὐτὸς γειτονικὸς καὶ πρὸς Ν τοῦ Κάστρου Ἀγ. Γεωργίου Δεματωρῶν, καὶ εἶναι καίριο μέσα στὸ Πρακτικὸ καὶ τὴν Ἐπιτομὴ τοπωνύμιο τῆς τοπογραφικῆς του θέσης.

Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ὑπῆρξε ἀπὸ τίς πιὸ θετικές, στὴν ἀποψή μας, ἀποδεικτικὲς βεβαιώσεις, γιὰ τὴν ἀναγνώριση τῆς σωστῆς θέσης τοῦ Κάστρου, τῆς ταυτότητος δηλαδὴ τοῦ Βυζαντινοῦ Κάστρου τοῦ 1264.

Ἡ ἀναφορὰ στίς θέσεις «Αὐλῶνες» στὴν Παλικὴ γίνεται στοὺς στίχους Π 47, 261, 278, 303, 316, 522. Καὶ χαρακτηρίζονται ἄλλοτε σὰν «περιοχή», ἄλλοτε σὰν «τοποθεσία» καὶ κάποτε χωρὶς χαρακτηρισμὸ: πότε μὲ ἄρθρο ἄρσενικό, πότε μὲ θηλυκό. (Λεξ. Σκαρλάτου: Αὐλῶν, [[αὐλός]], -ῶνος (ὁ καὶ Π. ἡ), κοιλὰς στενόμακρος μεταξύ ἡ δύο ὁρέων, ἡ ὄρους καὶ θαλάσσης, ἡ ὄρους καὶ ποταμοῦ).

Τὴν ἐντόπιση τῆς περιοχῆς τοῦ Αὐλῶνος ἐπισημαίνουμε στὸ Π 261: «ἕτερον (χωράφιον) ἀπὸ τὴν αὐτὴν δωρεάν (τοῦ Ραζῆ) εἰς τ(ὴν) Αὐλῶνα τὸ πλησίον τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Ἡλιοῦ...».

Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγ. Ἡλίου εἶναι αὐτὸς ὁ παλιὸς ποὺ ξαναχτισμένος διατηρεῖται στὴν ἴδια θέση καὶ σήμερα. Στους πρόποδες τοῦ χωριοῦ Καμιναρῶτα καὶ ΝΑ του. (Γιατὶ στὸ Π 119 ὁ ἄλλος Ἅγιος Ἡλίας εἶναι στὸ Λιβάδι-Σαμόλι: «χωράφιον τοῦ ἁγίου Ἡλιοῦ ἀπὸ τὸν ποταμὸν τοῦ Σαμουήλ...»).

Ἐπομένως ἐπειδὴ αὐτὸς τῶν Καμιναράτων ὁ παλιὸς Ἀγ. Ἡλίας ὑπάρχει ὡς σήμερα (στὸ νεκροταφεῖο) κι ἐπειδὴ ἔχουν ταυτισθεῖ πολλά τοπωνύμια γειτονικά του, κι ὅπως εἴπαμε δὲν ὑπάρχει σ' ὅλη τὴν Παλικὴ τοῦ Πρακτικοῦ κανένα ἄλλο τέτοιο τοπωνύμιο, μπορούμε μὲ βεβαιότητα νὰ ἐντοπίσουμε τὴν Αὐλῶνα. Ἀκριβῶς ὑπάρχει ἐκεῖ μιὰ στενόμακρη κοιλάδα—τὸ γνωστὸ «Λαγγαδί» τῶν Καμιναράτων, ἀλλὰ καὶ τὸ λαγκάδι τοῦ Πρακτικοῦ, τοπωνύμιο πού ἔχει ἐντοπισθεῖ στὸ ἴδιο μέρος— ἀνάμεσα στὰ ὑψώματα πρὸς Δ Καμιναράτων-Ρίφι, καὶ πρὸς Α, τοῦ Ἀγ. Ἀντωνίου, συνεχόμενου τοῦ Ἀγ. Γεωργίου (Κάστρου), τῶν Παρισάτων καὶ τοῦ Σφακιᾶ. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο ὕψωμα, ὁ Σφακιᾶς, ἀπέναντι ἀπὸ τὸν Ἀγ. Ἡλία Καμιναράτων, εἶναι σημαντικὸ σὰν τοπωνύμιο πού διατήρησε τὴ μνήμη ἑνὸς χωριοῦ βυζαντινοῦ, «τῆς Σφάκας τοῦ Λαγγαδίου» (Π 280), ἀλλὰ καὶ ἔχνη παλαιοῦ οἰκισμοῦ, καὶ πού βρίσκεται ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὸ Λαγγάδι τῶν Καμιναράτων: αὐτὸ πού σχηματίζει καὶ τὸν Αὐλῶνα τοῦ Πρακτικοῦ.

Στὸ λῆμμα Π', 25 τῆς Ἐπιτομῆς πού ἀντιστοιχεῖ μὲ Π 522, ἡ περιοχὴ αὐτοῦ τοῦ Αὐλῶνος τοποθετεῖται μὲ τὸν τίτλο τοῦ λήμματος στὰ «Δεματωρὰ καὶ Καμιναράτα» καὶ κυρίως μὲ τὴν τοπωνυμικὴ ταύτιση, ὁ Αὐλῶνας βρίσκεται στὸ ἴδιο ἀνοιγμα πού ξανοίγεται πρὸς Ν μεταξὺ Καμιναράτων καὶ Σφακιᾶ (Ε V 26: «Ἐτερον εἰς τὴν τοποθεσίαν τοῦ Ἀβλῶνος ὅπου τὸ λέγουν τῆς Κουφοκαριᾶς/ συνεγγὺς ἀποκάτωθ(εν) ἀμπέλι τοῦ Τιμοθέου...»). Τὸ «Τιμοθέου» σὰν τοπωνύμιο ἀπαντᾶται σ' ὅλη τὴν περιοχὴ τῆς Ἀνωῆς περὶ τὸ Κάστρο, ἀπὸ Ρόγγους ἕως Παρισάτα, Καμιναράτα, Ρίφι.

Ἡ περιοχὴ Αὐλῶνος στὴν Κρανιὰ ὀρίζεται κυρίως στὸ στίχο Π 724: «Χωράφια ἐν τῇ θέσῃ καὶ ἐνορίας τοῦ Αὐλῶνος, ἦγουν τοῦ ἀγίου Ἀνδρ(έου)/ τὰ ἔμπροσθεν τοῦ αὐτοῦ ναοῦ...». Ὁ ναὸς δὲν ὑπάρχει, ἔχει διατηρηθεῖ μόνον ὡς τοπωνύμιον («χωράφι τοῦ Ἀγία Ἀντρέα») καὶ βρίσκεται χαμηλὰ στὴν πεδιάδα τῆς Κρανιᾶς στὴν περιοχὴ τῆς Ἀλαφῶνας. Ἐπίσης προσδιοριστικὸ περιοχῆς Αὐλῶνος Κρανιᾶς εἶναι στὸ Π 667: «ὁμοίως ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Αὐλῶνος χωράφιον τῆς Τρυπητῆς τὸ πλησίον χωραφίου τοῦ Σοφοῦ...». Τὸ τοπωνύμιο «Σοφοῦ» πού ἔχει διατηρηθεῖ εἶναι στὸ τέρμα πρὸς Α τῆς πεδινῆς περιοχῆς Κοκυλίων πού συνεχίζει τὴν πεδιάδα τῆς Κρανιᾶς. Ἀρα ὁ Αὐλῶν στὸ Β' μέρος τοῦ Πρακτικοῦ προσδιορίζεται σ' αὐτὴν τὴν πεδινὴ ἔκταση πού σχηματίζεται (ἀπὸ Δ πρὸς Α) μεταξὺ τῆς θάλασσας πρὸς Ν καὶ τῶν ὄρεινῶν ὑψωμάτων Κουτάβου, Κρανιᾶς, Ταλαμιῶν πρὸς Β, καὶ ὁ ὁποῖος ξανοίγεται ἔμπρὸς καὶ πρὸς Δ τοῦ ὑψώματος τῆς Ἀνω Λιβαθοῦς: τὸ παραδεδεγμένο Κάστρο τοῦ Ἀγ. Γεωργίου.

Ὅλα τὰ τοπωνύμια τοῦ Πρακτικοῦ γύρω ἀπὸ τὴν περιοχὴ ταυτίζονται μὲ τὰ σημερινὰ κατὰ ἓνα 70%. Ἀλλὰ κανένα τοπωνύμιο ἀπ' αὐτὰ πού περι-

βάλλουν τὸ Κάστρο Ἀγ. Γεωργίου Παλικῆς καὶ τὸν δικό του Αὐλώννα δὲν συγγενεῦει μὲ αὐτὰ τοῦ Αὐλώνα Κρανιαῶς.

Συμπέρασμα: Ἡ τὸ Κάστρο τοῦ Πρακτικοῦ δὲν βρίσκεται στὸν Αὐλώννα Κρανιαῶς ἢ ὁ Αὐλώνας αὐτὸς τῆς Κρανιαῶς δὲν εἶχε τότε Κάστρο.

Ἀπὸ ποιά πορεία συλλογισμῶν ὁ Κεφαλόνιτης Τσιτσέλης πού βρισκόταν ὀγδόντα χρόνια πρὶν κοντὰ στὰ κλειδιά τῶν διατηρημένων τοπωνυμικῶν βοθημάτων ἐντοπίζει στὴν περιοχή Αὐλώνας τὸ Κάστρο τοῦ Ἀγ. Γεωργίου; Ἡ ἀπλῶς, ὅπως ἤδη γράψαμε, θεωρῶντας δεδομένη τὴ θέση του, τὸ πλαισιώνει στὸ χῶρο τοῦ Αὐλώνα Κρανιαῶς;

Τὸ μπέρδεμα βρίσκεται στὴ συνωνυμία τῶν Κάστρων καὶ στὴν ὑπαρξὴ Αὐλώνων καὶ στὰ δύο. Καὶ μόνο μιὰ λεπτομερὴς ἐξέταση τοπωνυμικῆς, τοπογραφικῆς καὶ μελέτης τοῦ κειμένου δίνει τὴν σωστὴ πλαισίωση καὶ θέση τους σὲ σχέση μὲ τὰ δύο Κάστρα. (Ὅλο τὸ τοπωνυμικὸ ὕλικό, ταυτισμένο καὶ ταξινομημένο κατὰ τὶς παραπάνω περιοχές, βρίσκεται στὴ διάθεση κάθε ὑποβολῆς ἐρωτηματικῶν, προορισμένο νὰ δημοσιευθεῖ ἰδιαίτερα).

11. Τὰ δύο συνώνυμα Κάστρα Ἀγίου Γεωργίου: Θέση, μορφή, χρονικὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο δημιουργοῦνται

α) Τὸ Κάστρο Ἀγ. Γεωργίου «Χωρίον Δεματωρῶν καὶ Ἀγ. Θέκλης»

Τὸ βουνὸ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου ἔχει ὕψος 384 μ. καὶ εἶναι τὸ ψηλότερο στὴ δυτικὴ ὁροσειρὰ τῆς Παλικῆς, ὕστερα ἀπὸ τὸ Ἀετοστάσι (ὕψ. 455 μ.) ΝΔ Καμιναράτων. Ἡ πρὶν ἀνυψωμένη πλευρὰ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου εἶναι ἡ ἀνατολική, ἢ πρὸς τὰ χωριὰ Δεματωρὰ καὶ Μονοπαλάτα κι ἀπὸ βορᾶ σὲ νότο. Πρὸς τὰ δυτικὰ εἶναι οἱ χαμηλότερες πλευρές του. Στὸ πρὸς Δ ἀνοιγμὰ τους γειτονεῦουν μὲ τὸ χωριὸ Ρίφι, τὸ «Ἐρίφιον» καὶ τὸ «Πέρα Ἐρίφιον» (Καμιναράτα;) τοῦ Πρακτικοῦ, οἰκισμοὶ βυζαντινοὶ ἢ καὶ ἀρχαιότεροι. Ἀργότερα συνέχεια καὶ ΒΔ στὸ Ρίφι δημιουργήθηκε τὸ χωριὸ Δαμουλιανάτα, συνοικισμὸς ἴσως ἐνισχυμένος καὶ ἀπὸ τὸ διαλυμένο χωριὸ τῆς Γερασιᾶς, ΒΔ τοῦ Κάστρου.

Πρὸς Β ὁ Ἀη-Γιώργης συνεχίζεται μὲ τὸ ὕψωμα «Πέζουλας», πρὸς Ν μὲ τοῦ Ἀγ. Ἀντωνίου σχηματίζοντας ἔτσι ἄλλοσο ἀμυντικὴ μὲ τὰ πρὸς Ν συνεχόμενα ὕψωματα τῶν Παρισάτων καὶ τοῦ Σφακιᾶ*.

* Ὁ Μηλιαράκης (β.π. σσ. 71, 72) χαρακτηρίζει τὸ ὕψωμα ὡς «θέση τοῦ Ἀγ. Γεωργίου» καὶ ἐξυμνεῖ ὅτι διαθέτει τὴν ὠραιότερη θέα τῆς Παλικῆς. «Ἐντεῦθεν φαίνονται πάντα σχεδὸν τὰ χωριά τῆς Ἀνωῆς καὶ τὰ Μεσοχώρια, τὸ Ληξούριον, ἡ Θηνέα, ὁ Αἶνος καὶ πᾶσα ἡ διαγραφὴ τοῦ κόλπου τοῦ Λιβαδίου. Ἐπὶ τῆς ὑψηλῆς ταύτης σκοπιᾶς ὑπάρχουσι καὶ οἰκίσκοι παρὰ τὸν ναὸν καὶ ἔχνη ἀρχαίων δεξαμενῶν». Ὁ Μηλιαράκης τὸ ὀνομάζει «θέση». Ἐνῶ τὰ γύρω χωριά τὰ ὀνόμαζαν πάντα «τὸ Κάστρο τοῦ Ἀη Γιώργη». Κι ἐνῶ σημειώνει τὸ ναὸ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου καὶ τὶς παλιὲς δεξαμενὲς καὶ τὸν τάφο μιᾶς δασκάλας, δὲν κάνει καμμιά ἀναφορὰ στὰ ἐρεῖπια τῆς μεγάλης βασιλικῆς, τῆς Πλατυτέρας,

ποὺ ὁπωσδήποτε πρὶν 100 χρόνια θὰ εἶχε, μὲ μικρότερη ἐπιχωμάτωση καὶ χορτάρισμα, καθαρότερη μορφή.

Ὡστόσο, ἔγγραφο γραμμένο στὶς 19.4.1851 ἀπὸ τὸν ἀρχιερατικὸ ἐπίτροπο ἱερομόναχο Εὐάγγ. Σταματάτο καὶ τοὺς ἀπὸ Μονοπολάτα κτήτορες τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (ιερέα Κ. Λιναρδάτο καὶ Χαρ. Βολταῖρο) διευθύνεται πρὸς τὸν Μητροπολίτη Κεφαλληνίας τὸν ὁποῖον καλοῦν γιὰ τὸν ἐγκαινισμὸν τοῦ «νεοοικοδομηθέντος ναοῦ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου», κειμένου εἰς τοποθεσίαν καλουμένην *Κάστρον*, σύνορον χωρίου Μονοπολάτα καὶ Δεματωρά. Γιὰ τὸ χτίσιμο αὐτοῦ τοῦ νέου Ἁγ. Γιώργη, εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι ἐγίνε χρήση ἑνὸς πρόχειρου καὶ μαστορεμένου ὕλικου, αὐτοῦ τῆς Θεομήτορος ποὺ προφανῶς ἀπὸ τότε ἦταν ἐρειπωμένη. Ἐνδεικτικὸ στὴν ὑπόθεση εἶναι ὅτι ἡ μακριὰ πρὸς Ν πλευρὰ τῆς βυζαντινῆς Παναγίας καταπατήθηκε ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ νέου Ἁγ. Γιώργη. Προφανῶς στενότητα χώρου ἐξηγεῖ κάπως τὴν κατάχρηση. Ἄς μὴ ξεχνοῦμε ὅτι τὸ 1851 ὁ οἰκισμὸς πάνω στὸ Κάστρο ὑπῆρχε, ὅτι δίπλα καὶ ΝΔ τοῦ νέου Ἁγ. Γιώργη ὑπῆρχε τὸ σχολεῖο (ὡς τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ αἰῶνα μας ἦταν ἀκόμη ἀκέραιο, ἀλλὰ παρατημένο)⁵⁴.

Ὁ Partsch (δ.π. σσ. 72, 73) καὶ οἱ σεισμολόγοι τῆς ἐποχῆς τοῦ τοποθετοῦν τὸ ἐπίκεντρο τοῦ μεγάλου σεισμοῦ τοῦ 1867 μεταξὺ τῶν χωριῶν Ρίφι, Δαμουλιχνάτα, Ἁγ. Θέκλη, Καλάτα, Δεματωρά: ἀκριβῶς δηλαδὴ στὸ Κάστρο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου μὲ τὰ συνεχόμενα ὑψώματά του. Ἡ κάθετος ἐκρηξὴ ἰσοπέδωσε ὅλα τὰ κτίσματα τῶν χωριῶν, τοὺς πέτρινους μύλους στὸ Ρίφι, ἀλλὰ καὶ δύο Πύργους. Ὁ Partsch ἀναφέρει τὸν ἕνα Πύργο, στὸ χωριὸ Σχινιά (ὅπου καὶ ἡ μεγάλη μονὴ τοῦ προφήτη Ἐσδρα, ὅπως θ' ἀποδειχθεῖ ἄλλοι σὲ συνέχεια τῆς ἔρευνας αὐτῆς). Ὁ δεύτερος, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε κι ἔχουμε ἀρκετοὺς λόγους νὰ τὸ πιστεύουμε, πιθανὸν εἶναι αὐτὸς τοῦ Κάστρου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ποὺ περιγράφεται στὸ Π 186 —περιγραφή τῆς οἰκοθεσίας τοῦ Κάστρου (ὁ Πύργος ἢ τὸ τοπωνύμιό του ὑπάρχει ἀκόμη τὸ 1677, ἀφοῦ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸ Μεταξᾶ στὸ ἀντίστοιχο λῆμμα τῆς Ἐπιτομῆς).

Ἀπὸ ἕνα τέτοιο σεισμὸ διάρκειας 30'' καὶ τρομακτικῆς ἔντασης ποὺ κατέστρεψε τὴν Παλική, τὰ κτίσματα καὶ τὰ τεῖχη τοῦ Κάστρου ποὺ μέσα στοὺς ἐφτακόσιους καὶ πλέον χρόνους ζωῆς του εἶχαν ὑποστεῖ κι ἄλλες ἐπιμνημονεύμενες σεισμικὲς καταστροφές, δὲν ἦταν δυνατόν νὰ μὴν εἶχαν ἀφανιστεῖ. Ὅταν μάλιστα τὰ γειτονικὰ χωριά ξαναχτίστηκαν καὶ πάλι ἀπὸ πέτρες. Οἱ πιὸ ἡλικιωμένοι τῶν Μονοπολάτων, ποὺ εἶχαν κτήματα δικὰ τους πάνω στὸν Ἁγ. Γιώργη, θυμῶνται ἔγνη τῶν τειχῶν ἰδίως πρὸς βορρᾶ

54. *Μηλιαράκης*, δ.π. σ. 88.

τοῦ ὑψώματος, ὅπου καὶ τώρα διατηροῦνται σὲ ὕψος 1-2 μ. καὶ μῆκος 5-10 μ. ἀλλὰ καὶ δυτικά, πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ συνεχόμενου λόφου τοῦ Ἀγ. Ἀντωνίου. Ἡ ἄμεση λοιπὸν γειτνίαση μὲ συνεχῶς ἀνανεούμενους οἰκισμοὺς ἀλλὰ καὶ ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ ὄχυροῦ, ἡ μὴ συντήρησή του στοὺς τελευταίους αἰῶνες, ἡ ἀχρήστευσή του τελικά, καθὼς δημιουργήθηκαν ἀνάγκες νέων ἀμυντικῶν θέσεων ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Τόκων στὴν Κεφαλονιά, στέρησαν τὰ ἐξωτερικὰ γνωρίσματα τῆς μορφῆς τοῦ Κάστρου τοῦ Ἀγ. Γιώργη, μέχρι πού νὰ τοῦ μείνει μόνο τὸ ὄνομά του γιὰ τὴν παράδοση. Κύριος ἐπίσης συντελεστής τῆς καταστροφῆς τῆς μορφῆς τοῦ Κάστρου ὑπῆρξε καὶ ἡ συνεχὴς καλλιέργεια ὄλου τοῦ ὑψώματος —ἀμπέλια, χωράφια— ἡ ὁποία ἀπαιτοῦσε τὴ χρῆση λίθων, γιὰ τὸ στερέωμα τῶν χωμάτων (ξερολιθιές). Ἀλλὰ καὶ ἡ διατήρησή του ὡς οἰκισμός^{54α}.

Ὅμως τὸ τοπωνυμικὸ ὕλικό, πού περιβάλλει τὸ Κάστρο καὶ πού διατηρήθηκε ἄφθοно στὸν ἀγροτικὸ αὐτὸ χώρο τοῦ νησιοῦ, ἔχει εὐτυχῶς τὴν πηγὴ τοῦ Πρακτικοῦ τοῦ 1264 γιὰ βοήθεια στὴν ταύτισή του, ὅχι μόνο μὲ τὸ βυζαντινὸ παρελθόν, τοῦ ὁπλοῦ πιά ὄχυροῦ, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ προϊστορικὸ παρελθόν τῆς περιοχῆς*.

* Ἀκριβῶς στὴ ΝΑ πλευρὰ τοῦ ὑψώματος τοῦ Κάστρου εἶναι τὰ τοπωνύμια Πηγὴ, ὅπου καὶ βρύση, καὶ τὸ τοπωνύμιο Σταυρός, στὸ σημεῖο πού ἐνώνεται μὲ τὸ συνεχόμενο λόφο τοῦ Ἀγ. Ἀντωνίου κι ὅπου ὑπάρχει τὸ μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο (ἀνασκαφὲς Σπ. Μαρινάτου 1951). Εἶναι τοπωνύμια τοῦ Πρακτικοῦ σημαντικὰ στὴν ἀναγνώριση τῆς τοπογραφίας τοῦ χώρου τοῦ Κάστρου, ὁ ὁποῖος καὶ σύμφωνα μὲ τὸ Πρακτικὸ γειτονεῖ πρὸς τὰ δυτικά (ἀπὸ Γερασιὰ καὶ πρὸς Ν ὡς τὴν Μονὴ τοῦ Ταφιοῦ) μὲ τὴν «Περιοχὴ τῶν Ταφῶν» ἢ «Ταφίων». Ὁ μυθικὸς χώρος τῶν Ταφίων ὑπάρχει ἀκόμη ὡς τὸ 13ο αἰ. καὶ ὀρίζονται τὰ σύνορά του, σύμφωνα μὲ τὴν τοπωνυμικὴ ταύτιση, ΒΔ μέχρι τὴ Γερασιὰ (Π 339/340: «χωράφιον ἐν τῇ περιοχῇ τῶν Ταφῶν τὸ ἐπὰν/νω καὶ τὸ κάτω τὸ ἀπὸ τοῦ Βόρου μοδίων β»). Τὸ τοπωνύμιο «Βόρου» ἔχει διατηρηθεῖ στὴ Γερασιὰ, ἡ ὁποία βρίσκεται 1,5 περίπου χλμ. ΒΔ ἀπὸ Δαμουλιανάτα. Ἡ Γερασιὰ θεωρεῖται ἀπὸ ὀρισμένους ἱστορικοὺς ὅτι ὑπῆρξε σημαντικὴ, χτισμένη ἐπὶ Ρωμαίων ἀρχικά (ἀπὸ τὸν Γάιο Ἀντώνιο, χωρὶς νὰ ἀποπερατωθεῖ τελικά), ἀλλὰ πού κατοικήθηκε ὥστόσο ἀπὸ περίοικους. Γιὰ τὴ Γερασιὰ γράφει σὲ ἀνέκδοτὴ του μελέτῃ ὁ ἱστορικὸς Κεφαλονίτης Εὐστάθιος Λιβιεράτος⁵⁵, ὁ ὁποῖος εἶχε μελετήσει τὰ πολὺ ἐνδιαφέροντα τοπωνύμιά της, ὅπως «Χῶρες», «Μνήματα», κι ἐπισημαίνει εὐρήματα, ὅπως νομίσματα κι ἄλλα ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἀντικείμενα πού οἱ ντόπιοι βρῆκαν κατὰ καιροὺς. Ἐπισημαίνει τὰ πολλὰ ἐπίσης φρέατα τῆς Γερασιᾶς. Ὑποθέτει ὁ Λιβιεράτος ὅτι ἡ πόλη πρέπει νὰ καταστράφηκε κατὰ τὸν 4ο καὶ 5ο αἰῶνα ἀπὸ ἐπιδρομὰς Γόθων καὶ Βανδάλων, καὶ καταλήγει: «ἀδιότι ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν χρόνων,

54α. Τσιτσέλης, δ.π. τ. Β', σ. 670. Στὴν ἀπογραφὴ τοῦ 1583, ὁ Ἀγιος Γεώργιος ἔχει 132 κατοίκους.

55. Λιβιεράτος Εὐστάθιος, *Alterthümer von der Insel Kephalenia*, Erlangen 1880.

ὡς θὰ ἴδωμεν, μία μόνη πόλις ὑπῆρχεν ἡ Πάλη, μετονομασθεῖσα ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν 'Κεφαλληνία' καὶ αὕτῃ φερώνυμος τῆς Νήσου.

Παραθέσαμε τὴν ὑπόδειξιν αὕτῃ τοῦ Λιβιεράτου, γιατί φωτίζει αὐτὸν τὸν οἰκισμὸ τῆς Γερασίας, ζωντανὸ χωριὸ ἀκόμη μέσα στὸ 13ο αἰ., διατηρημένο πιά μόνον σὰν περιοχὴ «Γερασιά» ἢ «Κερασιά», πάνω ἀπὸ τὴ δυτικὴ Μεσόγειο, γειτονικὸ σὲ προϊστορικὰ οἰκιστικὰ κέντρα σὲ ἀρχαία ἴσως ἑλληνικά, καὶ σίγουρα Βυζαντινά.

Ὅταν ἡ Μεσόγειος γεμίζει ἀπὸ κινδύνους γιὰ τὴν Βυζαντινὴν Αὐτοκρατορίαν⁵⁶, δὲν εἶναι δύσκολο νὰ φαντασθεῖ κανεὶς τὴν ἀνάγκη δημιουργίας ἐνὸς ἀστικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ κέντρου στὰ ἐνδότερα τῆς περιοχῆς. Τὸ ὕψωμα τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ἔχει τὸ προνόμιον νὰ ἐπιβλέπει ὅλο τὸν καλλιεργημένο χῶρον τῆς κεντρικῆς Παλικῆς, ἀλλὰ καὶ ὅλες τὶς θάλασσες, τὶς ἀνατολικὰς καὶ δυτικὰς τῆς. Κι ἂν ἀκόμη ἡ ἀρχαία πόλις τῆς Πάλης ἐξακολουθεῖ νὰ ζεῖ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους (ὅπως καὶ φαίνεται ἀπὸ τὴ διατήρησιν τοῦ κάστρου τῆς στοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους καὶ ὡς τὸν 17ο αἰ.), ἔκθετη στ' ἀνατολικά, καὶ μέσα στὸ στενὸ ὀρίζοντα τοῦ κόλπου τῆς, στὸ ἐσωτερικόν, σὲ ἀπόστασιν μόλις 8 χλμ. ὑπάρχει σὲ πλήρη ἀσφάλεια ἓνα μεσόγειο ὄχυρό, ποὺ δὲν εἶναι εὐκόλῃ λεία γιὰ τὴν ὅποιαν πειρατικὴ ἀπόβαση καὶ ποὺ ἐποπτεύει στεριὰς καὶ θάλασσες, σὰν ἀκραῖο πρὸς Δύση φυλάκιο τῆς βυζαντινῆς ἁμυνας.

Πότε ἀκριβῶς γίνεται ἔδρα ἐκκλησιαστικὴ δὲν γνωρίζουμε. Ἴσως καὶ ἀμέσως μετὰ τὴ δημιουργίαν τοῦ «θέματος Κεφαλληνίας», στὸν 9ο αἰώνα. Τὸ γεγονὸς ὁμῶς ὅτι ἡ ἐπικύρωσις τοῦ σπουδαίου γιὰ τοὺς Λατίνους ἐγγράφου τοῦ Πρακτικοῦ γίνεται τὸ 1264, μᾶς διασφαλίζει ὅτι τὸ Κάστρο στὴν Παλική, στὴν Ἀνωή, εἶναι ἀκόμη σὲ λειτουργίαν, σὰν ἐκκλησιαστικὸ κέντρο. Ἄλλως, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναφερόταν τὸ ἔγγραφο (στὸ Π 595): «Μετ' αὐτῶν δὲ πάντων (δηλαδὴ τῶν κτημάτων καὶ τῶν ἀνθρώπων) ἔχειν τὴν ἀγιωτάτην ἐπισκοπὴν τὴν οἰκίαν ἣν ἔσχεν ἑκπαλαὶ ἐν τῷ κάστρῳ τοῦ ἀγίου Γεωργίου ...» σὲ ἓνα ἄλλο κάστρο. Π.χ. στὸ «Κάστρο» Π 158, ποὺ εἶναι τὸ Κάστρο τῆς ἀρχαίας Πάλης, ὅπως ὀρίζεται ἀπὸ τὸν τοπωνυμικὸ ἑλεγχον, τόσο στὸ Πρακτικὸ ὅσο καὶ στὴν Ἐπιτομὴ 17^ε καὶ 17^ν, καὶ κοντὰ στὴ θάλασσα. Στὴν Ἐπιτομή, αὐτὸ (τῆς Πάλης) χαρακτηρίζεται στὸν τίτλον 17^ν «Παλλιόκαστρο». Στὸ Π 103 ἀναφέρεται πρῶτα ὡς «Πύργος» «μέχρι τῆς πόρτας καὶ τοῦ πύργου». Κι ἐννοεῖται τοῦ «Κάστρου», γιατί στὸν ἀντίστοιχον στίχον τῆς Ἐπιτομῆς καὶ στὸ περιθώριον ὁ Μεταξᾶς χαρακτηρίζει (Ε 17^ε, 27) «στὸ παλλιόκαστρο», δηλαδὴ στὸ κάστρο τῆς ἀρχαίας Πάλης, ποὺ εἶναι ἀνώνυμο, στὴν ἐποχὴ τοῦ Πρακτικοῦ. Στοὺς χάρτες, ἀπὸ τὸ 16ο αἰ. καὶ ὡς σήμερα διατηρεῖται ἐπίσης ὡς Παλαιόκαστρον.

Ἄρα στὴν Παλικὴ ἔχουμε δύο Κάστρα, τὸ 1264: τὸ ἓνα μεσόγειον καὶ ἐπάνωμον, τὸ ἄλλο παραθαλάσσιον καὶ χωρὶς προσωνύμιον, γνωστὸ ὡς ἀκρόπολις τῆς ἀρχαίας Πάλης. Λειτουργοῦν καὶ τὰ δύο (ἀφοῦ ἔχει Πύργον ἀμυντικὸν στὴν εἰσοδὸν τοῦ καὶ αὐτὸ τὸ κάστρο τῆς ἀρχαίας Πάλης). Γνωρίζου-

56. Ζακυνθινός, Le Thème de Cephalonie... Byzance, ὁ.π. σ. 303 καὶ ἐξ.

με επίσης ὅτι εἶναι μακροβιότερο ἀπὸ τὸ μεσόγειο, κι ὅτι ὡς «Παλιόκαστρο» διατρεῖται μέχρι καὶ τὸ 17ο αἶωνα, ὁπότε ἀρχίζει ν' ἀναπτύσσεται τὸ γειτονικό του Ληξούρι.

Ἡ ταυτόχρονη —γιὰ πόσο χρόνο δὲν γνωρίζουμε— λειτουργία τῶν δύο κάστρων ἐπισημαίνει τὴν ἀναγκαιότητα, στὸ πλαίσιο τοῦ βυζαντινοῦ μεσαίωνα, ἐνὸς δεύτερου μεσόγειου ὅχρου τοῦ οὐσιαστικά αὐτὴν τὴν περίοδο γίνεται τὸ πρῶτο Κάστρο τοῦ νησιοῦ, καθὼς διασφαλίζει τοὺς ὁρους γιὰ τὴν ἔδρα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς κι ἀσφαλῶς καὶ τῆς πολιτικῆς (τοῦ Στρατηγοῦ Κεφαλληνίας), τοῦλάχιστον γιὰ ἓνα διάστημα*.

* Τὸ Κάστρο τοῦ Ἀγίου Γεωργίου ἐποπτεύει κατὰ τρόπο ἰδανικό τὰ ἐκκλησιαστικά κτήματα, ἰδίως στὴν Ἀνωή, μαζὶ καὶ τὸ μεγαλύτερο μοναστήρι, ἀπὸ ἀποψη περιουσίας καὶ δύναμης στὸ 13ο αἰ., «τοῦ Προφήτη Ἑσδρα», στὰ ΒΑ τοῦ Σχινιά. Τὸ Κάστρο ἔχει κάτω καὶ στ' ἀνατολικά του, τὸ ναὸ τοῦ Ἀγ. Βλασίου, στὸ κέντρο πλούσιας ἀγροτικῆς περιοχῆς τῶν Δεματωρῶν. (Τώρα τὰ Δεματωρὰ εἶναι ἓνα μικρὸ διατηρημένο χωριὸ στὸν ἀπέναντι πρὸς Α τοῦ Κάστρου λόφο καὶ μὲ μερικὰ σπίτια χαμηλὰ γύρω ἀπὸ τὸν Ἀγ. Βλάσιον). Τότε ἡ περιοχή (τῶν «Δαματωρῶν» Π 528, «Δαματορά» Π 512) εἶναι μεγάλη: καλύπτει ὅλη τὴν ἔκταση μὲ σύνορα πρὸς Β τὴν Ἀγ. Θέκλη καὶ τὸ Σκινιά, ἔκταση ποὺ κατέχουν τώρα τὰ χωριά Μονοπολάτα, τὰ Παρισάτα ὡς τὰ Δελλαπορτάτα, τοὺς Ρόγγους πρὸς Ν καὶ τὰ Καμινάρα ΝΔ. Ὁ προσδιορισμὸς βγαίνει κι ἀπὸ τὰ τοπωνύμια τοῦ Πρακτικοῦ κι ἀπὸ τοὺς τίτλους τῆς Ἐπιτομῆς, ὅταν μέσα στὴν περιοχή Δεματωρὰ ἐντάσσει κτήματα αὐτῆς τῆς παραπάνω εὐρύτατης ἔκτασης. Ἡ περιοχή πρέπει νὰ εἶναι ἀρχαϊότητα. Ἡ ὀνομασία της «Δαματωρὰ» πρέπει νὰ σχετισθεῖ ἴσως μὲ τό: Δαμάτωρ (ὁ)=Δαμαστήρ (Δαμάω-ω, Μ. -άσω, ἀντὶ Δαμάζω) Δαμάτηρ, -ερος ἀντὶ Δημήτηρ (Λεξ. Βυζαντινοῦ). Τὸ Δαματωρὰ (κι ὄχι Δεματορὰ καὶ Ρεματορὰ ἀπὸ τὸ ρέμα ποὺ τὸ ἐτυμολογεῖ στὸ γλωσσάριό⁵⁷ τοῦ Ὁ Τσιτσέλης) λοιπὸν πρέπει νὰ σημαίνει δεσπόζουσα περιοχή ἀγροτική. Ἡ ἴσως καὶ περιοχή τῆς Δήμητρας (Δαμάτηρ, -ερος). Μιὰ ἐξαιρετικά εὐφορη γῆ μὲ νερὰ ἀναβρυτικά, ρέματα καὶ πυκνὰ καλλιεργημένη, ἀποκαλύπτει μὲ τὰ τοπωνύμιά της ὅτι ἦταν κέντρο τιμαριούχων βυζαντινῶν. Ἐκεῖ τὸ «Προεδρᾶτο», τὰ οἰκήματα τοῦ Προέδρου Ἀβάσταγου, τοῦ Χοιδᾶ, τοῦ Πετρίτζη, τὰ χωράφια τοῦ Γέροντος. Ἡ ἐκλογή τοῦ Ἀγ. Βλασίου (στὴν ἀφιέρωση τοῦ παλίου βυζαντινοῦ ναοῦ τῶν Δαματωρῶν) σὰν Ἅγιος προστατῆς τῶν ἀγροτῶν συνεχίζει ἴσως μιὰ ἀρχαία ἀφιέρωση στὴ θεὰ τῆς Γῆς. (Οἱ ντόπιοι λένε ὅτι, «Ὁ Ἅγιος Βλάσσης ἦρθε ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία»).

Τὸ δεύτερο σὲ περιουσία μεγάλο μοναστήρι τοῦ Ἀγίου Λέοντος — μὲ τὴν ἔρευνα αὐτὴ ἔχει κι αὐτὸ ἐντοπιστεῖ στὸ χωριὸ Χανδᾶτα — δὲν εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Κάστρου. Ἐξάλλου τὰ κτήματα τῶν δύο μονῶν βρίσκονται παντοῦ: στὴν Κατωή, στὴν Ἀνωή καὶ στὴν Ἐξωή ἀκόμη τῆς Παλικῆς.

Ἀφοῦ τὰ ἐκκλησιαστικά κτήματα ξαπλώνονται σὲ τόση μεγάλη ἔκταση καὶ πυκνότητα, μπορεῖ —κι ἀπὸ τὸ χαρακτηρισμὸ τῶν «σύνεγγυς»— νὰ ὑποθέσει κανεὶς πόση ἔκταση θὰ ἔπιαναν τὰ κτήματα τὰ κοσμικά, τῶν

57. Ἡλία Τσιτσέλη, «Ὁνόματα θέσεων ἐν Κεφαλληνίᾳ», Παρνασσὸς 1 (1877) σσ. 783, 784. Τοῦ ἰδίου, Σύμμικτα, Β' σ. 671.

γαιοκτημόνων, ἀκόμη κι αὐτὰ τὰ παρακατιανὰ τῶν μικρῶν καὶ ἄσημων κτηματιῶν, ποὺ τὰ ὀνόματά τους δὲν συνόρευαν μὲ τὰ ἐκκλησιαστικά γιὰ νὰ περάσουν μέσω τοῦ Πρακτικοῦ στὴν αἰωνιότητα. Ἄν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὰ ὑποστατικά (Ἀβασταγᾶτον, Ἀβραμᾶτον, Ἀσκολεβᾶτον, Βαρβαρᾶτον, Γαζᾶτον, Καλαβρᾶτον, Μαντοκᾶτον κ.ἄ.), θὰ συμπληρώσει μιὰ περιοχὴ κατὰ-σπαρτὴ ἀπὸ οἰκισμοὺς καὶ ἀπὸ ἀνάλογο ἄκληρο πληθυσμὸ ποὺ τὴν κρατοῦσε σὲ τέτοια γονιμότητα. Θὰ πρέπει καὶ ν' ἀποδοθεῖ αὕτῃ ἡ ἀνθησις σὲ χρόνους βυζαντινοὺς, ἀπὸ τὸν 9ο καὶ 10ο αἰ., ἀκμὴ τῶν Μακεδόνων. Ὁ Partsch (δ.π. σ. 108) ποὺ τὴν φράση του μεταφέρουν ὅλες οἱ ἐπόμενες ἀναφορές, γράφει ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν ὀνομάτων⁵⁸ τοῦ Πρακτικοῦ εἶναι ἐλληνικά, βυζαντινὰ καὶ ἀνατολικά, λίγα σλαβικά, κουμανικά καὶ τῆς Ἰταλικῆς καὶ Νορμανδικῆς ἀποικίας. Ὁ ἱστορικὸς ὅμως αὐτὸς εἶχε ὑπόψει τοῦ μόνου τὴν ἐκδοσὴ τῶν MM, ὅπου πολλὰ λάθη μεταφέρονται καὶ στὰ ὀνόματα. Μὲ τὴ μελέτῃ τοῦ πρωτοτύπου τοῦ Πρακτικοῦ καταλήγει κανεὶς ὅτι ἐλάχιστα εἶναι ξένα, τόσο ἐλάχιστα ποὺ θὰ μπορούσαν καὶ ἐδῶ νὰ ἀναγραφοῦν, χωρὶς νὰ βαρύνουν τὴ φράση. Ἀντίθετα πολλὰ ἐλληνικά ὀνόματα⁵⁹ ἀργότερα μὲ τὴν Φραγκοκρατίαν καὶ τὴν Ἑνετοκρατίαν φραγκεύουνε. Ἰσως δὲν ὑπάρχει ἐγγράφο ποὺ νὰ εἶναι ἀληθινὸς τίτλος ἐλληνικῆς καταγωγῆς, ἄλλο ἀπὸ τὸ ἐγγράφο τοῦ Πρακτικοῦ. Κι εἶναι σπουδαῖο ποὺ ἡ διατήρησις ἡ ὀνοματολογικὴ, ἔστω καὶ σὲ τοπωνυμικὴ συνέχισις, ἐξακολουθεῖ καὶ τώρα νὰ μᾶς φωτίζει σκοτεινὲς παραδοχὲς ποὺ πρέπει ν' ἀναθεωρηθοῦν. «Τὰ πολυάριθμα ἰταλικά ὀνόματα ποὺ περιέχει τὸ ἐγγράφο», γράφει ὁ Μίλλερ, ποὺ ἐξᾴλλου τὸ θεωρεῖ ἐγγράφο

58. Τζαννετάτου, ἐκδ. 1965, δ.π. σ. 2. Ὁ Κ. Ἀμαντος, Ἑλληνικά τ. I, σ. 118 κέ., ὑποστηρίζει ὅτι μερικοὶ ἀπὸ τοὺς κατοίκους ἤρθαν στὴν Κεφαλονιά ὡς ἀξιώματοχοι. Ζακυθνοῦ, Βυζ. Ἱστορία, δ.π. σσ. 310, 311: «...ἀνάδειξις τῆς διοικητικῆς ἀριστοκρατίας... συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ μεγάλου κτήματος εἰς βάρος τοῦ μικροῦ γεωργικοῦ κλήρου... Ἀπὸ τῆ Μ. Ἀσίας ἀριστοκρατικὲς οἰκογένειες, πῆραν ἐξέχουσα θέσις στὸ στρατὸ καὶ στὴ διοίκησις...».

59. Στὸ Πρακτικὸ ὑπάρχουν ἤδη ἐπώνυμα μὲ τὴν κατάληξιν -ατος, χαρακτηριστικὴ τῆς Κεφαλονιάς. Ἀλλὰ καὶ κτήμα-ὑποστατικὸ τῶν τιμαριούχων μὲ τὴν κατάληξιν -ἄτο. Ὁ Χατζηδάκις ὑποστηρίζει ὅτι ἀπ' αὐτὰ τὰ οὐδέτερα -ἄτο, ἦταν φυσικὸ τὸ παιδί τοῦ κτηματία νὰ πάρει τὴν ἴδια κατάληξιν, μὲ τὴ διαφορὰ μόνον τοῦ γένους: -ατος. Τὰ σὲ -ατος πατρωνυμικά ὀνόματα σχηματίζονται συνήθως ἀπὸ τὸ βαπτιστικόν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ὄνομα ἀξιώματος ἢ καὶ ἐπωνύμιον. Ἐνῶ τὸ -ατον ἀπὸ τὸ οἰκογενειακόν. Ἀπ' αὐτὴν τὴν κατάληξιν -ατον ἢ -ατα τῶν κτημάτων, κατὰ τὸ Χατζηδάκη, πῆραν τὴν ὀνομασίαν τοὺς οἱ συνοικισμοὶ καὶ τὰ χωριά. Τὸ Πρακτικὸ μᾶς πείθει ὅτι ἡ κατάληξις αὕτῃ -ατο καὶ -ατος ἔχει ἔρθει ἀπὸ τὸ Βυζάντιον πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση καὶ ἔχει δώσει τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτὸ στὰ Κεφαλονίτικα ὀνόματα. Ἀντίθετα ἀπὸ τὴ γνώμη τοῦ Μηλιαράκη ποὺ ὑποστηρίζει τὴν προέλευσιν τῶν χαρακτηριστικῶν καταλήξεων ἀπὸ τὴν ξένην κυριαρχίαν τῆς Ἰταλίας καὶ μετὰ τὴν πτώσιν τοῦ Βυζαντίου. Χατζηδάκη Ν. Γ., «Περὶ τῶν ἐν Κεφαλληνίᾳ πατρωνυμικῶν εἰς ΑΤΟΣ», ΕΕΠΑ (1913) σσ. 1-10. Καὶ Μηλιαράκης, δ.π. σ. 112.

μεγάλης ἀξίας. Καὶ ἀναρωτιέται κανεὶς ποῦ τὰ βρῆκε; Καὶ ὁ Partsch ὅταν συμπεραίνει ὅτι «ἐκτὸς τῆς ἀρχαιότητος οὐδεμία περίοδος τῆς ἀναπτύξεως αὐτῆς (τῆς Κεφαλониᾶς) εἶναι ἐπαγωγότερα καὶ σπουδαιότερα τῆς Ἑνετικῆς κυριαρχίας...», ἔρχεται σὲ κάποια παραγνώριση αὐτῆς τῆς ἐποχῆς: ὅταν ἡ Παλική, πλούσια σὲ καλλιέργειες ἀγροτικές, μὲ χωριά, ἀγροκτῆματα, δρόμους, ἀρχοντικά, μὲ «Προεδρᾶτα», μεγάλα μοναστήρια, πλῆθος ναοὺς, μὲ δυὸ κάστρα, μὲ ἔδρα Ἐπισκοπῆς, μὲ τόσο καθαρὸ ἐλληνικὸ πληθυσμὸς⁶⁰, μὲ γλῶσσα μιᾶς ἐλληνικῆς ἐνότητος, δὲν μποροῦσε νὰ μὴ διατηροῦσε καὶ ἓνα δεσμὸ μὲ τὰ γράμματα καὶ τὶς τέχνες*.

* Ἐνα μικρὸ ἰδιωτικὸ ἐκκλησάκι⁶¹ στὴν Κοντογεννάδα, ποῦ εἶχε τὴν τύχη νὰ μείνει ἀπείραχτο ἀπὸ σεισμούς, κατέχει τὴν μαρτυρία τῶν βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν του, ἐξαιρετικῆς τέχνης. Πῶς θὰ ἔπρεπε νὰ ἦταν ὅλοι αὐτοὶ οἱ μεγάλοι καὶ πλούσιοι ναοὶ ποὺ καταγράφονται στὸ Πρακτικὸ ἐκεῖνον τὸν καιρὸ; Ἐνα χωράφι στὸ Σκινιά διατηρεῖ τὸ βυζαντινὸ του (τοῦ Πρακτικοῦ) ὄνομα, ἡ «Πυλουργή», καὶ δὲν ὀρίζει μόνο τὸ σύνορο τῆς μονῆς Ἐσδρα, ὅπως διαπιστώθηκε μὲ τὴν ἔρευνα αὐτή, ἀλλὰ εἶναι καὶ ἀποκαλυπτικὸ τόσο μὲ τὸ ὄνομά του ὅσο καὶ μὲ τὸ κατάσπαρτο ἀπὸ κεραμικὰ χῶμα του: ὅτι ἐκεῖ πρέπει νὰ ὑπῆρξε μεγάλο ἐργαστήρι κεραμικῆς, λόγω ἴσως καὶ τῆς καλῆς ποιότητος τοῦ πηλοῦ⁶² σ' αὐτὴν τὴν περιοχὴ.

Πάνω στὸ Κάστρο τοῦ Ἀγ. Γιώργη διατηρήθηκε ἡ παράδοση τῆς παιδείας ποῦ ἐπηρεάσε σὰν παράδειγμα ὅλη τὴν περιοχὴ. Γεγονὸς ποῦ πρέπει νὰ συνδεθεῖ μὲ τὴν ἱστορικὴ συμβολὴ τοῦ Κάστρου ὡς ἐκκλησιαστικὴ ἔδρα κι ὡς κέντρο πολιτικὸ. Γύρω του καὶ ἐπάνω εἶχαν συγκεντρωθεῖ οἱ πλουσιώτεροι κτηματίες τῆς μεσαιωνικῆς Κεφαλониᾶς⁶³. Γιὰ τὸ Κάστρο τοῦ Ἀγ. Γεωργίου δὲν ἔχουμε προηγούμενη ἀπὸ τὸ 1264 μνηεῖα. Στὴν ὁμολογία τοῦ Λατίνου Ἐπισκόπου τῆς Κεφαλониᾶς Βενέδικτου (τοῦ 1228) δὲν ὑπάρχει

60. Τζαννετάτος, ἔκδοση 1965, ὁ.π., πίνακες προσώπων καὶ τόπων τοῦ Πρακτικοῦ, σσ. 138-161.

61. Στὸ ἐκκλησάκι ἤδη διενεργοῦνται ἐργασίες καθαρισμοῦ τῶν τοιχογραφιῶν ἀπὸ τὴν Ἐφορεῖα Βυζ. Ἀρχαιοτήτων Πατρῶν καὶ πρόκειται νὰ δημοσιευθεῖ ἀνακοινωτικὴ μελέτὴ τῆς Μαρίας Θεοχάρη.

62. Στὴ γειτονικὴ τοποθεσία «στοὺς Πηλοὺς», οἱ γυναῖκες τῆς Κοντογεννάδας ἔπαιρναν τὸν εἰδικὸ πηλὸ γιὰ τὶς «τσερέπες», ἓνα εἶδος «γάστρας» τῆς ἄλλης Ἑλλάδος, ἀλλὰ ζυμωμένης μὲ αὐτὸν τὸν ἄσπρο πηλὸ (μάργα) καὶ μὲ ἄχυρο σὲ σχῆμα μεγάλου ταψιοῦ. Τὴν τσερέπα καίνε μὲ κλαριά, κι ὅταν πυρακτωθεῖ, κουπώνουν μ' αὐτὴν τὸ ταψὶ μὲ τὸ φαγητό τους, ποῦ ψένεται μόνο μὲ τὴν πυρὰ τοῦ πηλοῦ. Στὰ σλαβικά Τσέρεπ=κρανίον, λεπτὸ κέλυφος. Τσερεπόν=πῆλινο ἀγγεῖο μὲ λεπτὰ τοιχώματα, ἀπὸ φῖνο πηλὸ ἀνοιχτοῦ χρώματος (πληροφ. Μανὸν Πανᾶ-Καίρη, ζωγράφου-ξαναγοῦ).

63. Τὸ γειτονικὸ μὲ τὸ Κάστρο χωριὸ Μονοπολάτα, συνδέεται μὲ τὸ ὄνομα Μονόπολη. Ὁ Τσιτσέλης (τ. Α', ὁ.π. σ. 781) τὸ θεωρεῖ τιμάριο. Ἡ καταγωγή τῆς οἰκογένειας ἀπὸ τὴ Μονόπολη τῆς Ἀπουλίας, πιθανὴ πατρίδα τοῦ Ματτέο Ὅρσινι. Τὸ 1471 βρισκόμε τὸν Ἀντώνιο καὶ Ρουσέλο Μονόπολη σὲ κατάλογο δωρητῶν. (Γερ. Η. Πεντόγαλον, Νοταριακὸ ἀντίγραφο καταλόγου τοῦ ιε' αἰῶνα γιὰ δωρητὲς καὶ κτήματα τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγ. Νικολάου στὸ Ρίφι τῆς Κεφαλониᾶς, «Κεφαλληνιακὰ Χρονικά» 2 (1977) σσ. 45-59).

καμμιά ἀναφορά. Οὔτε ἀπὸ τὸ Ν. Βέη⁶⁴ ὑπάρχει σχόλιο γιὰ τὴ μορφή τῆς τότε Κεφαλονιάς. Ἡ ἔκδοσις τῶν ΜΜ τοῦ Πρακτικοῦ ὁμῶς ἀναφέρεται στὶς ὑποσημειώσεις του.

β) Τὸ Κάστρο τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, τὸ 1337

Κάτι πὶο σημαντικὸ καὶ ἀπὸ «μνεῖα» βρίσκεται ἀργότερα μέσα στὰ ἔγγραφα «Documments» ποὺ δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τοὺς J. Longnon καὶ P. Topping. Ἀναφερόμαστε στὶς δωρεὲς τῆς Αἰκατερίνης Βαλουά, αὐτοκράτειρας τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ πριγκήπισσας τοῦ Τάραντος, καὶ τοῦ Ροβέρτου δεσπότη τοῦ Ρωμανίας καὶ τῆς Ἀχαΐας καὶ τοῦ Τάραντος, ὑπὲρ τοῦ Νικολάου Ἀτσαγιουόλη, νεαροῦ Φλωρεντίνου τραπεζίτη γιὰ τὶς ὑπηρεσίες του, τὸ ἔτος 1337, ἀπὸ τὴν κληρονομία Lise de Qartier. Ἀγνωστο πότε καὶ γιατί βρέθηκαν στὰ χέρια τῆς οἰκογένειας Qartier οἱ κτήσεις αὐτὲς στὴν Κεφαλονιά. Ἡ κομητεία τῆς Κεφαλονιάς εἶχε πολλοὺς δεσμοὺς μὲ τὸ πριγκηπᾶτο τῆς Ἀχαΐας. Μετὰ τὸ 1267 οἱ βασιλεῖς τῆς Νεαπόλεως ἔγιναν ἡ κυριαρχικὴ δύναμις τοῦ πριγκηπάτου τῆς Ἀχαΐας. Κι ἀπὸ τὸ 1325 οἱ Ἀνδεγαβοὶ ἀνέλαβαν τὴ διεύθυνση τῆς χώρας, κυριαρχώντας καὶ ἀπάνω στὴν κομητεία τοῦ Ὀρσίνι. Ἔτσι μπορούσαν εὐκόλα ν' ἀνταμείψουν ἓναν πιστὸ βοηθὸ τοὺς σὰν τὸν Ἀτσαγιουόλη, μὲ κτήματα στὴν Κεφαλονιά καὶ στὴν Πελοπόννησο. Ὁ Topping (ὁ.π. σ. 544), παραθέτοντας ἀπὸ τὰ κτηματολόγια τῆς Lise μόνο τὶς γαῖες τῆς στὴν Κεφαλονιά, προσπαθεῖ νὰ τὶς ἐντοπίσει μὲ βάση τὸ Πρακτικὸ τοῦ 1264. Καταλήγει: ὅτι μόνο ποὺ πολὺ λίγα τοπωνύμια μποροῦν ν' ἀποδοθοῦν στὴ σωστὴ τοὺς θέση, ὥστόσο διάφορες ἐνδείξεις βεβαιώνουν στὸ ὅτι ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς τῶν κτημάτων τοῦ Ἀτσαγιουόλη βρίσκεται στὴ χερσόνησο τῆς Παλικῆς.

Εἰδικὴ ἔρευνα καὶ ταύτιση αὐτῶν τῶν ὀνομάτων καὶ τῶν τοπωνυμίων, σύμφωνα μὲ τὴ δική μας ταύτιση καὶ μὲ βάση τὸ Πρακτικὸ, ὁδηγεῖ στὴ βεβαιότητα ὅτι πράγματι τὰ περισσότερα κτήματα —τὰ 4/5— τῆς δωρεᾶς στὴν Κεφαλονιά ἀνήκουν στὸ χῶρο τῆς Παλικῆς.

Συμπέρασμα: Οἱ Ὀρσίνι παραχωροῦν ἢ πωλοῦν κτήματα τῆς κομητείας τοὺς στοὺς Qartier ἀπὸ τὸ μεγάλο νησὶ τῆς ἐπικράτειάς τοὺς: οὔτε ἀπὸ Ζάκυνθο, οὔτε ἀπὸ Ἰθάκη*.

* Τῶν δύο αὐτῶν νησιῶν ἐξάλλου δὲν ὑπάρχουν κτήματα καταγεγραμμένα στὸ Πρακτικὸ τοῦ 1264. Καὶ ἡ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἔγιναν ξεχωριστὰ τότε κτηματολόγια γιὰ τὰ κτήματα τῆς ἐπισκοπῆς στὰ δύο νησιά —Ζάκυνθο, Ἰθάκη—, ὑπόθεσις ποὺ δὲν πείθει, ἀφοῦ στὴν ἐπικύρωση ὁ Ὀρσίνι δίνει πλήρη τὸν τίτλο τοῦ κυριάρχου καὶ τῶν τριῶν νησιῶν, ἡ δὲν ὑπῆρχαν καταχωρημένα σὲ κτηματολόγια ἐκκλησιαστικὰ κτήματα ἐπὶ βυζαντινῆς ἐποχῆς στὰ νησιά Ζακύνθου καὶ Ἰθάκης. Κι ἔτσι ἦταν εὐκόλη ἡ δημιουργία

64. Βέη Ν., «Ὁμολογία τοῦ Ἐπισκόπου τῆς Κεφαλληνίας Βενεδίκτου τοῦ 1228», Βυζαντινὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά 3 (1922) σσ. 165-176.

για ἀπὸ τοὺς Λατίνους νέων κτηματολογίων. Ἐξάλλου ἡ περίοδος αὐτή, ἀκόμη καὶ γιὰ τὴ Ζακύνθο, παραμένει ἀφώτιστη. Ἐνῶ σὲ κώδικες μονῶν τῆς Ζακύνθου τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰ. (π.χ. τῆς Παναγίας Σπηλιώτισσας)⁶⁵ ἀπαντῶνται μερικά κύρια ὀνόματα τῶν τιμαριούχων τοῦ Πρακτικοῦ ποὺ πιθανὸν ἀπέκτησαν καὶ ἐκεῖ κτήματα ἢ καὶ ἐγκαταστάθηκαν.

Καὶ παραχωροῦν σὲ σημαίνοντα πρόσωπα σημαντικὰ κτήματα, ἀπὸ τὴν πιδ εὐφορη καὶ τὴν κεντρικότερη περιοχὴ τοῦ νησιοῦ τῆς Κεφαλονιάς, τὴν Παλική, γεγονὸς ποὺ κι αὐτὸ συνηγορεῖ στὴ σημασία τῆς χερσονήσου αὐτῆς, ἀκόμη καὶ μέχρι τὴν ἐποχὴ τοῦ 14ου αἰώνα.

Τὸ τελευταῖο ἀπὸ τὰ 77 «Item» ἀναφέρεται σὲ σπίτια καὶ ὄχι σὲ κτήματα. Σπίτια ποὺ ἀνήκουν ἀπὸ τὴν δωρεὰ στὸν Ἀτσαγιουόλη καὶ ποὺ βρίσκονται μέσα στὸ Κάστρο τοῦ Ἀγίου Γεωργίου: «Item domus Sancti Georgii que sunt in castro prout hec et alia in quodam practico in greca scriptura scripto, facto per ductum Johannem Murmurum, quod videri et inspicere fecimus digenter; seriusus continentur» (=Ἐπίσης τὰ σπίτια ποὺ βρίσκονται μέσα στὸ Κάστρο τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, καθὼς αὐτὰ καὶ ἄλλα σοβαρότερα περιέχονται σὲ κάποιο Πρακτικό, σ' ἐλληνικὴ γραφὴ γραμμένο, καμωμένο ἀπὸ τὸν λεγόμενο Ἰωάννη Μουρμούρη· τὸ ὁποῖο Πρακτικό ἐφροντίσαμε μ' ἐπιμέλεια νὰ βλέπεται καὶ νὰ θεωρεῖται).

Β. Πρακτικὸ Κεφαλονιάς τοῦ 1337

Ἡ δωρεὰ αὐτὴ εἶναι πολὺ σημαντικὴ, τόσο γιὰ τὴν ἔρευνα ἐδῶ, ὅσο καὶ γενικότερα, μὲ δυὸ διαφορετικὰ ἐνδιαφέροντα: α) Τὸ Πρακτικὸ αὐτὸ σ' ἐλληνικὴ γλῶσσα καὶ ποὺ σ' αὐτὸ καταγράφονται τὰ σπίτια τῆς δωρεᾶς, αὐτὰ καὶ ἄλλα (σπίτια, κτήματα;) σοβαρότερα, ἀπὸ τὴ φράση ποὺ ἀκολουθεῖ μοιάζει νὰ εἶναι παλιὸ ἢ δύσχρηστο. Γιὰ τὸ Πρακτικὸ αὐτὸ τὸ «Facto» ἀπὸ τὸν Ἰωάν. Μουρμούρη καταβλήθηκε προσπάθεια νὰ μπορεῖ νὰ διαβάζεται. Ὁ Μουρμούρης ὅμως ἀξιοματωῦχος τῶν Φράγκων στὴν Ἀχαΐα, πρωτοβεστιάρης, πρῶν Μασσάριος τῆς Καλαμάτας, δὲν μοιάζει νὰ εἶναι ὁ συγγραφέας τοῦ παλιοῦ ἐλληνικοῦ Πρακτικοῦ. Τὸ «Fecimus digenter» πρέπει νὰ τὸ ἀποδώσουμε σὲ μιὰ συνεργασία τοῦ Μουρμούρη μὲ τὸ συμβολαιογράφο τῆς Γλαρέντζας, μὲ τοὺς μάρτυρες τοῦ Ἀτσαγιουόλη καὶ τὸ Βάιλο καὶ Πρωτοβεστιάριο: δηλαδὴ τὸν ἄρχοντα «τοῦ περιγκηπάτου» καὶ τῆς Κομητείας τῆς Κεφαλονιάς Bertrand de Baux, οἱ ὁποῖοι στίς 14.5.1337 διενεργοῦν τὴν πράξη τῆς δωρεᾶς (J. Longnon καὶ P. Topping, ὁ.π. σσ. 31, 33).

65. Μαύρου Τάκη, Ὁ Κώδικας τῆς Παναγίας τῆς Σπηλιώτισσας Ζακύνθου, ΔΙΕΕ, 26, Ἀθήνα (1983) σσ. 417-538.

Ἕνα λεπτομερὲς κτηματολόγιο τῶν κτήσεων Lise ἔχει διασωθεῖ σ' ἓνα χάρτη ἡμερομηνίας 10.5.1337, διαφυλαγμένο στὸ Ἀρχεῖο τῆς Φλωρεντίας (Topping ὁ.π.) στὰ λατινικά. Εἶναι πιθανὸν λοιπὸν τὸ «Facto» ἀπὸ τὸ Μουρμούρη μὲ τὴ συνεργασία τοῦ συμβολαιογράφου νὰ εἶναι αὐτό· καθὼς καὶ ἡ χρονολογία του —τέσσαρες μέρες πρὶν ἀπὸ τὴν ὑπογραφή τῆς πράξης— συνηγορεῖ στὴν ὑπόθεση.

Καὶ τότε ποῖο εἶναι αὐτὸ τὸ Πρακτικὸ σ' ἐλληνικὴ γλῶσσα, ποὺ πάνω του βασίσθηκε ὁ Μουρμούρης, γιὰ τὴν αὐθεντικότητά τῆς πηγῆς; Σὲ ἐρώτησὴ μας ὁ κ. Topping εὐγενικὰ μᾶς ἔγραψε, καὶ τὸν εὐχαριστοῦμε θερμὰ, ὅτι «εἶναι πολὺ πιθανὸν ὁ Μουρμούρης νὰ βασίζεται στὸ περίφημο Πρακτικὸ τοῦ 1264».

Ὅπως δὴποτε, καταχωρεῖται ἡ ἀλήθεια ἀπὸ πηγὴ, τῆς ὑπαρξῆς ἐνὸς Κτηματολογίου τῆς Κεφαλονιάς, 70 χρόνια μετὰ τὴ σύνταξιν τοῦ Πρακτικοῦ τοῦ 1264. Εἶναι μέσα σ' αὐτὸ καταγεγραμμένες κτήσεις ἐκκλησιαστικῆς, πολιτικῆς; Ἡ διατύπωση «Hec et alia seriosius» μᾶς βεβαιώνει ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σπίτια τῆς Lise, ὑπάρχουν κι ἄλλα περιουσιακὰ στοιχεῖα ἀναγεγραμμένα.

Καὶ τώρα σὲ ποῖο Κάστρο ἀναφέρεται τὸ Πρακτικὸ αὐτὸ τὸ δεύτερο γιὰ τὴν Κεφαλονιά; Δὲν γνωρίζουμε ἀπὸ πηγὴ πότε οἱ Ὅρσινι εἶχαν μεταφέρει τὰ θρησκευτικὰ καὶ πολιτικὰ τοὺς κέντρα ἀπὸ τὸ Κάστρο τῆς Παλικῆς, μετὰ τὸ 1264, στὸ ὕψωμα τῆς Λιβαθοῦς.

Στὴν πηγὴ τῶν «Documents» παρουσιάζεται πάλι ἓνα Κάστρο Ἀγ. Γεωργίου. Τὰ σπίτια τῆς δωρεᾶς βρίσκονται μέσα σ' αὐτό. Ἀλλὰ ἂν τὰ κτήματα τῆς Lise ποὺ δωρίζονται στὸν Ἀτσαγιουὸλῃ βρίσκονται τὰ περισσότερα στὴν Παλική, γιατί τὰ σπίτια τῆς θὰ ὑπῆρχαν στὸ Κάστρο τῆς Λιβαθοῦς; Πρόκειται γιὰ κτήματα ποὺ μεταβιβάζονται ἀπὸ παλιότερες ἐποχές; Ἐξάλλου εἶναι καταχωρημένα μέσα σ' ἓνα κτηματολόγιο ποὺ δὲν γνωρίζουμε τὴν ἡλικία του. Καὶ στὸ μόνο ποὺ εἴμαστε βέβαιοι εἶναι ἡ θέση τῶν κτημάτων, ὅπως ἤδη ἐλέγξαμε*.

* Ὁ Topping ἐπαναλαμβάνει ὡς δεδομένο ὅτι τὸ Κάστρο τοῦ Ἀγ. Γεωργίου εἶναι τὸ κύριο Φράγκικο ὄχυρὸ τῆς Κεφαλονιάς. Ἐξυπηρέτησε τοὺς Ὅρσινι καὶ τοὺς Τόκκους σὰν πρωτεύουσα καὶ ἦταν ἔδρα τοῦ Λατίνου Ἐπισκόπου. Ἄρα ταυτίζει τὸ Κάστρο τοῦ 1264 μὲ τὸ Κάστρο τοῦ Ἀγ. Γεωργίου τοῦ 1337, καὶ τὸ τοποθετεῖ στὸ νότιο μέρος τῆς νήσου στὴν Κρανιά-Λιβαθῶ. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Longnon ποὺ προσθέτει ὅτι τὰ σπίτια τὰ κατεχόμενα ἀπὸ τὴν Lise βρίσκονται στὴν ὀχυρωμένη πόλιν αὐτοῦ τοῦ Κάστρου.

Τὸ Κάστρο ποὺ περιέχει τὰ σπίτια τῆς δωρεᾶς αὐτῆς τοῦ 1337 εἶναι ἐπώνυμο, λέγεται Ἀγίου Γεωργίου. Φέρει δηλαδὴ τὸ ὄνομα τοῦ Κάστρου τοῦ 1264. Ὅσοσο μᾶς εἶναι γνωστὸ ὅτι καὶ οἱ παλιότεροι γνωστοὶ χάρτες

τῆς Κεφαλονιάς (Κοσμετᾶτος β.π.) — ὁ ἀρχαιότερος τῶν ἀρχῶν τοῦ 15ου αἰ.— ἔχουν τὸ Κάστρο τῆς Λιβαθοῦς φερώνυμο μὲ τὴ νῆσο: «Cafalonia» κι ὄχι Ἄγ. Γεώργιος. Ἡ ὀνομασία αὕτη δὲν ἦταν προφανῶς δυνατὸν, γιὰ τὸ μπερδεμα, νὰ δοθεῖ ἀμέσως στὸ δεύτερο Κάστρο ποὺ ἐπιλέγεται στὴ ΝΑ Κεφαλονιά, καὶ γιὰ ἄλλες ἀμυντικὲς ἀνάγκες. Ἦταν μάλιστα πιθανὸν γιὰ ἓνα διάστημα, ὥσπου νὰ ὁλοκληρωθεῖ αὐτὸ τῆς Λιβαθοῦς, νὰ συλλειτουργοῦσαν. Ὁ δὲ μῦθος τοῦ πρώτου Κάστρου τῆς Παλικῆς κράτησε τὸ ὄνομά του ἀδιάφθορο ὡς σήμερα*.

* Ὁ ἡγεμόνας Ροβέρτος παραχώρησε τὴν Κομητεία τῆς Κεφαλονιάς, τὴ Λευκάδα, τὴ Βόνιτσα, στὸ Λεονάρδο Τόκκο, πρωτοζάδελφο τοῦ τελευταίου Ὀρσίνι. Ἔτσι ἀπὸ τὸ 1357-1479 δεσπόζουν οἱ Παλατινοὶ Κόμητες Τόκκο: Γότθοι ἀπὸ τὸ Βενεβέντο. Ἀπὸ τὸ 1361 οἱ Τόκκο ἀναγνώρισαν τὴν ἐπικυριαρχία τῆς Ἑνετίας, ἀλλὰ ἐξακολουθοῦν ν' ἀνήκουν στὴν Ἀχαΐα.

Καὶ πάλι τὸ Κάστρο Ἄγ. Γεωργίου

Στὸν ἀρ. 45 Κώδικα⁶⁶ τῶν Γενικῶν Ἀρχεῖων τοῦ Κράτους (1412-1664) (Δ. Α. Ζακυθνοῦ-Χρύσας Μαλτέζου) ὑπάρχει μιὰ ἄλλη ἀναφορὰ στὸ Κάστρο Ἄγ. Γεωργίου.

Τὸ 1475, λίγο πρὶν πέσει στὰ χέρια τῶν Τούρκων τὸ νησί, ὁ Λατίνος Ἐπίσκοπος Κεφαλονιάς Antonio Scardamelli⁶⁷ δωρίζει στὸν Francesco Dafarana⁶⁸ καὶ στοὺς διαδόχους του κτήματα στὸ Παλιόκαστρο Παλικῆς (ποὺ ὀρίζονται τοπωνυμικά), μὲ τὴν ὑποχρέωση ἀπὸ μέρους τοῦ Dafarana νὰ πληρώνει σὲ ὅλους τοὺς ἐπισκόπους «τὰ τρία τέταρτα κερί» καὶ τίποτ εἰς ἄλλο, τοῦ ἀναφερομένου σεβασμιωτάτου Scardamelli «παραλαβόντος διὰ τῆς προρηθείσης παραχωρήσεως» δύο τέταρτα (κερί) — γιὰ νὰ τὰ ξοδέψει στὴν ἐπιδιόρθωση τῆς εἰσόδου, στὸ *Castello di San Zorzi*.

Σὲ συνέχεια καταγράφονται κι ἄλλα κτήματα ποὺ δωρίζει ὁ Ἐπίσκοπος, τόσο στὴν περιοχὴ τοῦ Παλιόκαστρου, ὅσο καὶ στὴν Ἀνωή, γνωστὰ ἀπὸ τὸ Πρακτικὸ τοῦ 1264 καὶ ποὺ ταυτίζονται μὲ τὰ σημερινά.

Γεννιέται λοιπὸν μιὰ ἀπορία. Ὁ Ἐπίσκοπος χρησιμοποιοῦ αὐτὰ τὰ ἔσοδα ἀπὸ τὴν παραχώρηση τῶν κτημάτων στὴν Παλικὴ γιὰ νὰ ἐπισκευά-

66. Ζακυθνοῦ Δ. Ἀ. - Χρύσας Μαλτέζου, Contributo alla storia dell'Episcopato Latino di Cefalonia e Zante (1412-1664), Μνημόσυνον Σοφίας Ἀντωνιάδη, Βενετία, 1974, σελ. 65 κέ.

67. Ζακυθνοῦ-Μαλτέζου, β.π. σσ. 77, 88.

68. Τὸ ὄνομα Dafarana μπορεῖ νὰ ἔχει σχέση μὲ αὐτὸ τοῦ Πρακτικοῦ (στ. 94: «καὶ πλησίον χωραφίου τοῦ Ἀλφαράνου»); Αὐτὸ τοῦ Πρακτικοῦ ἔχει μείνει ὡς «τοῦ Δαφαράνου», ταυτισμένο στὴν περιοχὴ, καὶ πρὸς Ν Λουκεράτων, τὴν ἀντίστοιχη τοῦ Πρακτικοῦ, καὶ τοῦ κώδικα 45.

σει τὴν εἴσοδο τοῦ Κάστρου τῆς Λιβαθοῦς; Κι ἂν ἡ ἐπισκευὴ καλύπτει ζημιὰς ποὺ ἐπέφερε ὁ φοβερὸς σεισμὸς τοῦ 1469, εἶναι δυνατὸν νὰ μὴν εἶχε στὸ μεταξὺ διάστημα τῶν ἑξή χρόνων διορθώσει τὴν εἴσοδο τοῦ κύριου κάστρου τῆς ἑδρας του*;

* Γράφει ὁ Φραντζῆς: «Τὸ δὲ Κεφαλληνίας ποτλίεθρον παντελῶς ἐχαλάσθη...». «Τὸ πολισμάτιον ἐκεῖνο, σχολιάζει ὁ Τσιτσέλης, ἦταν βεβαίως τὸ Κάστρον τοῦ Ἀγίου Γεωργίου». Κι ἐννοεῖ τῆς Λιβαθοῦς.

Κι ἐδῶ, ὅμως, σ' αὐτὸν τὸν Κώδικα παρουσιάζεται τὸ Κάστρο ἐπάνω-μο: «Castello di San Zorzi». Ὅμως, ὅπως ἤδη σχολιάσαμε, μόνο μετὰ τὴν ἐνετικὴν κατάκτηση καὶ σὲ χάρτες μετὰ τὸ 16ο καὶ στὸ 17ο αἰ. ὀνομάζου-ζουν Fortessa di San Ziorzi τὸ Κάστρο τῆς Λιβαθοῦς.

Μήπως λοιπὸν τὸ 1475 ὑπῆρχε ἀκόμη σὰν ὄχυρὸ μὲ περιουσίες φράγχι-κες γύρω καὶ πάνω του τὸ Κάστρο τῆς Παλικῆς —ἀφοῦ τὰ στοιχεῖα αὐ-τὰ διατηροῦνται κι ὡς τὸ 1677 στὴν Ἐπιτομῇ— κι εἶχε ἀνάγκη μιὰ μικρὴ ἐπιδιόρθωση τῆς εἰσόδου του;

Γνωρίζουμε καλὰ ὅτι καὶ τὸ παραθαλάσσιο Παλιόκαστρο διατηρεῖται τότε σὰν ὄχυρὸ. Οἱ κάτοικοι του τὸ 1636 ζητοῦν ἀπὸ τοὺς Ἑνετοὺς τὴν ἐπι-σκευὴ του, γιὰ ν' ἀντιτάξει ἄμυνα ἐναντίον τῶν Τούρκων (Partsch, ὁ.π. σ. 226). Ὑστερα τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Πάλης καὶ τῶν τειχῶν ἐξαφανί-ζονται μὲ τὸ χτίσιμο τῆς νέας πόλης, τοῦ Ληξουριοῦ.

Σὲ μιὰ ἐπιστολῇ τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας Καρόλου τοῦ Η' πρὸς τὴ Βε-νετικὴ Πολιτεία (22.1.1494) μνημονεύεται ἡ Κεφαλονιά ὡς «νῆσος Ἁγίου Γεωργίου, πλησίον τῆς νήσου τῆς ὀνομαζομένης Ζακύνθου». «Πρόκειται πιθανότατα περὶ αὐτῆς τῆς Κεφαλληνίας...», γράφει ὁ Δ. Ζακυθηνός⁶⁹.

Ἡ πληροφορία αὕτη ὥστόσο δὲν καταρρίπτει τὴν ἄποψή μας. Μπορεῖ μέσα στὸν 15ο αἰ. μὲ τοὺς Τόκκο, τὸ ὕψωμα τοῦ Κάστρου στὴ Λιβαθὸ νὰ ἔχει ἐδραιώσει τὴ δύναμή του. Ἀλλὰ ὅχι τὸ ὄνομα «Ἀγ. Γεώργιος». Ἄν ἡ Κεφαλονιά εἶχε τὸν 15ο αἰ. τὸ προσωνύμιο «νῆσος Ἀγ. Γεωργίου», τὴν αἰ-τία τῆς προσωνυμίας αὐτῆς πρέπει νὰ τὴν ἀναζητήσουμε σὲ προγενέστερους χρόνους, καὶ στὴν τοπωνυμικὴ ἐπίδραση τοῦ Κάστρου τῆς Παλικῆς, τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, ποὺ ἐπὶ αἰῶνες καὶ μέχρι τὸν 13ο αἰ. κυριαρχοῦσε σὰν θέση καὶ ὀνομασία φυσικά.

Ἀξίζει ἐδῶ νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὴν Κατῶή, στὰ χωριά Χαβδᾶτα καὶ Φαβατᾶτα ὀνόμαζαν ὅλη τὴν ὀρεινὴ σπονδυλικὴ στήλη τῆς Παλικῆς

69. Ζακυθηνὸς Δ. Ἀ., «Éclaircissements géographiques sur une lettre du Char-les VIII, Terre air mer. La Géographie», 59, (1933), σσ. 313 κέ.

«Ἀθ Γιώργη», καθὼς καὶ τὸ βουνό τους πίσω καὶ δυτικὰ τοῦ χωριοῦ (τοπωνυμικὴ ἔρευνα 1982 καὶ 1983).

Τὸ Κάστρο Ἀγίου Γεωργίου στὴν Ἀνω Λιβαθῶ

Τὸ ὕψωμα τοῦ Κάστρου Λιβαθοῦς εἶναι χαμηλότερο τοῦ ἄλλου τῆς Παλικῆς καὶ ἔχει ὕψος 320 μ. Βρίσκεται 5 χλμ. ἀπὸ τὸν Κούταβο, ὅπου τὰ τείχη τῆς ἀρχαίας Κράνης καὶ στὸ ΝΑ ἄκρο τῆς εὐφορῆς πεδιάδας τῆς Κρανιάς. Περίοπτο σημεῖο ἐποπτείας, καθὼς ὑψώνεται μόνο, μὲ κατεύθυνση τοῦ ὄγκου του ἀπὸ Δύση πρὸς Ἀνατολή. Ὅπως ἤδη σημειώσαμε, ὅλοι ὅσοι ἀναφέρθηκαν σ' αὐτὸ τὸ ταυτίζουν μὲ ἐκεῖνο τοῦ Πρακτικοῦ τοῦ 1264. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Ζησίου («... τὸ Κάστρον εἶναι βυζαντικόν, ὡς μαρτυροῦσι τὰ ἐπὶ τῆς ὑψίστης κορυφῆς τοῦ Κάστρου οἰκοδομήματα») γράφει τὸ 1900⁷⁰. Τὰ ἐρείπια ποὺ ἐσώθηκαν πάνω στὴν κορυφὴ τοῦ «Παλαιοῦ Φρουρίου» ἦταν τὰ κτίρια τῆς Ἑνετοκρατίας. Τὸ ὕλικό τους χρησιμοποίησαν οἱ Ἴταλοι τὸ 1941, σημειώνει ὁ Ν. Κοσμετᾶτος (δ.π. σ. 42), ἐπαναλαμβάνοντας τὴν πιθανὴ βυζαντινὴ προϊστορία τοῦ Κάστρου (ὅπως ὁ Ζησίου), στὴν μελέτη του, τὴν πιὸ πλήρη ποὺ ἔχουμε γιὰ τὸ Κάστρο Λιβαθοῦς.

Τὸ παλιὸ αὐτὸ φρούριο ἔχει καὶ σήμερα δεξαμενὴ νεροῦ τῶν Ἑνετῶν. Οἱ Ἑνετοὶ ὅταν κατέλαβαν τὸ Κάστρο τὸ 1500, ἔχτισαν τὸν νέο μεγάλο περίβολο, περικλείοντας μέσα τὴν κορυφὴ (τὸ Παλιὸ Φρούριο), 30 μ. ψηλότερη ἀπὸ τὴ θέση «Κανόνι». Τὸ «Παλιὸ Φρούριο», προσπελάσιμο μόνο ἀπὸ βορρᾶ, μαρτυρεῖ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς τοιχοποιίας του βυζαντινὴ προέλευση.

Πιθανὸν ἐπὶ Βυζαντινῶν νὰ ὑψώθηκε ἐκεῖ ἓνα μικρὸ ὄχυρό, ποὺ σὰν θέση υπεράσπιζε τὴν νότιο Κεφαλονιά (περιοχὲς Κρανιάς, Λιβαθοῦς, Πεσάδος, Ποταμιάνων, μέχρι καὶ Ὀμαλῶν).

Πρέπει νὰ εἶναι ἀσήμαντο, γιατί δὲν ἀναφέρεται στὸ Πρακτικό, ὅπως τὸ Κάστρο (Παλιόκαστρο) τῆς ἀρχαίας Πάλης καὶ τὸ Κάστρο Ἀγ. Γεωργίου τῆς Παλικῆς. Καὶ ἀπὸ τὸ Πρακτικὸ φαίνεται ὅτι δὲν ἔχει οὔτε κτήματα οὔτε κτίρια στὸ ἴδιο τὸ ὕψωμα, ἀφοῦ περιγράφεται μὲ τοπωνυμικὴ λεπτομέρεια, καὶ ποὺ ἐπαληθεύεται σήμερα, ὅλος ὁ περιβάλλων ὑπαίθριος χώρος τοῦ ὑψώματος Λιβαθοῦς.

Κατὰ τὴν περιγραφὴ τοῦ Τσιτσέλη (δ.π. τ. Α' σ. 887) (βιογραφ. Πατρικίου Γιαννούλη), ἀναφέρονται μνεῖες τοῦ Κάστρου σὲ δωρητήριο (τοῦ 1398) τοῦ Καρόλου Τόκκο. Τὸ ἴδιο ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Κοσμετᾶτος (δ.π.),

70. Ζησίου Κ. Γ., «Κεφαλληνίας Χριστιανικαὶ Ἀρχαιοότητες», Ἀρμονία 4 (1900) σ. 223.

χωρὶς ν' ἀναφέρεται ἂν πρόκειται γιὰ ἀνέγερση ἢ ἐπισκευή, καὶ νὰ διευκρινίζεται ἡ πηγὴ τῆς πληροφορίας. Βέβαιο πάντως εἶναι ὅτι μὲ τὴν ἀνοδο τῶν Τόκκο⁷¹ στὴν Κομητεία, τὸ Κάστρο τοὺς στὴ Λιβαθὼ πρέπει ν' ἀνταποκρίθηκε πρὸς τὶς νέες ἱστορικές διαμορφώσεις τῶν συμφερόντων, τῶν ἐπαφῶν ἀκόμῃ καὶ τῶν κινδύνων.

Μιὰ πλάκα ποὺ εἶδε ὁ Buchon τὸ 1841, στὴν πλατεῖα τοῦ Κάστρου ἔγραφε γιὰ τὸ χτίσιμο ἀπὸ τὸν Κερκυραῖο Καπαδόκη τὸ 1436: «ANTONIO CAPADOC/CORCYRENSIS/PATRIAM DESERENS/SUA PALATIA HUIUS INSULAE/PRIMOS FUNGITUR HONO-F/R. VITA DECEM DECESSIT ANNO DOM./MCDXXXVI (1436) AET. SUAE XXVII» (Κοσμετᾶτος, ὁ.π. σ. 56).

Ὁ Τσιτσέλης (ὁ.π. σ. 380) ἀναφέρει ὅτι ὑπῆρχαν στὸ Κάστρο αὐτὸ ὁ ὀρθόδοξος ναὸς τοῦ Ἀγ. Νικολάου καὶ τέσσαρες καθολικοί: Maria della Guardia, Scola del Santissimo Sacramento καὶ S. Zorzi. Τοῦ Ἀγ. Γεωργίου δὲν βρῆκε κανένα ἱχνοῦς ὁ Τσιτσέλης, μόνον πράξεις τοῦ ναοῦ αὐτοῦ τῶν χρόνων 1521, 1566, 1619. Καὶ ἀπὸ τὴν ἐκθεση τοῦ προβλεπτῆ Α. Calbo συμπεραίνεται ὅτι οἱ Ἑνετοὶ μετὰ τὸ χτίσιμο τοῦ Φρουρίου, ἔχτισαν καὶ τὸν ναὸ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου. Ὁ Κοσμετᾶτος⁷² ἀναφέρει πῶς σὲ ἀνέκδοτο χειρόγραφο τοῦ Μιλτ. Ἀννίνου Καβαλιεράτου (1863-1953) ἀναγράφεται ὅτι ἡ ὀνομασία τοῦ ὄχυροῦ προέρχεται ἀπὸ ὁμώνυμο ναὸ ποὺ εἶχε ἀπὸ πρὶν χτισθεῖ ἐκεῖ⁷³.

Ὅμως, ὅπως ἤδη ἐπισημάναμε, κανένας ναὸς δὲν ἀναφέρεται στὸ Πρακτικὸ ὡς «Ἀγιος Γεώργιος» στὸ ὕψωμα οὔτε σ' ὅλες τὶς γύρω περιοχὲς τοῦ Κάστρου. Ἀλλὰ οὔτε καὶ ὡς τοπωνυμικὸ ἔχει διασωθεῖ*.

* Ὁ Ἀγ. Γεώργιος εἶναι ἕνας ἅγιος κοινός, καὶ τῆς ὀρθόδοξης καὶ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας, ποὺ γιορτάζεται στίς 23 Ἀπρίλη. Εὐγενὴς ἀπὸ τὴν Καππαδοκία, μὲ μεγάλο ἀξίωμα στὸ Ρωμαϊκὸ στρατό, μαρτύρησε στὸ τέλος τοῦ 3ου αἰ. σὰν χριστιανός. «Μεγαλομάρτυς καὶ τροπαιοφόρος», γιὰ τὸ ἀξίωμα, ὁ Ἀγ. Γεώργιος ἀπὸ τοὺς Ὀρθόδοξους, εἶναι «ἱππότης» γιὰ τοὺς Δυτικούς. Εἶναι ὁ ἅγιος ποὺ προστατεύει τοὺς βοσκούς, ἀλλὰ καὶ τοὺς Ἑλλήνες μισθοφόρους στρατιῶτες. Στὴν Δύση, συνδέεται μὲ τὶς Σταυροφορίες, εἶναι προστάτης στὰ ἱπποτικὰ τάγματα κατὰ τὸ μεσαίωνα, καὶ ὑπάρχει ὁμώνυμο παράσημο μεγάλης ἀνδρείας.

Στὴν προσπάθεια τοῦ Τσιτσέλη νὰ ταυτίσει τὴν ἐκκλησίαν τῆς Θεοτό-

71. Ζακυνθοῦ, Πρακτικὰ Ἀκαδημίας 1982, ὁ.π. σσ. 336, 337.

72. Κοσμετᾶτος, Τὸ Κάστρο, ὁ.π., συμπληρωματικά, σ. 1.

73. Ζακυνθοῦ, Κτηματολ., ὁ.π. σ. 325. Οἱ Φράγκοι ποὺ φυλάγουν τὸ πολῦτιμο Πρακτικὸ μας στὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἐπισκοπῆς ὡς τὸ 1458 (μεταφέρθηκε πιθανὸν ἐπὶ Ungaro ἐπισκόπου ὅλο τὸ Ἀρχεῖο στὴ Ζάκυνθο), γνωρίζουν καλὰ τὴν ὀνομασία τοῦ Κάστρου τῆς «Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς» τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τῆς Παλικῆς.

κου καὶ τὴν οἰκία τῆς Ἐπισκοπῆς τοῦ Πρακτικοῦ μὲ τὰ κτίρια τοῦ Κάστρου Λιβαθοῦς διαφαίνεται καὶ ἡ ἀμφιβολία ἀλλὰ καὶ τὸ ἀδύνατο τῆς ταύτισης (καὶ στὸν Α' καὶ στὸν Β' τόμο, δ.π.).

Ὁ ναὸς τῆς Εὐαγγελίστριας εἶναι ἓνας ναὸς χτισμένος κατὰ παράδοσιν —ἐπὶ Τόκκο Καρόλου Α', ἢ Λεονάρδου Γ'— ἀλλὰ εἶναι ἔξω, στὸ ἄκρο πρὸς Α χαμηλότερο τμήμα-τράχηλο τοῦ ὑψώματος: περιοχὴ Προαστείου (Κοσμετᾶτος, δ.π. εἰκ. 7) καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη. Στους χάρτες μὲ τὸ «Κάστρο Cefalonia», τὸ ὀχυρωμένο τμήμα τῆς κορυφῆς καθὼς καὶ τὰ τεῖχη του φαίνονται καθαρὰ, καθὼς καὶ ἡ ἐπέκτασις τοῦ οἰκισμοῦ πάνω στὸν αὐχένα μὲ κατάληξιν τὴν Εὐαγγελίστρια καὶ τὸ Ἐπισκοπεῖο, νότια τοῦ ναοῦ. Οὔτε λοιπὸν μέσα στὸ Κάστρο εἶναι οὔτε καὶ πρὸς τὴν ἀνατολικὴν πόρτα τοῦ ναοῦ, ὅπως ἡ Ἐπισκοπὴ τοῦ Πρακτικοῦ περιγράφεται.

Ὅσο γιὰ τὴν ἀποψη καὶ πάλι τοῦ Τσιτσέλη (δ.π. τ. Β', σ. 31) ὅτι μποροῦσε ναὸς Παναγίας καὶ Ἐπισκοπὴ νὰ ἦταν στὴ θέσιν τῆς ἐνετικῆς μητρόπολης μέσα στὸ κάστρο, εἶναι δύσκολο νὰ σταθεῖ, ἐξαιτίας τοῦ προσανατολισμοῦ καὶ τῆς σχέσης ἐπικοινωνίας τοῦ βυζαντινοῦ κάστρου μὲ τὸ δημόσιο δρόμο ποῦ ὀρίζεται, ὅπως εἶδαμε, τόσο καθαρὰ καὶ ποῦ δὲν ταυτίζεται μὲ τὴ θέσιν, τὸν προσανατολισμὸ τοῦ Κάστρου Λιβαθοῦς. Ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ ὅτι θὰ ἦταν ἔξω τοῦ «Παλαιοῦ Φρουρίου», τοῦ Κάστρου, δηλαδὴ ἔξω τοῦ βυζαντινοῦ ὀχυροῦ, Μητρόπολη καὶ Ἐπισκοπὴ.

Ἐκτὸς τοῦ Τσιτσέλη ποῦ ἐπιχείρησε νὰ ταυτίσει τὴν περιγραφὴ τοῦ Πρακτικοῦ γιὰ τὸ Κάστρο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ τῶν πιὸ σημαντικῶν του οἰκημάτων, κανεὶς ἄλλος, ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε, δὲν ἔχει πλησιάσει τὸ θέμα ἀπ' αὐτὴν τὴν πλευρά.

Τὸ «Θέμα Κεφαλληνίας»

Ἡ μετατόπισιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κέντρου τῆς Ἐπισκοπῆς καὶ τοῦ Κάστρου ἀπὸ τὴν Κρανιά-Λιβαθὼ στὴν Παλική, μὲ τὴ σειρὰ τῶν συλλογισμῶν καὶ τῶν συμπερασμάτων ποῦ ἡ ἴδια ἡ πηγὴ τοῦ Πρακτικοῦ προσφέρει, ἀνοίγει ἓνα διαφορετικὸ δρόμο ἐπιστημονικῆς ἔρευνας γιὰ τὴν περίοδο τῶν μέσων χρόνων καὶ μέχρι τοῦλάχιστον τὸ 1264, στὸ νησί τῆς Κεφαλονιάς.

Ἡ ἐντόπισιν τοῦ κύριου ὀχυροῦ, τοῦ βυζαντινοῦ Κάστρου Ἁγίου Γεωργίου στὴν Παλική, πληροφορεῖ καὶ γιὰ τὴ θέσιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ Κέντρου: τὴν ἔδρα τῆς Λατινικῆς Ἐπισκοπῆς κατὰ τὸ 13ο αἰ. καὶ μέχρι τοῦλάχιστον τὸ 1264. Καὶ ἔδρα τῆς Ὀρθόδοξης Ἐπισκοπῆς (πρὶν ἀπὸ τὴ Φράγκικη κυριαρχία). Ἀλλὰ καὶ τοῦ πολιτικοῦ κέντρου: ἔδρα τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς Κομητείας καὶ ἐνωρίτερα τοῦ «στρατηγοῦ Κεφαλληνίας», ὅταν βρισκόταν στὸ νησί*.

* Ἡ ἐντόπισιν καὶ ἡ τοποθέτησις τοῦ Κάστρου στὴν Παλική θὰ μπορούσε νὰ θεωρη-

θεῖ ἓνας ξεκάρφωτος συλλογισμός, ἂν δὲν πλαισίωνε τὴν ἱστορικὴ μέσω τῆς πηγῆς τοῦ Πρακτικοῦ ἐπαλήθευση, ἡ σημασία τῆς βυζαντινῆς Κεφαλονιάς ὡς «Θέμα Καφαλληνίας»⁷⁴. Δηλαδή τὴ στρατιωτικὴ καὶ διοικητικὴ μονάδα ποὺ περιελάμβανε, ἐκτὸς τῆς νήσου, τὴν Κέρκυρα, τὴ Ζάκυνθο, τὴν Ἰθάκη, τὴ Λευκάδα καὶ ἄλλα μικρὰ νησιά. Ἀπὸ τὸ 809, ὅταν πρώτη φορὰ μαρτυρεῖται ἡ ὑπαρξὴ τοῦ «Θέματος», ἡ πρώϊμη ἐμφάνιση τῆς στρατιωτικῆς αὐτῆς μονάδας, ἡ ἐπ'ἀνδρῶσὴ της μ' ἐμπειροπόλεμες ναυτικὲς δυνάμεις—μεταξὺ τους καὶ οἱ Μαρδαῖτες τοῦ Λιβάνου— φανερώουν ὅτι τὸ «Θέμα Καφαλληνίας» παρουσιάζεται σὲ μιὰ κρίσιμη στιγμή τῶν θαλασσινῶν ἀγώνων. Ἀραβες τῆς Β. Ἀφρικῆς, τῆς Κρήτης, ἀπειλοῦν τὴ Βυζαντινὴ θαλασσοκρατορία, ἀπειλοῦν τὶς κτήσεις τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Σικελίας. Ὁ Κάρολος ὁ Μέγας καὶ οἱ ἄμεσοι διάδοχοί του κινοῦνται πρὸς νότο καὶ ἀνατολὰς ἀνησυχητικά γιὰ τὴν Αὐτοκρατορία. Μ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες τὰ νησιά τοῦ Ἰονίου Πελάγους βρίσκονται στὸ κέντρο τῆς αὐτοκρατορικῆς δραστηριότητος. Τὰ νησιά αὐτὰ διευκολύνουν τὶς κινήσεις πρὸς Δ τῶν στόλων. Τὸ Σικελικόν, τὸ νότιο Ἀδριατικόν, τὸ Ἰόνιο βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχον τῶν Βυζαντινῶν. Μέχρι τὰ χρόνια τῶν Κομνηνῶν, τὰ δυτικὰ παράλια τῶν νησιῶν, ποὺ δέχονται καὶ τὶς πρώτες κρούσεις, εἶναι καὶ τὰ ἀκραιά σημεῖα τῶν ἀντιστάσεων.

Ἐνα Κάστρο λοιπὸν στὴ δυτικότερη καὶ εὐφορώτατη αὐτὴ περιοχὴ τοῦ νησιοῦ, τὴν Παλική, εἶναι φυσικὸ καὶ ἀναγκαῖο ἀμυντικὸ σημεῖο τοῦ κεντρικοῦ νησιοῦ τοῦ Θέματος. Ἐξακολουθεῖ τὴν ἐλαττωμένη δραστηριότητά του κι ὅταν δὲν φρουρεῖ τὰ βυζαντινὰ συμφέροντα. Μετὰ τὴν παρακμὴ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Πελοποννήσου, τὸ Ἰόνιο ἐλευθερώνεται γιὰ τὴ Βενετία, τὴ Γένουα, τὶς κομματιασμένες ἑλληνολατινικὲς ἡγεμονίες. Ἡ ἄλλη πιά, ἡ πρὸς τὴν Πελοπόννησο, πλευρὰ τῆς Κεφαλονιάς ἀνοίγεται πρὸς τὰ συμφέροντα τῶν Φράγκων. Ἔτσι γίνεται ἡ διαδοχὴ. Τὸ Κάστρο τῆς Λιβαθοῦς παίρνει τὴ θέσιν τοῦ Κάστρου τῆς Παλικῆς, κι ἀργότερα καὶ τὸ ὄνομά του. Μὲ τοὺς Τόκκους οἱ συνθῆκες τοῦ ἐλέγχου τοῦ Ἰονίου θαλάσσιου χώρου μεταβλήθηκαν ἐντελῶς⁷⁵.

Ἡ Πόλις τῆς Κεφαλληνίας

Μέσα σὲ κεῖνο τὸ χρονικὸ πλαίσιο, ἀπὸ 9ο ὡς τὸν 11ο αἰῶνα, ὁπότε παύει ν' ἀναφέρεται τὸ «Θέμα Καφαλληνίας», ὑπῆρχε κάποιον κέντρο τοῦ νησιοῦ, μιὰ πόλη, ἡ διοικητικὴ καὶ στρατιωτικὴ πρωτεύουσα «εἰς τὴν ὁποίαν μετὰ πάσης πιθανότητος, ἂν μὴ μετὰ βεβαιότητος, πρέπει ν' ἀναζητήσωμεν τὴν ἑδραν τῆς ἐπισκοπῆς», γράφει ὁ Ζακυθινός.

74. Ζακυθινού, *Le Thème de Cephalonie...* Byzance, δ.π. *Τοῦ ἰδίου*, «Περὶ τοῦ Θέματος Καφαλληνίας», ΕΕΒΣ 17 (1941) σσ. 210 κέ. *Τοῦ ἰδίου*, «Περὶ τοῦ Θέματος Καφαλληνίας», ΕΕΒΣ 18 (1948) σ. 52. *Τοῦ ἰδίου*, *Le Thème de Cephalonie et la défense de l'Occident* ἀνάτυπον, *L'Hellenisme contemporain*, ἔτος 80, 4-5, 1954 σσ. 302-312. *Τοῦ ἰδίου*, *Θέμα Καφαλληνίας*, ΗΩΣ, ἔτος 50, ἀρ. 58-60, 1962 σσ. 48-51.

75. Ζακυθινού, *Πρακτικά Ἀκαδημίας* 1982, δ.π. σ. 335.

Ἔχουμε μιὰ περίοδο πού ἀναφέρεται τὸ κέντρο αὐτὸ συνώνυμο μὲ τὸ ὄνομα τοῦ νησιοῦ. «Πόλις τῆς Κεφαλληνίας» (κατὰ Πτολ. ΙΙΙ, 13.9). Ἡ ἀνωνομία αὐτὴ δημιουργήσε μιὰν ἀσάφεια γιὰ τὸ γεωγραφικὸ ἐντοπισμὸ τῆς. Ποιὰ ἦταν καὶ ποῦ. Ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς τέσσαρες ἀρχαῖες πόλεις (Κράνη, Πρῶννοι, Σάμη, Πάλη); Γιατί ἐπικράτησε τὸ ὄνομα τοῦ νησιοῦ καὶ στὴν πρωτεύουσά του, στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους; Κι ἔγινε συνώνυμη «πόλις καὶ νῆσος»; Μήπως ὁ ἐντυπωσιακὸς τίτλος «Θέμα Κεφαλληνίας», ἀλλὰ καὶ ἡ σημασία του ἔπαιξε ἓνα ρόλο σ' αὐτὸ τὸ γεγονὸς; Πιστεύουμε πὼς ναί. Ὅποιοδῆποτε παλιὸ ὄνομα καμώπολης σ' αὐτὴ τῇ νέᾳ φάση τῆς ἱστορίας τοῦ νησιοῦ δὲν θὰ εἶχε τὴ δύναμη τοῦ ἴδιου τοῦ ὀνόματος τοῦ Θέματος. Τὸ πιθανώτερο, τὸ «Κεφαλληνία» κάλυψε τὸ ὄνομα τῆς ἀρχαίας Πάλης πού εἶχε ἐπιζῆσει καὶ στὰ Ρωμαϊκὰ χρόνια, καὶ πού μέσα στὸ Μεσαίωνα μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τὸ ἐπίνειο τῆς δυτικῆς Κεφαλονιάς. Τὸ Κάστρο, πού οὐσιαστικὰ διασφαλίζει τὴν ἔδρα τὴν πολιτικὴ καὶ θρησκευτικὴ σὲ ὥρα ἀνάγκης, καὶ πού δημιουργεῖται στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Παλικῆς, ἐντάσσεται μέσα σ' αὐτὴν τὴν πανίσχυρη ὀνομασία. Ὁ Partsch διατυπώνει τὴν ἰδέα, ὅτι ἡ πόλη θὰ χτίσθηκε μεσόγεια, τὴν ἐποχὴ πού ἄρχισε ὁ κίνδυνος τῶν πειρατῶν, ἐννοῶντας τὴν πόλη Ἀγ. Γεωργίου Κρανιάς.

Ὁ θάνατος τοῦ Ῥοβέρτου Γισκάρδου στὸν Ἀθήρα

Ἡ Ἄννα Κομνηνή⁷⁶ περιγράφοντας τὸ θάνατο τοῦ τρομεροῦ κατὰ κτητῇ Ῥοβέρτου Γισκάρδου, μὲ κάθε λεπτομέρεια, φωτίζει ὄχι μόνον τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν τοπογραφίαν τῆς Κεφαλονιάς, ἀλλὰ καὶ τὸ μυστήριον αὐτῆς τῆς ἀνώνομης πόλης.

Τὸν Ὀκτώβρη τοῦ 1084 κατεβαίνει μὲ μεγάλη ναυτικὴ δύναμη μὲ τοὺς δύο τοὺς γιούς —Ρογῆρο καὶ Γκὺ— σὲ δευτέρη ἐκστρατεία ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου. Καταλαμβάνει Αὐλῶνα καὶ Βουθρωτὸ τῆς Ἡπείρου, ὅπου μαζεύτηκε κι ὁ στόλος, μὲ σκοπὸ νὰ σταθεροποιήσει τὴν κατάκτηση τῶν νησιῶν μὲ τὶς ἀντὲς τῆς δυτικῆς Ἑλλάδος. Πέρασε τὸ χειμῶνα του στὴ Βόνιτσα (Βόνιτσα τοῦ Ἀμβρακικοῦ). Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1085, σ' ἀντιπερισπασμὸ τῆς ἡττας τοῦ ἀπὸ τοὺς συμμάχους τῶν Βυζαντινῶν, τοὺς Βενετούς, ὁ Γισκάρδος κατεβαίνει νὰ καταλάβει τὴν «Κεφαλληνίαν καὶ τὴν πόλιν αὐτῆς». Ἔτσι βεβαιώνονται δύο πράγματα: Ὅτι ἡ ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ νησιοῦ σήμαινε δυνατό κτύπημα ἐναντίον ἐνὸς σημαντικοῦ σημείου τῆς δυτικῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας στὸ Ἴόνιο. Καὶ πὼς τὸ σχέδιον τοῦ Γισκάρδου ἔχει καίριο στόχο «τὴν Πόλιν» τῆς Κεφαλληνίας. Τὸ ἴδιο τὸ κείμενον ὁδηγεῖ μὲ

76. Ἄννα Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς, ἐκδ. Bernard Leib, στ' 6, 1 κέ. τόμ. Β', σσ. 55 κέ.

τὴν τοπογραφικὴ τοῦ ἐπισήμανση στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Πόλη βρίσκεται στὸ δυτικὸ τῆς μέρους, στὴν Παλική, ἀφοῦ ὁ Ροβέρτος, ἔρχεται στὸ βόρειο ἄκρο τῆς περιοχῆς αὐτῆς, στὸν Ἀθέρα.

Ἡ περιγραφὴ τῆς Ἀννας Κομνηνῆς*

* «Ὁ δὲ γε Ῥομπέρτος... οὐδὲ μετὰ ταύτην τὴν ἤτταν αὐθις ἡρέμει. Ἀλλ' ἐπεὶ προφθάσας τινὰ τῶν πλοίων αὐτοῦ μετὰ τοῦ ἰδίου υἱοῦ κατὰ τῆς Κεφαλληνίας ἀπέστειλε σπεύδων τὴν ἐν αὐτῇ πόλιν κατασχεῖν, τὰ μὲν ἐνόντα αὐτῷ πλοῖα τῇ Βοντίτζῃ προσώρμισε μετὰ τῆς παρεμβολῆς πάσης, αὐτὸς δὲ εἰς μονήρην γαλέαν εἰσελθὼν τὴν Κεφαλληνίαν κατέλαβε. Καὶ πρὶν ἢ ταῖς λοιπαῖς δυνάμεσι καὶ τῷ υἱῷ αὐτοῦ ἐνωθῆναι, ἐγκαρτερῶν ἔτι περὶ τὸν Ἀθέρα» (ἀκρωτήριόν τι τοῦτο τῆς Κεφαλληνίας) λάβρω κατέχεται πυρετῷ. Μὴ φέρων δὲ τὴν τοῦ πυρετοῦ φλόγῳσιν ὕδωρ ψυχρὸν αἰτεῖ. Τῶν δὲ περὶ αὐτὸν ἀπανταχοῦ σκεδασθέντων εἰς τὴν τοῦ ὕδατος ζήτησιν, τῶν ἐγχαυρίων τις πρὸς αὐτοὺς φησιν. "Ὅρᾳτε ταυτηνὴ τὴν νῆσον τὴν Ἰθάκην. Ἐν αὐτῇ πόλιν μεγάλην πρῶν ὠκοδόμηται Ἰερουσαλὴμ καλουμένη, κἂν τῷ χρόνῳ ἡρείπωται: ἐν αὐτῇ πηγὴ ᾗν πότιμον ἐς αἶψα καὶ ψυχρὸν ὕδωρ ἀναδιδούσα". Τούτων ὁ Ῥομπέρτος ἀκούσας δέει πολλῶν τηνικαῦτα συνεσχέθη· συμβαλὼν οὖν τὸν Ἀθέρα καὶ τὴν πόλιν Ἰερουσαλὴμ τὸν ἐφιστάμενον αὐτῷ θάνατον τηνικαῦτα ἐπεγίνωσκε. Καὶ γὰρ πρὸ πολλοῦ τινὲς αὐτῷ ἐμαντεύοντο, ὅποια εἰώθασιν οἱ κόλακες τοῖς μεγιστᾶσιν εἰσηγεῖσθαι, ὅτι Ἰμέχρι καὶ αὐτοῦ τοῦ Ἀθέρος ἀπαντα μέλλεις ὑποτάξαι· ἐκεῖθεν δὲ εἰς Ἰερουσαλὴμ ἀπερχόμενος τῷ χρεῶν λειτουργήσεις»).

Καθὼς φαίνεται ὁ Γισκάρδος ἐπιχειρεῖ μὴ ἐκστρατεία βιαστικὴ, ἀποτελεσματικὴ καὶ εὐκόλῃ. Στέλνει τὸ γιό του σπεύδοντας νὰ καταλάβει «τὴν ἐν αὐτῇ πόλιν», ποῦ σημαίνει πῶς θέλει μόνο νὰ δώσει ἓνα πλῆγμα ἐναντίον τοῦ Κομνηνοῦ, δηλαδὴ ἐναντίον τῆς κεντρικῆς πόλης τῆς Κεφαλονιάς, νὰ τὴν καταλάβει καὶ νὰ φύγει. Στὸ μεταξὺ ὁ ἴδιος, ποῦ δὲν θὰ λάβει μέρος σ' αὐτὴν τὴν εὐκόλῃ ἐπιχείρησιν, μ' ἓνα μόνο καράβι μπαίνοντας στὰ νερὰ τοῦ νησιοῦ, «τὴν Κεφαλληνίαν κατέλαβε» (μὲ τὴν ἔννοια τοῦ πρόφτασε, ἔφτασε βιαστικὰ στὴν Κεφαλονιά, καὶ ὄχι τὴν «κατάκτησε»). Εἶναι καὶ ὁ ἴδιος βιαστικός. Ἐγκαρτερῶν⁷⁸ ἔτι περὶ τὸν Ἀθέρα (=μένοντας σταθερὰ στὸ ἴδιο σημεῖο), σημαίνει ὅτι ἔχει ἐκεῖ μὴ ὀρισμένη συνάντησιν, σὲ καθορισμένο μέρος. Αὐτὸ τὸ προσδιορισμένο σημεῖο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὸ ἐπιτελικὸ σχέδιο τοῦ κατακτητῆ, ὅταν καταφάνερα διενεργεῖ ὑπὸ τὸ κράτος τῆς σπουδῆς. Ὁ γιὸς του εἶχε πάρει ἐντολὴ νὰ σπεύσει νὰ καταλάβει τὴν «Πόλιν» καὶ φυσικὰ νὰ σπεύσει νὰ τὸν συναντήσῃ. Καθὼς ὁμως γυρίζει, βρίσκει τὸν πατέρα του ἐτοιμοθάνατο. Ἀρα ὁ γιὸς εἶναι κοντὰ στὸν Ἀθέρα (λίγα χλμ. μόνον ἦταν τὸ Κάστρο τῆς Πάλης καὶ Ν τοῦ Ἀθέρα). Ὁ Γισκάρδος ἄλλωστε δὲν μπορούσε νὰ προετοιμάσῃ μὴ τόσο βιαστικὴ ἐφοδὸ

77. *Μηλιαράκη*, Γεωγραφία, δ.π. σ. 68.

78. *Λεξικὸν Βυζαντίου*.

καὶ φυγή, ἂν δὲν εἶχε μελετήσῃ τὸ σημεῖο τῆς ἀναμονῆς σ' ἓνα κοντινὸ γιὰ τὸ γιό του τόπο.

Μὲ τὴν παραμονή του ὁ Γισκάρδος στὸ βόρειο ἄκρο τῆς Παλικῆς, «περὶ τὸν Ἀθήρα», ἐπιβάλλει στὸ ἄκραϊο πρὸς Β αὐτὸ ὄριο τῆς περιοχῆς τὴν κατακτητικὴ του παρουσία καὶ βοηθεῖ στὴν κατακτητικὴ ἐπιδρομὴ ποὺ ὁ γιός του διενεργεῖ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ⁷⁹ τμήμα καὶ πρὸς τὸ κέντρο τῆς Παλικῆς, ὅπου καὶ τὰ βυζαντινὰ πιά ὀχυρὰ τοῦ Κάστρου τῆς Πάλης καὶ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου. Σὲ καμμιὰ ἄλλη περιοχὴ τοῦ νησιοῦ δὲν ἐξασφαλιζόταν αὐτὴ ἡ ἐπιτυχία τῆς ἐπιδρομῆς. Γιατὶ τότε, θὰ ἦταν ἄλλοι τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐπιθεσῆς του — ἡ «Πόλις» καὶ ἡ περιοχὴ της — κι ἄλλοι θὰ τὸν περίμενε ὁ πατέρας, μὲ τὴν «καταληπτικὴ παρουσία τῆς γαλέας» του. Ἀλλωστε ὁ Ἀθήρας εἶναι ἓνας ἀσφαλέστατος λιμένας, ὁ μεγαλύτερος στὴ δυτικὴ Κεφαλονιά (καὶ ὅλου τοῦ νησιοῦ, ὕστερα ἀπὸ αὐτὸν τῆς Σάμης καὶ τῆς Κρανιᾶς).

Ὅσοι ἐρευνητὲς ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἄγνωστη «Πόλη» τῆς μεσαιωνικῆς Κεφαλονιάς, δὲν ἔκαμαν αὐτὴ τὴ σύνδεση μὲ τὴν τελευταία ἐπιχείρηση τοῦ μεγάλου πολεμάρχου. Κι ὥστόσο ὁ Ἀθήρας εἶναι τὸ κλειδὶ προσανατολισμοῦ αὐτῆς τῆς πρωτεύουσας τῆς μεσαιωνικῆς Κεφαλονιάς, μαζὶ καὶ τὸ σκηνικὸ τῆς τελευταίας πράξης τοῦ ἀγῶνα ἀνάμεσα σὲ Δύση καὶ Ἀνατολή, Αὐτοκράτορα καὶ Γισκάρδο, τοῦ κατακτητῆ ποὺ τόση ἀγωνία πρόσθεσε στὸν Κομνηνὸ, τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 11ου αἰῶνα⁸⁰.

Ἔχουν ὅμως ἀρκετοὶ ἐρευνητὲς ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ κείμενο τῆς Κομνηνῆς καὶ μὲ τὰ τοπωνύμια ποὺ στὴν περιγραφή της προσδιορίζουν τὸ «σκηνικό»: Κεφαλληνία, «Πόλις» (τῆς Κεφαλληνίας), Ἀθήρας, Ἰθάκη, Ἱερουσαλήμ*.

* Κατὰ τὸν Partsch, «Τοῦτο (τὸ φρούριον τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, τὸ ὁποῖον δεσπόζει τῆς Λιβαθοῦς καὶ τῆς Κρανιάς) εἶναι προφανῶς ἡ ὀχυρὰ Ἰθάκη Κεφαλληνίας» καθ' ἣς τὸ μὲν 1099 ἐγένετο ἡ προσβολὴ τῶν Πισατῶν, τῷ δὲ 1125 ἡ τῶν Ἑνετῶν. Πότε ἡ Πόλις αὕτη ἐκτίσθη, εἶναι ἄγνωστον...». Τὸ ἴδιο καὶ κατὰ τὸν Τσιτσέλη, ὁ ὁποῖος προσθέτει γιὰ τὴν ἐπιδρομὴ τῶν Πισατῶν καὶ τὴ χρονολογία 1103.

Γιὰ τὴν ὀνομασία «Κεφαλληνία» δὲν ὑπάρχει καμμιὰ ἀμφισβήτηση

79. Οἱ δυτικὲς ἀκτὲς τῆς Παλικῆς εἶναι ἀπόκρημες.

80. Περιγραφή Ἀννας Κομνηνῆς γιὰ τὸ Γισκάρδο (Ἀλεξιάς ὁ.π.): «Ὁ δὲ Ῥομπέρτος οὗτος Νορμάνος τὸ γένος, τὴν τύχην ἄσημος, τὴν γνώμην τυραννικός, τὴν ψυχὴν παυουργότατος, τὴν χεῖραν γενναῖος, ἐπιθέσθαι μὲν δεινότατος πλοῦτωρ καὶ περιουσία μεγάλων ἀνδρῶν, καταπραῖσαι δὲ ἀφικτότατος, εἰς τὸ ἀναντίρρητον τὸ τοῦ σκοποῦ περιάγων...». Κι ἦταν, τὸν περιγράφει ἡ Κομνηνὴ, ψηλός, ἀνάμεσα στοὺς ψηλότερους, ρόδινος καὶ ξανθός μὲ μάτια ποὺ σπίζιζαν φωτιές, σύμμετρος καὶ εὐλόγιστος μὲ βροντερὴ φωνὴ ποὺ ἔτρεπε σὲ φυγὴ χιλιάδες ἀνθρώπους...

ὅτι ὑπῆρξε στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα. (Ἡρόδοτ. IX, 28 «Κεφαλληνίη»). Ἀπὸ πολλοὺς αἰῶνες τὸ νησί λέγεται ἔτσι. Καὶ γιὰ τὸ δεύτερο τοπωνύμιο («Ἀθέρας») ποὺ ἔχει ἀμφισβητηθεῖ ὅχι ἡ γεωγραφικὴ του θέση, ἀλλὰ ἡ σχέση του μὲ τὴν παραμονὴ τοῦ Γισκάρδου ἐκεῖ, γιὰ τὴν ἀποψη ποὺ ὑποστηρίζεται ἐδῶ, εἶναι ὅχι μόνον καθορισμένη ἀπὸ τὸ σαφὲς κείμενο, ἀλλὰ καὶ ἀναγκαστικὴ*.

* Ὑποστηρίζεται (Βαριακάκος)⁸¹ ὅτι, ἐπειδὴ ὁ λιμένας τοῦ Ἀθέρα εἶναι μικρὸς καὶ ἄξενος γιὰ ἓνα στολίσκο μεσαιωνικὸ (ὁ ὁποῖος καὶ δὲν ἔχει σκοπὸ νὰ μείνει ἀκίνητος ἐκεῖ σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφὴ), ὁ Γισκάρδος κατέφυγε στὸν ἀσφαλὴ λιμένα τοῦ Πανόρμου (σημερινὸ Φισκάρδο) στὸ ΒΔ ἄκρο τῆς Κεφαλονιάς. Γιατί ὅμως ἡ Κομνηνὴ δὲν ἀναφέρει τὸ Πάνορμο ποὺ καὶ ἀρχαῖο καὶ γνωστὸ εἶναι καὶ πιδ κοντὰ στὴν Ἰθάκη, καὶ ποὺ εἶναι ἡ ὀνομασία του σὲ χρῆση ὥς καὶ τὸ 1264, καταγεγραμμένο στὸ Πρακτικὸ καὶ ἐπισημασμένο ἀπὸ τὰ ταυτισμένα καὶ μὲ τὰ σημερινὰ σωζόμενα στὴν Ἐρισσο τοῦ Πρακτικοῦ τοπωνυμικά; Καὶ ἀντίθετα, ὁ Ἀθέρας προσδιορίζεται καὶ γεωγραφικά, ὥς ἀκρωτήριον Κεφαλληνίας ἀπὸ τὴ συγγραφὰ καὶ σὰν χώρος-τόπος, μὲ τὴν πρόρρηση γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Ρομπέρτου. Γιατί οἱ ἄνθρωποι του σκορπίζονται στὸ χωριὸ τοῦ Ἀθέρα, γιὰ νὰ ζητήσουν νερὸ ἀπὸ τοὺς ντόπιους; Γνωρίζουμε ἀκόμη ὅτι ἡ περιοχὴ τοῦ Ἀθέρα εἶναι συγκεκριμένη — ὁμώνυμο ἀκρωτήρι καὶ χωριό. Ὁ οἰκισμὸς τοῦ Ἀθέρα τότε βρισκόταν πιδ κοντὰ στὴ θάλασσα, στὴ σημερινὴ τοποθεσίᾳ «Παλιχώρια», ὅπου καὶ ἔχνη ἀρχαίου οἰκισμοῦ, καὶ στὴν ἀνατολικὴ πλαγίᾳ τῶν ὑψωμάτων τοῦ κόλπου, σύμφωνα καὶ μὲ τὸ Πρακτικὸ τοῦ 1264. Κι ἀπὸ τότε ἡ περιοχὴ ἀνάμεσα στὴν Ἐξω τῆς Παλικῆς καὶ στὴ Θηνιά δὲν εἶναι εὐρεία, οὔτε καλὴ, οὔτε σύμφωνα μὲ τὴν πιδ πάνω ἀποψη τοῦ Βαγιακάκου, καὶ τὴν Ἐρισσο ἕως Πάνορμο. Ἡ σύγχυση αὐτὴ δὲν ἔγινε ποτὲ στὴν περιοχὴ τῆς δυτικῆς αὐτῆς τῆς Κεφαλονιάς, σύμφωνα καὶ μὲ τὴν παράδοση ἀλλὰ καὶ τὴ διοικητικὴ διάταξη τῶν περιφερειῶν τῆς ποὺ διαγράφει, ὅπως θὰ ἐπισημάνουμε, μιὰ ἀρχαιότατη σύνδεση τῶν περιοχῶν ἐκείνων, ἀπὸ Παλική, Θηνιά, Ἐρισσο, ὡς Σάμη.

Ὅμως ὅσο καθοριστικὸ εἶναι, γιὰ τὴν ἀποψή μας, τὸ τοπωνύμιο τοῦ Ἀθέρα, ἄλλο τόσο εἶναι καὶ τὸ τοπωνύμιο Ἱερουσαλήμ, τὸ μοιραῖο αὐτὸ «ἄκρο» τῆς ζωῆς τοῦ Γισκάρδου. Μιὰ πόλη μεγάλῃ, ποὺ τὸ 1085 εἶναι ἤδη ἐρειπωμένη. Ὅταν οἱ ἄνθρωποι τοῦ Γισκάρδου ζητοῦν νερὸ γιὰ τὸν ἐτοιμοθάνατο ἀφέντη τους, παίρνουν μιὰ περίεργη ἀπάντηση γιὰ ἓνα κατοικημένο ὅπως ὁ Ἀθέρας μέρος: τοὺς ὀδηγοῦν ἔξω καὶ μακριὰ ἀπὸ τὸν Ἀθέρα. Ἄρα ὁ τόπος αὐτὸς εἶναι χωρὶς νερό, τοῦλάχιστον χωρὶς νερὸ καθαρὸ καὶ κρύο. Θὰ μπορούσε βέβαια αὐτὴ ἡ ἀπάντηση νὰ εἶναι ἐπίτηδες καμωμένη ἐκ τῶν ὑστέρων, μόνον καὶ μόνον γιὰ ν' ἀκουστεῖ ἡ λέξις Ἱερουσαλήμ καὶ ἡ προφητεία, ποὺ σ' αὐτὴ δὲν πιστεύει οὔτε ἡ Κομνηνὴ καὶ κοροϊδεύει τὰ «παρόμοια». Ἀλλὰ ἡ σαφήνεια τοῦ ὅλου κειμένου, τὸ δεδομένο τῶν ἄλλων τοπωνυμίων, ἐπιβάλλει τὴν ἔρευνα*.

81. Βαγιακάκου Δικαίου Β., «Ἐκ τοῦ τοπωνυμικοῦ τῆς Ἰθάκης», ΕΕΒΣ 29 (1959) σ. 338-348.

* Οἱ προσπάθειες νὰ βρεθεῖ ἡ θέση αὐτῆς τῆς Ἱερουσαλὴμ στὴν Ἰθάκη, σύμφωνα μὲ τὴν κατὰ γράμμα ἐρμηνεία τοῦ κειμένου τῆς Κομνηνῆς (Βαγιακάκος δ.π.) στηρίζονται σὲ ὑποθέσεις: σὲ διήγηση παράδοσης (ἀπὸ γράμμα Ἰθακήσιου ψαρᾶ πρὸς τὸ Δ. Λουκάτο) γιὰ κάποια Πόλη βουλιαγμένη διπλονομασμένη Ἀρκουμαναί-Ἱερουσαλήμ, κάπου κάτω ἀπὸ τὸ Σταυρὸ στὸ λιμανάκι τῆς Πόλης τῆς Ἰθάκης, ὅπου σώζεται ἄλλος μῦθος βυθισμένης ἀρχαίας πολιτείας. Καὶ ὑποστηρίζει ὁ συγγραφέας καὶ πάλι ὅτι ὁ Γισκάρδος ἔχει καταφύγει στὸ «Veneti Virti» (ὄνομα τοῦ Πανόρμου περιστασιακῶ, δοσμένο ἀπὸ τοὺς Λατίνους ὡς «Veneti Victi» κατὰ Hopf, ὁ ὁποῖος ὁμῶς δὲν σημειώνει τὴν πηγὴ τῆς πληροφορίας)⁸².

Ἀκόμη πιὸ δύσκολη γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἐδαφίου εἶναι ἡ τοποθέτηση τῆς Ἱερουσαλὴμ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἰθάκης, στὸ ὄρος Ρουσάνο τῆς Ἐξωγῆς, ὅπου εἶναι τὸ Παλιόκαστρο καὶ πηγὴ νεροῦ (Βαγιακάκος, δ.π.).

Ὁ Δ. Ζακυθινὸς διατυπώνει μιὰν ὑπόθεση: ὅτι ἡ Κομνηνὴ μεταχειρίστηκε τὸ ὄνομα τῆς Ἰθάκης «ἐν τῇ ἀρχαιομανίᾳ της» καὶ λόγω τῆς ἀρχαιοπεποῦς μορφώσεώς της, κι ὅτι μὲ τὴ διατύπωση ἤθελε νὰ ἐπισημάνει ἴσως ὀλόκληρο τὸ ἀνατολικὸ σκέλος τῆς Κεφαλονιάς⁸³.

Ἄν λάβει κανεὶς υπόψη τὴ θέση τοῦ Ἀθέρα καὶ γνωρίζει μὲ προσωπικὴ ἐμπειρία τὴ γεωγραφικὴ του σχέση μὲ Ἐρίσσο καὶ Ἰθάκη, παίρνει σὰν δεδομένο ὅτι πράγματι ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι τοῦ Ἀθέρα φαίνονται τὰ βουνὰ τῆς Ἰθάκης πίσω ἀπὸ τὴν Ἐρίσσο καὶ ΒΑ. Μᾶς εἶναι λοιπὸν χρήσιμο νὰ δοῦμε τὴ φράση σὲ μιὰ ἄλλη της, πιὸ σωστὴ σύμφωνα μὲ τὴ γεωγραφικὴ, ἀλλὰ καὶ μὲ ὅ,τι πιὸ κάτω θὰ ἐκτεθεῖ, τοποθέτηση. Ἄς μὴ ξεχνᾶμε ὅτι ἡ Κομνηνὴ ἦταν δυὸ χρονῶν, ὅταν ἔγιναν τὰ γεγονότα, κι ὅτι ἀρχισε νὰ γράφει μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ἀντρα της (1138). Θὰ μπορούσε λοιπὸν ἕνας ἐντόπιος νὰ εἶχε πεῖ τότε (1085): «Βλέπετε κατὰ κεῖ ποῦ φαίνεται ἡ Ἰθάκη; Πρὸς αὐτὴ τὴ διεύθυνση βρίσκεται μιὰ μεγάλη πόλη παλιά, ἐρειπωμένη τώρα, ἡ Ἱερουσαλήμ. Ἐκεῖ ὑπάρχει πηγὴ ποὺ ἀναβλύζει πάντα κρὺο νερό».

Τὶ στηρίζει, σύμφωνα μὲ τὴν ἔρευνά μας, τὴν ὑπόθεση αὕτη; Ὑπάρχει πρῶτα πρῶτα μὲ διεύθυνση ΒΑ, ἀπὸ τὸν Ἀθέρα, καὶ στὴ δυτικὴ ἀκτὴ τῆς Ἐρίσσου μετὰ τὴν Ἀσσο, λιμανάκι μὲ τὸ ὄνομα Ἀγία Ρουσαλή*.

* Τὴν ἀναφέρει ὁ Μηλιαράκης: «ΒΑ τοῦ Ἀθέρος ὑπάρχει θέσις καλουμένη τανῦν Ἀγία Ρουσαλή καὶ μικρὸς αὐτόθι κολπίσκος κλειόμενος ὑπὸ νησιδος. Οἱ λογιώτεροι τῶν κατοίκων λέγουσι τὴν θέσιν Ἀγία Ἱερουσαλήμ». Ἡ ἁγία Ρουσαλή σημειώνεται στὸ

82. Ζακυθινοῦ Δ. Α., Κεφαλληνίας ἱστορικὰ καὶ τοπωνυμικά, ΕΕΒΣ 6 (1929) σσ. 183 κέ.

83. Μηλιαράκη, Γεωγραφία δ.π. σσ. 200-206. Κατὰ τὴν ἀποψη τοῦ Μηλιαράκη καὶ σύμφωνα μὲ ἀρχαίους συγγραφεῖς (Φερεκύδη, Παυσανία, Ἡσύχιον) ἀλλὰ καὶ νεότερους, «Δουλιχίον ἐκαλεῖτο ἡ ἀνατολικὴ Κεφαλληνία, ἡ χερσονήσος τῆς Παλικῆς καὶ ἡ βόρειος πᾶσα ἡ περιοχὴ τῆς Ἐρίσσου, εἰς τὴν ὁποίαν ὡς προείπομεν περιεσώθη τὸ ὄνομα Δολίχα». (Τὸ Δολίχα εἶναι μικρὸς κόλπος, μετὰ τὸ Φισκάρδο, στ' ἀνατολικὰ τῆς Ἐρίσσου, ἀπέναντι στὴν Ἰθάκη).

χάρτη τοῦ Partsch καὶ στοὺς σύγχρονους. Ὁ Εὐστάθιος Λιβιεράτος (δ.π.) κάνει λόγο γιὰ μονή, μὲ μιὰ τοπωνυμικὴ ἐμπειρία 100 χρόνων πίσω. Ἡ ἀναφορὰ στὸ Π 718/719 ποὺ κάνει λόγο γιὰ χωράφι τῆς Ἀγ. Ἱερουσαλήμ, στὴ θέση Ὀμαλλά, εἶναι ἀστοχη, γιατί οἱ δύο τοποθεσίες ἀπέχουν πάρα πολὺ καὶ ἄλλωστε τὸ τοπωνύμιό τοῦ Πρακτικοῦ βρίσκεται στὴν περιοχὴ τῶν Ὀμαλλῶν, μονὴ Ἀγ. Γερασίου, καὶ ἄλλοτε Ἀγ. Ἱερουσαλήμ. Ὅπως καὶ τοῦ Π 954, ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου τῶν Σολύμων, στὸ Ἀράκλη.

Ἀπὸ τὴν ἐπιτόπιο ἐρευνά μας τὸ 1981, ὁ κόλπος τῆς Ἀγ. Ρουσαλῆς, κοντὰ καὶ πρὸς Ν τοῦ χωριοῦ Χαλικερῆ τῆς Ἐρίσσου, εἶναι εὐρύχωρος διόστομος καὶ προφυλάσσεται κατὰ τὰ ΒΔ ἀπὸ ξέρες-νησάκια. Στὸ βορεινὸ τοῦ ἄνοιγμα ὑπάρχει ἓνα μικρὸ ἐκκλησάκι τῆς Ἀγίας Ἱερουσαλήμ, ποὺ εἶναι πιθανὸν ὅτι χτίστηκε σὲ παλιότερα θεμέλια. Στὴν Ἀγ. Ρουσαλὴ γινόταν μεγάλο ἐμπόριο σταφίδας. Πάνω στὸ βράχο ποὺ χωρίζει σὲ δύο τὸ λιμάνι ὑπάρχει ἀκόμη ὀγκῶδες ἐρειπωμένο κτίριο, τὸ «Μαγαζί», ποὺ θυμίζει τὴν παλιὰ δραστηριότητα (ἔλα τὰ βορεινὰ πλάγια τοῦ λιμανιοῦ εἶχαν ἀμπέλια). Στὸ βορεινὸ πέταλο τοῦ κόλπου ὑπάρχουν παλιὰ πηγάδια καὶ λαξεμένη πέτρα λεκανίδα (;). Ἀκόμη τότε (1981) ὑπῆρχε ὑπὸ κατασκευὴ ἓνα νέο κτίριο-κέντρο ἀναψυχῆς. Ὅμως τὸ πανέμορφο αὐτὸ λιμάνι, ἀπ' ὅπου διακρίνεται νότια ἡ Ἄσος καὶ ΝΔ ὁ Ἀθέρας, μὲ τὴν αὐστηρὴ καὶ μεγαλόπρεπη ὄψη του, ἀπὸ τὴ μιὰ, καὶ τὴ γελαστὴ ἀπὸ τὴ βόρεια, εἶναι γεμάτο σκουπίδια καὶ πίσσα ποὺ φέρνουν οἱ τρομερὲς φουσκοθαλασσιές. Ἡ πρὸς βορρᾶ τοῦ ἔκταση τῶν χωριῶν τῆς Χαλικερῆς καὶ τοῦ Ἀγριλιᾶ, καλλιεργημένη ἄλλοτε, εἶναι κατάσπαρτη μὲ ἀρχαῖες μνῆμες: τάφοι, ὀστά, ὀστρακα. Ἀπὸ τὸν κ. Κώστα Μολφέτα, ἀπὸ τὴ Χαλικερῆ, πληροφορηθήκαμε κάτι σημαντικό: στὸ βράχο ποὺ στέκεται τὸ «Μαγαζί» ἀνάβλυζε πάντα, ὡς τοὺς σεισμοὺς τοῦ 1953, ὠραία σὲ γεύση καὶ ὑπέροχη σὲ δροσερότητα πηγὴ, ξακουσμένη. Κατὰ σύγχρονες ἐρευνες Γερμανῶν ἐπιστημόνων (πληροφορίες ἀπὸ τὸ δημοσιογράφου κ. Π. Πατρίκιου), ὅλη ἡ δυτικὴ παραλία περιφέρει αὐθέρως, Ἐρίσσου εἶναι ἄνυδρος. Καὶ μόνο στὴν Ἀγία Ρουσαλὴ ὑπάρχει νερό*.

* Τὴν πληροφορίαν γιὰ τὴν πηγὴ τῆς Ἀγ. Ρουσαλῆς διασταυρώσαμε στὸν ἄνδρo Ἀθέρα. Οἱ Ἀθεριᾶνοι δὲν εἶχαν ποτὲ καλὸ νερό. Τὸ πηγάδι στὰ «Βρεττὰ» (τοπωνύμιό τοῦ Πρακτικοῦ 132, «τῶν Βριτῶν τοῦ πηγαδιοῦ») δίνει νερὸ γλυφόν. Στέρνες εἶχαν πολὺ λίγοι. Ὁ κοσμάκης ὅταν ἤθελε καλὸ νερό, γιὰ πόσιμο καὶ γιὰ νὰ ζυμώσει, πήγαινε κάτω στὸ Λειβάδι —στὸν κόλπο τῆς Πάλης— ἢ πήγαινε πρὸς τὴν Ἐρίσσο, στὴν «Ἀγία Ρουσαλὴ». Αὐτὸ βέβαια γινότανε παλιότερα, ἀλλὰ ἦταν μιὰ παράδοση ζωντανή. Πληροφορίες (Δημ. Βεντουριέρη) καὶ σχετικὲς περιγραφές (ἀπὸ θεία του, ποὺ ἔζησε ὡς τὸ 1940, Καλομοῖρα Βεντουριέρη) γιὰ τὸ πόσο «παγωμένο» ἦταν τὸ φημισμένο νερὸ τῆς Ἀγίας Ρουσαλῆς, «μποροῦσε νὰ «σὲ κόψει» ἂν ἤσουναι ἰδρωμένοι». Τὴν πληροφορίαν διασταυρώσαμε καὶ μὲ ἄλλων γερόντων μνημη.

Ὅταν λοιπὸν ὁ Ἀθεριᾶνος τοῦ 1085 δίνει αὐτὴν τὴν πληροφορίαν στοὺς ἀνθρώπους τοῦ φλογισμένου ἀπὸ πυρετὸ Γισκάρδου, ποὺ τὴν ἀλήθειά της τὴν ἐξακριβώνουμε μὲ μιὰ παράδοση 900 χρόνων, δὲν ἔχουμε σοβαρὸ λόγο νὰ μὴν πιστέψουμε πῶς μπορεῖ νὰ ὑπῆρχε, παλιὰ, μιὰ πόλη Ἱερουσαλήμ, ἐκεῖ στὸ ὁμώνυμο λιμάνι ποὺ εἶχε ἀπὸ τότε τὴ φημι-

σμένη πηγή της, καὶ ποὺ διατήρησε ὁμώνυμο ναό. Εἶναι μιὰ ζωντανή συνέχεια, κι ὄχι ἓνας βυθισμένος καὶ μπερδεμένος μύθος. (Ἀπὸ τὴν ἴδια ἔρευνα στὴν Ἰθάκη: ὁ ψαράς ποὺ εἶχε δώσει τὴν πληροφορία γιὰ βυθισμένη πόλη — Ἀρκουμανῆς-Ἱερουσαλὴμ — ἔχει πεθάνει ἐδῶ καὶ τέσσερα χρόνια. Κανεὶς ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς του δὲν θυμόταν τέτοια παράδοση. Γιὰ τὸ λιμανάκι τῆς «Πόλης» στὸ Σταυρὸ ἀπὸ κάτω, στὰ ΒΔ παράλια τῆς Ἰθάκης, ὁλοι ἐκεῖ πιστεύουν ὅτι εἶναι πόλη ἀρχαία, ὁμηρικὴ βυθισμένη). Στὴν Ἀγία Ρουσαλὴ ὑπάρχουν βυζαντινὰ εἰρεπια.

Ἄν ἐπεκταθῆκαμε στὴν ἀναζήτηση τοῦ τοπωνύμιου Ἱερουσαλὴμ, εἶναι γιὰτὶ ἐντοπίζουμε ἔτσι ἀσφαλέστερα τὸν Ἀθήρα, σὰν μέρος, ὅπως ἀναλύσαμε, τῆς Παλικῆς, ὅπου βρισκόταν ὁ στόχος ὁ κατακτητικὸς τοῦ Γισκάρδου: ἡ Πόλη τῆς Κεφαλληνίας, καὶ κατὰ τὴν ἀποψή μας, τὸ ὄχυρό τοῦ Ἀγίου Γεωργίου. Ὁ γιὸς τοῦ Γισκάρδου φαίνεται ὅτι τὴν κατακτᾷ γιὰτὶ ἔρχεται καὶ συναντᾷ τὸν πατέρα του ἐτοιμοθάνατο. Τὸν κατατρόπωσε ἡ ἀρρώστεια — ἴσως πλευρίτιδα — καὶ σὲ ἑξὶ μέρες μέσα στὶς 17 Ἰουλίου 1085 πέθανε. Ἡ Κομνηνὴ περιγράφει πῶς βρῖσκει τὸ γιὸ νὰ κλαίει πάνω στὸν πατέρα του ἢ γυναικα τοῦ Γισκάρδου, ἢ Γαῖτα. Ὑστερα, ἀφοῦ ὁ γιὸς-διάδοχος ὀρκίζει τοὺς ἀνθρώπους του στὸ ὄνομά του — μᾶλλον εἶναι ὁ Ρογήρος⁸⁴ — ἀναλαμβάνει νὰ τοὺς διαπεράσει στὴν Ἀπουλία μὲ τὰ καράβια του, μεταφέροντας τὸ νεκρὸ κατακτητὴ⁸⁵. Ὅμως παρόλο ποὺ ἦταν καλοκαίρι, συνάντησαν μεγάλη θαλασσοταραχή. Ἄλλα ἀπὸ τὰ καράβια τοῦ Ρογήρου βυθισθῆκανε, ἄλλα πέσανε στὴν ἄμμο καὶ συντριφθῆκανε. Μόλις καὶ περιέσωσαν τὸ κιβούρι ποὺ εἶχαν βάλει τὸ νεκρὸ Ῥομπέρτο, καὶ τὸ μετέφεραν στὸ Βενούσιο. Καὶ στὴ μονὴ τῆς Ἀγ. Τριάδος τὸν θάβουν, ὅπου καὶ τ' ἀδέλφια του εἶχαν πρὶν ταφεῖ.

Ἀπὸ τὴ διήγηση αὐτὴ τῆς Κομνηνῆς δὲν βγαίνει καθαρὰ σὲ ποιοὺ σημεῖο ἔγινε ἡ καταστροφή. Ἄλλοι — οἱ Δυτικοὶ — ὑποστηρίζουν ὅτι αὐτὸ ἔγινε πρὸς τὶς ἀκτὲς τῆς Ἰταλίας*.

* Γιὰ τὸ Μηλιαράκη (σ. 169): «Κατὰ πᾶσα πιθανότητα τὸ μεταφέρον τὸν Γισκάρδον πλοῖον προσωρμίσθη εἰς τὸν ὄρμο τοῦ Φισκάρδου». Γιὰ τὸ Ζακυθινό, ποὺ δὲν ἐξετάζει ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ θανάτου, τὴ μετονομασία τοῦ λιμανιοῦ σὲ Φισκάρδο, κάποια ἀνάμνηση βανδαλισμῶν καὶ καταστροφῶν διέσωσε ἐκεῖ τὸ ὄνομα «Portus Wiscardi» ποὺ πρωτοαναφέρεται τὸ 1191 ἀπὸ τὸν Hoveden.

84. Ζακυθινό, Πρακτικὰ Ἀκαδημίας δ.π. σ. 332. Ὑποσ.: «Ἐκ τῶν πηγῶν δὲν προκύπτει ἀναμφισβητήτως ὅτι ὁ ἕτερος τῶν υἱῶν τοῦ Γισκάρδου, ὁ Γουῆδαν, εὐρίσκετο εἰς τὴν Κεφαλληνίαν». (Ἄννα Κομνηνὴ, δ.π. τόμ. Β', σ. 55 κέ.). (Αἱ λατινικαὶ πηγαὶ παρὰ Marguerite Mathieu, δ.π. σσ. 248 κέ., 334 κέ.).

85. Ἄννα Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς δ.π.: «Τελευτᾷ δὲ ὁ Ῥομπέρτος εἰκοστῷ πέμπτῳ χρόνῳ τῆς βασιλικῆς αὐτοῦ ἀρχῆς τὸν ἅπαντα χρόνον βιώσας ἔτη ἑβδομήκοντα. Μεμαθηκὼς δὲ ὁ βασιλεὺς τὸν τοῦ Ῥομπέρτου αἰφνίδιον θάνατον ἀνέσφαλε μὲν ἄχθος τοῦτον ἐπιμισάμενος».

Ἀλλὰ καὶ ἡ ὑπόθεση ὅτι γυρίζοντας ὁ στόλος πρὸς Β δέχθηκε ἐκεῖ στ' ἀπόκρημνα παράλια τῆς βόρειας Ἑρίσσου τὸ κτύπημα μιᾶς μεγάλης καλοκαιριάτικης θύελλας, δὲν ἀποκλείεται. Ἄν μιὰ τέτοια τρικυμία βρῆκε τοὺς Νορμανδοὺς κοντὰ στὸ σημερινὸ ἀκρωτήρι Δαφνούδι, γειτονικὸ στὸ Πάνορμο, τὸ ἴδιο τὸ τρομερὸ συμβάν, μαζὶ μὲ τὴν κατάληψη τῆς Κεφαλονιάς ἀπὸ τὸ Γισκάρδο καὶ τὸ θάνατό του, γεγονότα συνταραχτικά γιὰ τὸν τόπο, ἦταν δυνατὸ νὰ χαραῖξουν τὸ θρυλικὸ ὄνομά του πάνω στὸ ἀρχαῖο Πάνορμο, ποὺ μετονομάσθηκε σὲ Φισκάρδο, πολὺ ἀργότερα.

Ὅταν ὕστερα ἀπὸ 100 χρόνια, τὸ 1185, ἡ Κεφαλονιά παύει ν' ἀποτελεῖ μέρος τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους καὶ κατακτιέται ὀριστικά ἀπὸ τοὺς Λατίνους, ἡ Παλικὴ ἐξακολουθεῖ σίγουρα νὰ εἶναι τὸ πιὸ σημαντικὸ κέντρο τῆς Κεφαλονιάς, καὶ ἡ «Πόλη» τῆς Κεφαλονιάς, ἐκεῖ στὴν ἴδια χερσόνησο. Ὑστερα ἀπὸ ὀγδόντα ἀκόμη χρόνια, σύμφωνα μὲ τὸ Πρακτικὸ μας τοῦ 1264, ἡ Παλικὴ ἐξακολουθεῖ νὰ κατέχει τὴν πρώτη θέση μὲ τὸ θρησκευτικὸ καὶ ἴσως καὶ τὸ πολιτικὸ κέντρο, στὸ Κάστρο της τοῦ Ἀγίου Γεωργίου.

Ὁ ἐρχομὸς τοῦ Γισκάρδου στὸν Ἀθήρα κι ὁ θάνατός του ἐκεῖ, περιμένοντας τὸ γιὸ νὰ γυρίσει ἀπὸ τὴν κατάληψη τῆς «Πόλης» τῆς Κεφαλονιάς, δὲν εἶναι μόνον ἓνα δραματικὸ ἐπίγραμμα στὴ Βυζαντινὴ Ἱστορία τοῦ Ἰονίου, ἀλλὰ καὶ μιὰ σελίδα ποὺ φωτίζει τὴν πρωτεύουσα περιοχὴ τοῦ Ὁθέματος Κεφαλληνίας: τὴν ἀγνοημένη αὐτὴ περιοχὴ τῆς Κεφαλονιάς, τὴν Παλική.

Ὁ «Κώδικας» τῆς ἀναγραφῆς τῶν κτημάτων στὸ Πρακτικὸ τοῦ 1264

Ἡ τοπογραφία τῆς Κεφαλονιάς κατὰ τὸ 13ο αἰῶνα

Γιὰ νὰ γίνῃ δυνατὴ ἡ ταύτιση τῶν τοπωνυμίων τοῦ Πρακτικοῦ μὲ τὰ ἀντίστοιχα διατηρημένα ὡς σήμερα, στὶς διάφορες περιοχὲς τῆς Κεφαλονιάς ποὺ περιέχονται στὸ ἔγγραφο, χρειάστηκε ἓνα διπλὸ ὁδοιπορικὸ. Τὸ πρῶτο, μέσα στὴν ἴδια τὴν πηγὴ τοῦ κτηματολογίου κατὰ τὴν τάξιν τῆς ἀναγραφῆς τῶν κτημάτων καὶ τὴν ἀντίστοιχη γεωγραφικὴ πορεία στὶς περιοχὲς ποὺ ἐντάσσονται.

Τὸ δεῦτερο ὁδοιπορικὸ, ἀκολουθώντας τὴν πορεία τοῦ πρώτου, πραγματοποιήθηκε στὶς εὐρεῖς περιοχὲς τοῦ νησιοῦ, ἀλλὰ καὶ σ' ἓνα ἓνα τὰ χωριά καὶ τοὺς μικρότερους οἰκισμούς, ἀκόμη καὶ στὶς ἀκατοίκητες ἀγροτικὲς περιφέρειες, στὴ σύγχρονη κατάστασή τους.

Ὅπως εἶναι φανερό, τὸ δεῦτερο ὁδοιπορικὸ, ἐξαρτημένο ἀπὸ τὸ πρῶτο, δὲν θὰ γινόταν κατορθωτό, ἂν δὲν ἀποκαλυπτόταν ὁ «κώδικας» τῆς ἀναγραφῆς τῶν κτημάτων στὸ Πρωτότυπο τοῦ Πρακτικοῦ τοῦ 1264. Δηλαδή ὁ

τρόπος, ἡ μέθοδος, ἡ σειρά πού ἀκολουθήθηκε ἀπὸ τοὺς γραφεῖς, πού τὸ πιθανότερο ἀντέγραψαν ἀρχαιότερο καὶ κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο συνταγμένο κτηματολόγιο, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, τόσο στὴν ἀναγραφὴ τῶν κτημάτων ὅσο καὶ στὴ γεωγραφικὴ ἐπιλογὴ καὶ ἱεράρχηση τῶν περιοχῶν⁸⁶.

Διαπιστώθηκε λοιπὸν κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς ἔρευνας, καὶ ὄχι χωρὶς κόπο, ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ Πρακτικοῦ δὲν προχώρησε στὴν ἀναγραφὴ τῶν κτημάτων χωρὶς πρόγραμμα, ἀκολουθώντας μόνο κάποια σειρά στίς περιοχὲς καὶ πηδώντας ἀπὸ τὴ μιὰ τοποθεσία στὴν ἄλλη, αὐθαίρετα καὶ γιὰ τὴν εὐκολία τῆς ἀναγραφῆς. Καὶ ἀντίθετα ἀπὸ τὴν διατύπωση τοῦ Τζαννετάτου στὴν ἐκδοσὴ τοῦ Πρακτικοῦ (1965, σ. 5: «..δοθέντος μάλιστα ὅτι ἡ ἀναγραφὴ δὲν ἐγένετο καθ' ὠρίσμενην τινὰ τάξιν ἀλλὰ μᾶλλον ἀναμεῖξ»).

Στὸ κείμενο τοῦ Πρακτικοῦ, ἀντίθετα πρὸς ὅλες τὶς ἐκφρασμένες ἕως τώρα γνώμες, ὑπάρχει ὀργανικὴ τάξη καὶ συνθετικὴ συνέπεια. Γιὰ τὸ σημαντικότερο λόγο ὅτι ἡ ἀναγραφὴ διενεργήθηκε μὲ ἓνα «ἱεραρχούμενο» συγκεντρωτικὸ σύστημα. Ἀκολουθήθηκε δηλαδὴ πρῶτα: ἡ κατὰ εἶδος —καὶ κατὰ ποσοτικὴ τοῦ εἶδους ὑπεροχὴ— ἐπιλογὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων. Συγχρόνως καὶ ἡ μεθοδική, κατὰ Ἐκκλησιαστικὴ Ἐξουσία —καὶ ἱεραρχικὰ κατὰ τὴν ἰσχύ της— καταχώρηση αὐτῶν τῶν κτημάτων. Καθὼς καὶ ἡ ἔνταξή τους μέσα στίς ἀντίστοιχες περιοχές. Περιοχὲς καταχωρημένες κατὰ προτεραιότητα καὶ ἐπιλογὴ κάποιας διοικητικῆς ἱεράρχησης, καὶ πού διασυνδέονται ὄχι μόνον γεωγραφικὰ ἀλλὰ καὶ μὲ μία τοπογραφικὴ ἐνότητα, προερχόμενη μέσα ἀπὸ ἀρχαιότερες πιθανὸν διαρθρώσεις. Καὶ τέλος ἀκολουθήθηκε ἡ χρονολογικὴ σειρά ἀπόκτησης τῶν κτημάτων (ἐξ ἀγορᾶς, ἀνταλλαγῆς, ἀφιέρωσής τους πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή —Ἐπισκοπὴ, Μονές). Αὐτὴ ἡ χρονολογικὴ τάξη (συνήθης σὲ κτηματολογικὰ κώδικες μονῶν π.χ.) δημιουργεῖ μιὰ ἐπιπρόσθετη δυσχέρεια στὴν ἀνάγνωση τοῦ Πρακτικοῦ, μὲ τὴν ἀνεξήγητὴ ἐπαναφορὰ σὲ ἴδιες τοποθεσίες ἢ καὶ σὲ τοποθεσίες μακριὰ ἢ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη, πού σπάζουν τὴ διατηρημένη καὶ ἐπιδιωκόμενη συνοχὴ τῶν περιοχῶν. Τὴ μεγαλύτερη ὅμως δυσκολία στὴν τοπογραφικὴ ἀνάγνωση τοῦ Πρακτικοῦ, ἀνυπέρβλητη ὡς τώρα, δημιούργησε αὐτὴ ἡ διάταξη τῆς ἱεράρχησης, ἡ ὁποία μοιραῖα ἐπιστρέφει στίς ἴδιες περιοχὲς τὸν μελετητὴ.

Σύμφωνα μὲ τὴν ὀργάνωση αὐτὴ τῆς ἀναγραφῆς στὸ Πρακτικόν, πού προϋποθέτει ἴσως καὶ τὴν συγκέντρωση ἐπιμέρους μικρότερων κτηματολογίων, ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ συντάκτη τοῦ ἐγγράφου, ἐνυπάρχει ἓνας τετραδιάστατος ρυθμός. Τὸ ρυθμὸ αὐτό, σὲ πολὺ λίγες περιπτώσεις διασπᾷ ὁ συντά-

86. Τζαννετάτου, Ἡ Τοπογραφία κλπ. δ.π. σ. 177-190.

κτης στὸ κείμενο. Περιπτώσεις ἐπισημασμένες στὴν παρούσα μελέτη: π.χ. μιᾶς ἀκαταστασίας μικρῆς στὴν ἐναλλάξ κατὰ εἶδος ἀναγραφή, καὶ στὴν πρόταξη —γιὰ μίαν μόνον φορὰ— μιᾶς ὑποδεέστερης ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς, ὅπως θὰ ἐπισημανθεῖ πιὸ κάτω.

Ἡ τάξη τῆς ἀναγραφῆς

1. Ἡ ἀναγραφή πραγματοποιεῖται στὸ Πρακτικὸ τοῦ 1264 κατὰ εἶδος κτημάτων: α) χωράφια, β) ἀμπέλια. Καὶ συνεχίζει κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ξεχωριστά, καὶ στὸ Α' μέρος τοῦ Πρακτικοῦ καὶ στὸ Β', μὲ μικρὲς ὅπως γράψαμε ἀκαταστασίες ἢ παρεκτροπὲς ἀπὸ τὸν κανόνα, ποὺ γίνεται προσπάθεια νὰ αἰτιολογηθοῦν ἀργότερα. Δηλαδή κατὰ ποσοτικὴ ὑπεροχή, γιὰ τὶ τὰ χωράφια εἶναι περισσότερα ἀπὸ τὰ ἀμπέλια, σ' ὅλες τὶς περιοχές*.

* Τὸ κείμενο στὸ Πρακτικὸ ἀρχίζει ἔτσι: «Ἡ ἀναγραφή τῆς ἀγιωτάτης ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας, ἀρξεται ἀπὸ τὸ μέρος Παλικῆς...». Ὅπως συμπληρώνεται μὲ τὸ Α καὶ τὴν ἐκδοση τῶν ΜΜ, ἐπειδὴ ἔχει διασωθεῖ στὸ Πρακτικὸ μόνον τὸ κείμενο ἀπὸ τὴ λέξη «... Κεφαλληνίας». Ἀρχίζει ὅπως ἤδη τονίστηκε ἀπὸ τὴν πιὸ πλούσια σὲ ἐκκλησιαστικὰ κτήματα περιοχὴ τῆς Κεφαλониᾶς, ὅπου ἔχει καὶ τὴν ἔδρα τῆς ἡ Ἐπισκοπῆ. Καὶ καταγράφονται στοὺς στίχους 1-46 χωράφια, μὲ τὶς παρεμβολὲς ἀμπελιῶν μόνον στοὺς στίχους 1-6 καὶ 22-27. Καὶ εἶναι ἡ μοναδικὴ ἀκαταστασία, στὴν περιοχὴ τῆς Κατωῆς, τοῦ νότιου τμήματος τῆς Παλικῆς. Γιατὶ ἀπὸ τὸ στίχο Π 47 - Π 183 συνεχίζεται κανονικὰ ἡ καταχώρηση τῶν χωραφιῶν τῆς Ἐπισκοπῆς σ' ὅλη τὴν ἄλλη Παλικὴ καὶ στὶς περιοχές τῆς, Ἀνωῆ, Ἐξωῇ ἕως καὶ Ἀθήρα.

2. Τὰ κτήματα-χωράφια ποὺ ἀναγράφονται στοὺς στίχους 1-183 ἀνήκουν στὴν «Ἀγιωτάτη Ἐπισκοπὴ Κεφαλληνίας», ὅπως προτάσσει σὰν τίτλο στὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου ὁ συντάκτης, καὶ ὅπως συνεχίζει γιὰ νὰ ξεχωρίσει κάθε φορὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή, ἱεραρχικὰ καὶ κατὰ περιουσιακὴ ὑπεροχή, τάξῃ ποὺ ἀκολουθεῖται σχεδὸν παντοῦ. Ἀρα ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἀνώτατη ἀρχή —τὴν Ἐπισκοπὴ. Ἀπὸ τὴν κυριώτερη, γιὰ τὴν Ἐπισκοπὴ, περιοχὴ —τὴν Παλική. Κι ἀπὸ τὴν ποσοτικὰ σπουδαιότερη κατηγορία τῶν κτημάτων —τὰ χωράφια.

3. Ἡ ἀναγραφή, γεωγραφικὰ, —ὅπου καὶ ἐντάσσονται τὰ χωράφια— διαγράφει τὴ σπονδυλικὴ στήλῃ τῆς χερσονήσου Παλικῆς, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ νότιό τῆς ἄκρο: (Κατωῇ=Κατωγή). Συνεχίζεται πρὸς Β μὲ τὴν Ἀνωῇ (ὅπως πληροφοροῦν καὶ οἱ τίτλοι τῶν ἀντίστοιχων λημμάτων τῆς Ἐπιτομῆς), ὕστερα ἀκόμη βορειότερα στὴν Ἐξωῇ, στὰ ἀνατολικά καὶ ΒΑ πάλι τῆς Ἀνωῆς, ἕως Λειβάδι· καὶ προχωρεῖ ὡς τὸν Ἀθήρα, τὸ βόρειο ἄκρο, γιὰ νὰ ἐπιστρέψει καὶ πάλι στὸν πρὸς Δ κεντρικὸ χῶρο τῆς Ἀνωῆς, ὅπου καὶ τελιώνει.

4. Ἡ κατάταξη τῶν ἐκκλησιαστικῶν γαιῶν —χωραφιῶν— τῆς Ἐπισκοπῆς μέσα στὴ χερσονήσο τῆς Παλικῆς ἀκολουθεῖ εἰδικὴ τάξῃ καὶ σύνδε-

ση μέσα σὲ μεγαλύτερες καὶ μικρότερες περιοχές, ἀγροτικές, σὲ δημιουργημένα χωριά καὶ οἰκισμούς, καὶ ἡ παρακολούθησή της —μὲ τὴ μεθοδική βήμα πρὸς βήμα ταύτιση τῶν σωζομένων τοπωνυμίων καὶ ὀνομασιῶν, καθὼς καὶ μὲ τὴ μερική βοήθεια τῆς Ἐπιτομῆς— ἀποκαλύπτει τὸ ρυθμὸ μιᾶς τοπογραφικῆς συνοχῆς δημιουργημένης ἀπὸ τὶς διαδρομές κι ἐπικοινωνίες ἑνὸς ὁδικοῦ πλέγματος, ἀνάμεσα στοὺς ἀναπτυγμένους ἤδη τότε οἰκισμούς καὶ τοὺς ἀγροτικούς τοὺς χώρους: πλέγμα πού διαρθρώνει τὶς τρεῖς περιοχές τῆς Παλικῆς ἀπὸ νότο πρὸς βορρᾶ —ὡς τὸν ΒΑ μυχὸ τοῦ κόλπου, Λειβαδιοῦ τώρα, κι ὡς τὸ βορειότατο ἄκρο τῆς χερσονήσου, τὸν Ἀθέρα. Ἡ διάταξη αὐτὴ τῶν χωραφιῶν τῆς ὑψίστης ἐκκλησιαστικῆς ἑδρας, τῆς Ἐπισκοπῆς, ἡ ὁποία δὲν «διακόπτεται ἀκατάστατα», ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ, τοπογραφεῖ μὲ ἐξονυχιστικὴ λεπτομέρεια ἓναν πυκνοκαλλιεργημένο καὶ πυκνοκατοικημένο χῶρο, ἀπὸ προηγούμενους αἰῶνες μορφοποιημένο καὶ πού κληρονομεῖται, ὅπως ἀποδεικνύεται στὴν Ἐπιτομὴ τοῦ ἐγγράφου, ἔπειτα ἀπὸ τετρακόσια χρόνια, μὲ τὴν ἴδια περίπου διαμόρφωση καὶ ὁδικὴ σύνδεση, οἰκιστικὴ ἐπικέντρωση, καὶ μὲ τὴ δημιουργία μόνον ὠρισμένων χωριῶν μὲ μεταγενέστερα ἀπὸ τὸ 1264 ὀνόματα: αὐτὰ πού ἐπέζησαν ὡς σήμερα. Θὰ μπορούσαμε νὰ προσθέσουμε ὅτι ὁλόκληρη αὐτὴ ἡ ἀγροτικὴ κάτοψη τῆς Παλικῆς διασώθηκε ὡς τὶς τρεῖς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὅταν ἀκόμη ἡ περιοχὴ ὁλόκληρη δουλεύεται στὰ ἀρχαῖα πλαίσια ἀπὸ νότο σὲ βορρᾶ κι ἀπὸ τὰ δυτικὰ της ὡς τ' ἀνατολικά. Τὰ ἀρχαῖα τοπωνύμια πού μᾶς παρέδωσε τὸ πολύτιμο Πρακτικό, διασωσμένα σ' ἓνα ὑψηλὸ ποσοστὸ, 60-70% καὶ ὡς 80-90% κάποτε, ὁδηγοῦν καὶ τώρα τὰ βήματά μας, ἀκριβῶς στὶς ἴδιες τοποθεσίες πού καλλιεργήθηκαν καὶ κατοικήθηκαν πρὶν τοῦλάχιστον 700 χρόνια*.

* Ἐστω κι ἂν στὴν κατάταξη αὐτὴ «τοπογραφοῦμε» τὸ χῶρο τῆς Παλικῆς μόνο —νὰ σημειωθεῖ— ἀπὸ τὰ χωράφια τὰ ἐκκλησιαστικά. Καὶ ἰδιαίτερα μοναχὰ ἀπὸ τὰ χωράφια τῆς Ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας στὴν Παλική. Καὶ παρόλο πού στὴν πορεία αὐτὴ ὑπάρχουν κενὰ μὲ τὰ χωράφια τῶν ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν κέντρων, —τῶν Μονῶν τῆς Παλικῆς πού ἡ ἀναγραφή τῶν χωραφιῶν τοὺς θ' ἀκολουθήσει— καὶ μὲ τῶν ἄλλων ἰδιωτικῶν γαιῶν πού τὴν παρουσία τοὺς ὀνομαστικά ἐπιβεβαιώνει ὁ ὁρισμὸς τῶν συνόρων τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κτήματος. Ὡστόσο ἡ ἀναγνώριση τοῦ χώρου συντελεῖται τελικά. Σ' αὐτὴν βοηθεῖ ὁ καθορισμὸς τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὸ συντάκτη τοῦ Πρακτικοῦ σὰν εὐρύτερη περιφέρεια μέσα στὴν ὁποία ὑπάρχει ἡ τοποθεσία ἢ τὸ τοπωνύμιο. Π.χ. Π 433 «ἐν τῇ περιοχῇ τῶν Βατζῶν...» (Κατωγῇ) καὶ Π 435 «... ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Πριννέ(ως)» (Κατωγῇ) περιοχὴ σημερινοῦ χωριοῦ Χαυριᾶτα, ὅπου τὸ κύριο ὄνομα τοῦ Πριννέως ἔχει διατηρηθεῖ ὡς «Πρινόνης» (παράνομα). Καὶ «... ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τῶν Βουνῶν...» (στὸ χωριὸ Βουνί, Κατωγῇ).

Τέλος ἡ ἀναγνώριση τοῦ χώρου βοηθεῖται καὶ διασταυρῶνεται ἡ ταύτιση τῶν τοπωνυμίων μὲ τὴν ἀναγραφή τῶν ἀμπελιῶν τῶν ἰδίων ἐκκλησι-

αστικῶν κέντρων τῆς Παλικῆς καὶ κατὰ τὴν ἴδια σειρά: Ἐπισκοπή, «Μο-
νὴ τοῦ Ἀγίου Ἀποστόλου Ἐσθρὸς», «Μονὴ τοῦ Ἀγίου Λέοντος». Γιατὶ
καὶ ἡ ἀναγραφὴ τῶν ἀμπελιῶν γίνεται μὲ τὴν ἴδια λεπτομερειακὴ κατὰτάξη
ἀπὸ τὸν συντάκτη τοῦ Πρακτικοῦ, ὁ ὁποῖος καὶ ὑποχρεώνεται νὰ ἐπανέλθει
στὶς ἴδιες περιοχὲς καὶ τοποθεσίαις, ὅπου βρίσκονται γενικὰ οἱ ἐκκλησιαστι-
κὲς γαῖαι, σ' ὅλη τὴν καλλιεργημένη ἔκταση τῆς Παλικῆς, καὶ ἰδιαίτερα
γύρω ἀπὸ τοὺς οἰκισμοὺς, τὰ ἐκκλησιαστικὰ κέντρα, τὰ Κάστρα. Ἀπὸ ἐκεῖ
καὶ ἡ ἀνεξήγητη γιὰ τοὺς μελετητὲς τοῦ Πρακτικοῦ ἐπαναφορὰ στὶς ἴδιες
τοποθεσίαις.

Ἡ Ἐπιτομὴ τοῦ Πρακτικοῦ ἀκολουθεῖ ἐντελῶς ἄλλη τακτικὴ ἀναγρα-
φῆς. Συγκεντρώνει τὰ κτήματα ὅλα, ἐπιλεγμένα ἀπὸ ὅλους τοὺς στίχους
τοῦ Πρακτικοῦ ποὺ ἀφοροῦν τὴν Παλική, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ εἶδος τους
καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχὴ —δὲν ὑπάρχουν ἄλλωστε τὸ 1677 οἱ μεγάλες
μονὲς τοῦ 13ου αἰ.—, τὰ συγκεντρώνει ἀνάμικτα κατὰ περιοχὰς καὶ χωριὰ.
Τὰ κτήματα βέβαια στὴν Ἐπιτομὴ εἶναι πολὺ λιγότερα ἀπ' ὅσα στὸ Πρα-
κτικό. Τὰ δὲ χωριὰ ὅπου ἐντάσσονται ἔχουν στὴν Ἐπιτομὴ μιὰ εὐρύτερη
περιοχὴ δικαιοδοσίας τους γιὰ τὸ συντάκτη της, ποὺ μερικὲς φορές ξεπερνά-
ει τὰ γνωστά μας σύνορα τῶν οἰκισμῶν, σπάνια τῶν περιοχῶν. Συχνὰ ὁ ρό-
λος τοῦ κειμένου τῆς Ἐπιτομῆς εἶναι ἐνισχυτικὸς καὶ βοηθητικὸς γιὰ τὸ
μελετητὴ τοῦ Πρωτότυπου. Κάποτε καὶ ἀποκαλυπτικὸς, ὅπως γιὰ τὴ θέση
τοῦ Κάστρου τοῦ Ἀγίου Γεωργίου. Καὶ παρόλο ποὺ ἔχει διασωθεῖ μόνο κα-
τὰ τὰ 2/3, ἡ Ἐπιτομὴ λειτουργεῖ ἐπιβεβαιωτικὰ γιὰ τὸ Πρακτικό, ὅταν
μὲ προσοχὴ ἀπομονωθοῦν οἱ ἐπισημασμένες ἄλλωστε ἀδυναμίες της.

Ὅμως τὸ κείμενο τοῦ Πρωτότυπου τοῦ Πρακτικοῦ παραμένει τὸ μέγα
πεδίο τῆς ἔρευνας γιὰ τὴν τοπογραφίαν τῆς Κεφαλониᾶς, ὅταν διαβαστεῖ μέσα
ἀπὸ τὴ δική του μέθοδο ἀναγραφῆς, ὅπως καὶ θὰ δοθεῖ παρακάτω καὶ σὲ
συνέχεια μὲ τὰ ὅσα ἤδη ἔχουν ἐπισημανθεῖ. Τὰ διατηρημένα καὶ ταυτισμένα
μὲ τοῦ Πρακτικοῦ τοπωνύμια, ποὺ συνεχίζουν τὴ μακροβιότητά τους, μαρτυ-
ροῦν καὶ τὶς ἀβλεψίαις τῆς Ἐπιτομῆς καὶ τὴ σωστὴ κι ἀναλλοίωτη μεταφορὰ
τους στὸ χρόνο*.

* Στὴν ἀναγραφὴ τῶν χωραφῶν, ὁ συντάκτης τοῦ Πρακτικοῦ ἀρχίζει ἀπὸ τὸ νότιο
τιμῆμα —Κατῶν— καὶ συνεχίζει μέχρι τὴν περιοχὴ τῶν σημερινῶν χωριῶν Χαυριάτων,
Χαυδάτων. Προχωρεῖ πρὸς Ἀνωή —Αὐλών— μὲ ἐπαναφορὰ στὸ βόρειο μέρος τῆς περιοχῆς
Χαυδάτων καὶ σὲ συνέχεια πάλι βόρεια (Κουρουπάδων) καὶ τὴ γύρω περιοχὴ, προχωρεῖ πρὸς
τὴν πρὸς τ' ἀνατολικά καὶ ΒΑ, πρὸς τὸν Ἀθέρρα, ἐπιστρέφει ἀπὸ τὴν Ἐξωὴ μέσα ἀπὸ τὰ
μεσόγεια σύνορα μὲ τὴν Ἀνωή, πρὸς τὰ κεντρικὰ καὶ ἀνατολικά τῆς Παλικῆς, Ἀγ. Δημή-
τριου, Λουκεράτα, ὡς τὸ Παλιόκαστρο (ἀρχαία Πάλη), γιὰ νὰ καταλήξει μέσα ἀπὸ τὰ γει-
τονικά χωριὰ Λουκεράτα, Βληχάτα, στὴν Ἀγ. Θέκλη, Βόβικες. Καὶ τελειώνει τὴν ἀνα-
γραφὴ τῶν χωραφῶν μὲ μιὰ στροφὴ —ἀκαταστασία ἐγγραφῆς— καὶ πάλι πρὸς τὴν Κα-
τῶν ὡς τὸ στίχο Π 182. Ὅποτε ἐπιστρέφοντας στὴν Ἀνωή κλείνει μὲ τὴν οἰκοθεσία τοῦ

Κάστρου (Ἁγίου Γεωργίου): ὁ χώρος ποὺ βρίσκεται ἡ ἀνώτατη ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή.

Μὲ τὴ λογικὴ αὐτὴ μέθοδο, ἡ Λατινικὴ Ἐπισκοπὴ, καὶ ἀσφαλῶς προηγουμένως καὶ ἡ Ὁρθόδοξη, κατεῖχε τὸ σύνολο τῶν περιουσιακῶν ἀγαθῶν τῆς, σὲ κατηγορίες. Εἶχε ἄμεση τὴ δυνατότητα νὰ γνωρίζει πόσα χωράφια, πόσα ἀμπέλια καὶ ποῦ εἶχε κάθε μοναστηριακὸ κέντρο κι ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή. Εἶχε τὴν εὐχέρεια νὰ ἐποπτεύει πάνω στὶς περιοχὲς τῶν κτημάτων μ' ἓνα τρόπο εὐρύτερο καὶ συγκεντρωτικὸ συγχρόνως. Καὶ οὐσιαστικά ἡ ἀναγραφὴ ἐξυπηρετοῦσε συνολικὰ ἀλλὰ καὶ ἐπιμέρους, σὰν μέσα ἀπὸ ἓνα σύνολο κτηματολογίων μὲ δική τους αὐτονομία, ἀλλὰ καὶ συμμετοχὴ στὴν ἰσχὺ τῆς ἀνώτατης ἐξουσίας: τῆς Ἐπισκοπῆς.

«Οἱ παρέμβλητοι στίχοι»

Εἶχε ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὸν Θ. Τζαννετάτο ὅτι μέσα στοὺς στίχους τοῦ Πρακτικοῦ παρεμβάλλονται κτήματα τῶν περιοχῶν Θηνιάς, Πυλάρου, Ἐρίσσου καὶ Κρανιάς (Π 187-253) μέσα στοὺς στίχους τοῦ πρώτου μέρους τοῦ Πρακτικοῦ. «Κτήματα παρέμβλητα» τὰ θεωρεῖ ὁ ἴδιος (δ.π. Τοπογραφία σ. 178), ἐκτὸς τῆς Θηνιάς, ἐπειδὴ ἡ περιοχὴ τῆς ὑπάγεται στὴν Παλική. Χωρὶς νὰ δίνει ἐξήγηση στὸν παράδοξο αὐτὸ χειρισμὸ τοῦ συντάκτη τοῦ Πρακτικοῦ.

Σύμφωνα μὲ τὴν ἔρευνα μας, ὁ συντάκτης τοῦ Πρακτικοῦ συνεχίζει τὴν ἀναγραφὴ τῶν χωραφίων μὲ τὴ διοικητικὰ καὶ γεωγραφικὰ ἐνωμένη περιοχὴ τῆς Θηνιάς, ἀκολουθώντας ὅμως μιὰ οὐσιαστικότερη ἀνάγκη συνδετικῆς ἀκολουθίας. Γιατί, τὰ χωράφια στὴν Θηνιά εἶναι ἰδιοκτησία τῆς Μονῆς Ἁγίου Νικολάου τῆς Θηνιάς, ἡ ὁποία χρησιμεύει καὶ σὰν Καθέδρα τῆς Ἐπισκοπῆς (Π 188 καὶ Ε 19^ν). Μιὰ δεύτερη, δηλαδὴ ἑδρα-κατοικία τοῦ Ἀρχιερέως: φυσικὴ ἐποπτεία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἄρχοντα, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τῆ Μονῆ Ἁγ. Νικολάου Θηνιάς, πάνω ἀπὸ τὸ σημερινὸ χωριὸ Ρίζα, μπορεῖ νὰ ἐποπτεύει ὅλη τὴν ἀπέναντι Παλικὴ καὶ τὰ Κάστρα τῆς καὶ βρίσκεται συγχρόνως στὸ κέντρο τῶν κτημάτων τῆς Μονῆς, ποὺ ὑπάρχουν στὶς συνεχόμενες περιοχὲς Πυλάρου, Σάμης, Ἐρίσσου*.

* Τὰ κτίρια τῆς Μονῆς, ὅπου καὶ ἡ καθέδρα, καταπατήθηκαν ἀπὸ τὰ καταστραμμένα (τὸ 1953) σπίτια τῆς Ρίζας. Διατηρεῖται ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Νικολάου —τοῦ 18ου αἰ.— ὁ ὁποῖος ἔχει κτισθεῖ στὰ θεμέλια τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ. Μερικὰ ἀπὸ τὰ ὑλικά τῶν σπιτιῶν μαρτυροῦν ὅτι χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ ἀρχαιότερα κτίσματα, πιθανὸν ἀπὸ αὐτὰ τοῦ χώρου τῆς Καθέδρας τῆς Ἐπισκοπῆς. Παλιὰ βιβλία, ἱσως καὶ χειρόγραφα, πετάχτηκαν καὶ κάηκαν σὰν ἄχρηστα μετὰ τὸ 1953. Ἡ θέα ἀπὸ κεῖ εἶναι κυριαρχικὴ. Σημαντικὸ μέρος τῶν τοπωνυμίων ἔχει διατηρηθεῖ καὶ ἀποδίδει τὴ Μονὴ στὸ βυζαντινὸ τῆς περιβάλλοντα χώρο.

Κι ἐδῶ παρατηρεῖται ἡ ἴδια μέθοδος στὴν κατάταξη τῶν χωραφίων

τῆς Ἐπισκοπῆς, ἀφοῦ ἡ Μονὴ Ἀγ. Νικολάου Θηνιάς εἶναι καὶ Καθέδρα τῆς Ἐπισκοπῆς. Ὑστερα ἀπὸ τὰ χωράφια τῆς Θηνιάς, ὁ συντάκτης καταγράφει αὐτὰ πρὸς τὴ Μονὴ Ἀγ. Νικολάου ἔχει στὴν Παλική, στὸ Ἐρίφι κοντὰ δηλαδὴ στὴν Ἑδρα τῆς ἀγιοτάτης Ἐπισκοπῆς, στὸ Κάστρο τοῦ Ἀγ. Γεωργίου (Π 216-218). Ἐνῶ στὰ Π 219-249 ἀναγράφονται τὰ χωράφια τῶν Πυλάρου, Ἐρίσσου, Σάμης, χωράφια πάντα τοῦ Ἀγ. Νικολάου Θηνιάς, σὲ περιοχὲς συνεχόμενες γεωγραφικὰ καὶ διοικητικὰ συνδεδεμένες.

Καὶ μόνον τὸ ὅτι στὸ Πρακτικὸ τὰ χωράφια αὐτὰ τῆς Μονῆς Ἀγίου Νικολάου Θηνιάς-Καθέδρας τῆς Ἐπισκοπῆς ἐντάσσονται στὰ χωράφια τῆς Ἀγιοτάτης Ἐπισκοπῆς πρὸς βρίσκονται στὴν Παλική —κι ὅχι ἄλλου— εἶναι γιὰ τὴν ἔρευνά μας ἀκόμη μιὰ ἀπόδειξη στὴν ἄποψη ὅτι καὶ ἡ Ἑδρα τῆς Ἐπισκοπῆς εἶναι στὸ Κάστρο Ἀγ. Γεωργίου Παλικῆς.

Τὰ χωράφια τοῦ Ἀγ. Νικολάου κλείνουν μὲ τὴν ἀναγραφὴ αὐτῶν πρὸς βρίσκονται στὴν περιοχὴ τῆς Κρανιάς (Π 250-253).

Τὰ χωράφια τῶν Μονῶν

Ἀπὸ τοὺς στίχους 254-498 ἀρχίζει ἡ ἀναγραφὴ τῶν χωραφιῶν τῶν Μονῶν τῆς Παλικῆς. Καὶ πρῶτα τῆς πλουσιότερης σὲ γαῖες μονῆς τοῦ Προφήτου Ἑσδρα (μοναδικὴ Μονὴ μὲ τὴν ὀνομασίαν αὐτὴ στὸν βυζαντινὸ Ἑλληνικὸ χῶρο). Καὶ ἂν προηγεῖται ἡ φτωχότερη τοῦ Ἀγ. Νικολάου Θηνιάς, εἶναι γιὰ τὴν ιδιότητά της: «καθέδρα ἐπισκοπῆς».

Μὲ τὸν ἴδιο ρυθμὸ συνεχίζεται καὶ ἐδῶ ἡ κατὰ τάξιν τῶν χωραφιῶν καθὼς καὶ ἡ ἐπόμενη, τῆς Μονῆς Ἀγίου Λέοντος*.

* Καὶ οἱ δύο μονὲς «Ἑσδρα» καὶ «Λέοντος» ἔχουν ἐπισημανθεῖ κατὰ τὴν ταύτιση τῶν τοπωνυμίων. Ἡ μὲν πρώτη στὴν περιοχὴ Σκηνιά καὶ Κοντογεννάδας. Ἡ δὲ δευτέρη στὸ χωριὸ Χαυδᾶτα. Λεπτομερέστερη ἀναφορὰ γίνεται σὲ ἄλλο τμῆμα αὐτῆς τῆς ἔρευνας: Ἡ ἐπισήμανση τῶν βυζαντινῶν μονῶν Κεφαλониᾶς σύμφωνα μὲ τὸ Πρακτικὸ τοῦ 1264.

Ἡ ἀναγραφὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀμπελιῶν

Στοὺς στίχους Π 499-516 ἀναγράφονται τὰ ἀμπέλια «τῆς ἀγιοτάτης ἐπισκοπῆς» «τὰ ὑπὸ τὸ μέρος Παλικῆς». Τῆς Μονῆς Ἀγ. Νικολάου δὲν ἀναγράφονται ἀμπέλια. Στὸ Π 517-547 ἀναγράφονται τὰ ἀμπέλια τῆς Μονῆς Ἑσδρα, ἡ ὁποία καὶ ἔχει μεγαλύτερη κτηματικὴ περιουσία ἀπὸ τὴν Ἐπισκοπὴ ἀλλὰ εἶναι ὑποδεέστερη ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή. Στὸ Π 548-558 ἀναγράφονται τὰ ἀμπέλια τῆς μονῆς Λέοντος. Καὶ μὲ τοὺς στίχους Π 559-562 κλείνει καὶ τελειώνει ἡ ἀναγραφὴ ἀμπελιῶν τῶν μονῶν Παλικῆς μὲ τ' ἀμπέλια τῆς μονῆς Ἀγ. Νικήτα Θηνιάς στὴν περιοχὴ τῆς Θηνιάς, ἀλλὰ καὶ πίσω στὴν Παλική στὸ χωριὸ Σκινέα (Σχινιά). Ἐδῶ σταματᾷ καὶ ἡ ἀνα-

γραφὴ γενικὰ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων στὴν Παλική.

Ἡ ἀναγραφὴ αὐτὴ διαγράφει τὴ σπονδυλικὴ στήλη τοῦ Κτηματολογίου στὸ δυτικὸ, βόρειο καὶ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς Κεφαλονιάς, μὲ τίς δυὸ χερσονήσους Παλικῆς, Ἐρίσσου καὶ τῆ Σάμης. Σπονδυλικὴ στήλη διαγραμμένη ἀσφαλῶς ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Ἡ ἀναγραφὴ αὐτὴ εἶναι κλειδὶ μῖας πόρτας ποὺ μπορεῖ ν' ἀνοίξει πρὸς τὸ ἀπώτατο παρελθὸν τοπογραφικῆς σύνδεσης αὐτῶν τῶν περιοχῶν, ἕως καὶ αὐτὴν ἀκόμη τὴν προϊστορικὴ τοπογραφία τῆς νήσου καὶ τῇ θέσῃ τῶν Ὀμηρικῶν τοπωνυμίων. Τὴν γεωγραφικὴ αὐτὴ ἐνότητα διατηρεῖ ἡ Κεφαλονιά ὡς τώρα: Στὴν ἐπαρχία Πάλης, ἡ Θηνιά. Στὴν ἐπαρχία Σάμης, ἡ Πύλαρος καὶ ἡ Ἐρίσσοι*.

* Ἀλλὰ καὶ στὸν 17ο αἰ. ἡ ἴδια διαίρεση ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν Φοροδοτικὸ Πίνακα τῆς Κεφαλονιάς τοῦ 1678, συνταγμένο ἀπὸ τοὺς Ἑνετοὺς μὲ αὐτὴ τὴ σειρὰ περιοχῶν: Παλική, Θηνιά, Πύλαρος, Ἐρίσσοι, Σάμη, Πυργί, Ἀράκλι, Κορωνοί, Εἰκοσιμία, Ὀμαλά, Ταλαμιές, Ποταμιάνα, Λιβασθῶ. Τὸ Α' μέρος τοῦ Πρακτικοῦ ἔχει τὴν ἴδια γεωγραφικὴν σειρὰ τοῦ πίνακα. Στὸ Β' μέρος τοῦ Πρακτικοῦ, ἡ ἀρχὴ τοῦ Πρακτικοῦ εἶναι τὸ τέλος τοῦ Φοροδοτικοῦ πίνακα. Γιὰ τὸ συντάκτη τοῦ Πρακτικοῦ, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἡ περιοχὴ Λιβασθῶ (μέσα καὶ ἡ Κρανιά) εἶναι ἡ φυσικὴ ἀφετηρία τοῦ Β' μέρους. Διότι, γιὰ τὸ συντάκτη τοῦ Πρακτικοῦ τὸ Κέντρο βρίσκεται στὴν Παλική. Ἀντίθετα ἀπὸ τὸ συντάκτη τοῦ πίνακα ποὺ καταλήγει στὴ Λιβασθῶ —στὴ Fortezza el Borgo— στὸ δικό του Κέντρο, ἔχοντας κάνει τὸ γύρο τοῦ νησιοῦ, ἀρχίζοντας μὲ τὴν Παλική, τὴν περιοχὴ μὲ τὴν ὑψηλότερὴ ἀκόμη φοροδοτικὴ ὑποχρέωση (*N. Γ. Μοσχονᾶ*, Φοροδοτικὸς πίνακας τῆς Κεφαλονιάς τοῦ ἔτους 1678, «Δελτίον» τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας, τόμ. 1, Κέρκυρα, 1976, σ. 85 κέ.).

Τὸ πρῶτο μέρος τοῦ Πρακτικοῦ, μετὰ τὴν ἀναγραφὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων ποὺ μᾶς ὁδηγεῖ σὲ γόνιμα συμπεράσματα καὶ μᾶς ἀποκαλύπτει τὴν τοπογραφικὴ μορφή τῆς Κεφαλονιάς ὡς τὸν 13ο αἰώνα, τελειώνει καὶ κλείνει μὲ τὴν ἐπικύρωση τοῦ Ὁρσίνι καὶ τὴν περιγραφὴ γιὰ δευτέρη φορὰ τοῦ Κάστρου Ἀγ. Γεωργίου καὶ τὴν περιγραφὴ τῆς «ἀγιωτάτης Ἐπισκοπῆς», ἔδρας τοῦ Ἀρχιερέα. Ἡ πρώτη ἀναφορὰ στὸ Κάστρο αὐτὸ γίνεται καὶ πάλι κάτω ἀπὸ τὴν ἀναγραφὴ τῶν χωραφῶν τῶν ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων, ὅπως ἤδη ἐπισημάνθηκε.

Τὸ Β' μέρος τοῦ Πρακτικοῦ

Στὸ Β' μέρος⁸⁷ τοῦ Πρακτικοῦ καὶ ἀπὸ τὸ στίχο Π 597 ἀρχίζει ἡ ἀνα-

87. *Τζαννετάτου*, ἔκδοση 1965, σ. 11. Στὴν πρώτη σελίδα τοῦ Ἀντιγράφου τοῦ Πρακτικοῦ μὲ ἄλλη —ἀπὸ τοῦ κειμένου— γραφὴ καὶ στὰ λατινικὰ εἶναι γραμμένα: «Anagrafi o sia copia del contenuto dalle due fasci ove sono Catalogate le rendite di qu(esto) Vescovado tanto al Zante come in Cefalonia». Κτήματα τῆς Ζακύνθου δὲν ἀναγράφονται, ἀλλὰ ὁ γραφέας ἔχει παρασυρθεῖ πιθανὸν ἀπὸ τὴν ἐπικύρωση τοῦ Ὁρσίνι,

γραφὴ τῶν κτημάτων τῆς Λατινικῆς Ἐπισκοπῆς Κεφαλониᾶς καὶ στὸ κεντρικὸ καὶ στὸ νότιο τμήμα τοῦ νησιοῦ, κατὰ τὴν ἴδια πάντα μέθοδο ἀναγραφῆς. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ ἀπὸ τοὺς στίχους Π 597-654 ὅπου προτάσσονται κτήματα τῆς Μονῆς Ἀγίων Θεοδώρων, στὴν περιοχὴ Κάτω Λιβαθοῦς. «Ἀρχὴ τοῦ ἁγίου Θεοδώρου. ἀμπέλια ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Πεσάδ(ος)». Ἡ ἀναγραφὴ αὕτη, κάπως ἀκατάστατη σύμφωνα μὲ τὸ γνωστὸ μας ρυθμὸ, ἀρχίζει μὲ ἀμπέλια καὶ χωράφια ἐναλλάξ (Π 597-599), γιὰ ν' ἀκολουθήσει ὕστερα τὴ σειρὰ χωράφια-ἀμπέλια κανονικὰ ὡς τὸ Π 654, δὲν δικαιολογεῖται, ἀφοῦ προτάσσεται ἡ ἀναγραφὴ τῶν Ἀγ. Θεοδώρων (καὶ μικτὴ μάλιστα), ἀπ' τὴν ἀναγραφὴ τῶν χωραφιῶν τῆς Ἐπισκοπῆς καὶ τῆς μεγαλύτερης μονῆς τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων.

Ἡ μικρὴ αὕτη ἀκαταστασία δὲν ἐμποδίζει τὴν ἐνότητα τοῦ ὅλου καὶ ἐδῶ ἴδιου ρυθμοῦ καὶ τὴν τοπογραφικὴ ἀναγνώριση τῆς ὑπόλειπτης μεσαιωνικῆς Κεφαλониᾶς. Προσπάθεια ἐρμηνείας τῆς ἀκαταστασίας αὐτῆς γίνεται στὴν τοπωνυμικὴ μελέτῃ αὐτῆς τῆς ἐργασίας. Ἡ μονὴ Ἀγ. Θεοδώρων ἔχει ἐντοπισθεῖ 2 χλμ. περίπου ΝΔ ἀπὸ τὸ χωριὸ Κλείσματα, σύμφωνα μὲ τὴν τοπωνυμικὴ μας ἔρευνα*.

* Μὲ τὴν ἀκόλουθη σειρὰ: Χωράφια Ἐπισκοπῆς: Λεωνιδάδος (Ἄνω Λιβαθοῦς) (Π 655-666), Αὐλῶνος (Κρανιάς) (Π 667-673), Ὀμαλῶν (Π 674-719), Ληβανθὸ (Π 720-725 καὶ 744-749), Κρανίας (Π 750-815), Ποταμιάνων (Π 815-827), Ἀμπέλια Ἐπισκοπῆς (Π 828-833), στὴν Κρανιά (καὶ παρέμβλητο ἀμπέλι Π 725-726 στὴ Ληβανθὸ). Ἀπὸ τὸ 834 μέχρι 906 χωράφια μονῆς Ἀγ. Ἀναργύρων (Λιβαθῶ, Κρανιά). Ἀμπέλια τῆς ἴδιας μονῆς (Π 906-914) (Ἡ μονὴ Ἀγ. Ἀναργύρων, ΝΔ Κομποθεκράτων καὶ πλησίον καὶ Ν Χελμάτων). Ἀπὸ Π 915 μέχρι 993 χωράφια μονῆς Ἀγ. Γεωργίου (Ἀρακλέους). Ἀπὸ Π 994 μέχρι 1042 χωράφια μονῆς Ἀτρου (Κορωνοὶ) καὶ Π 1052-1077⁸⁸. Ἀμπέλια ἴδιας μονῆς ἐνδιάμεσα στοὺς στίχους Π 1043-1051.

Ἐπομένως μετὰ τὴν ἀκαταστασία τῆς ἀναγραφῆς πρῶτα τῆς μικρότερης μονῆς τῶν Ἀγ. Θεοδώρων ἀκολουθεῖται μᾶλλον κατὰ τὴν ἴδια τάξιν ἡ ἀναγραφὴ κατὰ ἰσχὺ ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς καὶ εἶδος κτημάτων.

Στὴν ἀντιστοιχία τῆς Ἐπιτομῆς καὶ σὲ ὅσα λήμματα τῆς διασώθηκαν, ἡ συγκέντρωση ἀπὸ τὸ Πρακτικὸ τῶν κτημάτων δὲν γίνεται κατὰ οἰκισμοὺς

κόμη καὶ τῶν τριῶν νησιῶν. Τὸ ἐνδιαφέρον εἶνα ὅτι ξεχωρίζει στὸ Πρακτικὸ δύο μέρη κειμένου.

88. Διατηρήσαμε τὴν κατὰ Τζαννετάτο (ἐκδοση 1965, σ. 23) δηλωτικὴ γραφὴ ὡς πρὸς τίς πηγές τοῦ Πρακτικοῦ: Α=ἀντίγραφο, Ε=ἐπιτομή, Π=πρωτότυπο. Τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τίς ἐκδόσεις καὶ τὰ σχόλια: ΜΜ=ἐκδοσις Miklosich et Müller, τόμ. Ε', σσ. 16-67. Τζαννετάτος=Θησέως Στ. Τζαννετάτου Ζακυθηνός=Δ. Ἀ. Ζακυθηνός. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, καὶ τῶν ἄλλων συγγραφέων τῆς βιβλιογραφίας τὸ ὄνομα ἀπλοποιήθηκε στὸ κείμενό μας.

καὶ χωριά, ὅπως στὴν Παλική, ἀλλὰ μόνον κατὰ εὐρύτερες περιοχές: Κρανιά, Ποταμιάνα, Ὀμαλά, Ἀράκλη, Κορωνοί. Ἕλλη μιὰ ἐνδειξη προσοχῆς στὴν Παλική, σὲ σχέση μετὰ τίς ἄλλες περιοχές. Ὁχι μόνον γιατί ὑπερτερεῖ σὲ καλλιεργημένες ἐκτάσεις, ἀλλὰ γιατί ἔχει ἐκείνη τὴν ἐποχὴ τὸ Κάστρο τοῦ Ἀγ. Γεωργίου ποὺ δὲν βρίσκεται στὴν Κρανιά-Λιβαθώ.

Ἡ ἀποκάλυψη τῆς μεθοδικῆς καταγραφῆς στὸ Κτηματολόγιο τοῦ 1264, μετὰ τὸν τρόπο ποὺ δόθηκε πρὸ πάντων, ἀποδυναμώνει τὴν ἐκφρασμένη πολλαπλὰ ἀποψη τῆς ἀνυπερβλητῆς σχεδὸν δυσκολίας στὸ νὰ ἀποδοθεῖ ἡ σωστὴ τοπογραφία τῆς Κεφαλονιάς τοῦ 13ου αἰῶνα, μετὰ βάση τὸ Πρακτικό. Καὶ ἀντίθετα, φωτίζεται ἡ δυσκολία ποὺ δημιουργεῖ ἡ ἐπαναφορὰ στὰ ἴδια σημεῖα, μετὰ τὴν ἀνάγκη νὰ «χτενισθεῖ» ἡ ἴδια περιοχὴ, ὅχι μόνον δυὸ φορές —κατὰ εἶδος κτήματος— ἀλλὰ καὶ περισσότερες, μετὰ τὴν ἀναγραφὴ τῶν κτημάτων κατὰ ἱεραρχία ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν. Ἡ τοπωνυμικὴ μελέτη, μιὰ ἰδιαίτερη ἐργασία, χωρὶς νὰ ἔχει ἐξαντλήσει τὴν αὐτίση, ἔχει ἤδη μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἀνοίξει νέους ὀρίζοντες γιὰ πολλαπλὰ πεδία ἐρευνας γύρω ἀπὸ τὴ ζωὴ ἐνὸς νησιοῦ ποὺ ἔπαιξε ἓνα σημαντικὸ ρόλο, μετὰ τὴν ἴδια τὴ γεωγραφικὴ του θέση, στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους.

Τὸ Κτηματολόγιο τοῦ 1264, πολύτιμο ὁρόσημο ἀνάμεσα σὲ δυὸ κόσμους, σὲ δύο χρόνους, ἀνάμεσα στὸ Βυζάντιο καὶ στὴ Δύση, εἶναι συγχρόνως ἓνα ἐπίγραμμα: ἐπάνω σ' ἓνα πεδίο πανάρχαιων διεργασιῶν ποὺ μεταφέρθηκαν μέσα ἀπὸ τὴ γλώσσα τοῦ τόπου καὶ τὸ χαρακτήρα τῶν ἀνθρώπων του, μέσα ἀπὸ τίς ὀνομασίες τῶν περιοχῶν, σὰν ζωντανὸ κύτταρο μακρόβιο. Κύτταρο ποὺ διαβιώνει τὴν προαιωνία περιπέτεια τοῦ Ἑλληνικοῦ Κόσμου, στὸν Μεσογειακὸ χῶρο, μέσα κι ἀπ' αὐτοὺς τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους.

Σεπτέμβρις 1983

Ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες (Αὐγούστος 1983).

Ὁ δικέφαλος αἰετὸς τοῦ Ἁγίου Βλασίου στὰ Δεματωρά.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
ΣΕ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΔΥΣΕΤΥΜΟΛΟΓΗΤΑ

ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΡΑΠΟΤΟΣΟΓΛΟΥ / Αθήνα

Ἡ ἔκδοσι τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Ἑμμανουήλ Κριαῤῥ ἀποτέλεσε σταθμὸν γιὰ τὰ ἑλληνικὰ δεδομένα. Περιέλαβε τὸν πλοῦτον τῆς μεσαιωνικῆς μας γλῶσσας καὶ κωδικοποίησε, κατὰ τὸ δυνατόν, ἐργασίες δεκάδων λογίων, Ἑλλήνων καὶ ξένων, ποὺ ἀναφέρονται στὴ μεσαιωνικὴ δημώδη γραμματεία. Πρῶτη φορὰ λήμματα ἑλληνικοῦ λεξικοῦ ἀπόκτησαν τέτοια πληρότητα· αὐτὸ πραγματοποιήθηκε μὲ τὴ χρησιμοποίησιν καὶ παράθεσιν πλούσιας βιβλιογραφίας. Ὁ Ἑμμ. Κριαῤῥ παρατηρεῖ γιὰ τὸ θέμα¹: «τὸ ἐτυμολογικὸν τμήμα ἀρκετῶν ἄρθρων μας εἶναι αἰσθητὰ πλουσιότερον, ἀφοῦ ἄλλωστε ἔχουν χρησιμοποιηθῇ καὶ δημοσιεύματα ποὺ ἐκυκλοφόρησαν μετὰ τὸ τύπωμα τῶν ἀντίστοιχων ἄρθρων τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ». Πιστεύω ὅτι μὲ τὸ μελέτημα προωθοῦνται ἀρκετὰ θέματα ποὺ ἔχουν ἀπασχολήσει τοὺς φιλόλογους, ἢ δὲν ἔχουν συζητηθεῖ καθόλου.

1. ἀβανιὰ ἢ, συκοφαντία, ραδιουργία, ἀδικία. Λίγες λέξεις ἔχουν ἀπασχολήσει τόσο πολὺ τοὺς Ἑλλήνες καὶ ξένους γλωσσολόγους ὅσο ἡ προέλευσις τῆς ἀβανιᾶς. Ὁ Ἀπ. Βακαλόπουλος² ἀναφέρει ὅτι οἱ «ἀβανιές» εἶχαν καταστρεπτικὰ ἀποτελέσματα γιὰ τὸν κατηγορούμενον, καὶ ἀπέβλεπαν στὸ νὰ ἐξαναγκάσουν τοὺς Χριστιανοὺς νὰ ἀλλαξοπιστήσουν γιὰ νὰ σωθοῦν. Ὁ Chardin³ λέει ὅτι οἱ Χριστιανοὶ ἀπατοῦσαν εὐκολὰ τοὺς Τούρκους, ἀλλὰ ὅταν τὸ ἀντιλαμβάνονταν τοὺς ἔκαναν νὰ τὰ πληρώσουν ὅλα μὲ τὶς ἀβανιές ποὺ τοὺς ἐπέβαλαν.

Ἡ ἑλληνικὴ χρησιμοποιεῖ τὸ ἐπίθετον ἀβάνης, ἀβάνισσα γιὰ νὰ δηλώσει τὸ συκοφάντην, τὸν κακὸν, τὸν ἄδικον. Ἡ ἀλβανικὴ⁴ διαθέτει τὶς λέξεις:

1. Ἑμμ. Κριαῤῥ, Λεξικὸν τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δημώδους γραμματείας, 1100-1669, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 1ε'.

2. Ἀπ. Ε. Βακαλόπουλον, Ἱστορία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, τ. Β₁, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 143.

3. Marcel Devic, Dictionnaire étymologique des tous les mots d'origine orientale, Paris 1876, σ. 49, ὑπ. 2 (=Chardin, Voyage en Perse, σ. 9-10, éd. Smith).

4. S. E. Mann, An Historical Albanian-English Dictionary, London 1948, σ. 4.—Gustav Meyer, Etymologisches Wörterbuch der Albanesischen Sprache, Strassburg 1891, s. 20.

avanī=τυραννία, καὶ avan=τύρχννος, ἡ ρουμανικῇ⁵ τὸ οὖσ. avanie=ὕβρις, πορνόνομος φορολογία, καὶ τὸ ἐπίθ. avanx=ικληρός, τρομερός, ἡ σερβοκροατικῇ⁶ τὸ avan=ἄπιστος, πρὸδότης. Ἡ ἰταλικῇ γνωρίζει⁷ τὸ οὖσ. avania=imposizione rigorosa, che comunemente è quella, che fanno i Turchi a'franchi; torto, ingiustizia, ἡ γαλλικῇ⁸ τὸ avanie=imposition infligée par les Turcs aux chrétiens; traitement humiliant, affront public, ἡ ἀγγλικῇ⁹ τὸ avania, avar(r)ia, aveny=an imposition by the (Turkish) government, a compulsory tax, government exaction. Ἡ ἀγγλικῇ ἔχει σχηματίσει καὶ τὸ ἐπίθ. avanious=ἐκβιαστικός· τέλος ἡ πορτογαλικῇ¹⁰ ἔχει τὸ avania=λάθος, ζημιὰ. Ὁ Devic¹¹ παρατηρεῖ ὅτι στὰ γενοϋατικὰ ναυλοσύμφωνα τοῦ δεκάτου τετάρτου καὶ δεκάτου πέμπτου αἰῶνα ἀπαντῶνται οἱ τύποι: avania, averia, avere μὲ τὴ σημασία τοῦ «φόρος», «συνεισφορά», «δικαίωμα εἰσόδου», καὶ ἀναρωτιέται ἂν πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια λέξη· τὸ ἴδιο διαπιστώνεται καὶ στὰ χωρία ποὺ ἔχουν καταχωρισθεῖ στὸ σχετικὸ λῆμμα τοῦ Oxford English Dictionary, ὅπου διαβάζουμε: (1687 Rycant hist. Turks II, 251 The trading Christian enjoyed the privilege of their Capitulations with less frequent *Avanias*. 1703 Maudrell Journ. Jerus. (1721) 93, Their perpetual exaction and *Avaria*'s). Ὁ Du Cange¹² ἔχει καταχωρίσει τὴ λέξη στὸ Λεξικὸν του, καὶ θεωρεῖ ὅτι ἡ γαλλικῇ λ. avanie προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐλληνικῇ· ἐπειδὴ εἶναι ἀρκετὰ κατατοπιστικὰ τὰ ὅσα ἀναφέρει, παραθέτω ὁλόκληρο τὸ λῆμμα: «'Αβανία, Calumnia, criminatio, delatio, διαβολή, συκοφαντία. Vox à Graecis recentioribus ad nos traducta quibus idem sonat Avanie. Hinc 'Αβανιάρης, 'Αβανιστής, Calumniator, Delator, συκοφάντης; 'Αβανίζειν, calum-

5. Ἐκτορος Κ. Σαραφίδου, Λεξικὸν Ρωμουνσοελληνικόν, Constanța 1922, σ. 4. — Dicționarul Limbii Române, τ. 1, București 1913, σ. 377 καὶ 378.

6. Carlo A. Parčić, Vocabolario Croato-Italiano, Zara 1921³, σ. 6.—Petar Skok, Dictionnaire étymologique de la langue Croate ou Serbe, τ. 1, Zagreb 1971, σ. 77.

7. Vocabolario degli Accademici della Crusca, editione seconda veneta, τ. 1, In Venezia MDCCLXIII, σ. 243.

8. Le Petit Robert, Dictionnaire de la langue Française, Paris 1973, σ. 125.

9. The Compact Edition of the Oxford English Dictionary, τ. 1, Oxford 1971, σ. 145.

10. W. Meyer-Lübke, Romanisches Etymologisches Wörterbuch, Heidelberg 1935³, ἀνατ. 1972, λῆμμα 4087.

11. Devic, ὁ.π., σ. 50.

12. Du Cange, Glossarium ad Scriptores Mediae et Infimae Graecitatis, τ. 1-2, Lugduni 1688, ἀνατ. Graz 1954, σ. 2.

niari, criminari, διαβάλλειν, συκοφαντεῖν, Ἀβανιστικά, criminose, Ἀβανιστικός, calumniosus».

Ὁ Φαίδων Κουκουλῆς¹³ δέχεται τὴν παραγωγή τῆς λέξης ἀπὸ τὸ ἀραβικὸ khawwān (γράφει havan)=λίαν ἄπιστος, προδότης, καὶ ἀναφέρει τὰ ἐξῆς: «Κατ' αὐτὴν ὁ ἔχων ἄσπονδον ἐχθρὸν δὲν εἶχεν ἢ νὰ καταγγεῖλθῇ ὑπ' αὐτοῦ, ὅτι εἶναι ἁβάνης, ἥτοι συνωμοτεῖ μετὰ τῶν ἐχθρῶν τοῦ κράτους ἢ ἀντιστρατεύεται εἰς τὰ συμφέροντα αὐτοῦ. Τὰ κτήματά του ἐδημεύοντο τότε, αὐτὸς ἐφυλακίζετο, ἐξωρίζετο ἢ ἐφονεύετο, τὰ πάνδεινα δ' ὑφίστατο ἢ πολλάκις ἐξοικιζομένη οἰκογένειά του». Ὁ Κουκουλῆς παρανόησε καὶ ἀντέστρεψε τοὺς ὅρους, γιατί ἡ λ. ἁβάνης δηλώνει αὐτὸν ποὺ κάνει συκοφαντία, τὸ συκοφάντη, καὶ ὄχι αὐτὸν κατὰ τοῦ ὁποίου στρέφεται ἡ ἁβανιά, αὐτὸς ὀνομάζεται ἁβανιοκαημένος¹⁴=ὁ ὑποστάς συμφορὰς ἀπὸ συκοφαντίας. Οἱ ἐτυμολόγοι ἀναζήτησαν τὸ ἔτυμο τῆς λέξης στὴν τουρκικὴ, ἀραβικὴ καὶ περσικὴ. Οἱ προσπάθειες τῶν ξένων ἔχουν συγκεντρωθεῖ ἀπὸ τὸν Devic καὶ τὸν G. P. Marsh στὸ Oxf. Eng. Dict.

Ὁ Devic γράφει ὅτι ὁ Boethor¹⁵ μεταφράζει τὸ γαλλ. avanie μὲ τὴν ἀραβ. λ. 'awān, καὶ 'awānīa, ἀλλὰ ὁ ἴδιος ἀγνοεῖ τὴ λέξη στὴν ἀραβικὴ. Ὁ P. Ange de Saint Joseph¹⁶ ἀποδίδει τὴν ἴδια λέξη μὲ τὸ awārī, awānī· ὅπως διαπιστώνω ἡ περσικὴ γνωρίζει τὴ λ. āwār¹⁷ =ἀδικία, καταπίεση, ὑπολογισμός, καθὼς καὶ τὸ āwāra=καταπίεση, ἀδικία, ἐρήμωση. Ἡ λ. awānī¹⁸ δὲν ἀπαντᾷται στὴν περσικὴ μὲ καμιὰ ἀπὸ τῆς ἀνωτέρω σημασίας, ἀλλὰ εἶναι πληθυντικὸς τοῦ ina=δοχεῖα, βάζα, πρβλ. awānī'i sīnīya=κινεζικὰ βάζα. Ὁ M. Pihon ἐτυμολογεῖ τὴ λ. ἀπὸ τὸ ἀραβ. hawān=περι-

13. Φαίδωνος Κουκουλέ, Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός, τ. 5, Παράρτημα, Ἐν Ἀθήναις 1952, σ. 28-29.

14. Κωνσταντίνου Ι. Ἀμαντου, Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τοῦ Χιακοῦ γλωσσarioυ, Χιακὰ Χρονικά, τ. 2, σ. 93 (=Κ. Ι. Ἀμαντου, Γλωσσικὰ μελετήματα, Ἐν Ἀθήναις 1964, σ. 118). Βλ. καὶ Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς νέας Ἑλληνικῆς, τ. 1, Ἐν Ἀθήναις 1933, σ. 6.

15. Ὁ Devic χρησιμοποιεῖ τὴ 2η ἐκδοσὴ τοῦ περίφημου γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Λεξικοῦ Dictionnaire Français-Arabe, Paris 1848, τῶν Boethor et Caussin de Perceval. Ἐχω ὑπόψῃ μου τὴν ἐργασία τοῦ Elliou Boethor, Dictionnaire Français-Arabe, Revu et augmenté par Ibeb Gallab, t. 1, Caire 1871, σ. 91, ὅπου διαβάζουμε: Avanie, Tort fait de gaieté de cœur, 'awana.

16. R. P. Angelo a S. Joseph, Gazophylacium Linguae Persarum, Amsterdam 1684.

17. F. Steingass, A Comprehensive Persian-English Dictionary, London 1892, ἀνατ. 1977, σ. 117α. —S. Haim, New Persian-English Dictionary, Τεχεράνη 1975, σ. 31β.

18. F. Steingass, ὁ.π., σ. 117β.

φρόνηση, καταφρόνηση, ἡ λ. προέρχεται ἀπὸ τὸ *hāna*=ἦταν ἢ ἔγινε χαμηλός, ταπεινός, τιποτένιος, ἄδοξος· καταφρονῶ, περιγελῶ. Ὁ Chardin παράγει τὴ λ. ἀπὸ τὸ περσικὸ *avan*=ἐφιππος ταχυδρόμος τοῦ Πέρτη βασιλιᾶ πὺν μπορεῖ νὰ πάρει ὅ,τι θέλει κατὰ τὴν πορεία του. Ὁ P. Ange¹⁹ λέει ἐπίσης ὅτι ἡ λ. *avani* εἶναι ἀντὶ τῆς λ. *angari*, *angaria*: «quando cursores regis Persiae equum viatorum vi armata manu exigunt», καὶ ὅτι ἡ περσικὴ λ. εἶναι ἐκείνη πὺν οἱ Ἕλληνες ἔχουν μεταγράψει ὡς ἄγγαρος καὶ ἄγγαρεία. Ἡ ἐτυμολογία τοῦ Chardin εἶναι ἀβάσιμη, γιὰτὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὴ φωνητικὴ ὁμοιότητα δὲ σχετίζεται μὲ τὴν ἀβανιά. Ὁ Devic καταλήγει λέγοντας ὅτι ἡ λ. προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀμαρτύρητη λ. τῆς Ἀνατολῆς *awānī*, πὺν δὲ βρίσκεται στὰ λεξικά, ἀλλὰ συνδέεται μὲ τὴν ἀρχαία λ. ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται ἡ λατ. λ. *angaria*=ἄγγαρεία, στὴν ἰταλ. *angheria*=καταναγκασμός, βία, καὶ ὅτι τὸ *avaniare* εἶναι συνώνυμο τοῦ *angheriare*=φορτώνω μὲ φόρους, ὑπερφορολογῶ.

Ὅπως ἀναφέρθηκε προηγουμένως ἔχουμε σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις τύπους *avania* καὶ *avaria* μὲ τὴ σημασία: «φόρος πὺν ἐπιβάλλεται σὲ προϊόντα». Αὕτῃ ἡ σύγχυση προέκυψε ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τῆς λ. ἀβαρία, ἰταλ. *avaria*, ἀγγλ. *average*, γαλλ. *averie*, προβηγκ., ἰσπαν., πορτογ. *avaria*, πὺν ἡ ἀρχικὴ σημασία τῆς ἦταν παρόμοια πρὸς τὴν ἔννοια τῆς ἀβανιάς, ὅπως εἶχε διαμορφωθεῖ στὶς ξένες γλώσσες²⁰: 1200 *Assises* τῆς Ἱερουσαλὴμ XLII (Pardessus I. 277), *Et sachies que selui [aver] qui est gete ne doit estre conté fors tant com il cousta o toutes ses avaries*=Νὰ ξέρεις ὅτι ἡ περιουσία πὺν βρισκεται στὴ θάλασσα θὰ ὑπολογισθεῖ μόνο σὲ ὅ,τι κόστισε μὲ ὅλες τῆς τίς ἐπιβαρύνσεις. 1250 *Consulado del Mar* LIX (1791) *Lo nólit è les avaries*=τὸ φορτίο καὶ οἱ φόροι. Ὁ G. P. Marsh σύνδεσε τὴν ἀγγλικὴ λ. *average*, ἑλλ. ἀβαρία μὲ τὴν ἀβανιά, ἀγγλ. *avania*, ἀλλὰ καὶ διαφορετικὸς τύπος *avar(r)ia*· σήμερα ὅμως ὅλοι ἐτυμολογοῦν τὴ λ. ἀβαρία, γαλλ. *averie* κλπ., ἀπὸ τὸ ἀραβικὸ *awāriya*²¹=καταστρεμμένα ἐμπορεύματα ἀπὸ τὴ θάλασσα, πληθ. τοῦ *awār*=λάθος, μειονέκτημα, ἀτέλεια, ἐμπόρευμα πὺν ἔχει μειονέκτημα. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ γνωστοῦ ναυτικοῦ ὅρου ἀβαρία ἐπηρέασε τοὺς συγγραφεῖς καὶ παρέθεσαν, σὲ περιορισμένο ἀριθμὸ

19. R. P. Angelo, δ.π. σ. 5.

20. Τὰ σχετικὰ χωρία τὰ παίρνω ἀπὸ τὸ OED, δ.π., τ. 1, σ. 146.

21. Ernest Klein, *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language*, Amsterdam 1971, σ. 63. Γιὰ τὴ λ. ἔχει γράψει καὶ ὁ Ἀδ. Κοραῆς, "Ατακτα, τ. 4₁, Ἐν Παρισίοις 1832, σ. 1. — Ἀδ. Κοραῆς, Τὰ μετὰ θάνατον εὐρεθέντα συγγραμμάτια, τόμος πρῶτος περιέχων ὕλην Γαλλογαρδικοῦ λεξικοῦ καὶ τὰς ἐν τῷ λεξικῷ τῆς γαλλικῆς Ἀκαδημίας ἰδιογράφους τοῦ Κοραῆ σημειώσεις, Ἐν Ἀθήναις 1881, σ. 28.

βέβαια, καὶ τύπους *anaria* ἀντὶ *avanaia*. Ὁ Marsh παρατηρεῖ ὅτι στὴ Συρία ὁ πληθυντικός *aavaniet* χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δείξει κυβερνητικὲς οικονομικὲς ἀξιώσεις, ὁ ἐνικός σημαίνει βοήθεια, καὶ ἀσφαλῶς θὰ πρόκειται γιὰ τὴν ἀραβικὴ λ. *'aun*²²=βοήθεια, ὑποστήριξη· βοηθός, ὑπηρέτης, πληθ. *a'wān*.

Οἱ A. Hatzfeld, A. Darmesteter, A. Thomas²³ παράγουν τὴ γαλλ. λ. *avanie* ἀπὸ τὴν ἑλλην. λ. *ἀβανία* ποὺ τὴ θεωροῦν ἀγνώστου ἐτύμου· τὸ Petit Robert συνδέει τὴ λ. μὲ τὴν ἰταλικὴ *avanaia*. Ὁ N. Ἀνδριώτης²⁴ ἐτυμολογεῖ τὸ *ἀβάνης* ἀπὸ τὸ ἀραβ. *khawwān* (γρ. *havan*) =ἄπιστος, δόλιος, τὴν *ἀβανία* ἀπὸ τὸ *ἀβάνης* πρωταρχικά, ἀλλὰ ἀναφέρει καὶ τὴ γνώμη τοῦ G. Meyer, N.S. 4, 5, ποὺ παράγει τὴ λ. ἀπὸ τὸ ἰταλ. *avanaia*. Τὸ Ἱστορικὸ Λεξικόν²⁵ παρέχει τὴν ἴδια ἐτυμολογία, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια τοῦ Πυρσοῦ²⁶ δέχεται ὅτι ὁ *ἀβάνης* προῆλθε ἀπὸ τὴν *ἀβανιά*, καὶ αὐτὴ ἀπὸ τὴν ἰταλ. λ. *avanaia*. Ὁ Ἑμμ. Κριαρᾶς²⁷ ἀρχικά ἐτυμολόγησε τὴ λ. *ἀβάνης* ἀπὸ τὸ ἀραβ. *khawwān*, ἀλλὰ ὅταν ἔλαβε ὑπόψη τοῦ τὴν ἐργασία τοῦ Γ. Μαγουλά²⁸, ἀκολούθησε τὴν παραγωγὴ τῶν Bloch-Wartburg²⁹, καὶ προέταξε τὸν τουρκ. τύπο *havan* πρὸ τοῦ ἀραβικοῦ *khawwān*. Ὁ Γ. Μαγουλάς παρατηρεῖ τὰ ἐξῆς γιὰ τὴν ἐτυμολογία τῶν Bloch-Wartburg³⁰: «Ἐν τῇ νεωτάτῃ 5ῃ ἐκδόσει γράφεται ὅχι ἐπιτυχῶς ὅτι αἱ δύο λέξεις (γαλλ. *avanie*, ἱτ. *avanaia*) προέρχονται ἐκ τοῦ τουρκικοῦ ἐπιθ. *hawan* «προδοτικὸς» < ἀραβ. *hawwān*. Ἀλλ' ἐὰν μὴ σφάλωμαι ἡ σημερινὴ τοῦλάχιστον τουρκικὴ δὲν γνωρίζει τοιαύτην λέξιν. Ἐξ ἄλλου, ἐὰν ὑπῆρχε, θὰ ἐγράφετο *havan*, ὅπερ ὅμως σημαίνει «ὄλμος, ἰγδίον». Ἡ τουρκικὴ βέβαια γνωρίζει τὴ λ. *haven*, *havan*³¹, γράφεται μὲ *he*, προτελευταῖο γράμ-

22. *Hans Wehr*, A Dictionary of Modern Written Arabic, edited by J. Milton Cowan, Wiesbaden 1971, σ. 659α.

23. A. Hatzfeld, A. Darmesteter, A. Thomas, Dictionnaire général de la langue Française, τ. 1, ἀνατ. Delagrave 1964, σ. 170.

24. N. Π. Ἀνδριώτης, Ἑτυμολογικὸ λεξικὸν τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς, 2ῃ ἐκδοσὴ φωτοτυπικῇ, μὲ διόρθωσιν παροραμάτων, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 2.

25. ΙΑ, ὁ.π., τ. 1, σ. 5.

26. Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια τοῦ Πυρσοῦ, τ. 1. σ. 13.

27. Ἑμμ. Κριαρᾶς, ὁ.π., τ. 1, σ. 1.

28. Τοῦ αὐτοῦ, ὁ.π., τ. 2, σ. 372. —Γεωργίου Γ. Μαγουλά, Ἑτυμολογικά, Ἐπιστημονικὴ Ἑπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1969-70, σ. 336-341.

29. O. Bloch-W. Von Wartburg, Dictionnaire étymologique de la langue Française, Paris 1968⁵, σ. 47.

30. Γ. Μαγουλάς, ὁ.π., σ. 337, ὑπ. 4.

31. Ἰωάννου Χλωροῦ, Λεξικὸν Τουρκοελληνικόν, τ. 2, Ἐν Κωνσταντινουπόλει

μα τοῦ παλαιοῦ τουρκικοῦ ἀλφαβήτου, καὶ σημαίνει «γουνδί, τὸ χαβάνι», ἀλλὰ στὴν τουρκικὴ ὑπάρχει καὶ ἡ ἀραβικὴ λ. *khawwān*³²=λίαν προδοτικός, πολὺ καὶ ἀπὸ συνήθεια προδοτικός· ἡ ἀραβ. λ. προέρχεται ἀπὸ τὸ *khāna*³³=ἦταν ἢ ἔγινε ἄπιστος, προδοτικός, ἐνεργῶ ἄπιστα, προδοτικά, προδίδω, ἀπατῶ. Ὁ Giacomo Devoto³⁴ ἐτυμολογεῖ τὴν ἰταλ. λ. *avania* ἀπὸ τὸ ἑλλην. ἀβανία καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὸ ἀραβ. (kh)awwān=tradimento, καὶ ὁ M. Cortelazzo³⁵ δέχεται τὴν προέλευση τῆς ἰταλικῆς λέξεως ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ. Ἡ ἀραβικὴ λ. *khawwān* δὲν ἔχει μόνον τὴ σημασία τοῦ ἐπιθέτου «προδοτικός», «ἄπιστος», ἀλλὰ καὶ τὴν ἔννοια τοῦ «προδότης»· γιὰ τὴν παράλληλη σημασιολογικὴ ἐξέλιξη πρβλ.: γαλλ. ἐπιθ. *traître*=προδοτικός, ἄπιστος, ἀλλὰ καὶ «προδότης», ἰταλ. *traditore*=προδοτικός, ἄπιστος, ἀλλὰ καὶ «προδότης». Ἀπὸ τὸ ἀραβ. *khāna* προέρχεται καὶ τὸ τουρκοαραβικὸ *khā'in*=ἐπίβουλος, ἄπιστος, ἀχάριστος, προδότης, χαϊνής.

Ἡ ἐτυμολογία τῆς λέξεως ἀπὸ τὸ ἀραβικὸ *hawwān*=μυδαμινότητα, ταπείνωση, περιφρόνηση, εἶναι ἀστήρικτη, γιατί, ὅπως παρατήρησε ὁ Devic, οἱ σημασίες τῆς γαλλ. λ. *avanie* εἶναι μεταγενέστερες, καὶ προῆλθαν ἀπὸ τὰ δεινὰ ποὺ πάθαιναν σὲ ὅσους τύχαινε ἡ ἀβανία. Οἱ περισσότεροι ἐτυμολόγοι³⁶ ἀρκεσθῆκαν στὸ ἀραβικὸ *khawwān*=προδοτικός, προδότης, γιατί ὑπάρχει μία ἀρκετὰ ἱκανοποιητικὴ σημασιολογικὴ ἐξέλιξη: προδότης→συκοφάντης· ἡ λ. ὅμως ἀβανία, σὲ ὅσες γλῶσσες ἀπαντᾷ, δὲ διέσωσε σὲ καμιὰ ἀρχικὸ -χ-, ἀλλὰ πάντοτε βρίσκεται χωρὶς ἄλλο σύμφωνο πρὸ τοῦ -ἀ. Ὁ Γ. Μαγουλάς παρατηρεῖ τὰ ἐξῆς³⁷: «Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ κατὰ τὴν γνώμη μου τὸ κυριώτερον ἐμπόδιον διὰ τὴν ἀποδοχὴν τοῦ *khawwān* ὡς τῆς ἀρχικῆς λέξεως εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἐν τῇ ἰταλικῇ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐγίνετο

1899, σ. 1959β.

32. I. Χλωροῦ, ὁ.π., τ. 1, σ. 755α.

33. H. Wehr, ὁ.π., σ. 265β.

34. Giacomo Devoto, *Avviamento alla etimologia Italiana*, Dizionario Etimologico, Firenze 1968², σ. 36.—C. Battisti-G. Alessio, *Dizionario etimologico Italiano*, τ. 1, σ. 375-76. Τόσο ὁ Devoto ὅσο καὶ οἱ Battisti-Alessio γράφουν: «dal gr. medv. abania», ἀντὶ τοῦ σωστοῦ: *avania*. Βλ. καὶ Γ. Μαγουλά, ὁ.π., σ. 336, ὑπ. 4.

35. M. Cortelazzo, *L'Influsso linguistico Greco a Venezia*, Bologna 1970, σ. 252-53.

36. Ἐκτὸς ἀπὸ ὅσους ἔχω ἤδη ἀναφέρει, μνημονεύω καὶ τοὺς:—Lazăr Şaieanu, *Influenţa Orientală asupra limbei şi culturii Române*, τ. 2, Bucuresci 1900, 29-30. —Alejandro Cioranescu, *Diccionario Etimológico Rumano*, Biblioteca Filológica Universidad de la Laguna 1958, σ. 50. —Karl Lokotsch, *Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1927, λήμμα 852.

37. Γ. Μαγουλά, ὁ.π., σ. 337-38.

kavania ἢ cavanaia (k ἢ c πρὸς ἀπόδοσιν τοῦ ὀπισθοὑπερωικοῦ (γαλλ. vélaire) προστριβοῦς ἀραβ. *ḥ*· πρβλ. califfo 'χαλίφης' <ἀραβ. ḥalīfa[tun])». 'Ο Γ. Μαγουλάς ἀναφέρει ὅτι οἱ Laurent καὶ Richardot³⁸ παρᾶχουν τὸ avanie <ἐλλ. ἀβανία <τουρκ. avan=vexation=χρηματικὸς ἐκβιασμός, καταπίεση, ὁ ἴδιος βρῆκε τὴ λ. avan μετὰ τὴ σημασία τοῦ «ἐχθρὸς» (düşman), «δύστροπος» (asabi), ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν προηγούμενην σημασία vexation. 'Η τουρκικὴ λ. avan³⁹ (=καταπίεση) δὲ βρίσκεται σὲ τουρκικὰ λεξικά πού συμβουλευτήκα, ἀλλὰ πιθανόν νὰ ἐπηρεάσθησαν ἀπὸ τὸν Devic καὶ νὰ τὴν παρέθεσαν. 'Ο Marsh συνδέοντας τὴν ἀγγλικὴ λ. avania μετὰ τὸ ἀραβ. 'aun, τουρκ. avn=βοήθεια, ὑποστήριξη· βοηθός, φρουρός (πληθ. a'w-ān, τουρκ. avan), αἰτιολόγησε τὴ σημασιολογικὴ ἐξέλιξη παραθέτοντας τὴν ἀγγλικὴ λ. benevolence=φιланθρωπία, ἀγαθοεργία, ἀλλὰ καὶ ὑποχρεωτικὴ φορολογία. Ὑπέθεσα ὅτι ἡ λ. θὰ προῆλθε ἀπὸ τὸν πληθυντικὸν a'wān=βοηθοί. Οἱ Τοῦρκοι ἐπίσημοι θὰ ζητοῦσαν ἓνα εἶδος «βοήθειας» καὶ αὐτοὶ πού θὰ «μεσολαβοῦσαν» θὰ ἦταν οἱ «ἀβάνηδες», ἡ πράξις τους θὰ ὀνομάσθηκε ἀβανία, στὴν ἀγγλικὴ μάλιστα ὑπάρχει ἡ λ. aid πού σημαίνει: 1) βοήθεια. 2) φόρος πού πληρώνεται ἀπὸ τὸν ὑποτελὴ στὸν ἄρχοντα. "Ημουν διστακτικὸς γιὰ τὴν ἀποδοχὴ αὐτῆς τῆς ἐτυμολογίας, γιὰτὶ στὴν τουρκικὴ ἡ λ. avan δὲ μαρτυρεῖται μετὰ αὐτὴ τὴ σημασία, καὶ δὲ μποροῦσα νὰ παραδεχθῶ ὅτι ἦταν δυνατόν ἡ τουρκικὴ νὰ ἀγνοεῖ τὴ λέξη, ἐνῶ εἶναι γνωστὴ στίς γειτονικὰς γλῶσσας.

'Η λ. ἀβανία προέρχεται ἀπὸ τὴν τουρκοαραβικὴ λ. 'awān⁴⁰ 1) (Γυναίκα ἢ ζῶον) μέσης ἡλικίας, πού ἔχει σύζυγο, παιδί, ἢ ἓνα μικρό. 2) (Πόλεμος) πού συνεχίζεται μετὰ ἀπὸ τὴν πρώτη μάχη. 3) (Κτύπημα) πού δίνεται πίσω ἀπὸ τὴν πλάτη. 4) 'Οποιαδήποτε ζημιὰ γίνεται μόνο ἀπὸ κακία, κακοβουλία. 5) συκοφαντία, κακολογία, γλωσσοφαγία. 'Η λ. 'awān ἔχει

38. Laurent-Richardot, Petit dictionnaire de la langue Française, 1943¹⁵.— Γ. Μαγουλά, ὁ.π., σ. 339.

39. 'Η λ. avan στὰ τουρκικὰ ἰδιώματα σημαίνει: 1) vurucu=ἐκεῖνος πού κτυπᾷ, zorba=βίαιος, ζορμπάς. 2) iri ve yüksek=μεγάλος καὶ ψηλός. —Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi τ. 1, İstanbul 1939, σ. 126. — Derleme Sözlüğü, τ. 1, Ankara 1963, σ. 375: «avan=devlet memuru=government official».

40. Sir James W. Redhouse, A Turkish and English Lexicon, Constantinople 1890, ἀνατ. 1974, σ. 1327α. — Tarama Sözlüğü, τ. 1, Ankara 1963, σ. 281: «avan= fesatçı=ραδιοῦργος, διαβολεύς».

41. 'Ο Edward William Lane, An Arabic-English Lexicon, τ. 5, London 1874, σ. 2204α, δίνει τὶς τρεῖς πρῶτες σημασίες· ἀντίθετα ὁ R. Dozy, Supplément aux Dictionnaires Arabes, τ. 2, Leyde 1881, ἀνατ. 1968 σ. 191β, ἔχει ἀποθησαυρίσει τὴ λ. 'awān=συκοφαντία, κατάδοση, 'awānī=συκοφάντης, προδότης, καταδότης· πρβλ. πάντως

καὶ στήν ἀραβική⁴¹, ἀπὸ ὅπου καὶ προέρχεται, τὶς ἴδιες σημασίες. Τὸ τουρκοαραβικὸ⁴² 'awān προέρχεται ἀπὸ τὸ 'anat=ἦταν ἢ ἔγινε μέσης ἡλικίας. Ἡ λ. ἀβάνης δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀβανιά, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ τουρκικὸ avan=συκοφάντης, ραδιοῦργος, ποὺ ἀπαντᾷ στήν τουρκικὴ ἀπὸ τὸν 14ο αἰώνα.

2. ἀγγούρι τό⁴³. 1) Ὁ καρπὸς τῆς ἀγγουριάς, πέπωνος τοῦ ἡρέμου (Cucumis sativus). 2) Ὁ καρπὸς σικυοῦ τοῦ ὑδροπέπωνος (Citrus vulgaris). 3) Ὁ ἄωρος καρπὸς πέπωνος τοῦ κοινοῦ (Cucumis melo). Ἡ λ. ἀγγούριον καὶ ἄγγουρον, τό⁴⁴, ἀπαντᾷ στὸν Ἀέτιο, δηλαδή ἀπὸ τὸν ἕκτο αἰώνα μ.Χ. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ σχετικὸ λῆμμα τοῦ Du Cange⁴⁵ ἡ χρῆση τῆς λέξης συνεχίζεται κατὰ τὴ διάρκεια τῶν μέσων χρόνων· ἐπίσης χρησιμοποιοῦται τόσο στήν κοινὴ νεοελληνικὴ ὅσο καὶ στὰ ἰδιώματά της, καθὼς φαίνεται ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ δίνει τὸ Ἱστορικὸ Λεξικόν. Ἡ λ. ἀγγούρι βρίσκεται στὶς ἀκόλουθες γλωσσές⁴⁶, χωρὶς ἢ παράθεση νὰ εἶναι ἐξαντλητικὴ, ἀλλὰ περισσότερο ἐνδεικτικὴ: ἀρχ. γαλλ. angourie, ἰταλ. anguria, ἱσπαν. angurria, βενετ. (l)anguria, ἀγγλ. gherkin, ὀλλανδ. gurkje, γερμ. gurke, σουηδ. gurka, δανικ. agurk, πολων. ogorek, ρωσ. ogurets, σλοβεν. ugorek, angurku, σερβοκροατ. ūgorak, ogūrek.

Ὁ Δ. Σ. Καββάδας⁴⁷ μᾶς πληροφορεῖ: «Κουκουμὶς ἢ ἐδώδιμος (Cucumis sativus)...Εἶδος καλλιεργούμενον ἀπὸ παναρχαιοτάτης ἐποχῆς διὰ τὸν ἐδώδιμον, ὡς σαλατικὸν καὶ ἀλμειτὸν (τουρσί), καρπὸν του, τὸ γνωστὸν ἀγγούρι, καστραβέτσι, δροσερό, τροφαντὸ (Κύπρος) καὶ ἐνίοτε ἀμελέτητο

καὶ τὸ 'awn=ὑψηλόσωμος, γιγαντώσωμος, ἀπ' ὅπου ἀσφαλῶς τὸ τουρκικὸ διαλεκτικὸ avan=ὑψηλόσωμος. Βλ. ἀνωτέρω ὑπόσ. 39. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Dozy τὴν ἀραβικὴ λ. 'awāna=μῆνυση, κατάδοση, συκοφαντία, ἔχει καταχωρίσει ὁ E. Fagnan, Additions aux dictionnaires Arabes, Beyrouth, σ. 124α. Ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ προέρχεται καὶ ἡ κουρδικὴ λ. avan=ραδιοῦργος (intrigant).—M. Auguste Jaba-M. Ferdinand Justi, Dictionnaire Kurde-Français, St. Pétersbourg 1879, σ. 284. — A. Barthélemy, Dictionnaire Arabe-Français, Dialectes de Syrie: Alep, Damas, Liban, Jérusalem, Paris 1935-69, σ. 563-64, ὅπου ἡ λ. ἐτυμολογεῖται ἀπὸ τὸ *ayāne, ἀπὸ τὸ 'iyāna-t=being an eye-witness; spying; spy.

42. E. W. Lane, ὁ.π., τ. 5, σ. 2203β.

43. ΙΑ, ὁ.π., τ. 1, σ. 84.

44. M. A. Bailly, Dictionnaire Grec-Français, Paris 1906, σ. 8.

45. Du Cange, ὁ.π., σ. 9, καὶ Addenda, σ. 6.

46. W. Meyer-Lübke, ὁ.π., λῆμμα 466.—Battisti-Alessio, ὁ.π., τ. 1, σ. 206.—C. T. Onions, G. W. S. Friedrichsen, R. W. Burchfield, The Oxford Dictionary of English Etymology, Oxford 1966, σ. 396.—Franz Miklosich, Etymologisches Wörterbuch der Slavischen Sprachen, Wien 1886, σ. 371.

47. Δ. Σ. Καββάδας, Εἰκονογραφημένον Βοτανικόν-Φυτολογικόν Λεξικόν, τ. 5, σ. 2102.—Π. Γ. Γεωαδίου, Λεξικόν Φυτολογικόν, τ. 2, Ἀθήναι 1959², σ. 716.

καὶ πιθανῶς ὁ σίκυος τοῦ Θεοφράστου, ἂν καί, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀναφέρεται οὗτος εἰς πέποννα. Ἄν καὶ οὐδαμοῦ ἀνευρέθῃ τὸ ἀγγούρι ὑπὸ τὴν αὐτοφυῆ, τὴν ἀγρίαν μορφήν θεωρεῖται ἐν τούτοις, ὡς καταγόμενον ἐκ τῆς Ἰνδικῆς. Σημειωτέον ὅμως ὅτι σπέρματα ἀγγουριάς ἀνευρέθησαν εἰς τέφραν προϊστορικῶν οἰκισμῶν τῆς Οὐγγαρίας. Ὁ «σίκυς ἡμερος» τοῦ Διοσκουρίδου⁴⁸ ἀναφέρεται στὴν Κουκουμίδα τὴν ἐδώδιμο (*Cucumis sativus*). ὁ Διοσκουρίδης⁴⁹ γράφει: «σίκυς ἡμερος εὐκοίλιος, εὐστόμαχος, ψυκτικός, οὐ φθειρόμενος, κύστει ἀρμόδιος, ἀνακτητικὸς λειποθυμιῶν ὁσφραϊνόμενος». Ὁ Πλίνιος⁵⁰ παρκτηρεῖ: «*cucumerum Graeci tria genera fecere, Lacinicum, Scytalicum, Boetium; ex his tantum Laconicum aqua gaudere*». Ὁ Πλίνιος ὅταν χρησιμοποιεῖ σὲ αὐτὸ τὸ χωρίο τῇ λ. *cucumis* ἀναφέρεται⁵¹ στὴν κουκουμίδα τὴν ἐδώδιμο. Τὸ ὄνομα ἐνὸς φυτοῦ διατηρεῖ συνήθως τὴν ἀρχικὴ ὀνομασία του, ἂν στίς χῶρες ποὺ εἰσάγεται εἶναι ἄγνωστο, ὁπότε δὲν ὑπάρχει ἡ σχετικὴ λέξις γιὰ νὰ τὸ προσδιορίσει, πρβλ. τῇ λ. πατάτα⁵², ποὺ βρίσκεται σὲ πολλὰς γλῶσσας μὲ παραπλήσια μορφή, καὶ ἡ τελικὴ προέλευσὶς τῆς εἶναι ἀπὸ τὸ *batata*⁵³, λέξις τῆς Ἀιτῆς. Εἶναι πιθανὸν τὸ φυτὸ *Cucumis sativus* νὰ ἔχει τὴν προέλευσίν του ἀπὸ τὴν ἀνατολή, ἀλλὰ καλλιεργεῖται στὸ μεσογειακὸ χῶρον καὶ εἶναι γνωστὸ πρὶν ἀπὸ τὸν ἑκτὸ αἰῶνα· αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ὀνομασία του δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴ χώρα ὅπου πρωτοκαλλιεργήθηκε.

Οἱ ἐτυμολογίαι ποὺ ἔχουν προταθεῖ γιὰ τὴ λ. εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

1. Ὁ E. A. Sophocles⁵⁴ ἔχει καταχωρίσει τῇ λ. καὶ γράφει: «ἀγγούριον, ου, τό,=σικυός, *cucumber*... (Σύμφωνα μὲ τὸν Forskal, τὸ Ἀραβικὸ *'agur=Cucumis chate*. Σύγκρινε *gherkin, gourt*, Γερμανικὰ *gurke*)». Ὁ Petrus Forskal ἔχει δημοσιεύσει τὸ σημαντικὸ ἔργο γιὰ τὴν ἐποχὴ του

48. H. G. Liddell, R. Scott, H. S. Jones, A Greek-English Lexicon, Oxford 1940⁹, σ. 1598.

49. Πεδ. Διοσκουρίδου Ἀναξαργρέως, Περὶ ὕλης Ἰατρικῆς 2, 135. (Ἐκδ. τοῦ Max Wellman, τ. 1, Berolini MCMLVII, σ. 206.) — Ἀδ. Κοραῖ, Ἀτακτα, τ. 4₁, σ. 406-407. — Π. Γ. Γενναδίου, 8.π., σ. 716.

50. Plinii, Naturalis Historiae 19, 68. (Ἐκδ. τοῦ H. Rackham, τ. 5, σ. 464.)

51. Jacques André, Lexique des termes de Botanique en Latin, Paris 1956, σ. 107.

52. Peter M. Bergman, The Concise Dictionary of 26 Languages in simultaneous translations, New York 1968, λῆμμα 714.

53. C. T. Onions, 8.π., σ. 700.

54. E. A. Sophocles, Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (From B.C. 146 to A.D. 1100), τ. 1, New York 1888, σ. 65.

Flora Aegyptiaca-Arabica, Hauniae 1775, όπου στις σελ. lxxvi και 168, γράφει⁵⁵ ότι η λ. 'ajjūr αναφέρεται στην Cucumis chate. 'Ο E. W. Lane παρατηρεί σωστά ότι η άραβική λ. 'ajjūr⁵⁶ είναι πιθανό να προέρχεται από το ελληνικό άγγούριον, στα νεοελληνικά άγγούρι, που σημαίνει «water-melon». 'Ο Karl Vollers⁵⁷ ετυμολογεί την άραβική λ. 'ajjūr από την ελληνική άγγούριον.

'Ο Π. Γεννάδιος⁵⁸ γράφει: «Σπανιώτερον άπαντᾶ παρ' ἡμῖν σήμερον καλλιεργουμένη ἢ ἄλλοτε κοινοτέρα 'Αντσουριά ἢ Ξυλαγγουριά (γαλλ. Concombre blanc), ἥς ὁ καρπὸς εἶναι πολὺ μεγαλύτερος τοῦ τῆς προτύπου καὶ ἐξωτερικῶς ὑπόλευκος». Τὸ 'Ιστ. Λεξικὸν⁵⁹ θεωρεῖ τὴ λ. ἀντζούρι, ἀτζούρι, ὡς ἀγνώστου ἐτύμου· τὴ λ. ἔχει ετυμολογήσει σωστὰ ὁ 'Ιδ. I. Παπαγρηγοράκης⁶⁰ ἀπὸ τὸ τουρκικόν⁶¹ acur=«εἶδος σικυοῦ, ἦτοι ἀγκουρίου», ποικιλία⁶² τῆς Cucumis melo. 'Ο Ch. Symeonidis⁶³ παράγει τὴν τουρκικὴ λ. acur ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ λ. άγγούρι, νομίζω ὅτι ἡ λ. acur δὲν προέρχεται κατευθείαν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ άραβικὸ 'ajjūr, καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὸ άγγούριον, ὅπως ἔχει δείξει ὁ Andreas Tietze⁶⁴. 'Η τουρκικὴ λ. acur βρίσκεται καὶ στὴν ἀρμενικὴ ὡς ajir, ajur⁶⁵=Cucumis melo.

2. 'Ο Victor Hehn⁶⁶ παρατηρεῖ γιὰ τὸ ἔτυμο τῆς λέξης: «Es war dies άγγούριον, άγγυρον, άγγούριν, ein persisch-aramäisches Wort». 'Ο Γ.

55. E. W. Lane, ὁ.π., τ. 5, σ. 1959α.

56. 'Ο H. Wehr, ὁ.π., σ. 592α, γράφει: 'ajjūr, ποικιλία τοῦ πράσινου πεπονιοῦ.—'Ο Armenag K. Bedevian, Illustrated Polyglottic Dictionary of Plant Names, Cairo 1936, λῆμμα 1262, γράφει: «Cucumis Melo L. var. chate Naud., άραβ. 'ajjūr, άγγλ. hairy cucumber, γαλλ. concombre d'Egypte».

57. Karl Vollers, Beiträge zur Kenntniss der lebenden arabischen Sprache in Aegypten, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, τ. 50, 1896, σ. 615, καὶ σὺν τόμο 51, 1897, 299.

58. Π. Γ. Γεννάδιον, ὁ.π., τ. 2, σ. 716.

59. ΙΔ, ὁ.π., τ. 2, σ. 257.

60. 'Ιδομένεως I. Παπαγρηγοράκη, Συλλογὴ ξενογλώσσων λέξεων τῆς ὁμιλουμένης ἐν Κρήτῃ, 'Εν Χανίοις 1952, σ. 78.

61. I. Χλωροῦ, ὁ.π., τ. 1, σ. 27α.

62. New Redhouse Turkish-English Dictionary, İstanbul 1968, σ. 9.

63. Ch. Symeonidis, Griechische Lehnwörter im Türkischen, Balkan Studies 14, 1973, λῆμμα 2.

64. Andreas Tietze, Directe arabische Entlehnungen im anatolischen Turkish, Jean Deny Armağanı (Mélanges Jean Deny), Ankara 1958, λῆμμα 134.

65. A. K. Bedevian, ὁ.π., λῆμμα 1262.

66. Victor Hehn, Kulturpflanzen und Haustiere in ihren Übergang aus Asien nach Griechenland und Italien, Berlin 1887⁶, σ. 258.

Χατζηδάκης⁶⁷ ἔλαβε ὑπόψη του τὴν ἀποψη τοῦ Hehn καὶ γράφει: «Ἡ λέξις ἀπαντᾷ πρῶτον, ὅπως ἤδη παρετηρήθη ὑπ' ἄλλων, παρ' Ἀετίῳ, ἱατρῷ τοῦ βου αἰῶνος καὶ εἶναι κατὰ τὸν Victor Hehn (σελ. 316) Περσικο-αρμαϊκῆς ἀρχῆς, ἀναγράφεται δὲ ἐν τῷ παρόντι, διότι ὑπὸ πολλῶν, οὐκ ὀρθῶς, ἐταυτίσθη τῷ ἄγουρος». Ὁ Fr. Miklosich⁶⁸ μετὰ τὴν παράθεση τῆς λέξεως στὶς διάφορες σλαβικῆς γλώσσες, μνημονεύει τὴ γεωργιανὴ λ.⁶⁹ kitri=ἀγγοῦρι, τὴν περσικὴν angūr, καὶ παρατηρεῖ ὅτι ἡ λ. πέρασε ἀπὸ τὴν ἀνατολὴν στὸ Βυζάντιο. Στὴν περσικὴ ἡ λ. angūr σημαίνει⁷⁰: σταφύλι, σταφίδα· κάπαλο σὲ πληγὴ ποῦ θεραπεύεται. Τὸ Ox. Eng. Dict.⁷¹ ἀναφέρει ὅτι ἡ περσικὴ λ. angūr δίνεται ὡς τὸ ἔτυμο τῆς λέξεως, ἀλλὰ αὐτὸ σημαίνει «σταφύλι». Ἡ περσικὴ λ. angūr βρίσκεται στὴν τουρκ.⁷² engūr=σταφύλι, καρπὸς τῆς ἀμπέλου τῆς οἰνοφόρου (*Vitis vinifera*), κουρδικῇ⁷³ engur, engheer, eñgur=grappe de raisin, μαλαϊκῇ⁷⁴ anggur=vine· grape· wine, νταρῇ⁷⁵ angūr=vinograd=τὸ σταφύλι.

Ὁ P. Kretschmer⁷⁶ παρουσιάζοντας μία περίληψη τῆς ἐργασίας τοῦ Γ. Χατζηδάκη, Μικραὶ συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, Ἀθηνᾶ 41, 1919, 3-24 (=Γ. Ν. Χατζηδάκη, Γλωσσολογικαὶ Ἑρευναι, τ. 2, Ἐν Ἀθήναις 1977, σ. 501-515) παρατηρεῖ ὅτι τὸ μεσαιωνικὸ περσικὸ angūr=σταφύλι, εἶναι δάνειο ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ ἑλληνικὴ, ἀναφέρει καὶ τὴ «γλώσσα» τοῦ Ἡσυχίου: ἄγουρα· ῥάξ, σταφυλή. Πιστεύω ὅτι ἡ περσικὴ λ. angūr δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ ἄγουρα⁷⁷ τοῦ Ἡσυχίου, ἀλλὰ τὸ πιθανότερο εἶναι νὰ σχετίζονται. Ὁ O. Szemerényi⁷⁸ στὴν ἐμπεριστα-

67. Γ. Ν. Χατζηδάκη, Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά, τ. 2, Ἐν Ἀθήναις 1907, σ. 286.

68. Fr. Miklosich, δ.π., σ. 381.

69. E. Cherkesi, Georgian-English Dictionary, Oxford 1950, σ. 102: kitri=cucumber.

70. F. Steingass, δ.π., σ. 115α. —S. Haim, δ.π., τ. 1, σ. 168β.

71. The OED, δ.π., τ. 1, σ. 1138.

72. J. W. Redhouse, δ.π., σ. 229α.—Mustafa Nihat Özön, Büyük Osmanlıca-Türkçe Sözlük, İstanbul 1979, σ. 204.

73. Jaba-Justi, δ.π., σ. 23.

74. R. J. Wilkinson, A Malay-English Dictionary (Romanised), τ. 1, Mytilene 1932, σ. 32-33.

75. L. N. Kiseleva, B. I. Mikolaïcik, Dari-Russkij Slovar', Moskva 1978, σ. 75β.

76. Glotta 20, 1932, 239-40.

77. Hjalmar Frisk, Griechisches Etymologisches Wörterbuch, τ. 1, Heidelberg 1960, σ. 9.—Pierre Chantraine, Dictionnaire étymologique de la langue Grecque, τ. 1, Paris 1968, σ. 9.

78. Ὁ Oswald Szemerényi δημοσίευσε τὴ βιβλιοκρισίαν του γιὰ τὸ ἀνωτέρω λεξικὸ

τωμένη έργασία-βιβλιοκρισία του γράφει τὰ ἐξῆς: «ἄγγουρα: πρέπει νὰ γίνῃ μνεῖα τοῦ Παχλαβὶ καὶ τοῦ Νεοπερσικοῦ angūr 'σταφύλι' εἰδικὰ καθὼς ἡ Gersevitch ἴσως ἔχει δίκιο ὅταν ὑποθέτει (Asia Maior 2, 1951, 134) ὅτι τὸ 'Ελαμιτικὸ hankurrakas (5ος αἰώνας π.Χ.) περιέχει τὸ hankur 'σταφύλι'». Ἴσως τὸ κουρδικὸ⁷⁹ hingérir=σταφύλι, εἶναι ἰδιας προέλευσης.

3. Ὁ A. Carnoy⁸⁰ ἔχει ἀποθησαυρίσει τὴ λ. angurion (ἄγγούριον) καὶ γράφει: «εἶναι ὄνομα τῆς μεταγενέστερης ἑλληνικῆς ποῦ φανερώνει τὸ 'κολοκύθι'. Εἶναι ἡ πηγὴ τοῦ ἀγγλικοῦ: gherkin καὶ τοῦ ἰταλικοῦ anguria. Ἡ λ. εἶναι δάνειο ἀπὸ τὸ περσικόν: angāra 'ἄγγούρι'». Ὁ E. Klein⁸¹ δίνει τὴν ἴδια ἐτυμολογίαν, ἀλλὰ ἐκεῖνος ποῦ παρουσίασε πρῶτος αὐτὴ τὴν ἀποψη, καθὼς φαίνεται, εἶναι ὁ W. W. Skeat⁸² ποῦ παρ᾽ αὐτοῦ τὸ ἑλλ. ἀγγούριον ἀπὸ τὸ περσικὸ angārah=πεπόνι, ἄγγούρι. Ἡ ἐτυμολογία τῆς λέξης ἀπὸ τὸ περσικὸ angārah δὲν παρουσιάζει κανένα πρόβλημα σημασιολογικὸ ἢ φωνητικόν, καὶ μπορεῖ εὐκόλως νὰ υἱοθετηθεῖ· μία προσεκτικότερη ἔρευνα ὅμως ἀντιστρέφει τὰ πρᾶγματα. Τὸ Λεξικὸ τῶν Richardson - Johnson στηρίζεται στὴν ἐργασία τοῦ John Richardson, A Dictionary, Persian, Arabic and English, Oxford MDCCLXXVII, σ. 265, ὅπου διαβάζουμε: «engāre Περσ. Βιβλίον προσόδων. Διήγημα γεγονότων ἢ συμβάντων, ἐφημερίδα. Ἀγγούρι, πεπόνι». Ὁ Fr. Meninski⁸³ ἔχει καταχωρίσει τὴ λ. eng'āre 1) Anguria. 2) Melo, pepo. 3) Codex redituum regionum. 4) Narratio eorum, quae alicui contingere. Ὁ Meninski ἔχει στηριχθεῖ στὸ Ferhengi Shu'uri ὄνομα⁸⁴ περσοτουρκικοῦ δημώδους λεξικοῦ, ποῦ τυπώθηκε στὴν Κωνσταντινούπολιν τὸ 1155 ἔτος τῆς Ἑγίρας, δηλαδὴ τὸ 1742 μ.Χ. Στὴν πραγματικότητά πρόκειται γιὰ διαφορετικῆς προέλευσης λήμματα ποῦ ἔπρεπε νὰ παρουσιασθοῦν διαχωρισμένα: angāra (I), A revenue book, cash-account; a narrative of facts or accidents, story; a journal. angāra (II) Cucumber, melon. Τὸ δεύτερον λῆμμα angāra=ἄγγούρι, πεπόνι, βρῖσκε-

τοῦ Chantraine, Gnomon 43, 1971, 650.

79. Jaba-Justi, ὁ.π., σ. 453.

80. A. Carnoy, Dictionnaire étymologique des noms Grecs de plantes, Louvain 1959, σ. 28.

81. E. Klein, ὁ.π., σ. 311.

82. Walter W. Skeat, An Etymological Dictionary of the English Language, Oxford 1909, ἀνατ. 1968, σ. 238. — Ὁ Skeat παραπέμπει στὸ Λεξικὸ τῶν J. Richardson - F. Johnson, A Dictionary, Persian, Arabic, and English, London 1829, σ. 194.

83. Francisci a Mesnien Meninski, Lexicon Arabico-Persico-Turcicum, τ. 1, Viennae MDCCLXXX², σ. 347. Τὸ Λεξικὸ τοῦ J. Richardson δὲν εἶναι παρὰ μία μετάφραση στὴν ἀγγλικὴ τοῦ Meninski, τοῦ ὁποίου ἡ πρώτη ἐκδοσις ἐγένετο τὸ 1680.

84. I. Χλωροῦ, ὁ.π., σ. 1203α.

ται καταχωρισμένο μόνο στὰ λεξικά ποὺ ἀναφέρθηκαν καὶ ἀγνοεῖται ἀπὸ συστηματικὲς ἐργασίες πάνω στὴν περσικὴ, ὅπως εἶναι τοῦ Vullers⁸⁵, τοῦ Steingass, τοῦ Haim. Ἡ περσικὴ λ. angāra=ἄγγουρι, ἂν χρησιμοποιήθηκε ποτέ, προέρχεται ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἀγγούρι(ον), ὅπως δέχεται καὶ ὁ L. Tesniere⁸⁶. Στὴν περσικὴ γιὰ τὴ λ. ἄγγουρι χρησιμοποιεῖται κυρίως ἡ λ. khiyār, ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ khiyār, καὶ γιὰ τὸ πεπόνι οἱ λέξεις: khar-būza>τουρκ. karpuz>νεοελληνικὸ καρπούζι, talebī, garmak.

4. Ὁ Κ. Οἰκονόμος⁸⁷ σχετίζει τὴ λ. ἄγγουρι μὲ τὸ ρωσικὸ oguretsū, γερμ. gurke κλπ., καὶ παράγει ἀπίθανα τὶς λέξεις ἀπὸ τὸ λατινικὸ cucumis.

5. Ὁ Ἀριστ. Ταμασοκλῆς⁸⁸ ἔχει ἀφιερώσει ἕξη σελίδες ποὺ ἀναφέρονται κυρίως στὸ σημασιολογικὸ μέρος τοῦ θέματος καὶ παρατηρεῖ: «Γίνονται συχνὰ σὰν γάντζοι, σὰν ἄγγιστρα, κάποτε δὲ καὶ κουλουριαστέα. Αὐτὸ τὸ γαντζωτὸ σχῆμα ἔκαμε τοὺς ἀνθρώπους μας —ἄσχετα ἂν παραθαλάσσιους ἢ ὄχι— νὰ ποῦν τὸ ἄγγουρι κατσούνι, ἀλλὰ, ἐπαναλαμβάνουμε, παραθαλάσσιοι ἢ νησιῶτες πρέπει νὰ ἦσαν οἱ πρῶτοι ὀνομάσαντες αὐτὸ ἄγκουρι (γραφόμενο μετέπειτα ὡς ἄγγουρι), διότι τί ἄλλο σημαίνει ἄγκουρι παρὰ μικρὴ ἄγκουρα=ἄγκυρα;». Ἡ ἐτυμολογία τοῦ Ἀριστ. Ταμασοκλῆ εἶναι ἀβέβαιη καὶ δὲ δίνει ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα ποὺ μποροῦν νὰ τὴν καταστήσουν πιθανή.

6. Ὁ Κ. Κούμας⁸⁹ γράφει: «Σίκυος ἢ Σικυός, κ. Σίκυς, γεν. σίκυος, ὁ, ὁ κοινὸς σίκυος, ὅστις λέγεται καὶ σικυός, ἐπειδὴ τρώγεται ἄγουρος, καὶ κοινῶς διὰ τοῦτο ἴσως ἀγγούρι· σίκυος δὲ πέπων, τὸ πεπῶνι, ἐπειδὴ τρώγεται ὠριμον». Ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ λ. ἄωρος ἔχουμε τὸ ἄγωρος⁹⁰>ἄγουρος μὲ τροπὴ τοῦ ω>ου⁹¹, πρβλ.: ζωμίον>ζουμί, κλωβίον>κλουβί, κωδώνι-

85. J. A. Vullers, *Lexicon Persico-Latinum*, τ. 1-3, Bonnae 1855-1867.

86. Lucien Tesniere, *Table étymologique: Les mots Russes classes d'après leur racine*, Paris 1970, σ. 109.

87. Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, Δοκίμιον περὶ τῆς πλησιεστάτης συγγενείας τῆς Σλαβονο-Ρωσικῆς γλώσσης πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν, τ. 2, Ἐν Περτρούπολει 1828, σ. 365.

88. Ἀριστοτέλη Κ. Ταμασοκλῆ, Ἑτυμολογικὸ λεξιλόγιον τῆς Κυπριακῆς διαλέκτου καὶ ἐν μέρει τῆς κοινῆς, Ἀθήνα 1966, σ. 6-7.

89. Κωνσταντίνου Κούμα, Λεξικὸν διὰ τοὺς μελετῶντας τὰ τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων συγγράμματα, τ. 2, Ἐν Βιέννῃ 1826, σ. 341.

90. E. A. Barber, P. Maas, M. Scheller, M. L. West, *Greek-English Lexicon-A Supplement*, Oxford 1968, σ. 3. —Γ. Χατζηδάκη, Γλωσσ. Ἑρευναι, τ. 2, σ. 513.

91. Ἀδ. Κοραῖ, Ἀτακτα, τ. 1, σ. 88-89. —Γ. Χατζηδάκη, ΜΝΕ 2, 281 κέξ., καὶ 293. —Ν. Ἀνδριώτη, ΕΛ, σ. 251.

ον>κουδούνι, και τέλος ἀγγούριον⁹², με ἐνρίνωση τοῦ γ>γγ⁹³, πρβλ.: δενδρογαλιά>δρουγγαλιά, λαγών>λαγγόνι, λαγαρός>λαγγρός, λιγουρεύω>λιγγουρεύω, φρύγανο>φρύγγανο. Τὸ ἔτυμο τῆς λέξης ἀναζητήθηκε με ἐπιμονὴ στὶς ἀνατολικὲς γλῶσσες, ἀλλὰ ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἔρευνα ποὺ ἔγινε, οἱ λέξεις ποὺ ἀπαντοῦν στὴν ἀραβικὴ, περσικὴ καὶ τούρκικὴ προέρχονται ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ ἑλληνικὴ λέξη ἀγγούριον. Ἀντίθετα ἡ ἔτυμολογία τῆς λέξης ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ ἄωρος, ἐρμηνεύεται σύμφωνα με τὶς φωνητικὲς μεταβολὲς τῆς ἑλληνικῆς, χωρὶς νὰ παρουσιάζει δυσκολίες.

3. «ἀγκατιάζω⁹⁴, βλέπω, ἀντιλαμβάνομαι· ἀπὸ τὸ *ἀγκαθιάζω<*κανθιάζω, ποὺ ἀπὸ τὸ κανθός (Παντ. ΛΑ 6, 1923, 119-120). Πβ. ΙΑ λ. ἀγκαθιάζω». Τὸ ΙΑ⁹⁵ ἔτυμολογεῖ τὴ λ. ἀπὸ τὸ ἀγκαθός<κανθός=γωνία τοῦ ὀφθαλμοῦ. «Τὸ δὲ ἀρκτικό α καὶ τὸ γκ παρὰ τὸ κ ἀπὸ παρετυμολογία πρὸς τὸ ἀγκάθι». Ὁ Χρ. Γ. Παντελίδης⁹⁶ ἀναφέρει τὰ ἑξῆς: «Περὶ τῆς ἔτυμολογίας τοῦ ρήματος τούτου ἐγράφησαν πολλὰ καὶ διάφορα· ἄλλοι ἔτυμολογοῦν ἐκ τοῦ ἀνακίδω ἢ ἐκ τῆς ρίζης καθ- (καθαρός, castus), ἄλλοι δὲ ἐκ τοῦ γαλλικοῦ *egat, regarder*, ἢ ἐκ τοῦ ἐγκάτιδε τοῦ ἐγκαθορῶ καὶ τέλος ἐκ τοῦ ἀνα-κατὰ-δύω! Πᾶσαι αὗται αἱ ἔτυμολογίαι δὲν μοὶ φαίνονται πειστικαί». Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ σχετικὸ λῆμμα τοῦ ΙΑ, τὸ ρῆμα ἀπαντᾷ μόνο στὴν Κύπρο· ἀντίθετα ἡ λ. κανθός βρίσκεται σὲ διάφορα ἰδιώματα⁹⁷ ὥς: γαθός, ἀγκαθός, ἀγκαθ-θός (ἀπὸ ἀφομοίωση τοῦ νθ σὲ θθ), ἀκαθός, ἀγαθός, δὲν ἔχουμε ὅμως τύπο: ἀγκατός ἢ γατός. Ὁ Παντελίδης ἐρμήνευσε τὸ ἀγκα-

92. Αὐτὴν τὴν ἄποψη ἔχουν παρουσιάσει καὶ ἀποδεχθεῖ οἱ: *Karl Foy*, Beiträge zur kenntniss des vulgär griechischen, Bezzenger Beiträge 6, 1881, 226. — *Gustav Meyer*, Albanesische Studien IV, Wien 1895, σ. 10. — *Max Vasmer*, Russisches Etymologisches Wörterbuch, τ. 2, Heidelberg 1955, σ. 254.

93. *Ath. Buturas*, Über den iranionalen Nasal im Griechischen, Glotta 5, 1914, 176-78. — *Φ. Κουκουλέ*, Περὶ ἀναπτύξεως ἐρρίνου ἐν τῇ νεωτέρᾳ ἑλληνικῇ, Ἀθηνᾶ 48, 1938, 93-99. — *Μ. Φιλήντα*, Ἐτυμολογίαι σὲ Θρακικὲς λέξεις, Θρακικά 3, 1932, 355-56. Πάνω στὸ ἴδιο θέμα βλ. *N. Andriotis*, Zu vermeintlichen Nasalwicklung im Neugriechischen, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher 17, 1943, 108-124. (=Ἀντιχάρισμα στὸν καθηγητὴ Ν. Π. Ἀνδριώτη, Θεσσαλονικὴ 1976, σ. 1-18). — *Β. Φάβη*, Περὶ τοῦ λεγομένου ἀλόγου ἐρρίνου, Ἀθηνᾶ 52, 1942, 271-277.

94. Ἑμμ. Κριαρᾶ, ὁ.π., τ. 1, σ. 43.

95. ΙΑ, ὁ.π., τ. 1, σ. 218.

96. *Χ. Γ. Παντελίδου*, Ἐτυμολογικὰ καὶ φωνητικὰ, Λεξικογραφικὸν Ἀρχεῖον τῆς μέσης καὶ νέας ἑλληνικῆς 6, 1923, 119-120. — *Ν. Κονομή*, Κυπριακὰ παραμῦθια, Λαογραφία 20, 1962, 394.

97. ΙΑ, ὁ.π., τ. 1, σ. 130. — *N. Andriotis*, Lexicon der Archaismen in neugriechischen Dialecten, Wien 1974, λῆμμα 3026.

διάζω ἀπὸ τὸ ἀγκατιάζω, μὲ συνηθισμένη τροπὴ τοῦ τια>δια, πρβλ.: πα-
τιὰ>παδιὰ>παδικιά, κοιτιάζω>κοιδιάζω>κοιδικιάζω κλπ.· γιὰ τὴν τροπὴν
τοῦ κ>γκ πρβλ.: κινάρα>ἀγκινάρα, ἄκανθα>ἀγκάθι κλπ. Ἡ ἔτυμολογία τοῦ
Παντελίδου παρουσιάζει φωνητικὲς δυσκολίες καὶ δὲ γίνεται εὐκόλα ἀπο-
δεκτὴ.

Μὲ τὸ ἔτυμο τῆς λ. ἀσχολήθηκε ὁ Κ. Α. Πιλαβάκης⁹⁸ ποὺ γράφει:
«Σὲ παρόμοια περίπτωσις μπορεῖ νὰ ὑπαχθῇ ἡ ἔτυμολ. τοῦ ἀγκαδικιῶ (ἢ
ἀγκαδικιάζω)=παρατηρῶ, ἐρευνῶ, προσέχω ἀπὸ τὸ Γαλλ. garder (ἢ Ἱταλ.
guardare). Ἀρχικὰ θὰ εἴχαμε γκαρδιαζώ (πρβλ. ἀγιτιάζω, aider, κου-
φερικιάζω, counforter, conforter κλπ.)· ἔπειτα γκαρδικιῶ (πρβλ. δισπιρ-
κάζω, δισπιρικῶ) καὶ ὕστερα γκαδικιῶ καὶ ἀγκαδικιῶ (κατὰ τὸ ἀσκοπῶ·
πρβλ. ἐπίσης, ἀχτυπῶ, ἀππηδῶ καὶ ἀ-μπούστα (busta), ἀ-μπάστα (basta)
κλπ.). Γιὰ τὴν ἐπιβεβαίωσις ὅμως τῆς ἔτυμολογίας αὐτῆς (εἰκασίας γιὰ τὴν
ὥρα) χρειάζονται μαρτυρίες ἀπὸ τὴν γραπτὴ καὶ τὴν προφορικὴ παράδοσις
γιὰ τοὺς ἐνδιάμεσους τύπους». Ἡ λ. δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ γαλλικὸν garder,
ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἀρχ. γαλλ. agaitier⁹⁹=κοιτάζω, παρατηρῶ, (épler, regarder),
γιὰ τὸ σχηματισμὸ πρβλ.: ἀμαντιάζω<γαλλ. amendar, ἐξαμινιάζω<προβ.
examinar, βιτουαλιάζω<προβ. virtualhar.

4. «ἀγόν» ἡ¹⁰⁰, φοράδα· πιθ. ἀπὸ τὸ ἀλογού, θηλ. τοῦ ἄλογο, κατ'
ἀναλογία πρὸς ἄλλα σὲ -οῦ (ἀλεπού, γαουρού, βλ. ΙΑ λ. γαίδαρος) μὲ ἀποβο-
λὴ τοῦ -λο-. Πβ. καὶ τὸ σημερ. τσακων. ἄγο (ΙΑ λ. ἄλογο)». Ἡ λ. πρέπει
νὰ διορθωθεῖ ἀπὸ ἀγόν σὲ αἰτόν, ἐκτὸς ἂν δεχθοῦμε δημῶδη παρετυμο-
λογία ἢ ἐπίδρασις τῆς λ. ἄλογο. Ἡ ἔτυμολογία τῆς λ. ἀνάγεται στὴν ἀρα-
βικὴ λ. atān¹⁰¹, πληθ. ātun=γαϊδάρα. Ἡ ἀραβικὴ λ. πέρασε καὶ στὴν τουρ-
κικὴ ὡς etān¹⁰²=ὄνος (θήλεια), κοινῆς ἀρχῆς μὲ τὴν ἀραβικὴ λ. εἶναι καὶ
ἡ ἑβραϊκὴ λ. 'atōn=she-ass (=γαϊδάρα), σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὸ ḥāmōr=
he-ass=γαϊδαρὸς.

98. Κ. Α. Πιλαβάκης, Ἑτυμολογικά, Κυπριακαὶ Σπουδαὶ 9, 1945, 58.

99. A. G. Greimas, Dictionnaire de l'ancien Français jusqu'au milieu du XIVe siècle, Larousse 1968, σ. 14. — K. Baldinger, Dictionnaire étymologique de l'ancien Français, Québec 1974, σ. 67-68.

100. Ἑμμ. Κριαρᾶ, δ.π., τ. 1, σ. 53.

101. H. Wehr, δ.π., σ. 3α, καὶ E. W. Lane, δ.π., τ. 1, 1863, σ. 14β. — Βλ. καὶ Κ. Καραποτόσογλου, Ἡ ἔτυμολογία τῆς λέξεως γαϊδαρὸς, Κυπριακαὶ Σπουδαὶ 43, 1979, 108-109.

102. I. Χλωροῦ, δ.π., τ. 1, σ. 13β.

5. «ἀλασμάριν τό¹⁰³, ἄγνωστη λ. πιθ. σχετίζεται μὲ φραγκικὴ πού θὰ ἐσήμαινε 'θαλασσινός' (à les mares?, marin) (ἀνακοίνωση Κ. Χατζηιωάννου) ἢ 'συνεταιριστικὴ συμφωνία' (γιὰ θαλασσινὸ ταξίδι) ἢ κάτι παρόμοιο.: Περὶ τῶν συντροφῶν τὰς πολεμοῦν οἱ ἄνθρωποι μέσον τους διὰ νὰ δέσουν (=νὰ συμπήξουν) εἰς κανένα ταξίδιν ἐν' ἁλισμάριν (ἐκδ. ἕνα λησμάριν)». Ὁ Μενέλαος Χριστοδούλου¹⁰⁴ δημοσίευσε τὴν ἀκόλουθον ἐπιστολὴν πού προώθησε σημαντικὰ τίς γνώσεις μας γιὰ τὴν ἀκριβὴ σημασίαν τῆς λέξης: «Εὐρισκόμενος ἀπὸ τινος ἐν Παρισίοις δὲν δύνάμην νὰ μάθω, ἐὰν ἡ κοινὴ λέξις σμάρι ἔχη καὶ ἄλλην ἐτυμολογίαν πλὴν τῆς ἐκ τοῦ ἐσμός-ἐσμάριον διότι νομίζω, ὅτι ἡ λέξις αὕτη σχετίζεται μᾶλλον πρὸς τὴν λέξιν ἐλάσιμον-ἐλασιμάριον, ἥτις κυριολεκτεῖται ἐπὶ τῆς ἐργασίας τῆς μελίσης καὶ ἐν ταῖς Κυπριακαῖς Ἀσσίζαις ὑπὸ τὸν τύπον ἀλασμάριν καὶ λισμάριν, λέγεται ἐπὶ τῶν κερδαινομένων χρημάτων... Ἀλλ' ἐν ταῖς γνωσταῖς Κυπριακαῖς Ἀσσίζαις (ἐκδοσις Κ. Σάθα ἐν τῇ Μεσαιωνικῇ Βιβλιοθήκῃ) λέγεται: «περὶ τῶν συντροφῶν, τὰς πολεμοῦν οἱ ἄνθρωποι μεσόν τους διὰ νὰ δέσουν εἰς κανέναν ταξίδιν ἀλασμάριν», ὅπερ, ὡς ἐβεβαιώθην ἐν τῇ ἐνταῦθα Ἑθνικῇ Βιβλιοθήκῃ, ἀποτελεῖ μετάφρασιν τοῦ γαλλικοῦ πρωτοτύπου: «ce est ici orrés la raison des conpaignies que les homes font entre aus por goaigner en aucun veage» (Beugnot, August-Arthur, Assises de Jérusalem, Paris, 1841-1843, I-II, τόμος Β', κεφάλαιο CXI, σελὶς 79). Τὸ διὰ νὰ δέσουν ἀλασμάριν εἶναι ἡ κατὰ μεταφορὰν ἐκ τῶν μελισσῶν ἐν τῇ Ἑλληνικῇ γλώσσῃ ἀπόδοσις τοῦ por goaigner». Ἡ λ. ἀλασμάριν δηλώνει τὸ κέρδος, τὸν πλοῦτο, πού θὰ ἀποκτήσει κανεὶς μετὰ ἀπὸ κάποιον ταξίδι. Νομίζω ὅτι ἡ λ. δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ ἐλάσιμον-ἐλασιμάριον, ἀλλὰ εἶναι ἄλλης ἀρχῆς. Ἀρχικὰ οἱ προσπάθειές μου στράφηκαν πρὸς τὴν ἀρχαία γαλλικὴ καὶ τὴν ἰταλικὴ ἀλλὰ ἀποδείχτηκαν ἀκαρπες· τελικὰ ἐρεύνησα τὸ ἔτυμον καὶ τὴν σημασίαν τῆς λέξης στὴν ἀραβικὴ καὶ νομίζω ὅτι τὰ προσδιόρισαν ἱκανοποιητικὰ. Ἡ λ. προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀραβικὴν λ. athmār ἢ asmār¹⁰⁵=καρποί, κέρδη, πληθυντικὸς τοῦ thamar ἢ samar=καρπός, ἀποτέλεσμα κέρδος, περιουσία, πλοῦτος, αὐξανόμενος καὶ πολλαπλασιαζόμενος, ἢ διάφορα εἶδη περιουσίας ἢ πλούτου. Ἡ λέξις σχηματίσθηκε μὲ τὴν πρόσληψιν τοῦ ἄρθρου al-asmar>ἀλασμάριν. Γιὰ τὸ σχηματισμὸν

103. Ἑμμ. Κριαρᾶ, ὁ.π., τ. 1, σ. 198.

104. Μεν. Χριστοδούλου, Ἑφ. Νέα Πολιτεία, 18-10-1970.

105. H. Wehr, ὁ.π., σ. 106β, καὶ E. W. Lane, ὁ.π., τ. 1, σ. 353α. — Ὁ W. Wright, A Grammar of the Arabic Language, 3η ἐκδοσις ἀναθεωρημένη ἀπὸ τοὺς W. Robertson Smith, M. J. de Goege, 1896-98, ἀνατ. 1975, τ. 1, σ. 5, γράφει: «Θα προφέρεται σὰν τὸ ἑλληνικὸ θ, ἢ τὸ th στὴ λ. thing. Οἱ Τοῦρκοι καὶ οἱ Πέρσες συνήθως τὸ μεταβάλλουν στὸ ἄηχο s, ὅπως στὴ λ. sing».

λέξης ἀπὸ τὸν πληθυντ. ἔχουμε παρόμοια παραδείγματα: πρβλ.: ἀβαρία>ἱ-
ταλ. *avaria*<ἀραβ. πληθ. 'awārīya, φελούκα<ἱταλ. *feluca*<ἱσπαν. *faluca*<
ἀραβ. *falūk*, πληθυντ. τοῦ *fulk*, φουκαράς<τουρκ. *fukara*<ἀραβ. *fuqarā'*,
πληθυντ. τοῦ *faqīr*=φτωχός, φακίρης.

6. «ἀλβανούριν»¹⁰⁶, ἐπίθ., ξανθός, ἀνοιχτόχρωμος, διαυγής· πιθ. α' συνθετ. λ. σχετική με τὸ ἐπίθ. ἄλβος (καὶ ἄλβάτος)=λευκός (Sophocle.). β' συνθετ. ἡ κατ. -ούριν (γιά τὴν ὁποία βλ. Χατζηδ., MNE B' 306). Γιὰ τὸ ὅτι ἡ λ. σχετίζεται με τὸ λευκός πβ. Χρῖε τὸν οὐρανίσκον αὐτοῦ λευκῷ μέλι-
τι (Ἰερακος., Hercher, 408¹⁰). Μήπως ὁ σχηματισμός τῆς λ. ὀφείλεται
σὲ ἐπίδραση τοῦ ὑποκορ. τοῦ μελάνουρος, δηλ. τοῦ μελανούριν, λ. ποὺ πιθα-
νῶς καὶ παλαιότερα ἐχρησιμοποιόταν σὲ παρομοιώσεις γιὰ νὰ δηλώσει τὸ
μαυρωπό, τὸ μελαχροινό;». Ἡ λ. προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο γαλλικόν¹⁰⁷
alborne=ξανθός, καὶ θὰ ἐξελίχθηκε ὡς ἐξῆς: *ἄλβον-ούριν>*ἄλβανού-
ριν, με ἐξακολουθητικὴ ἀφομοίωση¹⁰⁸ α+ο>α+α, πρβλ.: παρονυχίδα>παρανυ-
χίδα, καλόπους>καλάπους>καλαπόδιον>καλαπόδι>καλαπόδι, ἀντρομίδα>ἀν-
τραμίδα, βραχιόλι>βραχιάλι,>ἀλβανούριν, με ἀνομοιωτικὴ πτώση τοῦ ὑγροῦ,
πρβλ.: λατιν. *valvulus*>ἑλλην. βαβούλι¹⁰⁹.

7. «ἀλλαδεφώρας»¹¹⁰, ἐπίρρ., (πιθ.) κατὰ κάποιο τρόπο· ἄγνωστης ἐ-
τυμολογίας.: Οὐδὲ παλάτια δύνονται, οὐδ' ἐκκλησιᾶς μπορούσι ἀλλαδεφό-
ρας τὸν καημὸν τὸν ἔχω ν' ἀμπαντοῦσι». Ἡ λ. προέρχεται ἀπὸ τὸ ἱταλ.
(*alla*) *di fuore*¹¹¹=ἀπέξω· δὲ νομίζω ὅτι ἡ σημασία τῆς λέξης ἔχει μεταβλη-
θεῖ στὴν ἑλληνική.

8. «ἀλλάχ-ἀλλάχ»¹¹², ἐπιφ. ἀλλάχ-ἀλλα, ἀλλαλλά, ἄλλα-ἄλλα, ἐπί-
κληση τοῦ 'Αλλάχ· ἀπὸ τὴν ἐπανάληψιν τῆς ἐπικλήσης "'Αλλάχ! 'Αλλάχ!'.
Ἡ ἐτυμολογία τῆς λέξης εἶναι σωστή, γιατί ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Θεο-

106. Ἑμμ. Κριαρᾶ, δ.π., τ. 1, σ. 203.

107. A. J. Greimas, δ.π., σ. 20. — W. v. Wartburg, *Französisches Etymologisches Wörterbuch*, τ. 1, Bonn 1928, σ. 62. — *Corpus Glossariorum Latinorum*, ἐκδ. G. Goetz, τ. VI, σ. 48, λ. *alburnus*=λευκόχρους.

108. M. Φιλήντα, *Γλωσσογνωσία καὶ Γλωσσογραφία Ἑλληνική*, τ. 3, σ. 150.

109. Ἀ. Κοραῖ, "Ατακτα, τ. 41, σ. 42.

110. Ἑμμ. Κριαρᾶ, δ.π., τ. 1, σ. 216.

111. *Eliseo Brighenti*, *Λεξικὸν Ἰταλονοελληνικόν*, Ἐν Μεδιολάνοις, 1912, σ. 204.
— M. Π. Περίδου, *Λεξικὸν Ἰταλικὸν καὶ Ἑλληνικόν*, τ. 1, Ἐν Ἐρμουπόλει τῆς Σύρου, 1862, σ. 601.

112. Ἑμμ. Κριαρᾶ, δ.π., τ. 1, σ. 222.

φυλακτίδης¹¹³ ἡ ἐπίκληση Allah-Allah=Θεέ μου, εἶναι πολεμικὴ κραυγὴ τῶν Τούρκων στρατιωτῶν. Ὑπάρχει ὁμως ὡς πολεμικὴ κραυγὴ καὶ ἡ ἐπίκληση¹¹⁴: La ilah illa'lah=δὲν ὑπάρχει ἄλλος Θεὸς παρὰ μόνο ὁ Ἀλλάχ· καὶ οἱ δύο ἐτυμολογίες εἶναι ἐξ ἴσου ἰσχυρές· λόγῳ τῆς ταχύτητος μὲ τὴν ὁποία ἐκφωνοῦνται οἱ φράσεις δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ γίνῃ διακρίσις.

9. «ἄμουσα ἡ¹¹⁵, εἶδος μαχαιριοῦ· ἀγνωστῆς ἐτυμολογίας.: εὐρίσκει ἕτερον ἄνθρωπον κοιτάμενον μὲ τὴν συμβίαν του καὶ ὁ καλοπίχερος ἔβγαλεν μαχαίριν οὐ εἰς μίαν ἄμουσαν καὶ ἔσφαξε καὶ τοὺς δύο». Ἡ λ. προέρχεται ἀπὸ τὴν τουρκικὴ λ. *musa*=ζυράφι¹¹⁶, καὶ ἔλαβε στὴν ἑλληνικὴ τὸ προθετικὸ ἀ->ἄμουσα· ἡ τουρκ. λ. προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ λ. *mūsā*¹¹⁷=ἴσιο ζυράφι, κονδυλομάχαιο.

10. «ἀντενάλι τὸ¹¹⁸, κεραία τοῦ ἰστοῦ πλοίου· τὸ ἰταλ. *antennale*.: ἀβαντζάρουσιν πόντους τόσους ὅσο εἶναι τὸ ἄρμενον εἰς τ' ἀντενάλε». Ἡ ἐτυμολογία τῆς λέξεως εἶναι σωστή, ἀλλὰ νομίζω ὅτι τὸ ἐρμηνευμα θέλει κάποια βελτίωσις. Στὴν ἰταλικὴ ἢ λ. *antennale* δὲν ἔχει τὴν σημασίαν τῆς ἀντένας, τῆς κεραίας τοῦ πλοίου, ἀλλὰ σημαίνει¹¹⁹: «*d'inferitura, la parte della vella che si allaccia al l'antenna, al pennone*», ἀγγλ. *headrope*, γαλλ. *ralingue d'envergure ou de têtiera*. Τὸ Ἑγκ. Λεξικὸ τοῦ Ἐλευθερουδάκη μᾶς πληροφορεῖ σχετικὰ: Ἐν τῇ ΝΕΓ, σχοινίον ραπτόμενον πέριξ τοῦ ἰστίου πρὸς ἐνδυνάμωσιν καὶ προφύλαξιν αὐτοῦ ἀπὸ τῆς ἐκ τῆς ἐνεργείας τοῦ ἀνέμου διαρρήξεως· κν. *γοραντί* (τὰ λώματα φέρουσι τὸ ὄνομα τῆς πλευρᾶς τοῦ ἰστίου ἐπὶ τῆς ὁποίας εἶναι ἐπερραμένα, λ.χ. *κορυφαῖον* λέγεται τὸ κατὰ τὴν *κορυφαίαν* πλευράν). Ὁ ἀείμνηστος Λεωνίδας Παλάσκας¹²⁰ γρά-

113. Ἀντ. Θεοφυλακτίδου, Λεξικὸν Τουρκοελληνικόν, Κωνσταντινούπολις 1960, σ. 27.

114. *W. Meyer-Lübke*, δ.π., λήμμα 4974. —*F. Steingass*, δ.π., σ. 1110α.

115. Ἑμμ. Κριαρᾶ, δ.π., τ. 2, σ. 24.

116. *The New Redhouse*, δ.π., σ. 799. —*J. W. Redhouse*, δ.π., σ. 2030α. —*R. Youssouf*, *Dictionnaire Turc-Français en caractères latins et turcs*, τ. 2, Constantinople 1888, σ. 765α.

117. *H. Wehr*, δ.π., σ. 913β, καὶ *E. W. Lane*, δ.π., τ. 7, 1885, σ. 2744β.

118. Ἑμμ. Κριαρᾶ, δ.π., τ. 2, σ. 247.

119. *Fern. Palazzi*, *Novissimo Dizionario della lingua Italiana*, 1974³, σ. 89. —*P. E. Dabovich*, *Dizionario tecnico e nautico di marina*, τ. 1, Pola 1883, σ. 40. —*I Grandi Dizionari Sansoni*, *Dizionario delle lingue Italiana e Inglese*, τ. 1, Firenze-Roma 1970, σ.68: *antennale*; *head of lateen sail*. —Γιὰ τὴν εἰκονογράφηση τοῦ πράγματος βλ. *A. B. Nordbok*, *The Lore of Ships*, New York 1978, σ. 114, ἀριθμ. 6.

120. *Λεωνίδα Παλάσκα*, *Γαλλοελληνικὸν Λεξικὸν τῶν ναυτικῶν ὄρων καὶ τῶν δ-*

φει τὰ ἐξῆς κατατοπιστικὰ γιὰ τὸ θέμα: «Têtière, θηλ. τὸ κορυφαῖον τοῦ ιστίου λῶμα (ralingue de têtère), ἡ κορυφαία (πλευρά), ἡ ἀνωτάτη δηλαδή, ἡ συνήθως προσδεδεμένη τῇ κεραία (τὸ ἐπάνω γραντί τῆς ἀντένας)».

11. «ἀργαλικὸν τό¹²¹, τὸ δηλητηριῶδες φυτὸ ὑοσκύαμος· ἄγν. ἐτυμ.: Οἱ δὲ ἀργαλικὸν μετὰ ἀψίνθης παλαιᾶς κοπανίσαντες τῷ τόπῳ ἐπιτιθέασιν». Ἡ λ. προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀραβικόν¹²² al-ghūl=φάσμα, φάντασμα, δαίμονας, κακοποιὸ πνεῦμα τῆς ἐρήμου ποὺ ἐμφανίζεται σὲ διάφορες μορφές. Ἡ λέξη θὰ ἐξελίχθηκε ὡς ἐξῆς: *ἀλγουλ-ικόν>*ἀλγαλικόν, με ἐξακολουθητικὴ ἀφομοίωση α+ου>α+α, πρβλ.: ἀμμουδιές>ἀμμαδιές, ἀναμπουμπούλα>ἀναμπαμπούλα, καὶ τέλος ἀργαλικόν με ἀνομοίωση τῶν ὑγρῶν, πρβλ.: φιλοκαλῶ>*φλοκαλῶ>φροκαλῶ, φλαγγέλιον>φραγγέλιον. Στὴ σημασιολογικὴ μεταβολὴ μᾶς βοηθᾷ τὸ συνώνυμό του δαιμοναριὰ ἢ, τὸ φυτὸ ὑοσκύαμος· ἀπὸ τὸ ἐπίθ. δαιμονιάριος -ρης, ἀπὸ τὸ οὐσιαστικὸ δαίμονας καὶ τὴν κατάλ. -ιάριος. Ὁ ὑοσκύαμος ἔχει τὴν ιδιότητα νὰ γεννᾷ παραισθήσεις, γι' αὐτὸ καὶ ὀνομάσθηκε δαιμοναριά, καὶ εἶναι θανατηφόρος γιὰ τὰ πουλερικά· πρβλ.: ἀγγλ. henbane=ὑοσκύαμος, κατὰ λέξιν μετάφραση (=θάνατος τῆς κότας), γαλλ. mort aux poules.

Ὁ Du Cange ἔχει καταχωρίσει τὶς λέξεις: 1) σαγχαρώνιον¹²³=ὑοσκύαμος, ἢ δαιμοναριά (Hyoscyamus niger), ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀραβοπερσικὴ λ. saikurān, saikarān¹²⁴=ὑοσκύαμος (Hyoscyamus niger). 2) πεύζ, πένζ¹²⁵. ὑοσκούμου φύλλα καὶ ἔλαιον τοῦ ὀπίου. Ἡ λ. προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀραβοπερσικὸ banj¹²⁶=ὑοσκύαμος.

ρων τῶν συναφῶν ἐπιστημῶν, ταξινομηθὲν καὶ συμπληρωθὲν ὑπὸ Μιχαὴλ Γούδα, Ἐν Ἀθήναις 1898, σ. 657.

121. Ἑμμ. Κριαρᾶ, δ.π., τ. 3, σ. 172. —Du Cange, δ.π., σ. 114. —Ὁ Immanuel Löw, Aramaeische Pflanzennamen, Leipzig 1881, ἔχει καταχωρίσει ἀπὸ τὸν κώδικα Neapolitanus τῆς βιβλιοθήκης Wiener τὴ λ. ἀργαλλικου (χωρὶς τόνους)=σύμφυτον ἄλλον. Ὁ Διοσκουρίδης, Περί Ὑγλης Ἱατρικῆς 4, 10, γράφει: «σύμφυτον ἄλλον οἱ δὲ πηκτὴν καλοῦσιν» ἀνήσιν καυλὸν δασύν, δίπηχυν ἢ καὶ μεζζονα γωνιώδη...». Ὁ Löw θεωρεῖ τὴ λ. φοινικικὸ φυτανώμιο καὶ διερωτῆται ἂν ἡ λ. σχετίζεται με τὸ ἐβραϊκὸ rēglē=πόδι, ἀπὸ τὴ θέσι ποὺ ἔχει τὸ πόδι (Bein) τοῦ φυτοῦ. Βλ. Ludwig Koehler-Walter Baumgartner, Lexicon in Veteris Testamenti Libros, τ. 1, Leiden 1958, σ. 872β-73α.

122. Ι. Χλωροῦ, δ.π., τ. 2, σ. 1175β. —H. Wehr, δ.π., σ. 688α, καὶ E. W. Lane, δ.π., τ. 6, σ. 2331α.

123. Du Cange, δ.π., σ. 1318. —Bernard Langkavel, Botanik der Spaeteren Griechen, Berlin 1866, σ. 52.

124. H. Wehr, δ.π., σ. 448α, καὶ F. Steingass, δ.π., σ. 716β.

125. Du Cange, δ.π., σ. 1162, 1146. —B. Langkavel, δ.π., σ. 52. —Margaret H. Thomson, Textes Grecs inédits relatifs aux plantes, Paris 1955, σ. 160.

126. F. Steingass, δ.π., σ. 201β. —H. Wehr, δ.π., σ. 76β. Ἡ λ. προέρχεται μᾶλ-

12. «ἀρκομπούζι(ν) τσ¹²⁷, βαρύ πρωτόγονο τουφέκι· από τὸ ἰταλ. archibuso, archibugio». Ἀρχικά ὑπέθεσα ὅτι ἡ φωνητική μεταβολὴ τοῦ ἰταλ. archi-, ἑλλην. ἀρκο-, εἶχε γίνει στὴν ἑλληνική, ἀφοῦ ὑπάρχει παράλληλα μὲ τὸν τύπο ἀρκομπούζι καὶ τύπος ἀρκιμπούζι¹²⁸. Ὁ G. Meyer ἐτυμολόγησε σωστὰ τὴ λέξη ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ arcobugio¹²⁹, διαφορετικὸ τύπο τοῦ archibuso. Οἱ Ἴταλοι παρετυμολόγησαν¹³⁰ τὴ λ. ἀπὸ τὸ arco=τόξο, καὶ τὸ bugio=τρύπα (ἀναφερόμενη στὴν κέννη τοῦ ὅπλου).

13. «ἀρσενάς, ἀρσανάς δ¹³¹, ναυπηγεῖο· ἀπὸ τὸ γαλλ. arsenal». Ἡ γαλλικὴ λ. arsenal προφέρεται ὡς [arsenal]¹³², ἀπὸ αὐτὴ τὴ λ. ἡ τὴν ἰταλ. arsenale προέρχεται τὸ ἀρσενάλιν, ἀλλὰ ὄχι καὶ ὁ ἀρσενάς, ἀρσανάς. Ἡ λ. ἀρσανάς προέρχεται ἀπὸ τὴν παλαιὰ βενετικὴ λ. arzanà¹³³=ὁ ἀρσανάς, τὸ ναυπηγεῖο. Τὸ Voc. della Crusca γράφει: «Arzanà. Coll'accento sull'ultima, e ogni strumento da guerra navale, che oggi più comunemente si dice Arsenale». Ἡ λέξη ἀπαντᾷ στὸν Δάντη καὶ ὁ σχετικὸς στίχος ἔχει ὡς ἐξῆς: «Quale nell'arzanà de' Viniziani Bolle l'inverno la tenace pece». Ὁ τύπος ἀρσενάς προέρχεται ἀπὸ τὸ ἰταλ. arsena¹³⁴ διαφορετικὸ τύπο τοῦ arzanà. Ὁ Klein¹³⁵ ἀναφέρει ὅτι ἡ ἰταλ. λ. arsenale ἢ arzenale πιθανὸν νὰ εἶναι δάνειο ἀπὸ τὸ ἑλλ. ἀρσηνάλης, καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὸ ἀραβικὸ dār-as-sinā'a=οἶκος κατασκευῆς· τὸ OED παρατηρεῖ ὅτι ἡ κατὰ λέξη -ale, -al, προστέθηκε στὴν ἰταλικὴ ἢ ἰσπανικὴ. Ὁ Cortelazzo¹³⁶ σὲ μιὰ πλατιὰ ἐξέταση τοῦ θέματος προσπαθεῖ νὰ δείξει ὅτι ἡ ἰταλικὴ ἔχει δανεισθεῖ τίς λέξεις arsenale, arzanà, ἀπὸ τὴν ἑλληνική. Δὲ νομίζω ὅτι ἡ ἀποψὲ τοῦ Cortelazzo εἶναι

λον διὰ μέσου τῆς τουρκικῆς, πρβλ. τουρκ. benc=Hyoscyamus niger, The New Red-house, β.π., σ. 154.

127. Ἐμμ. Κριαρᾶ, β.π., τ. 3, σ. 192.

128. ΙΑ, β.π., τ. 3, σ. 66, λ. ἀρκιμπούζι: «ἐκ τοῦ Ἴταλ. archibugio, παρ' ὃ καὶ arcobugio. Πβ. G. Meyer, Neugr. Stud. 4,13».

129. Voc. della Crusca, β.π., τ. 1, σ. 184.

130. W. Skeat, β.π., σ. 31, λ. arquebus, ὅπου καὶ ἀναφέρεται ἡ σωστὴ ἐτυμολογία τῆς λέξης.

131. Ἐμμ. Κριαρᾶ, β.π., τ. 3, σ. 219.

132. Harrap's New Standard French-English Dictionary, τ. 1, London 1972, σ. Α: 62.

133. W. Meyer-Lübke, β.π., λήμμα 2474. —Voc. della Crusca, β.π., τ. 1, σ. 208. —Battisti-Alessio, β.π., τ. 1, σ. 313.

134. The OED, β.π., τ. 1, σ. 117, λ. arsenal.

135. E. Klein, β.π., σ. 51.

136. M. Cortelazzo, L'Influsso linguistico Greco a Venezia, Bologna 1970, σ. 28-33.

ὀρθή, γιατί καταλήγουμε σὲ φαῦλο κύκλο· ἀντίθετα ἡ παραγωγή τῶν λέξεων, ὅπως τὴν ἐξέθεσα, ἐξομαλύνει τὰ φωνητικὰ προβλήματα ποὺ παρουσιάζονται.

14. ἀρσίλι τό¹³⁷, σκάφος χωρὶς ἄρμενα, μαούνα· ἄγν. ἐτυμ. Βλ. πάλιν Δραγούμη, Ἀθ. 28, 1916, 315 καὶ Λαογρ. 27, 1971, 311 σημ. 2, καθὼς καὶ Σπανάκη, Κρ. Χρον. 21, 1969, 383.: Νὰ μποῦν στ' ἀρσίλια ἀρχίσασι, πρᾶμα δὲν ἐβαστοῦσα. Καὶ τὰ χοντρά τὰ ἀτεργα γδύνουν κι' ἀρσίλια μένουν». Ἡ λ. ἀρσίλι προέρχεται ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ λ. *arsile*¹³⁸ = *scafo, corpo d'una nave*, γαλλ. *coque*, ἀγγλ. *hull*. Τὸ σκάφος, τὸ σῶμα ἐνὸς πλοίου. Ὁ Κ. Δ. Καμαρινός¹³⁹ γράφει: *Hull* (2), τὸ σκάφος τοῦ πλοίου, κν. κουφάρι (χωρὶς τὰ ὑπερκατασκευάσματα, ἱστούς, λέβητας, μηχανάς, ἐξαρτίαν, μηχανήματα καταστρώματος, καπνοδόχου κλπ.)».

15. ἀρτάχιν τό¹⁴⁰, γιαταγάνι· ἄγν. ἐτυμ.: σπαθίον περὶ τὴν ὁσφύν, ἀρτάχιν εἰς τὴν σέλαν». Ὁ Π. Καλονάρος¹⁴¹ παρατηρεῖ ὅτι τὸ ἀρτάχιν ἦταν σπαθὶ ἀνάλογο πρὸς τὸ γιαταγάνι, ἀλλὰ δὲ μᾶς δίνει καμιὰ ἄλλη πληροφορία. Νομίζω ὅτι ἡ λ. προέρχεται ἀπὸ τὴν περσικὴ λ. *tegh*¹⁴² = ξίφος, μετὰ τὴν πρόσληψιν τοῦ ἄρθρου *al-tegh*¹⁴³ > *ἀλτήγιν > *ἀλτήχιν > *ἀλτάχιν, μετὰ ἐξακολουθητικὴ ἀφομοίωση, καὶ τέλος ἀρτάχιν, μετὰ τροπὴ τοῦ λτ > ρτ, πρβλ.: ἀλτάνα > ἀρτάνα, βάλτε > βάρτε, βόλτα > βόρτα, σουλτάνος > σουρτάνος. Ὁ Ψυχάρης¹⁴⁴

137. Ἑμμ. Κριαρᾶ, ὁ.π., τ. 3, σ. 221.

138. P. E. Dabovich, ὁ.π., σ. 51. — Battisti-Alessio, ὁ.π., τ. 1, σ. 306.

139. Κωνσταντίνου Δ. Καμαρινοῦ, Μέγα Ἀγγλοελληνικὸν Λεξικὸν νεωτερικῶν καὶ τεχνικῶν ὄρων, Πειραιεὺς 1963³, σ. 464.

140. Ἑμμ. Κριαρᾶ, ὁ.π., τ. 3, σ. 222.

141. Πέτρου Π. Καλονάρου, Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτας, φωτοτυπικὴ ἀνατύπωση, Ἀθήναι 1970, σ. 206, ὑπ. 3739.

142. A. K. S. Lambton, *Persian Vocabulary*, Cambridge 1969, σ. 47. — I. Χλωροῦ, ὁ.π., τ. 1, σ. 593β. — F. Steingass, ὁ.π., σ. 342β. — Γιὰ τὴν ἐτυμολογίαν τῆς περσικῆς λέξης βλ. Paul Horn, *Grundriss der Neupersischen Etymologie*, Strassburg 1893, λήμμα 409.

143. Ἡ περσικὴ δὲν ἔχει ὀριστικὸ ἄρθρον καὶ ὑποθέτω ὅτι ἡ πρόσληψίς του ἔγινε στὴν ἀραβικὴ ἢ τουρκικὴ πιθανότερο· ἡ λέξις θὰ πρέπει νὰ χαρακτηρισθεῖ ἀνατολική. Στὴν ἀραβικὴ τὸ lam τοῦ ὀριστικοῦ ἄρθρου al ἀφομοιώνεται πρὸς τὸ ἐπόμενον ἡλιακὸ γράμμα καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχαμε: al-tigh > at-tigh, ἀλλὰ αὐτὸ δὲ συμβαίνει πάντοτε στίς ξένες γλώσσες. Πρβλ.: ἀγγλ. aldea < ἀραβ. aldayah (= χωριουδάκι), ἀγγλ. altaïr = ἀστέρι πρῶτου μεγέθους < ἀραβ. altaïr, ἀντὶ addea, atair, ποὺ εἶναι στὴν ἀραβικὴ.

144. Ψυχάρης, Μεγάλῃ Ρωμαϊκῇ Ἐπιστημονικῇ Γραμματικῇ, τ. 1, Ἐν Ἀθήναις 1929, σ. 230.

παρατηρεῖ τὰ ἀκόλουθα γιὰ τὸν ἤχο -gh, ποὺ μᾶς βοηθοῦν νὰ ἀντιληφθοῦμε τὴ μεταβολὴ τῆς λέξης *ἀλτήγιν > *ἀλτήχιν.: «Στὴ λαλιά μας, ἡ γλώσσα πολὺ κάτω δὲν πᾶει καὶ ποτέ της, λ.χ., δὲ φτάνει ὡς τὸ μέρος ὅπου μορφώνεται τὸ ἀραβικὸ τὸ (γ)· ἀφτὸ ἀκούγεται καὶ στὴ λέξη τὴν τουρκικὴ παγ-τῶέ· ὡστόσο, προτοῦ γίνῃ ρωμαίικα παξές (δηλαδὴ πακσές), τὸ εἶπανε, ὅπως τὸ λένε ἀκόμῃ καὶ σήμερα μερικοί, παχτσές ἢ καὶ παχσές, μὲ δικό μας κατιανὸ χ... Ὁ κατῶτριφτος χορδὸήχος γ μορφώνεται ἀπαράλλαχτα ὅπως ὁ κατῶτριφτος ἀχορδὸήχος χ». Πρβλ.: πτέρυξ > φτερούγα > φτερούχα, τραγανός > τραχανάς, ἰταλ. spago > σπάχος.

16. «ἄρτζι(ν) τό¹⁴⁵, ἔγγραφη ἢ προφορικὴ ἀναφορά· ἀπὸ τὸ ἀραβο-τουρκικὸ arđ». Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ τυπογραφικὸ λάθος, γιατί ἡ λ. προέρχεται ἀπὸ τὸ τουρκοαραβικὸ arz¹⁴⁶=τὸ ὑποβάλλειν, ἐκτιθέναι, προσφέρειν· τὸ ὑποβάλλειν τὰς ἀποφάσεις τῆς Ὑψηλῆς Πύλης εἰς τὴν ἔγκρισιν τοῦ Σουλτάνου.

17. «ἄσα ἡ¹⁴⁷, ἄσαρον» (πιθ.) ἀπὸ τὸ μτγν. οὐσ. ἄσαρον.: ποίσον τὴν ἱατρειάν ἣν λέγουσι θεοδώρητον... ἄσας, ξυλοβάλαμον». Ἡ λ. προέρχεται ἀπὸ τὴν περσικὴ λ. azā=μαστίχα¹⁴⁸.

18. «ἀσκέρι(ν) τό¹⁴⁹, στράτευμα· ἀπὸ τὸ τουρκ. asker (βλ. Χατζ., Ξεν. στοιχ. 123 καὶ Ἀνδρ. Λεξ.)». Ὁ Χατζηϊωάννου¹⁵⁰ καὶ ὁ Ἀνδριώτης¹⁵¹ χαρακτηρίζουν τὴ λέξη τουρκικὴ· ἀντίθετα τὸ ΙΛ¹⁵² ἀναφέρει τὴ λέξη σωστά ὡς ἀραβοτουρκικὴ, καὶ ὁ Ι. Χλωρός¹⁵³ τὴν τουρκικὴ λ. asker τὴ θεωρεῖ ἀραβικῆς ἀρχῆς. Ἡ ἀραβικὴ γνωρίζει τὴ λ. ἄskar¹⁵⁴=ἀσκέρι, στρατός, στράτευμα, τὴν ὁποία ὁ Lane¹⁵⁵ θεωρεῖ ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴν περσικὴ λ. la-

145. Ἐμμ. Κριαρᾶ, ὁ.π., τ. 3, σ. 222.

146. Ι. Χλωροῦ, ὁ.π., τ. 2, σ. 1124α.

147. Ἐμμ. Κριαρᾶ, ὁ.π., τ. 3, σ. 245.

148. F. Steingass, ὁ.π., σ. 42α.

149. Ἐμμ. Κριαρᾶ, ὁ.π., τ. 3, σ. 257.

150. Κ. Χατζηϊωάννου, Περὶ τῶν ἐν τῇ μεσαιωνικῇ καὶ νεωτέρᾳ Κυπριακῇ ξένων γλωσσικῶν στοιχείων, Ἀθῆναι 1936, σ. 123.

151. Ν. Π. Ἀνδριώτης, ὁ.π., σ. 38.

152. ΙΛ, ὁ.π., τ. 3, σ. 174.

153. Ι. Χλωροῦ, ὁ.π., τ. 2, σ. 1129β.

154. H. Wehr, ὁ.π., σ. 613α.

155. E. W. Lane, ὁ.π., τ. 5, σ. 2045β. —Τὴν ἴδια ἀποψὴ ἐκφράζει καὶ ὁ K. Vollers, ὁ.π., ZDMG 50, 1896, 645-46.

shkar=στρατός, στρατιωτικὴ δύναμη, στρατόπεδο, στρατοπέδευση· ὁ Ernest Weekley¹⁵⁶ παράγει τὴν ἀραβικὴ λ. 'askar ἀπὸ τὸ 'askara=συγκεντρώνω μαζί. Ἡ περσικὴ λ. lashkar¹⁵⁷ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ al-'askar=στρατός, ἡ δὲ ἀραβικὴ λ. 'askar ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ λ. ἐξέροκητον¹⁵⁸ < λατ. exercitus=στρατός. Ἡ λ. εἶναι εἶδος ἀντιδανείου ἐφ' ὅσον ἡ ἑλληνικὴ εἶναι τὸ μέσο ἀπὸ τὸ ὁποῖο πέρασε ἡ λατινικὴ exercitus στὴν ἀραβικὴ· τὸ ἴδιο ἔχει συμβεῖ καὶ μὲ ἄλλες λέξεις, πρβλ. τὴ λ. βερύκοκο.

19. «ἀτζουπὰς ὁ¹⁵⁹, στρατιώτης μισθοφόρος ποὺ χρησιμοποιεῖται ὡς σωματοφύλακας· πιθ. τὸ περσ. οὐσ. sipah ἢ sipahi (=στρατιώτης) (Ξανθ., ΛΑ 5, 1918, 96) μὲ προθετ. ἀ-. Κατὰ τὸν Gregoire (Miscell. Mercati 3, 455, καὶ Bull. Acad. Belg. cl. sc. mor. et pol. 17, 1931, 489-90) ἀτζουπὰς=οἱ Azoparts τοῦ Ἀλβέρτου von Aachen. Ἡ λ. ἀπ. καὶ στοὺς τ. Ἀτζηπαὶ καὶ Ἀτζουπᾶς, 13. αἱ. (κύρ. ὄν.), καθὼς καὶ στὸ κύρ. ὄν. Ἀτζυποθεόδωρος (βλ. Mor., Byzantinot. Β' 78, λ. Ἀτζηπαὶ, Ἀτζηπᾶς). Ἡ λ. καὶ σήμ. (ΙΛ)». Ἡ ἐτυμολογία τῆς λέξης παρουσιάζει μεγάλες δυσχέρειες, γιὰ τὴν μᾶς εἶναι ἄγνωστη ἡ ἀκριβὴς σημασία της. Ὁ Στ. Ξανθουδίδης¹⁶⁰ ἐτυμολόγησε τὴ λ. ἀπὸ τὸ περσικὸ sipāh ἢ sipāhi=στρατιώτης, στρατιώτης τοῦ ἱππικοῦ, ἱππέας, καὶ μὲ τροπὴ τοῦ s σὲ τσ ἀπὸ τσιτακισμὸ, πρβλ. τζογκάρις, τσεκούρι. Νομίζω ὅτι ἡ λ. ἀτζουπὰς ἀπέχει φωνητικὰ ἀπὸ τὴν περσικὴ τόσο πολὺ, ποὺ εἶναι ἀδύνατο νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ ἡ ἐτυμολογία τοῦ Ξανθουδίδη. Ἡ περσικὴ λ. βρίσκεται στὴν ἑλληνικὴ, ἀπὸ τὴν τουρκικὴ, ὡς σπαχῆς, καὶ στὸν πληθυντικὸ σπαχῆδες. Ὁ Π. Καρολίδης¹⁶¹ παρήγαγε τὴ λ. ἀπὸ τὸ ḥājib=θυρωρός, ἢ ὁ φυλάττων πλησίον τοῦ παραπετάσματος τοῦ πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ δωματίου μεγάλων προσώπων· θαλαμηπόλος ἢ βεζύρης παρὰ τοῖς Καλίφαις τῆς Βαγδάτης. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ Καρολίδη εἶναι πολὺ καλύτερη ἀπὸ τοῦ Ξανθουδίδη, ἀλλὰ προσκρούει στὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀρχικοῦ -h, ποὺ καθιστᾷ τὴν ἀποδοχὴ τῆς ἐτυμολογίας ἀπὸ τὸ ḥājib δύσκο-

156. Ernest Weekley, An Etymological Dictionary of Modern English, London 1921, ἀνατ. 1967, σ. 79.

157. E. Klein, ὁ.π., σ. 411, καὶ 53.

158. E. A. Sophocles, ὁ.π., τ. 1, σ. 482, καὶ G. W. H. Lampe, A Patristic Greek Lexicon, Oxford 1976, σ. 495.

159. Ἑμμ. Κριαρᾶ, ὁ.π., τ. 3, σ. 313.

160. Στ. Ξανθουδίδου, Γλωσσικαὶ ἐκλογαί, Λεξικογραφικὸν Ἀρχεῖον 5, 1918, 96. —Ἡ περσικὴ λ. sipahi σχετίζεται μὲ τὸ ἀβεστικὸ spāda, παχλαβὶ spāh=στρατός. Βλ. E. Klein, ὁ.π., σ. 701. —P. Horn, ὁ.π., λήμμα 699.

161. Ν. Γ. Πολίτου, Τὰ ὀνόματα τῶν νεράιδων καὶ τῶν ἀνασκελάδων, Λεξικ. Ἀρχεῖον 5, 1918, 31-32. —E. W. Lane, ὁ.π., τ. 2, 1865, σ. 516β.

λη. 'Ο Moravcsik¹⁶² διερωτιέται μήπως ἡ λ. ἔχει ταταρική προέλευση. Τὸ ΙΛ¹⁶³ ἀκολουθώντας τὴν ἀποψη τοῦ Ξανθουδίδη γράφει: «'Εκ τοῦ μεσν. οὐσ. ἀτζιπᾶς, παρ' ὃ καὶ ἀτζουπᾶς (μαῦρος ἑφιππος στρατιώτης)». 'Ο Ν. Πολίτης¹⁶⁴ ἀποδέχεται τὴν ἐτυμολογία τοῦ Καρολίδη καὶ θεωρεῖ ὅτι ἡ λ. σημαίνει: «τοὺς δερυφόρους ἢ φρουροὺς τῶν πόλεων». 'Ο Κ. Μυριανθόπουλος¹⁶⁵ θεωρεῖ ὅτι ἡ κυπριακὴ λ. ἀτζαπα=ἄραγε, μήπως; «'Εκ τοῦ ἀτζίπε=θαῦμα παράδοξον, θαυμαστόν, τερατώδες; 'Εκ τούτου ὁ 'ἀτσουπᾶς' ἐπὶ ἀσχήμου, ἀνίπτου καὶ ἀγριωποῦ. 'Η λέξις καὶ παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς παρὰ τοῖς ὁποίοις τοιοῦτοι "Αραβες ἐχρησίμευον ἐν τοῖς μεγάροις ὡς θυρωροὶ καὶ σωματοφύλακες. Περὶ τῆς λέξεως ἀτσουπᾶς ἐγράφησαν διάφορα· ἡ ἔρμηνεία εἶναι ἀπλῆ καὶ σημαίνει τέρας, καὶ ἐν γένει κάτι τὸ δύσμορφον καὶ τρομερόν». 'Η κυπριακὴ λ. ἀτζαπα=ἄραγε, μήπως, προέρχεται ἀπὸ τὴν τουρκικὴ λ. acaba¹⁶⁶=ἄραγε, καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὸ ἀραβικὸ 'ajah¹⁶⁷=θαῦμα, περιέργο πράγμα· πρβλ.: ἀραβ. 'ajaban=how strange! 'Η λ. ἀτζουπᾶς προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀραβ. λ. 'ajība=θαυμαστό, ἀνήκουστο πράγμα, θαῦμα, μὲ πιθανὴ ἐπίδραση στὴ σημασία τῆς ἀραβικῆς λ. azzab¹⁶⁸=δασύτριχος, φοβερός· πρβλ. καὶ τὸ al-āzzab=τὸ ὄνομα ἐνὸς ἀπὸ τοὺς διαβόλους, ἡ ἐνὸς ἔρπετοῦ.

20. «ἄφουκλα ἡ¹⁶⁹, τὸ στόμιο τῆς στέρνας ἀπὸ ὅπου διοχετεύεται σὲ αὐλάκι τὸ νερὸ τοῦ νερόμυλου» ἄγν. ἐτυμ.: νὰ τὸν φιαῖσουν μὲ τὸν κόπο ντως καὶ ἔξοδός των τόσον τὴν στέρναν, τὴν ἄφουκλα, τὸ σπίτι, τὴν ρόδα ὡσὰν καὶ πάσα ἄλλον πράγμα ὅπου χρειάζεται αὐτὸς ὁ μύλος διὰ νὰ βαλθῇ εἰς τὸ ἀλεύρι». 'Η λ. ἀπαντᾷ στὰ νεοελληνικὰ ἰδιώματα ὡς ἄφουκλα¹⁷⁰=κωνοειδὴς χῶρος 2-3 μ., αὐκλα=ἡ ὅπη, ἀπὸ τὴν ὁποίαν διέρχεται τὸ ἐκ τῆς στέρ-

162. Gyula Moravcsik, Byzantinoturcica, II, 1958, 78.

163. ΙΛ, δ.π., τ. 3, σ. 265.

164. Ν. Πολίτου, δ.π., σ. 31.

165. Κ. Μυριανθόπουλου, Ξενικά λέξεις ἐν Κύπρῳ, Κυπριακαὶ Σπουδαὶ 12, 1948, 115.

166. Κ. Θεοφυλακτίδου, δ.π., σ. 7. — I. Χλωροῦ, δ.π., τ. 2, σ. 1118β. — Γιὰ ὅλες τὶς ἀραβικὰς λέξεις ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ ρίζα 'jb καὶ βρίσκονται στὴν τουρκικὴ βλ. Hüseyin Kâzım Kadri, Türk Lügati, τ. 3, İstanbul 1943, σ. 478-79.

167. E. W. Lane, δ.π., τ. 5, σ. 1957β.

168. E. W. Lane, δ.π., τ. 3, 1867, σ. 1208γ- 1209α.

169. 'Εμμ. Κριαῖ, δ.π., τ. 3, σ. 391.

170. W. Meyer-Lübke, δ.π., λήμμα 5860a. — G. Meyer, NS III, σ. 47. — Δημ. Β. Οἰκονομίδου, Οἱ ἐν Ἑλλάδι παραδοσιακοὶ ἀλευρόμυλοι, Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης Ἑλληνικῆς Λαογραφίας 25, 1977/80, 188, 214.

νας προερχόμενον ὕδωρ, ἄφλα=ξύλινο χωνί, ναύκλα=δοχεῖο ξύλινο κάτω ἀπὸ τὴν κόφα, καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸ λατινικὸ *navicula*=μικρὸ πλοῖο, πλοῖ-
 ἄριο, μὲ τὴν ἀπώλεια τοῦ ἀρχικοῦ *v*-, λόγῳ τοῦ ἄρθρου. Δηλ.: ναύκουλα=
grosses Schaff zum Ausleeren von Gefässen, >ἄρκουλα>ἄφουκλα.

21. «ἀχαντίλι τό¹⁷¹, εἶδος πολύτιμου λίθου· ἄγν. ἐτυμ. (ἀχάτης;): τὸ στέμμα τοῦ Σολομῶντος μὲ λιθάρια τρία ὅπου ἐφεγγαν τὴν νύκταν καὶ ἄλλα δώδεκα λιθαρόπουλα ἀπὸ ἀχαντίλι». Ἡ λ. προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀραβικὸν¹⁷² *khadl* ἢ *khaḍal*=καθαρό, γήγισιο μαργαριτάρι. Ἡ ἀραβικὴ λ. ἔχει περάσει στὴν περσικὴ ὡς¹⁷³ *khazl*, γιὰ τὸ *ḍad*¹⁷⁴ προφέρεται ὡς *z*. Τὰ δώδεκα λιθαρόπουλα ποὺ ἀναφέρονται στὸ ἀνωτέρω χωρίο εἶναι μαργαριτάρια ἐξαι-
 ρετικῆς ποιότητος.

22. «βάγια ἡ¹⁷⁵, τροφός, παραμάνα, ὑπηρέτρια· ἀπὸ τὸ ἰταλ. *balia* (βλ. Meyer NS III 13 καὶ Triand., Lehnw. 44). Ὁ Τριανταφυλλίδης¹⁷⁶ γράφει: «*Ital. balio, balia*>(?) βάιος, βάιες, βάες, βάϊτσα>(?) βάγιε, βά-
 γιτσα, βαγιλίζω». Ἀρχικὰ διερωτᾶται ἂν οἱ λέξεις βάιος, βάιες, βάες προ-
 ἔρχονται ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες ἰταλικὲς λέξεις *balio, balia*, καὶ ὕστερα ἐξηγεῖ
 τοὺς τύπους βάγιε, βάγιτσα, βαγιλίζω, μὲ ἀβεβαιότητα φυσικά, ὡς προ-
 ερχόμενους ἀπὸ τοὺς τύπους βάιος, κλπ., μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ *γ* μεταξὺ
 τῶν φωνηέντων. Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ *γ* στὴ νεοελληνικῇ ἄλλοτε ἐξαλείφεται
 μεταξὺ τῶν φωνηέντων, πρβλ.: ἰταλ. *fragola*>φράγουλα>φράουλα, ἄλλοτε
 ἀναπτύσσεται, πρβλ.: αἶμα>γαῖμα. Ἄν θεωρήσουμε ὅτι ἡ λέξη προέρχεται
 ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ *balia*, τότε ἔπρεπε νὰ εἶχαμε ἐνδιάμεσο τύπο *βάλια, ποὺ
 δὲν ἀπαντᾷ ὅμως οὔτε στὴ μεσαιωνικῇ οὔτε στὴ νεοελληνικῇ, ὅπως προκύ-
 πτει ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν σχετικῶν λημμάτων. Ἄν ὑπῆρχε τύπος *βάλια
 θὰ μπορούσαμε νὰ δεχθῶμε μεταβολὴ τοῦ *λια*>για, πρβλ.: βεντάλια¹⁷⁷>βε-
 ντάγια. Τὸ ΙΑ¹⁷⁸ ἐτυμολογεῖ τὴ λ. βάγια ἀπὸ τὸ μεταγενέστερο βάια, ἀλλὰ
 ἀναφέρει καὶ τὴ γνώμη τοῦ μεγάλου Κοραΐ, Ἄτακτα 2, 32, ἀπὸ τὸ ἰταλ.

171. Ἐμμ. Κριαρᾶ, ὁ.π., τ. 3, σ. 407.

172. J. B. Belot, Vocabulaire Arabe-Français, Beyrouth 1899⁶, σ. 167β. —E. W. Lane, ὁ.π., τ. 2, σ. 758γ.

173. F. Steingass, ὁ.π., σ. 465α.

174. W. Wright, ὁ.π., σ. 6: «οἱ Τοῦρκοι καὶ οἱ Πέρσες συνήθως τὸ προφέρουν *z*».

175. Ἐμμ. Κριαρᾶ, ὁ.π., τ. 4, σ. 3.

176. Μ. Τριανταφυλλίδης, Die Lehnwörter der mittelgriechischen Vulgärlitera-
 tur (=Ἀπαντα, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1963, σ. 361).

177. ΙΑ, ὁ.π., τ. 3, σ. 515.

178. Αὐτόθι, τ. 3, σ. 409.

balia. 'Ο Μένος Φιλήντας¹⁷⁹ ἀσχολήθηκε μὲ τὴ λ. βάγια καὶ γράφει: «Εἶναι γνωστὴ ἡ βυζαντινὴ λέξις βάγια=παραμάνα καὶ βαγίτσα. "Οσοὶ τὴν ἐτυμολόγησαν ὥστα τώρα λένε πὼς γίνεται ἀπ' τὸ ὁμοίονημο ἰταλ. balia... 'Εκεῖνος ποὺ ἔκανε τὴν ἐπιτομὴ τοῦ Στράβωνα (ἰ' αἰώνα μ.Χ.) λέει στὸ ε' βιβλίο, (ἐκδ. Κοραῆ, τ. γ' σελ. 354): 'οἱ Ρωμαῖοι βαῖταν καλοῦσι τὴν τροφὸν καὶ βαῖουλον'. 'Εννοεῖται ὅτι οἱ Ρωμαῖοι μόνο bajula τὴ λέγανε κεῖναι ἀφ' τοῦ τὸ θηλυκὸ τοῦ bajulus=βαστάζος καὶ βυζαντινὰ βατούλος (Σχολ. εἰς Σοφοκλ.)=ὁ παιδαγωγός, εἴτε ἴσια ἀπὸ τὸ bajula εἴτε ἀπὸ τὸ ἐξελληνισμένο βαῖουλος, βγῆκε τὸ θηλυκὸ βαῖούλα... 'Απὸ τὸ: βαῖούλα, τὸ μικρυντικόν, τὸ ὑποκοριστικόν νὰ ποῦμε, βγῆκε πισωδρομα: ἡ βαῖα (βλέπε τ. α' σελ. 17 γιὰ τὶς πισωδρομες παραγωγές), κι ἀπ' ἀφ' τῆς πάλι ἀρσενικό: ὁ βάϊος». 'Εχομε τέτοια παραδείγματα λέξεων ποὺ θεωρήθηκαν ὑποκοριστικά, ἐνῶ δὲν εἶναι στὴν πραγματικότητά, πρβλ.: πασούμι¹⁸⁰<πασουμάκι, καῖμι<καῖμάκι· τὴ γνώμη τοῦ Φιλήντα ἀποδέχεται ὁ 'Ανδριώτης¹⁸¹. 'Η ἐτυμολογία τῆς λέξης ἀπὸ τὸ λατινικὸ bajula εἶναι ἐξυπνότατη, ἀλλὰ νομίζω ὅτι τῆς λείπει ἡ οὐσιαστικότητά. 'Η λ. προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο γαλλικὸ baille¹⁸²=μαῖα, τροφός· ἡ γαλλικὴ λ. προφέρεται ὡς [ba:j]>έλλην. βάγια.

23. «βάγιος δ¹⁸³, αὐτὸς ποὺ φροντίζει γιὰ τὴν ἀνατροφή τῶν παιδιῶν, παιδαγωγός· ἀπὸ τὸ ἰταλ. balio». 'Η λ. ἐτυμολογεῖται ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο γαλλικὸ bail [ba:j]=φύλακας, δάσκαλος, παιδαγωγός¹⁸⁴.

24. «βαζιζάνιο(ν) τό¹⁸⁵, μελιτζάνα· ἄγν. ἐτυμ.: σπανάκιν, χρυσολάχανον, γογγύλια, βαζιζάνια». Τὸ ΙΛ¹⁸⁶ ἔχει καταγράψει τὴ λ. βαζάνιν τό, ὁ καρπὸς στρύχνου τοῦ ἐδωδίου, μελιτζάνα, ὡς ἄγν. ἐτυμολογίας. Τὴ σωστὴ παραγωγὴ τῆς λέξης ἔχει ὑποδείξει ὁ Β. Σκουβαρῆς¹⁸⁷, ποὺ τὴν ἐτυμολογεῖ ἀπὸ τὸ περσοτουρκικὸ παδινζάν (=μελιτζάνα)>μπαζάνι>βαζάνιν, μὲ ψίλωσι μπ>β. 'Ο Μ. Τριανταφυλλίδης γράφει¹⁸⁸: «μαντζάνα, μελτζάνα*

179. Μένου Φιλήντα, ΓΓΕ, τ. 2, σ. 79-80.

180. Ν. Π. 'Ανδριώτη, ΕΛ, σ. 269.

181. Τοῦ αὐτοῦ, ΕΛ, σ. 45.

182. Α. J. Greimas, δ.π., σ. 58, 59. — W. v. Wartburg, FEW, τ. 1, σ. 207-208.

183. 'Εμμ. Κριαρᾶ, δ.π., τ. 4, σ. 4.

184. Α. J. Greimas, δ.π., σ. 58, 59. — W. v. Wartburg, FEW, τ. 1, σ. 207-208.

185. 'Εμμ. Κριαρᾶ, δ.π., τ. 4, σ. 5.

186. ΙΛ, δ.π., τ. 3, σ. 414.

187. Βαγγέλη Σκουβαρᾶ, Τὰ δυσετυμολόγητα τοῦ 'Ιστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς νέας 'Ελληνικῆς τῆς 'Ακαδημείας 'Αθηνῶν, Ζαγορά (Βόλου) 1954, σ. 44. — Ν. Κορομη, Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς Κυπριακῆς διαλέκτου, Κυπριακαὶ Σπουδαὶ 17, 1954, 23-24.

188. Μ. Τριανταφυλλίδης, δ.π., τ. 1, σ. 448.

ἰνδο-περσικὸν bhardaki, badivdjan, γαλλ. aubergine». Ἡ προσπάθειά του ἦταν κατὰ κάποιον τρόπο ἐπιτυχής, γιατί ἡ λ. μελιτζάνα, ὅπως σωστὰ ἐτυμολογεῖ ὁ Ἀνδριώτης¹⁸⁹, προέρχεται ἀπὸ τὴν ἰταλ. λ. melanzana=μελιτζάνα. Ἡ ἰταλικὴ λ. προέρχεται¹⁹⁰ ἀπὸ ἐπίδραση τῆς λ. mela<melo<ἐλλ. μῆλον, καὶ τῆς ἀραβικῆς λ. bādingian=μελιτζάνα. Ὁ Ταμασοκλῆς¹⁹¹ παράγει σωστὰ τὴν κυπριακὴ λ. βαζζάνιν<ἀραβ. bādandjan, σχετίζει τὴν ἀραβικὴ λ. μετὴν νεοελληνικὴ λ. μελιτζάνα καὶ ματζάνα.

Ὁ Ἀνδριώτης¹⁹² στὴ λ. ματζάνα γράφει: «ματζάνα ἢ, μελιτζάνα· μεσν. ματζάνα ἴσως ἰταλ. mezzana (=εἶδος δοχείου)». Ἡ τουρκικὴ γνωρίζει τὴ λ.¹⁹³ «mancana<ἰταλ. mezzana=μέγα κινητὸν δοχεῖον χρησιμεῦον ὡς ἀποθήκη ὕδατος ἐν τοῖς πλοίοις· τὸ μέρος τοῦ πλοίου ἐνθα τοποθετεῖται τὸ δοχεῖον τοῦτο». Ἡ ἑλληνικὴ λ. ματζάνα=μελιτζάνα, δὲ σχετίζεται μετὰ τὸ τουρκικὸ mancana, οὔτε μετὰ τὸ ἀνύπαρκτο στὴν ἰταλικὴ mezzana μετὰ τὴ σημασία: εἶδος δοχείου.

Ὁ Ταμασοκλῆς¹⁹⁴ ἀναφέρει ὅτι ἡ ἀραβικὴ λ. bandindjan ἔγινε στὴν ἰταλ. melanjana καὶ mazzana· ἐὰν ὑπάρχει ἰταλ. λ. mazzana=μελιτζάνα, τότε θὰ ἔχουμε τὸν ἀντίστοιχο ἑλληνικὸν τύπον ματζάνα, ἀλλὰ ὁ Meyer-Lübke, λήμμα 876, παρέχει τοὺς ἀκόλουθους τύπους: ἰταλ. petonciano, melanzana, marignano, melangola. Ὁ Du Cange¹⁹⁵ ἔχει θησαυρίσει καὶ τοὺς τύπους: ματζιζάνα, ματζιζάνα=μελιτζάνα¹⁹⁶, ἀπὸ τὸν τύπον ματζιζάνα>ματζάνα, με ἀνομοιωτικὴ πτώση τῆς συλλαβῆς λόγῳ ἀπλολογίας· πρβλ.: βαζιζάνιον>βαζάνιν. Ἡ ἀραβικὴ λ. (al)bādinjān προέρχεται ἀπὸ τὸ περσικὸν bādingan, καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὸ σανσκριτικὸν vātin-gaṇa=μελιτζά-

189. Ν. Π. Ἀνδριώτης, ὁ.π., σ. 202.

190. G. Devoto, ὁ.π., σ. 262.

191. Ἀρ. Ταμασοκλῆς, ὁ.π., σ. 33.

192. Ν. Π. Ἀνδριώτης, ὁ.π., σ. 199.

193. Ι. Χλωροῦ, ὁ.π., τ. 2, σ. 1515β. —Στὴν ἰταλ. ἢ λ. mezzana σημαίνει: 1) προαγωγός. 2) ἱστὸς ἐπιδρόμου, μετζάνα. 3) ἐπίδρομος, μπούμα. 4) φύλλο χαρτιοῦ 44×60. 5) μεσαία χορδὴ. 6) ράφτρα. 7) εἶδος πλίου. —Sansonì, It.-Engl., τ. 2, σ. 806. —Batt.-Aless., ὁ.π., τ. 4, σ. 2447. Ὁ G. Meyer, Türk. St. I, Wien 1893, σ. 81, θεωρεῖ ὅτι τὸ ἔτυμο τῆς τουρκικῆς λ. mancana=ἀποθήκη νεροῦ, εἶναι σκοτεινόν. Ἡ ἔτυμολογία τοῦ Ι. Χλωροῦ ἀπὸ τὸ ἰταλ. mezzana εἶναι λαθεμένη, γιατί ἡ ἰταλικὴ λέξις δὲν εἶχε ποτὲ αὐτὴ τὴ σημασία. Ἡ τουρκικὴ λ. mancana εἶναι παραφθορὰ τῆς ἰταλικῆς λ. damigiana. —H. and R. Kahane, Andr. Tietze, The Lingua Franca in the Levant, Turkish Nautical terms of Italian and Greek origin, Urbana 1958, σ. 201-202.

194. Ἀρ. Ταμασοκλῆς, ὁ.π., σ. 33.

195. Du Cange, ὁ.π., σ. 851.

196. Π. Καρολίδου, Τὸ ἔτυμον τῆς μελιτζάνας, Νέος Ἑλληνομνήμων 2, 1905, 160. Βλ. πάντως καὶ Νέος Ἑλληνομνήμων 1, 1904, 437-38.

να. Τὸ OED¹⁹⁷ γράφει τὰ ἐξῆς: «Λίγες λέξεις ἀκόμη καὶ φυτῶν δείχνουν τόσο πλήρως τὴν ἀλλαγὴν ποὺ ὑπόκειται μία λέξη ἢ ἀκατανόητη λέξη, ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς δημώδους παρετυμολογίας. Συγγενὴς μὲ τὴν ἰσπανικὴ alberengena εἶναι ἡ γαλλ. aubergine, διαλ. albergine, albergaine, albergame, ἐπίσης χωρὶς τὸ al-, belingèle, καὶ μὲ -m- ἀντὶ -b-, merangène, melongène, βοτ. λατ. melongēna, ἰταλ. melanzana, mela insana (=τρελὸ μῆλο)... Ἡ σανσκριτικὴ λέξη λέγεται ὅτι σημαίνει: «Ἡ τάξη (ποῦ μετακινεῖ) τὴν ἀκαταστασία τοῦ ἀνέμου (ἀνεμῶδες ὑγρό), σημασία ποῦ ὑποτίθεται ὅτι συνδέει τὴ λ. μὲ τὴ vārttā, μία ἄλλη ὀνομασία τοῦ ἴδιου φυτοῦ, ποῦ λέγεται ὅτι ἔχει ἓνα māruta-nasin ἢ «μετακίνηση τοῦ ἀνέμου» ἀποτέλεσμα».

25. «βαλμαδικὴ ἡ¹⁹⁸, ἡ ἐνασχόληση μὲ τὴν περιποίηση τῶν ἀλόγων ὡς ἐπάγγελμα· τὸ θηλ. τοῦ ἐπιθ. βαλμαδικός<βαλμάς». Τὸ ΙΑ¹⁹⁹ χαρακτηρίζει τὴ λ. βαλμάς ἀγνώστου ἐτύμου· ὁ Σκουβαράς²⁰⁰ ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἐτυμολογία τῆς λέξης καὶ ἀναφέρει: «Ἡ λέξη εἶναι ρουμουνική. Rălmaș εἶναι ὁ χωρικός, ὁ φτωχὸς ἀγρότης, ὁ κολλήγας στὰ χτήματα τῶν τσιφλικάδων, ὁ ἀλογοβοσκὸς ποῦ εἶχε ἀναλάβει τὸ κοπάδι τῶν ἀλόγων τοῦ γαιοκτήτη, αὐτὸς ποῦ νοίκιαζε τὸ ἄλογο ἢ τὸ μουλάρι του γιὰ νὰ ἀλωνιστοῦν τὰ δημητριακὰ τὴν ἐποχὴ τῆς συγκομιδῆς. Τὴ λέξη μᾶς τὴν ἔφεραν οἱ Ἑλληνες ποῦ πηγαινοέρχονταν στὰ χρόνια τοῦ ὀψιμου μεσαίωνα στὴ Βλαχομογοδανία». Τὴ λ. ἐτυμολόγησε σωστὰ ὁ T. Papahagi²⁰¹ ἀπὸ τὴν ἀρχαία σλαβικὴ λ. dvalma²⁰², παλωδάμνης, equorum domitor· τὸ ἀρχικὸ -d- ἀπορρίφθηκε στὴν ἑλληνικὴ ἀπὸ ἀδυναμία προφορᾶς τοῦ συμφωνικοῦ συμπλέγματος dv-.

26. «βατσέλι(ν) τό²⁰³, λεκάνη· ἀπὸ τὸ ἰταλ. vascello». Τὸ ΙΑ²⁰⁴ πα-

197. The OED, ὁ.π., τ. 1, σ. 278, καὶ Webster's, Third New International Dictionary, Springfield 1963, σ. 279, λ. brinjal. — M. Monier - Williams, A Sanskrit-English Dictionary, Oxford 1899, σ. 935b.

198. Ἑμμ. Κριαρά, ὁ.π., τ. 4, σ. 18.

199. ΙΑ, ὁ.π., τ. 3, σ. 432.

200. B. Σκουβαρά, Ἰχνηλατώντας τὴς λέξεις, Βόλος 1957, σ. 17. — Γιὰ τὴ ρουμουνικὴ λ. palmas βλ. E. Σαραφίδου, ὁ.π., σ. 386, καὶ Dict. Limb. Rom., τ. 81, σ. 257.

201. Tache Papahagi, Dictionnaire aroumain (macedoroumain) general et étymologique, București 1963, λ. vîlma.

202. Franz Miklosich, Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum, 1862-65, σ. 154: «ΔΒΑΛΜΑ· παλωδάμνης, equorum domitor».

203. Ἑμμ. Κριαρά, ὁ.π., τ. 4, σ. 71.

204. ΙΑ, ὁ.π., τ. 3, σ. 490.

ράγει τὸ μεσαιωνικὸ βατσέλι ἀπὸ τὸ λατινικὸ *vascellum*. Τόσο ἡ μεσαιωνικὴ ὅσο καὶ νεοελληνικὴ χρησιμοποιοῦν τὴ λ. βατσέλι μὲ τὶς σημασίες: 1) λεκάνη. 2) ἀγγεῖο ὕδατος. 3) δίσκος. 4) δεξαμενὴ. 5) μέτρο χωρητικότητος. 6) μέτρο ἐκτάσεως. Ἡ λ. δὲν ἔχει τὴ σημασίαν τοῦ πλοίου. Αὐτὸς ὁ σημασιολογικὸς περιορισμὸς καθιστᾷ ἀμφίβολη τὴν ἐτυμολογίαν τῆς λέξης ἀπὸ τὸ ἰταλ. *vascello*²⁰⁵, ποὺ σημαίνει κυρίως: πλοῖο, πολεμικὸ πλοῖο· ἀντίθετα ἡ ἐτυμολογία τῆς λέξης ἀπὸ τὸ λατινικὸ *vascellum*, ὑποκοριστικὸ τοῦ *vas*=σκεῦος, ἀγγεῖο, εἶναι πιθανότερη.

27. «βατσίζω²⁰⁶, συνηθίζω· ἀπὸ τὸ οὐσ. βατσί<βατίν (ΙΛ) καὶ τὴν κατάλ. -ίζω». Τὸ ΙΛ γράφει: «βατσίζω Κρητ. Ροδ. Ἐκ τοῦ οὐσ. *βατσί<βατίν. 1) Προσκολλῶμαι ὥς ἡ βάτος Ρόδ.: Παροιμ. φρ. Ἐβάτσισε σὰν τὸν γάδαρον μέσ'ς τῇ λάσπῃ (ἐπὶ τοῦ ἐπιμένοντος μὲ πείσμα). 2) Ἐθίζω, συνηθίζω τινὰ εἰς τι Κρητ.: Ἐβάτσισές μου τὸ κοπέλλι'ς τ' ἀμύγδαλα κι ὄλο'ς τὴν πόρτα σου στέκει». Ἡ ἐτυμολογία τοῦ ΙΛ δὲν εἶναι σωστή· ἡ ἀρχικὴ σημασία τοῦ ρήματος ἦταν *συνηθίζω*, καὶ ἀργότερα ἀνέπτυξε τὴν ἔννοια τοῦ *προσκολλῶμαι*. Τὸ ρῆμα προέρχεται ἀπὸ τὸ ἰταλ. *av(v)ezzare*²⁰⁷=*συνηθίζω*. Ἡ λ. θὰ ἐξελίχθηκε: *ἀβετσίζω>*ἀβατσίζω, μὲ ἐξακολουθητικὴ ἀφομοίωση, καὶ τελικὰ βατσίζω μὲ ἀπόρριψη τοῦ ἀρκτικοῦ ἀ-· γιὰ τὴν κατὰληξιν τοῦ ρήματος πρβλ.: *πιπιλίζω*²⁰⁸<ἰταλ. *pipilare*.

28. «βερζίτικον τό²⁰⁹, εἶδος ψαριοῦ (Βλ. καὶ Κουκ., ΒΒΠ Ε' 85. γιὰ τὴν ἐτυμ. βλ. Mor., Byzantinot. Β' 89, ὅπου μνημονεύεται ἐνδεχόμενη βουλγαρικὴ προέλευση τῆς λ. Πβ. τὸ τοπων. Βερζιτία στὸ Θεοφ., Χρον. 1, 447¹³). Ὁ Κοραῆς²¹⁰ ἀσχολούμενος μὲ τὴ λ. *βερζήτικιν* γράφει τὰ ἀκόλουθα: «Ὁ Δουκάγγιος (σελ. 191) ἀφίνει τὴν λέξιν ἀνεξήγητον, ἀρκεύμενος εἰς τὴν μαρτυρίαν τοῦ Τζέτζου: Ὡξιανούς ἰχθύας μοι ταρίχους εἶναι νόει, /Οὔπερ

205. *Sansoni*, ὁ.π., τ. 2, σ. 1426. Οἱ *Batt.-Alessio*, ὁ.π., τ. 5, σ. 3993, ἔχουν κατὰχωρίσει δύο ξεχωριστὰ λήμματα: *vascello* (I) = πλοῖο· *vascello* (II) = μικρὸ βάζο.

206. Ἐμμ. Κριαρᾶ, ὁ.π., τ. 4, σ. 71. — Γ. Ἐμμ. Πάγκαλον, Περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος τῆς Κρήτης, τ. 1-6, Ἀθῆναι 1955-1975, τ. 2, σ. 218.

207. *E. Brighenti*, ὁ.π., σ. 54, καὶ *M. Π. Περίδου*, ὁ.π., τ. 1, σ. 188.

208. *N. Π. Ἀνδριώτη*, ὁ.π., σ. 282.

209. Ἐμμ. Κριαρᾶ, ὁ.π., τ. 4, σ. 99.

210. Ἀδ. Κοραῆ, Ἀτακτα, τ. 1, σ. 261. — *D. J. Georgacas*, *Ichthyological Terms for the sturgeon and etymology of the International Terms Botargo, Caviar and Congeners*, Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 43, Ἀθῆναι 1978, σ. 122-29. Πληρέστερη διαπραγμάτευση τοῦ θέματος γίνεται στὴ μελέτη μου: Μεσαιωνικά Ἑτυμα, ποὺ θὰ δημοσιευτεῖ προσεχῶς.

βαρβάρως καὶ κοινῶς *Βερζίτικα* καλοῦνται. Ἄν δὲν μᾶς ἐφάνέρωσε τὴν ἐτυμολογίαν τοῦ Βερζιτίκου ὁ Τζέτζης, μᾶς ἐδίδαξε καὶ ὅτι τὰ ὀνομαζόμενα οὕτως, ἐστέλλοντο ἀπὸ τὴν Ὀξιανὴν (*Oxiane*), χώραν οὕτως ὀνομασθεῖσαν ἀπὸ τὸν ποταμὸν Ὀξον, σήμερον λεγόμενον Γιῶνα (*Gihon*). Ἐπειδὴ ἡ Ὀξιανὴ γειτονεῦει μὲ τὴν Περσίαν, ὑποπτεύομαι, μὴ τὸ *Βερζίτικον* ἀπεβαρβαρώθη ἀπὸ τὸ βάρβαρον *Περσίτικον*. Ὁ Κοραῆς εἶναι κάπως ὑπερβολικὸς ὅταν ψέγει τὸν *Du Cange*²¹¹, γιατί ἐκεῖνος βασιζόμενος στὸ στίχο τοῦ Τζέτζη ἔγραψε ὡς ἐρμήνευμα γιὰ τὴ λ. βερζίτικα: «*Oxiani pisces sale conditi, seu qui ex Oxo fluvio ereuntur*». Ὁ *Sophocles*²¹² διερωτᾷται ἂν ἡ λ. *βερζήτικον* ἢ *βερζίτικον* τό, εἶδος ψαριοῦ, προέρχεται ἀπὸ τὴν Βερζητία. Ὁ Φ. Κουκουλές²¹³ ἀναφέρει ὅτι ψάρευαν τὸ βερζίτικον στοὺς Σκυθικοὺς ποταμοὺς Ὡξο καὶ Τάναϊν, καὶ προσθέτει ὅτι χώρα Βερζιτίων ἀναγράφει ὁ Θεοφάνης (Χρονογρ. *De Boor* 1, 447, 13), καὶ ὅτι Βερζίται Σλαῦοι ἔκαναν ἐπιδρομὴ κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης τὸν Ζ' αἰῶνα. Ὁ καθορισμὸς τῆς θέσης τῆς Βερζιτίας ἔχει ἀπασχολήσει τοὺς ἱστορικοὺς· ὁ Δ. Ζακυθηνός²¹⁴ γράφει συνοπτικὰ γιὰ τὸ θέμα: «Ἀμφισβητούμενον εἶναι τὸ πρόβλημα τοῦ γεωγραφικοῦ καθορισμοῦ τῆς Βερζιτίας, χώρας τῶν Βερζιτῶν Σλάβων. Κατὰ τινες (*A. Rambaud, O. Tafrali, M. Vasmer*) ἡ Βερζιτία ἔκειτο ἐν Θεσσαλίᾳ. Ὁ *L. Niederle, Manuel de l'Antiquité slave*, τ. Α', σελ. 106 κέξ., ἐδίδαξεν ὅτι οἱ Βερζίται κατῴκουν ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Ἀχρίδος, τοῦ Μοναστηρίου, τοῦ Πριλάπου καὶ τῶν Βελεσσῶν. Ὁ *K. Ἀμαντος, Μακεδονικά*, Ἐν Ἀθήναις, 1920, σελ. 14 κέξ., πιστεύει ὅτι ἡ χώρα των εὕρισκετο νοτίως τοῦ Αἴμου. Ὁ *G. Ostrogorsky, Histoire de l'État Byzantin*, σελ. 198 κέξ., ὁμιλεῖ περὶ Μακεδονίας. Καθ' ἡμᾶς (Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι, σελ. 32 κέξ.,) οἱ Βελεγεζίται καὶ οἱ Βελζίται ἀνῆκον πιθανῶς εἰς τὴν αὐτὴν ὁμάδα, κατὰ δὲ τὴν πρὸς νότον κάθοδον αὐτῶν ἐθρυμματίσθησαν καὶ ἔδωκαν τὸ ὄνομά των εἰς πλείονας τῆς μιᾶς περιφερείας. Ἡ ἐν τῷ ἐπεισοδίῳ τοῦ Βουλγαρικοῦ πολέμου μνημονευομένη Βερζιτία φαίνεται ξένη πρὸς τὴν Θεσσαλίαν καὶ τοὺς ἐν αὐτῇ ἐγκατασταθέντας Σλάβους». Ὑπάρχει διαφορὰ ἀπόψεων γιὰ τὴν θέσιν τῆς Βερζιτίας, ἀλλὰ ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ ὅσα ἀναφέρονται, ἡ πόλις πρέπει νὰ βρισκόταν στὸ Βαλκανικὸ χῶρο· κανένας ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς δὲ τὴν θέτει στὴν Ἀνατολή, καὶ πολὺ περισσότερον στὴν Ὠξιανὴν χώρα.

211. *Du Cange*, ὁ.π., σ. 191.

212. *E. A. Sophocles*, ὁ.π., τ. 1, σ. 306.

213. Φ. Κουκουλές, ΒΒΠ, τ. 5, σ. 85.

214. Διονυσίου Ζακυθηνοῦ, Βυζαντινὴ Ἱστορία (324-1071), Ἀθήναι 1972, σ. 177,

‘Ο Moravcsik²¹⁵ ἔχει ἀμφιβολίες, ἀν ἡ λέξη ἔχει βουλγαρική προέλευση, καί ἀναφέρει τή γνώμη τοῦ J. Marquart, Keleti Szele 11 (1910), 21, UJb 4 (1924), 328, ποῦ συνδέει τή λ. μέ τίς λέξεις *Βαρσῆλτ* καί *Βερζιλία*. *Βαρσῆλτ* ἦταν τὸ ὄνομα Οὐνικοῦ λαοῦ, *Βερζιλία* ὀνομαζόταν παλαιὰ ἔδρα τῶν Χαζάρων. Ὅλες οἱ ἀναφερόμενες γνώμες ἦταν ἀνεπιτυχεῖς καί καθόλου πειστικές. Ὁ Κοραῆς ἀντιλήφθηκε ὅτι ἡ μαρτυρία τοῦ Τζέτζη εἶναι πολυτιμότερη τόσο γιὰ τὴν ἐτυμολογία ὅσο καί γιὰ τὸ σημασιολογικὸ καθορισμὸ τῆς λέξης. Τὰ ψάρια ὀνομάσθηκαν *βερζίτικα*, γιὰτὶ ἡ προέλευσή τους ἦταν ἀπὸ τὸν Ὁξο τῶν ἀρχαίων. Ἡ λ. ἔχει σχηματισθεῖ ἀπὸ τὸ *βερζ-*, καί τὴν κατάληξιν *-ιτικός*, πληθ. *-ιτικά*, ποῦ χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλώσει πράγματα ποῦ προέρχονται ἀπὸ ἓνα ὀρισμένο μέρος· πρβλ.: *αἰγινίτικα* (φιστίκια). Ὁ Ν. Λωρέντη²¹⁶ μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὸν ποταμὸ Ὁξο: «Εἷς ἐκ τῶν μεγαλυτέρων ποταμῶν τῆς Ἀσίας μετὰ τὸν Ἰνδόν, πηγάζων κατὰ Πτολ. βορειοδυτικῶς τῶν πηγῶν τοῦ Ἰνδοῦ, εἷτα φερόμενος ἀρκτικῶς διὰ τῶν συνόρων τῆς Σογδιανῆς χώρας καί τῆς Ὑρκανίας δεχόμενος εἰς ἑαυτὸν πολλοὺς ἄλλους ἐπισήμους ποταμοὺς ἐκβάλλει εἰς τὴν Κασπίαν θάλασσαν ἢ μᾶλλον ἐν τῇ Ἀράλ λίμνῃ· τανῦν Ἀμού ἢ Γιχὼν ὑπὸ τῶν Ἀράβων λεγόμενος». Ὅπως διαπίστωσα οἱ Ἀραβες, Πέρσες καί Τοῦρκοι ὀνομάζουν τὸν ποταμὸ *Jeihun*, *Jaihun*, *Amu*, *Ab Amu*, *Amu Daria*· αὐτὲς εἶναι οἱ πιὸ κοινὲς ὀνομασίαι του καί βρίσκονται σὲ ὅποιαδήποτε καλὴ ἐγκυκλοπαίδεια. Ἡ λ. προέρχεται ἀπὸ τὸ περσικὸ *warz*²¹⁷=ὁ ποταμὸς Ὁξος· πρόκειται γιὰ διαφορετικὴ ὀνομασία τοῦ ποταμοῦ ποῦ ἀγνοοῦσαν ὅσοι ἀσχολήθηκαν μέ τὴν ἐτυμολογία τῆς λέξης. Ἡ λ. ἀντὶ **βαρζίτικα* ἔγινε *βερζίτικα* ἀπὸ ἐπίδραση τοῦ ὕγρου· πρβλ.: *narandj*>νεράτζι, *φταρνίζομαι*>φτερνίζομαι, *Φάρσαλα*>Φέρσαλα.

29. *βερετζὶ τό*²¹⁸, ρόδινο, κόκκινο χρώμα· τὸ ἀραβ. *verdj*<*verd* (Ξανθουδίδης [Ἐρωτόκρ. σ. 520]))». Ὁ Ξανθουδίδης²¹⁹ γράφει: *βερετζί...* Ἡ λέ-

215. G. Moravcsik, δ.π., II, σ. 89.

216. Ν. Λωρέντη, Λεξικὸν τῶν ἀρχαίων κυρίων ὀνομάτων τῆς μυθολογίας, ἱστορίας καί γεωγραφίας, Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας 1837, σ. 328. —Περιγραφή τοῦ ποταμοῦ Ὁξοῦ, περσ. *Djeihūn*, βασισμένη σὲ ἀνατολικὰς πηγὰς βλ. στὸ βιβλίο τοῦ C. Barbier de Meynard, *Dictionnaire géographique, historique et littéraire de la Perse et des contrées adjacentes*, Paris MDCCCLXI, σ. 183-84. —Περιγραφή μέ σύγχρονα στοιχεῖα βλ. Webster's Geographical Dictionary, Springfield 1965, σ. 41, λ. *Amu Darya*. — J. Wood, *A journey to the source of the river Oxus*, London 1872.

217. F. Steingass, δ.π., σ. 1462β: «*warz...* the river Oxus; Transoxania».

218. Ἑμμ. Κριαρᾶ, δ.π., τ. 4, σ. 100.

219. Στ. Ξανθουδίδου, Ἐρωτ., σ. 520.

ξίς 'Αραβική verd=ρόδον, verdj=ρόδινος». Παραθέτοντας την αραβική λ. verdj=ρόδινος, οί περισσότεροι νόμισαν ότι διαβάζεται ως [verdž]>έλλ. βερτζί· στην πραγματικότητα δὲ συμβαίνει αὐτό. Στὴν αραβική ὑπάρχει ἡ λ. ward²²⁰=ρόδο, τριαντάφυλλο, καὶ τὸ ἐπίθετ. wardi=ρόδινος, κόκκινος. Ἡ αραβική λ. ἔχει περάσει στὴν τουρκική²²¹ verd=ρόδο, καὶ verdi=ρόδινος. Σὲ καμιά περίπτωση ἡ αραβική λ. wardi ἢ ἡ τουρκική verdi δὲν προφέρονται μὲ ληκτικό προστριβές (affricate) [dž]. Ἡ παράθεση τῆς αραβικῆς λ. wardi μὲ τελικὸ j ἦταν ἀνεπιτυχής· ἀπὸ τῇ λ. verdi θὰ εἴχαμε> *βερντι ἢ *βερδί, ἀλλὰ ὄχι βερτζί. Ἡ λ. ἔχει διαφορετικὴ ἔτυμολογία. Ὁ Boerio²²² ἔχει καταχωρίσει τὴ φράση: «Legno verzin; Legno verzino o Brasileto, Legno americano, detto da Sistematici Caesalpina Echinata, che si trasporta in Europa e si adopera per tingere in rosso». Ἡ βενετ. λ. verzin, ἰταλ. verzino²²³, ἀγγλ. brazil, κλπ., ἀναφέρεται σὲ ἓνα καστανοκόκκινο σκληρὸ ξύλο ἐνὸς δένδρου τῶν ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν, γνωστὸ ὡς Sappan (Caesalpinia Sappan), Καισαλπινία ἢ Σαππάνη²²⁴, ἀπὸ τὸ ὁποῖο οἱ βαφεῖς ἀποκτοῦν ἓνα κόκκινο χρῶμα. Ἡ βενετικὴ λ. verzin πέρασε στὰ νεοελληνικά ὡς βερτζί πού χρησιμοποιήθηκε γιὰ νὰ δηλώσει τὸ ρόδινο, κόκκινο χρῶμα.

30. «βούκα ἡ²²⁵, τὸ λατ. bucca ('Ανδρ., Λεξ.) ἢ ἀπὸ τὸ βενετ. bocca (Βλ. Spadaro, Sic. Gymn. 21, 1968, 260). 1) Μπουκιά. 2) Μάγουλο. 3) Καταπακτὴ πλοίου (Πβ. boca de la nave, Boerio, λ. boca): ἓναν καράβιν ὁποῦ εἶναι ὀργίες δέκα εἰς τὴν καρίναν καὶ εἰς τὴν μπύκαν ποδάρια εἴκοσι». Τὸ τρίτο ἐρμήνευμα πρέπει νὰ μεταβληθεῖ, γιατί τόσο ἡ ἰταλικὴ ἔκφραση πού παρατίθεται ὅσο καὶ τὸ σχετικὸ χωρίο ἀποκλείουν τὴ σημασία «καταπακτὴ τοῦ πλοίου». Ὁ Boerio²²⁶ γράφει σχετικὰ: «Bocca de la nave, Boc-

220. H. Wehr, ὁ.π., σ. 1061β. Ἡ αραβικὴ λ. ward, ἡ ἀραμαϊκὴ wardā, ἡ ἀρχ. ἑλλην. ρόδον, ἡ ἀρμενικὴ vart, vard, προέρχονται ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο περσικὸ *vrda> νεοπερσ. gul=ρόδο. —E. Klein, ὁ.π., σ. 643. J. B. Hofmann, Ἑτυμ. Λεξ. Ἀρχ. Ἑλλ., σ. 361. Ἡ ἀρμενικὴ λ. vard, vart βρίσκεται στὴν ἑλληνικὴ ὡς βάρτι. Βλ. ΙΑ, τ. 3, σ. 458. Π. Καρολίδου, Γλωσσάριον συγκριτικῶν Ἑλληνοκαπαδοκικῶν λέξεων, Σμύρνη 1885, σ. 71. Ὁ Β. Σκουβαράς, Τὰ Δυσετυμολόγητα, σ. 47, παράγει τὴ λ. βάρτι ἀπὸ τὸ τουρκικὸ verd=ρόδο, ἀλλὰ ἡ ἐτυμολόγησις τῆς λ. ἀπὸ τὴν ἀρμενικὴ εἶναι σωστότερη.

221. The New Redhouse, ὁ.π., σ. 1226.

222. Giuseppe Boerio, Dizionario del dialetto Veneziano, 1856², σ. 365.

223. Battisti-Allessio, ὁ.π., τ. 5, σ. 4035.

224. Δ. Σ. Καββάδα, ὁ.π., τ. 4, σ. 1717.

225. Ἑμμ. Κριαρά, ὁ.π., τ. 4, σ. 162.

226. G. Boerio, ὁ.π., σ. 84.

ca o Boccatura, dicesi la Larghezza della nave». Νομίζω ὅτι ἡ λ. boccatura ἐξελήφθηκε γιὰ τὸ boccaporta > νεοελλ. *μπουκαπόρτα, καταπακτὴ πλοίου*. Ἡ ἰταλ. ἔκφραση boc(c)a de la nave εἶναι συνώνυμη μὲ τίς: bocca di una nave, boccatura²²⁷ = τὸ μέγιστο πλάτος τοῦ πλοίου (ἀπὸ ἔξω ἔως ἔξω). Ὁ P. E. Dabovich²²⁸ γράφει: «Bocca di una nave; larghezza massima, γαλλ. largeur au maître beau; largeur principale d'un navire, ἀγγλ. extreme breadth of a ship». Ὁ K. Καμαρινός²²⁹ μᾶς πληροφορεῖ: «Extreme breadth, μέγιστον πλάτος τοῦ πλοίου (τὸ ἔξωτερικὸν μέγιστον πλάτος αὐτοῦ, συνυπολογιζομένου καὶ τοῦ περιβλήματος), τὸ πλάτος τοῦ πλοίου κατὰ τὴν τομὴν τοῦ μεγίστου νομέως».

31. «βούσγα ἡ²³⁰, γούλα τοῦ πτηνοῦ· κατὰ Στεφανίδ. (Ἀθ. 40, 1928, 203) ἀνάγεται στὴν ἴδια ρίζα μὲ τὸ μτγν. βύζας = βύας». Στὴν Ἀθηνᾶ 40, 1928, 40, διαβάζουμε: «Κατόπιν ὁ ἐταῖρος κ. Μιχαὴλ Στεφανίδης ἀναφερόμενος εἰς προγενέστερον αὐτοῦ σημείωμα ὑπέδειξεν ὅτι αἱ ὀρνιθολογικαὶ ὁροὶ βρύας καὶ ὕβρις καὶ πτὺγξ καὶ βύζας δηλοῦσι τὸ πτηνὸν βύαντα, ὅστις ἔχει τὴν ιδιότητα καθήμενος νὰ φουσκώνῃ τὸ πτίλωμα, ἐνῶ συγχρόνως συστέλλει τὸ σῶμα. Εἰς τὴν αὐτὴν δὲ ρίζαν ἀνήγαγε καὶ τὰς λέξεις βουζιά, βούζουνα, βούζγα, μπουζοῦνι (φουσκωμένον ἄκρον ἀσκοῦ), μπούζα (χοῖρος), μπουῖζος (γυνὴ εὐτραφής)». Ὁ Τριανταφυλλίδης²³¹ ἐτυμολογεῖ τὴ λ. ἀπὸ τὸ ἰταλ. buzzo = κοιλιά, στομάχι, σὺν τῇ λ. φούσκα, δηλαδὴ buzzo + φούσκα = βούζγα· τὴν ἴδια ἐτυμολογίαν ἀποδέχεται καὶ ὁ Μ. Φιλήντας²³². Ἡ ἐτυμολογία τοῦ Στεφανίδου εἶναι ἀβέβαιη· ὅσο γιὰ τὴν περίπτωσιν τοῦ συμφυρμοῦ, πιστεύω ὅτι ἔχει γίνει κατὰχρησιν τοῦ φαινομένου τῇ στιγμῇ πούμποροῦμε νὰ ἐξηγήσουμε τὴ λ. κατὰ καλὺτερον τοῦτο. Ἡ λ. προέρχεται ἀπὸ τὸ γαλλικὸ gosier = οἰσοφάγος, γούλα· ἡ γαλλικὴ λέξις προφέρεται ὡς [gozje]²³³ > ἑλλ. *γόσγα > γούσγα, μὲ τροπὴ τοῦ ο > ου, πρβλ.: βενετ. compare > κουμπάρος, compagna > κουμπανία, καὶ τελικὰ βούσγα, μὲ τροπὴ τοῦ

227. Μ. Π. Περίδου, δ.π., τ. 1, σ. 237, λ. boccatura.

228. P. E. Dabovich, δ.π., σ. 135.

229. K. Δ. Καμαρινός, δ.π., σ. 75. — Jean Merrien, Dictionnaire de la Mer, Paris 1958, σ. 385: «La plus grande largeur d'un bâtiment est sa largeur au fort hors bordé; mais on dit plus couramment largeur au maître beau».

230. Ἑμμ. Κριαρᾶ, δ.π., τ. 4, σ. 178.

231. Μ. Τριανταφυλλίδης, δ.π., τ. 1, σ. 436.

232. Μ. Φιλήντας, ΓΓΕ, τ. 3, σ. 212: «Ἰτ. biuzzo (=στομάχι) + φούσκα μπουζγα (=ἡ σγάρα τῶν πουλιῶν, ὁ πρόλοβος)».

233. Harrap's, δ.π., τ. 1, σ. g: 20.

γ>β, πρβλ.: γεργόνα>βοργόνα, γογγύζω>βογγύζω, gola>γούλα>βούλα, γάστρα>βάστρα.

32. «βραχιόλι(ν) τό²³⁴, κόσμημα τοῦ χειριοῦ, βραχιόλι· ἀπὸ τὸ λατ. bracciale μὲ ἐπίδρ. τῆς λ. βραχιόνιον (Βλ. Triand. Lehnw. 103). Βλ. καὶ Ἀνδρ., Λεξ. Ἡ λ. τὸν 4. αἰ. (L-S). Βλ. ὁμως καὶ L-S Κων/νίδη. Ἡ λ. καὶ σήμ. (ΙΛ, λ. βραχιόλι)». Ὁ Sophocles²³⁵ παρὰγει τῇ λ. ἀπὸ τὸ λατ. brachiale, ὁ Τριανταφυλλίδης²³⁶ δέχεται συμφυρμὸ τῶν λέξεων βραχιάλιον+βραχιόνιον. Ὁ Κ. Χατζηϊωάννου²³⁷ ἀναφέρει τῇ γνώμῃ τοῦ Τριανταφυλλίδη, ἀλλὰ παρατηρεῖ ὅτι ἡ λ. μπορεῖ νὰ παραχθεῖ ἀπὸ τῇ λ. βραχιόνιον μὲ τροπὴ τοῦ ν>λ, πρβλ.: Ἰερώνυμος>Γερώλυμος, ἀλακατόλακκος>ἀνακατόλακκος. Ὁ Ἀνδριώτης ἐτυμολογεῖ τῇ λ.²³⁸ ἀπὸ τὸ λατιν. bracciale, καὶ ὁ Φιλήντας²³⁹ δέχεται τὸ συμφυρμὸ τοῦ Τριανταφυλλίδη. Ὁ Ψυχάρης²⁴⁰ γράφει τὰ ἐξῆς: «Οἱ Λατῖνοι ὁμως δὲν ἀρκεστήκανε στὸ braccium, ἀλλὰ καὶ βγάλανε κι' ἓνα braccioLum τὸ κόσμημα ἐκεῖνο τὸ γυναικῆσιο ποὺ τὸ βάζουνε γύρω στὰ χέρια τους. Τὸ δανιστήκανε οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τοὺς Λατίνους σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου τὸ β τὸ λατινικὸ εἶχε πάντα τὴν προφορὰ τοῦ β(π). Μὰ τὸ χύσανε ἀμέσως στὸ καλούπι τοῦ βραχιονιοῦ κι' ἔτσι τὸ λέμε βραχιόλι». Ὁ Chantraine²⁴¹ σχετίζει σωστὰ τὸ βραχιόλιον<λατ. brachiolum, καὶ τὶς λέξεις βραχιάλιον, βραχιάριον<λατ. bracciale.

Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἀνωτέρω λογίους συσχέτισαν τῇ λ. βραχιόλι μὲ τῇ λατ. λ. bracciale=βραχιόλι, γιατί ὑπῆρχε ἡ σημασιολογικὴ σύμπτωση τῶν δύο λέξεων· τῇ φωνητικῇ διαφορὰ προσπάθησαν νὰ τὴν ἐξηγήσουν μὲ τὸ συμφυρμὸ. Ὁ Ψυχάρης γὰρ νὰ δικαιολογήσει τῇ σημασιολογικῇ πλευρὰ τῆς σωστῆς ἐτυμολογίας ποὺ προτείνει, γράφει ὅτι ἡ λατιν. λ. brace(h)iolum ἔχει τῇ σημασίᾳ τοῦ βραχιολιοῦ. Ἐὰν στῇ λατινικῇ τὸ brachiolum δῆλωνε τὸ «βραχιόλι» θὰ εἶχε ἐκλείψει ἀπὸ καιρὸ τὸ σημασιολογικὸ πρόβλημα, ἀλλὰ ἡ λ. σημαίνει «μικρὸ χέρι, χεράκι» ἀπὸ αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν ἐννοια κατέληξε στὴν ἐλληνικὴ νὰ σημαίνει τὸ βραχιόλι, τὸ κόσμημα ποὺ μπαίνει γύρω ἀπὸ τὸ χέρι. Ἡ ἀντίστοιχη γαλλικὴ λ. bracelet μᾶς βοηθεῖ νὰ κα-

234. Ἐμμ. Κριαρᾶ, δ.π., τ. 4, σ. 187.

235. E. A. Sophocles, δ.π., τ. 1, σ. 317.

236. M. Τριανταφυλλίδη, δ.π., τ. 1, σ. 409.

237. Κ. Χατζηϊωάννου, δ.π., σ. 39, 26.

238. Ν. Π. Ἀνδριώτη, δ.π., σ. 55.

239. M. Φιλήντα, ΓΓΕ, τ. 3, σ. 212.

240. Ψυχάρη, δ.π., τ. 2, σ. 244.

241. P. Chantraine, δ.π., τ. 1, σ. 193, καὶ HJ. Frisk, δ.π., τ. 1, σ. 264.

τανοήσουμε τὴ σημασιολογικὴ ἐξέλιξη. Ἡ λ. *bracelet*²⁴²=βραχιόλι, μπρασέλες, προέρχεται ἀπὸ τὴ λ. *bras*=χέρι, μπράτσο, καὶ τὴ διπλὴ ὑποκοριστικὴ κατάληξη *-elet*, ἡ κύρια: σημασία τῆς λέξης εἶναι: «μικρὸ χέρι, χεράκι».

33. «βυζί(ν) τό²⁴³, μαστός· πιθ. ἀπὸ τὸ βυζάνω ὑποχωρητ. (Βλ. Χατζιδ., ΛΑ 5, 1918/20, 15 κέ.) ἢ ἀπὸ τὸ ἐπίθ. βυζός (Βλ. Χατζιδ., Ἀθ. 38, 1926, 16 καὶ Glotta 15, 1927, 144 κέ.). Πβ. καὶ Lampe, Lex. (λ. βύζια). Γιά τὴ λ. βλ. Meursius (λ. βυζιον). Ἡ λ. καὶ σήμ. (ΙΛ, λ. βυζί)». Ὁ Ἀ. Κοραῆς²⁴⁴ γράφει τὰ ἐξῆς: «ἀπὸ τὸ βυζάνω παράγεται τὸ βυζιον, ἂν καὶ ἀναλογικῶς τοῦτο ἔπρεπε νὰ γεννήσῃ τὸ ρῆμα, ὡς ἀπὸ τὸ θηλὴ ἔγινε τὸ θηλάζω». Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Lampe²⁴⁵ τὸ ρῆμα *βυζάνω* ἀπαντᾷ τὸν ἕκτο αἰῶνα στὸν Ἰωάννη τὸ Νηστευτὴ, ἐνῶ ἡ λέξη τὰ βύζια ἀπαντᾷ στὴν ἀρχὴ τοῦ τρίτου αἰῶνα. Ἡ ἄποψη τοῦ Κοραῆ ἐπαληθεύεται κατὰ κάποιον τρόπο, ἂν καὶ ἡ χρονολόγησις δὲν εἶναι ποτὲ ἀπόλυτη, τὴ στιγμὴ ποὺ τὰ χρονολογικὰ δεδομένα μποροῦν νὰ ἀνατραποῦν ἀπὸ κάποια παλαιότερη μνεῖα. Ὁ Γ. Χατζηδάκης ἀσχολήθηκε μὲ τὴ λέξη δύο φορές προτείνοντας διαφορετικὰς ἐτυμολογίας. Ἀρχικὰ ξεκίνησε ἀπὸ τὴν ἐτυμολογίαν τοῦ Κοραῆ καὶ προσπάθησε νὰ τὴν παρουσιάσῃ κατὰ καλῦτερόν τρόπο:²⁴⁶ «Διότι ἀληθεύει μὲν ὅτι μάλιστα, πάντων οἱ αὐτοὶ διαδοχικῶς ἐκφωνούμενοι φθόγγοι ὑπόκεινται τῇ ἀνομοιώσει, ἀλλ' ὅμως πολλάκις καὶ ἀπλῶς ὅμοιοι πάσχουσιν ὡσαύτως ἀνομοίωσιν... Ἐκ τούτου δέ, ἔχοντος δύο ἔρρινα μ-ν, ἡρμήνευσε κατ' ἀνομοίωσιν πρὸ πολλοῦ ὁ Kretschmer ἐν KZ τόμ. 35, σελ. 606 τὸ ἡμέτερον *βυζάνω*. Δέχεται ὅτι ἡ λ. βυζί σχηματίσθηκε ὑποχωρητικὰ ἀπὸ τὸ βυζάνω ἢ κατὰ τὸ σχῆμα: σταλάζω-στάλα, μαλακώνω-μαλάκα, φουχτίζω-φούχτα, καὶ βυζάνω - ἢ *βύζα>βυζιον. Ἀργότερα ἀπόρριψε τὴν ἐτυμολογίαν ἀπὸ τὸ *μυζάω*, γιὰτὶ δὲν τὸν ἱκανοποιοῦσε²⁴⁷: «... Διὰ πάντα ταῦτα νομίζω ὅτι δύναμαι νὰ ἀποβάλω τὴν σύναψιν αὐτῆς πρὸς τὸ *μυζάω* καὶ νὰ συνάψω πρὸς τὸ παρ' Ἡσυχίου παραδοθὲν *βυζόν*²⁴⁸ πυκνόν, συνετόν,

242. Bloch-Watrburg, δ.π., σ. 86, καὶ E. Klein, δ.π., σ. 92.

243. Ἐμμ. Κριαρᾶ, δ.π., τ. 4, σ. 209.

244. Ἀδ. Κοραῆ, Ἀτακτα, τ. 2, σ. 86.

245. W. Lampe, δ.π., σ. 360α. — Συμπλήρωμα τοῦ Μεγάλου Λεξικοῦ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, τ. 1, Ἀθῆναι 1972, σ. 91.

246. Γ. Χατζηδάκη, Ἐτυμολογικὰ καὶ συντακτικὰ, Λεξ. Ἀρχεῖον 5, σ. 15 (=Γλωσσολογικαὶ Ἑρευναι, Ἐν Ἀθήναις 1934, σ. 501-502).

247. Τοῦ αὐτοῦ, Ἀθηνᾶ 38, 1926, 15 κέξ.

248. Ἡσυχίου τοῦ Ἀλεξανδρέως, Λεξικόν, ἔκδοσις Schmidt, σ. 327, καὶ P. Chant-

γαῦρον δὲ καὶ μέγα. Τὸ βυζόν τοῦτο ἐσχηματίσθη ἐκ τοῦ ἀρχαίου ἐπιρρή-
ματες βύζην (βύσ-δην, βύω), ἐρμηνευομένου ἐπίσης ὑπὸ τοῦ Ἑσυχίου διὰ
τῶν ἐπιρρημάτων ἱκανῶς, ἀθρόως, δαψιλῶς, πυκνῶς, ἐπαλλήλως ἢ πλήρως...
καὶ ὅτι τὸ βραδύτερον τὸ ἐπίθετον κατέστη οὐσιαστικόν, ὥστε ἐδήλου αὐτὸ
τοὺς πλήρεις, τοὺς μεγάλους μαστούς, ἰδιαιτέρως τοὺς τῶν γυναικῶν, ἐπει-
τα δὲ καθολικῶς ἐπὶ τῶν γυναικείων μαστῶν (Πρβλ. νεαρὸν-νηρὸν· τὸ πρό-
σφατον ὕδωρ, ἡ μέση=ὄσφυς).

Ἡ καθόλου ἑλληνικὴ διαθέτει ἓνα πλῆθος λέξεων γιὰ νὰ προσδιορίσει
τὰ διάφορα ὄργανα τοῦ σώματος, πολλές ἀπὸ αὐτὲς παραμένουν σκοτεινοῦ
ἢ ἀγνώστου ἐτύμου, ἰδιαίτερα ἐκεῖνες ποὺ ἀναφέρονται σὲ διάφορα ὄργανα
τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζονται ὡς ταμπεύ. Ἡ παραγωγὴ τῆς λέξης ἀπὸ τὸ μυ-
ζᾶ εἶναι ἀστήριχτη, γιὰ τὸ βυζαίνω προέρχεται ἀπὸ τὸ βυζὶ καὶ ὅχι τὸ
ἀντίθετο. Ἡ ἐτυμολόγησή της ἀπὸ τὸ βυζόν τοῦ Ἑσυχίου, παρουσιάζει
θετικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ τὸ σημασιολογικὸ μέρος παραμένει συγκεχυμένο,
ἀφοῦ δὲν ἔχουμε καμιὰ μαρτυρία ὅτι ἡ λ. χρησιμοποιόταν γιὰ νὰ δηλώσει
τοὺς μεγάλους μαστούς τῶν γυναικῶν, ὅπως γράφει ὁ Χατζηδόκης. Ἡ λ.
εἶναι σημιτικῆς προέλευσης πρβλ.: ἀραβ.²⁴⁹ buzz, bizz=ρῶγα, θηλή, γυ-
ναικεῖο βυζί, ἀραμαϊκὸ-παραχλαβί²⁵⁰ bizza, būzza, συριακὸ bezzā=βυζὶ
«sein, mamellen».

34. «γαγίζω²⁵¹, βλέπω· κατὰ Pitsillides [Κυπρ. ἐρωτ. σελ. 352] ἀπὸ
τὸ ἀρχαῖο δαίζω, κατὰ Hadjioannou, Beginning of Cypr. Dial. 306 ἀπὸ
τὸ δαδίζω.: ἐβγαλὲν τοῦ τ' ἀμμάτια του οὕτως ὅτι πλεῖον οὐδὲν γαγίζει».
Δὲ νομίζω ὅτι ἡ λ. ἔχει σχέση μὲ τὸ δαίζω ἢ τὸ δαδίζω, ἀλλὰ προέρχεται
ἀπὸ τὸ ἀραβικὸν²⁵² yaqiza=εἶμαι ξύπνιος, δὲν κοιμᾶμαι· σηκώνω, ξυπνῶ,
βάζω κάποιον στὴ σκοπιά του. Ἡ λέξη θὰ εἰπώθηκε *γαγίζω, σχηματισμὸς

raine, δ.π., τ. 1, σ. 202, λ. βυνέω. Ὁ Chantraine ἀποδέχεται τὴν ἐτυμολογίαν τοῦ Χα-
τζηδόκη γιὰ τὸ βυζί, ἀπὸ τὸ βυζόν.

249. H. Wehr, δ.π., σ. 56β.

250. Jean Contineau, Dictionnaire des racines Sémitiques, Mouton 1976, σ.
54. — M. J. Mashkour, A Comparative Dictionary of Arabic, Persian and the Se-
mitic Languages, τ. 1, Tehran 1978, σ. 65b. — Louis Costaz, S. J., Dictionnaire Sy-
riaque-Français, Beyrouth 1963, σ. 27a. — C. Brockelmann, Lexicon Syriacum,
Halis Saxonum 1928², σ. 64a. — Ὁ Georg Morgenstierne, Etymological Vocabulary
of the Shughni Group, Wiesbaden 1974, ἔχει ἀποθησαυρίσει τὴ λ. biš=female breast,
udder (=μαστός). Βλ. ἐπίσης L. Sadnik - R. Aitzelmüller, Vergleichendes Wörter-
buch der Slavischen Sprachen, τ. 1, Wiesbaden 1963-75, σ. 429.

251. Ἑμμ. Κραυρά, δ.π., τ. 4, σ. 213.

252. H. Wehr, δ.π., σ. 1108β, καὶ E. W. Lane, δ.π., τ. 8, 1893, σ. 2979αβ.

τοῦ ρήματος κατὰ εἰς -ίζω, >γαγίζω μὲ τροπὴ τοῦ κ>γ, πρβλ.: κιστέρνα>γιστέρνα, κυψέλι(ον)>γυψέλιν. Γιὰ τὴ σημασιολογικὴ ἐξέλιξη πρβλ.: ἀγγλ. watch²⁵³=εἶμαι ξύπνιος, ἄγρυπνος· κοιτάζω, παρατηρῶ.

35. «γαγίλα ἡ²⁵⁴, εἶδος κόρακα· ἡ λ. τὸν 11. αἰώνα (Sophocle., λ. γαγύλα).: ἡκολούθουν αὐτὸν καθάπερ γαγίλαι ἀετὸν ὑψιπετῇ». Ἡ λ. γαγίλα ἡ γαγύλα βρίσκεται καὶ στὴ νεοελληνικὴ ὡς γαῖλα μὲ ἀποσιώπηση τοῦ γ μετὰ τῶν φωνηέντων. Τὸ ΙΑ²⁵⁵ γράφει: «Ἐκ τοῦ μεσν. οὐσ. γαγίλα ἡ γαγύλα. Γβ. Δουκ. Διὰ τὸ γαγίλα πβ. Πέτρον Θεουπόλεως ἐν P.G. 800ζ 'Βιθυνοὶ γὰρ καὶ Θραῖκες καὶ Λυδοὶ γαγύλας καὶ κολιοιοὺς καὶ τρυγόνας... ἐσθίουσι'». Ἡ λ. σύμφωνα μὲ τὸ σχετικὸ λῆμμα τοῦ ΙΑ ἔχει τὶς ἀκόλουθες σημασίες: 1) Τὸ πτηνὸν καρακάξα. 2) Κόραξ. 3) Κίσσα. 4) Γλαῦξ. Ὑπάρχει ρῆμα γαῖζω²⁵⁶ ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ μόριο γα καὶ δηλώνει κραυγὴ· σημαίνει: 1) Φωνάζω, κραυγάζω. 2) Κρώζω, ἐπὶ κόρακος. Ἡ λ. γαγίλα, γαῖλα ἀνήκει στὶς ὀνοματοποιημένους λέξεις, καὶ ἔχει προέλθει ἀπὸ τὴν ἐπανάληψιν τῆς κραυγῆς τοῦ κόρακα. πρβλ.: ἀραβ. ²⁵⁷ ghāk=κόρακας, ἀλλὰ καὶ ἡ κραυγὴ του, μεσαιων. ἱρλανδ. caog, ἱρλανδ. cag, ὀλλανδ. kaauw, δαν. kaa, σουδ. kaja, ἀγγλ. chough, ἀρχ. γαλλ. cawwe, choue· ὅλες αὐτὲς εἰς λέξεις ἀνήκουν στὶς ὀνοματοποιημένους²⁵⁸.

36. «γαρυφαλο(ν) τό²⁵⁹, γαρούφαλο(ν), γαρόφαλο(ν), γαρυόφαλο(ν), ἱνδικὸ ἀρωματικὸ φυτό, τὸ κοινὸ «γαρυφαλο» ἢ «μοσχοκάρφι»· ἀπὸ τὸ βενετ. garòfolo <λατ. ἀμάρτ. garofulum <ἑλλην. καρυόφυλλον ('Ανδρ., Λεξ., λ. γαρίφαλο). Ἡ λ. καὶ ὁ τύπος γαρούφαλο(ν) καὶ σήμ. (Δημητράκ., λ. γαρύφα(λ)λο). Ὁ τ. γαρόφαλο στὸ Somav.». Ὁ Σκ. Βυζάντιος²⁶⁰ ἐτυμολογεῖ τὴ λ. κατευθεῖαν ἀπὸ τὴ λ. καρυόφυλλον («κυρ. τῆς καρυδῆς τὸ φύλλον καὶ τὸ μοσχοκάρφι, διὰ τὴν ὁμοιότητα, φαίνεται τῆς εὐωδίας». Ὁ Γ. Χατζη-

253. C. T. Onions, ὁ.π., σ. 994.

254. Ἑμμ. Κριαρᾶ, ὁ.π., τ. 4, σ. 213.

255. ΙΑ, ὁ.π., τ. 4, σ. 198.

256. Αὐτόθι, τ. 4, σ. 198.

257. F. Steingass, ὁ.π., σ. 879α.

258. C. T. Onions, ὁ.π., σ. 173.

259. Ἑμμ. Κριαρᾶ, ὁ.π., τ. 4, σ. 232. — Τὸ ΙΑ, τ. 42, Ἐν Ἀθήναις 1980, σ. 249, παρέχει ἐκτεταμένη διαπραγμάτευση γιὰ τὸ ἐτυμολογικὸν τῆς λέξεως· δέχεται ὅτι ἡ λ. προέρχεται ἀπὸ τὸ ἑλληνιστικὸ οὐσ. καρυόφυλλον διὰ τῶν λατινικῶν τύπων cariorphalum, gariorphalum κλπ.

260. Σκαρλάτου Βυζαντίου, Λεξικὸν τῆς καθ' ἡμᾶς Ἑλληνικῆς διαλέκτου, 1835, σ. 52.

δάκης²⁶¹ παρατηρεῖ τὰ ἐξῆς: «'Αλλὰ δὲ καὶ ταῦτα πλείονα ἀνάγκη νὰ ἀποβληθῶσιν ἐκ τῆς ἐξετάσεως ἅτε κλημμελῶς ἡτυμολογημένα· οὕτω λ.χ. κεῖται παρὰ Θεοφάνει ἐπανειλημμένως τὸ ρῆμα ἐφούρκισεν ἐκ τοῦ φούρκα, ἀλλ' ἐν Memoria Graeca Herculan. συνάπτεται πρὸς τὸ ἐφορκίζω ἐφίορκος... τοῦ γαρούφαλο ἐκ τοῦ καρνούφυλλον». Ὁ Τριανταφυλλίδης²⁶² παράγει τὴ λ. ἀπὸ τοὺς ἰταλικούς τύπους garofolo, garofano. Ἐὰν δεχθοῦμε τὴν ἐτυμολογία πού ἀποδέχεται ὁ Ἀνδριώτης ἀπὸ τὸ βενετ. garofolo, δὲν ἀναφέρει φωνητικὴ ἐπίδραση τοῦ τύπου garofano, τότε θὰ εἴχαμε: garofolo > *γαρόφολο > *γαρούφολο, μὲ κώφωση τοῦ ο > ου. Ὁ Κ. Παπαχρίστος²⁶³ γιὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὴ φωνητικὴ ἐξέλιξη τῆς ἰταλ. λ. bozzolo > ἑλλ. βότσαλο, δέχεται ὅτι ἀπὸ τὴν ὀνομαστικὴ πληθυντικὴ *τὰ βότσαλα > τὰ βότσαλα ἀπὸ ἀφομοίωση, καὶ τέλος ἀπὸ τὴν πληθυντικὴ σχηματίσθηκε ὀνομαστικὴ ἐνικοῦ τὸ βότσαλο. Ἡ λ. γαρούφαλο δὲν προέρχεται ἀπὸ κάποια παρόμοια ἐξέλιξη, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ garofalo²⁶⁴ = γαρύφαλο. Ἡ λέξη ἀκολούθησε τὴ σειρά: ἰταλ. garofalo > γαρόφαλον (Σομαβέρας), > γαρούφαλο.

37. «γέρνα ἡ²⁶⁵, μέτρο χωρητικότητος· πιθ. ἀπὸ τὸ ἰταλ. gerla.: ἐποῖκεν πολλὰς λαμπάδας κερένας... καὶ πολλὰς γέρνες λάδιν». Ἡ λ. προέρχεται ἀπὸ τὸ ἰταλ. gerna²⁶⁶ διαφορετικὸν τύπο τῆς λ. gerla = κοφίνι, δοχεῖο νεροῦ, κανάτα.

38. «γιαλινὴ ἡ²⁶⁷, λάμψη, φλόγα (ἀπὸ ἐκρηξῆς ἡφαιστείου); ἀπὸ τὸ γιαιλίζω;: Εἶδαμεν καὶ ἐσῆκωσε ἀπὸ ἐκείνην τὴν γιαιλινὴν καπνὸν μεγάλον ὡσάν· ἔφος». Ἡ λ. ἀπὸ τὸ τουρκ. yalın²⁶⁸ = λάμψη, φλόγα.

39. «γιαρίκι(ν) τό²⁶⁹, ἀκόντιο (Γιὰ τὴ σημασ. βλ. Du Cange, λ. γιάρήκιον)· τὸ τουρκ. yarığ.: "Ἀρματα εἴχασιν καλὰ, γιάρικια ἐφοροῦσαν». Ὁ Du Cange²⁷⁰ πού ἔχει καταχωρίσει τὴ λ. γράφει: «Γιάρήκιον, Teli genus».

261. Γ. Χατζηδάκη, ΜΝΕ, τ. 2, σ. 310.

262. Μ. Τριανταφυλλίδης, δ.π., τ. 1, σ. 436. Πρβλ. καὶ Ad. Maidhof, Neugriechische Rückwanderer..., Ἀθήναι 1931, σ. 9-10

263. Κ. Α. Παπαχρίστου, Νεοελληνικά ἐτυμολογικά, Βυζαντινὰ 8, 1976, 306.

264. G. Devoto, δ.π., σ. 183.

265. Ἐμμ. Κριαρᾶ, δ.π., τ. 4, σ. 262.

266. W. Meyer-Lübke, δ.π., λῆμμα 3747.

267. Ἐμμ. Κριαρᾶ, δ.π., τ. 4, σ. 279.

268. Ι. Χλωροῦ, δ.π., τ. 2, σ. 1998β, καὶ Θεοφυλακτίδου, δ.π., σ. 768.

269. Ἐμμ. Κριαρᾶ, δ.π., τ. 4, σ. 283.

270. Du Cange, δ.π., σ. 250.

Τὸ τουρκικὸ *yarig* ποὺ ἀναφέρεται ἀνωτέρω ἀσφαλῶς θὰ εἶναι τὸ τουρκ. *yarik*=body armour²⁷¹, ποὺ ἀπαντᾷ στὴν ἀρχαία τουρκικὴ. Ἡ λ. *γιαρί-κι(ν)* δὲν ἔχει τὴ σημασία τοῦ ἀκοντίου, ἀλλὰ ἀναφέρεται στὸ θώρακα ποὺ φοροῦσαν, ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ ἀνωτέρω χωρίο.

40. «γίμπλα ἡ²⁷², πέπλο· τὸ γαλλ. *guimpe*. Ἡ λ. στὸ *Du Cange*.: τὰ ροῦχα τὰ φέρνουν οἱ πραγματευτάδες ἀπὸ τὴν Ἀντιόχειαν, ὥσπερ ἐνὶ γίμπλες καὶ μεσάρεις». Ἡ λ. δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ σύγχρονο γαλλικὸ *guimpe*, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο γαλλ. *guimpe*, ὅπως σωστὰ ἔχει ἐτυμολογήσει τὴ λ. ὁ *Du Cange*²⁷³.

41. «γιντάτσος ἡ -τσο τό²⁷⁴, μαναβέλα ἡ ἑργάτης» (μηχανικὸ σκεῦος τοῦ καραβιοῦ)· ἄγν. ἐτυμ.: βέντες διὰ τὰς ἄσπες τοῦ γιντάτσου καὶ βέντες τοῦ λόβου». Μὲ τὴν ἐτυμολογίαν τῆς λ. ἔχουν ἀσχοληθεῖ οἱ *H.* καὶ *R. Kahane*, *Andr. Tietze*²⁷⁵ ποὺ τὴν παράγουν σωστὰ ἀπὸ τὸ ἰταλ. *ghindazzo*=*ἑργάτης, μποτζαργάτης. Στὴν ἰταλ. ἡ λ. *ghindazzo* δὲν ἀπαντᾷ μὲ τὴ σημασία τοῦ «ἑργάτη», ἀλλὰ μὲ τὴν ἑννοια²⁷⁶ «ὑπέρα, κν. μαντάρι, σχοινίον διὰ τοῦ ὁποίου ἀνυψοῦται ἡ καταβιβάζεται ἰστίνον, σημαία, κεραία κλπ.».

42. «γίτζαν²⁷⁷, ἐπίρρ., ἔκφρ. γίτσαν-γίτσαν=ἴσια, κατευθείαν· πιθ. ἀπὸ τὸ γαλλ. *just* (βλ. *Dawkins* *Μαχ.* Β' σ. 242 καὶ *Χατζ.*, *Ξεν. στοιχ.* 70)». Ἡ λ. προέρχεται ἀπὸ τὸ ἰταλ. *gitto*²⁷⁸, πρβλ.: *a gitto*=κατευθείαν, ἀκριβῶς, *andare a gitto*=πορεύομαι κατευθείαν.

43. «γλαστρωτὸ τό²⁷⁹, κνησμὸς (πβ. Π.Δ. Δευτ. XXVIII 27 κνήφη)· ἄγν. ἐτυμ.: νὰ σὲ δεῖρη ὁ Κύριος... μὲ τὴν ψώρα καὶ μὲ τὸ γλαστρωτὸ ὡς νὰ μὴ

271. *Gerard Clauson*, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972, σ. 962: «*yarik* is the commonest item of military equipment mentioned in the list of issues in the *Miran* documents».

272. Ἑμμ. *Κριαρᾶ*, δ.π., τ. 4, σ. 291.

273. *Du Cange*, δ.π., σ. 251.

274. Ἑμμ. *Κριαρᾶ*, δ.π., τ. 4, σ. 291.

275. *H.* and *R. Kahane*, *A. Tietze*, δ.π., σ. 249-50.

276. *K. A. Καμαρινοῦ*, δ.π., σ. 426. — *P. E. Dabovich*, δ.π., σ. 504 καὶ 360. — *Giorgio Marolli Furga Gornini*, *Dizionario Tecnico Inglese-Italiano, Italiano-Inglese*, Firenze 1972¹⁰, σ. 1477: *ghindazzo*=toprope.

277. Ἑμμ. *Κριαρᾶ*, δ.π., τ. 4, σ. 294.

278. *M. Π. Περίδου*, δ.π., τ. 1, σ. 832.

279. Ἑμμ. *Κριαρᾶ*, δ.π., τ. 4, σ. 303.

μπορέσεις νά γιαντρευτῆς». Νομίζω ὅτι ἡ λ. συνδέεται μὲ τὸ ἀρχαῖο γαλλ.²⁸⁰ *gratuser*=ξύνω, τρίβω, ἀπὸ αὐτὸ θὰ σχηματίσθηκε στὴν ἑλληνικὴ ρῆμα *γλαστράρω, μὲ ἀνομοίωση τοῦ ὕγρου καὶ ἀναγραμματισμό, καὶ ἀπὸ αὐτὸ τὸ γλαστρωτὸ=κνησμός. Πρβλ.: γαλλ. *gratter*=ξύνω, *gratelle*=κνησμός, φώρα, ἰταλ. *grattare*=ξύνω, τρίβω, *grattaticcio*=κνησμός.

44. «γογγιάρης ^δ²⁸¹, βασιλιάς, ἄρχοντας, κυρίαρχος· ἄγν. ἔτυμ.: Ὁ Ἀλέξανδρος ὁ βασιλεὺς καὶ μέγας γογγιάρης τὸν Πῶρον τὸν βασιλέα γράφω καὶ χαιρετῶ». Τῇ λ. ἔτυμολόγησε σωστά ὁ Κ. Μητσάκης²⁸² ἀπὸ τὸ τουρκοπερσικὸ²⁸³ *hünkâr*=ἡγεμόνας, σουλτάνος.

45. «γουλτίζω²⁸⁴, δίνω σὲ κάποιον νὰ φάη, νὰ καταπιῇ κάτι· σχετ. μὲ τὸ τουρκ. *yutulmak*;: Πεντ. Γέν. XXV 30 εἶπεν ὁ Ἑσάφ πρὸς τὸν Ἰακώβ: Ὑούλτισέ με ἐδὰ ἀπὸ τὸ κόκκινο, κόκκινο ἐτοῦτο...». Τὸ ἀντίστοιχο χωρίο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἔχει ὡς ἐξῆς: «καὶ εἶπεν Ἡσαΐ τῷ Ἰακώβ γεῦσον με ἀπὸ τοῦ ἐψήματός τοῦ πυρροῦ τούτου, καὶ ὅτι ἐκλείπω...». Τὸ ρῆμα²⁸⁵ *yut-ul-mak* εἶναι παθητικὸ καὶ σημαίνει: 1) Καταβροχθίζομαι· γίνομαι παραδεκτὸν (ἐπὶ ψεύδους). 2) Ἡτῶμαι ἐν τῷ παιγνιδίῳ. Ἡ λ. προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο γαλλικὸ²⁸⁶ *gloutir, glotir*=καταπίνω, θὰ εἰπώθηκε *γλου-τίζω>γουλτίζω, μὲ μετάθεση τοῦ ὕγρου.

46. «γρανάτος²⁸⁷, ἐπίθ., (προκ. γιὰ πέτρα) πολύτιμος· τὸ ἰταλ. *grana-*

280. *R. Granxsaignes d'Hauterive*, Dictionnaire des racines des langues Européennes, 1949, σ. 60, καὶ *W. Meyer-Lübke*, λῆμμα 4764.

281. Ἑμμ. *Κριαρᾶ*, δ.π., τ. 4, σ. 344.

282. Κ. Μητσάκης, Διήγησις περὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν μεγάλων πολέμων, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher 20, 1970, 260-61. Ὁ Μητσάκης παραπέμπει στὸν *Moravcsik*, II, 345.

283. *F. Steingass*, δ.π., σ. 477β. — Ἀβραὰμ Μαλιάκας, Λεξικὸν Τουρκοελληνικόν, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1876, σ. 245α. — *I. Χλωροῦ*, δ.π., τ. 1, σ. 753β. Ὁ *I. Χλωρός*, Μέθοδος πρὸς ἐκμάθησιν τῆς Ὁθωμανικῆς γλώσσης, τ. 2, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1893, σ. 179-80, ἔχει συγκεντρώσει ὅλα τὰ ἐπίθετα ποὺ χρησιμοποιούνταν γιὰ τὸν Σουλτάνο.

284. Ἑμμ. *Κριαρᾶ*, δ.π., τ. 4, σ. 361. — Ὁ *R. M. Dawkins*, Cyprus and the Asia Minor Dialects of Asia Minor, Ἀφιέρωμα εἰς Γ. Ν. Χατζιδάκι, Ἐν Ἀθήναις 1921, σ. 49, ἔτυμολογεῖ τῇ λ. ἀπὸ τὸ γούλα, ἀπὸ τὸ λατ. *gula*, καὶ τὴ συσχετίζει μὲ τὸ καππαδοκικὸ *κουρτῶ*=καταπίνω, ποὺ ἀπαντᾷ καὶ ὡς *κουρτάγω*, *γουρτάγω*.

285. *I. Χλωροῦ*, δ.π., τ. 2, σ. 2022α.

286. *A. J. Greimas*, δ.π., σ. 315.

287. Ἑμμ. *Κριαρᾶ*, δ.π., τ. 4, σ. 369.

to.: δακτυλίδιν ἓνα χρυσό με πέτρα γρανάτα». Νομίζω ὅτι θὰ ἦταν καλύτερα ἐάν ἐτυμολογοῦσαμε τῇ λ. ἀπὸ τὸ ἰταλ. granata²⁸⁸=Κρχηδόνιος, λίθος πολύτιμος.

47. «γρίζα ἡ²⁸⁹, φόρεμα γκρίζου χρώματος· ἀπὸ τὸ γαλλ. gris.: ἄνταν ἤρτεν εἰς τὴν Κύπρον, ἦτον ἀνυπόλυτος με μίαν γρίζαν φορημένος». Ἡ λ. μᾶλλον προέρχεται ἀπὸ τὸ γαλλ. grise, θηλυκὸ τοῦ gris, γιατί ἡ γαλλ. λ. gris ἔχει περάσει στὰ νεοελλ. ὡς γκρι, ὅχι ὅμως καὶ γρίζα.

48. «δαγάλος²⁹⁰, ἐπίθ., (προκ. γιά ἄλογο) πυρόξανθος· γιά τὴν ἐτυμ. τῆς λ. βλ. Καλονάρο [Διγ. Α. σ. 46].: ἵππον ἐκαβαλίκευσεν δαγάλον, ἄστεράτον». Ὁ Καλονάρος²⁹¹ σχολιάζοντας τὸ στίχο Α672 «τὸν βάδιον καβαλίκευε καὶ τὸν δαγάλον σύρε» γράφει: «Βάδιος καὶ δάγαλλος. Τὸ πρῶτον εἶναι λατιν. προελεύσεως (badius, ἰταλ. baiio)=ἐρυθρόφαιος, καστανόχρους. Ἡ ἐρμηνεία βαδιστῆς ἵππος δὲν φαίνεται πιθανή. Τὸ δεύτερον ἐρμηνεύεται πυρρόθριξ (alezan, πρβλ. T. Sath. Legr. σελ. 288 Glossaire: δαγάλλis, δαγάλλος). Βλέπε σχετικῶς Δημητρ. Λεξ. Τὸ δαγάλλος δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ εἶναι κοινῆς προελεύσεως πρὸς τὸ δάος, περὶ οὗ βλέπε ἐν κδ 407». Ὁ Στ. Ξανθοῦδιδης²⁹² ἀσχολούμενος με τὸ ἐπώνυμο Δαγάλης, Δαγαλάκis, παρατηρεῖ ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ ἐπίθετο δαγᾶλος ποὺ δηλώνει ἄλογο πυρροῦ χρώματος, τὸ ὁποῖο λέγεται ἀλιτζές ἢ ἀλτζές (alezan). Ὁ J. Mavrogordato²⁹³ στὴν 3178 ὑποσημείωσή του λέει τὰ ἀκόλουθα: «καστανόχρους (alezan) εἶναι ἡ μετάφραση τοῦ Legrand γιά τὸ δαγάλην (ἡ μᾶλλον γιά τὸ δαγάλλον TRE 2549), ἀλλὰ δὲν ξέρω τὴν πηγή του. Βλέπε ἐπίσης ἀνωτέρω 433, καὶ βλέπε Χρον. Μορ. Schmitt, γλωσσ. λ. δάος με τὴν ὁποία ἴσως συνδέεται». Νομίζω ὅτι ὁ Legrand ἐρμήνευσε τῇ λ. ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα, καὶ δὲ στηρίχθηκε σὲ κάποια συγκεκριμένη πηγή. Ἐκεῖνοι ποὺ ἀσχολήθηκαν μετέπειτα με τὸ θέμα ἐπαναλαμβάνουν τὴν ἴδια ἄποψη, γιατί τοὺς διαφεύγει ἡ ἐτυμολογία τῆς λέξης. Ἡ λ. δαγάλος δὲ σχετίζεται με τὴ λ. δάος, γιατί ὅπως ἔχει παρατηρήσει ὁ Στ. Ἀλεξίου²⁹⁴: «Ὁ συσχετισμὸς

288. Μ. Π. Περίδου, δ.π., τ. 1, σ. 845.

289. Ἐμμ. Κριαρᾶ, δ.π., τ. 4, σ. 379.

290. Τοῦ αὐτοῦ, δ.π., τ. 4, σ. 401.

291. Π. Καλονάρον, δ.π., σ. 46, ὑπ. 672.

292. Στ. Ξανθοῦδιδου, Οἰκογενειακὰ ἐπώνυμα Κρητῶν, Λεξ. Ἀρχεῖον 6, 1923, 331.

293. John Mavrogordato, Digenes Akrites, Oxford 1956, ἀνατύπωση 1970, σ. 206.

294. Στ. Ἀλεξίου, Ἀκριτικά, Ἡράκλειο Κρήτης 1979, σ. 101.

πρὸς τὸ ἐπίθ. *δαγάλος*, ποὺ δῆλωνε ἓνα χρῶμα (Καλονάρος, δ.π. 2, σ. 50) εἶναι μορφολογικά καὶ σημασιολογικά ἀπαράδεκτος).

Ἡ λ. προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀραβικὸ²⁹⁵ *dāyyal*=applied to a horse, that carries himself in an elegant and a proud and self-conceited manner, in his step, and in curvetting, or raising his fore legs together and putting them down together, and kneading with his hind legs, or in prancing, as though he dragged along the pendent portion of his tail.

49. «*δάος*²⁹⁶, ἐπίθ., (προκ. γιὰ ἄλογο) γρήγορος, τὸ ἄρσ. καὶ τὸ οὐδ. ὡς οὐσ.=ἄλογο· ἡ λ. *δᾶος* τοῦ Ἑσυχίου (Δραγ., Ἀθ. 23, 1911, 77) ἢ ἀπὸ τοῦ τουρκ. *dagh* (Schmitt [Χρον. Μορ. σ. 604]). Βλ. καὶ Lambert [Λιβ. σ. 452] καὶ Mavrogordato [Διγ. σ. 99]». Ὁ Schmitt²⁹⁷ μετέφρασε τὴ φράση «ἄλογα τοῦ δάου» ὡς «mountain horses»=βουνίσια ἄλογα, καὶ ἐτυμολόγησε τὴ λ. ἀπὸ τὸ τουρκικὸ *dağ*=βουνό. Ὁ Δραγούμης²⁹⁸ σχέτισε τὴ λ. μὲ τὴ «γλώσσα» τοῦ Ἑσυχίου «*Δᾶος*· ἀγγάριος. δούλου ὄνομά τι, εἰ καὶ ἐλεύθερος. καὶ εἰς κωμωδίαν εἰσαγόμενος». Ὑπάρχει πρόβλημα ὡς πρὸς τὴν ἀκριβὴ σημασία τῆς λέξης· δὲ νομίζω ὅτι πρέπει νὰ τὴν ἐκλάβουμε μὲ τὴ σημασία τοῦ *jumentum coactitium*=τὸ ἀχθοφόρο, τὸ φορητὸ ζῶο, ὅπως τὴν ἀποδέχθηκε ὁ Δραγούμης, παραλείποντας τὸ ἐρμήνευμα «δούλου ὄνομά τι...». Ὁ ἀείμνηστος Στ. Κυριακίδης²⁹⁹ κατέληγε ὡς ἐξῆς τὴν σύντομη πραγματεία του γιὰ τὸ ἔτυμο τῆς λέξης: «Πιθανώτερον θὰ ἡδύνατο νὰ σχετισθῇ πρὸς τὴν τουρκικὴν λέξιν *dāī* τὴν δηλοῦσαν τὸ πουλάρι, ἀλλὰ καὶ τοῦτο δὲν θεωρῶ πολὺ πιθανόν. Οὕτω τὸ ἔτυμον τῆς λέξεως πρὸς τὸ παρὸν πρέπει νὰ θεωρῇται ἄγνωστον». Ὁ Mavrogordato³⁰⁰ γράφει: «Ὁ Κυριακίδης...ἐξετάζει ἐξονυχιστικὰ τὴ λέξη, ἀλλὰ δὲ ρίχνει περισσότερο φῶς σ' αὐτή... Μία ἀραβικὴ ρίζα εἶναι πιθανή· καὶ ἴσως συνδέεται μὲ τὴ λ. *δαγάλος*».

Ἡ λ. προέρχεται ἀπὸ τὸ τουρκοπερσικὸ³⁰¹ *dağ*=σημάδι, πρβλ. τὸ περσ. *daghī*=σημαδεμένος, στιγματισμένος μὲ πυρωμένο σίδερο. Στὴν περσικὴ ἀπαντᾷ ἡ φράση: *daghī panja*=στίγμα ποὺ ἐκτυπώνεται σὲ βασιλικά

295. E. W. Lane, δ.π., τ. 3, σ. 991αβ. — G. W. Freytag, *Lexicon Arabicum-Latinum*, τ. 1-4, Halis Saxorum 1830-37, τ. 2, σ. 101β.

296. Ἐμμ. Κριαρᾶ, δ.π., τ. 4, σ. 415. — Στ. Ἀλεξίου, δ.π., σ. 101-102.

297. J. Schmitt, *Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, London 1904, σ. 604.

298. Δραγούμης, *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, Ἀθηνᾶ 23, 1911, 77-78.

299. Στίλιανος Π. Κυριακίδου, Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας, Ἀκριτικά Ἔπη - Ἀκριτικά Τραγούδια - Ἀκριτικὴ Ζωή, 1926, σ. 82 κέξ.

300. J. Mavrogordato, δ.π., σ. 99.

301. F. Steingass, δ.π., σ. 498αβ.

ἄλογα, ὀνομάζεται panja (=πέντε) γιατί ὑποδηλώνονται τὰ πέντε ἱερὰ πρόσωπα: Muhammad, Ali, Fatimah, Hasan, Husain. Γιά τὴν παράλληλη σημασιολογικὴ ἐξέλιξη πρβλ.: ἀγγλ. pinto=a spotted or calico horse or pony, ποῦ παράγεται ἀπὸ τὸ ἰσπανοαμερικανικὸ pinto=spotted (=σημαδεμένος), mottled (=στικτός)³⁰².

50. «δεμεσόρια ἡ³⁰³, κληρονομία ἀδιάθετη (πληροφορία Χατζ.). κατὰ Χατζ. (προφορικὴ ἀνάκ.) πιθ. ἀπὸ τὸ de, τὰ ἐπίθ. μέσος ἢ μισὸς καὶ τὴν καταλ. -ριά. Πβ. καὶ Διαθ. τοῦ 1503 (Σάθ., MB στ' 683²¹) (λ. δεμενσίρις): ἐκάλεσα Ἀντώνιον Δαμιλὰ νοτάριον βασιλικόν, ὅπως τῇ ἐκείνου γραφῇ διαθήσωμαι τὴν τε ἐμὴν ἅπασαν προίκα καὶ δεμεσίριαν κατὰ τὴν ἐμὴν ὀρεξίν καὶ διάθεσιν. Ἡ ἐτυμολογία τοῦ Χατζηϊωάννου εἶναι ἀβέβαιη, γιατί τέτοιος συνδυασμὸς λέξεων δὲ νομίζω νὰ ἔγινε γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ἡ λ. δεμεσόρια. Ἡ λ. προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο γαλλικὸν³⁰⁴ demesne διαφορετικὸ τύπο τοῦ demaine=περιουσία. Ἡ λ. demense θὰ ἔγινε *δεμεσνόρια>δεμεσόρια, μὲ ἀνομοιωτικὴ πτώση τοῦ -ν, πρβλ.: λατ. mensaliūm>μεσάλιον>μεσάλι.

51. «δίβελλον τὸ³⁰⁵, διπλὴ αἰχμὴ (Γιὰ τὴ σημασ. βλ. Καλονάρο [Διγ. σ. 295]: ἄγν. ἐτυμ.: κοντάριν ἐμαλάκιζε μετὰ τὴν δεξιάν του πρασινοαραβικόν μετὰ χρυσοῦ διβέλλου». Ὁ Καλονάρος ὑπομνηματίζοντας τὸν ἀνωτέρω στίχο παρατηρεῖ: «δίβελλον. Ὑποθέτω ὅτι θὰ ἦτο προτιμητέον νὰ τεθῇ 'μετὰ χρυσοῦ διβόλου'. Δίβολον καὶ διβολία ἐκαλεῖτο παρ' ἀρχαίοις τὸ ἀκόντιον μὲ διπλὴν αἰχμὴν». Ἡ λ. πρέρχεται ἀπὸ τὸ δίβολον μὲ τροπὴ τοῦ ο>ε' πρβλ.: ἄροτρον>*ἄρότριον>ἄλέτριον>ἄλέτρι, παντικὸς>πεδικὸς, σφόνδυλας>σφένδυλας, ἀντίδωρο>ἀντίδερο, προσωρινὸς>προσερινὸς.

52. «διὲ δ³⁰⁶, ἀξιωματοῦχος τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας· ἄγν. ἐτυμ.: ἀφῆκεν κουμερσάρηδες τὸν παλῖον, τοὺς Βενετικούς καὶ τὸν διὲ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας καὶ τὸν ἀβικάρην τῆς μεγάλης ἐκκλησίας». Ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο γαλλικὸν³⁰⁷ deien, dien=decanus=δεκανός, τὸ deien, dien ἔδωσε τὸ σύγχρονο γαλλικὸν doyen, ἀγγλ. dean=κοσμήτωρ. Ἀρχικὰ ἡ λ. δῆλωνε τὸν προϊστάμενο δέκα μοναχῶν, ὕστερα τὸν διευθύνοντα ἐκκλησία ἢ συνέδριο μοναχῶν.

302. Webster's Third, σ. 1721.

303. Ἑμμ. Κριαρᾶ, ὁ.π., τ. 5, σ. 10.

304. Webster's Third, ὁ.π., σ. 599, λ. demesne.

305. Ἑμμ. Κριαρᾶ, ὁ.π., τ. 5, σ. 107.

306. Τοῦ αὐτοῦ, ὁ.π., τ. 5, σ. 123.

307. C. T. Onions, ὁ.π., σ. 247, λ. dean, καὶ A. J. Greimas, ὁ.π., σ. 164.

ἀντίστοιχος ἐκκλησιαστικὸς βαθμὸς γιὰ τὸν διὲ εἶναι τοῦ ἀρχιμανδρίτη³⁰⁸.

53. «διτσέριος³⁰⁹, (προκ. γιὰ πλοῖο) ποὺ ἔχει δύο σειρὲς κουπιὰ (Βλ. Κουκ., ΒΒΠ ΣΤ' σ. 127)· ἄγν. ἐτυμ.». Ὁ Φ. Κουκουλῆς³¹⁰ μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὸ θέμα: «Τὸ βασικὸν πολεμικὸν πλοῖον κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἦτο ὁ δρόμων, τὸ εὐδρομον θὰ ἐλέγομεν σήμερον, ἡ μετέπειτα *fregata*. Δρομώνων ὑπῆρχον τότε διάφορα μεγέθη, μὲ δύο ἢ τρεῖς σειρὰς κωπῶν, τὰ διτσέρια καὶ τριτσέρια λεγόμενα». Τὸ δεύτερο συνθετικὸ τῆς λέξης προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο γαλλικὸν³¹¹ *tiere, tire*=σειρά, γραμμή. Τὸ Random House Dictionary³¹² γράφει: «One of a series of rows or ranks rising one behind or above another,... or oars in an ancient galley». Γιὰ τὴν τροπὴ τοῦ τ>το, πρβλ.: βάτινα>βάτσινα, γαλατίδα>γαλατσίδα, κληματίδα>κληματσίδα.

54. «δραγουμάνος δ³¹³, διερμηνέας (Ἡ σημασ. καὶ σήμ. Δημητράκ., ὁ.π.)· ἀπὸ τὸ βενετ. *dragoman*». Ὁ Ἀνδριώτης³¹⁴ παράγει τὴ λ. ἀπὸ τὸ ἱταλ. *dragoman*>ἀραβ. *targomān*. Ὁ Cortelazzo³¹⁵ θεωρεῖ ὅτι ἡ ἱταλικὴ λ. προέρχεται ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ καὶ ὄχι τὸ ἀντίστροφο. Ἡ λ. προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ λ.³¹⁶ *targumān*, αἰγυπτιακὴ ἢ παλαιὰ ἀραβικὴ προφορὰ τοῦ *tarjumān*, <ἀραμ. *turgēmāna* <ἀκκαδικὸν *targumanu*=δραγουμάνος, διερμηνέας. Οἱ ἀναφερόμενοι τύποι: τζουρτζουμάνος, τζουτζουμάνος, προέρχονται ἀπὸ τὸ ἀραβ. *turjumān*³¹⁷>*τουρτζουμάνος>τζουρτζουμάνος, μὲ προληπτικὴ ἀφομοίωση, πρβλ.: κόχλος>χόχλος, περιπλοκάδα>περικολκάδα, ὁ τύπος τζουτζουμάνος ἀπὸ ἀνομοιωτικὴ πτώσῃ τοῦ ὕγροῦ.

55. «δράμ(ον) τό³¹⁸, μονάδα βάρους· ἀπὸ τὸ ἀραβ. *dirhem* <έλλ. *δράχ-

308. A. N. Jannaris, *English and Modern Greek Dictionary*, 1895, σ. 107.

309. Ἐμμ. Κριαρᾶ, ὁ.π., τ. 5, σ. 162.

310. Φ. Κουκουλῆς, ΒΒΠ ΣΤ', σ. 127.

311. A. J. Greimas, ὁ.π., σ. 629.

312. *The Random House Dictionary of the English Language*, Unabridged edition, 1971, σ. 1483, λ. tier.

313. Ἐμμ. Κριαρᾶ, ὁ.π., τ. 5, σ. 204.

314. Ν. Π. Ἀνδριώτης, ὁ.π., σ. 85.

315. M. Cortelazzo, ὁ.π., σ. 77-79.

316. H. Wehr, ὁ.π., σ. 93α, καὶ E. Klein, ὁ.π., σ. 288.

317. K. Χατζηϊωάννου, ὁ.π., σ. 62. Τὸ OED, ὁ.π., τ. 1, σ. 796, λ. *dragoman*, ἀναφέρει ὅτι ἡ ἀραβικὴ λ. προφέρεται καὶ ὡς *turjumān*.

318. Ἐμμ. Κριαρᾶ, ὁ.π., τ. 5, σ. 207.

μιον ('Ανδρ., Λεξ. καὶ Frisk, Wört. I 416)». Ὁ Σκ. Βυζάντιος³¹⁹ παράγει τὴ λ. κατευθείαν ἀπὸ τὸ δραχμίον, ὑποκοριστικὸ τοῦ δραχμή. Τὸ Ἑγκ. Λεξ. τοῦ Ἐλευθερουδάκη³²⁰ ἀναφέρει τὰ ἀκόλουθα: «Ἡ λ. προφέρεται ὑπὸ τῶν Ἀράβων ντιρ(χ)άμ, ὑπὸ τῶν Περτῶν ντιράμ, ὑπὸ τῶν Τούρκων ντιρ(χ)έμ, ὑπὸ τῶν Ἀλγερινῶν ντράχεμ καὶ ὑπὸ τῶν Ρουμάνων ντραμούρα». Ἡ λ. στὴν ἀραβικὴ προφέρεται ὡς dirham, dirhim, καὶ εἶναι κάπως δύσκολο νὰ ἀποδεχθοῦμε αὐτὴ τὴν ἐτυμολογίαν, γιὰτὶ προσκρούει στὴν ὑπαρξὴ τοῦ h. Νομίζω ὅτι ἡ λ. προῆλθε ἀπὸ τὸ περσικόν³²¹ diram=δράμι.

56. «δριάλικας δ³²², ἡ ἄκρη τοῦ ἀγροῦ ποὺ εἶναι ψηλότερη ἀπὸ τὰ ἄλλα μέρη· πιθ. ἀπὸ τὸ ἰταλ. tralice, intralice (Ξανθ., Χρ. Κρ. 1, 1912, 324). Ἡ λ. καὶ σήμ. σὲ ἰδιώμ. στοὺς τ. ντράλικας, τράλικας (Ξανθ., δ.π.)». Τὴ σωστὴ ἐτυμολογία τῆς λέξεως ἔχει παρουσιάσει ὁ Κουκουλές³²³: «Ἐν Κρήτῃ αἱ ὄρθιαι πλάκες αἱ τὸν κύκλον τοῦ ἀλώνιου περιγράφουσιν ἢ αἱ χρησιμεύουσιν ὡς σύνορα ἀγρῶν λέγονται στραλίγια, σταλίκοι, ἀστράλικοι ἢ τραλίκοι... Ἐννοεῖται ὅτι καὶ οἱ λοιποὶ τύποι τοῦ στραλίκι, ἀστράλικας (Κρήτῃ), τράλικας (ἐκ τοῦ τοὺς στραλίκοις, Κρήτῃ), ντράλικας (Κρήτῃ), ἀντράλικας (Ἡπειρ., Θεσσαλ., Πάρος, Μῆλος) πάλιν ἐκ τοῦ στάλιξ παράγονται, οὐδεμίαν δὲ σχέσιν ἔχουσι πρὸς τὸ Ἰταλικὸν tralice, intralice, ὡς φρονεῖ ὁ Ξανθοῦδιδης, διότι τοῦτο εἶναι ἐπίρρημα καὶ σημαίνει λοξῶς».

57. «ἐλγιατζής δ³²⁴, ἄγν. σημασ.· ἄγν. ἐτυμ.: ἦλθεν ὁ ἐλγιατζής εἰς τὴν Μυτιλήνην Ξινὰν ἀγάς». Ἡ λ. προέρχεται ἀπὸ τὸ τουρκ. yağci³²⁵ καὶ τὸ ἄρθρο el-yağci>*ἐλγιατζής>ἐλγιατζής, μὲ ἀνομοιωτικὴ πτώση τοῦ γ' ἡ λ. σημαίνει: ἐλαιοπαραγωγός, ἔμπορας λαδιοῦ.

319. Σκ. Βυζαντίου, δ.π., σ. 76.

320. Ἑγκ. Λεξ. Ἐλευθερουδάκη, τ. 4, σ. 755.

321. F. Steingass, δ.π., σ. 517α.

322. Ἑμμ. Κριαρά, δ.π., τ. 5, σ. 211.

323. Φ. Κουκουλέ, Φωνητικά, Ἑτυμολογικά καὶ Σημασιολογικά, Λεξ. Ἀρχ. 4, 1917, 98. (Παρ. Ἀθηνᾶς 29, 1917).

324. Ἑμμ. Κριαρά, δ.π., τ. 5, σ. 406.

325. I. Χλωροῦ, δ.π., τ. 2, σ. 191β.

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΓΑΒΑΛΑΔΩΝ
ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΟ-ΙΤΑΛΙΚΗ ΔΙΑΜΑΧΗ ΓΙΑ ΤΗ ΡΟΔΟ
ΤΟ 13. ΑΙΩΝΑ

ΑΛΕΞΗΣ ΣΑΒΒΙΔΗΣ / *Ἀθήνα*

Ἡ Ρόδος, σημαντικώτατο ἐμπορικὸ κέντρο στὴν περιοχὴ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου λόγω τῆς στρατηγικῆς της θέσεως ἤδη ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοτάτους χρόνους, ἐπαιξε ἓνα σπουδαῖο ἱστορικὸ ρόλο κατὰ τὴν διάρκεια τῆς βυζαντινο-ιταλικῆς διαμάχης γιὰ ἐμπορικὴ κυριαρχία τὸ πρῶτο μέρος τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος, μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Φράγκους τῆς Δ' Σταυροφορίας τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1204¹.

1. Πηγές (Συγγραφεῖς): Ἀκροπολίτης, Γεώργιος (1217-82), Χρονικὴ Συγγραφὴ, ἐκδ. August Heisenberg, Georgii Acropolitae Opera, τόμ. Α', Στουτγάρδη 1978. Βλεμύδης, Νικηφόρος (περ. 1197-περ. 1272), Διήγησις Μερικὴ (Λόγοι α' καὶ β'), ἐκδ. A. Heisenberg, Nicephori Blemmydae curriculum vitae et carmina, Λειψία 1896. Γεώργιος, ὁ ἐπίσκοπος Πελαγονίας (14ος αἰ.), Βίος τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου βασιλέως τοῦ Ἐλεήμονος, ἐκδ. A. Heisenberg, «Kaiser Johannes Batatzes der Barmherzige: eine Mittelgriechische Legende», Byzantinische Zeitschrift 14 (1905), σελ. 160-233. Γρηγοράς, Νικηφόρος (περ. 1290-περ. 1360), Ρωμαϊκὴ Ἱστορία, ἐκδ. L. Schopen, Nicephori Gregorae Historia Byzantina, τόμ. Α', Βόννη (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae) 1829. Dandolo, Andrea (περ. 1304-54, Δόγης Βενετίας 1343-54), Χρονικά, ἐκδ. E. Pastorello, Andreae Danduli ducis Venetiarum Chronica per extensum descripta, τόμ. IB', Bologna (Città di Castello) 1938-58. Ἐφραίμ, Μοναχός (†περ. 1313), Ἐμμετρον Χρονικόν, ἐκδ. I. Bekker, Ephraemii Monachi Imperatorum et Patriarcharum Recensus, Βόννη (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae) 1840. Σκουταριώτης, Θεόδωρος, Μητροπολίτης Κυζίκου (περ. 1261-84, †1284), Σύνοψις Χρονικὴ, ἐκδ. Κωνσταντῖνος Σάθας, (Ἀωνόμου) Σύνοψις Χρονικὴ, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη (=Bibliotheca Graeca Medii Aevi) 7 (Παρίσι - Βενετία 1894): Φρειδερίκος Β' (Frederick II Hohenstaufen, Αὐτοκράτωρ Γερμανικοῦ Ἔθνους, 1220-50), Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἰωάννη Γ' Βατάτζη (Σεπτέμβριος 1250) (Φρεδερίκος Θεοῦ χάριτι Ἰωάννη τῷ ἐπιφανεστάτῳ Γραικῶν βασιλεῖ τὰ ἐξῆς), ἐκδ. Frank Miklosich καὶ Joseph Müller, Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana et Edita, (Βιέννη 1968) τόμ. Γ' Acta et Diplomata Res Graecas Italasque Illustrantia, σελ. 72-5 καὶ N. Festa, «Le lettere Greche di Federigo II», Archivio Storico Italiano, σειρὰ Ε', 13 (1894) σελ. 21-4. Χωνιάτης (Ἀκομινᾶτος), Νικήτας (περ. 1150-περ. 1216), Χρονικὴ Διήγησις, νέα ἐκδ. J. L. van Dielen, Nicetae Choniatae Historia, Βερολίνο (Corpus Fontium Historiae Byzantinae) 1975.

Πηγές (δημόσια ἔγγραφα): Συνθήκη Μαρτίου 1204 (Partitio Romaniae) ἐκδ. G. L. F. Tafel καὶ G. M. Thomas, Urkunden zu älteren Handels-und Staatsgeschichten

ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΓΑΒΑΛΑΣ* (floruit 1092)

↓
ΙΩΑΝΝΗΣ(;) ΓΑΒΑΛΑΣ (τέλη ΙΑ' - μέσα ΙΒ' αί.)

↓
Ν.(;) ΓΑΒΑΛΑΣ (μέσα - τέλη ΙΒ' αί.)

↙
ΛΕΩΝ ΓΑΒΑΛΑΣ**
(† c. 1240)

↘
ΙΩΑΝΝΗΣ ΓΑΒΑΛΑΣ
(c. 1240 - c. 1250)

* 'Ο Νικηφ. Καλομενόπουλος, λήμμα «Γαβαλάς Φίλιππος», ΜΕΕ Η', σ. 5, αναφέρεται στον Φίλιππο Γαβαλά τον όποιο είχε αποστείλει ό 'Αλέξιος Α' Κομνηνός τό 1092 για να καταπνίξει μία τοπική στάση στην Κρήτη. 'Εκείνος κατόπιν έγκαταστάθηκε σέ πλούσια κτήματα τών έπαρχιών Κισάμου, 'Αποκορώνου και Ρεθύμνης στην μεγαλόνησο, τά όποια έλαβε ως ανταμοιβή για τίς υπηρεσίες του, και έγινε ό «γενάρχης του έν Κρήτη κλάδου τών Γαβαλάδων». 'Ο Καλομενόπουλος, πάντως, δέν αναφέρει την πηγή του (ή 'Αννα Κομνηνή δέν αναφέρθηκε στον Γαβαλά αυτόν), αλλά είναι πιθανόν ότι ό Φίλιππος Γαβαλάς περί ου ό λόγος να είχε σχέση με τον μετέπειτα δυνάστη της Ρόδου, Λέοντα, και τον άδελφό του τελευταίου 'Ιωάννη, οι όποιοι πιθανόν να ήταν δισέγγονοί του.

'Ο Φίλιππος Γαβαλάς θα πρέπει να ήταν άξιωματούχος άρκετά ώριμης ηλικίας όταν τό 1092 (περίπου 40 χρονών) στάλθηκε στην Κρήτη για να καταπνίξει την εκεί στάση του Καρύκη. 'Ο δέ γιός του Φίλιππου, 'Ιωάννης(;) Γαβαλάς, πιθανώτατα πάππος τών δύο δυναστών του ΙΓ' αί. Λέοντος και 'Ιωάννη, θα πρέπει να είχε ζήσει περίπου ανάμεσα στα χρόνια c. 1090 - c. 1150/60, και —τέλος— ό πατέρας τους, Ν.(;) Γαβαλάς, ανάμεσα στα χρόνια c. 1140/50 - c. 1190/1200.

Σύμφωνα με τίς παραπάνω υποθέσεις, ό Λέων θα πρέπει να ήταν άρκετά νέος (25-30 χρονών) όταν του άντατέθηκε ή διακυβέρνηση τών Δωδεκανήσων, κάτι που σημαίνει ότι θα πρέπει να γεννήθηκε περί τό 1170 (όπότε τό 1240, πιθανό έτος θανάτου του, θα πρέπει να ήταν περίπου 70 χρονών).

** Σύγχρονα ή μεταγενέστερα έγγραφα μαρτυρούν την παρουσία και άλλων μελών του οίκου αυτού στίς άπέναντι όχθες της Μικράς 'Ασίας. Τό 1216 ένας από αυτούς μαρτυρείται να αγοράζει εκτάσεις γαιών στην 'Εφεσσο, ενώ περί τό 1241 ό «Μέγας Δρουγγάριος» του βυζαντινού στόλου Γαβαλάς αναφέρεται να προξενεί καταστροφές σέ διάφορα κτήματα σέ περιοχές της Σμύρνης. Βλ. *Peter Charanis*, «On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the 13th Century and Later», *Byzantinoslavica* τ. 12 (Πράγα 1951), σελ. 100 με παραπομπή στους *Miklosich - Müller*, *Acta et Diplomata*, τ. Δ', σελ. 254-55. Βλ. και *Angold*, *Laskarids*, σελ. 108 σημ. 97, 133 σημ. 77 και 198 σημ. 117.

Ἡ ναυτιλία στὴν Ρόδο, νησι ὀνομαστὸ γιὰ τὰ ἀρίστης ποιότητος κεραμικά του προϊόντα, εἶχε ἤδη ἀρχίσει μίαν ἀνοδικὴ πορεία στὸν Μεσαίωνα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος —καὶ κατόπιν ὁ Ἰουστινιανὸς Α'— τὴν εἶχαν τοποθετήσει ἐπικεφαλῆς τῆς αὐτοκρατορικῆς Ἀπαρχίας τῶν Νήσων τοῦ Αἰγαίου» (4ος-ἀρχές 7ου αἰ.). Γνωρίζουμε ἀκόμη πῶς τὸ νησι ἀπετέλεσε βασικὸ μέλος τοῦ ναυτικοῦ θέματος τῶν Κιβυραιοτῶν στὴν νοτιο-δυτικὴ Μικρὰ Ἀσία τὴν ἐποχὴ τῆς δυναστείας τοῦ Ἡρακλείου καὶ τῶν Ἰσαύρων καὶ Φρυγῶν αὐτοκρατόρων (ἀρχές 7ου-9ος αἰ.), ὅταν κατόρθωσε νὰ ἀποκρούσει μὲ γενναία ἄμυνα ἐπιδρομὲς Περσῶν καὶ Σαρακηνῶν Ἀράβων πειρατῶν.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἀρχισε ἡ ἰταλικὴ ἐμπορικὴ διείσδυση στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο (10ος αἰ. κ.έ.), ἡ Ρόδος ἀπετέλεσε τὸ «μῆλον τῆς ἐριδος» μεταξὺ Βυζαντίου καὶ Βενετίας καὶ ὑπέστη ἀρκετὲς καταστρο-

chte der Republik Venedig, "Αμστερνταμ 1964, τόμ. Α', σελ. 452-501. Συνθήκη Αὐγούστου 1234 μεταξὺ Βενετίας καὶ Λέοντος Γαβαλά (Pactum Marsilii Georgii cum Leone Gavalla, dominum Rhodi Anno Domini 1234, mense Augusto), ἐκδ. *Tafel* καὶ *Thomas*, τόμ. Β', σελ. 319-22.

Βιβλιογραφία (ἐλληνική): Βενετοκλῆς, Δ., Ἱστορία τῆς Νήσου Ρόδου, Ἀλεξάνδρεια 1930. Γερογιάννης, Κ. καὶ Ἀναγνωστόπουλος, Γ. Π., ἀρθρ. «Ρόδος», Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια, τόμ. ΚΑ', Ἀθῆναι 1930. Καλομενόπουλος, Ν., ἀρθρ. «Γαβαλάς», Μεγ. Ἑλλ. Ἐγκυκλ., τόμ. Η'. Λάμπρος, Π., ἀ' Ἀνέκδοτα Νομίσματα τῶν ἐκ τῆς οἰκογενείας Γαβαλά αὐθεντῶν», περ. Πανδώρα 12 (1861-62). Παπαχριστοδοῦλου, Χ. Ι., «Ὁ Ἀτραμίτης, ἡ μονὴ καὶ τὸ πανηγύρι τοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου», ἐφημ. Ταχυδρόμος (Ἀλεξάνδρεια, τεύχ. 26 Σεπτ. 1943). Τοῦ αὐτοῦ, «Ὁ Νικηφόρος Βλεμμύδης καὶ ἡ μονὴ Ἀτραμίτη», περ. Τέχνη Ι (Ρόδος 1971), σελ. 4-6. Τοῦ αὐτοῦ, Ἱστορία τῆς Ρόδου ἀπὸ τοῦ Προϊστορικοῦ Χρόνου ἕως τὴν Ἑνσωμάτωση τῆς Δωδεκανήσου (1948), Ἀθῆναι (Στέγη Γραμμάτων καὶ Τεχνῶν Δωδεκανήσου) 1972. Παπαρηγόπουλος, Κ., Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τῶν Ἀρχαιοτάτων Χρόνων ἕως τοῦ 1830. Τόμ. Ε': Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς Φραγκοκρατίας ἕως τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821, Ἀθῆναι 1932 (στ' ἐκδ.).

Βιβλιογραφία (ξένη): Ahrweiler, Hélène, Byzance et la Mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes aux VIIe-XVe siècles, Paris (Bibliothèque Byzantine) 1966. Angold, M. J., A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204-1261), Oxford (Historical Monographs) 1975. Biliotti, E.-Cottret, l'Abbé, L'île de Rhodes (καὶ ἑλλ. μετ. Ἡ Νῆσος Ρόδος, Ρόδος 1881). Diehl, C., «The Fourth Crusade and the Latin Empire», Cambridge Medieval History, τόμ. Δ': The Eastern Roman Empire, 717-1453 (1923), 415-31. Dugit, M. E., Naxos et les établissements Latins de l'Archipel, Grenoble 1875. Finlay, George, A History of Greece from its Conquest by the Romans to the Present Time, B.C. 146-A.D. 1864. Τόμ. Γ': The Byzantine and Greek Empires, A.D. 1057-1453, Oxford (β' ἐκδ. H. F. Tozer) 1877. Gaetrigen, H. von, ἀρθρ. «Rho-

φές. Οἱ λεηλασίες τοῦ Τούρκου ἐμίρη τῆς Σμύρνης Τζαχᾶ (Çaka)¹⁸ στὰ τέλη τοῦ 11ου αἰ. καὶ οἱ ἐπεμβάσεις τῶν Φράγκων Σταυροφόρων (12ος αἰ.) δημιούργησαν μία ἄστατη κατάσταση στὸ νησί, στὸ ὁποῖο —κατὰ τὸ τέλος τοῦ 12ου αἰ.— οἱ Ἀγγελοι αὐτοκράτορες τοποθέτησαν ὡς κυβερνήτη-τοποτηρητὴ τὸν Βυζαντινὸ εὐπατρίδην Λέοντα Γαβαλᾶ, ἄνδρα μὲ πολλὰς ἱκανότητες καὶ διοικητικὰ προσόντα.

Ἡ μελέτη αὐτὴ ἐπιχειρεῖ νὰ ἐξετάσει τὴν περίοδο τῆς διακυβερνήσεως τῆς Ρόδου ἀπὸ τὴν δυναστεία τῶν Γαβαλάδων ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς πτώσεως

dos», Pauly-Wissova Real Encyclopädie der Classisches Altertumswissenschaft (Stuttgart 1931), παράρτ. τόμ. Ε', σελ. 733-839. Gardner, Alice, The Lascarids of Nicaea. The Story of an Empire in Exile, London (Methuen) 1912. Grumel, V., La Chronologie (ser. Traites d'études byzantines), Paris 1958. Hazlitt, W. C., The Venetian Republic. Its Rise, its Growth, and its Fall, 421-1797. Τόμ. Α': περ. 421-1422, London 1900. Miller, W., The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece, 1204-1566, London (John Murray) 1908 (καὶ ἑλλην. μετ. Σπ. Λάμπρου, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας στὴν Ἑλλάδα, ἐπανεκδ. Ἀθήνα 1960). Τοῦ αὐτοῦ, «Greece and the Aegean under Frank and Venetian Domination, 1204-1566», Cambridge Medieval History, Τόμ. Δ' (1923), σελ. 432-77. Τοῦ αὐτοῦ, «The Empire of Nicaea and the Recovery of Constantinople», Cambr. Med. Hist., Τόμ. Δ' (1923), σελ. 478-516. Nicol, D. M., «The Fourth Crusade and the Greek and Latin Empires, 1204-1261», Cambridge Medieval History, Τόμ. Δ', νέα ἐκδ. 1966, The Byzantine Empire, 717-1453, Μέρ. α': Byzantium and its Neighbours, σελ. 275-330. Τοῦ αὐτοῦ, The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus), ca. 1100-1460. A Genealogical and Prosopographical Study, Washington (Dumbarton Oaks Studies, IX) 1968. Norwich, J. J., Venice. The Rise to Empire, London 1977. Schlumberger, G., «Numismatique des Gavalas et leurs divers successeurs», Revue Archéologique 31 (1876, Paris), 233-44 καὶ 305-21. Τοῦ αὐτοῦ, Numismatique de l'Orient Latin, Paris 1878. Thiriet, F., La Romanie Vénitienne au moyen-âge. Le développement et l'exploitation du domaines colonial vénitiens (XIIe-XVe siècles), Paris 1959. Torr, Cecil, Rhodes in Modern Times, Cambridge U. P. 1887. Uspenskij, F. I., Istorija Vizantijskoj Imperij (=Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας), Μόσχα-Λένινγκραντ (Ἀκαδημία τῆς ΕΣΣΔ) 1948, τόμ. Γ'. Vasiliev, A. A., Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, 324-1453 (ἑλλην. μετ. Δ. Σαββίδη), Ἀθήνα (ἐκδ. Μπεργαδῆ) 1954. Volonakis, M. D., The Island of Roses and her Eleven Sisters: The Dodecanese from the Earliest Times down to the Present Day, London (Macmillan) 1922.

18. Περί τοῦ Τζαχᾶ βλ. τώρα Ἀ. Σαββίδη, «Ὁ Σελτζούκος Ἐμίρης τῆς Σμύρνης Τζαχᾶς (Çaka) καὶ οἱ ἐπιδρομές του στὰ Μικρασιατικὰ Παράλια, τὰ Νησιά τοῦ Ἀνατολικοῦ Αἰγαίου καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη, c. 1081 - c. 1106», μέρος Α': c. 1081-1090, Χιακὰ Χρονικά τ. ΙΔ' (Ἀθήνα 1982), σελ. 9-24. Τὸ β' μέρος θὰ ἐκδοθεῖ στὰ Χιακὰ Χρονικά τ. ΙΣΤ' (1984).

τῆς Βασιλεuousας στοὺς Φράγκους (13 Ἀπριλίου 1204), ὅταν ὁ Λέων Γαβαλάς ἀνεκήρυξε τὸ νησί ἀνεξάρτητο, ἕως τὸν θάνατο τοῦ Ἰωάννη Γαβαλά, ἀδελφοῦ τοῦ Λέοντος, τὸ 1250, ὅταν ἡ Ρόδος ὑπετάγη ἐντελῶς στὸν αὐτοκράτορα τῆς Νίκαιας Ἰωάννη Γ' Δούκα Βατάτζη.

Οἱ ἀπόψεις ἀρκετῶν συγχρόνων ἐρευνητῶν σχετικὰ μὲ τὸν Λέοντα Γαβαλά δὲν δίνουν μία ἀκριβῆ εἰκόνα τοῦ ἀνδρὸς καὶ τοῦ σημαντικοῦ ρόλου τὸν ὁποῖο ἔπαιξε στὴν ἱστορία τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Παρουσιάζεται ὡς ἓνας τυχοδιώκτης ἀνταπαιτητῆς τοῦ βυζαντινοῦ θρόνου τῆς Νίκαιας, ἓνας ἀνυπάκουος ἐπαναστάτης ὁ ὁποῖος δὲν δίσταζε νὰ «ἀλλάξει χροῶμα» συμφώνως πρὸς τὰ προσωπικὰ του συμφέροντα. Μία ὁμως προσεγμένη συγκριτικὴ μελέτη τῶν πηγῶν σχετικὰ μὲ τὸ θέμα θὰ ἀποδείξει πὼς ὁ Λέων κάθε ἄλλο παρὰ βλέψεις ἐπὶ τοῦ θρόνου τῆς Νίκαιας εἶχε. Ὑπῆρξε ἓνας προοδευτικὸς κυβερνήτης ὁ ὁποῖος προσπάθησε νὰ ἀνυψώσει τὸ πολιτιστικο-οικονομικὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπικρατείας του. Ἀρκετὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ρόδου χρονολογοῦνται στὴν ἐποχὴ τοῦ Λέοντος καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του Ἰωάννη.

Πιστεύεται ὅτι οἱ Γαβαλάδες ἦταν παλαιὰ ἀριστοκρατικὴ οἰκογένεια ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Τὴν ἐποχὴ τῶν Ἀγγέλων αὐτοκρατόρων (1185-1204) εἶχαν γίνεи ἰσχυροὶ γαιοκτήμονες στὴν Κρήτη, μὲ τὴν ὁποία εἶχαν ἀποκτήσει στενοὺς δεσμοὺς². Δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστὸ ἂν ὁ Λέων Γαβαλάς διορίστηκε κυβερνήτης τῆς Ρόδου ἀπὸ τὸν Ἰσαάκιο Β' (1185-95) ἢ τὸν ἀδελφὸ τοῦ τελευταίου Ἀλέξιο Γ' (1195-1203), οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἐκτιμήσει τίς γνωστὲς ἱκανότητες τοῦ ἀνδρός³. Μετὰ τὰ δραματικὰ γεγονότα τοῦ Ἀπριλίου 1204 ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία προσωρινῶς κατελύθη καὶ ἡ Ρόδος —συμπεριλαμβανομένων τῶν ὑπολοίπων Δωδεκανήσων⁴— ἔμελλε νὰ γίνεи ἀποικία τῆς Δημοκρατίας τοῦ Ἀγίου Μάρκου συμφώνως πρὸς τοὺς ὅρους τοῦ «Διαμοιρασμοῦ τῆς Ρωμανίας»⁵. Ὁ Λέων, ὁ ὁποῖος τὴν ἐποχὴ ἐκείνη εὐρίσκετο στὴν Ρόδο, εἶχε τρεῖς λύσεις: α') Νὰ δεχθεῖ τὴν βενετικὴ κυριαρχία, β') νὰ ἀναγνωρίσει τὴν νομιμότητα καὶ ἐπικυριαρχία τοῦ Θεο-

2. Περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν Γαβαλάδων βλ. *Παπαχριστοδούλου*, Ἱστορ. Ρόδου, σελ. 261-62 καὶ σημ. 1.

3. Βλ. *Παπαχριστοδούλου*, σελ. 256-57.

4. Τὰ ἑνδεκα ὑπόλοιπα νησιά τοῦ συμπλέγματος τῶν Δωδεκανήσων (ἐκτὸς τῶν διαφόρων νησιδίων) εἶναι: Ἀστυάλαια, Κάλυμνος, Κάρπαθος, Κάσος, Χάλκη, Κῶς, Λέρος, Νίσυρος, Πάτμος, Σύμη καὶ Τήλος.

5. Βλ. *Tafel* καὶ *Thomas*, Α', σελ. 486. Τὰ ὀνόματα τῶν νησιῶν, πάντως, δὲν ἀναφέρονται λεπτομερῶς στὸ λατινικὸ κείμενο τῆς συνθήκης, ὅπως λ.χ. συμβαίνει σὲ ἄλλες περιπτώσεις.

δώρου Α' Λάσκαρι τῆς Νίκαιας καὶ γ') νὰ μείνει ἀνεξάρτητος ἡγεμόνας.

Ὅταν ἡ εἰδηση περὶ τῆς ἀλώσεως τῆς Βασιλεῦσας ἔφθασε στὴν Ρόδο, ὁ Λέων αὐτοανεκρηρύχθη δυνάστης («αὐθέντης») τῆς Δωδεκανήσου καὶ ὠρισμένων ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ συμπλέγματος τῶν Κυκλάδων στὸ κεντρικὸ Αἰγαῖο σὲ πολὺ σύντομο διάστημα⁶. Ἀμέσως δὲ προσπάθησε νὰ σταθεροποιήσει τὴν ἐξουσία του σ' αὐτὰ τὰ μέρη μὲ πλουσιοπάροχες παραχωρήσεις γαιῶν καὶ κτημάτων (seigniories) στοὺς πιστοὺς του ὁπαδούς⁷. Παρέμεινε ἐντελῶς ἀνεξάρτητος καθ' ὅλην τὴ διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ Θεοδώρου Α' στὴν Βιθυνία, ἀλλὰ —καθὼς φαίνεται— πραγματικὴ ἐξουσία εἶχε μόνον στὴν Ρόδο⁸. Πολὺ σύντομα ἀπεδείχθη ὅτι ἦταν ἀδύνατον γιὰ τὸν Λέοντα νὰ κρατήσει τίς πρόσφατες κτήσεις του στὶς Κυκλάδες, ἀφοῦ τὸ 1207 ἓνας βενετικὸς στολίσκος ἀπὸ ὀκτὼ γαλέρες, καθοδηγούμενες ἀπὸ τὸν Βενετὸ εὐγενῆ Marco Sanudo⁹, κατόρθωσε νὰ ἐγκαθιδρύσει στὶς Κυκλάδες τὸ «Δουκάτο τοῦ Ἀρχιπελάγους» μὲ πρωτεύουσά του τὴν Νάξο¹⁰.

Ὅλες λοιπὸν οἱ σύγχρονες ἐλληνικὲς πηγὲς πλὴν μιᾶς —τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδη— παρουσιάζουν τὸν Γαβαλᾶ μὲ μελανὰ χρώματα. Καὶ αὐτὸ δὲν εἶναι καθόλου περίεργο: ὁ Νικήτας Χωνιάτης, ὁ ὁποῖος ἐξῆσε καὶ ἔγραψε τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐξουσίας τοῦ Λέοντος στὴν Ρόδο, ὑπῆρξε φανατι-

6. Ν. Χωνιάτης, σελ. 639: «Κάν τῇ Ῥόδῳ τῇ νήσῳ ἄλλος τις ἐπρωτίστευε». Ὁ ἱστοριογράφος εἶναι κατὰ μεγάλο ποσοστὸ ὑπεύθυνος γιὰ τὸν ἄδικο χατακρητισμὸ τοῦ Λέοντος ὡς «ἀνταπειτητῇ» τοῦ βυζαντινοῦ θρόνου ἐξισώνοντάς τον μὲ διαφόρους ἄλλους μικροεπαναστάτες τὰ χρόνια τῶν Ἀγγέλων καὶ τοῦ Θεοδώρου Α' Λάσκαρι, οἱ ὁποῖοι, ἀντὶ νὰ ἐνώσουν τίς δυνάμεις τους πρὸς ἀντιμετώπιση τοῦ κοινοῦ ἐχθροῦ (δηλ. τῶν Λατίνων καὶ τῶν Σελτζούκων Τούρκων τοῦ Ἰκνίου), δημιούργησαν τόσα πολλὰ προβλήματα γιὰ τὸ Βυζάντιο. Βλ. ἐπίσης Ἀκροπολίτη, Α', σελ. 45. Σκουταριώτη, σελ. 476. Ἐφραίμ, σελ. 328, στ. 8144-8147.

7. Βλ. Diehl, «Fourth Crusade», σελ. 423.

8. Βλ. Παλαχοριστοδούλου, σελ. 244-45, 257. Δὲν φαίνεται ἀπὸ τίς πηγὲς ὅτι ὁ Λέων εἶχε αὐτοανεκρηρυχθεὶ καὶ «καῖσαρ», ὅπως ἔγραψε ὁ *Vasilien* (Ἰστορ. Βυζ. Αὐτοκρ., σελ. 678). Ὁ τίτλος αὐτοῦς ἐδίδετο μόνον ἀπὸ τὸν Βυζαντινὸ αὐτοκράτορα κατόπιν τελετῆς. Ἐθεωρεῖτο ὡς ὁ τέταρτος κατὰ σειρὰ ἀξίης τίτλος στὴν βυζαντινὴ αὐλὴ καὶ ὁ κάτοχός του ἐδικαιούτο νὰ φορᾷ πράσινα ὑποδήματα. Βλ. Torr, Rhodes, σελ. 7. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ Λέων εἴτε εἶχε ἀνακηρυχθεὶ «καῖσαρ» ἀπὸ τοὺς Ἀγγέλους, εἴτε ἔλαβε αὐτὸν τὸν τίτλο ἀπὸ τὸν Βατάτζη τὸ 1225 (βλ. κατωτέρω).

9. Ἦταν ἀνηψιὸς τοῦ Βενετοῦ Δόγη Enrico Dandolo (1192-1205), τὸν ὁποῖο εἶχε διαδεχθεὶ ὁ Pietro Ziani (1205-29), ἓνας ἀπὸ τοὺς πλουσιωτέρους ἀριστοκράτες τῆς Βενετικῆς Δημοκρατίας.

10. Ἡ πρώτη ὀνομασία τοῦ Δουκάτου ἦταν «Δουκάτο τῆς Δωδεκανήσου», κατόπιν μετωνομάσθη σὲ «Δουκάτο τῆς Νάξου» καὶ τελικῶς σὲ «Δουκάτο τοῦ Ἀρχιπελάγους». Βλ. Dugit, Naxos, σελ. 170 κ.ἑ. Volonakis, Island of Rhodes, σελ. 228-29. Miller, «Greece and the Aegean», σελ. 435-36.

κὸς ὁπαδὸς τοῦ Θεοδώρου Α' καὶ —πολὺ φυσικὰ— ἡ αὐτονομία τοῦ Ροδίου δυνάστου ἐθεωρήθη ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ ἀπειθία καὶ ἀνυπακοή στὸν «νόμιμο κληρονόμο» τοῦ βυζαντινοῦ στέμματος. Ὁ δὲ Γεώργιος Ἀκροπολίτης, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει τὸν Γαβαλᾶ ὡς «νεωτεριστὴ» καὶ «τύραννο», ὑπῆρξε ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν «Μέγας Λογοθέτης» ἐπὶ τῆς βασιλείας τῶν Ἰωάννη Γ' καὶ Θεοδώρου Β', καὶ πάντοτε ὑπεστήριξε τὶς ἐπίσημες θέσεις τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νίκαιας. Οἱ δὲ Θεόδωρος Σκουταριώτης καὶ ὁ μεταγενέστερος Ἐφραίμ ἀντιγράφουν τὶς θέσεις τοῦ Ἀκροπολίτη, ἐπισήμου ἱστοριογράφου τῆς Νίκαιας.

Ἡ πλέον ἐνδιαφέρουσα καὶ ἀξιόπιστη πηγὴ σχετικὰ μὲ τὸν Λέοντα καὶ τὴν Ρόδο πάντως εἶναι ἡ «Διήγησις Μερικὴ», τὸ αὐτοβιογραφικὸ σημείωμα τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδη, τῆς πλέον πολυμαθοῦς προσωπικότητος στὰ χρόνια τῆς Νίκαιας, ὁ ὁποῖος, ὅπως θὰ δοῦμε, γνῶρισε τὸν Γαβαλᾶ στὴν Ρόδο τὸ 1233, κατὰ τὴν διάρκεια ἐνὸς ταξιδιοῦ του¹¹.

Ὁ Θεόδωρος Α' Λάσκαρις (1204-22) ποτὲ δὲν εὐκαίρησε νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὸν δυνάστη τῆς Ρόδου πιεζόμενος ὅπως ἦταν ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρὲς ἀπὸ Λατίνους, Σελτζούκους Τούρκους καὶ διαφόρους Ἑλληνες ἐπαναστάτες στὴν περιοχὴ τῆς δυτικῆς καὶ βορειο-δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας¹². Οἱ προσπάθειες τοῦ Λάσκαρι πρὸς ἀναδιοργάνωση τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ¹³ καὶ στόλου¹⁴ δὲν εἶχαν ἄμεσο ἀντίκρουσμα ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς Ρόδου, ἀφοῦ οἱ δυνάμεις τῆς Νίκαιας ἦσαν μονίμως ἀπασχολημένες στὸ βορειο-δυτικὸ τμήμα τῆς μικρασιατικῆς ἀκτῆς κατὰ τῶν Λατίνων τῆς «Ρωμανίας».

Ὁ διάδοχος τοῦ Θεοδώρου Α', Ἰωάννης Γ' Δούκας Βατάτζης (1222-54), ἄρχισε ἓνα ἔντονο πρόγραμμα ἐκσυγχρονίσεως τοῦ στόλου τῆς Νίκαιας¹⁵ καὶ κατάρθωσε νὰ περιορίσει σημαντικὰ τὶς ἐπιτυχίες τῶν Λατίνων

11. Βλεμμύδης, σελ. 61-3.

12. Γιὰ τοὺς ἐπαναστάτες αὐτοὺς ὑπάρχει λεπτομερὲς μελέτη ἀπὸ τὸν *Jurgens Hoffmann*, *Rudimente von Territorialstaaten im Byzantinische Reich* (1071-1210). Untersuchungen über Unabhängigkeitsbestrebungen und ihr Verhältnis zu Kaiser und Reich, Μόναχο, (σειρὰ *Miscellanea Byzantina Monacensia*) 1974. Βλ. ἐπίσης τὸ α' κεφάλαιο τῆς διατριβῆς μου μὲ τίτλο: *Alexis G. Savvides, Byzantium in the Near East, A.D. c. 1192-1237* (Θεσσαλονίκη 1981, βλ. κατωτέρω σημ. 30), σελ. 59 κ.έ., καὶ τώρα: Ἀ. Σαββίδης, Βυζαντινὰ Στασιαστικὰ καὶ Αὐτονομιστικὰ Κινήματα στὰ Δωδεκάνησα καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία, 1189 - c. 1240 μ.Χ. (Θεσσαλονίκη 1984, διδακτορικὴ διατριβή).

13. Βλ. γιὰ λεπτομέρειες *Angold, Laskarids*, σελ. 182-96.

14. Βλ. *Ahrweiler, Byzance et la Mer*, σελ. 301-13 καὶ *Angold, Laskarids*, σελ. 196-201.

15. Βλ. *Ahrweiler, Byzance et la Mer*, σελ. 313-20.

στο Αἰγαῖο Πέλαγος¹⁶. Μέχρι τὸ 1225 τοὺς εἶχε νικήσει ἐπανελλημμένως καὶ κατόπιν ἀπεφάσισε νὰ ἀσχοληθεῖ σοβαρὰ μὲ τὸν Γαβαλᾶ: κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1225 - ἀρχὲς 1226 ὁ ἴδιος ὁ Βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ ἐπικεφαλῆς τοῦ στόλου του πέρασε τὸν Ἑλλήσποντο καὶ ὑπέταξε τὰ νησιὰ Λήμνο, Λέσβο, Χίο, Σάμο, Ἰκαρία καὶ Κῶ. Ὁ Λέων Γαβαλᾶς σύντομα ἀντελήφθη ὅτι δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἀντέξει τὸν ἀποκλεισμό μὲ τὸν ὁποῖο τὸν ἀπειλοῦσε ὁ στόλος τῆς Νίκαιας καί, στὶς ἀρχὲς τοῦ 1226, ἀνεγνώρισε τὸν Ἰωάννη Γ' ὡς ἐπικυριαρχό του. Ὁ αὐτοκράτωρ τότε ἐπέτρεψε στὸν Λέοντα νὰ παραμείνει κυβερνήτης τῆς Ρόδου καὶ τὸν ἀνεκήρυξε «καῖσαρ»¹⁷.

Σχεδὸν ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπιβολὴ τῆς ἐπικυριαρχίας τῆς Νίκαιας ἐμφανίστηκε στὴν Ρόδο μία σειρὰ χαλκίνων νομισμάτων τὰ ὁποῖα μᾶς ἐπιβεβαιώνουν τὴν βυζαντινὴ κυριαρχία μετὰ τὸ 1226: στὴν ἔμπροσθεν ὄψη τοῦ νομίσματος ὑπάρχει χαραγμένη ἡ ἐπιγραφὴ «καῖσαρ ὁ Γαβαλᾶς» καὶ στὴν ὀπισθεν ἡ ἐπιγραφὴ «ὁ δοῦλος τοῦ βασιλέως», δηλ. τοῦ Βατάτζη¹⁸.

Ἡ δευτέρα ἐκστρατεία τοῦ στόλου τῆς Νίκαιας κατὰ τῆς Ρόδου τὸ φθινόπωρο-χειμῶνα τοῦ 1233, τὴν ὁποία φαίνεται ὅτι προεκάλεσε νέα ἀποστασία τοῦ Λέοντος στὸ μεταξὺ διάστημα, δὲν ὑπῆρξε ἀπολύτως ἐπιτυχής¹⁹. Ὁ αὐτοκράτωρ Βατάτζης εὕρισκετο στὴν Λάμψακο, στὸ βορειο-δυτικὸ μικρασιατικὸ ἄκρο, ὅταν ἔμαθε γιὰ τὴν νέα ἀποστασία τοῦ Γαβαλᾶ. Ἀφοῦ

16. Γεώργιος Πελαγονίας, σελ. 220. Βλ. ἐπίσης *Ahrweiler*, *Byzance et la Mer*, σελ. 448-49 (appendix IV).

17. *Νίκηφ. Γρηγοῤῥᾶς*, Α', σελ. 28-9. Βλ. ἐπίσης *Gardner*, *Lascarids*, σελ. 119 σημ. 1. *Uspenskij*, *Istoriija*, σελ. 554. *Παπαχριστοδούλου*, Ἰστ. Ρόδου, σελ. 258-59, ὅπου ὁμοῦς ὁ Ἕλληνας συγγραφεὺς ἀναφέρει λανθασμένα τὸν «Μέγα Δομέστιχο» Ἀνδρόνικο Παλαιολόγο ὡς ἀρχηγὸ τοῦ Βυζαντινοῦ στόλου. Ὁ *D. M. Nicol* ἐπίσης πιστεύει πὼς τότε ὁ Λέων πρωτοανεκηρύχθη «καῖσαρ» («Greek and Latin Empires», σελ. 311). Δὲν εἶναι πάντως ἐξακριβωμένο τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Βατάτζης ἔκανε τὸν Λέοντα καὶ ἀνώτατο «ναύαρχο» ὅπως γράφουν οἱ *Schlumberger* (*Numismatique*, σελ. 216) καὶ *W. Miller* («Empire of Nicaea», σελ. 494).

18. Βλ. Πίνακα Α' στὸ τέλος τῆς μελέτης (παραδ. α' καὶ β'). Βλ. ἐπίσης *Schlumberger*, *Numismatique*, σελ. 215. *Torr*, *Rhodes*, σελ. 88-9. *Παπαχριστοδούλου*, Ἰστ. Ρόδου, σελ. 257, 264.

19. *Βλεμμύδης*, σελ. 61-3. Ἀκροπολίτης, Α', σελ. 45-6. *Σκουταριώτης*, σελ. 476. Ἐφραίμ, σελ. 328, στ. 8148-8156. *Γρηγοῤῥᾶς*, Α', σελ. 98. Βλ. ἐπίσης *Finlay*, *History*, Τόμ. Γ', σελ. 305-6. *Gardner*, *Lascarids*, σελ. 145-46. *Miller*, «Empire of Nicaea», σελ. 488. *Uspenskij*, *Istoriija*, σελ. 555-56. *Ahrweiler*, *Byzance et la Mer*, σελ. 317. *Angold*, *Laskarids*, σελ. 119. *Παπαχριστοδούλου*, Ἰστ. Ρόδου, σελ. 258, 259. Ὁ Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος ξεκίνησε ἀπὸ τὴν Λάμψακο τὸ φθινόπωρο τοῦ 1233 ἐπικεφαλῆς μιᾶς ἀρκετὰ ἰσχυρῆς ναυτικῆς δυνάμεως («τριήρεσιν ἱκαναῖς» κατὰ τὸν Ἀκροπολίτη, Α', σελ. 46 σειρὰ 1, «στράτευμα πολυπληθὲς ἐν τριήρεσιν» κατὰ τὸν *Βλεμμύδη*, σελ. 62 σειρὰ 19).

ὁ ἴδιος δὲν ἠδύνατο νὰ ἡγηθεῖ τοῦ στόλου του, ἀπεφάσισε νὰ δώσει τὴν ἀρχηγία στὸν «Μέγα Δομέστιχο» Ἀνδρόνικο Παλαιολόγο, τὸν πατέρα τοῦ μελλοντικοῦ ἰδρυτοῦ τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων, Μιχαὴλ Η΄²⁰.

Ὁ Νικηφόρος Βλεμμύδης ἔτυχε νὰ εὑρίσκεται στὸ νησί κατὰ τὴν διάρκειά τῆς ἐκστρατείας τοῦ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου. Εἶχε φθάσει στὴν Ρόδο λίγο ἐνωρίτερα ἀπὸ τὸν στόλο τῆς Νίκαιας ἐρχόμενος ἀπὸ τὴν Ἔφεσο, ὅπου ὁ ἐπίσκοπος τῆς πόλεως εἶχε φιλοξενήσει τὸν Βλεμμύδη καὶ τοὺς συντρόφους του καὶ τοὺς εἶχε παρωτρύνει νὰ ταξιδεύσουν στοὺς Ἀγίους Τόπους γιὰ ἱερὸ προσκύνημα τοῦ Παναγίου Τάφου²¹. Φαίνεται ὅτι ἡ κακοκαιρία ἀνάγκασε τὸν Βλεμμύδη καὶ τοὺς συνταξιδιώτες του νὰ σταματήσουν στὴν Ρόδο, τῆς ὁποίας ὁ «ἄρχων», Λέων Γαβαλᾶς, τοὺς ὑπεδέχθη μὲ πολλές τιμὲς καὶ μάλιστα τοὺς συνεβούλευσε νὰ περιμένουν τὴν ἐρχόμενη ἀνοιξή, ἀφοῦ ἡ θάλασσα ἦταν ἰδιαίτερα τρικυμιώδης ἐκείνη τὴν ἐποχὴ.

Ἀναφερόμενος στὸν Ρόδιο ἡγεμόνα ὁ Βλεμμύδης φαίνεται ἐντυπωσιασμένος θετικῶς. Γράφει ὅτι ἡ ἐξουσία τοῦ τελευταίου εἶναι πατρικὴ τοῦ κληρονομία καὶ ὅτι δὲν πηγάζει ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία ἢ τίς διαταγὲς τοῦ αὐτοκράτορος, παρόλο ὅτι δὲν εἶναι ἀπολύτως σαφὲς τί ἐννοεῖ ὁ Βλεμμύδης²². Ἡ περιγραφή του γιὰ τὸν Λέοντα πᾶντως διαφέρει ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἱστοριογράφους.

20. Βλ. *Angold, Laskarids*, σελ. 183 σημ. 8. Ὁ Ἀνδρόνικος αὐτὸς πέθανε τὸ 1247.

21. Ὁ ἐπίσκοπος τῆς Ἐφέσου τὰ χρόνια ἐκεῖνα ἐλέγετο Μανασσῆς καὶ ἦτο ἄνδρας ὀνομαστὸς γιὰ τὴν σοφία του. Ὁ Παπαχριστοδούλου πάντως (Ἰστ. Ρόδου, σελ. 257) σφάλει ὅταν γράφει πὼς ὁ ἴδιος ὁ Μανασσῆς ἐτέθη ἐπικεφαλῆς τῆς ἀποστολῆς πρὸς τὴν Παλαιστίνη.

Ἡ Ἱερουσαλήμ, πρέπει νὰ σημειωθεῖ, εἶχε προσφάτως ἐπιστραφεῖ στοὺς Χριστιανούς βάσει τῆς συμφωνίας μεταξὺ τοῦ Γερμανοῦ αὐτοκράτορος Φρειδερίκου Β΄ (1220-50) καὶ τοῦ Ἀγιουβίδη σουλτάνου τῆς Αἰγύπτου, Malik al-Kamil (1218-38), τὴν ἐποχὴ τῆς ΣΤ΄ Σταυροφορίας.

22. *Βλεμμύδης*, σελ. 62 σειρές 11-18: «Ἐπεὶ δὲ τῷ Καίσαρι τὸ ἄρχειν οὐκ ἐκ τοῦ κράτους ἦν ἀλλὰ πατρικὸν κληροδόγημα, κατὰ διαδοχὰς ἐκ προγόνων (;) ἐς αὐτὸν διαβεβηκὸς οὐδὲ τῷ καθυπείκειν τῷ κράτει, προσῆν τὰ κατ' αὐτὸν διεξάγειν, τὰς τε νήσους—πολλῶν γὰρ ἦρχε—καὶ τοὺς ὀπλίτας—πολλῶν γὰρ ἡγεῖτο—καὶ τὰ περιπίπτοντα, καθὼς ἂν βούλοιο, καὶ συμμαχεῖν μὲν εἴπερ αἰροῖτο, κατ' ἐπιταγὴν δὲ πράττειν οὐδέν». Βλ. *Gardner, Laskarids*, σελ. 46. *Παπαχριστοδούλου*, Ἰστ. Ρόδου, σελ. 257-58. Ὁ *Angold* (*Laskarids*, σελ. 28 σημ. 2) τελευταίως γράφει ὅτι «ἦταν πολὺ φυσικὸ γιὰ τοὺς Γαβαλάδες νὰ θεωροῦν τὴν Ρόδο κληρονομικὴ τους περιουσία καὶ νὰ κυβερνοῦν ἐσαεῖ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν Νίκαια» συμφώνως μὲ τίς ἀπόψεις τοῦ Βλεμμύδη. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο φαίνεται ὅτι ὁ Βυζαντινὸς διανοούμενος κάνει σύγκριση μεταξὺ Ρόδου καὶ Κρήτης ὅπου, ὅπως εἶναι γνωστὸ, οἱ Γαβαλάδες εἶχαν μεγάλη περιουσία.

Συνεχίζοντας την περιγραφή του ὁ Βλεμμύδης ἀφηγεῖται πῶς ὁ Ρόδιος ἡγεμόνας τὸν ἐφιλοξένησε μὲ τοὺς συντρόφους του στὸ φημισμένο μοναστήρι τοῦ Ἀτραμίτη, τὸ ὁποῖο εἶχε ἰδρυθεῖ ἀπὸ Βυζαντινοὺς μοναχοὺς κατὰ τὸν 10ο αἰ.²³ Ἡ κοινοβιακὴ ζωὴ μὲ τοὺς μοναχοὺς τοῦ Ἀτραμίτη καὶ ἡ πλουσιώτατη βιβλιοθήκη ἡ ὁποία εἶχε ἰδρυθεῖ ἐκεῖ μέσα σὲ δύο αἰῶνες σίγουρα ἔβαλαν τὸν Βλεμμύδη καὶ τοὺς μορφωμένους συντρόφους του «στὸ στοιχεῖο τους», ἀφοῦ νύκτα καὶ μέρα τὰ μελετοῦσαν καὶ —ὅπως φαίνεται— τὰ ἀντέγραφαν²⁴. Ὅπως δὲ πολὺ εἰλικρινῶς παρατηρεῖ ὁ Βλεμμύδης, ὁ αὐτοκράτοράς του τοῦ εἶχε δώσει μίαν ἐσφαλμένη εἰκόνα περὶ τῆς Ρόδου καὶ τοῦ ἡγεμόνος της²⁵.

Ἡ ἀπομονωμένη συντροφιά τοῦ Βλεμμύδη φαίνεται ὅτι ἦταν ἀπὸ τὶς τελευταῖες ποὺ ἀντελήφθησαν τὴν ἀπόβασή τῶν στρατιωτῶν τοῦ Ἀνδρόνικου Παλαιολόγου κατὰ τὸν Σεπτέμβριο-Ὀκτώβριο τοῦ 1233. Ὁ στρατὸς τῆς Νίκαιας ἀπέκλειε τὸ λιμάνι τῆς Ρόδου καὶ ἄρχισε μίαν συστηματικὴ δῆωση τῶν περιχώρων της. Ὁ Λέων ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ παραμείνει ἐγκλειστος στὴν πρωτεύουσά του μὲ ἀποτέλεσμα νὰ χάσει σύντομα τὶς ἐπαφές του μὲ τοὺς φιλοξενουμένους του στὴν μονὴ Ἀτραμίτη.

Κατὰ τὸν Νοέμβριο ἢ Δεκέμβριο τοῦ 1233 ἓνα τμήμα τῶν δυνάμεων τοῦ Παλαιολόγου ἔφθασε στὴν μονὴ Ἀτραμίτη ὅπου, καθὼς γράφει ὁ Βλεμμύδης, οἱ στρατιῶτες τοῦ αὐτοκράτορος ἔκαναν ἀρκετὲς βαρβαρότητες παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὴν ὑπερασπίζοντο ἄοπλοι καλόγεροι. Ὁ Βλεμμύδης καὶ οἱ σύντροφοί του φυσικὰ ἀνεγνωρίστησαν καὶ ἐστάλησαν πίσω στὴν Ἔφεσο²⁶. Γενικῶς πάντως οἱ ἐπιχειρήσεις τοῦ Παλαιολόγου στὴν Ρόδο δὲν

23. Πολλοὶ Βυζαντινοὶ λόγιοι καὶ μοναχοὶ φαίνεται ὅτι εἶχαν μείνει καὶ μελετήσῃ στὴν μονὴ αὐτὴ κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ 10ου-12ου αἰ. Βλ. Παπαχριστοδούλου, Ἰστ. Ρόδου, σελ. 41, 239, 257, 258, 346 μὲ πολλὰς πληροφορίες.

Γιὰ μίαν σχηματικὴ παρουσίαση τῆς διαμονῆς τοῦ Βλεμμύδη στὴν Ρόδο τὸ 1233 καθὼς καὶ γιὰ τοπογραφικὰ προβλήματα βλ. Πίνακα Β' στὸ τέλος τῆς παρούσης μελέτης.

24. Βλεμμύδης, σελ. 61 σειρὰ 31-62 σειρὰ 8: «Ἐν τινι περιφανεστέρῃ μονῇ τῶν ἐκεῖ περὶ τὸν Ἀτραμίτην — ὅρος τοῦτο ρόδιον — ἰδρυμένην προσοικιζόμεθα. Βίβλων ἐν ταύτῃ πληθὺς εὐγενῶν, τὰ τ' ἐγγύς αὐτῆς καὶ περὶ αὐτὴν ἀθόρυβα πάντη καὶ δέους ἀμέθεκτα. Τούτοις καὶ νύκτα καὶ μεθ' ἡμέραν ἐνδιατρίβοντες καὶ τῇ τῶν βίβλων ἀναγνώσει καὶ τοῖς ἄλλοις ὅσα μονασταῖς οἰκεῖα κατὰ προαίρεσιν προσανέχοντες, δύσερον ἔχομεν εἰπεῖν ὅσης θυμηδίας ἐνεφορούμεθα».

25. Βλεμμύδης, σελ. 62 σειρὰς 8-10: «Τοιαῦτα διαπράξασθαι πρὸς ἡμᾶς ἄνδρα κατέπεισε ἡμῖν παντάπασιν ὁ ἡμέτερος ἡγεμών», δηλ. ὁ αὐτοκράτωρ μας μᾶς εἶχε δώσει μίαν μὴ πραγματικὴ εἰκόνα τῶν ὅσων συνέβαιναν στὴν Ρόδο. Δὲν ἦσαν λίγες οἱ φορὲς ποὺ ὁ Βλεμμύδης εἶχε τὸ θάρρος νὰ ἐκφράσῃ ἐλεύθερα τὴν γνώμη του.

26. Βλεμμύδης, σελ. 62 σειρὰ 18-63 σειρὰ 5: «Ἐπὶ τούτοις (=ἀπέλθειν τοῦ Γαβαλά) χαλσιπαιῶν ὁ βασιλεὺς ἐκπέμπει στράτευμα πολυπληθὲς ἐν τριήρεσι, ἕν' αὐτὸν (=Γα-

πέτυχαν τὸν πρωταρχικὸ τοὺς σκοπὸ, δηλ. νὰ ὑποχρεώσουν τὸν Λέοντα σὲ νέα ἀναγνώριση τῆς ἐπικυριαρχίας τοῦ Ἰωάννη Γ'²⁷. Λίγο πρὶν τὴν ἐκπνοὴ τοῦ 1233 ὁ αὐτοκράτωρ ἀνεκάλεσε τὶς δυνάμεις τοῦ ἀπὸ τὴν Ρόδο γιὰ νὰ δυνηθεῖ νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν νέα Λατινικὴ ἐπίθεση τὴν ὁποία ὁ Λατίνος αὐτοκράτωρ τῆς «Ρωμανίας» Baldwin II (1228-61) εἶχε διατάξει κατὰ τῆς Λαμψάκου.

Μετὰ τὸν θανάσιμο κίνδυνο τὸν ὁποῖο πέρασε στὰ τέλη τοῦ 1233 ὁ Λέων Γαβαλᾶς ἀπεφάσισε νὰ ἐξουδετερώσει τὴν μόνιμη ἀπειλὴ τοῦ Βατάτζη συμμαχώντας μὲ τὸν σημαντικώτερο ἀνταγωνιστὴ τῆς Νίκαιας γιὰ ἐμπορικὰ προνόμια στὸ Αἰγαῖο, τὴν Βενετικὴ Δημοκρατία. Ἔτσι τὸν Αὐγούστο τοῦ 1234 ὁ Λέων συναντήθηκε καὶ συνυπέγραψε μὲ τὸν βαῆλο (bailli) Giorgio Marsiglio, ἀντιπρόσωπο τοῦ Βενετοῦ Δόγη Giacomo Tiepolo (1229-49)²⁸ ἐμπορικὴ συμφωνία καὶ στρατιωτικὴ συμμαχία μὲ τοὺς ἐξῆς σημαντικούς ὅρους²⁹:

βαλᾶ) κατὰσχοιεν οὗτοι καὶ ἀνάγοιεν, παραστησάμενοι τὴν πόλιν ἢ κατωχύρωτο, καὶ παραλύσειε τῆς ἀρχῆς. Τοῦ δὲ μὴ τετελεσμένου τὴν πᾶσαν λητίζονται χώραν ἀπάγουσί τε τῶν λαῶν ὅσους εὗρον ἔξω τειχῶν. Διὸ καὶ τῇ μονῇ ταῦτὰ δρῶσιν, ἢ προσοικιζόμεθα, καὶ τοῖς ἐν αὐτῇ, πρὸς ἡμᾶς δὲ μὴ τι κεκελευσμένοι βλαῖον εἰ καὶ μὴ προσηγεῖς ἅπαν ἐνδεῖξασθαι τὸν μὲν τόπον ἀφύλακτον εἶναι φασὶ καὶ ἀπίστευτον, ὥσπερ ἦν τῶν οἰκητόρων ἐστερημένος, τὰ δὲ τῆς θαλάττης μέρη κινδυνώδη, πρὸς ἅπερ ὁρμῶμεν διὰ τῶν πειρατῶν (=Φράγκων ναυτικῶν) ἔφοδον καὶ περίπλοιν καὶ μηδὲν ἕτερον ἡμῖν ἔχειν τὸ ἀσφαλές ἢ τὴν πρὸς τὰ ἐν οἷς ἤμεν πρῶην συνάρσεσιν αὐτῶν παλιννόστησιν. Πειθόμεθα τοιγαροῦν τῇ ἀνάγκῃ πλέον ἢ τοῖς εἰποῦσι καὶ τὰ περὶ τὴν Ἐφεσον αὐθις ἀπράκτους τοῦ κατὰ σκοπὸν ἡμᾶς ὑποδέχεται (=ὁ Μανασσῆς)...

27. Ἡ ἀποψη τοῦ *Volonakis* (Island of Rhodes, σελ. 230) ὅτι τελικῶς οἱ ἐπιχειρήσεις τοῦ Παλαιολόγου ἐστέφθησαν ὑπὸ ἐπιτυχίας δὲν εὐσταθεῖ.

28. Ὁ Giacomo Tiepolo ἤξερε ἀρκετὰ καλὰ τὶς Ἑλληνικὲς ὑποθέσεις ἀφοῦ εἶχε ὑπηρετήσῃ τὴν Βενετία ὡς κυβερνήτης (Podesta) τοῦ Δουκάτου τῆς Κρήτης ἕως τὸ 1219 καὶ ὡς Podesta στὴν Κωνσταντινούπολιν τὶς περιόδους 1219-21 καὶ 1224-28 (βλ. πῖνακα εἰς *Grumel*, *La Chronologie*, σελ. 403). Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Pietro Ziani τὸ 1229 τὸν διεδέχθη ὡς νέος Δόγης. Περὶ τοῦ ἀνδρὸς καὶ τῆς ἐνδιαφέρουσας σταδιοδρομίας του βλ. *Norwich*, *Venice*, σελ. 174 κ.ε.

29. Βλ. *Tafel* καὶ *Thomas*, Β', σελ. 320-22. *Torr*, *Rhodes*, σελ. 7-8. *Uspenskij*, *Istoriia*, σελ. 556. *Thiriet*, *Romanie Vénitienne*, σελ. 98-9. *Παπαχριστοδούλου*, σελ. 259. Ὁ *Angold* (*Laskarids*, σελ. 114-15, 197 σημ. 107) ὁρθῶς γράφει ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἀποδείξεις ὅτι οἱ Βενετοὶ ἐκμεταλλεύθηκαν τὴν συνθήκη αὕτῃ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὑποστῇ τὸ νησί τὴν εἰσβολὴ τῶν Γενοβέζων τὸ 1248 (βλ. κατωτέρω). Ὁ δὲ *Vasiliev* (Ἰστ. Βυζ. Αὐτοκρ., σελ. 678) συμπληρώνει ὅτι: οἱ Βενετοὶ μὲ τὸ νὰ ὑπογράψουν συνθήκη μὲ τὸν «ἀποστάτη» Γαβαλᾶ αὐτομάτως διέσπασαν τὴν συνθήκη τὴν ὁποία εἶχαν κάνει μὲ τὸν Θεόδωρο Α' Λάσκαρι τῆς Νίκαιας τὸ 1219, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποία τὸν εἶχαν ἀναγνωρίσει ὡς *Imperator Romanorum*. Βλ. *Tafel* καὶ *Thomas*, Α', σελ. 206-7.

- α') Ὁ Λέων ἀνεγνώρισε τὴν ἐπικυριαρχία τῆς Δημοκρατίας τοῦ Ἀγίου Μάρκου στὴν ὁποία ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ πληρώνει ἕναν ἐτήσιο φόρο γιὰ τὴν προστασία τῆς ἐπικρατείας του ἀπὸ τοὺς στόλους τῆς Νίκαιας καὶ διαφόρους πειρατὲς ποὺ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἐλυμαίνοντο τὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Συμφωνήθηκε ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς ὁ φόρος αὐτὸς νὰ εἶναι ὁ ἴδιος περίπου μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Λέων ἐπλήρωνε ἐτησίως τοὺς Ἀγγέλους ἐπικυριάρχους του πρὶν τὸ 1204. Εἰς ἀντάλλαγμα ὁ Βενετὸς Δόγης ἐπέτρεψε στὸν Λέοντα νὰ τιτλοφορεῖται *Dominus Rhode et Cicladum insularum* Ksserus Leo Gavalla παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Βενετὸς ἀριστοκράτης Marco Sanudo εἶχε καταλάβει τὶς Κυκλάδες ἤδη ἀπὸ τὸ 1207.
- β') Ὁ Λέων ὑποσχέθη νὰ στέλνει κάθε χρόνο ὡς δῶρο στὸν καθεδρικό ναὸ τοῦ Ἀγίου Μάρκου στὴν Βενετία ἕνα μεταξωτὸ ὕφασμα κενητὸ μὲ χρυσό.
- γ') Οἱ Βενετοὶ τῆς Ρόδου πῆραν τὴν ἄδεια τοῦ Λέοντος γιὰ νὰ κτίσουν μία εἰδικὴ ἀποθήκη (*fondaco*) γιὰ τὰ προϊόντα τους, ἕνα εἰδικὸ ναυτικὸ δικαστήριον γιὰ Βενετοὺς παραβάτες τῶν νόμων καὶ μία εἰδικὴ φυλακὴ γιὰ τοὺς πολίτες τῆς Βενετικῆς Δημοκρατίας.
- δ') Οἱ Βενετοὶ καὺτες ἔλαβαν τὴν ἄδεια τοῦ Λέοντος νὰ χρησιμοποιοῦν τὰ ἰδικὰ των μέτρα καὶ σταθμὰ κατὰ τὶς ἐμπορικὰς τους συναλλαγὰς σὲ ὅλα τὰ Δωδεκάνησα. Ὁ ἰσχύων μέχρι τότε φορολογικὸς δασμὸς (*commercium*) κατηργήθη γιὰ ὅλα τὰ βενετικὰ ἐμπορεύματα.
- ε') Μία εἰδικῆς φύσεως συμφωνία καθιερώθη μεταξὺ τοῦ Δουκάτου τῆς Κρήτης —ὑποτελοῦς τοῦ Δόγη— καὶ τῆς Ρόδου: ἐδόθησαν ἀμοιβαῖες ὑποσχέσεις καὶ ἀπὸ τὸν Δούκα τῆς Κρήτης καὶ ἀπὸ τὸν Γαβαλᾶ ὅτι θὰ ἀνελάμβανον νὰ βοηθήσουν ἀλλήλους σὲ περίπτωσιν κατὰ τὴν ὁποία οἱ ἐπικράτειές τους ἐδέχοντο ἐπίθεση εἴτε ἀπὸ τὸν στόλον τῆς Νίκαιας εἴτε ἀπὸ πειρατὲς ἐπιδρομεῖς. Καὶ ἐδῶ τὸ *commercium* κατηργήθη.
- στ') Τέλος, ὁ Λέων ἔδωσε ὄρκον πῶς, σὲ περίπτωσιν κατὰ τὴν ὁποία βενετικὸ πλοῖο ἐξώκειλε στὶς ἀκτὲς τῆς Ρόδου μισοκατεστραμμένο, θὰ ἐπέστρεφε στὴν Βενετία ὅσα ἀπὸ τὰ ἐμπορεύματα ἢ ἄλλα ἀντικείμενα θὰ διεσώζοντο ἀπὸ τοὺς ὑπηκόους του³⁰.

30. Ὁ τελευταῖος ἀπὸ τοὺς ἀνωτέρω ὅρους θυμίζει τοὺς ὅρους οἱ ὅποιοι εἶχαν συμφωνηθῇ μεταξὺ τοῦ Φράγκου ἡγεμόνος τῆς Κύπρου Hugh I Lusignan (1205-18)

Παρ' ὅλες ὅμως τίς ἀντιθέσεις τοῦ μὲ τὸν Ἰωάννη Γ' καὶ τὴν συμφωνία μὲ τὴν Βενετία, ὁ Λέων Γαβαλάς προσέφερε τὴν βοήθειά του τὸ 1235, συμφώνως μὲ τὴν μοναδικὴ ἀναφερόμενη στὸ γεγονὸς βενετικὴ πηγὴ, στὸν αὐτοκράτορα τῆς Νίκαιας κατὰ τὴν διάρκειά τῆς συνδυσμένης ἐπιθέσεως τοῦ τελευταίου μὲ τὸν Βούλγαρο τσάρο Ivan Asen II (1218-41) κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς «Ρωμανίας»³¹.

Ὁ Λέων εἶχε τοποθετηθῇ ἐπικεφαλῆς ἐνὸς ἀριθμοῦ ροδιακῶν καὶ αὐτοκρατορικῶν πλοίων³² μὲ τὰ ὅποια ἔφραξε τὴν εἴσοδο τῶν Δαρδανελλίων γιὰ νὰ ἐμποδίσει πιθανὴ ἄφιξη τοῦ βενετικοῦ στόλου πρὸς βοήθειαν τοῦ Baldwin II. Ὅταν ὁ πολυἀριθμὸς βενετικὸς στόλος, ἐνισχυμένος μὲ πλοῖα τοῦ πρίγκηπος τῆς Πελοποννήσου Godeffroi Villehardouin, ἔφθασε στὰ Δαρδανέλλια δὲν ἐμποδίστηκε ἀπὸ τὸν Γαβαλᾶ τοῦ ὁποῖου ὁ στόλος εἶχε δεχθεῖ ἐπίθεση ἐκ τῶν ὀπισθεν ἀπὸ τὰ πλοῖα τοῦ Βενετοῦ κυβερνήτου τοῦ Γαλατᾶ³³. Παρὰ τὴν μαρτυρούμενη ἀπὸ τὸν Dandolo γενναϊότητα τοῦ Λέοντος, τελικῶς ὁ Βατάτζης, ἔχοντας χάσει 25 πλοῖα, διέταξε τοὺς ἄνδρες του νὰ λύσουν τὴν πολιορκία καὶ τὸν Λέοντα νὰ ἐπιστρέψει στὴν Ρόδο.

Ἐχοντας κατορθώσει μία κατάσταση σχετικῆς ἰσορροπίας μεταξὺ τῆς Νίκαιας καὶ τῆς Βενετίας ὁ Λέων Γαβαλάς ἐκυβέρνησε τὰ ἔξι τελευταῖα

καὶ τοῦ Σελτζούκου σουλτάνου τοῦ Ἰκνίου Izz al-Din Kaykaus I (1211-20) τὸ διάστημά 1214-16 (βλ. τὰ Ἑλληνικὰ κείμενα τῆς ἀλληλογραφίας των εἰς Σπ. Λάμπρος, «Ἡ Ἑλληνικὴ ὥς ἐπίσημος γλῶσσα τῶν Σουλτάνων», Νέος Ἑλληνομνημὼν 5 (Ἀθήνα 1908), σελ. 43-54), καθὼς καὶ τοὺς ὅρους μεταξὺ Βενετίας καὶ τοῦ Σελτζούκου σουλτάνου Ala al-Din Kaykubad I (1220-37) τὸ 1220 (βλ. λατινικὸ κείμενο τῆς συνθήκης αὐτῆς εἰς *Tafel* καὶ *Thomas*, Β', σελ. 221-25). Καὶ οἱ δύο αὐτὲς συνθήκες πού ἔγιναν μὲ τὸ σουλτανᾶτο τοῦ Ἰκνίου ἀναλύονται στὸ γ' κεφάλαιο τῆς διατριβῆς μου: *Alexis G. Savvides, Byzantium in the Near East: its Relations with the Seljuk Sultanate of Rûm in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongols, A.D. c. 1192-1237* (Θεσσαλονίκη 1981, Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται ἀρ. 17), σελ. 139-45 (ἡ συνθήκη τῶν ἐτῶν 1214-16) καὶ σελ. 132-33 (ἡ συνθήκη τοῦ 1220).

31. *Andrea Dandolo*, σελ. 295. *F. Thiriet*, *Romanie Vénitienne*, σελ. 98 σημ. 2. Οἱ παλαιότεροι *Hazlitt* (Venice, Α', σελ. 345) καὶ *Volonakis* (Isl. of Rhodes, σελ. 230-31) χρονολόγησαν τίς ἐπιχειρήσεις αὐτὲς στὸ 1236 καὶ τελευταίως ὁ *Παπαχριστοδούλου* (Ἰστ. Ρόδου, σελ. 259) στὸ 1238. Ἡ σωστὴ χρονολογία αὐτῆς τῆς ἐπιθέσεως τοῦ Βατάτζη στὴν Κωνσταντινούπολιν πάντως εἶναι τὸ 1235.

32. Συμφώνως πάντοτε πρὸς τὸν Dandolo ὁ στόλος τῆς Νίκαιας μαζί μὲ τὰ πλοῖα τοῦ Λέοντος ἀπὸ τὴν Ρόδο ἀπετελεῖτο ἀπὸ 100 τριῆρεις ἔναντι τῶν 200 μικροτέρων μὲν, ἀλλὰ ταχυτέρων καὶ καλλίτερον ὀπλισμένων βενετικῶν γαλερῶν.

33. Ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ὁ Βούλγαρος τσάρος ἐπέβλεπαν τὴν ἀπὸ ξηρᾶς πολιορκία καὶ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ προσφέρουν βοήθεια στὸν Γαβαλᾶ, ὅταν ὁ τελευταῖος εὐρέθη ἀνάμεσα στοὺς δύο βενετικούς στόλους.

χρόνια τῆς ζωῆς του σὲ σχετικὴ εἰρήνη στὴν Ρόδο, ὅπου πέθανε τὸ 1240³⁴. Φαίνεται ὅτι δὲν εἶχε ἄρρενα κληρονόμο διότι τὸν διαδέχτηκε ὁ ἀδελφός του Ἰωάννης Γαβαλᾶς³⁵, ὁ ὁποῖος πολὺ σύντομα ἀνεγνώρισε τὴν ἐπικυριαρχία τοῦ Βατάτζη ἀγνοώντας τὴν ἐμπορικὴ καὶ στρατιωτικὴ συμφωνία τοῦ ἀδελφοῦ του μὲ τὸν Βενετὸ Δόγη³⁶. Ὁ Βατάτζης τὸν ἔκανε καὶ γαμπρό του, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ μία ἐπιστολὴ τὴν ὁποία ἀπέστειλε στὴν Ρόδο ὁ ἡγεμόνας τῆς Κύπρου Henri I Lusignan (1218-53) μετὰ τὸ 1240³⁷. Μία νέα σειρὰ χαλκίων νομισμάτων ἔκανε τώρα τὴν ἐμφάνισή της στὴν Ρόδο μὲ τὴν ἐπιγραφή «Ἰωάννης ὁ Γαβαλᾶς - ὁ αὐθέντης τῆς Ρόδου» (καὶ ὄχι «ὁ δοῦλος τοῦ βασιλέως»), ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Λέοντος μετὰ τὸ 1225)³⁸.

Κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1248 ὁ Ἰωάννης Γαβαλᾶς ἐπισκέφθη τὸν Βατάτζη στὴν πόλη τῆς Βιθυνίας Νικομήδεια γιὰ νὰ συζητήσουν πῶς θὰ ἀντεμετώπιζαν ἀποτελεσματικῶς τὸν Λατίνο αὐτοκράτορα. Ἀκριβῶς τὴν ἴδια ἐποχὴ ἓνας γενοβέζικος στολίσκος, ὁ ὁποῖος ἐπῆγαινε νὰ ἐνωθῇ μὲ τὸν σταυροφορικὸ στόλο τοῦ βασιλέως τῆς Γαλλίας Λουδοβίκου Θ' (1226-70) στὴν Μέση Ἀνατολή, περνοῦσε ἀπὸ τὴν Ρόδο τὴν ὁποία εὗρηκε σχεδὸν ἀφρούρητη. Μέσα σὲ μία νύκτα, ὅπως γράφουν οἱ ἐλληνικὲς πηγές, ἡ πρωτεύουσα τοῦ νησιοῦ ἔπεσε στὰ χέρια τους³⁹.

Ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Νίκαιας ἀντελήφθη ἀμέσως τὸν κίνδυνο καὶ τὴν ἀπειλὴ τὴν ὁποία ἐπεφύλασσε ἡ εἰσβολὴ αὐτὴ γιὰ τὸ ἐμπόριο καὶ τὴν οἰκονομία τοῦ κράτους του, ἀφοῦ δὲν ὑπῆρχε ἐπίσημος συνθήκη μεταξὺ Νί-

34. Βλ. Παπαχριστοδούλου (Ἰστ. Ρόδου, σελ. 259 σημ. 1). Ἡ χρονολογία 1234 τὴν ὁποία ἐπρότεινε ὁ Miller τὸ 1923 («Greece and the Aegean», σελ. 477) εἶναι φυσικὰ λαθασμένη.

35. Ὅχι «Γεώργιος Γαβαλᾶς», ὅπως λάθος γράφει ὁ Νικηφ. Καλομενόπουλος, Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ. τόμ. Η'.

36. Βλ. *Uspenskij, Istorija*, σελ. 538. Παπαχριστοδούλου, Ἰστ. Ρόδου, σελ. 259-60.

37. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ τοῦ Κυπρίου ἡγεμόνος εἶναι συνάμα καὶ ἐμπορικὴ συνθήκη γιὰ τὴν ἀποστολὴ ἀπὸ τὴν Ρόδο στὴν Κύπρο σιταριοῦ, κριθαριοῦ καὶ κρασιοῦ. Σ' αὐτὴν ὁ Henri ἀπευθύνει στὸν Γαβαλᾶ τὸν ἐξῆς χαιρετισμό: «Πανσέβαστε μέγα δούκα καὶ περιπόθητε γαμπρὲ τοῦ κραταιοῦ καὶ ἀγίου βασιλέως καὶ μέγα ἐξουσιαστὰ τῆς θεοφρουρήτου νήσου Ῥόδου καὶ τῶν Κυκλάδων νήσων, ἐμοὶ δὲ ἀδελφέ...». Βλ. Παπαχριστοδούλου, σελ. 259-60 σημ. 1. Βλέπουμε δηλ. ὅτι ὁ Βατάτζης δὲν ἐδίστασε νὰ γεμίσει τὸν Ἰωάννη Γαβαλᾶ μὲ τίτλους μὲ ἀντάλλαγμα τὴν τυφλὴ ὑπακοή τοῦ τελευταίου.

38. Βλ. παραδ. γ' καὶ δ' στὸν Πίνακα Α' στὸ τέλος τῆς μελέτης. Βλ. ἐπίσης *Schlumberger, Numismatique*, σελ. 215-16. *Biliotti καὶ Cottret*, Rhodes, σελ. 75-6. *Torr*, Rhodes, σελ. 88-9. Παπαρηγόπουλος, Ἱστορία, Ε', σελ. 50. Παπαχριστοδούλου, Ἰστ. Ρόδου, σελ. 264.

39. Ἀκροπόλitis, Α', σελ. 86. Σκουταριώτης, σελ. 499. Ἐφραίμ, σελ. 346, στ. 8626-8632.

καιας καὶ Γένοβας. Ἔτσι ἔδωσε «βασιλικὴ προσταγὴ» στὸν Δούκα τοῦ Θρακησίου θέματος, Ἰωάννη Καντακουζηνό⁴⁰, νὰ ἐπαναφέρει τὴν Ρόδο στοὺς κόλπους τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. Ὁ Καντακουζηνὸς ξεκίνησε μὲ τὸν στόλο τῆς Νίκαιας στὰ τέλη τοῦ 1248, ἀλλὰ ἔκανε ἀπόβαση στὴν Λίνδο, στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ νησιοῦ, στίς 24 Μαΐου τοῦ 1249⁴¹, ἔχοντας καταλάβει τὴν Λέρο καὶ τὴν Κάλυμνο. Σκοπὸς του ἦτο νὰ προστατεύσει ὠρισμένα βυζαντινὰ φρούρια τὰ ὁποῖα δὲν εἶχαν καταληφθῇ ἀπὸ τοὺς Γενοβέζους.

Μετὰ τὴν ἀπόβασή τους στὴν Λίνδο τὰ στρατεύματα τοῦ Καντακουζηνοῦ προχώρησαν πρὸς μία βορειο-δυτικὴ κατεύθυνση στὸ νησί καὶ ἐφθασαν στὸ σημαντικὸ φρούριό τῆς Ἰαλυσοῦ ἐπὶ τοῦ ὄρους Φιλερήμου, περίπου 10 χιλιόμετρα νοτιο-δυτικῶς τῆς ροδιακῆς πρωτεύουσας, τὴν ὁποία κατεῖχον οἱ Γενοβέζοι⁴². Ἀπὸ τὴν Ἰαλυσοῦ οἱ βυζαντινὲς δυνάμεις ἀπέκλεισαν τοὺς εἰσβολεῖς στὴν Ρόδο καταλαμβάνοντας ὅλα τῆς τὰ προάστεια. Οἱ Γενοβέζοι ὅμως εἶχαν τὴν τύχη νὰ ἔχουν κλειστεῖ σὲ μία πόλη ἡ ὁποία εἶχε ἐφοδιαστεῖ πολὺ καλὰ μὲ κάθε εἶδους τροφὲς καὶ ὅλα τὰ ἀπαραίτητα. Ὁ Ἀκροπολίτης γράφει μὲ ὀδύνη πὼς οἱ Ἱταλοὶ εἰσβολεῖς, μὴ σεβόμενοι τίποτα, ἐκράτησαν μέσα στὴν πόλη ὅλα τὰ ἄμορφα κορίτσια διώχνοντας τίς κάπως μεγαλύτερες καὶ ὄχι τόσο ἄμορφες γυναῖκες⁴³!

40. Γιὰ τὸν Δούκα αὐτόν, τοῦ ὁποίου τὸ πλῆρες ὄνομα ἦτο Ἰωάννης Κομνηνὸς Καντακουζηνὸς Ἀγγελοῦ, βλ. Nicol, Cantacuzenus, σελ. 14-15 (No. 13), Ahrweiler, «L'histoire et la géographie de la region de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317) particulièrement au XIIIe siècle», Travaux et Memoires I (Παρίσι 1965), σελ. 144-45. Angold, Laskarids, σελ. 197 σημ. 108, 211 σημ. 39 καὶ 255 σημ. 41. (Φαίνεται ὅτι ὁ στρατὸς μὲ τὸν ὁποῖο ἐξεστράτευσεν ὁ Καντακουζηνὸς προῆρχετο ἀπὸ τὸ Θρακῆσιο θέμα καὶ ὅτι ἀργότερα ὁ Βατάτζης τοῦ ἔστειλε ἐνισχύσεις ὅταν ἡ ἐκστρατεία τοῦ τελευταίου κατὰ τοῦ Λατίνου αὐτοκράτορος εἶχε περατωθεῖ.) Ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς εἶχε προϋπάρξει «πιγκέρνης» (Βλεμμύδης, σελ. 33-4) καὶ «ἐπὶ τοῦ κεράσματος» στὴν αὐτοκρατορικὴ αὐλὴ τῆς Νίκαιας (Ἀκροπολίτης, σελ. 86).

41. Βλ. Dölger, Regesten, τόμ. Γ', σελ. 21 (No. 1798). Πηγές: Ἀκροπολίτης, Α', σελ. 86-8. Σκουταριώτης, σελ. 499-500. Ἐφραίμ, σελ. 346-47, στ. 8633-8652. Γιὰ μία σχηματικὴ παρουσίαση τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ Καντακουζηνοῦ στὴν Ρόδο βλ. Πίνακα Β' στὸ τέλος τῆς μελέτης. Βλ. ἐπίσης Finlay, History, τόμ. Γ', σελ. 313-14. Gardner, Lascarids, σελ. 175-76. Miller, «Empire of Nicaea», σελ. 493-94. Uspenskij, Istorija, σελ. 571. Vasiliev, Ἰστ. Βυζ. Αὐτοκρ., σελ. 678. Ahrweiler, Byzance et la Mer, σελ. 321-22. Nicol, «Greek and Latin Empires», σελ. 318. Παπαχριστοδούλου, Ἰστ. Ρόδου, σελ. 260-61. Angold, Laskarids, σελ. 197 σημ. 104.

42. Τὸ ὄρος Φιλήρημος εὐρίσκεται νοτιο-ἀνατολικῶς τοῦ σημερινοῦ χωρίου Τριάνα. Ἐκεῖ πρέπει νὰ ἦτο κτισμένη καὶ ἡ γνωστὴ ἀρχαία ἐλληνικὴ πόλις τῆς Ἰαλυσοῦ. Βλ. Torr, Rhodes, σελ. 8. Παπαχριστοδούλου, Ἰστ. Ρόδου, σελ. 14, 394.

43. Βλ. Ἀκροπολίτης, Α', σελ. 86 σειρὲς 13-20: «Ἐμάρχτο δὲ (=ὁ Καντακουζηνὸς) ὥς εἶχε δυνάμειος τοῖς Γενοῦταις. Ἐπεὶ δὲ ἀξιόμαχος ἀπεστάλη τοῦτω στρατὸς

Τότε συνέβη νὰ περάσει ἀπὸ τὴν Ρόδο ὁ Φράγκος πρίγκηπας τῆς Πελοποννήσου Guillaume de Villehardouin, ἐνῶ ἐπλεε μὲ κατεύθυνση τὴν Αἴγυπτο, ὅπου θὰ ἐλάμβανε μέρος στὴν Ζ' Σταυροφορία τοῦ Γάλλου βασιλέως Λουδοβίκου Θ', τοῦ ἐπωνομαζομένου «Ἀγίου» (1226-70)⁴⁴.

Ὁ Φράγκος ἡγεμόνας ἀπεβίβασθη στὸ λιμάνι τῆς Ρόδου καὶ ἐκεῖ ἐπληροφορήθη ἀπὸ τοὺς Γενοβέζους γιὰ τὸ τί εἶχε συμβεῖ. Ἀπεφάσισε νὰ βοηθήσει τοὺς πολιορκουμένους ἀφήνοντάς τους ἓνα ἄγλημα ἀπὸ 100 Φράγκους ἱππότες ἱππεῖς, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ἔπρεπε νὰ συνεχίσει τὸν δρόμο του πρὸς τὴν Μέση Ἀνατολή. Ἡ νέα αὐτὴ ἐξέλιξη αἰφνιδίασε τὸν Καντακουζηνό, ὁ ὁποῖος σύντομα ἠναγκάσθη νὰ ὑποχωρήσει στὸν Φιλέρημο πρὸ τῆς ὁρμῆς τῶν Φράγκων καταφράκτων ἱππέων. Οἱ πιεζόμενοι Βυζαντινοὶ ἐκλείσθησαν μέσα στὸ κάστρο τῆς Ἰαλυσοῦ καὶ ἄρχισαν νὰ πολιορκοῦνται ἀπὸ τὶς φραγκο-γενοβέζικες δυνάμεις, οἱ ὁποῖες φαίνεται ὅτι κατόρθωσαν πολὺ γρήγορα νὰ καταλάβουν τὴν περιοχὴ μεταξὺ Ρόδου καὶ Φιλερήμου-Ἰαλυσοῦ.

Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο οἱ Βυζαντινοὶ τώρα ἀντιμετώπιζαν τὸν κίνδυνο νὰ ἐξολοθρευτοῦν, ἀφοῦ δὲν εἶχαν ἀρκετὰ τρόφιμα καὶ τοὺς ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ ἐπιχειρήσουν ἔξοδο πρὸς τὰ πλοῖα τους τὰ ὁποῖα εὐρίσκοντο ἀγκυροβολημένα στὴν Λίνδο. Ὅταν ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Βατάτζης ἐπληροφορήθη τὴν νέα ἐξέλιξη στὸ παλάτι του στὸ Νυμφαῖον, ἀνεχώρησε ἀμέσως πρὸς τὴν Σμύρνη ὅπου διέταξε τὴν ταχεῖα κατασκευὴ ἑνὸς εἰδικοῦ στόλου ἀποτελουμένου ἀπὸ πλοῖα μὲ δυνατότητα χωρητικότητος περίπου 300 ἱππέων συνολικῶς⁴⁵. Ἐν συνεχείᾳ ἔδωσε τὴν ἀρχηγία τοῦ στόλου αὐτοῦ στὸν «πρωτοσεβαστὸν» Θεόδωρο Κοντοστέφανο, στὸν ὁποῖο ὁ Ἰωάννης Γαβαλάς, ὁ ὁποῖος εὐρίσκετο ἀκόμα μὲ τὸν αὐτοκράτορα, ἔδωσε ἓνα λεπτομερὲς σχεδιάγραμμα μὲ τοὺς πλέον καταλλήλους τόπους καὶ τὶς πλέον κατάλληλες ἐποχὲς τοῦ χρόνου γιὰ τὴν διεξαγωγὴ πολέμου στὸ νησί⁴⁶. Κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1249 ὁ Κοντοστέφανος ἔκανε ἀπόβαση στὴν Λίνδο καὶ κατευθύνθηκε πρὸς τὸν Φιλέρημο ὅπου ἡ πολιορκία τῶν ἀνδρῶν τοῦ Καντακουζηνοῦ ἐσυνεχίζετο. Οἱ βυζαντινὲς ἐνισχύσεις αἰφνιδίασαν τοὺς πολιορκητές, οἱ ὁποῖοι

(ὑπὸ τοῦ Βατάτζη), ἐγγὺς που τοῦ ἄστεως πηξάμενος τὰς σκηνάς, ἐπολιόρκει τοὺς ἐντὸς Γενοῦιτας, οὐ κατέβλαπτε δὲ αὐτούς, τροφῶν γὰρ ἡπόρουν διαρκῶν· τὰς γὰρ τῶν Ῥοδίων οἰκίας πλήρεις εὐρόντες (τροφῶν) τῶν ζωαρκῶν οὐδενὸς τῶν ἀναγκαίων ἐσπάνιζον. Συνεκοιτάζοντο δὲ καὶ τοῖς τούτων γυναιξί, εἰμὴ τινα ἔξωρον οὖσαν ἢ τὸ εἶδος οὐκ ἀγαθὴν ἀπῆλασαν ἔξω».

44. Ὅπως ἔγραψε ὁ *Finlay* (*History*, τόμ. Γ', σελ. 313) ὁ Villehardouin συνωδεύετο ἀπὸ τὸν Δούκα τῆς Βουργουνδίας στὴν ἐκστρατεία του αὐτῇ.

45. Κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ 10 αὐτὰ πλοῖα θὰ πρέπει νὰ ἡδύνατο νὰ μεταφέρει περὶ τοὺς 30 ἱππους μαζί μὲ τοὺς ἱππεῖς των. Θὰ πρέπει νὰ ἦσαν εἴτε τριήρεις εἴτε δρόμωνες.

46. Βλ. *Παπαχριστοδούλου*, Ἰστ. Ρόδου, σελ. 261.

ἔπαθαν μεγάλη καταστροφή ἀπὸ τοὺς ἄριστα ὠπλισμένους ἱππεῖς τοῦ Κοντοστέφανου. Οἱ Φράγχοι τοῦ Villehardouin διελύθησαν καὶ μόνο λίγοι Γενοβέζοι ἐπρόλαβαν νὰ κλειστοῦν στὰ τεῖχη τῆς Ρόδου τὴν ὁποία τώρα θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπερασπίσουν κατὰ τῶν ἡνωμένων δυνάμεων τοῦ Καντακουζηνοῦ καὶ Κοντοστέφανου (τέλη 1249 - ἀρχὲς 1250).

Ἦτο ὅμως φανερόν ὅτι οἱ ἐλάχιστοι Γενοβέζοι δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ κρατήσουν ἐπὶ πολὺ. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 1250 συνεφώνησαν νὰ παραδώσουν τὴν πόλη στὸν Βατάτζη ὑπὸ τὸν ὅρο ὅτι ὁ τελευταῖος θὰ ἐσέβeto τὶς ζωὲς τοὺς καὶ θὰ τοὺς ἄφηνε νὰ φύγουν. Ὁ αὐτοκράτωρ ἐδέχθη καὶ πολὺ σύντομα ὁ Ἰωάννης Γαβαλᾶς ἔγινε πάλι αὐθέντης τῆς Ρόδου». Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1250 ὁ αὐτοκράτωρ ἔλαβε μία ἐπιστολὴ ἀπὸ τὸν Γερμανὸ αὐτοκράτορα Φρειδερίκο Β' στὴν ὁποία —μεταξὺ ἄλλων— ὁ τελευταῖος τὸν συνεχάρη γιὰ τὸν ἀποτελεσματικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐχειρίσθη τὸ ζήτημα τῆς Ρόδου⁴⁷.

Ὁ Ἰωάννης Γαβαλᾶς πέθανε στὰ τέλη τοῦ 1250⁴⁸ καὶ τὸ ἔτος αὐτὸ εἶδε τὸ τέλος τῆς ἡμι-ἀνεξάρτητης αὐτῆς δυναστείας. Ὁ υἱὸς τοῦ τελευταίου Λέων ἐγκατεστάθη καὶ ἔζησε στὴν Κρήτη. Ἡ Ρόδος ἀπὸ τότε ἐκυβερνᾶτο ἀπευθείας ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα τῆς Νίκαιας καὶ μετὰ τὸ 1261 ἀπὸ τοὺς Παλαιολόγους τῆς ἐπανακτηθείσης Κωνσταντινουπόλεως.

Ἰανουάριος 1984

47. Βλ. Miklosich καὶ Müller, τόμ. Γ', σελ. 72 καὶ N. Festa, «Le Lettere Greche di Federigo», σελ. 21. Στὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ ὁ Γερμανὸς ἡγεμόνας κατηγορεῖ τὸν πάπα Ἰννοκέντιο Δ' (1243-54) γιὰ τὴν ἀκαμπτή του στάση στὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα.

48. Βλ. Παπαχριστοδοῦλου, Ἰστ. Ρόδου, σελ. 261, 262. Ὁ Miller («Greece and the Aegean», σελ. 477) ἔδωσε τὴν λανθασμένη ἡμερομηνία 1256.

(a)

(β)

(γ)

(δ)

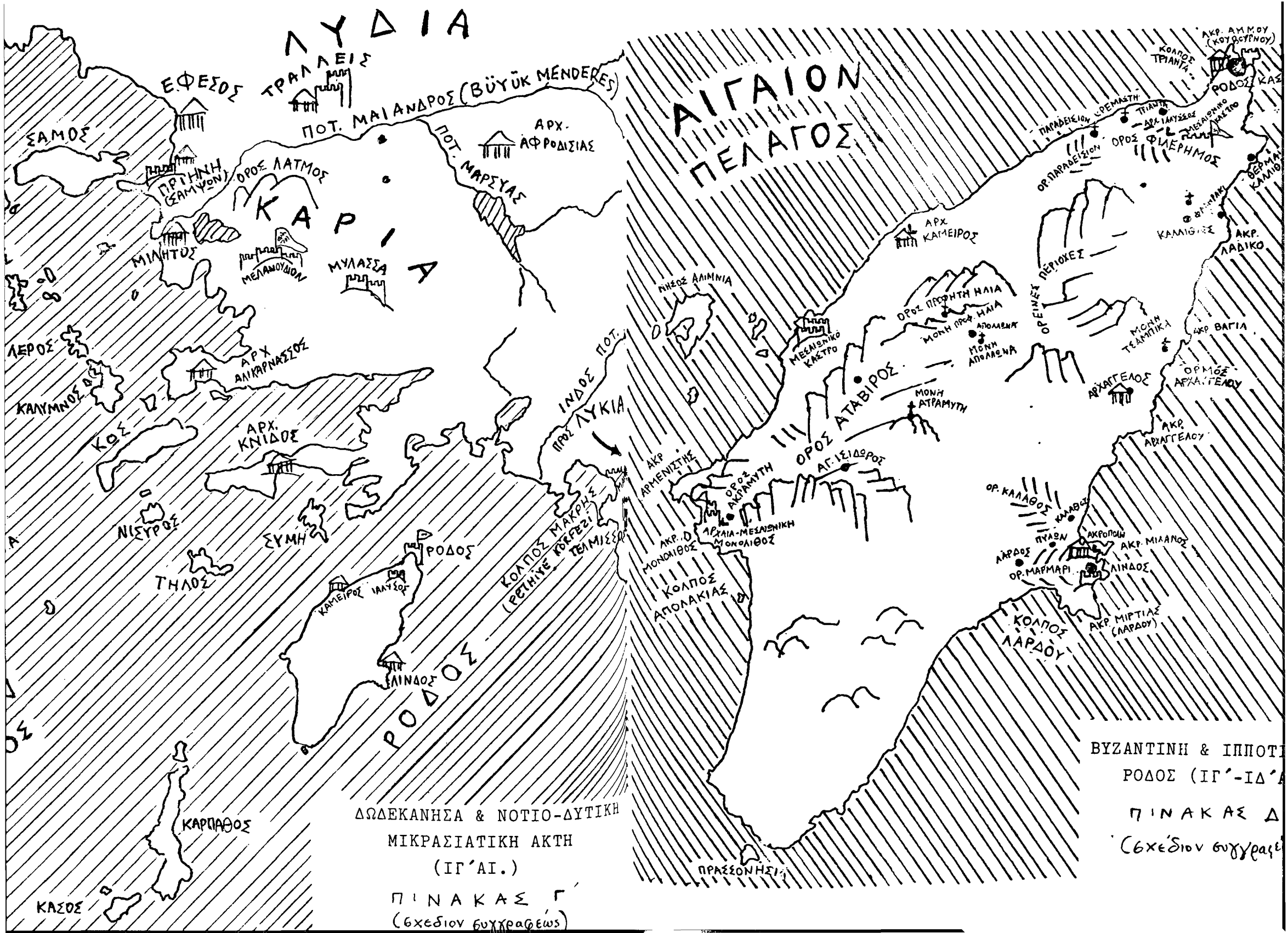
Πίνακας Α': Νομίσματα τοῦ Λέοντος καὶ Ἰωάννη Γαβαλά (χάλκινα)

α: Λέοντος (=Schlumberger, Numismatique, πίνακας VIII, ἀρ. 17c)

β: Λέοντος (=Schlumberger, Numismatique, πίνακας VIII, ἀρ. 18c)

γ: Ἰωάννη (=Schlumberger, Numismatique, πίνακας VIII, ἀρ. 19c)

δ: Ἰωάννη (=Schlumberger, Numismatique, πίνακας VIII, ἀρ. 20c)

ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ & ΝΟΤΙΟ-ΔΥΤΙΚΗ
ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΑΚΤΗ
(ΙΓ' ΑΙ.)
ΠΙΝΑΚΑΣ Γ'
(ΣΧΕΔΙΟΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΣ)

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ & ΙΠΠΟΤ
ΡΟΔΟΣ (ΙΓ'-ΙΔ' Α
ΠΙΝΑΚΑΣ Δ
(ΣΧΕΔΙΟΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΣ)

ΒΟΥΓΓΑΡΟΙ
(ΑΣΕΝΙΔΕΣ)

ΜΟΙ c.1182-
c.1204
Β' Γαβριήλ
1204 - c.1208

ΤΡΑΠΕΖΟΥΣ

ΠΟΝΤΟΥ (1204-1461)

ΤΟΥΡΚΟΜΑΝΟΙ

ΚΕΛΤΖΗΝΗ

ΜΟΓΓΟΛΙΚΑ ΣΤΙΦΑ

ΜΕΡΙΤΗΝΗ

ΕΡΕΣΣΑ

ΑΙΓΑΙΟΝ

ΛΑΤΙΝ

ΚΡΗΤΗ

Μ.Ε.

ΤΑ ΚΡΑΤΗ ΣΤΗΝ

Μ.ΑΣΙΑ ΜΕΤΑ ΤΟ

1204 μ.Χ.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ε'
(6ΧΕΔΙΟΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΣ)

BYZANTION KAI APMENIA

ΧΡΑΤΣ Μ. ΜΙΑΡΤΙΚΙΑΝ/Երեւան

Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1980, ἓνας Ἑλλήν ἀρθρογράφος ἐλληνικῆς ἐφημερίδος διετύπωνε τὸ παράπονον τῶν Ἑλλήνων, διατί δὲν ἔχουν ἄλλον συγγενικόν τους λαὸν εἰς τὸν κόσμον· διατί δὲν ἀνήκουν εἰς μίαν εὐρυτέραν ὁμοεθνίαν, ὅπως οἱ Ἀγγλοσάξωνες, οἱ λατινικοὶ λαοί, οἱ γερμανικοί, οἱ σλαῦοι. Ὁ ἀρθρογράφος ἀμφισβητοῦσε τὴν ἀκρίβειαν τοῦ παραπόνου αὐτοῦ, καὶ τὸ ἀπέδιδεν εἰς διπλὰ καὶ ὄχι πάντοτε ἐναρμονιζόμενα κριτήρια κατατάξεως, φυλετικά καὶ πολιτιστικά, καὶ κατέληγε: «Ἐνα εἶναι βέβαιο: ὅτι ἔχομε ὅπωςδῆποτε ἓναν λαὸν πολὺ συγγενικό μας, ποὺ δὲν θὰ ἦταν καμμιὰ ὑπερβολὴ νὰ τὸν χαρακτηρίσουμε σὰν ἀδελφὸ ἔθνος: τὸν ἀρμενικό...».

Δὲν θὰ ἦτο περιττὸν νὰ ὑπογραμμίσωμεν, ὅτι τὴν ἰδίαν γνώμην εἶχον καὶ οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες, οἱ ὁποῖοι ἐθεώρουν τοὺς Ἀρμενίους Θεσσαλικῆς καταγωγῆς.

Ὁ Στράβων εἰς τὸ γεωγραφικόν του ἔργον διέσωσεν μίαν ἀρχαίαν, γνωστὴν ἀπὸ τοὺς Κυρσίλον τὸν Φαρσάλιον καὶ Μήδιον τὸν Λαρισαῖον παράδοσιν, κατὰ τὴν ὁποίαν «Λέγεται δ' Ἰάσονα μετὰ Ἀρμένου τοῦ Θετταλοῦ κατὰ τὸν πλοῦν τὸν ἐπὶ Κόλχους μέχρι τῆς Κασπίας θαλάττης, καὶ τὴν τε Ἰβηρίαν καὶ τὴν Ἀλβανίαν ἐπελθεῖν καὶ πολλὰ τῆς Ἀρμενίας καὶ τῆς Μηδίας, ὡς μαρτυρεῖ τὰ τε Ἰασόνια καὶ ἄλλα ὑπομνήματα πλείω. τὸν δὲ Ἀρμενὸν εἶναι ἐξ Ἀρμενίου πόλεως τῶν περὶ τὴν Βοιβηίδα λίμνην μεταξὺ Φερῶν καὶ Λαρίσης. τοὺς σὺν αὐτῷ τε οἰκῆσαι τὴν τε Ἀκιλίστην καὶ τὴν Συσπιρίτιν ἕως Καλαχηνῆς καὶ Ἀδιαβηνῆς, καὶ δὴ καὶ τὴν Ἀρμενίαν ἐπώνυμον καταλιπεῖν».

Ὁ Στράβων εἰς ἓν ἄλλον μέρος τοῦ βιβλίου του, ἀναφερόμενος ἐκ δευτέρου εἰς τὸ ζήτημα τῆς ἐκ Θεσσαλίας προελεύσεως τῶν Ἀρμενίων, προσθέτει ἐπὶ πλέον ὅτι «καὶ τὴν ἐσθῆτα δὲ τὴν Ἀρμενιανὴν Θετταλικὴν φασιν...».

Ἐκάστη παράδοσις ἔχει εἰς τὴν βάσιν της καὶ κόκκον τινὰ ἱστορικῆς ἀληθείας. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι οἱ Ἑλληνες καὶ οἱ Ἀρμένιοι ἔχουν τὴν αὐτὴν καταγωγὴν, τὴν ἰνδοευρωπαϊκὴν (πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ὑπογραμμίζει εἰς τὸ ἄρθρον του καὶ ὁ ἀρθρογράφος), καὶ πρὸ τῆς διαμορφώσεως τῶν διαφορῶν διαλέκτων ὁμίλουν τὴν αὐτὴν, πρωτοἰνδοευρωπαϊκὴν γλῶσσαν.

Πολύ προσφάτως δύο Σοβιετικοί, διαπρεπεῖς γλωσσολόγοι, ὁ Γεωργιανὸς Τ. Γκαμκραλίτζε καὶ ὁ Ρῶσσος Β. Ἰβανώφ, ἤρχισαν νὰ δημοσιεύουν τὰ πορίσματα τῶν πολυετῶν μελετῶν των περὶ τῆς πρώτης κοιτίδος τῶν Ἰνδοευρωπαϊκῶν λαῶν. Ἐπὶ τῇ βάσει γλωσσολογικῆς, ἀρχαιολογικῆς καὶ ἄλλης μελέτης, οἱ ἐπιστήμονες αὐτοὶ συμπεραίνουν, ὅτι ἡ πρώτη κοιτίς τῶν Ἰνδοευρωπαϊκῶν λαῶν εἶναι τὸ ἀρμενικὸν ὁροπέδιον ἀπὸ ὅπου καὶ ἤρχισεν ἡ μετανάστευσις αὐτῶν εἰς τὴν Εὐρασίαν. Κατὰ πόσον ἡ νέα θεωρία τῶν Σοβιετικῶν γλωσσολόγων εἶναι ὀρθὴ καὶ ἀποδεκτὴ θὰ ἀποδείξῃ τὸ μέλλον. Ἀλλὰ συμφώνως πρὸς αὐτὴν οἱ μετὰ πάροδον αἰῶνων διαμορφωθέντες δύο λαοὶ μας εἰς πολὺ παρωχημένην ἐποχὴν εἶχον τὸ ἐνδιαίτημά των εἰς τὸ αὐτὸ γεωγραφικὸν περιβάλλον, ὁμίλουν τὴν αὐτὴν γλῶσσαν, ἦσαν ἐν ὁλίγοις ὁ ἴδιος λαός. Καὶ ἡ ἑλληνικὴ παράδοσις ἐξ ἄλλου δὲν ἀναφέρει ἄλλον τι διαφορετικόν.

Θὰ παρέλθουν πολλοὶ αἰῶνες, οἱ δύο λαοὶ μας θ' ἀποκτήσουν διαφόρους πατρίδας, ἕκαστος ἐξ αὐτῶν θὰ ὀδεύσῃ ἰδίαν ἱστορικὴν ἀγυιάν, ἀλλὰ αἱ σχέσεις των δὲν θὰ παύσουν ποτὲ νὰ ὑφίστανται.

Αἱ γραπταὶ πληροφορίες περὶ τῶν ἀρχαιοτάτων σχέσεων τῶν Ἀρμενίων μετὰ τῶν Ἑλλήνων ἀπαντοῦν εἰς τὴν «Ἱστορίαν τῆς Ἀρμενίας» τοῦ μεγάλου Ἀρμενίου ἱστορικοῦ τοῦ Ε' αἰῶνος Μωυσῆ τοῦ Χωρηνοῦ, τοῦ Ἡροδότου τῶν Ἀρμενίων, ὅπως δικαίως ἀποκαλεῖται αὐτὸς ὑπὸ τῶν νεωτέρων μελετητῶν. Ὁ ἱστορικὸς αὐτὸς γράφει, ὅτι ὁ μυθικὸς Ἀρμένιος βασιλεὺς Ζαρμάιρ συμμετέσχε εἰς τὸν Τρωϊκὸν πόλεμον.

Περὶ τῶν Ἀρμενίων καὶ τῆς Ἀρμενίας αἱ ἀρχαιότεραι μνεῖαι ἐμπεριέχονται εἰς τὸ ἱστορικὸν ἔργον τοῦ Ἡροδότου, πολὺ εὐρύτερον καὶ ἐμπειστατωμένως εἰς τὴν «Κύρου ἀνάβασιν» καὶ τὴν «Κύρου παιδείαν» τοῦ Ξενοφῶντος. Αἱ πληροφορίες τοῦ αὐτόπτου αὐτοῦ μάρτυρος θεωροῦνται παρὰ τῶν Ἀρμενίων ἱστορικῶν αἱ πλέον ἀναμφισβήτητοι καὶ ἀξιόλογοι, αἱ μόναι παρέχουσαι τὴν πραγματικὴν εἰκόνα τῆς πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς καταστάσεως τῆς Ἀρμενίας κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν. Ἐδῶ δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ ἀπαριθμῇσωμεν τοὺς Ἑλληνας συγγραφεῖς τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς οἱ ὅποιοι εἰς τὰ ἔργα των γράφουν διὰ τὴν χώραν μας καὶ τὸν λαόν μας. Προσωπικῶς ὀφείλω νὰ ὁμολογήσω, ὅτι ἡ ἱστορία τῆς χώρας μας καὶ τοῦ λαοῦ μας μέχρι τοῦ Δ'-Ε' αἰῶνος μ.Χ. (δηλαδὴ μέχρι τῆς ἐποχῆς ὅτε ὁ μέγας Μεσρῶπ Μαστότς ἐφεῦρε τὸ ἀρμενικὸν ἀλφάβητον καὶ ἤρχισεν ἡ ἀνάπτυξις τῆς καθεαυτοῦ ἀρμενικῆς γραμματείας), εἶναι ἀδύνατον νὰ γραφῇ ἐρήμην τῶν ἑλληνικῶν πηγῶν.

Αἱ κατακτήσεις τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνα, ἡ κατάκλισις τῆς Ἀνατολῆς διὰ τοῦ λαμπροῦ φωτὸς τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, δὲν ἄφησαν

ἀμέτοχον τὴν Ἀρμενίαν. Οἱ ἀρμενολόγοι σήμερον ἐρίζουν μεταξύ των, κατεκτήθη ἄραγε ἡ Ἀρμενία ὑπὸ τῶν στρατιῶν τοῦ Ἀλεξάνδρου ἢ ὄχι. Ἀλλὰ ἡ μεταξύ των ἔρις καθίσταται ἀναίτιος, ἐφ' ὅσον αὕτη κατεκτήθη ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ ἀρμένιος βασιλεὺς Ἀρτασῆς μεταφέρει ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας εἰς Ἀρμενίαν τὰ ἐπίχρυσα χαλκᾶ ἀγάλματα τῆς Ἀρτέμιδος, τοῦ Ἡρακλέους καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος, τὰ ὅποια τοποθετήθηκαν εἰς τοὺς ναοὺς τῶν ἀρμενικῶν πόλεων Ἀρμαβίρ, Ἀρταξάτων καὶ ἄλλων. Οἱ Ἀρμένιοι ἐγνώριζον ἤδη, ὅτι ἡ Ἀρτεμις ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν δικὴν τους Ἀναχίτ, ὁ Ἡρακλῆς μὲ τὸν Βαχάγκν, ὁ Ἀπόλλων μὲ τὸν Μίχρ-Μίθραν. Οἱ Ἀρμένιοι ἐγνώριζον καλὰ ὅτι ὁ Ζεὺς εἶναι ὁ δικὸς τους Ἀραμάξδ-Ἀχουραμάξδα. Ἐὰν ἔχη ἤδη διεισδύσει εἰς τὴν χώραν τὸ ἑλληνικὸν πάνθεον, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἔχει εἰσβάλλει τὸ ἑλληνικὸν δαιμόνιον γενικῶς.

Οἱ Ἀρμένιοι βασιλεῖς τῆς ἀρχαιότερας ἀρμενικῆς δυναστείας τῶν Ὀροντιδῶν γράφουν ἑλληνιστί, ἑλληνιστὶ γράφουν καὶ οἱ μεγάλοι βασιλεῖς τῆς δυναστείας τῶν Ἀρτασσειδῶν. Ἐπὶ τῶν νομισμάτων τῶν βασιλέων αὐτῶν ὑπάρχουν ἑλληνικαὶ ἐπιγραφαί, ὁ δὲ μέγιστος ἀναξ τῆς δυναστείας αὐτῆς, ὁ Τιγράνης ὁ Β', θέλων νὰ ὑπογραμμίσῃ τὴν ἀγάπην του πρὸς πᾶν τὸ ἑλληνικὸν γράφει ἐπὶ τῶν νομισμάτων του: «Τιγράνου βασιλέως Φιλέλλη-νος». Ὁ ἴδιος ὁ Τιγράνης, κατὰ τὸν Πλούταρχον, εἰς τὴν πρωτεύουσάν του, τὰ Τιγρανόκερτα, ἔκτισε θέατρον, ὅπου προσεκάλει καὶ Ἑλληνας ἡθοποι-οὺς. Ὁ υἱὸς τοῦ Τιγράνου, βασιλεὺς Ἀρταύασδος, σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιον συγγραφέα, ἔγραφε ἑλληνιστὶ τραγωδίας, αἱ ὅποιαι μετὰ τῶν τραγωδιῶν τοῦ Εὐριπίδου καὶ ἄλλων τραγωδῶν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ἀνεβιβάζοντο ἐπὶ τῆς σκηνῆς τοῦ ἀρμενικοῦ ἑλληνιστικοῦ θεάτρου τῶν Ἀρταξάτων τῆς Ἀρμενίας. Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς δυναστείας τῶν Ἀρσακιδῶν. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς δυναστείας τῶν Ἀρμενίων Ἀρσακιδῶν Τιριδάτου τοῦ Α' περὶ ἀνεγέρσεως τῶν ἀνακτόρων καὶ τοῦ φρουρίου του εἰς τὴν τοποθεσίαν Γκαρνί, 27 χιλιόμετρα νοτιοανατολικῶς τοῦ Ἐρεβάν, εἶναι λαξευμένη ἑλληνιστί· τὸ μωσαϊκὸν δάπεδον τῶν θερμῶν τοῦ Γ' αἰῶνος εἰς τὸ Γκαρνί ἔχει παραστάσεις ἐκ τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας καὶ ἑλληνικὰς ἐπιγραφάς. Καὶ αὐτὸ δὲν εἶναι κάτι τὸ περίεργον. Τὸν θαυμασμόν καὶ τὴν ἀγάπην τῶν Ἀρμενίων πρὸς κάθε τι ἑλληνικόν, ἐξ ἀπόψεως τῆς λατρείας τοῦ ὠραίου, θὰ ἐκφράσῃ τὸν Ε' αἰῶνα ὁ Μωυσῆς ὁ Χωρηνός, γράφων πρὸς τὸν μαικῆνα του Σμπᾶτ Βαγρατίδην: «Τί χρεῖαν ἔχεις τῶν χονδροειδῶν, ἀνοήτων καὶ ἀμούσων μυθευμάτων τῶν Περσῶν. Ὁμοιάζουν ἄραγε αὐτὰ μὲ τοὺς χαριτοβρύτους καὶ γοητευτικούς μύθους τῶν Ἑλλήνων, οἱ ὅποιοι παρουσιάζουν ἐν ἀλληγορίᾳ τὴν πραγματικότητα;».

Ἡ κατάστασις δὲν ἥλλαξεν οὐδόλως καὶ ὅτε τὸ ἀνατολικὸν ρωμαϊκὸν κράτος βαθμηδὸν μετετρέπετο εἰς Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν. Ἡ ἀλλαγὴ

αὐτὴ ἦτο πολιτικὴ, κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ. Ἐξ ἀπόψεως ὅμως πολιτιστικῆς αἱ ἀρχαῖαι ἐλληνικαὶ παραδόσεις ἔμειναν ζωνταναὶ καὶ κυρίαρχοι καθ' ὅλην τὴν χιλιετῇ ὑπαρξίν τοῦ κράτους αὐτοῦ.

Κατὰ τὸν Μεσαίωνα οὐδὲν κράτος παίζει τόσο σημαντικὸν ρόλον εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τὰς τύχας τοῦ ἀρμενικοῦ λαοῦ, ὅσον ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, τὴν ὁποίαν οἱ Ἀρμένιοι ὠνόμαζον «Χώραν τῶν Ἑλλήνων» («Χώρα τῶν Ἰώνων»), τοὺς δὲ κατοίκους αὐτῆς «Ἑλληνες» («Ἴωνες»). Ταυτοχρόνως πρέπει νὰ ὑπογραμμίσωμεν, ὅτι καὶ εἰς τὸ πολυεθνὲς Βυζάντιον ἀπὸ ὅλας τὰς ἐθνικὰς μειονότητες τὸν σημαντικότερον ρόλον ἐπαιζαν οἱ Ἀρμένιοι.

Ἡ σημασία τοῦ Βυζαντίου ἐπὶ τῶν Ἀρμενίων ἦτο διττὴ, θετικὴ καὶ ἀρνητικὴ. Ἀρνητικὴ, ἐὰν λάβωμε ὑπ' ὄψιν τὴν σταθερὰν ἐπιδίωξιν τῆς αὐτοκρατορίας νὰ κατακτήσῃ τὴν Ἀρμενίαν, νὰ μετατρέψῃ τὴν Ἀρμενίαν εἰς ἐπαρχίαν τοῦ Βυζαντίου. Θετικὴ, ἐὰν λάβωμε ὑπ' ὄψιν τὴν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ ἐπὶ τῶν Ἀρμενίων.

Ἡ Ἀρμενία ἔκειτο μεταξὺ τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας καὶ τοῦ κράτους τῶν Πάρθων, τὸ ὁποῖον διεδέχθη ἡ ἰσχυροτέρα Περσία τῶν Σασανιδῶν. Ἀλλὰ οὔτε ἡ Ρώμη, οὔτε ἡ Περσία δὲν ἠδυνήθησαν κατ' ἰδίαν νὰ ἐδραιώσουν τὴν κυριαρχίαν των ἐπὶ τῆς Ἀρμενίας, ἕως ὅτου ἐπέτυχον τὸ 387 νὰ τὴν διαμοιράσουν μεταξὺ των. Οὕτως ἔλαβεν ἀρχὴν ἡ διασάλευσις τῆς ἐνότητος τῆς Ἀρμενίας, ἡ ἀρχὴ τοῦ κατακερματισμοῦ τῆς χώρας. Ἡ Ἀρμενία δὲν θὰ καταθρῶσθαι πλέον νὰ ἐνωθῇ.

Κατὰ τὴν πρώτην αὐτὴν διαίρεσιν τῆς Ἀρμενίας τὸ ἐν πέμπτῳ μόνον τῆς χώρας περιῆλθεν εἰς τοὺς Ρωμαίους. Ὁ τελευταῖος Ἀρμένιος βασιλεὺς τῆς δυναστείας τῶν Ἀρσακιδῶν ἐγκατεστάθη εἰς τὴν ρωμαϊκὴν Μεγάλην Ἀρμενίαν καὶ τυπικὰ ἔθεωρεῖτο Ἀρμένιος βασιλεὺς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Μετὰ τὸν θάνατον ὅμως αὐτοῦ, ὅπως γράφει ὁ Μωυσῆς ὁ Χωρηνός, «οἱ Ρωμαῖοι δὲν ἔθεσαν πλέον ἐπὶ τοῦ ἡμίσεος τῆς Ἀρμενίας αὐτῶν βασιλέαν Ἀρμένιον, ἀλλὰ ἐγκατέστησαν ἄρχοντας οὓς ὠνόμαζον κόμητας».

Τὸ Βυζάντιον, μεταξὺ ἄλλων, ἐκληρονόμησεν καὶ τὴν κατακτητικὴν πολιτικὴν τῆς Ρώμης ἐναντι τῆς Ἀρμενίας. Αὕτῃ ἔδιδε σημασίαν εἰς τὴν ἀρμενικὴν ἀριστοκρατίαν, ἐφ' ὅσον αἱ σχέσεις αὐτοῦ μετὰ τῆς Περσίας τῶν Σασανιδῶν ἦσαν ἐντατικάι. Ἀλλὰ ὅτε μεταξὺ τῶν δύο μεγάλων καὶ αἰωνίων αὐτῶν ἀντιπάλων τὸ 532 συνήφθη σύμφωνον εἰρήνης, τὸ Βυζάντιον ἔκρινε δυνατόν νὰ ἀρχίσῃ μίαν πολιτικὴν, ἡ ὁποία εἰς τὴν 21ην Νεαράν τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α' ἔχει διατυπωθεῖ οὕτως: «Περὶ Ἀρμενίων ὥστε καὶ αὐτοὺς ἐν πᾶσι ταῖς Ρωμαίων ἀκολουθεῖν νόμοις». Βαθμηδὸν διασαλεύεται

ἡ ἀνεξαρτησία τῶν ἀρμενικῶν πριγκηπάτων. Ἐκδίδονται αἱ Νεαραὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α' περὶ διαιρέσεως καὶ κατακερματισμοῦ τῆς Βυζαντινῆς Ἀρμενίας, οἱ νόμοι, οἱ ὅποιοι διασαλεύουν τὸ αἰώνιον ἀρμενικὸν κληρονομικὸν δίκαιον, τὸ καθεστὼς τῶν ναχαράρ-σατραπῶν, τὴν βάσιν τῆς αὐτοτελείας τῶν ἀρμενικῶν πριγκηπάτων τῆς Βυζαντινῆς Ἀρμενίας. Αἱ ἀρμενικαὶ ἔνοπλοι δυνάμεις, αἱ τόσον ἀναγκαῖαι διὰ τὴν ἄμυναν τῆς πατρίδος, εἶναι ἀναγκασμένοι νὰ ὑπερασπίζωνται τὰ συμφέροντα τῆς αὐτοκρατορίας εἰς τὴν Ἀφρικὴν, Ἰταλίαν, Θράκην, Λαζικὴν καὶ ἄλλαχοῦ. Μόνον ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α' ἄνω τῶν 17 Ἀρμενίων στρατηγῶν ὑπηρέτουν εἰς τὸν βυζαντινὸν στρατόν, συμπεριλαμβανομένων καὶ τοῦ λαμπροῦ Ναρσῆ, τῶν Ἀρσακιδῶν Ἀρταβάνου καὶ Ἀρσάκου, τῶν Καμσρακάνων Ἀρατίου (Χραχάτ), Ἰσαὰκ καὶ Ναρσῆ. Μεταξὺ τῶν Ἀρμενίων στρατηγῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὑπῆρχον καὶ τοιοῦτοι, οἱ ὅποιοι δὲν ἐγνώριζον οὔτε λέξιν ἐλληνικὴν, ἐπομένως ἡγοῦντο δυνάμειν συγκροτημένων ἀποκλειστικῶς ἐξ Ἀρμενίων. Κατὰ τὸν Προκόπιον τὸν Καισαρέα, ὁ αἰχμαλωτισθεὶς ὑπὸ τῶν Γότθων Ἀρμένιος στρατηγὸς Γιλάκιος (Γκλάκ) «οὔτε ἐλληνίζειν ἠπίστατο οὔτε Λατίνην ἢ Γοτθικὴν ἢ ἄλλην τινα ἢ Ἀρμενίαν μόνην ἀφεῖναι φωνήν. τούτῳ δὲ Γότθοι ἐντυχόντες τινὲς ἐπυθάνοντο ὅστις ποτὲ εἶη... ὁ δὲ αὐτοῖς ἄλλο οὐδὲν ἀποκρίνασθαι ἴσχυσε πλὴν γε δὴ ὅτι Γιλάκιος στρατηγὸς εἶη. τὸ γὰρ ἀξίωμα, ὃ δὴ πρὸς βασιλέως λαβὼν ἔτυχε πολλὰκις ἀκούσας ἐκμαθεῖν ἴσχυσε»).

Δὲν εἶναι περιττὸν νὰ σημειώσωμεν ἐδῶ, ὅτι εἰς τὴν περίοδον αὐτὴν, κατὰ τὸν ἴδιον τὸν Προκόπιον τὸν Καισαρέα, ἡ περιφρουρήσις τῶν βυζαντινῶν ἀνακτόρων ἦτο ἐπιτετραμμένη εἰς Ἀρμένιους: «ἕτεροι στρατιῶται οὐχ ἥσσους ἢ πενταχόσιοι καὶ τρισχίλιοι τὰ ἐξ ἀρχῆς ἐπὶ φυλακῇ τοῦ παλατίου κατέστησαν, οὔπερ σχολαρίους καλοῦσιν... τούτους οἱ πρότερον μὲν ἀριστίνδην ἀπολέξαντες ἐξ Ἀρμενίων ἐς ταύτην δὴ τὴν τιμὴν ἦγον».

Μὲ τὴν πρόφασιν τῆς ἐξασφαλίσεως τῆς Ἀρμενίας ἐκ τῶν εἰσβολῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐχθροῦ, εἰς τὴν χώραν ἔρχισε μεγάλῃς ἐκτάσεως καστροκτισία· εἰς τὰ φρούρια ἐγκατεστάθησαν βυζαντιναὶ δυνάμεις καὶ φρουραὶ, ὁ σκοπὸς τῶν ὁποίων ἦτο ὅχι μόνον ἡ ἀποσόβησις τοῦ κινδύνου τῶν εἰσβολῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐσωτερικῶν κινημάτων. Τὰ ἀντιβυζαντινὰ κινήματα ἔλαβον μεγάλας διαστάσεις, ἰδιαιτέρως μετὰ τὴν σύναψιν τοῦ βυζαντινο-περσικοῦ συμφώνου εἰρήνης τοῦ 532.

Ἡ κατάστασις ἥλλαξεν οὐσιωδῶς κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΣΤ' αἰῶνος. Ὁ αὐτοκράτωρ Μαυρίκιος διὰ τῶν ἐνόπλων του δυνάμειν (μεταξὺ τῶν ὁποίων δὲν ἦσαν ὀλίγοι οἱ Ἀρμένιοι στρατιῶται καὶ στρατηγοί, καὶ πρῶτος ὁ περίφημος Μουσεῖ Μαμικονιάν) κατέπνιξε τὴν στάσιν τοῦ Πέρσου Βαχράμ Τσουμπὴν καὶ παλινώρθωσε ἐπὶ τοῦ θρόνου τῶν μεγάλων βασιλέων τὸν Χοσ-

ρόην τὸν Β'. Ὡς ἀντιδωρεὰν διὰ τὴν βοήθειάν του αὐτὴν ὁ Μαυρίκιος λαμβάνει ἀπὸ τὸν Πέρσῃ βασιλέα ἕνα ἀρκετὰ μεγάλο μέρος τῆς Ἀρμενίας. Τὸ 591 ἡ Ἀρμενία διαιρεῖται μεταξὺ τῶν δύο μεγάλων δυνάμεων. Τὰ βυζαντινὰ μεθόρια φθάνουν καὶ πέραν τοῦ βιβλικοῦ ὅρους Ἀραράτ, ἐκτείνονται ἕως τῆς σημερινῆς πρωτευούσης τῆς Σοβιετικῆς Ἀρμενίας Ἐρεβάν.

Ἡ βυζαντινὴ κυβέρνησις ἀρχίζει περισσότερον ἐντατικῶς νὰ ἀναμιγνύεται καὶ εἰς τὰς ἐκκλησιαστικὰς ἀκόμη ὑποθέσεις τῶν Ἀρμενίων. Ἐπὶ τῆς παραμεθορίου κωμποπόλεως Ἀβάν (σήμερον ἐντὸς τοῦ Ἐρεβάν) ἰδρύεται ἀντίθρονον διφυσιτικὸν καθολικοσάτον, 15 περίπου χιλιόμετρα μακρὰν τῆς εὐρισκομένης ὑπὸ περσικὴν κυριαρχίαν πρωτευούσης τῆς Ἀρμενίας Δβὶν καὶ τοῦ ἀρμενικοῦ ἐν αὐτῇ μονοφυσιτικοῦ καθολικοσάτου. Τὸ Βυζάντιον κατανοοῦσε καλὰ, ὅτι ὁ μονοφυσιτισμὸς τῶν Ἀρμενίων ἦτο σοβαρὸν ἐμπόδιον. Τὸ ζήτημα εἶναι ὅτι ὅτε τὸ 303 οἱ Ἀρμένιοι ἐκήρυξαν τὸν χριστιανισμόν ὡς ἐπίσημον θρησκείαν τοῦ κράτους των, οὕτως ἀντετάχθησαν εἰς τὴν ζωροαστρικὴν Περσίαν τῶν Σασανιδῶν, εἰς τὴν κατακτητικὴν καὶ ἀφομοιωτικὴν πολιτικὴν της, ἀλλὰ καὶ ἀποκηρύξαντες τὴν σύνοδον τῆς Χαλκηδόνος (451) καὶ τὸν διφυσιτισμόν, ἀντετάχθησαν καὶ εἰς τὴν βυζαντινὴν ἀπειλήν. Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν τὸ κύριον πρόβλημα ἦτο ἡ ἀντίστασις εἰς τὴν ἀφομοιωτικὴν ἐπίδρασιν καὶ ἡ συντήρησις τῆς ἐθνικῆς ταυτότητος. Αἱ θρησκευτικαὶ καὶ αἱ δογματικαὶ ἔριδες ἦσαν παραπετάσματα τὰ ὅποια ἐκάλυπτον πολὺ ζωτικώτερα πολιτικὰ προβλήματα.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν τὸ Βυζάντιον, ἂν καὶ ἐπέδρασεν ἐπὶ τῶν Ἀρμενίων ἀρνητικῶς, ἐξ ἀπόψεως πολιτιστικῆς ἔπαιξεν ρόλον πολὺ θετικὸν καὶ εὐεργετικόν. Ὁ βυζαντινὸς (ἐλληνικὸς) πολιτισμὸς ἔπαιξεν μεγάλον ρόλον ἰδίως εἰς τὸ ζήτημα τῆς δημιουργίας τοῦ ἀρμενικοῦ ἀλφαβήτου. Ὁ μέγιστος παράγων τοῦ ἀρμενικοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ἐφευρέτης τῆς ἀρμενικῆς γραφῆς Μεσρώπ Μαστότς, τὸν ὁποῖον ἡ ἀρμενικὴ ἐκκλησία ἀξίως κατέταξεν εἰς τὸν χορὸν τῶν ἁγίων της, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν μόχθων ἐπὶ τοῦ μεγίστου δημιουργήματός του, τῆς ἐφευρέσεως τοῦ ἀρμενικοῦ ἀλφαβήτου θὰ περιοδεύσῃ τὰ ἐλληνικὰ πολιτιστικὰ κέντρα καὶ θὰ συνάψῃ στενὰς σχέσεις μὲ τοὺς παράγοντας τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν περιοδιῶν του αὐτῶν, καθὼς καὶ ἡ καλλιέργεια τῶν δεσμῶν του εἶναι ὀφθαλμοφανεῖς, ἐὰν βυθίσωμεν τὸ βλέμμα εἰς τοὺς κοινούς τῶν δύο γλωσσῶν φθόγγους, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν κατὰτάξιν τῶν γραμμάτων τῶν δύο ἀλφαβήτων.

Ὁ ἐλληνικὸς πολιτισμὸς ἦτο εὐεργετικὸς καὶ εἰς τὴν γένεσιν τῆς ἀρμενικῆς ἰθαγενοῦς καθὼς καὶ τῆς μεταφραστικῆς γραμματείας.

Ἐπὶ δεκαπέντε αἰῶνας οἱ πάμπολλοι ἐχθροὶ τοῦ ἀρμενικοῦ λαοῦ πολυλάκις ἐθρυμμάτισαν τὰ ὕλικά μας ὅπλα, ἀλλὰ τὸ σκουτάριον τὸ ὁποῖον ἔθεσεν εἰς τὰς χεῖρας μας ὁ μεγαλοφυὴς Μεσρώπ Μαστότς διὰ τὴν ἄμυναν καὶ

διαφύλαξιν τῆς ἐθνικῆς μας ταυτότητος, ἀπεδείχθη ἀπροσμάχητον. Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας πολλοὶ Ἀρμένιοι ἐλησμώνησαν τὴν γλῶσσαν τῶν προγόνων, ἔγραφον τουρκικά, ἐδιάβαζον τὴν Ἀγίαν Γραφὴν μεταφρασμένην εἰς τὰ τουρκικά, ἀλλὰ τὰ τουρκικά αὐτὰ ἦσαν γραμμένα μὲ ἀρμενικοὺς χαρακτῆρες τοῦ ἀγίου Μεσρώπ Μαστότς. Τὸ ὅπλον αὐτὸ εὐρίσκετο καὶ εἰς τὰς χεῖρας τῆς ἐκτοπισθείσης κατὰ τὸ φοβερόν 1915 εἰς τὰς ἐρήμους τοῦ Ντέϊρ ἐξ Ζόρ καταδικασμένης Ἀρμενίδος μητέρας, ἡ ὁποία ἐπὶ τῆς ἄμμου, ὡς ἐπὶ πῖνακος, ἔγραφε καὶ ἐδίδασκε εἰς τοὺς ἐπίσης καταδικασμένους παῖδας τὸ ἀλφάβητον τοῦ Μεσρώπ Μαστότς.

Μετὰ τὴν ἐφεύρεσιν τοῦ ἀρμενικοῦ ἀλφαβήτου πολυάριθμοι Ἀρμένιοι νέοι, καὶ πρῶτοι οἱ μαθηταὶ τοῦ Μεσρώπ Μαστότς, ἀναχωροῦν διὰ σπουδὰς εἰς Ἀθήνας, Κωνσταντινούπολιν, Ἀντιόχειαν, Ἀλεξάνδρειαν, Τραπεζοῦντα καὶ εἰς ἄλλα κέντρα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, καὶ μὲ πλουσίας γνώσεις ἐπιστρέφουν εἰς τὴν πατρίδα των καὶ συντελοῦν μεγάλως εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ καλλιέργειαν τοῦ ἀρμενικοῦ πολιτισμοῦ. Ἱστοριογραφία, λογοτεχνία, φιλοσοφία, γραμματική, μουσική, γεωγραφία, ἀρχιτεκτονική, ἀστρονομία, τέχνη καὶ ἄλλοι πολυάριθμοι κλάδοι τῆς ἐπιστήμης ἔλαβον μεγάλην ἀνάπτυξιν ἀκριβῶς κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν, ἡ ὁποία θεωρεῖται χρυσοῦς αἰὼν τοῦ ἀρμενικοῦ πολιτισμοῦ.

Ἐνας ἀπὸ τοὺς νέους αὐτοὺς, ὁ Μωυσῆς ὁ Χωρηνός, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν μαικῆνα του θὰ γράψῃ εἰς τὸν πρόλογον τῆς «Ἱστορίας» του, τὸν φέροντα τὴν ἐπικεφαλίδα «Διὰ τί τὴν ἱστορίαν τῆς πατρίδος ἡμῶν προτιμῶ νὰ συγγράψω ἐπὶ τῇ βάσει ἑλληνικῶν καὶ ὄχι περσικῶν καὶ συριακῶν πηγῶν»: «Διότι τὴν Ἑλλάδα θεωρῶ μητέρα καὶ τροφὸν τῆς σοφίας».

Αἱ πρῶται ἀρμενικαὶ μεταφράσεις τῆς Ἀγίας Γραφῆς ἐπραγματοποιήθησαν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ συριακοῦ κειμένου. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἡ θεία λειτουργία εἰς τὰς ἐκκλησίας τῆς Ἀρμενίας, ἡ ὁποία μέχρι τότε διεξήγετο εἰς ἄγνωστον διὰ τοὺς κατηχουμένους ἑλληνικὴν καὶ συριακὴν γλῶσσαν, τελεῖται εἰς τὴν ἀρμενικὴν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συντελεῖ εἰς τὴν περαιτέρω διάδοσιν τοῦ χριστιανισμοῦ εἰς τὴν χώραν. Τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ὁ Ἀρμένιος ἀναγνώστης ἤδη λαμβάνει γνῶσιν τῶν ἔργων τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας («Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία» καὶ «Χρονικόν»), τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνης, τῶν ἔργων τοῦ Φίλωνος τοῦ Ἰουδαίου, τῆς πατερικῆς γραμματείας (Βασίλειος ὁ Καισαρεύς, Γρηγόριος Ναζιανζηνός, Γρηγόριος Νύσσης, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, Κύριλλος Ἱεροσολύμων, Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας, Ἰωάννης Χρυσόστομος) μέσω τῶν ἀρμενικῶν μεταφράσεων. Μερικὰ ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτῶν διεσώθησαν μόνον εἰς ἀρμενικὴν μετάφρασιν. Ὁ ἀρμενικὸς λαὸς ἐξετίμησε κατ' ἀξίαν τοὺς μόχθους τῶν πρώτων ἀρμενίων μεταφραστῶν, τοὺς κατέταξεν εἰς τὸν χορὸν τῶν ἀ-

γίων τῆς ἐκκλησίας του καὶ ἐπὶ 1500 τώρα ἔτη ἐορτάζει κατ' ἔτος τὴν «ἡμέραν τῶν Ἀγίων Μεταφραστῶν».

Ἀρχίζει τὴν δρᾶσιν τῆς ἡ γνωστῆ εἰς τὴν ἐπιστήμην ὡς σχολῇ τῶν Ἑλληνοφίλων, οἱ ὅπαδοι τῆς ὁποίας κατὰ τὸν Ε'-ΣΤ' αἰῶνας μεταφράζουσαν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς πάμπολλα φιλοσοφικά, ρητορικά καὶ ἄλλα ἔργα (τοῦ Πλάτωνος, Ἀριστοτέλους, Πορφυρίου, Διονυσίου τοῦ Θερπύκεως, Θεωνος Ἀλεξανδρινοῦ, Τιμοθέου τοῦ Αἰλουρίου, Ἰαμβλίου, Νόννου, Ζήνωνος, Ἀφθονίου, Φίλωνος τοῦ Ἰουδαίου καὶ ἄλλων). Τὰ διαπρεπῆ μέλη τῆς σχολῆς τῶν Ἑλληνοφίλων (Δαβὶδ ὁ Ἀρμένιος ἢ Δαβὶδ ὁ Ἀνίκητος, Δαβὶδ ἐκ Χάρκ, Ἰωάννης ἐκ Μαΐρακώμ καὶ ἄλλοι) δημιουργοῦν τὰ ἀξιόλογα φιλοσοφικά τῶν ἔργα, τὰ ὁποῖα εἶχον καὶ μεγάλην σημασίαν διὰ τὸν ἐμπλουτισμὸν τοῦ λεξιλογίου τῆς ἀρμενικῆς γλώσσης καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ὁρολογίας τῆς. Εἰς τοὺς Ἑλληνας βυζαντινολόγους εἶναι ἄγνωστος ἡ προσωπικότης τοῦ Ἀνανία τοῦ Σιρακηνοῦ, μεγάλου Ἀρμενίου φιλοσόφου, μαθηματικοῦ, ἐπιστήμονος τοῦ Ζ' αἰῶνος, τὰ βασισζόμενα ἐπὶ ἑλληνικῶν πηγῶν πάμπολλα καὶ ποικίλα αὐτοῦ ἔργα, ὡς καὶ ἡ αὐτοβιογραφία του, ἡ ὁποία εἶναι μία ἄγνωστος εἰσέτι σελὶς τῆς ἱστορίας τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ.

Εἶναι ἐπίκαιρον νὰ σημειώσωμεν ἐδῶ, ὅτι αἱ σχέσεις τῶν Ἀρμενίων μετὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν δὲν εἶχον μόνον πολιτιστικὸν καὶ μορφωτικὸν χαρακτῆρα, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ἀθλητικόν. Ὁ τελευταῖος Ὀλυμπιονίκης εἰς τὴν πάλην τῆς τελευταίας 293ης Ὀλυμπιάδος ἦτο ὁ Ἀρμένιος Ἀρσακίδης βασιλεὺς Βαραζδάτ. Ὁ Βαραζδάτ ἦτο ὁ τελευταῖος Ἀρμένιος ὁ ὁποῖος ἔλαβε μέρος εἰς τοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας τῆς ἀρχαιότητος, ἀσφαλῶς ὅμως ὅχι καὶ ὁ πρῶτος.

Ἡ ἀρμενικὴ λογοτεχνία τῶν Ε'-Ζ' αἰώνων, καὶ πρὸ παντὸς ἡ ἱστοριογραφία εἶναι πολὺτιμος ὅχι μόνον διὰ τὴν μελέτην τῶν ἀρμενο-βυζαντινῶν σχέσεων (στρατιωτικο-πολιτικῶν, οικονομικῶν, θρησκευτικῶν, πολιτιστικῶν), ἀλλὰ διαθέτει καὶ πλουσίαν ὕλην περὶ τοῦ Βυζαντίου καὶ τῶν σχέσεων αὐτοῦ μετὰ τῶν γειτόνων (τῆς Περσίας, τῶν Χαζάρων, ἀργότερον τοῦ Ἀραβικοῦ χαλιφάτου). Οἱ Ἀγαθάγγελος, Κοριούν, Φαῦστος, Ἐλισσαῖος, Λάζαρος ἐκ Πάρπι, Μωυσῆς ὁ Χωρηνός, Σεβαῖος εἰς τὸν κλάδον τῆς ἱστοριογραφίας, Ἐζνίκ ἐκ Κόλμπ εἰς τὴν φιλοσοφίαν, Ἀνανίας ὁ Σιρακηνός εἰς τὰς θετικὰς ἐπιστήμας καὶ τὴν φιλοσοφίαν, εἶναι, δυστυχῶς, σχεδὸν ἄγνωστοι εἰς τοὺς Ἑλληνας ἐπιστήμονας.

Τὸν Ζ' αἰῶνα ἡ πολιτικὴ κατάστασις τῆς Ἑγγὺς Ἀνατολῆς ὑφίσταται ριζικὰς ἀλλοιώσεις. Κατέρχεται εἰς τὴν σκηνὴν τῆς ἱστορίας τὸ ἀραβικὸν χαλιφάτον, ὁ νέος ἰσχυρὸς ἀντίπαλος τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ὁ ὁποῖος ἄνω τῶν διακοσίων ἐτῶν κυριαρχεῖ ἐπὶ τοῦ μεγαλυτέρου μέρους τῆς

Ἀρμενίας. Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν, εἶναι αὐτονόητον, δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ ἄρμενο-βυζαντινῶν ὁμαλῶν σχέσεων, ἂν καί, ὁμολογῶ, αἱ σχέσεις δὲν ἐκλείπουσι τελείως. Τὸ καταπληκτικὸν εἶναι ὅτι τὸ Βυζάντιον καὶ εἰς μίαν ἀπὸ τὰς κρισιμοτέρας ἐποχὰς τῆς ἱστορίας του, ὅτε τὰ ἀραβικὰ στρατεύματα τῶν Μασλαμᾶ καὶ Σουλεϊμὰν ἔκρουον τὰς θύρας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, δὲν ἐλησμόνει τὴν αἰώνιον ἐξωτερικὴν αὐτοῦ πολιτικὴν. Διεσώθη ἡ ἄρμενικὴ μετάφρασις τῶν ἐπιστολῶν τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ (715-730) πρὸς τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς παράγοντας μιᾶς τόσον ἀπωτέρας περιφερείας τῆς Ἀρμενίας, ὥς ἡ Συνή. Εἶναι πασίγνωστον ὅτι τὴν διπλωματίαν τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν Ἀρμενίαν ἤρχιζε πάντοτε ὁ πατριάρχης.

Αἱ σχέσεις τοῦ Βυζαντίου μετὰ τῆς Ἀρμενίας συνεχίσθησαν καὶ κατὰ τὰ μέσα τοῦ ἰδίου αἰῶνος. Ὅταν τὸ 748-750 τὸ χαλιφάτον ἐσπάραζεν ὁ ἐμφύλιος πόλεμος μετὰ τῶν Ἀββασιδῶν καὶ Ὁμμαϋδῶν, οἱ Ἀρμένιοι ἐγείρονται εἰς ἀποστασίαν κατὰ τοῦ χαλιφάτου. Ὁ Ἀρμένιος ἱστορικὸς Λεόντιος, αὐτόπτης τῶν γεγονότων, γράφει, ὅτι μετὰ τῶν Ἀρμενίων ἐπαναστατῶν καὶ τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Ε' ὑπῆρχεν συμφωνία, ἐπομένως ἡ ἐπανάστασις αὐτὴ δὲν ἦτο ἄσχετος μετὰ τὴν τότε πολιτικὴν τοῦ Βυζαντίου.

Ἐπὶ ἀραβοκρατίας ἡ ἀφόρητος κατάστασις εἰς τὴν χώραν ἔδωκεν ἀφορμὴν νὰ λάβῃ μεγαλυτέρας διαστάσεις ἡ μετανάστευσις τῶν Ἀρμενίων εἰς τὸ Βυζάντιον, φαινόμενον, τὸ ὁποῖον εἶχε ἀρχίσει ἀκόμη μετὰ τὴν κατάρρευσιν τοῦ κράτους τῶν Ἀρσακιδῶν. Ἀλλὰ ἐὰν κατὰ τοὺς Ε' καὶ ΣΤ' αἰῶνας εἰς τὸ Βυζάντιον ἀναζητοῦν ἄσυχον κυρίως ἡ ἀριστοκρατία καὶ οἱ στρατιωτικοὶ παράγοντες, τὴν ἐποχὴν τῆς ἀραβοκρατίας μεταναστεύουν καὶ τὰ κατώτερα στρώματα τοῦ ἄρμενικοῦ λαοῦ. Μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Θεοδοσιουπόλεως τὸ 752 ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Ε', ὅπως γράφει ὁ Ἀρμένιος ἱστορικὸς Λεόντιος, οἱ Ἀρμένιοι κάτοικοι τῆς περιοχῆς αὐτῆς ἐκλιπαροῦν τὸν αὐτοκράτορα νὰ ἀπολυτρώσῃ αὐτοὺς ἐκ τοῦ ἀφορήτου ζυγοῦ τῶν Ἰσμαηλιτῶν καὶ νὰ μετοικήσῃ αὐτοὺς εἰς τὸ Βυζάντιον. Διὰ διαταγῆς τοῦ Κωνσταντίνου οἱ Ἀρμένιοι, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ ἰδίου ἱστορικοῦ, «καταφεύγουν εἰς τὴν δύναμιν τοῦ σταυροῦ τοῦ Χριστοῦ καὶ εἰς τὴν δόξαν τοῦ βασιλέως, ἐγκαταλείπουν τὴν γενέτειράν των καὶ προσέρχονται εἰς τὸ μέρος τοῦ εὐσεβοῦς βασιλέως».

Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀραβοκρατίας καὶ αἱ πολιτιστικαὶ σχέσεις δὲν φθίνουν τελείως. Εἶναι γνωστὸν ὅτι εἰς τὰς πρῶτας δεκαετίας τοῦ Η' αἰῶνος εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀναπτύσσουν ζωηρὰν δραστηριότητα διάφοροι Ἀρμένιοι παράγοντες: «ὁ ὑπάτος καὶ κενάριος τῆς βασιλικῆς τραπέζης Δαβίδ», ὁ μαθητὴς τοῦ Μωυσῆ, ἐπισκόπου Συνῆς «ἱερεὺς καὶ ποιητὴς Στέφανος», οἱ ὁποῖοι «ἐξ ἐκλεκτοῦ ἐλληνικοῦ πρωτοτύπου» μεταφράζουν

έργα τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, Γρηγορίου Νύσσης καὶ ἄλλων.

Τὴν ἐποχὴν αὐτὴν αἱ ἀντιφουδαρχικαὶ διαθέσεις τῶν κατωτέρων στρωμάτων τῆς ἀρμενικῆς κοινωνίας ἐκδηλώθησαν εἰς τὸ κίνημα τῶν Παυλικιανῶν, τὸ ὁποῖον λαβὼν ἀρχὴν εἰς τὴν βυζαντινὴν Ἀρμενίαν, ἐπεξετάθη εἰς διαφόρους περιοχὰς τοῦ Βυζαντίου, συμπεριλαμβάνον νέας μάζας. Μεγάλαι μᾶζαι Ἀρμενίων αἰρετικῶν ἐκτοπίζονται ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων κυρίως εἰς Θράκην, ὅπου ὄχι μόνον διαδίδουν τὴν ἰδεολογίαν των, ἀλλὰ καὶ παίζουν σημαντικὸν ρόλον εἰς τὴν ἄμυναν τῶν βυζαντινῶν μεθορίων. Μεταγενεσιτέρως ἡ Ἄννα ἡ Κομνηνὴ θὰ γράψῃ διὰ τοὺς μετοικισθέντας ὑπὸ τοῦ Τσιμισκῆ εἰς Φιλιππούπολιν Ἀρμενίους αἰρετικούς: «ὁ δὲ Τζιμισκῆς Ἰωάννης τοὺς ἐκ τῆς Μανιχαϊκῆς αἵρέσεως ἀντιμάχους ἡμῖν ποιησάμενος συμμάχους κατὰ γε τὰ ὅπλα ἀξιωμαχοὺς δυνάμεις τοῖς νομάσι... Σκύθαις ἀντέστησε· καὶ τὸ ἐντεῦθεν ἀπὸ τῶν πλειόνων καταδρομῶν ἀνέπνευσε τὰ τῶν πόλεων».

Οἱ Ἀρμένιοι ὅμως δὲν ἦσαν μόνον ἔμπειροι μαχηταί, ἀλλὰ καὶ δραστήριοι ἔμποροι καὶ χειροτέχναι, οἱ ὁποῖοι συνέτεινον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιοτεχνίας ὄχι μόνον εἰς τὴν Θράκην, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς γειτονεούσας περιοχὰς. Ἄν καὶ αἱ μεσαιωνικαὶ πηγαὶ δὲν διέσωσαν δεδομένα περὶ τοῦ ζητήματος αὐτοῦ, τὸ γεγονὸς ὅτι μεταξὺ τῶν λαφύρων, τὰ ὁποῖα ἔλαβεν ὁ Κροῦμς εἰς τὴν Θράκην, μνημονεύονται τὰ «Ἀρμενικὰ στραγλωμαλωτάρια καὶ νακοτάπητα ἀνώτερα», ὁ πολὺς ἱματισμὸς καὶ τὰ χαλκώματα, σημαίνει ὅτι μεταξὺ τῶν Ἀρμενίων τῆς Θράκης ὑπῆρχον ἔμπειροι ταπητουργοὶ καὶ χαλκουργοί. Εἰς τὴν Θράκην ὑπῆρχον καὶ ἐπιδέξιοι Ἀρμένιοι ἀρχιτέκτονες. Αἱ τελευταῖαι μελέται τοῦ σοβιετικοῦ ἱστορικοῦ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς Ἀλεξάνδρου Γιακομπσὸν ἐπιβεβαιώνουν ὅτι εἰς τὴν ἀνέγερσιν τῶν ἀνακτόρων τῶν βουλγόρων χάνων Κρούμου καὶ Ὁμουρτάγ εἰς τὴν Πλίσκαν καὶ Πρεσθλάβαν ἐργάσθησαν Ἀρμένιοι ἀρχιτέκτονες. Τὴν γνώμην αὐτὴν ὑποστηρίζει ἡ καταπληκτικὴ ὁμοιότης τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν μνημείων αὐτῶν μετὰ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ἀρμενικῶν ἀνακτόρων τοῦ Ζ' αἰῶνος εἰς Ζβαρντότς, Δβὶν καὶ Ἀρούτς.

Ἡ βυζαντινὴ κυβέρνησις μετοικίζει τοὺς Ἀρμενίους ὄχι μόνον εἰς τὴν Θράκην. Εἶναι γνωστὸν ὅτι πολυάνθρωποι ἀρμενικαὶ παροικίαι ὑπῆρχον εἰς τὴν Κύπρον, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἀρχαίας Περγάμου, εἰς τὸ θέμα τοῦ Ὀφικίου. Μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς Κρήτης ἀπὸ τὰς χεῖρας τῶν Ἀράβων, ὁ Ἀρμένιος Νικηφόρος ὁ Φωκᾶς διὰ τὰ αὐξήσῃ τὸν ἀραιωθέντα χριστιανικὸν πληθυσμὸν τῆς μεγαλονήσου, μετοικίζει ἐκεῖ χιλιάδες Ἀρμενίων. Καὶ μέχρι σήμερα δὲν εἶναι ὀλίγαι αἱ κῶμαι τῆς Κρήτης, ἡ ὀνομασία τῶν ὁποίων μαρτυρεῖ τὸ γεγονὸς αὐτό. Ἀρμένιοι εἰς τὸν νομὸν Χανίων, Λασηθίου καὶ Ρεθύ-

μνης, Ἀρμενόκαμπος καὶ Ἐπάνω Ἀρμένιοι πλησίον τοῦ τελευταίου, Ἀρμενοχώριον εἰς τὸν νομὸν τῶν Χανίων καὶ ἄλλαι. Τὴν μνείαν τοῦ γεγονότος αὐτοῦ ἔκαμεν ὁ μέγας Κρῆς Ἐλευθέριος Βενιζέλος προσκεκλημένος εἰς μίαν συνέλευσιν τῆς ἀρμενικῆς παροικίας τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἀστευδόμενός πως εἶπε: «ποιὸς ξέρει, μπορεῖ ὁ παπποῦς τοῦ παποῦ μου νὰ ἔχῃ κάτι τὸ ἀρμενικόν». Τὴν ἐπομένην αἱ ἀρμενικαὶ ἐφημερίδες τῶν Ἀθηνῶν ἔγραφον, ὅτι «Ὁ παπποῦς τοῦ Βενιζέλου ἦταν... Ἀρμένης».

Οἱ Ἀρμένιοι τῆς Βυζαντινῆς Ἀρμενίας καὶ οἱ ἐγκατασταθέντες εἰς διαφόρους περιοχὰς τῆς αὐτοκρατορίας καταλαμβάνουν ὁλοὺν ἰσὰς θέσεις, ἰδίως εἰς τὸν στρατιωτικὸν τομέα. Κατὰ τοὺς Ζ' καὶ Η' αἰῶνας στρατηγοὶ διοικηταὶ τῶν μικρασιατικῶν θεμάτων ἦσαν κυρίως Ἀρμένιοι. Τὸν Η' αἰῶνα στρατηγὸς τοῦ θέματος τοῦ Ὀρβικίου ἦτο ὁ γαμβρὸς τοῦ Λέοντος τοῦ Γ' Ἀρταύσδος, ὁ ὁποῖος ὄχι μόνον ἀνηγορεύθη καὶ αὐτοκράτωρ, ἀλλὰ καὶ κατάρθωσε νὰ κόψῃ καὶ νομίσματα ἀκόμη. Ἐπὶ Λέοντος τοῦ Δ' στρατηγὸς τοῦ θέματος τῶν Βουκελλαρίων ἦτο ὁ Τατζάτης Ἀντζεβατσί, τῶν Ἀνατολικῶν ὁ Ἀρταύσδος Μαμικονιάν. Ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ ΣΤ' στρατηγὸς τοῦ θέματος τῶν Ἀρμενιῶν ἦτο ὁ Βαρδάνης, ὀλίγον ὕστερον ὁ Ἀλέξιος Μουσελές. Ἕνας ἄλλος Βαρδάνης ἐπὶ Νικηφόρου τοῦ Α' ἦτο στρατηγὸς τῶν Ἀνατολικῶν. Οἱ Ἀρμένιοι ἤδη καταλαμβάνουν τὸν βυζαντινὸν θρόνον. Ὁ πρῶτος ἄνευ ἀμφιβολίας Ἀρμένιος αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου ἦτο ὁ Βαρδάνης Φιλιππικός. Μελετηταί, ὄχι μόνον Ἀρμένιοι, ἀλλὰ καὶ Ἕλληνες καὶ εὐρωπαῖοι (ὡς οἱ Grégoire, Bréhier, Χαρίνης καὶ ἄλλοι) Ἀρμένιους θεωροῦν καὶ τὸν Μαυρίκιον, τὸν Ἡράκλειον, τοὺς Ἰσαύρους, ἂν καί, κατ' ἐμέ, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστηρίζωμεν τὴν γνώμην αὐτὴν δι' ἀξιολόγων τεκμηρίων ἐκ τῶν πηγῶν. Ἡ κατάστασις δὲν ἤλλαξεν καὶ τὸν Θ' αἰῶνα. Ἀπὸ τὸ 813 ὁ Λέων ὁ Ε' ἐπὶ ὀκταετίαν κρατεῖ τὰ ἡνία τοῦ κράτους. Αἱ βυζαντιναὶ πηγαί, ἂν καὶ ψέγουν τὸν Λέοντα τὸν Ἀρμένιον διὰ τὴν πώρωσιν τοῦ θρησκευτικοῦ του οἰσθημάτων, γράφουν ὅτι αὐτὸς «περὶ τὴν πίστιν ἐμαίνετο κραταιῶς», οὐχ ἥττον θεωροῦν καθῆκον νὰ ὑπογρυμμίσουν τὰς πολιτικὰς αὐτοῦ χάριτας. Ὁ πατριάρχης Νικηφόρος ὁ ὁποῖος οὐκ ὀλίγον ἐδοκιμάσθη ὑπὸ τοῦ Λέοντος, θὰ πῇ μετὰ τὴν δολοφονίαν τοῦ τελευταίου: «εἰ καὶ ἀλάστορα, ἀλλ' οὖν ἐπιμελητὴν τῶν κοινῶν ἢ πόλιν ἄνδρα ἀπώλεσεν». Ὁ δὲ Συνεχιστὴς τοῦ Θεοφάνους, ἀσπονδος ἐχθρὸς τοῦ Ἀρμενίου αὐτοκράτορος θὰ γράψῃ περὶ αὐτοῦ: «χρημάτων κρείττων αὐτὸς ὢν τοὺς ἀδωροτάτους πάντων προέκρινεν, ἀριστίνδην πάντας ἀλλ' οὐ κατὰ πλοῦτον τιμῶν».

Διὰ τοῦ Λέοντος δὲν λήγει ὁ πύναξ τῶν μεγάλων Ἀρμενίων τοῦ Βυζαντίου, ἀντιθέτως, ἀρχίζει. Ὁ Θεόφιλος ἐνυμφεύθη τὴν Ἀρμενίδα Θεοδώραν, ἡ ὁποία μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συζύγου της, δέκα περίπου ἔτη κυβερνᾷ ὡς ἐπίτροπος τοῦ ἀνηλίκου Μιχαὴλ τοῦ Γ', ἀναστηλώνει τὰς εἰκόνας καὶ περι-

λαμβάνεται εις τὸν χορὸν τῶν ἁγίων τῆς ὁρθοδόξου ἐκκλησίας. Κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαήλ τοῦ Γ', ὁ καθεαυτοῦ ἰθύνων τοῦ κράτους ἦτο ὁ καῖσαρ Βάρδας, ἀδελφὸς τῆς Θεοδώρας. Ὁ θεῖος τῆς Θεοδώρας Ἀρμένιος Μανουήλ ἦτο στρατηγὸς τοῦ θέματος τῶν Ἀρμενιῶν ἀκόμη ἐπὶ Λέοντος τοῦ Ε'. Δὲν ἔπαιζεν ἥττον ρόλον καὶ ὁ στρατηγὸς Πετρωναῖς, ἕτερος ἀδελφὸς τῆς Θεοδώρας, ὁ ὁποῖος νικήσας τοὺς Ἀραβας τὸ 863, ἔθεσεν τὴν πρωτοβουλίαν τοῦ βυζαντινο-αραβικοῦ πολέμου εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Βυζαντίου.

Βεβαίως ἡ μεγίστη ἀρμενικὴ προσωπικότης τοῦ Θ' αἰῶνος εἶναι ὁ ἰδρυτὴς τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας Βασίλειος ὁ Α'. Κατὰ τὸν Κωνσταντῖνον τὸν Πορφυρογέννητον αὐτὸς «τὸ... γένος εἶλκεν ἐξ Ἀρμενίων».

Οἱ Ἀρμένιοι παίζουν σημαντικὸν ρόλον ὄχι μόνον εἰς τὸν πολιτικὸν καὶ στρατιωτικὸν τομέα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν πνευματικόν. Ὁ καῖσαρ Βάρδας ἦτο ὁ ἐπανιδρύσας τὴν σχολὴν τῆς Μαγναύρας, ἥς πρύτανις ἦτο ὁ Ἀρμένιος Λέων ὁ Μαθηματικός. Τὸν πατριαρχικὸν θρόνον καταλαμβάνει ὁ Ἀρμένιος Ἰωάννης ὁ Γραμματικός, ὁ υἱὸς τοῦ ἀστρονόμου Παγκρατίου (Μπαγκράτ), ἀδελφὸς τοῦ πατρικίου Ἀρσαβήρ καὶ ἀνεψιὸς τοῦ Λέοντος τοῦ Μαθηματικοῦ. Ἀρμενικὸν αἶμα ἔρρεε καὶ εἰς τὰς φλέβας τοῦ πατριάρχου Φωτίου. Ἡ μήτηρ αὐτοῦ Εἰρήνη ἦτο ἀδελφὴ τοῦ Ἀρσαβήρ, τοῦ γαμβροῦ τοῦ καίσαρος Βάρδα καὶ τῆς Θεοδώρας.

Τονίζοντες τὸν ρόλον καὶ τὴν θέσιν τῶν Ἀρμενίων εἰς τὸν βίον τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἑμεῖς εἰς αὐτὸ δὲν βλέπομεν τίποτε τὸ ποσάδοξον. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κάνωμεν λόγον περὶ τοῦ ρόλου ἐνὸς λαοῦ εἰς τὸν βίον κράτους «ἐτέρου» κατὰ τὴν περίστασιν, ὅτε ὁ λαὸς αὐτὸς ἐπὶ αἰῶνας παρουσιάζεται ὡς συστατικὸν μέρος τοῦ κράτους, τὸ ὁποῖον δὲν θεωρεῖ ξένον. Ὁ μχιταριστὴς τῆς Βενετίας Καραμπέτ Τερ-Σαχακιάν, εἰς ἓκ τῶν πρώτων Ἀρμενίων βυζαντινολόγων καὶ ἓκ τῶν πρώτων θυμάτων τῆς ἀποφράδος ἡμέρας τῆς 24ης Ἀπριλίου τοῦ 1915, τὸ 1905 εἰς τὴν Βενετίαν δημοσιεύει διτόμον διατριβὴν ὑπὸ τὸν τίτλον «Οἱ Ἀρμένιοι αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου». Εἰς τὰς δεκαετίας τοῦ 1920 καὶ 1930 ὁ διαπρεπὴς Ἀρμένιος μεσαιωνιστὴς καὶ βυζαντινολόγος Νικόλαος Ἀντόντς θὰ δημοσιεύσῃ σειρὰν μελετῶν περὶ Ἀρμενίων στρατιωτικῶν, ἐπιστημόνων καὶ ἀνθρώπων τῶν γραμμάτων εἰς τὸ Βυζάντιον. Τὸ 1941 ὁ Βέλγος Ἀνρὺ Γκρεγκουάρ θὰ γράψῃ ἐκτενὲς ἄρθρον ὑπὸ τὸν τίτλον «Μία ἀρμενικὴ δυναστεία ἐπὶ τοῦ βυζαντινοῦ θρόνου» (περὶ τῶν Ἡρακλειδῶν). Εἵκοσι ἔτη ἀργότερον ὁ ἐλληνοαμερικανὸς ἱστορικὸς Πέτρος Χαράνης εἰς τὸν 22ον τόμον τῶν «Βυζαντινοσλαβικῶν» τῆς Πράγας θὰ δημοσιεύσῃ τὸ πόνημά του ὑπὸ τὸν τίτλον «Οἱ Ἀρμένιοι εἰς τὴν Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν», τὸ δὲ 1975 ὁ Ἀλέξανδρος Καζντάν τὸ βιβλίον του «Οἱ Ἀρμένιοι τῆς κυριαρχούσης τάξεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτο-

κρατορίας κατὰ τὸν ΙΑ'-ΙΒ' αἰῶνας». Κατὰ πόσον εἶναι ὀρθὴ ἡ διχοτόμησις καὶ διανομὴ αὐτῇ; Ἐὰν τὸ φαινόμενον αὐτό, τουτέστιν ὁ ἐντυπωτικὸς ρόλος τῶν Ἀρμενίων, παρουσίαζε κάτι τὸ παράδοxon ἢ τερατῶδες, ἔπρεπε ὅπωςδήποτε νὰ εὕρῃ ἀντανάκλασιν εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς αὐτοκρατορίας, ἐπομένως καὶ εἰς τὰ ἔργα τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων. Τρεῖς περίπου δεκαετηρίδας μελετῶ τὰ ἔργα τῶν βυζαντινῶν ἱστορικῶν, χρονογράφων, ποιητῶν καὶ ἄλλων, καὶ κατέληξα, τὸ ὁμολογῶ, εἰς τὸ εὐχάριστον συμπέρασμα, ὅτι καὶ οἱ βυζαντινοὶ (ἔχω ὑπ' ὄψιν τοὺς Ἑλληνας) δὲν ἔβλεπον τίποτε τὸ παράδοxon καὶ ἀφύσικον εἰς τὸ ὅτι ἐπὶ τοῦ θρόνου τοῦ κράτους τῶν εὐρίσκετο Ἀρμένιος αὐτοκράτωρ, εἰς τὸ ὅτι τῶν βυζαντινῶν στρατιῶν καὶ ἐπαρχιῶν ἡγοῦντο Ἀρμένιοι στρατηγοὶ καὶ δικαίηται. Αὐτὸ ἐθεώρουν κάτι τὸ φυσικὸν καὶ κανονικόν. Καὶ ἐπιπλέον αὐτοὶ οἱ Ἕλληνες ἀνεκλήρυτον αὐτούς. Πάντας τοὺς γείτονας λαοὺς τοῦ Βυζαντίου εἰ Ἕλληνες ὠνόμαζον «βαρβάρους» (μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ ξένου), ἀλλὰ τοὺς Ἀρμενίους ποτέ, διότι ἦσαν δι' αὐτοὺς οὔτε γείτονες καὶ οὔτε ξένοι, ἀλλὰ τμήμα καὶ μόριον οἰκείου καὶ συγγειῆς. Οἱ Ἀρμένιοι διὰ τοὺς Ἕλληνας τοῦ Βυζαντίου δὲν ἦσαν Ὅθωνες καὶ Βαυαροί, οἱ Ἕλληνες εἶχον μίαν μόνον μέριμναν, ὁ εἶς ἢ ὁ ἄλλος Ἀρμένιος αὐτοκράτωρ εἶναι ἐρθόδοξος (τουτέστιν διφυσίτης) ἢ ὄχι. Τὸν πατριάρχην τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀνησυχεῖ μόνον ὁ μονοφυσισμὸς τῶν Ἀρμενίων καὶ δι' αὐτὸ ἐπὶ τῇ στέψει αὐτοκράτορος, κυρίως Ἀρμενίου, ἀπαιτεῖ τὴν ὁμολογίαν τῆς πίστεώς του. Τὸ ζήτημα τῆς «ὀρθοδοξίας» ἐθεωρεῖτο τότε σοβαρότερον καὶ σπουδαιότερον καὶ αὐτῆς τῆς σπονδυλικῆς στήλης τῆς αὐτοκρατορίας.

Τὸν ΙΑ' αἰῶνα, ὅτε ὁ πύρινος χεῖμαρρος τῶν Τούρκων κατακλύζει πᾶσαν τὴν βυζαντινὴν Ἀρμενίαν, οἱ βυζαντινοὶ ἐρευνοῦν νὰ εὕρουν τὰ αἷτια τῶν ἐπιτυχιῶν τῶν ἀλλοφύλων. Καὶ εἰς τί συμπέρασμα, νομίζετε, καταλήγουν; «Ἡ τοσαύτη τῶν ἐθνῶν ὀρμὴ καὶ ἐπαρσις καὶ τῶν ὑπὸ Ρωμαίους τελούντων κατακοπὴ ὀργῇ τοῦ Θεοῦ ἐδόκει, κατὰ τῶν αἵρετικῶν δὲ οἱ τὴν Ἰβηρίαν καὶ Μεσσοποταμίαν ἄχρι Λυκανδοῦ καὶ Μελιτηνῆς καὶ τὴν περακειμένην οἰκοῦσιν Ἀρμενίαν», τουτέστιν τῶν μονοφυσιτῶν. Ἀλλὰ ὅταν κατὰ συνέχειαν ὁ χεῖμαρρος αὐτὸς κατακλύζει καὶ τὰς διφυσιτικὰς ἐπαρχίας τῆς αὐτοκρατορίας, οἱ βυζαντινοὶ πίπτουν εἰς ἀμηχανίαν: «Ἐπὶ δὲ καὶ τῶν ὀρθοδόξων ἡψατο τὸ δεινόν, ἐν ἀμηχάνοις ἦσαν πάντες οἱ τὰ Ρωμαίων θρησκεύοντες», τουτέστιν οἱ διφυσίται. Ἀλλὰ οἱ ἰθύνοντες τοῦ Βυζαντίου καὶ τότε δὲν ἐλογικεύθησαν. Ὁ Ρωμανὸς ὁ Διογένης τὴν παραμονὴν τῆς μάχης τοῦ Μαναζκέρτ ἀπειλοῦσε ὅτι «κατὰ τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ ἐκ τοῦ πολέμου κατὰ τῶν Τούρκων, θὰ ἐξοντώσῃ τὴν πίστιν τῶν Ἀρμενίων», οἱ ὅποιοι, ὑπερασπιζόντες τὴν γῆν τῶν προγόνων τῶν, ἦσαν οἱ μόνον, δυστυχῶς, οἱ ὅποιοι ὄντως ἀντιπαρτάχθησαν τῶν ὀρδῶν τοῦ Ἀλπ Ἀρσλάν.

Ἡ περιορισμένη ἀντίληψις αὕτη ἦτο, δυστυχῶς, ζωτικὴ εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ μέχρι τῆς 29ης Μαΐου τοῦ 1453. Τὴν προηγούμενην αὐτῆς, εἰς ἓκ τῶν μεγάλων παραγόντων τοῦ κράτους θὰ πῇ τὸ «ἀριστούργημά» του: «Κρειττότερον ἔστι εἰδέναι ἐν μέσῃ τῇ πόλει φακίολιον (τουτέστιν τσαλμαῦν) βασιλεῦον Τούρκων, ἢ καλύπτραν Λατινικὴν».

Πολλάκις καὶ αἱ προσωπικαὶ ἀντιπάθειαι τῶν ἰθυνόντων ἐτάσσοντο ὑπεράνω τῶν συμφερόντων τοῦ κράτους. Ὁ Μιχαὴλ ὁ Παραπινάκης, κατὰ τὴν Συνέχειαν τοῦ Σκυλίτση, «τῶν ὁμογενῶν ἀπώλειαν καὶ τὴν ὑφαίρεσιν τῆς ἀρχῆς καὶ τὸ σφάττεσθαι τοὺς Χριστιανοὺς καὶ δουλοῦσθαι τὰς κώμας καὶ τὰς χώρας ἀφανίζεσθαι ἐν δευτέρῳ ἐτίθετο», οὗτος «μᾶλλον ἐνόμιζε συμφέρον τοὺς Τούρκους ἔχειν τὰ Ρωμαίων ἢ τὸν Ρουσέλιον χωρεῖσθαι ἐν τόπῳ ἐνί». Τὸν Ρουσέλιον, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὰ κάστρα τοῦ θέματος τῶν Ἀρμενικῶν «ἐκδρομάς κατὰ Τούρκων ποιοῦμενος ἀπεῖρξεν αὐτοὺς τῶν κατὰ τοῦ τοιούτου θέματος ἐφόδων».

Οἱ βυζαντινοὶ δὲν ἐβλεπον τίποτε τὸ παρᾶξενον καὶ ἀφύσικον εἰς τὴν ἄνοδον ἐπὶ τοῦ θρόνου των Ἀρμενίων αὐτοκρατόρων καὶ διότι οἱ ἄνακτες αὐτοί, ἀνερχόμενοι ἐπὶ τοῦ θρόνου τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, νομίζεις διέγραφον ἐκ τῆς μνήμης τὴν πρὸ ἐλευσίν των, ἔδρον ὡς πραγματικοὶ βυζαντινοὶ πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ παράγοντες, ἢ φροντίς των ἦσαν μόνον καὶ μόνον τὰ συμφέροντα τοῦ κράτους· πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ὅχι μόνον ἦσαν ἀνωφελεῖς καὶ ἀλυσιτελεῖς εἰς τοὺς ὁμοεθνεῖς των, ἀλλὰ πολλάκις ἐπιβλαβεῖς καὶ ἐπηρεασταί, ἐὰν τὰ συμφέροντα τῆς αὐτοκρατορίας ἤρχοντο εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὰ συμφέροντα τῶν Ἀρμενίων. Ὅτι οἱ Ἀρμένιοι τοῦ Βυζαντίου δὲν ἦσαν ἀλλότριοι ἀλλὰ οἰκεῖοι μαρτυρεῖ καὶ ἓνα βαρυσήμαντον γεγονός. Ἐγὼ δὲν ἀπάντησα βυζαντινὸν συγγραφέα, ὁ ὁποῖος νὰ κακολογῇ τοὺς Ἀρμένιους ὡς ἔθνος. Κακολογοῦντες τὸν μονοφυσιτισμὸν των πολλοί, ἐσπατάλουν ἀφειδῶς τὴν πολυτιμὸν περγαμηνὴν διὰ νὰ φέρουν εἰς φῶς πονήματα ἀφιερωμένα εἰς τὴν κατάκρισιν «τῆς βδελυρᾶς καὶ ἀθέου θρησκείας τῶν Ἀρμενίων». Ἀλλὰ οἱ Ἕλληνες διφυσίται μὲ τὸ ἴδιο πάθος ἐκακολόγουν καὶ τοὺς Ἕλληνας μονοφυσίτας. Ἐπομένως τὸ ζήτημα εἶναι ὅχι ἡ ἐθνικότης, ἀλλὰ τὸ δόγμα, ὁ μονοφυσιτισμός, ὁ ὁποῖος, νὰ μὴ λησμονήσωμεν, καὶ αὐτὸς εἶναι καρπὸς τοῦ ἐλληνικοῦ δαιμονίου. Κατὰ τὸν Μεσαίωνα τὸ ἐθνικὸν αἶσθημα ἦτο ἄρκετὰ ἀμβλύ. Πρώτην θέσιν κατεῖχεν ἡ ὁμολογία τῆς πίστεως, ἡ ὁποία καὶ πολλάκις ἔθεωρεῖτο ἑνδειξις ἐθνικότητος. Ὁ Ἀρμένιος αἰρετικὸς Θονδρακίτης Βρβέρ διὰ νὰ ἀποφύγῃ τοὺς διωγμοὺς τῆς ἀρμενικῆς ἐκκλησίας, κατὰ τὸν Ἀριστακὲς ἐκ Λαστιβέρτ, ἔγινε «Ρωμαῖος», τουτέστιν διφυσίτης. Ἀργότερον οἱ Ἀρμένιοι καθολικοὶ θὰ λέγουν, ὅτι εἶναι Φράγκοι καὶ ὅχι Ἀρμένιοι, ἂν καὶ δὲν θὰ ξέρουν οὔτε μίαν «φραγκικὴν» λέξιν.

Τὸν Ζ' αἰῶνα ὅταν αἱ διενέξεις, καὶ αἱ ἔριδες τῶν διφυσιτῶν-μονοφυ-

σιτῶν εἶχον ἀποκορυφωθῇ, ὁ Ἀρμένιος καθολικὸς Κομητᾶς διὰ τὰ διευκολύνῃ τὸν ἀγῶνα τῶν Ἀρμενίων μονοφυσιτῶν κατὰ τῶν διφυσιτῶν, θὰ συντάξῃ τὴν περίφημον «Σφραγίδα τῆς πίστεως». Καὶ τί νομίζεται, ἔργα τίνων προσωποποιήτων φέρει διὰ τὰ ἀποδείξῃ τὸ ὀρθὸν τῆς πίστεως τῶν Ἀρμενίων; Τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θαυματουργοῦ, Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Γρηγορίου Νύσσης, Ἐπιφανείου τῆς Κύπρου, Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Ἀθανασίου τοῦ Μεγάλου, Βασιλείου Καισαρείας καὶ πολλῶν ἄλλων ἐπιλέκτων παραγόντων τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας. Δὲν θέλω νὰ πῶ ἔτι οἱ πατέρες αὐτοὶ ἦσαν μονοφυσῖται, ἀλλὰ ὅτι τὰ συγγράμματά των, ἔπως φαίνεται, παρῆχον ὕλην κατάλληλον εἰς τοὺς Ἀρμενίους ἐκκλησιαστικούς παράγοντας.

Εἰς ἐμὲ εἶναι γνωστὸς μόνον εἰς βυζαντινὸς συγγραφεὺς ὁ ὁποῖος μέμφεται τοὺς Ἀρμενίους ὡς ἐθνικότητα:

«Τῶν Ἀρμενίων τὸ δεινότατον γένος
ὑπουλὸν ἐστὶ καὶ φαυλῶδες εἰς ἄγαν,
μανιῶδές τε καὶ τρεπτὸν καὶ βασκαῖνον
πεφυσωμένον πάμπλειστα καὶ δόλου πλήρες».

Ἡ πηγὴ τοῦ ποιήματος αὐτοῦ εἶναι ὁ ἀρχαῖος Δημόδοκος, ἀλλὰ αὐτὸς μέμφεται ὅχι τοὺς Ἀρμενίους, ἀλλὰ τοὺς Καππαδόκας, τοὺς ὁποῖους ὁ βυζαντινὸς συγγραφεὺς τοὺς μετατρέπει εἰς Ἀρμενίους. Τὰ ἐλατήρια τῆς μεταμορφώσεως αὐτῆς δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ γυναικεία ζήλια καὶ φθόνος. Διότι ἡ περίφημη Εἰκασία, Κασία ἢ Κασιανὴ εἶναι ἡ ἀποκουήσασα τὸ πόνημα αὐτό.

Ὅλοι ἀπὸ τὰ σχολικὰ θρανία γνωρίζομεν τὰς λεπτομερείας τῶν γάμων τοῦ αὐτοκράτορος Θεοφίλου, ἡ μήτηρ τοῦ ὁποῖου Εὐφροσύνη «ἄγει κόρας διαφόρους ἀσυγκρίτους τῷ κάλλει, μεθ' ὧν μία τις ἐξ αὐτῶν κόρη ὠραιότατη ὑπῆρχεν Εἰκασία λεγομένη καὶ ἑτέρα Θεοδώρα ὀνομαζομένη». Ὁ Θεόφιλος ἠθελε νὰ δώσῃ τὸ χρυσοῦν μῆλον τῇ Εἰκασίᾳ καὶ ἀστειολογῶν εἶπεν αὐτῇ: «ὡς ἄρα διὰ γυναικὸς ἐρρῦν τὰ φαῦλα», ἔχων ὑπ' ὄψιν τὴν προμήτορα Εὐαν. Ἡ Εἰκασία ἀντέφη: «ἀλλὰ καὶ διὰ γυναικὸς πηγάζει τὰ κρείττονα», ἔχουσα ὑπ' ὄψιν τὴν Παναγίαν. Ὁ Θεόφιλος μὴ θέλων νὰ νυμφευθῇ Ἀμαζόνα, ἔδωκε τὸ μῆλον εἰς τὴν Ἀρμένισσαν Θεοδώραν.

φαίνεται, εἶπε ἐνδόμυχα: «τώρα ἐστὶ πάρε με, καὶ ἐγὼ μετὰ σοῦ δείχνω πῶς διὰ γυναικὸς ἐρρῦν τὰ φαῦλα». Αἱ πηγαὶ δὲν γράφουν τίποτε, ἦτο ἄρα ἡ Θεοδώρα δύστροπος ἢ ὅχι, ἀλλὰ εἶναι γνωστὸν, ὅτι ὁ Θεόφιλος ἀπεδήμισε.

Τί θέλατε νὰ γράψῃ ἡ ἀποσυρθεῖσα μετὰ τοῦτο τῆς τύρβης τοῦ κόσμου ρασοφόρος Κασιανὴ περὶ τοῦ λαοῦ τῆς πορφυρενδύτου ἀντιζήλου τῆς Ἀρμενίδος Θεοδώρας;

*
* *

Ἀπὸ τὸ δεύτερον ἡμῖς τοῦ Θ' αἰῶνος ἡ Ἀρμενία μετὰ διακοσιετῇ ἀναστολῇν πάλιν ἐτέθη εἰς τὴν ἡμερησίαν διάταξιν τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ἦρχισε μία νέα φάσις εἰς τὰς βυζαντινο-αρμενικὰς σχέσεις. Τὸ ζήτημα εἶναι ὅτι ὁ ἀραβο-βυζαντινὸς ἀνταγωνισμὸς ἔδωσε τὴν δυνατότητα εἰς τὴν Ἀρμενίαν νὰ ἀποσπασθῇ ἀπὸ τὸ καταρρέον χαλιφάτον· ἡ συμμαχία τοῦ Βυζαντίου μετὰ τῆς Ἀρμενίας ἠδύνατο νὰ γίνῃ καρποφόρος διὰ νὰ κατὰλβῃ ἀποφασιστικὴν ὑπεροχὴν ἐναντι τῶν Ἀράβων.

Ἐπωφεληθεὶς τοῦ ἐπταετοῦς ἀραβο-βυζαντινοῦ πολέμου (856-863) ὁ Ἀσὼτ ὁ Βαγρατίδης ἀνεκέρυξεν ἑαυτὸν ἄρχοντα τῶν ἀρχόντων τῆς Ἀρμενίας, τὸ δὲ 885 βασιλέα. Ὁ Βασίλειος ὁ Μακεδὼν ἤθελε νὰ ἀποκαταστήσῃ μὲ τὸν Ἀσὼτ φιλικὰς σχέσεις διὰ νὰ ἔχῃ, εἶναι αὐτονόητον, σύμμαχον ἐνσυντίον τῶν Ἀράβων. Κατὰ τὴν ἀρμενικὴν παράδοσιν, ἡ ὁποία βεβαίως ἔχει ἱστορικὴν βάσιν, ὁ Βασίλειος εἶχε διακαῇ ἐπιθυμίαν νὰ στεφθῇ αὐτοκράτωρ διὰ χειρὸς τοῦ Ἀσὼτ τοῦ Βαγρατίδου. Ὀλίγον ὕστερον θὰ ἐξηγήσωμεν τί ἐσήμαινεν αὐτό. Ἐδῶ ἂς σημειώσωμεν, ὅτι ὁ Ἀρμένιος ἄρχων τῶν ἀρχόντων δὲν εἶχε τίποτε τὸ ἀντίθετον εἰς τὸ νὰ ἀποκαταστήσῃ ὁμαλὰς σχέσεις μὲ τὸν αὐτοκράτορα, ἐφ' ὅσον ἤθελε νὰ ἔχῃ τὴν βοήθειαν τοῦ Βυζαντίου διὰ νὰ ἐδραιώσῃ τὴν πολιτικὴν του κατάστασιν.

Ἀνέπτυξαν μεγάλην δραστηριότητα καὶ οἱ πνευματικοὶ ἄρχοντες. Ὁ πατριάρχης Φώτιος καὶ ὁ καθολικὸς Ζαχαρίας ὁ Α' καὶ πρὸ τῆς ἀναρρήσεως τοῦ Βασιλείου τοῦ Α' εἶχον ζωηράν ἀλληλογραφίαν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς ἐνώσεως τῶν δύο ἐκκλησιῶν, ζήτημα, τὸ ὁποῖον ἀναμφισβητήτως εἶχεν ἐλατήρια πολιτικά. Ὁ Φώτιος, ἐκτὸς τῆς ἐπισήμου δραστηριότητός του αὐτῆς μετὰ τοῦ Ἀρμενίου καθολικοῦ, συνῆψεν καὶ ἄλλας, ὅπως φαίνεται, μυστικὰς σχέσεις μετὰ πνευματικῶν ἰθυνόντων διαφόρων ἐπαρχιῶν τῆς Ἀρμενίας, ὡς τοῦ Ταρῶν καὶ τῆς Συνῆς.

Ὁ Βασίλειος ὁ Α' ἀνεκέρυξεν ἑαυτὸν Ἀρσακίδην, ἂν καὶ εἰς τὰς φλέβας του δὲν ἔρρεε καὶ ρανὶς αἵματος τῶν Ἀρσακιδῶν. Τὸ γένος τῶν Ἀρσακιδῶν εἶχεν ἐκλείψει πρὸ πολλοῦ. Τὴν πατρότητα τοῦ χονδροειδοῦς αὐτοῦ ψεύδους, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, πρέπει νὰ ἀποδώσωμεν εἰς τὸν πολὺν πατριάρχην Φώτιον. Οἱ ἐρευνῆται εἶναι τῆς γνώμης ὅτι ὁ Βασίλειος διὰ τοῦ διαβήματος αὐτοῦ ἤθελε νὰ συγκαλύψῃ τὴν λαϊκὴν καταγωγὴν του καὶ νὰ νομιμοποιήσῃ τὴν ἀνάρρησίν του ἐπὶ τοῦ θρόνου τῶν αὐτοκρατόρων. Αὐτὸ εἶναι πολὺ πιθανόν, ἀλλὰ ἡ βασικὴ αἰτία ἦτο ἄλλη. Τὸ διάβημα τοῦ Βασιλείου εἶχε σοβαροὺς πολιτικοὺς σκοποὺς.

Ἡ Ἀρμενία διὰ τὴν αὐτοκρατορίαν εἶχε πάντοτε ἐξαιρετικὴν σημασίαν. Ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν ἀξίαν τοῦ χρυσοβούλλου ἐπὶ τῶν ἀποστελ-

λομένων εἰς ξένα κράτη τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἐπισήμων ἐγγράφων τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς, δὲν εἶναι δύσκολον νὰ πεισθῶμεν, ὅτι διὰ τὸ Βυζάντιον μετὰ τὸ ἀραβικὸν χαλιφάτον τὴν πρώτην θέσιν κατεῖχεν ἡ Ἀρμενία. Τὰ ἀποστελλόμενα εἰς τὴν Βαγδάτην βυζαντινὰ ἐπίσημα ἔγγραφα ἔφερον βούλλαν τετρασόλιδον, εἰς δὲ τὴν Ἀρμενίαν τρισολδίαν. Ἄς σημειώσωμεν ὅτι τὰ ἀποστελλόμενα εἰς Φραγγίαν ἢ Γερμανίαν ἔγγραφα ἔφερον βούλλαν μονοσόλιδον.

Ἐπὶ τῆς δυναστείας τῶν Ἀρσακιδῶν πᾶσαι αἱ φεουδαρχικαὶ οἰκογένειαι (οἱ ναχαράροι) ἦσαν ὑποτελεῖς τῆς βασιλευούσης δυναστείας, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν οἰκογενειῶν τῶν Βαγρατιδῶν, Ἀρτζρουνιδῶν, Ἀντζεβασί, Συνή καὶ ἄλλων, αἱ ὁποῖαι κατάρθωσαν νὰ ἐπιζήσουν κατὰ τὴν ἀραβοκρατίαν καὶ νὰ ἐγκαθιδρύσουν τὸν Θ' αἰῶνα τὰ ἀνεξάρτητα πριγκηπάτα των. Ἀνακηρύττων ἑαυτὸν Ἀρσακίδην, ὁ Βασίλειος, εἶναι φυσικόν, ἐθεωροῦσε ἑαυτὸν δεσπότην ὅλων τῶν ἀνωτέρω, ἐσκόπευε νὰ κυριαρχήσῃ ἐπ' αὐτῶν κατ' ἀρχὰς τουλάχιστον *de jure*. Τὸ ἀκριβὲς τῆς ἰδέας μας αὐτῆς ἐπικυρώνει πρῶτον ἡ ἐπιθυμία τοῦ Βασιλείου νὰ στεφθῇ ὑπὸ τοῦ Βαγρατίδου Ἀσῶτ (ἐπὶ τῆς δυναστείας τῶν Ἀρσακιδῶν ἕκαστον ὑψηλὸν αὐλικὸν ἢ στρατιωτικὸν λειτουργήμα κατεῖχεν ὠρισμένη φεουδαρχικὴ οἰκογένεια. Οἱ Βαγρατίδαι ἦσαν οἱ θέτοντες τὸ στέμμα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ βασιλέως), καὶ δεύτερον ἡ χαλκευμένη εἰς τὴν βυζαντινὴν αὐλὴν θεωρία, κατὰ τὴν ὁποίαν, δῆθεν «τοῦ... παλαιοῦ Ἀρσάκου, ὃς Πάρθων ἡγήσατο, ἐπὶ μέγα δόξης προελθόντος καὶ ἀρετῆς, νόμος τοῖς ὕστερον ἐχρημάτισε μὴ ἄλλοθεν βασιλεύεσθαι μῆτε Πάρθους μῆτε Ἀρμενίους, ἀλλὰ μῆτε Μῆδους, ἢ παρὰ τοῦ γένους Ἀρσάκου καὶ τῶν ἀπογόνων αὐτοῦ». Ὁ σκοπὸς εἶναι σαφὴς καὶ εὐληπτος. Ἐφ' ὅσον ὁ Βασίλειος εἶναι Ἀρσακίδης, τουτέστιν «ἀπόγον» τοῦ ἐνδόξου καὶ ἐναρέτου Ἀρσάκου, κατὰ τὸν «νόμον» αὐτὸν ὁ Βασίλειος προϋποθέτει νὰ βασιλεύσῃ καὶ ἐπὶ τῶν Ἀρμενίων.

Ἡ προοπτικὴ αὕτῃ δὲν ἦτο ἐπιθυμητὴ εἰς τοὺς Ἀρμενίους, οἱ ὁποῖοι μετὰ διακοσίων ἐτῶν δουλείαν μόλις ἐπανέκτησαν τὴν ἀνεξαρτησίαν των.

Αἱ ἄρμενο-βυζαντιναὶ σχέσεις ἐγένοντο στενωτέραι ἐπὶ τῶν διαδόχων τοῦ Βασιλείου τοῦ Α', καὶ ἰδιαίτερώς ἐπὶ Λέοντος τοῦ ΣΤ' καὶ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου. Θέλουσα νὰ ἐπωφεληθῇ ἀπὸ τὴν ἀφόρητον κατὰστασιν τῆς Ἀρμενίας κατὰ τὴν περίοδον τῶν θηριωδιῶν τοῦ ἀμνηρᾶ τῆς Ἀτροπατηνῆς Γιουσούφ, ἡ βυζαντινὴ κυβέρνησις μέσω τοῦ πατριάρχου Νικολάου τοῦ Μυστικοῦ ἀπηυθύνθη πολλάκις εἰς τὸν Ἀρμένιον καθολικὸν Ἰωάννην τὸν ἐκ Δρασχανακέρτ καὶ τὸν Ἀρμένιον βασιλέα, ὑποσχόμενον βοήθειαν, ἔναντι τῆς ὁποίας ὅμως εἶχεν ὑπ' ὄψιν νὰ δράξῃ πολιτικὰ ὠφέλη. Ἡ βυζαντινὴ κυβέρνησις τὸ 913 προσεκάλεσε τὸν υἱὸν τοῦ βασιλέως Σμπάτ, τὸν μέλλοντα βασιλέα τῆς Ἀρμενίας Ἀσῶτ τὸν Β' νὰ ἐπισκεφθῇ τὴν Κων-

σταντινούπολιν, ἔπου μὲ μεγάλας τιμὰς ὑπεδέχθη αὐτὸν ἡ αὐτοκράτειρα Ζωή.

Ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Λεκαπηνοῦ ἀρχίζει ἡ ἀπροκάλυπτος ἐπιδρομὴ τοῦ Βυζαντίου διὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Ἀρμενίας. Τὸ 934 διὰ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Κουρκούα καὶ Μελία-Μλέχ κυριεύεται ἡ Μελιτηνή, ἡ πρωτεύουσα τῆς Γ' Ἀρμενίας τοῦ Ἰουστινιανοῦ, τὸ 949 διὰ τοῦ Θεοφίλου, τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ μέλλοντος αὐτοκράτορος Ἰωάννου τοῦ Τσιμισκῆ, κυριεύεται «τὸ ἀνδρείοτατον καὶ πανθαύμαστον κάστρον» τῆς Θεοδοσιουπόλεως, τὸ 966 ὁ Νικηφόρος ὁ Φωκᾶς φέρει εἰς πέρας τὸ Anschluss τοῦ Ταρών. Ἡ περαιτέρω μετωπικὴ ἐπίθεσις τοῦ Βυζαντίου κατὰ τῆς Ἀρμενίας ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἰωάννου τοῦ Τσιμισκῆ δὲν εἶχε θετικὰ ἀποτελέσματα. Ἡ αὐτοκρατορία υἱοθετεῖ νέαν πολιτικὴν, τὴν ἐσωτερικὴν ἐξάρθρωσιν τῆς Ἀρμενίας καὶ κατὰ τμήματα κατάκτησιν της. Κυριεύεται τὸ Τάϊκ, ἡ Βασπρακανία, τὸ Σιράκ καὶ Βανάντ (ἡ Μεγάλῃ Ἀρμενία τῶν βυζαντινῶν πηγῶν), καταλύονται τὰ κράτη τῶν Βαγρατιδῶν καὶ Ἀρτζρουνιδῶν. Εἰς περίοδον ἑκατὸν περίπου ἐτῶν ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία κατακτᾷ ὅλην σχεδὸν τὴν Ἀρμενίαν.

Ἡ χώρα διαιρεῖται εἰς στρατιωτικὰς-πολιτικὰς περιφερείας - καπετανάτο, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν δοῦκα ἢ κατεπάνω. Τὸ Βυζάντιον ἐγκαθιστᾷ εἰς τὴν Ἀρμενίαν τὴν ἰδικὴν του τάξιν καὶ φορολογικὸν σύστημα. Τὸ ἀρμενικὸν καθολικοσάτον τοῦ Ἀνίου καταργεῖται, ὁ καθολικὸς ἄγεται εἰς ἐπίτιμον ἐξορίαν πλησιέστερον τῆς πρωτεύουσας τοῦ Βυζαντίου. Ἡ βυζαντινὴ κυβέρνησις γνώριζε πολὺ καλά, ὅτι μετὰ τὴν ἐξόντωσιν τοῦ ἀρμενικοῦ κράτους ἡ μόνη ἐνοποιούσα δύναμις τῶν Ἀρμενίων ἦτο τὸ ἀρμενικὸν καθολικοσάτον.

Τὸ Βυζάντιον κρίνει πρωτεῦον ζήτημα τὴν ἐκτόπισιν τῆς ἰθαγενεῦς ἀριστοκρατίας. Παρέχον εἰς αὐτὴν τιμὰς, κτήματα, ἀξιώματα καὶ τίτλους ἐπιτυγχάνει νὰ μετοικήσῃ εἰς τὴν Δύσιν μέγαν ἀριθμὸν Ἀρμενίων εὐπατριδῶν. Ὁ ἀρμενικὸς στρατὸς «ἀμφὶ τὰς πεντήκοντα χιλιάδας ἀριθμούμενος», ὁ ὁποῖος ἀμέσως μετὰ τὴν κατάκτησιν τῆς χώρας ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τῆς βυζαντινῆς κυβερνήσεως διὰ κατάκτησιν νέων χωρῶν, κατελύθη ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου· ὁ αὐτοκράτωρ κατὰ τὸν Σκυλίτην «ἀντὶ στρατιωτῶν φόρους πολλοὺς ἐπορίζετο» εἰς τὴν Ἀρμενίαν. Καὶ αὐτὸ κατὰ τὴν ἐποχὴν, ὅτε ἡ τουρκικὴ ἀπειλὴ ἐγένετο ὁλοῦν αἰσθητῇ.

Ἐὰν πιστεύσωμεν εἰς τοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς, ἡ κυρία αἰτία τῆς καταλύσεως τῶν ἀρμενικῶν στρατευμάτων ἦτο ἡ πλεονεξία τοῦ βασιλέως, ὁ ὁποῖος «ἀφειδῶς τὰ δημόσια καταναλίσκων χρήματα... εἰς μεγάλῃ ἤλασε ἔνδειαν». Ὁ Ἀρμένιος ἱστορικὸς τοῦ ΙΑ' αἰῶνος Ἀριστακὲς εἶναι πῶς δηκτικὸς: «Τὸν πλοῦτον —γράφει αὐτός—, τὸν ὁποῖον συνήθροιζε ἀπὸ ὅλας

τὰς χώρας ὡς φόρους καὶ τοὺς ὁποίους ἦτο προσῆκον νὰ διανείμῃ εἰς τοὺς ἱππεῖς διὰ νὰ αὐξήσῃ τὸν ἀριθμὸν τοῦ προορισμένου νὰ ἀντιμετωπίσῃ τοὺς ἐχθροὺς ἱππικοῦ... ὁ Μονομάχος κατεσπατάλει εἰς πόρνας καὶ οὐδὲν κατετρώχετο ἀπὸ ἀνησυχίαν ἐπὶ τῷ ἀφανισμῷ τῆς χώρας».

Τὴν ρόγαν πενήντα χιλιάδων στρατιωτῶν «ὁ κατεχόμενος —κατὰ τὸν Σκυλίτην— ὑπὸ τῆς συνήθους νόσου τῆς ποδάγρας» κατάκειτος Μονομάχος εἶναι ἀπίθανον νὰ διεσκόρπιζε ἐπὶ Μαγδαληνῶν, ὅσον καὶ ἀκριβαί (καὶ μὲ τὰς δύο σημασίας τῆς λέξεως) νὰ ἦσαν αὐταὶ διὰ τὴν καρδίαν καὶ τὸ βάλαντιόν του. Ἡ μεταρρύθμισις τοῦ Μονομάχου εἶχε πολὺ σοβαρώτερα ἐλάττηρα.

Ὁ Κεκαυμένος μὲ πικρίαν γράφει περὶ τῆς ἀπρεποῦς δράσεως τῆς βυζαντινῆς διοικήσεως εἰς τὴν χώραν, καὶ ἰδιαίτερος εἰς τὰς παραμεθορίους περιοχάς. Ἐναντίον τῶν ἀνομιῶν τῆς διοικήσεως αὐτῆς ἀντεπεξῆρχετο ὁ ἰθαγενὴς πληθυσμός, ἡ δυσαρέσκεια τοῦ ὁποίου ὄχι σπανίως μετετρέπετο εἰς ἐξεγέρσεις κατὰ τῆς κεντρικῆς κυβερνήσεως. Εἰς τὰς ἐξεγέρσεις αὐτὰς ἐλάμβανον μέρος καὶ αἱ ἰθαγενεῖς ἑνοπλοὶ δυνάμεις. Ἡ βυζαντινὴ κυβέρνησις εἰς τὴν ἐπιδιώξιν τῆς νὰ εὖρῃ διέξοδον ἐκ τῆς τοιαύτης καταστάσεως, ἐξέλεξεν τὴν χειροτέραν ὁδόν· διέλυσε τὰ ἰθαγενῆ στρατεύματα. Εἰς τὴν Ἀρμενίαν ἐξανεμίσθη ἡ δύναμις, ἡ ὁποία θὰ ἦτο εἰς θέσιν νὰ προασπίσῃ τὴν χώραν καὶ τὸν λαὸν ἀπὸ τοὺς Τούρκους, νὰ ἐκδιώξῃ αὐτοὺς ἀπὸ τὴν χώραν, νὰ μὴ δώσῃ εἰς αὐτοὺς τὴν δυνατότητα νὰ ἐγκατασταθοῦν μονίμως, καὶ ταυτοχρόνως νὰ φράξῃ τὴν αὐτοκρατορίαν μὲ τεῖχος σθεναρόν. Τὰς βυζαντινὰς φρουράς εἰς τὴν Ἀρμενίαν, αἱ ὁποῖαι ἦσαν συγκροτημέναι κυρίως ἐκ ξένων μισθοφόρων, λίγο ἐνδιέφερον ἢ ἄμυνα ξένης χώρας καὶ ξένου λαοῦ. Ἐν ὀνόματι τίνος, παραδείγματος χάριν, οἱ Βούλγαροι τῶν Μογλενῶν θὰ ἔχουν τὸ αἷμα των εἰς τὸ Βασπουρακάν, οἱ Ρῶσοι εἰς τὸ Τάϊκ, οἱ Βάραγγοι εἰς τὸ Παϊπέρτ, οἱ Οὐζοὶ καὶ οἱ Πετσενέγκοι εἰς τὸ Μαναζκέρτ;

Οἱ σύγχρονοι τῶν τουρκικῶν κατακτήσεων Ἀρμένιοι ἱστορικοὶ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος δὲν βλέπουν εἰσέτι τὰ ἐπακόλουθα αὐτῶν. Αὐτοὶ παρουσιάζονται ὡς ἀπλῶς ἀφηγητὰι τῶν γεγονότων. Ἀλλὰ μετὰ παρέλευσιν ἡμισαίων περίπου ἑκατονταετηρίδος, ὅτε αἱ θηριώδεις τῶν Τούρκων Σελτζούκων εἰς τὴν Ἀρμενίαν θὰ ἀποκορυφωθοῦν, ὅτε οἱ Ἀρμένιοι θὰ δοῦν ὅτι ἡ χώρα των, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀρμένιον ἱστορικὸν τοῦ ΙΒ' αἰῶνος Ματθαῖον τὸν Ἐδεσσηνόν, «ἀπὸ ἀνθόκητον, ἀπὸ παράδεισον μετετρέπη εἰς ἀκανθῶνα», ὅτι «ἐξηφανίσθη ἡ χαρὰ ἀπὸ τὴν χώραν, ἔσβησάν οἱ ἦχοι τῆς λύρας καὶ τῶν κυμβάλων, καὶ κατέκλυσαν αὐτὴν οἱ θρῆνοι καὶ οἱ λυγμοί», ὅτε κατὰ ποίαν φορὰν αὐτοὶ λαβόντες εἰς χεῖρας τὴν βακτηρίαν τοῦ ἀπάτριδος, θὰ ἀρχίσουν καὶ πάλιν νὰ περιπλανῶνται εἰς τὸν κόσμον, κατὰ τὸν ἴδιον ἱστορικόν, «ὡς οἱ πλανώμενοι ἀστέρες», τότε οἱ Ἀρμένιοι θὰ ἐρευνήσουν διὰ νὰ εὕρουν τὸν

αίτιον τῆς καταστάσεως αὐτῆς. Ὁ ἴδιος ἱστορικὸς θὰ γράψῃ εἰς τὴν περίπυστον «Χρονογραφίαν» του: «Ποῖος δύναται νὰ ἱστορήσῃ καθ' ἐξῆς τὸν θρῆνον τῆς μεταμελείας τῶν Ἀρμενίων, τὴν ἀπώλειαν τῆς χώρας των, τὰ βάσανα τὰ ὁποῖα ὑπέστησαν ἀπὸ τὰ ἄνομα καὶ αἰμοβόρα θηρία, τοὺς τουρκικοὺς στρατοὺς, ἐξ αἰτίας τῆς ἀπουσίας τοῦ ἀμύνοντος, ἐξ αἰτίας τῶν ψευδοφρουρῶν... Οἱ Ρωμαῖοι ἐκκένωσαν συστηματικῶς τὴν χώραν τῶν Ἀρμενίων ἐκ τῶν ἀνδρείων στρατιωτικῶν τῆς, ἀπεξένωσαν αὐτοὺς ἀπὸ τοὺς οἰκούς καὶ τὰς περιοχάς των, κατήγγησαν τὸ βασίλειον τῶν Ἀρμενίων, ἐκρήμνισαν τὰ τεῖχη τῆς χώρας διὰ τῆς διαλύσεως τῶν ἐνόπλων τῆς δυνάμεων...».

«Οἱ ἀλλόφυλοι τόσον ἐνδυνάμωσαν, —συνεχίζει ὁ Ματθαῖος ὁ Ἐδεσσηνός—, ὥστε ταχέως ἔφθασαν πρὸ τῶν πυλῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐκυρίευσαν ὅλην τὴν χώραν τῶν Ρωμαίων». Καὶ ἄλλοῦ: «Ὅλες οἱ χῶρες τῶν Χριστιανῶν ἐγένοντο θύματα τῆς σπάθης καὶ τῆς αἰχμαλωσίας. Ἐπαυσαν αἱ ἀγροτικαὶ ἐργασίαι, ἐξηγλήθη ὁ ἄρτος, κατεσφάχθησαν ἡ ἀχθῆσαν εἰς αἰχμαλωσίαν οἱ γεωργοὶ καὶ οἱ ἀγρόται, καὶ ἐξηπλώθη εἰς ὅλην τὴν χώραν ὁ λιμός. Ἐρημώθησαν πολλαὶ ἐπαρχίαι, ἐκρημνίσθη ὁ οἶκος τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἐγένετο ἐρείπιον ἡ χώρα τῶν Ἀρμενίων».

Τοιαύτη, καὶ ἀπὸ ἱστορικῆς καὶ ἀπὸ λογοτεχνικῆς ἀπόψεως καταπληκτικὴ περιγραφὴ τῆς ἐποχῆς εἶναι ἀδύνατον νὰ εὕρωμεν εἰς ἔργα ὅχι μόνον ἄλλων μεσαιωνικῶν συγγραφέων, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐποχῆς μας.

Ἐἶχε πολὺ δίκαιον ὁ Μητροπολίτης Κοζάνης Ἰωακείμ ὅταν ἔγραφεν: «Ἡ Ἀρμενία ἦτο ἡ ἀσπίς τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους κατὰ τῶν ἀπὸ Ἀνατολῶν κινδύνων του. Διὰ τοῦτο ὅτε, λόγῳ κακῆς κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας πολιτικῆς τοῦ Βυζαντίου, ἔπεσε ὑπὸ τοὺς Πέρσας (τοὺς Τούρκους δηλαδὴ - Χρ. Μπ.) ἡ Ἀρμενία, ἔδυσσε καὶ ὁ Βυζαντινὸς Δικέφαλος πρὸς Ἀνατολάς».

Ἀλλὰ τὴν τόσον εὐχερῇ ὑπὸ τῶν Τούρκων κατάκτησιν τῆς Ἀρμενίας δὲν θὰ ἦτο ὀρθὸν νὰ θεωρήσωμεν ἐπακόλουθον μόνον καὶ μόνον τῆς ἐσφαλμένης πολιτικῆς τοῦ Βυζαντίου. Τὴν κατάκτησιν τῆς Ἀρμενίας ὑπὸ τῶν Τούρκων προπαρεσκεύασαν ἀπὸ τὸν Ζ' αἰῶνα οἱ Ἀραβες, ἡ πολιτικὴ τῶν ὁποίων ἐναντι τῆς Ἀρμενίας ἦτο ὅλως διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴν τῶν Σασανιδῶν καὶ βυζαντινῶν. Μόνον τρία πράγματα ἐνδιέφερον τοὺς τελευταίους, ἡ πολιτικὴ ὑπόταξις τῆς χώρας, ἡ εἰσπραξις φόρων καὶ ἡ ἐκμετάλλευσίς τῶν ἐντοπιῶν ἐνόπλων δυνάμεων. Τὸ περισσότερον ποὺ ἐπραττον αὐτοὶ ἦτο ἡ ἐγκατάστασις φρουρῶν. Οἱ Ἀραβες ὅμως, ἰδιαιτέρως ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς δυναστείας τῶν Ἀββασιδῶν, ἤρχισαν συστηματικῶς νὰ ἐποικιλίζουν εἰς τὴν Ἀρμενίαν ἀραβικοὺς πληθυσμούς, ἀραβικὰς φυλάς, νὰ ἰδρύνουν ἀραβικὰ ἐμιράτα διαφόρων φυλῶν (τῶν Σαΐμπανιδῶν, Καϊσίκων, Οὐθμανίκων, Τζα-

χαφίτων, Ζουραρίκων, Σαλαριδῶν, Μερβανιδῶν καὶ ἄλλων). Τὸ ἀρχιελάγος τῶν μουσουλμανικῶν αὐτῶν πληθυσμῶν εἰς τὴν Ἀρμενίαν ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος ἔπαιξεν διὰ τοὺς Σελτζούκους ρόλον πέμπτης φάλαγγος.

Καὶ εἰς τὴν περίοδον αὐτὴν, καίτοι ἐσυνεχίσθη ὁ πολιτικὸς καὶ θρησκευτικὸς ἀνταγωνισμὸς, αἱ οἰκονομικαὶ καὶ πολιτιστικαὶ σχέσεις μεταξὺ Ἀρμενίας καὶ Βυζαντίου ἀνεπτύχθησαν οὐσιωδῶς. Ὁ ἀραβο-βυζαντινὸς ἀνταγωνισμὸς ἐπέδρασε ἀρνητικῶς ἐπὶ τοῦ διεθνoῦς διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου. Ἀπὸ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ Θ' αἰῶνος ἡ Ἀρμενία γίνεται ἰδεῶδες κρᾶτος-συγκρουστήρ, ὅπου συναντῶνται τὰ ἐρχόμενα ἀπὸ τὸ Βυζάντιον καὶ Ἀραβίαν ἐμπορικὰ καραβάνια. Εὐδοκιμοῦν μεγάλως αἱ πόλεις τῆς Ἀρμενίας, αἱ ὁποῖαι λαμβάνουν ἐνεργὸν μέρος εἰς τὸ διεθνὲς ἐμπόριον μὲ τὴν ἰδικὴν των παραγωγὴν, ἧς πολλὰ εἶδη ἦσαν γνωστὰ εἰς τὰς ἀγορὰς τοῦ Βυζαντίου. Ταυτοχρόνως τὰ βυζαντινὰ ἐμπορεύματα πωλοῦνται εἰς τὰς ἀγορὰς τῆς Ἀρμενίας. Τὰ πορίσματα τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν εἰς τὰς κυριωτέρας πόλεις τῆς μεσαιωνικῆς Ἀρμενίας, καὶ πρῶτον εἰς τὸ Ἀνίον καὶ Δβίν, εἶναι οἱ καλύτεροι μάρτυρες.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν τοὺς Ἀρμενίους, ὅπως καὶ εἰς τὸ παρελθόν, ἐνδιέφερεν πολὺ ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ λογοτεχνία καὶ τέχνη, περὶ τῶν ὁποίων ἐλάμβανον γνῶσιν μέσω τοῦ Βυζαντίου. Ἀπὸ τοὺς διασήμεους παράγοντας τοῦ μεσαιωνικοῦ ἀρμενικοῦ πολιτισμοῦ πρέπει νὰ ὑπογραμμίσωμεν τὸ ὄνομα τοῦ Γρηγορίου Μαγίστρου Παχλαβουνί, τοῦ διαπρεποῦς φιλοσόφου τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, στρατιωτικοῦ, μεγάλου γνώστου τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ Γρηγόριος ὁ Μάγιστρος, δυστυχῶς, ἄγνωστος εἰς τοὺς Ἕλληνας μεσαιωνιστάς, εἶναι πλάσμα τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου καὶ πολιτισμοῦ. Αἱ ἐπιστολαὶ του ποὺ βρῖθουν εἰκόνων τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας καὶ ἱστορίας τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ καλύτερα δημιουργήματα τοῦ εἵδους τῆς ἐπιστολογραφίας, ποὺ ἦτο τόσον τῆς μόδας εἰς τὸ Βυζάντιον κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα. Μέγας γνώστης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ ὁ Γρηγόριος ὁ Μάγιστρος μεταφράζει ἐκ τῆς ἑλληνικῆς τὴν «Γεωμετρίαν» τοῦ Εὐκλείδου, τοὺς διαλόγους τοῦ Πλάτωνος «Τίμαιος» καὶ «Φαῖδων» καὶ ἄλλα ἔργα, γράφων εἰσέτι εἰς τὸν ἐπιστολοδόκην του, ὅτι «ἐὰν ὁ Θεὸς μακρύνῃ τὴν ζωὴν του, ἄνευ ἄλλου θὰ μεταφράσῃ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα ἔργα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ Σύρων συγγραφέων». Ὁ Γρηγόριος Παχλαβουνί, ὁ ὁποῖος ἔλαβε τὸν τίτλον τοῦ μαγίστρου καὶ τὴν ἀξίαν τοῦ βεστάρχου ἀπὸ τὴν βυζαντινὴν αὐλὴν, μετὰ τὴν κατάρρευσιν τοῦ ἀρμενικοῦ κράτους τῶν Βαγρατιδῶν ἄνω τῶν δέκα ἐτῶν ὑπηρέτησεν εἰς τὸν βυζαντινὸν στρατόν, ἐγένετο κατεπάνω τῶν βυζαντινῶν θεμάτων τῆς Βασπρακανίας, Ταρών, Δερζηνῆς, Μεσοποταμίας καὶ ἄλλων, δι' αὐτὸ καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς ἀπόψεως εἶναι ἐνδιαφέρουσα προσωπικότης εἰς τὴν βυζαντινὴν ἱστορίαν.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν δὲν ἔπαυσεν ἡ στρατιωτικὴ καὶ πολιτικὴ δρα-
σις τῶν Ἀρμενίων εἰς τὸ Βυζάντιον. Ἀνεβαίνουν εἰς τὴν σκηνὴν τῆς ἱστο-
ρίας νέα πρόσωπα, τὰ ὁποῖα θεωροῦνται ἡ δόξα τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρα-
τορίας, καίτοι ἡ δρᾶσις των, ὅπως καὶ εἰς τὸ παρελθόν, εἶναι κυρίως ἐπιβλα-
βῆς διὰ τὴν Ἀρμενίαν καὶ τοὺς Ἀρμένιους. Ἀπὸ τοὺς αὐτοκράτορας πρέ-
πει νὰ ὑπογραμμίσωμεν τὰ ὀνόματα τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Λεκαπηνοῦ, Νικη-
φόρου τοῦ Φωκᾶ καὶ Ἰωάννου Τσιμισκῆ, ἀπὸ τοὺς στρατηγοὺς τοῦ Μελίας-
Μλέχ, «νέου Βελισαρίου» Ἰωάννου Κουρκούα, Βάρδα Σκληροῦ, Βάρδα Φωκᾶ.
Δὲν ἔπαυσαν καὶ αἱ σχέσεις ἄλλου χαρακτῆρος. Σύμφωνα μὲ τὴν «Χρονο-
γραφίαν» τοῦ Στεφάνου τοῦ Ταρωνίτου, τὸν κατεδαφισθέντα ἀπὸ τὸν σει-
σμόν τοῦ 989 ναὸν (μᾶλλον τὸν τροῦλλον) τῆς Ἀγίας Σοφίας ἀνοικωδόμησεν
ὁ Ἀρμένιος ἀρχιτέκτων Τιριδάτης.

*
* *

Τὴν 19ην Αὐγούστου τοῦ 1071 εἰς τὸ Μαναζκέρτ τῆς Ἀρμενίας τὸ ζή-
τημα τοῦ κυρίου τῆς Μικρασιατικῆς χερσονήσου ἐλύθη εἰς ὄφελος τῶν Τούρ-
κων. Μετὰ τοῦτο δὲν δύναται, φυσικὰ, νὰ γίνηται λόγος περὶ ἄρμενο-βυζαν-
τινῶν ὁμαλῶν σχέσεων, ἃν καὶ ἐπιφανεῖς Ἀρμένιοι παράγοντες ἀπὸ και-
ροῦ εἰς καιρὸν ἐφαίνοντο εἰς τὸν ὅλοῦν ἀμαυρούμενον ὀρίζοντα τῆς Βυζαντινῆς
αὐτοκρατορίας.

Καίτοι ἡ κατάκτησις τῆς Μικρασιατικῆς χερσονήσου ὑπὸ τῶν Σελ-
τζούκων ἔθεσε τέλος εἰς τὰς ἄρμενο-βυζαντινὰς σχέσεις (ἔχομεν ὑπ' ὄψιν
τὴν καθεαυτοῦ Ἀρμενίαν), παρ' ὅλα ταῦτα αἱ σχέσεις αὐταὶ συνεχίσθησαν
ἐκτὸς τῆς Ἀρμενίας, εἰς τὴν Κιλικίαν, ὅπου οἱ εὐρόντες ἄσυλον καὶ κατα-
φύγιον ἀπὸ τοὺς διωγμοὺς τῶν Τούρκων χιλιάδες Ἀρμένιοι ἐγκαθίδρυσαν
πριγκηπάτα καὶ βασιλείων. Ὁ πρῶτος Ἀρμένιος βασιλεὺς τοῦ κράτους τῆς
Κιλικίας Λεβὸν ὁ Β' τὸ στέμμα του ἔλαβε ἀπὸ τὴν βυζαντινὴν αὐλὴν.

Τὸ ἄρμενικὸν κράτος τῆς Κιλικίας εἶχε εὐρείας σχέσεις μετὰ τοῦ Βυ-
ζαντίου καὶ τόσον στενάς, ὥστε ἀπὸ τὸ δεῦτερον ἡμῖς τοῦ IB' αἰῶνος ἐ-
πανελήφθησαν αἱ συζητήσεις διὰ τὴν ἔνωσιν τῶν δύο ἐκκλησιῶν. Αἱ δια-
πραγματεύσεις αὐταὶ διεξήχθησαν ὑπὸ τῶν Ἀρμενίων καθολικῶν Ναρσῆς
τοῦ Χαρίεντος καὶ Γρηγορίου τοῦ Δ' μετὰ τοῦ αὐτοκράτορος Μανουῆλ τοῦ
Κομνηνοῦ καὶ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Μιχαήλ. Ἡ ἐκτενὴς
ἀλληλογραφία αὐτῶν διεσώθη καὶ εἰς τὴν ἄρμενικὴν γλῶσσαν.

Τὸ ἄρμενικὸν κράτος τῆς Κιλικίας εἶχε μετὰ τοῦ Βυζαντίου καὶ εὐρείας
οἰκονομικὰς καὶ ἐμπορικὰς σχέσεις. Ὁ ἐμπορικὸς στόλος τῆς Ἀρμενοκι-
λικίας διέπλεε τὸ Αἰγαῖον πέλαγος καὶ τὴν Μεσόγειον. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ
αὐτῇ θέλω νὰ σᾶς θυμίσω ἓνα παλαιόν, ὅπως φαίνεται πολὺ παλαιὸν σκω-

πτικόν, τὴν καθεαυτοῦ σημασίαν τοῦ ὁποίου, δυστυχῶς, ἔχουν λησμονήσει καὶ οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Ἀρμένιοι:

Ἡμουν μικρὸ παιδὶ καὶ οἱ Ἕλληνες φίλοι μου εἶχαν συνήθειαν νὰ μὲ πειράζουσι μὲ τὸ «Ἀρμένικο βαπτόρι ἔρχεται ἀπὸ τὴν Ἀρμενίαν». Ὅσο καὶ μικρὸς καὶ ἂν ἦμουν, ἐγνώριζα καλὰ ὅτι ἡ Ἀρμενία εἶναι χώρα ὀρεινὴ, δὲν ἔχει οὔτε θάλασσαν, οὔτε λιμένας (ἂν καὶ τὸ βαπτόρι τοῦ Νῶε — ἔχω ὑπ' ὄψιν τὴν κιβωτὸν— ἐπλευσε εἰς τὴν Ἀρμενίαν καί, κατὰ τὴν βίβλον τῆς Γενέσεως, ἐκάθισεν ἐπὶ τὰ ὄρη Ἀραράτ. Ἀλλὰ δι' αὐτὸ ἐπρεπε ὁ Θεὸς νὰ βρέξει σαράντα ἡμέρας καὶ νύκτες, νὰ γίνῃ ὁ παγκόσμιος κατακλυσμός).

Κατὰ τὴν δεκαετίαν τοῦ 1930 ὁ πατέρας μου ἔγραφε μίαν διατριβὴν «Τὰ ἔχνη τῶν Ἀρμενίων αἰρετικῶν εἰς τὴν Βόρειον Ἑλλάδα» καὶ μεταξὺ διαφορῶν πηγῶν ἐξεμεταλλεύθη καὶ τὴν «Μάγισσαν», ἓνα ὠραῖο ἑλληνικὸ τραγούδι, τὸ ὁποῖο εἶχε δημοσιεύσει ὁ Νικόλαος Πολίτης. Κατὰ τὸ τραγούδι αὐτὸ ἡ μάγισσα εἶναι Ἀρμενισσα, ἡ ὁποία ἔχει μαγεύσει ἓνα Ἑλληνόπουλο, ἄρχοντόπουλο, τὸ ὁποῖο μὲ τὸ καράβι του, δὲν κάνω λάθος, μὲ τὸ καράβι του, πηγαίνει εἰς τὴν Ἀρμενίαν νὰ εὑρῇ τὴν Ἀρμενισσα μάγισσα. Ὁ πατέρας μου δὲν μπόρεσε νὰ ἐξηγήσῃ πῶς τὸ ἄρχοντόπουλο αὐτὸ πηγαίνει εἰς τὴν Ἀρμενίαν μὲ καράβι.

Μετὰ πολλὰ χρόνια εἰς τὴν συλλογὴν συμαϊκῶν δημοδῶν ἀσμάτων, ἐκδοθέντων ὑπὸ τοῦ Δημοσθένους Χαβιαρᾶ, ἐγὼ ἀνεκάλυψα μίαν ἄλλην διασκευὴν τοῦ τραγουδιοῦ αὐτοῦ. Τὸ ἄρχοντόπουλο ἀποτεϊνόμενον εἰς τὴν γυναικα του, λέγει:

«κ' ἐγώ, κυρά μου, πάω μέσ' τὴν Ἀρμενιά
νὰ πάρ' Ἀρμενοπούλλα, νάναιγ καὶ μάϊσσα,
μαγειόβγει τὰ καράβια καὶ τῆθ θάλασσα·
τὸν οὐρανὸ μαγειόβγει, ἄστρα δέβ βγάλλει,
τῆθ θάλασσα μαγειόβγει, κῦμα δέγ κάμνει,
μαγειόβγει με καὶ μένα, ποῖο δέμ με θωρεῖς».

Τώρα δι' ἐμὲ εἶναι φανερόν, ὅτι καὶ τὸ σκωπτικόν, καὶ τὸ τραγούδι ἔχει ὑπ' ὄψιν ὅχι τὴν εὐρισκομένην εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ Ἀραράτ Ἀρμενίαν, ἀλλὰ τὴν Ἀρμενοκιλικίαν, ἡ ὁποία εἶχε μεγάλους λιμένας, ὡς τοῦ Κωρύκου καὶ τῆς Ἀγιάς, εἶχε μεγάλον στόλον. Ἐχει ὑπ' ὄψιν τὴν Ἀρμενοκιλικίαν, ἡ ὁποία τὸν IB'-ID' αἰῶνα ἦτο τόσο ἀρμενικὴ, ὥστε εἰς τὸ Βυζάντιον αἱ ἔννοιαι Ἀρμενία καὶ Κιλικία ἔγιναν συνωνυμικαί, εἰς τοὺς βυζαντινοὺς γεωγραφικοὺς ὁδηγοὺς ἤρχισαν νὰ δίνουν ἐξήγησιν, ὅτι «Κιλικία ἡ Ἀρμενία, Κίλιξ ὁ Ἀρμένιος».

Κατὰ τὰ τέλη τοῦ ID' αἰῶνος τὸ ἀρμενικὸν βασίλειον τῆς Κιλικίας κατέρρευσε ὑπὸ τὰς πληγὰς τῶν Μαμελούκων καὶ κατὰ συνέπειαν εὑρον τέ-

λος και αἱ ἄρμενο-βυζαντιναὶ πολιτικάι, οἰκονομικάι και ἐκκλησιαστικάι σχέσεις, καίτοι και ἔως τῆς πτώσεως τοῦ Βυζαντίου τὸ ἄρμενικὸν στοιχεῖον συνέχιζε νὰ παίζει ρόλον εἰς τὴν ζωὴν τῆς αὐτοκρατορίας, τὴν ὁποίαν οἱ Ἀρμένιοι ἐθεώρουν κρῖτος συγγενὲς και φίλον. Τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐβρήνῃσαν και οἱ Ἀρμένιοι. Ἐξ αὐτῶν ὁ Ἀβραάμ ἐξ Ἀγκύρας και ὁ Ἀρακὲλ ἐκ Μπαγές (νῦν Μπιτλῖς), αὐτόπτες μάρτυρες τῆς ἀλώσεως, θὰ γράψουν και ἐκτενεῖς θρήνους, θὰ σημειώσουν μετὰ μεγάλης πίκρας, ὅτι «ἡ δόξα και ἡ τιμὴ πάσης τῆς ἀνθρωπότητος, ἡ κατοικία τοῦ Θεοῦ και τῶν ἀγγέλων πόλις Στιμπόλ, μετετράπη ὑπὸ τῶν ἀλλοφύλων εἰς τόπον ἀναψυχῆς και διαμονῆς τῶν κακούργων και δαιμόνων».

Τὴν ἐποχὴν τῆς Τουρκοκρατίας οἱ ἰθύνοντες τῆς Ὑψηλῆς Πύλης ἔκαναν τὸ πᾶν διὰ νὰ σπεύρουν ζιζάνια μετὰ τῶν δύο λαῶν μας. Ὅχι μόνον ἔχοντες ὑπ' ὄψιν τὸ «διαίρει και βασίλευε», διότι οἱ ἐκλεκτοὶ τοῦ προφήτου ἦσαν τόσον ἰσχυροί, οἱ δὲ ραγιάδες τόσον ἀσθενεῖς, ὥστε δὲν ὑπῆρχεν τόση μεγάλη ἀνάγκη εἰς αὐτό. Τὸ κύριον κίνητρον ἦτο ἡ καταλήστευσις αὐτῶν, ὁ σφετερισμὸς τοῦ ἰδρωτός των. Εἰς ἡμερησίαν διάταξιν ἦτο τὸ «διαίρει και λήστευε». Εἶναι ἄρκετὸν νὰ διαβάσῃ τις τὴν «Χρονογραφίαν» τοῦ Ἀρμενίου ἱστορικοῦ Γρηγορίου τοῦ ἐκ Δαρανάλεως (1576-1643), ὡς και τὰ ἐκδοθέντα ὑπὸ τοῦ Παπαδοπούλου τοῦ Κεραμέως εἰς τὸν Α' και Β' τόμον τῶν «Ἀναλέκτων Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας» ὑπομνήματα τοῦ μητροπολίτου Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης τοῦ ἐξ Ἀθηνῶν Παρθενίου και τοῦ Νεοφύτου Κυπρίου διὰ νὰ λάβῃ μίαν γενικὴν ἰδέαν τοῦ τί θλιβερὰ ἀποτελέσματα και διὰ τοὺς Ἕλληνας και διὰ τοὺς Ἀρμένιους εἶχεν ἡ πολιτικὴ αὐτῇ. Ἀλλὰ οἱ φωτεινότεροι παράγοντες τῶν δύο λαῶν μας ἐγνώριζαν καλά, ὅτι δύνανται νὰ λυτρωθοῦν μόνον διὰ συντονισμένων διαβημάτων. Αὐτοὶ εἰς πείσμα κατὰ τῶν ἐνεργειῶν τῶν Τούρκων νὰ ἀνάψουν τὸν δαυλὸν τῆς διχονοίας μετὰ τῶν Ἀρμενίων και Ἑλλήνων, ἐπιχειροῦν πᾶν τὸ δυνατόν διὰ τὴν ὀργάνωσιν κοινοῦ ἀγῶνος. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Κρητικοῦ πολέμου τοῦ 1645-1669 ὁ Ἀρμένιος Μαχτεσί Σαχμουράτ ἔρχεται εἰς Παρίσιους και ἀπευθύνεται πρὸς τὸν βασιλεῆα Λουδοβίκον τὸν ΙΔ' προφορικῶς και γραπτῶς. Περιγράφων τὴν ἀθλίαν κατάστασιν τῶν χριστιανῶν τῆς Τουρκίας, ὁ Μαχτεσί Σαχμουράτ γράφει πρὸς τὸν Λουδοβίκον, ὅτι «οἱ χριστιανοὶ τῆς Ἀνατολῆς εἶναι ἀδύνατοι νὰ φέρουν τὸν τουρκικὸν ζυγόν, πάντες, ὡς σᾶς ἐπληροφόρησαν οἱ Ἕλληνες τῆς Ἑλλάδος, οἱ Ἕλληνες τοῦ Εὐξείνου Πόντου, οἱ Ἰβηρες και Σῦροι, εἶναι ἔτοιμοι νὰ ἐξεγερθοῦν κατὰ τοῦ σουλτάνου και τῶν πασάδων του». Ἐν συνεχείᾳ τοῦ ὑπομνήματός του πρὸς τὸν Λουδοβίκον ὁ Ἀρμένιος παράγων γράφει, ὅτι «ἐὰν τὰ στρατεύματα τῶν χριστιανῶν πλησιάσουν και ἐπιτεθοῦν κατὰ τῶν νήσων τοῦ Ἀρχιπελάγους και τῶν παρὰ τῶν Κύπρου, ὅταν αἱ στρατιαὶ τῆς Ὑμετέρας Μεγαλειότητος κατα-

λάβουν τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ οἱ Μοσχοβῖται ἐπιτεθοῦν κατὰ τῆς Τραπεζοῦντος, οἱ Πέρσαι θὰ εἰσβάλλουν ἀπὸ τὰ μέρη τῆς Βαγδάτης. Οἱ δὲ Ἀρμένιοι, οἱ ὅποιοι εἶναι παμπληθεῖς εἰς τὰς ἐπαρχίας τοῦ Βάν, Μπιτλίς, Τοχάτ, Σεβαστείας, Θεοδοσιουπόλεως, Κάρς καὶ εἰς τὰς πλησίον ἐπαρχίας, ἐνωθέντες μετὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν ἄλλων χριστιανῶν, δύνανται νὰ προκαλέσουν ἀναστάτωσιν εἰς τὴν Ἀνατολίαν».

Κατὰ τὰ τέλη τῆς 18ης ἑκατονταετηρίδος εἰς ἐκ τῶν λαμπροτέρων φυσιογνωμιῶν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ὁ μέγας Ρήγας Φερραῖος θὰ γράφῃ εἰς τὸν Θουρίον του:

Βούλγαροι κι' Ἀρβανῖτες, Ἀρμένιοι καὶ Ρωμιοί,
ἀράπηδες καὶ ἄσπροι, μὲ μιὰ κοινὴ ὁρμὴ
γιά τὴν Ἐλευθερίαν νὰ ζώσωμεν σπαθί
πὼς εἶμασθ' ἀντρειωμένοι, παντοῦ νὰ ξακουσθεῖ.

Εἰς τὸ 7ον ἄρθρον τοῦ Συντάγματος τοῦ τῆς Ἐλευθέρας Ἑλλάδος ὁ Ρήγας θεωρεῖ κυρίαρχον λαὸν ὅλους τοὺς κατοίκους τῆς Ἑλλάδος: «Χωρὶς ἐξαίρεσιν θρησκείας καὶ διαλέκτου, Ἕλληνες, Ἀλβανοί, Βλάχοι, Ἀρμένηδες, Τοῦρκοι καὶ κάθε ἄλλο εἶδος γενεᾶς»· εἰς δὲ τὸ 122ον βεβαιεῖ «εἰς ὅλους τοὺς Ἕλληνας, Τοῦρκους, Ἀρμένηδες, τὴν ἰσοτιμίαν, τὴν ἐλευθερίαν, τὴν σιγουρότητα, τὴν ἐξουσίαν τῶν ὑποστατικῶν ἐκάστου...» κ.τ.λ.

Εἶναι γνωστόν, ὅτι τὰ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας ἐμυήθησαν καὶ οἱ Ἀρμένιοι. Ὑπάρχουν ἔγγραφα τὰ ὁποῖα ἐπικυρώνουν τὴν συμμετοχὴν τῶν Ἀρμενίων τοῦ Ἰσμαήλ. Ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1821 εὗρε ἀντίπαλον ὄχι μόνον εἰς τὴν Ἀρμενίαν καὶ τὸν Καύκασον, ἀλλὰ καὶ εἰς ὅλας τὰς ἀρμενικὰς παροικίας τοῦ ἐξωτερικοῦ. Τὸ 1822 ἓνα ἀρμενικὸν περιοδικὸν τῆς Καλκούτας τῶν Ἰνδιῶν ἔγραφε, ὅτι «τὸ ἔθνος τῶν Ἀρμενίων πρέπει νὰ δράσῃ ὡς οἱ Ἕλληνες», τουτέστιν νὰ ἐξεγερθῇ κατὰ τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Καὶ τὰ ἐπόμενα ἔτη αἱ μορφαὶ τῶν Ἑλλήνων ἡρώων τοῦ 1821 δὲν ἔλειπον ἐκ τῶν σελίδων τῶν ἀρμενικῶν ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν. Καὶ αὐτὸ εἶναι φυσικόν. Τὰ 9/10 τῆς Ἀρμενίας εὐρίσκοντο ὑπὸ τὸν ζυγὸν τῶν ἀλλοφύλων. Αἱ μορφαὶ τῶν Ἑλλήνων ἡρώων ἀνεπτέρωνον τὸ ἠθικὸν τῶν Ἀρμενίων, ἡ δὲ ἀπελευθέρωσις τῆς Ἑλλάδος ἐδίδεν αὐτοπεποιθήσιν, ὅτι καὶ ἡ τουρκοκρατουμένη Ἀρμενία δύνатаι οὕτως νὰ λυτρωθῇ. Κατὰ τὸν ρωσο-τουρκικὸν πόλεμον τοῦ 1877-1878, ὅτε καὶ πάλιν ἐτέθη εἰς ἡμερησίαν διάταξιν τὸ ζήτημα τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Δυτικῆς Ἀρμενίας, εἰς ἓνα ἀρμενικὸν περιοδικὸν τῆς Τιφλίδος δημοσιεύεται ἡ ἀρμενικὴ μετάφρασις τοῦ Θουρίου τοῦ Ρήγα Φερραίου. Μετὰ τόσα χρόνια τὸ φλογερὸν αὐτὸ ποίημα διὰ τοὺς Ἀρμενίους ἦτο πολὺ ἐπίκαιρον.

*
* * *

Εἰς τὰ μαῦρα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας οἱ Ἀρμένιοι δὲν ἔπαυσαν νὰ μελετοῦν τὰ ἔργα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων. Εἰς τὰς κορυφὰς τῶν ἀπροσίτων ὁρέων ἀναπτύσσουν δρᾶσιν μοναὶ καὶ σχολαί. Θέλω νὰ τονίσω ἐδῶ κάτι τὸ καταπληκτικόν. Εἰς διαφόρους βιβλιοθήκας τοῦ κόσμου φυλάσσονται ἑκατοντάδες ἀρμενικὰ χειρόγραφα τοῦ IB'-IH' αἰῶνος περιέχοντα τὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνος, Ἀριστοτέλους, Πορφυρίου, Ζήνωνος, Θέωνος καὶ ἄλλων Ἑλλήνων συγγραφέων τῆς ἀρχαιότητος, δηλαδὴ κατὰ τὰ χρόνια τῆς μαύρης σκλαβιάς, ὅταν ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἐκόστιζε τίποτε, οἱ τουρκοκρατούμενοι Ἀρμένιοι συνέχιζαν εἰς μακρὰν τῶν πόλεων καὶ κέντρων μονὰς νὰ διαβάζουν, ἀντιγράφουν, ἐρμηνεύουν, μελετοῦν τὰ ἔργα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Τὴν ἀγάπην πρὸς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα καὶ τὸν ἀρχαῖον ἑλληνικὸν πολιτισμὸν ἤθελαν νὰ ὑπογραμμίσουν οἱ Ἀρμένιοι, ὀνομάζοντες τὴν ἰδρυθεῖσαν τὰ τέλη τοῦ II' αἰῶνος εἰς τὴν μονὴν τοῦ Γκλατζὸρ σχολὴν «δευτέρας Ἀθήνας».

Μεταγενέστερον, τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ γίνεται περισσότερον ἔντονον. Τὸ 1783 Γεώργιός τις Κωνσταντινουπολίτης μεταφράζει εἰς τὴν ἀρμενικὴν τὴν Ἰλιάδα τοῦ Ὀμήρου ἐκ παλαιᾶς νεοελληνικῆς μεταφράσεως. Ὑπάρχει καὶ ἀρμενικὴ μετάφρασις τοῦ ἔργου τοῦ Νικελάου Λουκανοῦ «Ἡ ἄλωσις τῆς Τροίας».

Εἰς ἄλλος Ἀρμένιος Κωνσταντινουπολίτης, ὁ Μελχισεδέκ, τὸ 1772 μεταφράζει τὸ Χρονικὸν τοῦ Γεωργίου τοῦ Φραντζῆ. Αὐτὴ εἶναι ἡ πρώτη μετάφρασις τοῦ ἔργου αὐτοῦ εἰς ζωντανὴν γλῶσσαν καὶ ἔχει πραγματοποιηθῇ πρὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ πρωτοτύπου.

Οἱ Ἕλληνες ἀπῆλυσαν ὅλας τὰς «χάριτας» τῆς Τουρκοκρατίας τετρακόσια ἔτη, οἱ Ἀρμένιοι ἑννεακόσια. Διὰ τοὺς Ἀρμένιους ἡ Τουρκοκρατία ἔληξε διὰ τῆς ἐξοντώσεως μόνον τὸ 1915 ἐνὸς καὶ ἡμίσεος ἑκατομμυρίου ψυχῶν, τῆς ἀπωλείας τῶν 9/10 τῆς πατρίδος των καὶ τῆς διασπορᾶς τῶν ἐπιζήσαντων εἰς ὅλας τὰς χώρας τοῦ κόσμου. Οἱ κατακτηταὶ ἔπραξαν τὸ πᾶν διὰ νὰ ἐξοντώσουν τὸν λαὸν μας, νὰ ἐξαλείψουν ὅ,τι ἐνεθύμιζεν ὅτι κάποτε ἡ χώρα αὐτὴ ἦτο ἡ Ἀρμενία. Ὁ Ταλαὰτ πασᾶς εἶχε πεῖ, ὅτι θὰ σφάξῃ ὅλους τοὺς Ἀρμένιους ἐκτὸς ἐνός, ὁ ὁποῖος θὰ λάβῃ θέσιν εἰς τὴν βιτρίναν τοῦ μουσείου. Ἀλλὰ οἱ Ἀρμένιοι ἐπέζησαν καὶ συναθροισθέντες εἰς τὴν πατρίδα των, τὴν Σοβιετικὴν Ἀρμενίαν, ἐπὶ τῶν 10 τοῖς ἑκατὸν τοῦ ἐδάφους τῆς ἱστορικῆς Ἀρμενίας, πορεύονται τὴν ὁδὸν τῆς προόδου καὶ τῆς προκοπῆς, ἀλαλάζοντες εἰς ὅλον τὸν κόσμον, ὅτι ζεῖ, ὑπάρχει ὁ σύγχρονός τῶν Ἑλαμιτῶν, ἀρχαίων Αἰγυπτίων, Ἀσσυρίων, Χετταίων, Βαβυλωνίων, Μήδων πα-

νάρχαιος λαός. Πόσα ἔθνη τοῦ κόσμου δύνανται νὰ καυχηθοῦν ὅτι εἶναι σύγχρονοι τῶν ἀνωτέρω;

Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς εἰς τὴν πλέον θλιβεράν καὶ δραματικὴν ἐποχὴν τῆς ἱστορίας του, ὅτε ἔπρεπε νὰ ἐξασφαλίσῃ ἄσυλον καὶ στέγην εἰς ἓνα ἑκατομύριον Ἑλλήνας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ Ἀνατολικῆς Θράκης, ἄνευ διακρίσεως ἔπραξε τὸ ἴδιο διὰ τοὺς χιλιάδας τῆς ἰδίας μοίρας Ἀρμενίου. Μεταξὺ αὐτῶν καὶ διὰ τοὺς γονεῖς μου. Ἡ εὐγενικὴ, φιλικὴ καὶ ἀνθρωπιστικὴ χειρονομία αὐτῇ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἔχει βαθιὰ σφραγισθεῖ εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ ἀρμενικοῦ λαοῦ, τῶν Ἀρμενίων τῆς Ἑλλάδος, οἱ ὅποιοι θεωροῦν τὴν χώραν αὐτὴν δευτέραν των πατρίδα καὶ μὲ κάθε δυνατὸν μέσον συντείνουν εἰς τὴν πρόοδον καὶ προκοπὴν της.

Αὐγουστος 1981

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ἀβραμιάν Ἀ., Τὰ συγγράμματα τοῦ Ἀνανία τοῦ Σιρακηνοῦ, Ἑρεβάν, 1944 (ἀρμενιστί).
- Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου βαπτίσματος κατὰ τὰς διατάξεις τῆς Ἀρμενικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ Ἐκθεσις ὁμολογίας πίστεως ὑπὸ Νερσῆς τοῦ Χαρίεντος καὶ ἐπιστολαὶ διαμειφθεῖσαι μεταξύ αὐτοῦ καὶ τοῦ αὐτοκράτορος Μανουήλ Πορφυρογεννήτου τοῦ Κομνηνοῦ καὶ Μιχαήλ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχου. Μεταφρασθεῖσαι ἐκ τοῦ ἀρμενικοῦ ὑπὸ Δημητρίου Ἰ. Χ. Τζολακίδου, Κωνσταντινούπολις, 1881.
- Ἀκοπιάν Μ., Ἡ ἀντανάκλασις τῶν ἐλληνικῶν ἀπελευθερωτικῶν κινήματων εἰς τὸ (ἀρμενικὸ) περιοδικὸν «Μετέωρα». Ἰν: «Ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀρμενικοῦ περιοδικοῦ τύπου», Ἑρεβάν, 1963 (ἀρμενιστί).
- Ἀκοπιάν Μ., Ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς Ἑλλάδας καὶ ἡ ἀρμενικὴ κοινωνικὴ ἰδέα. Ἰν: «Ἡ Κεντρικὴ καὶ Νοτιο-ανατολικὴ Εὐρώπη στὴ νέα ἐποχὴ», Μόσχα, 1974 (ρωσιστί).
- Ἀκοπιάν Μ., Βιβλιοκρισίαν τῆς ἐργασίας τοῦ Γ. Α. Ἄρς, Τὸ ἐταιριστικὸν κίνημα στὴ Ρωσία, Μόσχα, 1970. «Ἱστορικο-φιλολογικὸν περιοδικὸν» τῆς Ἀρμενικῆς Ἀκαδημίας ἐπιστημῶν, ἀριθ. 2, 1972.
- Ἀκοπιάν Μ., Ὁ Ρήγας καὶ οἱ Ἀρμένιοι, «Δελτίον» Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν τῆς Ἀρμενικῆς Ἀκαδημίας, ἀριθ. 8, 1971 (ἀρμενιστί).
- Ἀκοπιάν Μ., Ὁ ρόλος τοῦ (ἀρμενικοῦ) περιοδικοῦ «Μετέωρα» στὸ δυτικοαρμενικὸν δημοκρατικὸν κίνημα, Ἑρεβάν, 1977 (ἀρμενιστί).
- Ἀνασιάν Ἀ., Ἡ ἀνέκδοτος ἀρμενικὴ μετάφρασις τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Γεωργίου Φραντζῆ, «Δελτίον τοῦ Ματενκνταράν» (Ἱνστιτούτου ἀρχαίων χειρογράφων), ἀριθ. 3, 1956 (ἀρμενιστί).
- Ἀνασιάν Ἀ., Οἱ ἀρμενικὲς πηγὲς γιὰ τὴν πτώσιν τοῦ Βυζαντίου, Ἑρεβάν, 1957 (ἀρμενιστί καὶ ρωσιστί).
- Ἀνασιάν Ἀ., Μία σελίδα τοῦ ἀρμενο-ἐλληνικοῦ ἀπελευθερωτικοῦ κινήματος τῆς ἐποχῆς τοῦ πολέμου τῆς Κρήτης, «Δελτίον» Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν τῆς Ἀρμενικῆς Ἀκαδημίας, ἀριθ. 3, 1954 (ἀρμενιστί).
- Ἀνασιάν Ἀ., Τὰ ἀπελευθερωτικὰ κινήματα στὴ Δυτικὴ Ἀρμενία κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα, Ἑρεβάν, 1961 (ἀρμενιστί).
- Αρακελιάν Μπ., Γκαρνὶ Α'. Τὰ πορίσματα τῶν ἀρχαιολογικῶν ἀνασκαφῶν τῶν ἐτῶν 1949-1950, Ἑρεβάν, 1951 (ρωσιστί).
- Αρακελιάν Μπ., Γκαρνὶ Β'. Τὰ πορίσματα τῶν ἐργασιῶν τῶν ἐτῶν 1951-1955 τῆς ἀρχαιολογικῆς ἀποστολῆς τοῦ Γκαρνὶ, Ἑρεβάν, 1957 (ρωσιστί).
- Αρακελιάν Μπ., Οἱ πόλεις καὶ οἱ τέχνες τῆς Ἀρμενίας κατὰ τοὺς 9ον-13ον αἰῶνες, τόμοι Α'-Β', Ἑρεβάν, 1958-1964 (ἀρμενιστί).

- Γιακομπσόν 'Α. Α., Για τὴ μελέτῃ τῆς πρωΐμου μεσαιωνικῆς βουλγαρικῆς ἀρχιτεκτονικῆς (ἀρμενικοὶ παραλληλισμοί), «Βυζαντινά Χρονικά» τῆς Μόσχας, τόμ. 28, 1968 (ρωσιστί).
- Γρηγορίου ἐκ Δαρανάλεως, Χρονογραφία, ἔκδοσι Μεσρὼπ Νισανιάν, 'Ιερουσαλήμ, 1915 (ἀρμενιστί).
- Ζωίδη Γ. Ι., Ρήγας Βελεστινλῆς, ὁ μέγας ἐπαναστάτης - δημοκράτης, 1757-1798. Πολιτικὲς καὶ λογοτεχνικὲς ἐκδόσεις, 1957.
- 'Ηροδότου, 'Ιστορίαι, Α', Γ', Ε', Ζ'.
- Καζντάν 'Α. Π., Οἱ 'Αρμένιοι τῆς κυριαρχούσης τάξης τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τοὺς 11ον-12ον αἰῶνες, 'Ερεβάν, 1975 (ρωσιστί).
- Καφανταριάν Κ. Γ., 'Η πόλις Δβίν καὶ οἱ ἀνασκαφές τῆς, 'Ερεβάν, 1952 (ἀρμενιστί).
- Κεκαυμένον, Συμβουλές καὶ ἀφηγήσεις. Ἔργον βυζαντινοῦ στρατηγοῦ τοῦ ΙΑ' αἰῶνα, ἔκδοσις Γ. Γ. Λιτάβριν, Μόσχα, 1972 (τὸ ἑλληνικὸ κείμενον, ρωσικὴ μετάφρασις, μελέτῃ καὶ σχέδια).
- Κριαρῇ Π. Κ., 'Η Κρήτῃ καθ' ἅπαντας τοὺς πρὸ τοῦ μεγάλου κρητικοῦ πολέμου (1645-1669) αἰῶνας, 'Εν 'Αθήναις, 1934.
- Μαναντιάν 'Α., 'Η σχολὴ τῶν 'Ελληνοφίλων καὶ αἱ περίοδοι τῆς ἀναπτύξεώς τῆς, Βιέννη, 1928 (ἀρμενιστί).
- Μάρρ Ν., 'Ανί. 'Ιστορία τῆς πόλης καὶ ἀνασκαφές στὴν τοποθεσίᾳ τῆς, Λένινγκραντ-Μόσχα, 1934 (ρωσιστί).
- Μικαελιάν Γ., 'Ιστορία τοῦ ἀρμενικοῦ κράτους τῆς Κιλικίας, 'Ερεβάν, 1952 (ρωσιστί).
- Μουραντιάν 'Α., 'Η σχολὴ τῶν 'Ελληνοφίλων καὶ ὁ ρόλος τῆς στὴ δημιουργίᾳ τῆς ἀρμενικῆς γραμματικῆς ὁρολογίας, 'Ερεβάν, 1971 (ἀρμενιστί).
- Μπαρτικιάν Χρ., Οἱ 101η καὶ 139η ἐπιστολὲς τοῦ πατριάρχῃ τῆς Κωνσταντινουπόλεως Νικολάου τοῦ Μυστικοῦ στὸν καθολικὸν τῆς 'Αρμενίας 'Ιωάννη ἐκ Δρασχανακέρτ καὶ βασιλέα Σεμπάτ τὸν Α', «'Ιστορικο-φιλολογικὸν περιοδικὸν» τῆς 'Αρμενικῆς 'Ακαδημίας 'Επιστημῶν, ἀριθ. 4, 1966 (ἀρμενιστί).
- Μπαρτικιάν Χρ., Νέα ὕλη γιὰ τίς σχέσεις τοῦ ἀρμενικοῦ κράτους τῆς Κιλικίας καὶ τοῦ Βυζαντίου, «Δελτίον τοῦ Ματενανταράν», τόμ. 4, 1958 (ἀρμενιστί).
- Μπαρτικιάν Χρ., Γιὰ τὸ βουλγαρικὸ στρατὸ στὸ Βασπουρακάν καὶ τοὺς τελευταίους χρόνους τοῦ βασιλείου τῶν 'Αρτζρουνιδῶν, «Δελτίον» Κοινωνικῶν ἐπιστημῶν τῆς 'Αρμενικῆς 'Ακαδημίας, ἀριθ. 10, 1973 (ρωσιστί).
- Μπενεσέβιτς Β. Ν., Τρεῖς ἐπιγραφές τοῦ 'Ανίου τοῦ ΙΑ' αἰῶνα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας, Πετρούπολι, 1921 (ρωσιστί).
- Νεοφύτου Κυπρίου, Ὑπόμνημα περὶ τῶν ἐν 'Ιερουσαλήμ διαφόρων χριστιανικῶν ἐθνῶν καὶ λογομαχιῶν αὐτῶν περὶ τῶν παναγίων προσκυνημάτων. Ἰν: 'Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀνάλεκτα 'Ιεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας, τόμ. Β', 'Εν Πετροπόλει, 1894.
- Ξενοφῶντος, Κύρου Παιδεία.
- Ξενοφῶντος, Κύρου Ἀνάβασις.
- Παρθενίου μητροπολίτου Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης ἐξ 'Αθηνῶν, 'Ιστορία τῆς μεταξὺ Ρωμαίων καὶ Ἀρμενίων διαφορᾶς. Ἰν: 'Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀνάλεκτα 'Ιεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας, τόμ. Α', 'Εν Πετροπόλει, 1891.
- Πλουτάρχου, Βίοι παράλληλοι, «Λούκουλος», «Κράσσος».
- Πολίτη Ν., 'Εκλογαί
- Στεφάνου ἐπισκόπου Συνῆς, Ἀπάντησις στὴν ἐπιστολὴ τοῦ πατριάρχῃ τῆς Κωνσταντι-

- νουπόλεως Γερμανοῦ (715-730), «Βίβλος ἐπιστολῶν», Τιφλίς, 1901 (ἀρμενιστί).
Στράβωνος, Γεωγραφικά, ΙΑ', ΙΒ', ΙΓ'.
 «Σφραγίς τῆς πίστεως» συνταχθεῖσα ἐπὶ τοῦ καθολικοῦ Κομητᾶς (615-628), Ἑτσμια-
 τζίν, 1914 (ἀρμενιστί).
Τερ-Γεβοντιάν Ἀ. Ν., Τὰ ἀραβικά ἐμῖράτα τὴν Ἀρμενίαν τῶν Βαγρατιδῶν, Ἑρεβάν,
 1965 (ἀρμενιστί).
Τερ-Σαχακιάν Κ., Οἱ Ἀρμένιοι αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου, τόμ. Α'-Β', Βενετία, 1905
 (ἀρμενιστί).
Τσολάκη Θ., Ἡ Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση, Θεσσαλονίκη,
 1968.
Χαβιαρά Δ., Δημοτικὴ πείρσις Σύμης, ἡ συλλογὴ συμαϊκῶν δημοδῶν ἀσμάτων. In: 'Ο
 ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, τόμ. ΙΘ', 1884-1885
 (Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1890).

- Adontz N.*, Études arméno-byzantines, Lisbonne, 1965.
Adontz N., Role of the Armenians in byzantine science, «The Armenian Review»,
 3, No 3, 1950.
Agathangelos, History of the Armenians. Translation and commentary by *R. W.*
Thomson, Albany, State University of New York Press, 1976.
Anne Comnène, Alexiade. Texte établi et traduit par *B. Leib*, t. III, Paris, 1945.
Aristakès de Lastivert, Récit des malheurs de la nation arménienne. Traduction fran-
 çaise avec introduction et commentaire par *M. Canard* et *H. Berberian*, d'après
 l'édition et la traduction russe de *K. Yuzbashian*, Bruxelles, 1973.
Bartikian H., La conquête de l'Arménie par l'Empire Byzantin. «Revue des Étú-
 des Arméniennes», t. VIII, 1971.
Bartikian M., Traces de sectateurs arméniens en Grèce Septentrionale. «Revue
 des Études Arméniennes», t. I, 1964.
Berberian H., Autobiographie d'Anania Širakac'i. «Revue des Études Arménien-
 nes», t. I, 1964.
Bréhier L., Les Colonies d'Orientaux en Occident. «Byzantinische Zeitschrift»,
 Bd., XII, 1903.
Charanis P., A note on the ethnic origin of the emperor Maurice. «Byzantion»,
 t. XXXV, fasc. 2. 1965.
Charanis P., The Armenians in the Byzantine Empire, Lisboa, 1963.
 Chronique de Matthieu d'Edesse (952-1136), avec la Continuation de Grégoire le
 Prêtre jusqu'en 1162... par *Ed. Dulaurier*, Paris, 1858.
Constantini Porphyrogeniti imperatoris, De Cerimoniis aulae byzantinae, e recen-
 sione *Io. Iac. Reiskii*, vol. I, Bonnae, 1829.
 Corpus Iuris Civilis, vol. II, Codex Iustinianus, recognovit et retractavit *Paulus*
Kreuger, Berolini, 1959, I, 29, 5.
 Corpus Iuris Civilis, vol. III, Novellae, Nov. XXI.
 Corpus Iuris Civilis, vol. III, Novellae, Appendices. Edictum III de Armeniorum
 successione, p. 760-761.
Darrouzès J., Deux lettres inédits de Photios aux Arméniens. «Revue des Études
 Byzantines», t. XXIX, 1971.

- Darrauzès J.*, Notes d'épistolographie et d'histoire des textes. «Revue des Études Byzantines», t. XII, 1954.
- Darrauzès J.*, Un Recueil épistolaire byzantin. Le manuscrit de Patmos 706. «Revue des Études Byzantines», t. XIV, 1956.
- Der Nersessian S.*, Armenia and the Byzantine Empire, Cambridge, 1945.
- Der Nersessian S.*, Byzance et l'Arménie. Problèmes et état des recherches. In: Études byzantines et arméniennes, t. I, Louvain, 1973.
- Diller A.*, Byzantine lists of old and new geographical names. «Byzantinische Zeitschrift», Bd. 62, Heft I, 1970.
- Ducas*, Istoria turco-bizantină (1341-1462), ediție critică de *Vasile Grecu*. Editura Academiei Republicii Populare Romîne, 1958.
- Eznik de Kolb*, De Deo. Traduction française, notes et tables par *Louis Mariès et Ch. Mercier*. «Patrologia Orientalis», t. XXVIII, fasc. 4, Paris, 1959.
- Des Faustus von Byzanz, Geschichte Armeniens. Aus dem armenischen übersetzt und mit Abhandlung über die Geographie Armeniens eingeleitet von *Dr M. Lauer*, Köln, 1879.
- Gamkrelidze T. V., Ivanov V. V.*, The migrations of Indo-European speaking tribes from their original Near Eastern habitat to their historical homes in Eurasia. «Vestnik Drevnej Istorii», t. II, 1981 (ρωσιστὶ με ἀγγλική περίληψη).
- Grégoire H.*, An armenian dynasty on the Byzantine Throne. «Armenian Quarterly», vol. I, No 1, New York, 1946.
- Grégoire H.*, Maurice le Marcioniste, empereur arménien et «Vert». «Byzantion», t. XIII, 1938.
- Grumel V.*, L'envoyé de Photios au catholicos Zacharia. «Revue des Études Byzantines», t. XIV, 1956.
- Hieroclis Synecdemos*, recensuit Augustus Burckhardt, Lipsiae, 1893.
- Histoire d'Arménie par le Patriarche Jean VI dit Jean Catholicos. Traduite de l'arménien en français par *M. J. Saint-Martin*, ouvrage posthume, Paris, 1841.
- Histoire des guerres et des conquêtes des Arabes en Arménie, par l'éminent Ghevond Vardapet arménien, écrivain du huitième siècle, trad. par *Garabed V. Chahnazarian*, en enrichie de notes nombreuses, Paris, 1856.
- Ioannis Scylitzae*, Synopsis Historiarum, editio princeps, recensuit *Ioannes Thurn*, Berolini et Novi Eboraci, 1973.
- Koriun*, The Life of Mashtotz. Translated by *Bedros Norehad*, New York, 1964.
- Krumbacher K.*, Kasia. «Sitzungsberichten der philos.-philol. und der hist. Classe der K. bayer. Akad. d. Wiss.», 1897, Heft III.
- Kyrris C. P.*, Military colonies in Cyprus in the Byzantine Period. «Byzantinoslavica», t. XXXI, fasc. 2, 1970.
- Lamentation sur la prise de Constantinople. In: *A. Tchobanian*, La Roseraie d'Arménie, t. III, Paris, 1929.
- Lazare de Pharbe*, Histoire d'Arménie. Traduite pour la première fois en français et accompagnée de notes historiques et critiques, par le *P. Samuel Dr. Ghesarian (Cantarian)*. In: «Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie», publiée en français... par... *V. Langlois*, t. II, Paris, 1869.
- Lemerle P.*, Note sur les données historiques de l'autobiographie d'Anania de Shirak, Revue des Études Arméniennes, t. I, Paris, 1964.

- Leroy M.*, Grégoire Magistros et les traductions arméniennes d'auteurs grecs. «Annuaire de l'Institut d'Histoire et de Philologie Orientales et Slaves», III, 1935;
Idem: La traduction arménienne d'Euclide, Ibidem, IV, 1936.
- Moses Chorenatsi*, History of the Armenians. Trans. and Commentary on the Literary sources by *R. Thomson*, London, 1978.
- Nicephori Archiepiscopi Constantinopolitani*, Opuscula historica, ed. *C. de Boor*, Lipsiae, 1880.
- Nicephori Patriarchae Constantinopolitani*, Antirrheticus adversus Const. Copr., *Migne*, Patrologia graeca, t. 100.
- Procopii Caesariensis*, Opera Omnia, recognovit *Jacobus Haury*, Lipsiae, 1905-1913.
- Sébéos*, Histoire d'Heraclius par l'évêque Sébéos, traduite de l'arménien et annotée par *F. Macler*, Paris, 1904.
- Stephanos von Taron*, Armenische Geschichte. Aus dem altarmenischen übersetzt von *H. Gelzer* und *A. Burckhardt*, Leipzig, 1907.
- Tallon M. S.*, Livre des Lettres (Girk T'lt'oc), Ier groupe: Documents concernant les relations avec les grecs, Beyrouth, 1955. Mélanges de l'Université Saint Joseph, Beyrouth (Liban), t. 32, fasc. I.
- Theophanis Chronographia*, rec. *C. de Boor*, vol. I, Lipsiae, 1883.
- Theophanes Continuatus Chronographia*, ex recognitione *Immanuelis Bekkeri*, Bonnae, 1838.
- Winfried Petri*, Ananija Schirakatzî-ein armenischer Kosmograph des 7. Jahrhunderts. «Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft», Bd. 114, Heft 2, 1964.
- Yeghisheh*, The History of Vartanank. English translation by *Dickran H. Boyajian*, New York, 1952.

ORIENT UND OKZIDENT AM AUSGANG DES 6. JH.
JOHANNES, ABT VON BICLARUM,
BISCHOF VON GERONA,
DER CHRONIST DES WESTGOTISCHEN SPANIENS

ARNULF KOLLAUTZ/Eichstetten/Freiburg

Der um 540 zu Scallabis, dem heutigsten Santerem in Portugal, geborene und um 621 zu Gerona verstorbene Johannes, nach dem von ihm 586 gegründeten Kloster Biclaram, das heutige Béjar in Portugal¹, so zubenannt, ist der Verfasser einer Chronik, mit der er Fortsetzer von vier vorausgegangenen Werken gleichen Charakters ist², nämlich der bis 325 gehenden Chronik des Eusebios, der des Hiero-

1. Nach Menendez Pidal bei *Rubiano Alvarez, P.*: Juan de Biclaro. *Analecta Sacra Tarraconensia*. T. 16, 1943, p. 3/4 und *Diaz y Diaz, M. C.*: La transmisión textual del Biclarense. *Edb.* T. 35, 1962, p. 65 ist Biclaram das heutige Béjar in Portugal, das phonetisch eindeutig der lateinischen Wortform entspricht. Biographien über Johannes geben: *Florez, H.*: España Sagrada T. VI, Madrid 1761, p. 371; hier auch p. 383-395 eine ed. der Chronik. 2. *Nicolás, A.*: Bibliotheca Hispana Vetus. Matriti (=Madrid) 1787, p. 298-301. 3. *Ruffini, M.*: Le origine letterarie in Spagna. T. 1. L'epoca visigotica. Torini 1951, p. 103 ff. 4. *Campos, J.*: Juan de Biclaro, obispo de Gerona. Su vida y su obra. Madrid 1960. 5. *Görres, Fr.*: Johannes von Biclaro. Theol. Studien und Kritiken. Bd. 68, 1895, S. 103-135. 6. *Morera, J.*: Juan Biclarense, confessor de la fé, fundador del Monasterio de Vallclara, historiador y obispo de Gerona. *Analecta Sacra Tarraconensia*. T. 12, 1936, p. 59-84.

2. Johannes nennt ihn in der aus *Victor von Tonnuna* und *Prosper Tiro-s. Mommsen*: *Chronica Minora* Bd-1, 1893, p. 179 - übernommenen Einleitungssphrase: «Huc usque Victor Tunnunensis ecclesiae episcopus Africanae provinciae ordinem praecedentium annorum digessit; nos quae consecuta sunt adicere curavimus», womit man vergleiche Prosper: «Huc usque Hieronymus presbyter ordinem praecedentium digessit annorum, nos quae consecuta sunt adicere curavimus». Eine 2. Rezension der Chronik des Johannes erfolgte im Jahre 602, die sein Werk nach dem Jahre 590 fortsetzte und bis zum Ende des Pontifikats Gregors d. Gr. reichte (602). Von einem Exemplar der Rezension von 602 machte ein Unbekannter aus Südspanien eine neue Rezension und gab dem Werk einen Epilog. Im Jahre 754 sodann fügte ein Kleriker in Toledo seiner sog. mozarabischen Chronik weitere Chroniken hinzu, darunter auch die des Johannes in der Rezension von 742, s. hierüber *Diaz y Diaz op.cit.* Anm. 1, p. 68-72.

nymus bis 379 reichend, des Prosper von Aquitanien bis 445 und des Victor von Tonnuna in Africa Proconsularis, dessen Werk mit dem Jahr 565 endet. Johannes ist mit seinem Werk der erste Chronist des westgotischen Spaniens, doch trotz seiner westgotischen Abstammung bereits ganz ein Vertreter des romanischen Geistes. Obwohl er sich 17 Jahr in Konstantinopel aufhielt (von 558-576), war er ein Anhänger des imperialen Herrschaftsanspruches von Byzanz nur in dem Sinne, daß er die spanischen Gotenkönige als unabhängige Nachfolger des weströmischen Reiches dieses fortsetzen ließ, doch der politischen Oberherrschaft von Byzanz weder unterworfen, noch verantwortliche Herrscher. Für die Jahre von 567 bis 576 richtete er als Beobachter an Ort und Stelle sein Augenmerk mehr auf die Geschehnisse des Reiches, von 576 bis 590 mehr auf die in seiner Heimat, in die er wieder zurückgekehrt war.

Sein unmittelbarer Vorgänger als Chronist, Victor von Tonnuna, war als ein Gegner der Dreikapitel, in denen Justinian seiner monophysitischen Gemahlin Theodora zuliebe das Chalkedonense verdammt hatte, zunächst nach Ägypten verbannt und dann in Konstantinopel in Klosterhaft genommen worden und in ihr verstorben; in seiner Haftzeit verfaßte er das Chronikwerk. Johannes, von 586 bis 591 Abt des von ihm gegründeten Klosters Bicularum, für das er eine erneuerte Fassung der monastischen Regeln aufstellte, die er dann allen Äbten seiner Diözese vorschrieb, als er 591 Bischof von Gerona geworden war³.

Isidor von Sevilla, wie Johannes Gote und seinem Landsmann sehr zugetan, sagt über ihn in seinem Werk «De viris illustribus»⁴:

3. *Lambert, H.*: La famille de Saint Braulio et l'expansion de la Règle de Juan de Bicular. Universidad. Revista de cultura y vida universitaria T. 10, 1933, p. 66-80; *Campos op.cit.* Anm. 1, p. 37; *Pérez de Urbel*: La Règle du Maître. Revue d'histoire ecclésiastique. T. 34, 1938, p. 707-739; ders.: Le Maître et Saint Benoît, ebd. p. 756-764. Seine Regel war mit der Benedikts eng verwandt, s. de Urbel op.cit. p. 756 ff.

4. Isidor von Sevilla: De viris illustribus ed. *Codoñer Merino, C.*: Estudió y edición critica. Salamanca 1964, cap. 31, p. 151/152=cap. 44 der ed. *Migne* PL T. 83, col. 1005/1006. Das genannte Werk Isidors existierte wie das des Johannes in einer erweiterten Fassung; für sie s. *Koeppler, H.*: De viris illustribus and S. Isidore de Sevilla. Journal of theological Studies. T. 37, 1936, p. 25/26. Sie geht auf Marco di Michele von Cortona zurück, der sie der Handschrift eines in Africa Proconsularis beheimateten Autors entnommen haben dürfte, da er die Dreika-

«Johannes, Bischof von Gerona, war der Volkszugehörigkeit nach ein Gote aus der Provinz Lusitanien —(das heutige Portugal)—, aus Scalabis gebürtig. Als junger Mann begab er sich nach Konstantinopel und studierte dort die griechische und lateinische Gelehrsamkeit und kehrte nach 17 Jahren nach Spanien zurück, zur selben Zeit, als auf Betreiben des Königs Leovigild der arianische Irrglaube in Gunst stand. Ihn schickte der genannte König, nachdem er ihn zum Glauben der verderblichen Sekte hatte zwingen wollen, jener aber entschieden widerstand, in die Verbannung und verwies ihn nach Barcelona. Zehn Jahre lang erlitt er viele Nachstellungen und Verfolgungen von den Arianern. Dort sammelte er eine Gemeinde von Mönchen um sich und verfaßte eine Regel zum inskünftigen Nutzen des genannten Klosters, die auch allen Gottesfürchtigen genugsam nötig ist. Dem fügte er im Buch der Chroniken vom ersten Jahr der Regierung Justins bis zum achten Jahr des Kaisers Maurikius der Rhomäer und dem vierten Jahr des Königs Reccared eine durch den historischen und bündigen Stil sehr nützliche Geschichte hinzu. Er soll auch noch viele andere Schriften verfaßt haben, die nur zum geringsten Teil zu unserer Kenntniss gekommen sind».

Soweit Isidor. Im *Breviarium Bracarense*⁵ findet man über ihn folgenden Gedenkeintrag: «Memorare non pigeat Joannem Monachum, postea Gerundensem episcopum, virum suo tempore maximis comparandum, sive linguae tam Graecae, quam Latinae elegantia, sive sanctorum scripturarum eruditione, sive morum et vitae sanctitate, sive contra Arianos pro catholica fide labores, spectare velimus».

Die die Jahre 567-589 umfassende Chronik des Johannes, mithin nicht mehr als 22 Jahre, ist in der antiken Annalenform geschrieben wie die der oben angeführten Vorgänger. Diesem literarischen Genos getreu berichtet er über die vor seinen Augen als Zeitgenossen sich abspielenden Ereignisse einfach und schmucklos. «Unter dem Beistand Jesu Christi» sagt er in der Einleitung, «war ich bemüht, die Ereignisse meiner Zeit, welche ich teils als Augenzeuge erlebte, teils aus dem Munde zuverlässiger Personen erfuhr, in knapper Form

pitel verteidigt. Über sie, ihre Verteidiger und Gegner unter den afrikanischen Bischöfen, s. v. *Harnack, A.*, in: Theol. Lit. Zeitung. Bd. 5, 1880, col. 632-635.

5. *Campos op.cit.* Anm. 1, p. 50-52.

zur Kenntniss der Nachwelt zu bringen». Über sein Werk sagt H. Hertzberg⁶: «Die Chronik des Johannes Biclarensis ist eine unserer vorzüglichsten Quellen, was Ausführlichkeit sowohl wie Zuverlässigkeit der Angaben betrifft. Johannes Darstellung ist merkwürdig objektiv gehalten, fast gänzlich frei von Parteilichkeit». Unter allen lateinischen Chronisten ist er der am besten mit byzantinischen Verhältnissen Vertraute, dem das byzantinische Reich die wahre Fortsetzung der *Res publica romana* war, doch ist er trotzdem ein seinen Königen ergebener treuer Gote, da er den Jahren der oströmischen Kaiser und den in ihren Regierungen vorgefallenen Ereignissen die entsprechenden Jahre der Gotenkönige mit den bemerkenswertesten Vorgängen in Spanien hinzufügte. Kaiser und König, Päpste und Bischöfe reiht er in Namen und Taten aneinander, wobei er unter den weltlichen Personen nur die Hervorragendsten heraushebt, wie den Arianer Leovigild —(577-586)— und den ersten katholischen Westgotenkönig Reccared (586-601) und unter den Geistlichen den hl. Leander und Eutropius, die das 3. Konzil von Toledo einberiefen, das nach Johannes Meinung dem von Nicäa gleichkam. Der rechthgläubige König in Toledo ist ihm der Nachfolger Konstantins, da der Fortbestand des Imperiums als weltliches Gefäß des Glaubens eine heilsgeschichtliche Notwendigkeit ist, kann es doch ohne den Fortbestand des Imperiums kein Heil für die Welt geben⁷. Mit aller Genauigkeit registriert er neben Kriegen in- und außerhalb Spaniens Verschwörungen, Pestfälle und Konzilien. Den Übertritt Reccareds hebt er besonders hervor: «Reccared trat im ersten Jahr seines Königtums, im 10. Monat, mit Gottes Hilfe zum Katholizismus über und bekehrte mehr durch die Vernunft gelehrten Zweigesprächs die Priester der arianischen Sekte als durch Zwang zum katholischen Glauben und führte das ganze Volk der Goten und Sueben zu Einheit und Frieden der christlichen Kirche. Durch göttliche Gnade kehrten die arianischen Sekten zum christlichen Dogma zurück»⁸. Durch die Nachahmung der byzantinischen Münzprägung⁹ als Erbe und Nachfolger des römischen Reiches

6. Hertzberg, H.: Die Historien des Isidor von Sevilla. Göttingen 1874, S. 61.

7. Hillgarth, J. N.: *Historiography in Visigothic Spain*. *Settimane di Studio dell' Centro sull' Alto Medio Evo*. T. 17, 1970, p. 267, 270 ff., 308 f.

8. Chronikon ad annum 587, 5 ed. Campos p. 95 - p. 21, 4 ed. Th. Mommsen in: MGH, *Chronica* T. 11. *Hierzu Görres, Fr.*: Der König Reccared der Katholische. *Zeitschr. f. wissenschaftl. Theologie*. Bd. 42, 1899, p. 270-322.

9. Hillgarth, J. N.: *Coins and Chronicles. Propaganda in 6th Century Spain*

auf spanischem Boden ausweisen. Zweifellos ist der Übertritt der Arianer zum Katholizismus das entscheidende Ereignis seiner Regierung, dessen Bedeutung für die zukünftige nationale Entwicklung des Landes einem Beobachter wie dem scharfsinnigen Abt von Biclaurum nicht entging. Gegenüber der Hervorhebung des Konzils von Nicäa steht seine Wertschätzung des von Chalkedon zurück. «In Nicäa nahm die arianische Irrlehre ihren Ursprung, und es sind zu Chalcedon Nestorius¹⁰ und Eutyches zusammen mit Dioscorus, ihrem Beschützer, ihrer Irrlehren wegen verurteilt worden»¹¹. Das Konzil von Chalkedon hatte am 25. Oktober 451 festgesetzt: Man habe zu bekennen, «einen und denselben Herrn, vollkommenen Gott und Menschen... gleich wesentlich dem Vater nach der Gottheit, gleich wesentlich uns nach der Menschheit *ὁμοιούσιος ἡμῖν*, in zwei Naturen *ἐν δύο φύσεσιν*, unvermischt, unwandelbar, unzerreißbar, untrennbar gegenwärtig; so zwar, daß der Unterschied bei den Naturen infolge der Einigung keineswegs aufgehoben, vielmehr die Eigenart beider Naturen bewahrt werde, und beide sich zu einer Seinsweise vereinigen» *μία ὑπόστασις*=eine Wesenheit, was die Monophysiten mit einer hiervon abweichenden Formel wiedergaben, nämlich mit «eine Natur Gottes, des Fleisch gewordenen Wortes» *μία φύσις τοῦ θεοῦ λόγου σεσαρκωμένον*. Der Unterschied lag demnach allein in der Wortwahl für die gleichen Begriffe, so daß *φύσις*=*ὑπόστασις* (Wesenheit) und *δύο φύσεις*=*θεὸς σεσαρκωμένος* d.h. Gott im Fleisch war, da für die Monophysiten *φύσις*=*οὐσία* (Wesenseigentümlichkeit) war. Für sie war somit die Lehre von den zwei gleichen Naturen keineswegs gleich der von einer Natur.

Hierin spiegelt sich ganz die Eigentümlichkeit der Zeit, die durch Widerstreit in den geringfügigsten Abstufungen der Lehrmeinungen gekennzeichnet war, nicht Duldsamkeit und Versöhnung, sondern gehässige Polemik und kleinlicher Zank bestimmten bis in die kleinsten Sprengel das von Parteiungen zerklüftete kirchliche Leben. Da nun das staatliche Leben besonders in Byzanz ganz vom geistig-theo-

and the Byzantine Background. *Historia* T. 15, 1966, p. 501-508.

10. *Gengler*: Über die Lehre des Nestorius, zugleich von einigen neueren Theorien über den Begriff des Gottmenschen. *Tübinger theol. Quartalschr.* Jhg. 1835, S. 261 ff.

11. *Chronicon ad annum 590* ed. *Campos* p. 98 - p. 24, 1 ed. *Theodor Mommsen*.

logischen her bestimmt war, ist es für den heutigen Beobachter schwer, das, um was in den Richtungskämpfen ging, zu verstehen, zumal entschieden völkische Eifersüchteleien, so in Ägypten und Syrien, mit von Bedeutung waren. Die Theologie griff ganz in die Politik über und bestimmte letztere.

Ein neuer Streit brach aus, als Justinian am 14. Mai 553 das *Constitutum de tribus capitulis* erließ. Die hierin niedergelegte Verdammung des Chalkedonense führte zu einem erbitterten Widerstand der Bischöfe des Westens, obgleich kaum Glaubensangelegenheiten berührt waren, sondern es vornehmlich um Fragen der innerkirchlichen Kompromißbereitschaft gegenüber Theodor von Mopsuestia, Theodoret von Kyros¹² und Ibas von Edessa ging. Es war kein Streit um Glaubenssachen, sondern um Personen, was auf Unverständnis des Westens stieß, so daß Isidor von Sevilla im Kapitel 4 von «*De viris illustribus*» von Theodor von Mopsuestia sagt, daß man ihn zusammen mit Ibas und Theodoret nach seinem Tode auf Veranlassung Justinians verdammt habe, obwohl doch feststehe, «daß er nach dem Zeugnis lobenswerter Leute ein glänzender Lehrer der Kirche gewesen sei». Hinzu kam bei den Lateinern ihre Unkenntnis des Griechischen, infolgedessen sie die in den Schriften der oben angeführten drei Bischöfe niedergelegten theologischen Fragen nicht an den Originalen überprüfen konnten. «Da sie des Griechischen unkundig waren», sagt Papst Pelagius II. im Schreiben an die Bischöfe Istriens im Jahre 586, «erkannten sie spät deren Irrtümer». Zudem hatte die Synode von Chalkedon den Brief des Ibas an den Perser Maris unbeanstandet gelassen und über ihn sich eines Urteils enthalten. Es genügte ihr, daß er Nestorius abgeschworen hatte. Was Theodor und Theodoret angeht, so waren beide bei Lebzeiten nicht verdammt worden, da die Konzilsväter in ihrer Adresse an Kaiser Marcian —(450-457)— unter Berufung auf den Brief des Johannes von Antiochia an Kaiser Theodosius II. eine Verdammung nach dem Tode abgelehnt hatten, welchen Gesichtspunkt auch Isidor hervorhebt. Die Ablehnung der Dreikapitel schloß zugleich eine solche des Chalkedonense ein, trotz dem im Grunde die Verteidiger der Dreikapitel diese chalkedonisch verstanden. Die The-

12. Koch, G.: Strukturen und Geschichte des Heils in der Theologie des Theodoret von Kyros. Frankfurter theol. Studien. Bd. 17, Frankfurt 1974, die Biographie Theodorets hier S. 22-33.

ologen des Kaisers stellten die Verteidiger des Chalkedonense vor den Entscheid, auch bei Theodor, Theodoret und Ibas zutage tretende Aweichungen nicht mehr als solche, sondern als Häresien zu verstehen, wenn nicht, so sei ihnen vorzuwerfen, daß sie von der orthodoxen Lehre abwichen und die Dreikapitel verdammt.

Mit seinem Constitutum hatte Justinian alle Ausgleichsbestrebungen zwischen den Anhängern von Chalkedon und den Monophysiten zunichte gemacht, wie sie ab 471 der Patriarch Akakios —(471-489)— durch sein Henotikon versucht hatte, das weniger dogmatisch gemeint war, sondern zu Toleranz und Versöhnung auffordern sollte¹³. Es geht auf Nicäa (325), Konstantinopel (381) und Ephesos (431) zurück. Hierin heißt es: «Jeder wird verdammt, der jetzt oder jemals anders gedacht hat als in Chalkedon festgesetzt wurde. Gottes Sohn ist desselben Wesens mit dem Vater nach der Gottheit und derselbe mit uns desselben Wesens nach der Menschheit... Die Wunder und Leiden sagen wir, seien eines, was freiwillig dem Fleisch unterworfen blieb; es ist nämlich die Dreiheit Drei geblieben, und es ist das eine der Dreiheit, das Wort Gottes, Fleisch geworden. «Chalkedon hatte demgegenüber festgesetzt: «Er ist gleich wesentlich dem Vater nach der Gottheit, gleich wesentlich uns nach der Menschheit, in zwei Naturen unvermischt».

Die Formel des Akakios stellte daher nicht alle Chalkedonenser zufrieden. Papst Felix —(483-490)— war über Akakios wegen dessen Anerkennung des Johannes Talaia¹⁴, der, nachdem er Ökonom der Kirche unter dem Patriarchen Timotheos Salophakiolos —(d.i. der Gesichts-, Schweiß Tuchwedler von faciale)— von Alexandria —(477-482) gewesen, diesem in der Patriarchenwürde für einige Monate nachgefolgt war, und gemeinsam mit Petrus dem Gerber von Antiochia für Talaia eintrat, so erbost, daß er Akakios exkommunizierte: «Du hast Dich selbst aus der Zahl der Gläubigen ausgeschieden, Titel und Amt des Bischofs sind Dir aberkannt, niemals soll die Fessel des Anathems von Dir genommen werden!».

13. *Schwartz, Ed.*: Publizistische Sammlung zum acacianischen Schisma. *Abhdlg Bay Akad Wiss. N.F.H.* 10, 1934, S. 180 ff. über Zenon —(Tarasikodissa war sein isaurischer Name, über sie s. *Minor, C. E.*: The Robber Tribes of Isauria. *Ancient World T.* 2, 1979, p. 117-129)—, S. 187 ff. über Acacius, Daniel und Basiliskos.

14. Über ihn s. *Schwartz op.cit.* Anm. 13, S. 200 und hierzu seine Urkunde Nr 34.

Hieran zeigt sich erneut, daß der Streit um das Chalkedonense kein irgendwelche Glaubensangelegenheiten berührender war, sondern einer über die Rangstellung der Patriarchen von Antiochia, Alexandria und Konstantinopel einerseits und der von Rom andererseits. Der Zwist mit Nestorius wiederum war aus reinem Neid des Cyrill von Alexandria auf den Patriarchen von Konstantinopel entstanden, zu dem der Kaiser Nestorius erhoben hatte, als er ihn von Antiochia nach der Hauptstadt berief. Als nun Alexandriner beim Kaiser Klagen gegen Cyrill vorbrachten, was die Vertreter des Stuhles von Alexandrien beim Patriarchen, die sog. Apokrisarier, zu bösen Bemerkungen gegen Nestorius wegen seiner Annahme solcher Klagen von «Verleumdern» veranlaßte, sich Nestorius aber gleichwohl von ihnen in seinem Tun nicht abschrecken ließ, war der Grund zur Feindschaft gelegt, die Cyrill auf das theologische Gebiet übertrug, indem er einzelne Aufstellungen in den Schriften des Nestorius angriff.

Die anläßlich der Thronwirren zwischen Zenon —(474-491)— und Basiliskos —(474-476)— ausbrechenden Streitigkeiten belegen umgekehrt, wie politische Unruhen von Gegnern einer kirchlichen Richtung, hier der gegen Chalkedon Eingestellten, genutzt wurden, als Verina, Gemahlin des 474 verstorbenen Kaisers Leon, Ende November des genannten Jahres ihren Bruder Basiliskos auf den Thron erhoben hatte. Die verlässliche, von einem Zeitgenossen geschriebene Vita S. Danielis Stylitae¹⁵ sagt hierüber: «Die erwähnten Übelgesinnten machten sich an die selige Kaiserin Witwe Verina und redeten auf sie ein... Und sie belagerten sie und verblendeten sie durch ihre Überredungskunst, daß sie einwilligte, den Zenon vom Thron zu stoßen. Da er erkannte, daß es ihm das Lebenkosten würde, nahm er seine Gemahlin Ariadne... und floh bei Nacht heimlich aus dem Palast im härtesten Winter. Sie setzten nach Chalkedon über und reisten mit Eilpost... Und kamen glücklich durch bis in das isaurische Gebiet». Diese Wirren machten sich flugs die antichalkedonischen Ägypter zu nutze, um durch den ihnen wohlgesinnten Basiliskos die Patriarchenstühle von Alexandria und Antiochia mit ihren Parteigängern besetzen

15. Vita S. Danielis Stylitae ed. H. Delehaye. AnalBoll. T. 32, 1931; sie wurde von H. Lietzmann: Byzantinische Legenden. Jena 1911, S. 34 ff. auszugsweise übersetzt. Über Papst Vigilius und sein Verhalten im Dreikapitelstreit s. Punks, J.: Papst Vigilius und der Dreikapitelstreit. München 1864, S. 27-29.

zu lassen, worauf Akakios durch eine Bittgesandtschaft aller Archimandriten Daniel vermochte, von seiner Säule in Anaplus herabsteigen zu lassen, was im Verein mit dem Bündnis Zenons mit Illus zum Sturz des Basiliskos führen sollte.

Das dritte Mittel seine Abneigung kundzutun, die durchweg religiös motiviert war, bestand in der Einführung liturgischer Neuerungen. So forderte man durch die antiochenische Formel im Trishagion *ὁ σταυρωθεὶς δι' ἡμᾶς* —(der wegen uns gekreuzigt wurde)— die Chalkedonenser der Hauptstadt heraus. Das Trishagion nämlich hatte seit den Tagen des hl. Cyrill von Jerusalem seinen Platz im dank-sagenden Hochgebet der Liturgie gefunden¹⁶. Es begann mit den Gedanken von Himmel, Erde, Mond und Sternen, aller Mächte und Thronen und der vielgesichtigen Cherubim, der den Thron Gottes umstehenden Seraphim, die rufen: «Heilig, heilig, heilig ist der Herr der Heerschaaren» —(Jesaja 6, 2)—. Den zitierten Zusatz führte Petrus der Gerber als monophysitischer Bischof von Antiochia 476 ein, was solches Aufsehen erregte, daß Victor von Tonnuna in seiner Chronik anmerkte: «Plato civitatis praefectus et Marinus... hymno, quem Graeci Trishagion dicunt *ὁ σταυρωθεὶς δι' ἡμᾶς* noviter apponentes»¹⁷.

Hiermit meinte er wie gleichfalls die Patriarchen Alexandriens die kanonischen Rechte seiner Kirche gegen alle fremde Autoritäten zu behaupten, da man sich dem Range nach Konstantinopel ebenbürtig erachtete¹⁸.

Johannes von Biclarum nun war ein entschiedener Anhänger

16. Cyrills Formel ist die sog. palästinensische, sie verbreitete sich nach Syrien, Zypern, Thessalonich und den griechischen Städten Süditaliens, s. *Storf, R.*: Griechische Liturgien. Bibliothek der Kirchenväter. Kempten 1877, S. 84 ff., S. 103; zur sprachlichen Form s. *Engberding, H.*: Zum formgeschichtlichen Verständnis des *ἄγιος ὁ θεός*. Jhb. f. Liturgiewissenschaft. Bd. 10, 1930, S. 117 ff.

17. Verf.: Denkmäler byzantinischen Christentums aus der Awarenzeit der Donauländer. Amsterdam 1970, S. 22-23; auf einer Grabstele aus Ägypten s. Supplementum epigraphicum graecum. Bd. 8, 1937, Nr. 660.

18. *Jones, A. H. M.*: Were ancient heresies national or social movements in disguise? The Journal of theological Studies. N.F.T. 10, 1959, p. 287-290, 294, 197. Einzig die Sekten, wie stets einige biblische Aussagen einseitig übertreibend, wandten sich bei einer von griechischen Einflüssen so gut wie unbeeinflusst gebliebenen Bauernbevölkerung, wie sie in Phrygien und Paphlagonien bestand, wo noch vielfach heidnische Relikte im Volksglauben vorhanden waren, an eben diese Schicht, die bäuerlichen Pächter und die Leibeigenen der Gutsherren.

des Chalkedonense, und er lobt Justin II. wegen seines Eintretens für dieses Konzil¹⁹. Sicherlich mit Unterstützung gleichgesinnter und einflußreicher kirchlicher Kreise Spaniens begab er sich 558 nach Konstantinopel und hielt sich hier 17 Jahre lang auf, zumal durch die byzantinische Herrschaft in Spanien —(seit 552)— eine Verbindung zur Reichshauptstadt gegeben war. Hier waren Mönchsorden, deren ununterbrochenen Gottesdienst er in seiner «Regel» lobend hervorhebt, wie insbesondere die *ἀκοιμήται* beständige Verteidiger des Chalkedonense und entschiedene Anhänger Roms²⁰. Auf seine Kenntnis des Griechischen weisen in der «Regel» griechische Spracheigentümlichkeiten seines Lateins hin²¹. Als Vorbild für seine «Regel» nahm er sich Basilius d. Gr.²², der die Abschnitte seiner Regel in Fragen und Antworten unterteilt hatte, bei Johannes im fragenden Discipulus und im antwortenden Magister nachgeahmt. Den ihm im Osten, doch vor allem in seiner Heimat wohlvertrauten «Wandermönchen», den sog. «Gyrovagi» widmet er gleich im Anfang seiner Regel drei volle Kolumnen —(951-954)—, in denen er ein lebensvolles Bild dieser untersten, von ihm in die vierte Klasse eingestuften Bettelmönche entwirft, die in geheuchelter Demut die Gastfreundschaft der Klosterbrüder ausnutzen, indem sie vorspiegeln von langer und beschwerlicher Reise völlig entkräftet zu sein und deshalb gar sehr Speise und Trank zur Stärkung bedürften. Hatten ihnen die erbarmenden Brüder aufgetischt, schlugen sie sich den Wanst bis zur Übelkeit voll.

19. Chronicon ad annum 567, 2 ed. *Campos* p. 78: ... «qui Iustinus anno primo regni sui ea, quae contra synodum Chalcedonensem fuerant, destruxit symbolumque... in synodo Chalcedonensi laudabiliter receptum in omni catholica ecclesia a populo concinendum intromisit». Ad annum 590, 1 ed. *Campos* p. 98 über die Synode von Toledo: Reccaredus rex, sancto intererat concilio, renovans temporibus nostris antiquum principem Constantinum... nec non et Marcianum... cuius instantia Chalcedonensis synodi decreta firmata sunt».

20. ed. *Schwartz* op.cit. Anm. 13: Chorum psallentium asisduum. Gewöhnlich war nächtlicher Gottesdienst von Samstag auf Sonntag die Regel, s. Regula Magistri ed. *Migne* PL T. 88, col. 1107, cap. 45: «Quomodo debeat psalli in diebus festis: A pascha usque ad Pentecosten omnes antiphonae et responsoria die noctuque psalli».

21. *Perez* op.cit. Anm. 1, p. 709, 736-737.

22. *Migne* PG T. 31, col. 906 ff. Im Osten wird z.B. der hl. Martinian als «gyrovagus» geschildert, s. *Rabbow, P.*: Vita Martiniani. Wiener Studien Bd. 17, 1895, p. 253 ff. - Übersetzung *Lietzmanns* op.cit. Anm. 15, S. 53 ff.

Ganz natürlich haßten sie deshalb des Fasten und suchten die Mönche zur Nichtbefolgung der Fastenvorschriften zu verführen, da sie, so sagten sie ihnen, nur aus Geiz fasteten und den Gast nicht für seine weitere beschwerliche Reise genügend stärken wollten, während die Gyrovagi doch nur ein Grund zur Wanderschaft trieb, ihre unersättliche Gier nach reichlichem und üppigen Essen, «um die durch die Mühe und Arbeit anderer bereiteten Brote aufzuzehren und in fremden Ruhebetten ihren Schweiß abzuwischen».

Einen in Spanien als Magister militum Dienst tuenden Zeitgenossen des Johannes, Comentiolus, bei Theophylakt oftmals als Feldherr an der Donaufront unter Maurikios erwähnt, rühmt wegen seines Torbaues eine Inschrift von Cartagena. Er entstammte einer einflußreichen Familie Adrianopels, wo seinen Vater eine zwischen 574-578 gesetzte Grabinschrift im Hofe der Kirche des hl. Stephanus nennt²³. Sie hat folgenden Wortlaut: «Hier ruht Komentiolus seligen Gedenkens, Angehöriger der Großen Kirche —(d.i. der Hagia Sophia)—, Sohn des Presbyters Kosmas und der Papyla, der Tochter des Marius, verstorben am dritten Tage des November unter der Regierung unseres Herrn, des Kaisers Flavius Justinus».

Sein Sohn war vermutlich der Feldherr, worüber wir allerdings keine Gewißheit haben, da der Name sehr häufig vorkommt. Ihn erwähnt Theophylakt erstmals in Buch I, 4, 7 zum Jahr 585 «als einen ausgezeichneten Mann von der Leibwache des Kaisers, einen Scribo, wie ihn die Rhomäer auf Lateinisch nennen». Er wurde in diesem Jahr mit Elpidius zum Awarrenkhagan in Anchialos gesandt und dort wegen seiner freimütigen Rede «schimpflicherweise in Fesseln gelegt, indem der Khagan seine Füße in hölzerne Fußfesseln zwängen und sein Zelt abreißen ließ, worauf nach dortigem Brauch die Todesstrafe droht». Als er hiernach in Thrakien einbrechende Slawen am Erginua Fluß geschlagen hatte, wurde er seiner Verdienst wegen zum Magister militum praesentalis befördert, bald danach zum Magister militum per Illyricum²⁴. Von 586 bis 587 war er Oberbefehlshaber der im

23. Dumont-Homolle: *Mélanges d'archéologie et d'épigraphie*. Paris 1892, p. 359: die Stelle entging allen bisher über ihn Schreibenden.

24. Bezüglich seiner Erwähnung bei Theophylakt s. den Index der ed. de Boor-Wirth p. 332 s.v. Komentiolos. Über manche Einzelheiten seines Kommandos an der *Donaufont Frances, E.*: Un épisode des guerres de Byzance contre les Slaves et les Avars au début du 7ième siècle. RESE T. 6, 1968, p. 528-530 und Gou-

zweiten thrakischen Feldzug operierenden Truppen, ab 587-589 befehligte er in Persien und etwa drei Jahre später bis zum Jahre 600 als Oberkommandierender in Spanien. In seiner Stellung hier führte er den Titel Patricius wie alle Statthalter in Spanien und gleich denen von Karthago und Ravenna²⁵.

Die Inschrift von Carthagera rühmt ihn mit folgenden Worten:

«Der du die steile Höhe der Türme und den mit einem doppelten Tore geschützten Eingang bewunderst,
links und rechts mit je zwei gewölbten Portiken versehen,
über die ein runder vorspringender Raum liegt, wisse:
So hat es der Patricius Comentiolus zu bauen befohlen,
der vom Kaiser Mauricius gegen die feindlichen Barbaren Abgesandte,
der magister militum Spaniens von großer Tapferkeit.
Möge sich immer Spanien eines solchen Lenkers erfreuen,
so lange die Pole sich drehen und die Sonne ihre Bahn beschreibt.
Im 8. Jahr des Kaisers, in der 8. Indiktion». — (589/590 n. Chr.)²⁶.

Wie ersichtlich ist, gibt die Inschrift seinen Namen mit Comentiolus an, wohl con Comentius=Begleiter, Träger (vulgärlat.), auch Gefährte. Über sein Ende berichten außer Theophylakt - lib. VIII, 13, p. 309, 2 ed. de Boor - Wirth - am ausführlichsten das Chronikon Paschale p. 693 B: ... «auch der Patricius und Feldheer Comentiolus wurde jenseits —(d.h. auf dem kleinasiatischen Ufer)— nahe der Kirche

bert, P.: L'administration de l'Espagne visigothique et byzantine. I. Les gouverneurs de l'Espagne byzantine. Études byzantines. T. 3, 1945, p. 129-139.

25. Strohecker, K. Fr.: Das spanische Westgotenreich und Byzanz. BJh. Bd. 163, 1963, S. 257 u. Anm. 21. Nach Schlunk, H.: Relaciones entra la península ibérica y Bizancio durante la época visigoda. Archivo español de Arqueología. T. 18, 1945, p. 190 ist die zu seinen Ehren in Latein abgefaßte Inschrift von Carthagera —über sie s. die folgende Anm.— ein Beweis, daß er wie der Großteil der Soldaten das Lateinische als Muttersprache hatte.

26. Letzte ed. bei Vives, J.: Inscriptiones cristianas de la España Romana y Visigoda. Monumenta Hispaniae Sacra. Serie patristica. T. II. Barcelona 1969, Nr. 362, p. 125-126. Ansonsten gibt es nur noch 7 weitere Inschriften, nämlich die Nr. 418, 419 (Jahr 575), 423, 425 (spät Römisches Mosaik und 426 und 524 (Jahr 544). Zur Inschrift s. Görres, Fr.: König Reccared op.cit. Anm. 8, 321-322; ders.: Die byzantinischen Besitzungen an den Küsten des spanisch-westgotischen Reiches (554-624) in: BZ Bd. 16, 1907, S. 354-535; Goubert, P.: Byzance et l'Espagne wisigothique. Études byzantines. T. II, 1944, p. 64-65.

des hl. Konon am Meere niedergemacht und sein Leichnam den Hunden zum Fraß überlassen».

Zwei Namensvettern von ihm dürften die von Papst Gregor d. Gr.²⁷ erwähnten Comitoli gewesen sein, von denen er den einen zum Jahr 589 als Excubitor betitelt, den anderen zum Jahr 603 als Dux gloriosus Malacitanus —(d.i. Malaga)— bezeichnet, der Januarius, den Bischof dieser Stadt, durch ein von ihm einberufenes Konzil hatte absetzen lassen. Schwerlich war der angeschuldigte Dux mit unserem Namensvetter identisch, da im Jahre 603 bereits verstorben, wie auch sein Namensvetter in Malaga. Alle drei waren wohl thrakischer Abstammung, wie auch der zum Jahr 595 von Gregor und Theophylakt —(lib. II, 16)— genannte Bousa (Bouzes) aus Appiaria. Gregor nennt ihn «confamulus meus Busa scribo», d.i. einen Angehörigen meines persönlichen Gefolges²⁸. Bousa war gleichfalls ein häufiger Name, so daß es auch hier zweifelhaft ist, ob er mit dem von Theophylakt genannten identisch sein mag, kennt doch Agathias in den Historien einen Bousas-Bouzes an drei Stellen²⁹.

Ein volles Jahrhundert lang, von 518-610 hatten die Thrako-Ilyrer die Kaiser gestellt³⁰. Ihre Reihe unterbrach nur der kappadokische Grieche aus Arabissos, Maurikios, den Tiberios durch Heirat mit seiner Tochter zum Nachfolger bestimmt hatte. Johannes sagt hierzu zum Jahr 581: «Tiberius imperator Mauricio Magistro militum Orientis

27. Papst Gregor *Epistolae* MGH, *Epistolae* Bd. 2, lib. XLII, 47, p. 411, August 603, in welchem Brief er fordert, «daß Comitoli zu daz angehalten und verurteilt werden soll, alle Gewalt und Verfolgung, die der Bischof durch ihn laut Eide erlitten, zu erstatten»; s. zum *Brief auch Görres, Fr.: Der spanisch-westgotische Epikopat* und das römische Papsttum. *Zeit schr. f. wissenschaftl. Theologie*. Bd. 45, N.F! 10, 1902, S. 41 ff. Malaga wurde nach ihm —(op.cit. S. 51)— den Byzantinern durch Leovigild entrissen, s. Johannes: *Chronicon ad annum 570*, p. 80, 2 ed. *Campus*: «Liuvigildus rex loca Bastetaniae et Malacitanae urbis repulsis militibus vastat, et rector solio redit».

28. *Papst Gregor: Epistolae* Bd. 1, V, 30.

29. Agathias: *Historien* ed. *Keydell*. Berolini 1967, p. 90, 16, 27; p. 110, 20,

21. Zusammenstellung aller byzantinischen Nachrichten über Spanien bei *Freixas, A.: España en los historiadores byzantinos*. Cuadernos de historia de España. T. 11, 1949, p. 5 ff. und bei *A. Schulten - L. Pericot: Fuentes de la época Visigoda y Bizantina* in: *Fontes Hispaniae Antiquae*, fasc. 9. Barcelona 1947, ed. *R. Grosse*.

30. *Tapkova-Zaimova: La competence des sources byzantines sur la survivance de l'ethnie thrace*. *Thracia* T. 1, 1972, p. 227 ff.; *Randa, A.: Zur thrako-illyrischen Kaiserzeit*. *Thracia* Bd. 2, 1974, p. 152, Anm. 53, 153.

filiam suam in coniugium tradit»³¹. Ausdrücklich bezeichnet Eua-
grios Tiberius als einen Thraker³².

Bezüglich der Ergänzung des Heeres und seiner Offiziere waren
im 6. Jh. außer Isaurien fast nur die rückständig gebliebenen Provin-
zen der Haemushalbinsel von Belang, die das Gros der Generalität
stellten. So waren unter den 22 Offizieren Belisars im Vandelenkrieg
—(a. 533)— 16 nahezu alle aus Thrakien, worauf Tapkova-Zaimova
und Randa³³ hinwiesen: «In den 357 Jahren... zwischen Maximinus
und Phokas stellt Thrakien dem Imperium rund fünfzig von sechzig Kai-
sern und Gegenkaisern, darunter vierzig anerkannte, die Hälfte aller
legitimen Imperatoren überhaupt». Ihre Reihe beschloß unrühmlich
Phokas, der seinen Landsmann Comentiolus vor Kaiser Maurikios
gelegentlich der vom Donauheer an ihn gesandten Abordnung des
Verrates an seinen Soldaten beschuldigt hatte —(a. 600)—. Zwei Jahre
später begann Phokas seine Regierung mit der Ermordung seines
obersten Befehlshabers, führte sie mit Greuel und Ruchlosigkeit fort,
bis sie dann Heraklios und die Partei der Grünen in einem furchtbaren
Strafgericht unter aller Verwünschungen beendeten. —(s. hierüber
J. Ph. Fallmerayer in Teil III)—. Theophylakt nennt Phokas einen
«Halbbarbaren *μῆσοβάρβαρος*, Johannes von Antiochia genauer einen
Thraker, der bei seiner Thronbesteigung 55 Jahre zählte, wie er als
einziger angibt. Nach jahrzehntelangen Dienst als Soldat hatte er es
vom Gemeinen bis zum Hauptmann —(centurio)— gebracht. Kedre-
nos beschreibt sein Aussehen und seinen Charakter so: «Er war von
mittleren Wuchs, häßlich, schielend und mit rötlichen Haaren und
mit zusammengewachsenen Brauen ausgestattet; das Kinn trug er
glattrasiert, auf den Wangen hatte er ein Wundmal, das sich im Zorn
verfärbte. Er war ein Trunkenbold, aufbrausend und gewalttätig,
von unverschämter und kühner Rede, mitleidlos, von bäurischer Ge-
sittung und ein Ketzer»³⁴.

31. Johannes: Chronicon ad annum 581, 4 ed. Campos p. 90, 4.

32. Euagrios: Kirchengeschichte ed. Bidez-Parmentier. Amsterdam 1968
(Neudruck), lib. V, 1125, p. 207.

33. Op.cit. Anm. 30.

34. Kedrenos ed. Bonn T. I, p. 708 - Leo Grammatikos ed. de Boor p. 143,11.
Den Bruder des Phokas, Domentiolus, erwähnt Johannes von Antiochia mit seinem
Beinamen «der Einarmige» *κονδόχειρ*. Über ihn s. Stratos, N. A.: An unknown bro-
ther of the emperor Phokas. Jhb. d. österr. Byzantinistik. Bd. 27, 1978, S. 11-17.

Es waren die halbbarbarischen Thraker, deren Soldaten vornehmlich in der Reiterei dienten, wie zahlreiche Grabdenkmäler der Rheinlande seit dem 1. Jh. n. Chr. bezeugen, welche die von Osten her neu anbrandenden Barbarenvölker der Slawen und Awaren abzuwehren hatten und dem Osten des Imperiums das Schicksal Italiens und Spaniens ersparten³⁵. Trotz aller Bedrängnisse und Wechselfälle des römischen Staates konnte für seine Bewohner und insbesondere für einen Frommen wie Johannes die Weltgeschichte nur die römische sein, war ihr doch nach Daniel die Herrschaft bis an der Welt Ende beschisden und dem allgemeinen Verständnis nach das Imperium nur von West- und Ostrom übergegangen. Deshalb werden bei Johannes und allen anderen Chronisten an keiner Stelle den germanischen Königen die Titel und Vorrechte des *Βασιλεὺς Ῥωμαίων* gegeben, wohl aber führten sie alle als Zeichen ihrer legitimen Nachfolge das nomen gentilicium Flavius, das die erste und zweite gens Flavia, von Vespasian begründet und von Konstantin erneuert, vor ihren Namen gesetzt hatten, die dritte von Valentinian bis Theodosios II. ab 425 erneut führte und von da an alle Kaiser des 5. und 6. Jh³⁶. Die Langobardenkönige übernahmen als erste den Titel. Hierüber sagt Paulus Diaconus in seiner *Historia Langobardorum* lib. III, 16: «Regem sibi statuerunt quem etiam ob dignitatem Flavium appellaverunt, quo praenomine omnes qui postea fuerunt Langobardorum reges feliciter usi sint»³⁷. «Der Name, setzt sich aus zwei Teilen zusammen, den allen langobardischen Königen zukommenden Vornamen Flavius, den man aber, da er nur dem Herrscher beigelegt wird, als eine Art Eh-

35. Kölner Römer Illustrierte. Bd. 1, 1974, S. 207, Nr. 2 - CIL XIII, 831.

36. Niccolai, F.: La diffusione del gentilizio Flavio nel Basso Impero e nei regni barbarici. Universitas Studiorum Mediolanensis. Jurisprudentia Studia 1. Milano 1946, 35 p.

37. Unergiebig, da ohne Kenntnis von Niccolai, Mócsy, A.: Der Name Flavius als Rangbezeichnung in der Spätantike. Akten IV. int. Kongreß f. griechische und lateinische Epigraphik. Wien 1964, S. 257-263. Auf byzantinischen Inschriften der Zeit findet sich Flavius gleichfalls, s. Inschrift Nr. 2763 aus Zypern vom Jahre 618 bzw. 653 bei Lebas-Waddington: Voyage archeol. en Grèce et en Asie Mineure. S. a. T. 3, p. 638. Phokas betreffend findet sich der Titel auf dem Berliner Papyrus Nr. 1 vom Jahr 605 bei Brunet de Presle. M. W.: Notices et Extraits des papyrus grecs in: Notices et Extraits des Msscr. T. 18, Paris 1865, p. 254: *Φλαβίου Φωκάς τοῦ αἰωνίου Ἀγροῦστου τοῦ δεσπότης*.

renprädikat betrachten kann», sagt Chroust³⁸ über den Königstitel. Er war bei ihnen wie bei den Westgoten, bei denen ihn Reccared gleich nach seinem Übertritt zum Katholizismus im Jahre 587 übernahm, ein Rechts- und kein Ehrentitel, der seinen Inhaber als von Gott eingesetzten rechtmäßigen Herrscher über die romanischen Untertanen auswies und der seiner «*dignitas regia*» entsprach. Mit diesem Titel läßt sich bei einem ein Gott geweihtes Leben führenden Geistlichen —*caelestam vitam*— der Titel Caelius vergleichen, der Ende des 5. Jh. als auszeichnende Titulatur aufkam. Sie ist erstmals a. 499 mit dem Diakon Caelius Johannes und 506 mit Caelius Felix, Papst von 526-530, bezeugt³⁹.

In der Führung des angeführten Titels war dem Ostreich von Anfang an nach dem Erstgeburtsrecht ein Vorrecht dadurch eingeräumt worden, daß es bei der Reichsteilung durch Theodosius I. dessen ältesten Sohn Arcadius zugesprochen worden war, dem Westen aber dem jüngeren Honorius. Mitnichten waren durch die Reichsteilung zwei neue Reiche geschaffen worden, sondern nur zwei verschiedene Herrschaftszentren. Das Ende Westroms war von den Zeitgenossen nicht als solches wahrgenommen worden, da die Absetzung eines Kaisers in jenen Zeiten der Thronwechsel nichts Ungewöhnliches war. Vom Staatsrecht her gesehen hatte der Westen eben jetzt seinen Kaiser in Byzanz, wie es die im Namen des Romulus Augustulus, des Senats und des römischen Volkes an Kaiser Zenon geschickte Gesandtschaft ausgesprochen hatte, als sie erklärte: Rom bedürfe keines selbständigen Kaisers mehr, da der Kaiser für den Osten genüge. Zenon willfahrte ihren Wünschen, verlieh Odoaker den römischen Patriciustitel, womit Italien rechtlich zu einer Provinz des neu im Osten residierenden Kaisers geworden war. Ihm brachten nun die Päpste ihre Glückwünsche zur Thronbesteigung dar, ihm zeigten sie ihre Erhebung zum Pontifex Maximus an, ihm, dem gloriosissimo Augusto, unterbreiteten sie ihre Angelegenheiten, «*sicut Romanus natus Romanum principem amo*»⁴⁰.

38. Chroust, A.: Untersuchungen über die langobardischen Königs- und Herzogsurkunden. Graz 1888, S. 25.

39. MGH, AA T. 12, p. 490 ed. Th. Mommsen und Collectio Veronensis 5, p. 7, 19 bei Ed. Schwartz op.cit. Anm. 13.

40. In der Spätkaizerzeit führten den Titel Flavius außer den Herrschern auch die Bürokraten, wie die Notitia dignitatum an vielen Stellen belegt. In den

Wie in Spanien in der Provincia Baetica so hatte in Italien der Kaiser im Exarchat von Ravenna ein ihm unmittelbar unterstehendes Herrschaftsgebiet, von dem aus die Exarchen oftmals Einfluß auf italische Vorgänge nahmen. Seine Münzstätte war den Langobarden in der Nachprägung ihrer Brakteaten nach den Münzen des Maurikios Vorbild. Diese sog. Trienten wurden von Authari bis Agilulf, mithin im Zeitraum von 584-614 nachgeprägt, und sie finden sich in den bayerischen Reihengräberfeldern von Gammertingen, Reichenhall, Trostberg/Alz, Untereching (Salzburg) und Rudelsdorf (Oberösterreich). Sie wurden als Anhänger getragen, weshalb man sie als sog. Schmuckbrakteaten bezeichnet⁴¹.

Unter Phokas war der «patricius et exarchus Smaragdus» einer seiner Günstlinge, aus dessen erster, noch in die Regierungszeit des Maurikios fallenden Amtszeit —(585-588)—, nur wenig bekannt ist. So führte er 587/588 Elias von Grado, einen Gegner der Dreikapitel, gewaltsam nach Ravenna, welches Vorgehen auf die Beschwerde der Bischöfe beim Kaiser wohl zu seiner Absetzung führte. Sehr zugetan war er dem 595 verstorbenen Bischof Johannes von Ravenna ob seines wirksamen Eintretens für die Dreikapitel; so unterstützte er ihn beim Bau der Kirche S. Apollinaris in Classis, über deren Eingangstor die von Agnellus mitgeteilte Inschrift gesetzt wurde:

«Additus his meritis felix Smaragdus in aevum
cuius in his titulis participantur opes»⁴².

Unter Phokas wurde er 603 erneut Exarch und brachte am 25. April 603 als erste Amtshandlung die Bildnisse des Kaisers und der Augusta Leontia unter dem Beifall des Klerus und des Senates in die Basilica Julia in Laterano, vom Volk mit der Akklamation empfangen: «Exaudi, Christe! Phocae Augusti et Leontiae Augustae vita!»⁴³.

«Origines» sagt Isidor lib. IX, 4, 12: «Primi ordinis senatorum dicuntur illustres, secundi spectabiles, tertii clarissimi». Sie bildeten die Familie des Herrschers, wie es sich in der Anrede des Kaisers an sie als «fratres bzw. parentes» zeigt. Thiel, A.: Epistolae Romanorum pontificum genuinae. Brunsvigae 1868, I, 350; Papst Gelasius an Anastasius.

41. Jung, H.: Zur Geschichte des Münzwesens von 500-800. Baiernzeit in Oberösterreich. Linz 1977. S. 44-45.

42. Agnellus: Liber pontificalis ecclesiae Ravennatis. MGH, SS. rer. lang. et ital. cap. 98, p. 342, 32-33.

43. Papst Gregor Epistolae Bd. 2, lib. XIII, 1, p. 364/365. Nach Hartmann kein Brief Gregors.

So berichtet es ein italisches, unter den Briefen Papst Gregors⁴⁴ mitgeteiltes Annalenwerk mit dem Titel: *De Phoca coronato, et Mauricio interfecto cum filiis suis*. Hier heißt es: «Venit autem icona superscriptorum Phocae et Leontiae Augustorum Romam VII Kal. Maii, et acclamatum est eis in Lateranis in basilica Iulii ab omni clero vel senatu: Exaudi Christe, Phocae Augusto et Leontiae Augustae vita!» Bei Johannes Diaconus Romanus in der *Vita Gregorii*⁴⁵ liegt augenscheinlich eben dieses Annalenwerk seinem Bericht zugrunde. Er sagt hierüber: «Igitur septimo Kalendarum Maiarum, indictione sexta, imago Phocae et Leontiae Augustorum, cum eorundem favorabilibus litteris Romam delata est. Et postquam a clero et senatu acclamatum est eis in basilica Iulii, iussu Gregorii in oratorii sancti Caesarii Lateranensi palatio constituto reponitur. «Papst Gregor betitelte Smaragdus stets als «Smaragdus patricius et exarchus», Paulus Diaconus⁴⁶ nur als patricius. A. 608 ließ er auf dem Forum unter Wiederverwendung einer antiken Säule, deren Inschrift man wegmeißelte, um für die zu Ehren des Phokas Platz zu machen, dem Kaiser ein Standbild errichten. Bei dieser Gelegenheit verweilte Smaragdus in der Stadt⁴⁷,

44. In der ed. der Werke Gregors bei *Migne* PL T. 77, col. 1349/1350 unter Appendix XII.

45. *Vita Gregorii* lib. IV, cap. 20, col. 185 ed. *Migne* PL T. 75.

46. *Historia Langobardorum* lib. III, cap. 18; 26; cap. 25, 28. 32. Über Smaragdus s. *Cohn, H.*: Die Stellung der byzantinischen Statthalter in Ober- und Mittelitalien. Diss. phil. Berlin 1889, S. 106; *Spintler, R.*: De Phoca imperatore Romanorum. Diss. phil. Jena 1905, p. 44. Über den Titel patricius et exarchus s. *Bonolis, G.*: I titoli di nobiltà nell'Italia bizantina. Firenze 1905, p. 52, 58.

47. Über die Phokassäule s. CIL T. VI, Nr. 1200 und *Nichols, F. M.*: A revised History of the Column of Phocas in Roman Forum. *Archaeologia* T. 52, 1890, p. 184. Hinsichtlich der Inschrift einer gleichfalls von Smaragdus in Karthago errichteten Säule s. CIL T. III, 2, Nr. 10 529: Opt(imo) Clement(issimo) Felicissimo (que) Principi Focae imp(eratore) Smaragdus Exar(chus) Italiae Maies(tati)eius D(ono) D(edit). «Es fehlt in beiden Inschriften der Titel Flavius, und es ist auffällig, daß Smaragdus in der Provinz des Exarchus Africae eine Säule errichtete. Abb. der römischen Säule bei *Nasch, E.*: Bildlexikon zur Topographie des antiken Rom. Tübingen 1961, p. 280 und Abb. 331, 332. Für die bildliche Darstellung des zu Pferd in eine Stadt einziehenden Kaisers s. *Viereck, H.*: Imitatio imperii und interpretatio germanica vor der Wikingerzeit. In: Les pays du Nord et Byzance. Actes du Colloque d'Upsal 20-22 Avril 1979. Figura N. S. T. 19, Uppsala 1981, Abb. 5, S. 72, Nr. 1, so ist die Reiterstatue der Theodosius Säule in Konstantinopel zu deuten.

wo er wie alle hier Aufenthalt nehmenden Exarchen im Kaiserpalast Wohnung nahm. Es war üblich, sie eine Meile vor der Stadt durch eine Abordnung von Heer und Volk zu empfangen, die sie mit Kreuzen und Fahnen in die Stadt geleiteten, bedeutend weiter noch zogen ihnen die kirchlichen und städtischen Würdenträger entgegen. Einige Tage nach einem so abgehaltenen Einzug erfolgte die Einweihung des kaiserlichen Standbildes; man bekränzte es wie üblich mit Lorbeer und führte es nach einer Prozession an seinen Standplatz, noch ganz antik heidnischem Brauch entsprechend. Als Priskos und die Tochter des Phokas Domentia Hochzeit feierten, fanden zu ihren Ehren im Hippodrom der Hauptstadt Reiterspiele statt, und die Häupter der Zirkusparteien führten die mit Lorbeer umkränzten Bilder der Neuvermählten, die sog. *lauratae*, im Schein von Kerzen und Fackeln in einem Umzug herum, wie Theophanes⁴⁸ zum Jahr 607 erzählt, was um ein Haar den Parteivorständen das Leben gekostet hätte, da Theodosius II. in seinem Kodex a. 425 festgesetzt hatte, daß diese Ehre nur den Kaiserbildnissen erwiesen werden solle: «Wenn unsere Bildnisse bei Gelegenheit von Spielen gezeigt werden, so sollen sie nur zeigen, daß unsere Göttlichkeit und unser Ruhm allein in den Herzen und im Verborgenen des Geistes jener leben, die uns verehren»⁴⁹.

Derartige Prozessionen mit den Bildnissen der Kaiser waren eine übliche Form der Huldigung an das Herrscherhaus, «deren aus Erz gegossene Bilder von den Untertanen verehrt werden...und die sie in unterwürfiger Haltung, gleich denen einer Gottheit herumführen, sie, die so erhabenen Thronenden», sagt der hl. Ambrosius von Mailand in der Sechstageswerk Homelie⁵⁰. Die Bildnisse konnten gemalt, in Wachs geformt oder in Bronze gegossen sein als Büsten oder Standbilder. Als es a. 610 zum Sturz des Phokas kam zerstörte die Menge seine Standbilder, stets ein Zeichen der Empörung und ein eindeuti-

48. Theophanes: *Chronographie* ed. *de Boor* p. 294, 11-24.

49. Theodosiani libri XVI ed. *Th. Mommsen* 1971², lib. XV, 4, p. 818 vom 5. Mai 425.

50. Ambrosius: *Hexaemeron* lib. VI, cap. 57 ed. *Migne* PL T. 14, col. 266; Der Kult des Kaiserbildes hat auch, als die Kaiser Christen geworden, keine Unterbrechung erfahren, s. *Kitzinger, E.*: *The Cult of Images in the Age before Iconoclasm*. *Dumbarton Oaks Papers*. T. 8, 1954, p. 91 u. Anm. 18, 19; weitere Belege bei *Bréhier, L.* - *Battifol, L.*: *Les survivances du cult imperial romain*. Paris 1920, p. 58-60.

ger Akt des «*crimen laesae maiestatis*», so bereits zuvor unter Zenon, als die Einwohner Thessalonichs die Statuen des Kaisers umstürzten⁵¹. Die den Kaiserbildnissen erwiesene Ehrfurcht diente später den Anhängern des Bilderdienstes zur Rechtfertigung, wenn sie geltend machten, «daß das Volk in Städten und Dörfern die mit Lorbeer geschmückten Bilder der Kaiser mit Weihrauch und Kerzen verehren, wobei sie doch nicht das mit Wachs überzogene Holz verehren, sondern den Kaiser, um wie viel mehr sollte man da nicht in den Kirchen das Bild unseres Erlösers Jesus Christus zur Schau stellen», heißt es im Kanon des 2. nicänischen Konzils vom Jahr 787⁵².

So verfehlte denn die Aufstellung des kaiserlichen Standbildes auf dem Forum Romanum nicht, Phokas günstig gegen Rom und den Papst zu stimmen, und er geizte nicht mit Zuwendungen, als ihn Bonifatius IV. um die Erlaubnis zur Umwandlung des Pantheon in eine Kirche zu Ehren der Gottesmutter bat, diese in der Folge mit reichen Geschenken zu bedenken⁵³, so Goethes Vierzeiler wahr machend:

«Gottes ist der Orient!
Gottes ist der Okzident!
Nord-und südliches Gelände

51. Malchus Frg. 18 in: FGH T. IV, p. 125 ed. Müller zum Jahr 579 - Excerpta de legat. Rom. ed. de Boor p. 78. Auf die Nachricht, daß Zenon die Stadt an Valamer übergeben wolle, «werfen sie alle Standbilder Zenons um». A. 493 schleifen die aufständischen Isaurer die ehernen Statuen des Kaisers Anastasius an Stricken durch die Hauptstadt.

52. Mansi: Collectio omnium consiliorum. T. XII, col. 1014.

53. Liber Pontificalis ed. Duchesne p. 165, 2-3 und Paulus Diaconus: Historia Langobardorum lib. IV, 36 über Phokas, als er auf Ersuchen des Bonifatius den Vorrang der römischen Kirche bestätigt: «Idem alio papae Bonifacio petente iussit, in veteri fano quod Pantheum vocabatur, ablatis idolatriae sordibus, ecclesiam beatæ semper virginis Mariae et omnium martyrum fieri». Görres, F.: Papst Gregor und Kaiser Phokas. Zeitschr. f. wissenschaftl. Theologie. N. F. 7, Bd. 44, 1901, S. 592-602; Hicks, G. B.: St. Gregory and the emperor Phocas. The Downside Review. N. S. 4, 1904, p. 59-72. Der int. Kongreß für Geschichtswissenschaften in Rom 1955 —Relazioni del X Congresso int. di scienze storiche— hat in Bd. 3 unter der Abteilung: Rapporti fra Oriente e Occidente zwei unseren Zeitabschnitt behandelnde Studien, doch ohne ausführlich auf Spanien einzugehen, es sind G. P. Bognetti: I rapporti etico-politici fra Oriente e Occidente, wo nur auf den Seiten 27, 36 und 40 von Spanien die Rede ist und Franz Dölger: Byzanz und das Abendland vor den Kreuzzügen, ebd. ab S. 67 ff., der auf Spanien nicht eingeht.

ruht im Frieden seiner Hände».

(Der west-östliche Divan. Buch des Sängers ed. Artemis Bd. 3, S. 290).

*Byzantinische Einflüsse in Liturgie und kirchlicher Kunst zur Zeit
des Johannes von Biclarum und Isidors von Sevilla*

Byzantinische Bildung und Gelehrsamkeit hatten bereits vor Johannes der Presbyter Orosius aus Bracara im heutigen Portugal, der Begründer der christlichen Universalgeschichtsschreibung und der Bischof Hydatius gesucht, wie Orosius ein Fortsetzer der Chronik des Eusebios bis zum Jahr 468. Ihnen war Leander, der Bruder Isidors gefolgt, der von 580-583 in Byzanz lebte. Griechen von Geburt bekleideten in der spanischen Kirche der Provinz Baetica, die mit der Provincia Carthaginensis (Cartagena) und Balearica der afrikanischen Präfektur unterstand, das Bistumsamt, so Fidelis, von 560-570 Erzbischof von Merida, der seinem Neffen und Vorgänger Paulus im Amt gefolgt war. Ihnen führten ägyptische und syrische Handelsleute kostbare Handelsgüter zu, wie Gold- und Silbergeschirr, darunter liturgische Geräte, wie Kannen und Patenen, sasanidische Seidengewebe mit Darstellungen von Greifen, Rebhühnern und Pfauen in Pflanzenkreisen und mit ebensolchen Miniaturen ausgeschmückte Handschriften. Diese Motive bezeugen ihre Nachbildungen in Stein an den Pfeilern und Altarschranken der Kirchen, so an der von Chelas-Lissabon (Osilipo), der alten Kathedrale ebendort, in welcher Stadt sie auf der Fahrt nach Britannien anzulegen pflegten⁵⁴. Hierüber haben wir eine diesbezügliche Stelle bei Leontios im Leben des hl. Johannes des Barmherzigen, wo es heißt: «Schnell befahl Johannes, daß dem Bittsteller —(einem Kaufmann)— ein Schnellsegler des Gazelle genannten Typs mit 20.000 Scheffeln Getreidefassungsvermögen übergeben werde aus den verschiedenen Schiffen seiner allerheiligsten Kirche, der, nachdem

54. Palol Salellas, P.: *Arte hispanico de la epoca visigoda*-Spanische Kunst der Westgotenzeit. Barcelona 1968, Abb. 20, 48, 49; *Amados de los Rios, J.*: *El arte latino bizantino en España y las coronas visigodas de Guerrazar*. Madrid 1861, Taf. III u. VI. Palol Salellas, P.: *Bronces hispano visigodas de origen mediterraneo*. I. Jarros y patenas liturgicos. Barcelona 1950, fig. 1, 2 p. 37; fig. 13, p. 62 mit Abbildung der verschiedenen Typen, Taf. X, XIX, XXII, XXVI.

er ihn übernommen, aus Alexandria ausfuhr. Nach dem 20. Tage kamen wir bei den Britannischen Inseln an, wo Hungersnot herrschte⁵⁵). Doch wurden nicht nur kostbare Stoffe verhandelt. Eine Grabinschrift eines aus Alexandria stammenden und im Palermo im Jahre 602 verstorbenen Leinenhändlers beweist, daß auch gewöhnliche Textilien Handelsware waren⁵⁶.

Unter der Bezeichnung «transmarini negotiatores» führt sie das Gesetzbuch Reccaswinths an. Hier bestimmt Absatz XII, 5, daß sie von ihren «Zöllnern-thelonarii-» in Zivilprozessen nach ihrem Recht Urteil und Entscheid erhalten sollen, doch nur bei Prozessen untereinander, nicht in solchen mit Romanen oder Goten, hier galt das gotische bzw. römische Recht des Codex Justiniani⁵⁷. Diese thelonarii erhoben von den zu Lande oder See eingeführten bzw. auszuführenden Waren den Zoll. Das hierfür zu zahlende Pachtgeld hat sie nach weiterhin fortbestehenden Brauch der römischen Zeit für drei Jahre im voraus an die Regierung zu entrichten. Die zahlreich gefundenen Exagia entsprechen ganz den alexandrinischen⁵⁸. Ein von diesen negotiatores eingeführter und an eine adlige Westgotin verkaufter Schmuck fand man in deren Grab in Turuñuelo bei Merida, die in vollständig byzantinische Tracht gekleidet, hier bestattet worden war. Auf ihrem Gewand waren Goldfolien aufgenäht worden, die als Schmuck, vielleicht auch als Apotropaia dienten⁵⁹. Die goldene Brosche zeigt rechts

55. Die Stelle im Leben des Johannes cap. 10, p. 19 ed. *Gelzer* bzw. p. 453, 32 ff. ed. et. trad. *Festugière*; p. 550 Kommentar.

56. Die Inschrift lautet: «Hic requiescit in pace Petrus Alexandrinus negotias (sic) Linatarius - (negotias wohl für negotians, also ein Leinwarenhändler), depositus sub die XI Kalendas Februarias, imperatore domino nostro Mauricio Tiberio perpetuo Augusto anno XX, post consulatum eiusdem anno XVIII, ind. quinta. «Die Inschrift fand sich in einer byzantinischen Begrabnisstätte unter dem Palast Saponara, s. *Salinas, A.*: Di una antica iscrizione cristiana rinvenuta in Palermo. *Rivista Sicula* T. 2, 1873, p. 530 ff.

57. *K. Zeumer*: *Leges Visigothorum* in: *MGH LL* sectio I, Vol. I, 1912, p. 404, 405.

58. *Palol Salellas, P.*: *Ponderales y exagia romano-bizantinos en España*. *Ampurias* T. 11, 1949, p. 127-141.

59. *Perez Martin, M. J.*: Una tumba hispano-visigoda excepcional hallada en el Turuñuelo - Medellin (Badajoz). Madrid 1961; *König, Gerd G.*: *Kunst der Völkerwanderungszeit. Propyläen Kunstgeschichte*. Berlin 1979 S. 143; Verf.: Die «Inscriptio de Avaris» von Sirmium als Dokument einer byzantinischen Gebetsanrufung. *Studia in honorem V. Beševliev*. Sofia 1978, Abb. 4a und S. 549; *Schlunk*,

Maria auf dem Thron mit dem Jesuskind, beide mit einem Nimbus um das Haupt; über den drei ihre Gaben darbringenden Magiern der Stern. Die Brosche, meint man, kann kein Werk einer hauptstädtischen Werkstatt wegen der nicht abzusprechenden Plumpheit der Darstellung sein und auch wegen der Nachlässigkeit in der Anbringung der Beischrift: *†'Αγία Μαρία, βοήθι τῇ φωροῦσα† Ἀμήν*, da sich die Buchstaben mehr denen in der syrischen Schule gebräuchlichen nähern.

In dieser Zeit lassen sich zwei verschiedene, sich aus der ethnisch unterschiedlichen Bevölkerung ergebende Handwerkertraditionen feststellen, einmal die der westgotischen Werkstätten für Gebrauchsgegenstände, Schmuckstücke und persönlichen Kleidungszubehör, zum anderen die der hispano-romanischen im Bauwesen und der ornamentalen Bildhauerei. Letztere Werkstätten arbeiteten in spätrömisch-byzantinischen Traditionen, für die sich die Tafeln byzantinischer Fertigung aus der Alcazaba von Málaga anführen lassen, weiterhin die aus den Buchstaben X und R bestehenden Christusmonogramme; sie verbreitern sich nach außen und entsprechen hierin denen auf griechischen Kreuzen, wobei die Bildhauer die in Gold gefertigten und mit Edelsteinen verzierten Kreuze der Kirchenschätze wiedergaben⁶⁰.

Die Erzeugnisse der letztgenannten Werkstätten sind nach Darstellung, Form und Stil mittelmittelmeerrländisch und jenem großen Verbreitungsgebiet der byzantinischen Kunst angehörend, verbreiteten sie sich vom Kern des byzantinischen Reiches mit internationaler Gleichförmigkeit bis an die Westränder des Mittelmeeres, bis nach Italien und seinen vorgelagerten Inseln und bis nach Nordafrika und darüber hinaus bis in das west-und ostfränkische Reich und das angelsächsische England⁶¹. Zu ihrer Verbreitung trugen die bereits angeführten Handelsleute bei, über die für das westgotische Spanien der Diakon Paulus von Merida im Leben der hl. Väter von Merida-Vitae patrum Emeretensium aus eben dieser Stadt folgendes berichtet: «Eines Tages geschah es, daß in Schiffen einige griechische Kaufleute aus

H. - Hauschild, Th.: Hispania Antiqua. Die Denkmäler der frühchristlichen und westgotischen Zeit. Mainz 1978, S. 156 und Taf. 49a; Datierung: Wohl noch 6. Jh.

60. Palol Salellas op.cit. Anm. 1, S. 27, 81.

61. Werner, J.: Hallazgos de origen bizantino en España. Cuadernos de Historia primitiva. T. 3, 1948, p. 112.

dem Orient ankamen, die aus der nämlichen Gegend waren, aus der er —(d. h. der Bischof Paulus von Merida)— stammte und an der Küste Spaniens landeten. Als sie nach Merida gekommen waren, erwiesen sie dem Brauch entsprechend dem Bischof ihre Aufwartung. Nachdem sie wohlwollend von ihm empfangen worden waren, sein Haus verlassen hatten und zu ihrer Unterkunft zurückgekehrt waren, überreichten sie am folgenden Tag an ihn ein Geschenk als Zeichen ihrer Dankbarkeit durch einen Knaben namens Fidelis, der des Erwerbes wegen mit ihnen aus ihrem Land gekommen war⁶².

Namentlich die durch sie gehandelten kirchlichen liturgischen Geräte sind ganz unzweifelhaft ostrittelmeerländischen Ursprungs, so die Kannen und Patenen für die Eucharistie und die Taufe, welche aus Byzanz bzw. aus Kleinasien, Ägypten und Sizilien stammen. Die Inschriften auf der Innenseite der Patenen weisen einwandfrei auf ihre Bestimmung hin, so in einem im Britischen Museum befindlichen Exemplar mit der Antiphone der *Fractio panis* der Messe mit dem Vers aus der Offenbarung des Johannes V, 5: «*Vicit Leo de tribu Iuda radix David Alleluia*» aus dem Missale mixtum; auf einer anderen findet sich: «*Christus habitat hic*». Auf der Räucherpfanne von Aubenya —(Mallorca)— sizilianisch-byzantinischer Herkunft steht die griechische Inschrift: «*O Gott, der du den Weihrauch des hl. Zacharias angenommen hast, nimm auch diesen an!*» Insgesamt lassen sich die liturgischen Inschriften in drei Klassen einteilen: 1. die ohne liturgische Formeln, 2. die mit eucharistischen Formeln wie «*Christus hic est, Christus habitat hic*» aus der Antiphone der *fractio panis* und schließlich die mit reinen Anrufungen, wie: «*Albari vita, Ioanni vita leticia (=laetitia), Deus concedat vitam Arvigilti; in nomine Domini et Famuli Ameri vitam Christus custodiat, Amen! adiuba Domine!*»⁶³.

62. *Garvin, J. N.*: *Vitae sanctorum patrum Emeretensium*. Washington 1946, p. 168, lib. IV, cap. 3 in: *Studies in medieval and renaissance latin language and literature*. T. 19...«*accidit die quadam de regione quae ipse oriundus extiterat negotiatores graecos in navibus de Orientibus advenisse atque Hispaniae litora contigisse. Cumque in Emeretensem civitatem pervenissent ex more episcopo prae-buerunt occursum. Qui cum benigne ab eo fuissent recepti ac de atrio eius egredientes in domum in qua hospitabantur fuissent regressi, sequenti die ad eum munusculum inierunt pro gratiarum actione, deferente puero nomine Fideli qui cum eis mercedis causa percipiendae de regione eorum conductus advenerat*».

63. *Palol Salellas, P.* op.cit. Ann. 1, p. 155.

Der byzantinische Einfluß erstreckte sich darüber hinaus außerdem auch auf die Liturgie, wofür sich das Trishagion und die adoratio crucis aus Psalm 118 anführen lassen, wo es heißt: «Ecce lignum crucis in quo salus mundi pependit» oder die Antiphon: «Crucem tuam adoramus», in der es dann heißt: «Ecce enim propter lignum venit gaudium in universo mundo—ἰδοὺ γὰρ ἦλθε διὰ τοῦ σταυροῦ χαρὰ ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ. Besonders wurde in der Karsamstag- und Karfreitagsliturgie der Triumph des Kreuzes gefeiert, in der es seit etwa dem Jahr 200 als «Sonne der Gerechtigkeit» gefeiert wurde, in Bekämpfung des heidnischen Sonnenkultes der Neuplatoniker⁶⁴. Romanos Melodos im Karsamstagshymnos nennt es «das dreifach selige Holz, das uns Leben brachte, inmitten des Paradieses pflanzte es der Allerhöchste». Diese in der Kreuzesverehrung des 6./7. Jh. von Jerusalem ausgehenden liturgischen Einflüsse gestalteten die Liturgie der iberischen Kirche dieser Zeit tiefgreifend um, wie sich bei Isidor von Sevilla nachweisen läßt. Pérez de Urbel sagt hierüber: «Wahr ist, daß er sich, dessen Jugend unablässig durch die Schrecken des Krieges mit den Byzantinern getrübt war, sich den liturgischen Einflüssen von Byzanz nicht widerestzte, die so tiefgreifend die spanische Liturgie des 7. Jh. umformen sollten»⁶⁵. Eine Randnotiz zum Text der «Benedictio lucerna ante altare» der Karsamstagliturgie nennt Isidor als ihren Verfasser «domni Isidoris cui Elipandus Toletanus tribuit paternitatem huius benedictionis lucernae»⁶⁶. Hier heißt es: «Für dich, der du die frucht-

64. Johannes Chrysostomos: Matthäus Kommentar 10, 6. Homelie: «Deshalb ermahne ich euch, aufzublicken zur Sonne der Gerechtigkeit». Clemens Alexandrinus: Protreptikos VIII, 84, 12 in: GCS Clem. I, 63 ed. Stählin, Zeile 15-20: «Erwache aus dem Schlaf und erleuchten wird dich Christus der Herr, die Sonne der Auferstehung, geboren vor dem Morgenstern, die Leben spendet mit ihrem Strahl». Der spanische Dichter Prudentius: Kathemerinon V, 127-132 ed. Dressel: «Nicht ist er nur wie der Morgenstern, der mit leuchtender Fackel, /aufsteigend aus dem Ozean, die Finsternis erhellt, /sondern den Ländern, noch trauernd am Kreuze des Herrn, /bringt er mächtiger als die Sonne den neuen Tag».

65. Pérez de Urbel: Isidor von Sevilla. Köln 1963, S. 165; ders.: Origen de los Himnos Mozarabes. Bulletin hispanique T. 28, 1926, p. 5-11; 113-139, 305-320.

66. Antifonario visigotico mozarabe de la Cathédrale de Léon. Ed. L. Brou - J. Vives in: Monumenta Hispaniae Sacra. Series liturgica. Vol. V, I. Barcelona-Madrid 1959, p. 281, 282; Férotin: Le liber ordinum en usage dans l'Eglise wisigothique et mozarabe d'Espagne. Paris 1904, p. 213: «Lux salutis de ligno genita. Brou, L.: Problèmes liturgiques chez S. Isidore... Isidoriana ed. M. C. Diaz y Diaz. Léon 1961, p. 194 ff.

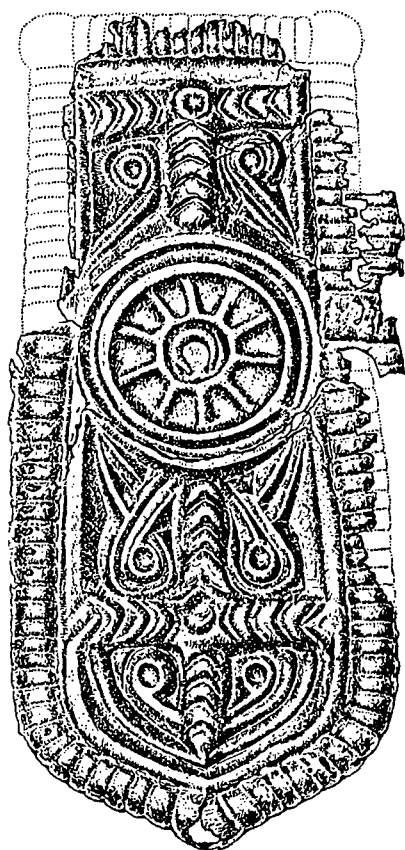
baren Keime des Weinstockes pflanztest, um uns den bitteren Geschmack des alten Apfels vergessen zu lassen. Jetzt essen wir, und unser Leben wird nicht vergiftet...von einem Baum erhob sich die Nacht des Verbrechens, und aus dem gefällten Kreuzesholz brach das Licht der Rettung hervor — *de arbore creata nox criminis sed de ligno genita lux salutis*»⁶⁷.

Bis hin in die barbarischen Gebiete Ostmitteleuropas findet sich die «Sonne des Heils» über dem Kreuz dieses berühmten und weitverbreiteten Hymnus der alten Kirche dargestellt, so mehrfach auf frühawarischen Riemenzungen Ungarns, am eindeutigsten auf der großen Riemenzunge eines Grabfundes in Kecskemét, auf der des awarischen Reitergrabes Nr. 212 von Gátér und auf dem Preßmodel von Pancsova, ohne daß einer der diese Stücke veröffentlichenden Autoren seinen christlichen Sinngehalt erkannt hätten⁶⁸. Elvira Tóth beschreibt die Kecskeméter Riemenzungen. Abb. -1-. als ein aus einer doppelten Gold- und Silberplatte gepreßtes Stück: «Im oberen Drittel des inneren Feldes zwischen parallelen zirkulären Rippenverzierungen ist eine zehnteilige Rosette sichtbar. Das untere Feld ist durch ein mit keilförmiger Verzierung gekerbtes plastisches Kreuz geteilt, in den vier Feldern eine geflochtene Verzierung». Csallány hat zwar den Stil, doch nicht die Bedeutung des Motivs erkannt, wenn er sagt, daß das Muster ein byzantinisches sei, «zu dem westgermanische Elemente in Form des Bandgeflechtes hinzukamen». Eine ähnliche Zierplatte von Jutas, dessen Gräberfeld durch die Münze des Phokas datiert ist, setzt die Zeit des Preßmodels in das 7. Jh»⁶⁹.

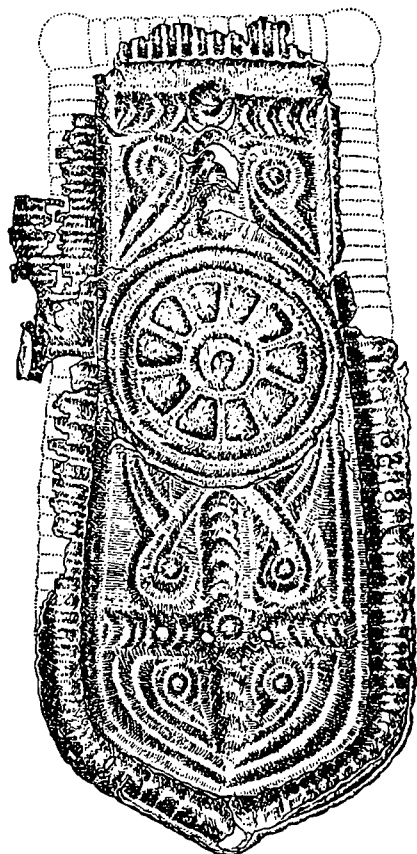
67. Für die Übersetzung des ganzen Hymnus s. *Pérez de Urbel* op.cit. Anm. 65, S. 155/156; *Dölger, Franz Jos.*: Die Sonne der Gerechtigkeit und der Schwarze. Liturgiegeschichtliche Forschungen Bd. 2. Münster 1918, S. 100 ff. S. 272 Zitat eines Ausspruches des Johannes Chrysostomos: «Und wie die Lampe auf dem Kopfe oben das Licht hat, so hat auch das Kreuz oben die strahlende Sonne der Gerechtigkeit».

68. *Tóth, E. H.*: Frühawarenzeitlicher Grabfund in Kecskemét, Sallaistr. ActaArchAcadScientHung. T. 32, 1980, Abb. 18; *Fettich, N.*: Das Kunstgewerbe der Awarenzeit in Ungarn. Budapest 1926, Abb. 11, 13 und Taf. VI, 25; *Csallány, D.*: Das Goldschmiedegrab aus der Awarenzeit von Kunszentmárton. Szentes 1933, Taf. VII, 7 und S. 53.

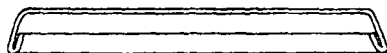
69. Leider ist diese Platte im Werk von *Rhé-Fettich*: Jutas und Öskü. Prag 1931 nicht abgebildet worden; es dürfte sich um das Grab 116 handeln, das auf

a

b

Große Riemenzunge aus dem frühawarenzeitlichen Grab in Kecskemét, Sallaistraße. Nach: *E. H. Tóth*: Frühawarenzeitlicher Grabfund in Kecskemét, Sallaistraße. *Acta Arch. Academiae Scient. Hung.* Bd. 32, Budapest 1980, Abb. 18: Große Riemenzunge, S. 133; Beschreibung S. 126: «Riemenzunge aus doppelter Gold-und Silberplatte gepreßt. Das obere Ende ist fragmentarisch, das untere in der Mitte in einer Spitze zusammenlaufend, der Rand gerippt. Im oberen Drittel des inneren Feldes zwischen parallelen zirkulären Rippenverzierungenzwei größere, in der Mitte eine kleinere-eine zehnteilige Rosette sichtbar. Das untere Feld ist durch ein mit keilförmiger Verzierung gekerbtes plastisches Kreuz geteilt; in den vier Feldern eine geflochtene Verzierung. Im Feld über der Rosette gekerbte T förmige Teilung»...

Jacob Philipp Fallmerayer: König Don Miguel, Kaiser Phokas und die römische Kirche. Studie Fallmerayers von 1826 aus seinen hinterlassenen Papieren erstmals veröffentlicht.

Zu vorliegender Studie hatte Fallmerayer der dem König Don Miguel von Portugal —(1802-1866)— fälschlich zugeschriebene Mord an seinem Vater Anlaß gegeben⁷⁰. Don Miguel, König von Portugal von Juli 1829 - Mai 1834, war durch seine Mutter, Königin Charlotte von Bourbon angestiftet worden, sich an die Spitze einer absolutistischen Erhebung zu setzen, worauf er am 26. Mai 1823 mit einigen Truppen rebellierte. Am 30. April 1824 setzte er seinen Vater, König Johann VI., im Palast gefangen und bemächtigte sich der Regierung, doch mußte er ihn nach einer Demarche des französischen Gesandten und des gesamten diplomatischen Korps wieder freigeben⁷¹. Er hat somit seinen Vater, der im März 1826 plötzlich verstarb, als sich Don Miguel, von ihm des Landes verwiesen, in Wien befand, keineswegs umgebracht, wie F. annahm. Don MIGUELS älterer Bruder, Don Pedro, setzte nach dem Tode JOHANNS MIGUEL zum Regenten ein, nachdem er selbst als Kaiser von Brasilien dort seinen Wohnsitz genommen hatte. Kurz danach riefen die Konservativen Don Miguel zum König aus.

S. 55 beschrieben wird.

Verzeichnis der gebrauchten Abkürzungen

AnalBoll	Analecta Bollandiana, Brüssel.
BJh	Bonnes Jahrbücher. Bonn.
BZ	Byzantinische Zeitschrift. Leipzig und München.
CIL	Corpus Inscriptionum Latinorum. Berlin.
GCS	Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte. Leipzig.
MGH, AA	Monumenta Germaniae Historica, Auctores antiquissimi. Hannover - Berlin.
RESE	Revue des études sud-est européennes. Bukarest.

70. Die Abhandlung fand sich in den Msscr. der Landshuter Geschichtsvorlesungen F. über Universalhistorie, Nr. 18 des Thomas-Fallmerayer Nachlasses, aufbewahrt im Staatsarchiv Nürnberg. Über *Don Miguel* s. Enciclopédia Portuguesa Vol. 17, p. 199-208.

71. s. *Carl v. Rotteck*: Verhandlungen der französischen Kammer in den Sitzungen von 1828 und 1829 in: Dr. C. v. Rottecks gesammelte und nachgelassene Schriften mit Biographie und Briefwechsel. Bd. 1, Pforzheim 1841, S. 229 ff. Laut Zitaten in den Geschichtsvorlesungen kannte F. Rottecks Weltgeschichte.

Fünf Jahre später landete Don Pedro auf den Azoren, die ihm allein treu geblieben waren, stach von hier aus nach Portugal in See, besiegte in mehreren Kämpfen Miguel und zwang ihn 1834 das Land zu verlassen und im Ausland Aufenthalt zu nehmen, so in Frankreich, England und zuletzt in Baden, wo er 1866 in Bronnbach, Krs. Tauberbischofsheim, verstarb.

Don Miguel stand bei den Liberal-Demokraten seiner Zeit, zu denen F. zu rechnen ist, in einem schlechten Ruf. Der Anonymus in seinen «Beiträgen zur Geschichte der pyrenäischen Halbinsel»⁷² hebt hervor, was für ein verlogenes Bild die liberale Presse über den König verbreitete, so sagte sie ihm nach, daß er den Marquis de Loulé heimtückisch soll umgebracht haben, der viel wahrscheinlicher durch einen Fehltritt abstürzte und daß er seinen Vater soll haben vergiften lassen. «Das Factum, welches Don Miguel den Ehrentitel eines Wüterichs verschafte, ist dieses: unter seiner Regierung hatten zwölf Studenten der Universität von Coimbra aus verblendetem Parteihaß in einem gewaltsamen Überfall zwei ihrer Professoren ermordet und fünf andere schwer verletzt. Wegen dieses Verbrechens waren sie zum Tode verurteilt und hingerichtet worden».

F. dürfte daher vorliegende Studie auf Grund falscher Nachrichten über die Ereignisse in Portugal kurz nach 1826 bzw. im selben Jahr niedergeschrieben haben. Sie handelt die letzten zwei Jahre des Kaisers Maurikios, die Empörung des Phokas gegen ihn und die Beziehungen Gregors zu beiden und zu Johannes dem Faster, dem Patriarchen, nach den byzantinischen und lateinischen Quellen ab. Was nun die zum Leben Johannes des Fasters betrifft, so sind sie unvollständig angeführt, entschuldbar durch ihre Entlegenheit... So dürfte das von F. zitierte Bruchstück aus der Vita des Johannes aus der von Photeinos verfaßten Lebensbeschreibung stammen, aus der die Akten des 2. nicänischen Konzils⁷³ ein Kapitel bringen, worin von dem geisteskranken Mann einer Frau erzählt wird, der durch ein von Johannes geweihtes Muttergottesbild wieder gesundet. Da oft die gedruckt

72. *Anonymus*: 1. Essay über die Regierungsperiode und den Charakter Don Miguels von Portugal. Historisch-politische Blätter für das katholische Deutschland. Bd. 55, München 1865, S. 33-79; über die Studenten von Coimbra S. 62.

73. Photeinos: Vita Johannis Jeiunatoris in: Consilium Nicaenum II (a. 787) col. 80/85 in: *Mansi*: Sacrorum consiliorum amplissima collectio. T. XIII, Florentiae 1767.

vorliegenden Quellen unzureichend waren, vieles noch in Handschriften versteckt war, sind solche hierdurch zustande gekommene Fehler nicht F. anzulasten. Die von ihm abgehandelten kirchlichen Streitigkeiten zwischen Orient und Okzident am Ausgang des 6. Jh. waren bedeutsam genug, daß sie auch neuere Historiker behandelten, es seien hierfür L. Duchèsne und E. H. Fischer⁷⁴ angeführt. Letzterer hat über F. hinausgehend festgestellt, daß der Titel «Erzbischof und ökumenischer Patriarch» —*universalis episcopus*— gelegentlich bereits am Ende des 5. Jh. begegnet. Es konnte dieser Titel sowohl allgemeiner Patriarch wie auch Reichspatriarch oder kaiserlicher Hofpatriarch bedeuten. Über den bloßen Titelstreit hinaus befürchtete Gregor eine Entfremdung zwischen beiden Kirchen und war deshalb aus allen Kräften um ihre bedrohte Einheit bemüht.

Die vorliegende Studie, wenngleich im zeitgeschichtlichen Ereignis der vorgeblichen Ermordung Johannes VI. durch seinen Sohn Don Miguel von einer falschen Annahme ausgehend, weist alle die Eigenheiten fallmerayischer Betrachtungsweise auf, Geschehnisse der Vergangenheit sich in gegenwärtigen Ereignissen spiegeln zu lassen, da ihm das Vergangene nicht schlechthin vergangen war, sondern in einer Wiederkehr erneut in Einzelereignissen sich wiederholen kann, wobei ein durch ihn ins Typische erhobenes Geschehnis zum Ausgangspunkt der Betrachtung gemacht wird, hier am vermeintlichen Vatemord des Königs Don Miguel exemplifiziert.

Er beginnt mit einem Vergleich zwischen Phokas und Don Miguel: «Die Ähnlichkeit zwischen Phokas und Don Miguel ist auffallend. Beide waren Königsmörder: der eine hat seinen gesetzlichen Monarchen und Oberherrn, Kaiser Maurikios, der andere seinen Vater und König, Johann VI. von Portugal, umgebracht. Beide waren Thronräuber, stupid am Geiste, viehisch in der Sitte, hatten sie beide einen häßlichen Körper und eine blutdürstige entmenschte Seele. Beide haben ihr Regiment mit Verbrechen begonnen, mit Ruchlosigkeit fortgeführt und mit Schimpf geendet, beide sind Schandbilder ihres Zeitalters, die Zielscheibe allgemeiner Verwünschungen und die Schmach des königlichen Purpurs.

74. *Duchesne, L.*: *L'Église au VIe siècle*. Paris 1925, p. 174 ff., 219 ff.; *Fischer, E. H.*: Gregor d. Große und Byzanz. Zeitschr. d. Savignystiftung f. Rechtsgeschichte, Kanonische Abtlg. Bd. 36, 1950, S. 97-105.

Nach allem darf man wohl fragen, wie der Königsname seine Ehre nicht verlieren soll? Sieht denn heute nicht jedermann ein, daß das Laster, wenn es zur Mehrung und Festigung der Gewalt dienet, nicht nur Duldung genießt, sondern auch die Auszeichnung und den Lohn der Tugend zu hoffen hat? Wo hat man aber ein Beispiel in den Annalen unseres Geschlechtes, daß eine Sache, deren Wichtigkeit und falscher Schimmer aller Welt vor Augen liegt, dennoch jenen furchtbaren Charakter der Heiligkeit ohne welche keine menschliche Einrichtung besteht, in der Länge behauptet hat? Was gegen die Gesetze der natürlichen Weltordnung streitet, wird zugleich in den heftigen Erschütterungen gleich einer ewigen Pest ausgeworfen aus den Kreis des Lebens. Bestes Mittel gegen Revolutionen ist unabhängige und unparteiische Handhabung der Gerechtigkeit, dies ist aber eine so schwere Aufgabe, daß man bald niemand mehr fände, welcher König sein möchte. So regieren wie die meisten Könige unserer Zeiten, glaubt jedermann auch zu können und was man kann, will man erringen. Hinc perpetuae conversiones rerum in Europa. Darum:

«Aude aliquid brevibus Gyaris aut carcere dignum,
si vis aliquid»⁷⁵.

Erstes Kapitel: Einen mit weltlicher Macht bekleideten Priester kannte das 6. Jh. unserer Zeitrechnung noch nicht. Gleichwie es nur einen Gott, eine Sonne, eine bewohnte Erde, einen Glauben, einen Christus gab, so gab es nur einen irdischen Monarchen über das Menschengeschlecht in der Person des Imperators von Konstantinopel. Ihm war, dem Staatsrechte nach, alle menschliche Creatur untertan. Er selbst, von Gott bekrönt und bekleidet mit Majestät, nannte sich König der bewohnten Erdrinde. Wer seinen Befehl nicht anerkannte, war illegitim, war Rebell und Usurpator. Christ und Nicht-Christ, Römer oder Barbar, Ethiope oder Inder, Skythe oder Iranier, Laie oder Priester, alle waren Caesars geborene Knechte. In geistigen wie in weltlichen Dingen galt des Caesars Wort und Gebot. Ihm war alle Gewalt gegeben auf der Erde⁷⁶. «Jedermann sei der Obrigkeit, die Ge-

75. Juvenal - D. Junii Juvenalis Saturarum libri ed. *Friedländer*. Leipzig 1895, lib. 1, v 73-74. Die Gyaren waren unwirtliche Felseneilande des Ägäischen Meeres und deshalb Verbannungsorte.

76. *Vestraque itaque pietas, quam omnipotens deus cum serenissimo domino, universo mundo praeesse constituit*. Libanius V, 21 ad Augustam. Meint F. einen

walt über ihn hat, untertan», auch wenn du Apostel, Evangelist, Prophet, Mönch wärest, denn dieses verletzt die Frömmigkeit nicht⁷⁷. Niemals hat ein Erdgeborenes der Theorie nach eine größere Macht besessen. Ein Gott und ein Caesar war das Lösungswort der Christen in allen Ländern um das große Mittelmeer. Dem Fluge der menschlichen Torheit und Herrschsucht hat jederzeit die Natur der Dinge selbst Grenzen gesetzt. Und wohl zu keiner Zeit war die Wirklichkeit mit den Träumereien einer theokratischen Universalmonarchie des Kaisers von Konstantinopel in grelleren Widerspruch als während der zwanzigjährigen Herrschaft des Mauritius am Schlusse des 6. Jahrhunderts. Die Rhomäische Nation hatte aufgehört große Männer in Friedens- und Kriegszeiten hervorzubringen. Es war allgemeiner Schlummer der Geister, es war der Zeitpunkt, in welcher sich die christliche Lehre mit dem Heidentum vermählte und jenem phantastischen Produkt das Dasein gab, welches unter dem Namen Religion die Gemüter der Menschen in ewiger Angst verzweifelnder Ungewißheit über den wahren Weg des Heiles festhielt, mit Schreckbildern des letzten Gerichtes, des Zornes Gottes und der Hölle peinigete, ohne deswegen die Wildheit der Natur zu bändigen und die Handlungen der Diktatur des Sittengesetzes zu unterwerfen. Unter Zagen und Furcht taten die Bewohner das Böse. Die weltlichen Diener der Macht waren patentierte Räuber, die Eparchen und Präfecten weigerten sich häufig durch billigen Frieden mit benachbarten Barbaren - Häuptlingen ihren Provinzen den Frieden zu geben, weil sie im Kriegszustande Freunde und Feinde mit gleicher Habgier plündern konnten⁷⁸. Mau-

Brief an die Kaiserin? *S. R. Foerster - E. Richtersteig*: Libanii Epistolae. Doch einen solchen gibt es nicht, laut des chronologisch geordneten Verzeichnisses von *O. Seeck*: Die Briefe des Libanius zeitlich geordnet. Leipzig 1906 in: Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur. N. F. Bd. 16. Eher dürfte er die Lobrede auf Konstantius und Konstans meinen, s. Libanii laudatio Constantii et Constantis ed. *R. Foerster*. T. IV, Leipzig 1908, p. 208 ff.

77. St. Chrysostomus ad epistolas Pauli Apostoli. F. zitiert ungenau nach einer nicht zu ermittelnden Ausgabe der Homelien; die über Paulus umfassen sieben Homelien und nehmen in der PG die Bde. 60 ab col. 392 bis zum Römerbrief in Bd. 62 ein.

78. S. Gregorii Epistolae lib. V, 41 ed. *Maurina*. Paris 1705 = ed. MGH, Epistolae T. 1 ed. *Ewald* p. 331 ff. Der Brief ist Juni 595 datiert und an Eulogius von Alexandrien und Anastasius von Antiochien gerichtet, die er ermahnt, Schreiben mit dem Titel eines allgemeinen —(universalis d.i, ökumenischen)— Bischofs weder abzusenden, noch zu empfangen.

ritius, von abergläubischer Frömmigkeit bis zur Feigheit niedergedrückt, trug dessen ungeachtet kein Bedenken, seinen eigenen Soldaten den Raub wegzunehmen, an welchem das Blut der Feinde und der Schweiß seiner eigenen Untertanen herabträufelte.

Der Klerus, in der Sucht nach Herrschaft, nach Wollüsten, nach Geld und Pracht mit geringen Ausnahmen, den Kindern der Welt völlig gleich, übertraf diese noch weit in sophistischer Spitzfindigkeit, mit welcher er neue Dogmen schuf und in fanatischer Wut, mit welchen er ihren Schöpfungen den Charakter der Göttlichkeit und der allgemeinen Geltung erfechten wollte. Dem gemeinen Volke, welches das Land baute und die Künste des Lebens trieb, ließ man nichts als das Leben, um für ihre weltlichen und geistlichen Peiniger Raub zu bereiten. Handlungen der Barmherzigkeit, der Milde, der Menschlichkeit gegen Machtlose waren bei den kaiserlichen Dienern niemals, selten bei den Dienern des Altares zu finden. Die Vorstellungen eines streng richtenden, grimmig zürnenden und schrecklich strafenden Gottes hatte auch die Gemüter der Menschen verhärtet und für Regungen des Mitleids unempfindlich gemacht. Im Occident war die kaiserliche Gewalt völlig erloschen, und allenthalben hatte sich in dem compacten Körper wie eine chemische zersetzende, nervenzerschneidende, knochenauflösende Substanz, die Flut der Barbaren hineingedrängt. Britannien, Germanien und Gallien waren vom Weltkörper ganz abgelöst, von Spanien nur noch ein schmaler Künstensaum, von Italien zerstreute Trümmer von der kaiserlichen Macht belebt. Rom selbst, die alte Hauptstadt der Welt, jetzt eine unermeßliche Ruine mit niedergeworfenen Mauern, durch gotische Feuerbrände verwüstet, verlassen von der alten Population, streckenweise unbewohnt und eingefallen, war eine Provincial-Grenzstadt des Reiches Byzanz; es leuchtete matt wie das sterbende Licht einer Lampe am Saume der abendländischen Finsternis.

Noch weit kläglich war das Los jener Länder, welche durch den Ister, das Adriatische und Schwarze Meer in einem großen Triangel eingeschlossen sind. Nicht wie Provinzen des Abendlandes durch plötzlich hereinbrechende, unabwehrbare Sturmfluten vom Körper des Reiches abgerissen und einer eigentümlichen, neueren inneren Gestaltung entgegenreifend, mußten sie an die dritthalbhundert Jahre der Tummelplatz aller aus dem inneren Skythen-Lande hervorbrechenden Awaren— und Slawinenschwärme, in einem verzweifelnden Zustande zwischen Leben und Tod, zwischen Wiedererholung und neuer Ver-

blutung hinschwinden, bis endlich unter furchtbaren Zuckungen die müde Seele aus dem zerrissenen Körper entfloh.

Zu ohnmächtig, um den nordischen Völkern die Tore des Reiches zu verschließen, war Konstantinopel doch zu stark, um selbst unterzugehen. Die Elemente beschützten sein Dasein: wurden seine Flotten von den Wellen verschlungen und seine Kriegsheere niedergehauen, so zogen doch aus den Mauern und Häfen dieser Weltstadt immer neue Scharen, hinlänglich den schlummernden Grimm der Feinde zu reizen und dann das Los der früheren zu teilen. Mauritius herrschte zwanzig Jahre und ebenso lange stritt er gegen die skythischen Unholde bald an der Save, bald an den Donaumündungen, bald am Isthmus von Korinth, bald vor den Toren seiner Hauptstadt mit seinen elenden, durch Meutereien zerrissenen, durch religiöse Schrecknisse entmutigten Kriegsleuten. Die Schande und die Flucht folgte seinen Fahnen allenthalben. Von der Donau bis in das Innere der Peloponnes mähte das skythische Vertilgungsschwert alles nieder.

Durch Geduld den Zorn des Schicksals ermüden, und durch regungslose Unempfindlichkeit seine Pfeile gleichsam abzustumpfen, war von jeher der unterscheidende Charakter des Orients. Dem Geschick kühn entgegenzustehen und in der allgemeinen Verzweiflung noch an Wiederherstellung der menschlichen Dinge zu denken, dieses Beispiel bietet nur Rom dar. Während Konstantinopel in stupider Eintönigkeit fortkümmerte, dachte man unter den Ruinen der ewigen Stadt an Wiedergewinnung der Weltherrschaft. Mit ungezügelter Willenskraft arbeitete sich der Geist Alt-Roms aus dem Schutte hervor. Scipionen, Trajane und Mars Altäre hatte es freilich nicht mehr. Das Wort aber war ihm noch geblieben und die alte Kunst, den Sinn der Völker nach seinem Sinne zu lenken. Nach dem Erlöschen der kaiserlichen Verwaltung gab es im Abendlande keinen bürgerlichen Staat, nur die ecclesiastischen Formen hatten sich im Sturm aufrecht gehalten. Und die, wie die Schlange im Frühling die alte Haut abstreift, so war die verfaulte Weltschale vom jugendlichen Körper der christlichen Kirche weggefallen. Die Seele dieses jugendlichen Körpers aber war damals Gregorius der Bischof. Der Buchstabe einerseits und andererseits der Geist ringen nach allgemeiner Herrschaft. Ein geistiges Band um alle Nationen schlingen will der Geist des Christentums: das ganze menschliche Geschlecht aber dem Buchstaben untertan machen, will und wollte Rom. In dieser Stadt verzagte man niemals am Heile, niemals am Siege, weil man in der langen Herrschaft

über die meisten und kräftigsten Völker der Erde eine solche Kenntnis der menschlichen Natur und des Maßes ihres Widerstandes, ihrer Kraft-äußerung, der Willenskraft und der Handlungsweise unseres Geschlechts gesammelt hat, daß man sozusagen die Figuren und Phasen im Kaleidoskop der Weltbegebenheiten vor auszuberechnen vermochte. Rom hat die Philosophie der Regierungskunst aufgestellt. Nie verzagen ist der größte Heldenmut und der sicherste Gewinn. Und weil in den Augen besonders unkultivierter Völker nichts größer ist als der Sieg, nichts herrlicher als Herrschaft und Macht, die Stadt Rom aber alles überwunden und über alle geherrscht hat, so konnte selbst Alarich und Totila den magischen Zauber von den Zinnen dieser Stadt nicht mehr herabreißen, denn wie einst Waffen und Gesetze, so war auch jetzt die Botschaft des ewigen Heils von Rom in die Länder der nördlichen Barbaren ausgegangen.

Wundert man sich also noch, daß die Bischöfe und Kirchen des Occidents schon in St. Gregors Tagen in dem Bischof von Rom das Haupt, den Leitstern, den Diktator der neuen ecclesiastischen Republik verehrt und angebetet haben? Sie taten dies im Drange göttlicher und menschlicher Ordnung. Denn wo die Weisheit und die Kraft, dahin neiget sich der Sinn und der Wille der Menschen. Eine doppelte war aber die Aufgabe des wieder aus der Asche sich erhebenden Roms: einerseits war die ecclesiastische Magistratur der Mitbischöfe niederzuhalten, anderseits der Stolz der Könige, d.i. der weltlichen Macht zu bändigen, um das von St. Peters Grab ausgehende Wort zur allgemeinen Richtung der bewohnten und gläubigen Erde zu machen.

Im Occident, das kann man nicht verkennen, nahm das Episkopat schnell eine irdische Richtung, suchte sich die Kirche frühzeitig zu säkularisieren und die Könige gleichsam zum Range römischer Proconsuln herabzudrücken. In dieser Weltgegend wurde der Kampf schulgerecht und siegreich vom Einzug der Langobarden in Italien bis zur völligen Niederlage der materiellen Gewalt um die Mitte des 13. Jahrhunderts fortgeführt. Gefährlicher und größeren Wechselfällen unterworfen war der Streit im Morgenlande, weil sich in jener Weltgegend die beiden Elemente, die das abendländische Episkopat in ihrer Getrenntheit zu verschlingen hoffte, schon verschmolzen hatten. Denn die oberste Pontifikal- und die oberste Staatsgewalt ruhten nach dem alten heidnischen Rechte in der einen Person des Caesars von Byzanz, und die Patriarchen der Residenz waren gleichsam nur

Generalvikare des Imperators für die geistlichen Funktionen. Wenn sich daher der Kaiser vermöge seiner Würde Beherrscher des Erdkreises nannte, so mußte natürlich auch der Bischof seiner Hauptstadt, als die geistliche Hälfte desselben, sich Bischof der Bischöfe und allgemeiner Patriarch der Erde nennen. Und wirklich wurde dieser Titel auf einem großen Konzilium zu Konstantinopel im Jahre 588 durch einmütigen Beschluß der Patriarchen von Asien und Africa, des Senats der Kaiserstadt und aller Metropolitan-Bischöfe des Orients dem Patriarchen Johannes von Konstantinopel bestätigt, so daß er und seine kanonisch erwählten Nachfolger auf diesem Stuhle ihn beständig führen sollten.

Schon im Leben war dieser Johannes seiner Demut und Enthaltbarkeit wegen in den Geruch der Heiligkeit gekommen und hatte von seinen Zeitgenossen den Zunamen *νηστευτής*, der Faster, erhalten. Das Mark in den Beinen schwand ihm aus freiwilligen Mangel an Nahrung, der mit Aschen bestreute harte Boden war sein Ruhebett, ein ärmliches Kleid deckte den ausgehungerten Körper, und seine tägliche Beschäftigung war, den Armen das Evangelium zu predigen. Unter den vielen Mirakeln dieses Mannes war für die Monarchie keines gewinnbringender als die Flucht einer Slawinenhorde, die er durch sein Fasten aus Makedonien getrieben hatte⁷⁹. Seiner Demut und

79. Menologium Basilii Macedonensis. F. meint Basilius II Imperator: Menologium Graecorum. *Migne* PG Bd. 117, Paris 1864, col. 25, I, 8: *καὶ γὰρ διὰ προσευχῆς βαρβαρικὸν λαὸν ἐκ τῆς Μακεδονίας ἀπεδίωξε*. Die Vita in diesem Menologion ist wie gewöhnlich in solchen Menologien sehr verkürzt, s. *Krumbacher, K.*: Studien zu den Legenden des hl. Theodosios. SBBayAkadWiss., phil-hist. Kl. 1892, S. 260 ff. hier am Beispiel der Vita Theodosii aufgezeigt. Ausführlicher ist seine Biographie im Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae ed. *H. Delehaye*. Louvain 1954², p. 7, 18 ff., von dem F. noch keine Kenntnis haben konnte, Unter dem 2. September steht hier: «Am selben Tage feiern wir das Gedächtnis unseres heiligen und ehrwürdigen Patriarchen der von Gott beschützten Stadt Konstantinopel, Johannes des Fasters und Paulus des Jüngeren. Unser heiliger Vater Johannes der Faster war in dieser unserer Hauptstadt geboren und aufgewachsen —(er stammte also nicht aus Kappadokien, wie F. irrümlich annahm)—. Er war von Beruf Münzschläger und infolge seiner ungewöhnlichen Tugendhaftigkeit wurde er zu Zeiten des Kaisers Justinos, Tiberios und Maurikios in den Klerus aufgenommen. Da er durch seinen Lebenswandel hervorleuchtete, wurde er zum Erzbischof von Konstantinopel erwählt, worauf er den allerheiligsten Eutychios zum Stellvertreter nahm. Den Beinamen «Der Faster» erwarb er sich durch seinen Lebenswandel. Unter anderem wird von ihm erzählt, daß er sechs Monate lang von Was-

Heiligkeit ungeachtet wurde ihm doch der stolze Titel eines allgemeinen Bischofs auf sein Begehren von den versammelten Vätern urkundlich verliehen, und dadurch sein Vorrang vor allen Bischöfen der Christenheit amtlich ausgesprochen und verkündet. Von diesem Tage an war Kampf auf Leben und Tod zwischen den geistlichen Oberhirten zu Rom und Konstantinopel. Papst Pelagius II. hatte nur noch Zeit gegen den «unerhörten Frevel und teuflischen Hochmut seines allerheiligsten Bruders Johannes»⁸⁰ sich zu verwahren. Er starb bald nachher, und Gregorius der Große nahm den apostolischen Sitz ein, ein geborener Römer, entsprossen aus einer alten senatorischen Familie, an Heiligkeit seinem Nebenbulher nicht nachstehend, übertraf er ihn weit an Weltkenntnis, an Tätigkeit und Herrschertalent. Jedoch hatte der arme Handwerkersohn aus Kappadokien den Kaiser Mauritius, den Senat der Residenz, die Autorität eines großen Conciliums und die unerschütterliche Ruhe eines morgenländischen Phlegmas zu Bundesgenossen. Gregorius dagegen, klug und demütig im Wort, im Handeln rasch, entschieden und unbeugsam⁸¹, ward nicht so fest durch die unsichere Tradition von St. Peters Bischofstum als durch das ehrwürdige Alter der ewigen Stadt und des heiligen Stuhles im Streite unterstützt. Wie der alte Senat in gefahrvollen Zeiten der Republik zu jenem äusserten und letzten Beschluß «darent operam consules» seine Zuflucht nahm, ebenso sendete auch Gregorius in größter Eile und Bestürzung, gleichsam als hätte das Feuer schon die Grundpfeiler des Christentums ergriffen, Boten und Briefe an seinen Nuntius Diacon Sabinianus nach Konstantinopel mit dem Befehl, so lieb ihm die Freiheit wäre, mit welcher Christus das menschliche Geschlecht frei gemacht, das Äußerste bei Mauritius, bei der

ser und Brot lebte: pro Tag begnügte er sich mit einem Stengel Lattich. An Schlaf nahm er nur die Spanne, in welcher eine bewegliche Nadel, die er in haftendes Wachs hineingesteckt hatte, herabfiel. Er nahm sofort das Geräusch wahr und erwachte, worauf er sein Tun wieder aufnahm. Er leitete dreizehn Jahre und fünf Monate die Kirche, tat viele Wunder und prophezeite vieles und übergab im hohen Alter seine heilige Seele Gott» (=September 592, nachdem er von 579 an Patriarch gewesen war).

80. S. Gregorii Epistolae lib. V, 41, p. 332 ed. Ewald.

81. Lib. IV, 47 schreibt Gregor in einem Brief an seinen Nuntius von sich selbst: Mores autem meos bene cognitos habes, quia diu porto: sed si semel deliberavero non portare, contra omnia pericula laetus vado - ed. Ewald V, 6, 18 seq. von Sept./Okt. 594.

Kaiserin Constantia, besonders aber beim Patriarchen selbst zu versuchen, um ihn vom Gebrauch dieses stolzen, eiteln und antichristlichen Titels eines allgemeinen Bischofs abzubringen, den er nach dem innerlichen Stolz seines Herzens und getrieben vom Teufel der Hoffahrt zur äußersten Beschimpfung des bischöflichen Ordens und zum allgemeinen Ruin des christlichen Glaubens angenommen hätte. Die Vorstellungen des Nuntius taten keine Wirkungen, Johannes bedauerte, daß sein heiligster Bruder in Alt-Rom so großes Ärgernis an einem Titel nehme, welcher niemanden ein Nachteil, dem byzantinischen Stuhle selbst aber auch keine Mehrung an Macht und Autorität über die anderen Bischöfe der Christenheit bringe: ablegen unterdessen könne er ihn doch nicht, weil er nicht seiner Person, sondern dem apostolischen Sitze von Konstantinopel durch eine Kirchenversammlung übertragen worden sei. Mauritius endlich und Constantia wollten mit dem Streite nichts zu schaffen haben und ermahnten Gregorius durch ein eigenes Schreiben, den Frieden der Kirche und die Eintracht zwischen Morgen- und Abendland nicht solcher Kleinigkeiten wegen zu stören.

In Gregors Augen handelte es sich aber hier von keinem gleichgültigen Umstand, sondern um Majestät und Herrschaft der abendländischen Kirche über die Christenheit. Er fühlte, daß die Hoffnung des Weltregiments auf immer verloren ist, sobald einmal unter den Völkern die Meinung Wurzel faßt, daß eine andere Stadt als Rom die erste, daß ein anderer Bischof als der römische, Fürst der Kirche sei. Die Meinung gibt und nimmt ja die Herrschaft. Sabinianus erhielt neue Aufträge, die Hartnäckigkeit des Patriarchen und die parteiische Indolenz des Kaisers zu bekämpfen und im Falle unbeugsamen Stolzes selbst die Lossagung von der Kirchengemeinschaft zu drohen, damit der Stuhl Petri nicht in Verdacht käme, einem solchen Stolze und Ehrgeiz Nachsicht gestattet zu haben. Die Eintracht und den Frieden zwischen den beiden Kirchen betreffend, wozu ihn der Kaiser so dringend ermahne, bemerkte er, daß ihm die Aufrechterhaltung desselben über alles am Herzen liege; dies sei aber nur dann möglich, wenn der Kaiser selbst gegen den Hochmut des Patriarchen einschreite und die Führung dieses neuen und unerhörten Titels aus kaiserlicher Machtvollkommenheit untersage. In anderer Weise sei an einen Frieden zwischen den beiden Kirchen nimmer zu denken. «Denn», setzt er hinzu, «es ist schändlich, daß wir, nachdem wir der feindlichen Schwerter in Italien uns nicht mehr erwehren können und für das

Heil des gemeinen Wesens bereits Gold, Silber, Sklaven, ja selbst die Kleider geopfert haben, nun auch noch den Glauben verlieren sollen. Denn diesen ruchlosen Titel bewilligen wäre nichts anderes als eine Verläugnung des Glaubens». Zugleich hatte er sich entschlossen, eigenhändig an den Patriarchen zu schreiben, was er früher seinem Vorgeben nach nur deswegen nicht getan, um nicht genötigt zu sein, Fehler an einem Manne zu rühmen, von dessen Heiligkeit und Tugend es bislang die vorteilhaftesten Begriffe gehegt. Im Briefe selbst erinnerte er Johannes an die Demut, mit welcher er einst die bischöfliche Würde abgelehnt habe und fragt ihn, wie er plötzlich zum Skandal aller Mitbischöfe so kühn, so ausgelassen und unerträglich hochmütig geworden sei, um den eitlen, törichtten, stolzen, gottlosen, verfluchten, antichristlichen, gotteslästerlichen, höllischen und teuflischen Titel eines allgemeinen Patriarchen anzunehmen. Er möge doch den törichtten Schmeicheleien seiner Freunde das Ohr verschließen und bedenken, daß der Kirchenfrieden und die Gnade Gottes selbst durch Hochmut und Torheit unwiederbringlich verlorengehe, und daß die wahre Größe eines Bischofs nicht in hochtrabenden Namen, sondern in evangelischer Demut und Selbstverleugnung bestehe. Sich allgemeinen Bischof zu nennen, sei aber nichts anderes als den Satan nachzuahmen, der sich in seinem Stolze über alle Chöre der himmlischen Geister emporschwingt und Gott selbst gleich sein wollte. Wie einst die Apostel, so seien auch jetzt alle Bischöfe einander an Würde und Macht völlig gleich, und die unerträgliche Anmaßung seines heiligsten Bruders liefere nur den Beweis, daß das Ende der Welt nahe und der König des Stolzes, der Antichrist, vor der Thüre sei, indem jene, welche andere durch Demut den Weg des Heiles führen sollten, nun selbst Sklaven des Stolzes und des Ehrgeizes geworden seien.

In eben diesen Sinne wendet sich Gregor an den Kaiser Mauritius und Constantia, seine Gemahlin, mit der flehentlichen Bitte, den geistlichen Hochmut seines Mitbischofs ja nicht länger zu dulden und durch teuflische Nachsicht den Zorn Gottes gegen das byzantinische Kaisertum zu reizen. Denn wer anders sei an den unerhörten Unglücksfällen der Provinzen in Europa, an der Wut und den entsetzlichen Verwüstungen der Awaren, der Slawen und Langobarden in Illyricum und Italien schuld als die Heuchelei und die Verkehrtheit der Priester, deren Handlungen mit ihren Lehren in grellem Widerspruch stünden. «Unsere Sünden», sagt er, «geben den Streitkräften der Barbaren neues Gewicht, und unsere Schuld vermehrt die Schärfe ihrer Schwer-

ter. Abgehärmt durch Fasten, schwillt unser Herz vor Hochmut. Mit Lumpen bedeckt überbieten wir noch den Stolz der Purpurträger und auf einem Lager von Aschen ausgestreckt, sinnen wir im Geiste noch die Gipfel irdischer Hochheit. Und während wir den Armen in demütiger Stellung das Evangelium verkünden, greifen wir nach dem Feldherrnstab der Hoffahrt und verhüllen unter einem Schafantlitz die Zähne von reißenden Wölfen». Alles dies müsse aufhören, wenn der Kaiser wolle, daß dem politischen Elend der Zeiten ein Ende bereitet werde. Er (Gregorius) sei zwar hierin ganz schuldlos und ein treuer Diener des Kaisers, er sei aber unter den Priestern, welcher die ehrwürdigen Gesetze der Kirchenversammlungen und selbst die Befehle Jesu Christi durch Erfindung eines stolzen und pomphaften Wortes mit Füßen trete. Dieses Geschwür möge Mauritius vom Körper der Kirche erst wegschneiden und diesen hartnäckigen Verpesteten durch die Fesseln seiner kaiserlichen Machtvollkommenheit zur Unterwürfigkeit zwingen. Dieser Mensch wolle sich selbst über das Ansehen des Kaisers emporschwingen, ärgere alle Christenheit und richte die Monarchie zugrunde. Dagegen nenne sich Gregorius, wenngleich er dem Rechte nach den Rang eines allgemeinen Bischofs besitze, nur einen Knecht aller Priester, so lange sie ein priestermäßiges Leben führen. Jedoch versichere er dem Imperator, dieser Demut ungeachtet werde er sich selbst mit dem Schwerte nicht bewegen lassen, seinen Nacken unter das stolze Joch des heuchlerischen Patriarchen zu beugen. Und sollte endlich gegen den unerträglichen Hochmut dieses Mannes keine menschliche Hilfe zu finden sein, so werde Gott selbst die Ehre seiner Kirche zu retten nicht ermangeln.

So bat er flehentlich den Kaiser um Hilfe gegen den Stolz seines heiligen Bruders, auch an die Patriarchen und Bischöfe Orientis schrieb er, um sie aufzuhetzen. Alles umsonst! Johannes stirbt und Cyriakus folgt ihm⁸². Gregor nimmt auch einen Titel an: Knechte der Knech-

82. Lib. V, epist. 20 et 21 ed. Paris 1705 = ed. *Ewald - Hartmann* V, 37, p. 320 vom Juni 595, ab 321, 9 von *F. Übersetzt*, auch p. 323, 10. Im Menologium des Kaisers Basilios II. op.cit. Anm. 9 heißt es in verkürztem Text so: «Unser hl. Vater Johannes (IV.) mit dem Beinamen der Faste wurde in Konstantinopel geboren. Er lebte zur Zeit der Kaiser Justinos, Tiberios und Maurikios. Er war von Beruf Münzschläger; wegen seiner großen Tugendhaftigkeit wurde er Patriarch der Hauptstadt. Er liebte die Armen, war barmherzig und mitleidig. Er tat viele Wunder —(es folgt die Erwähnung der Vertreibung der Slawenschar)—, pflegte viele Kran-

te Gottes. Da bringt die Thronrevolution zu Byzanz Hilfe. Wie benimmt sich nun Gregorius? Nach dem Empfang der kaiserlichen Porträte schrieb er einen Brief, beginnend: «Gloria in Excelsis Deo. Indem Gott zuweilen den Menschen solche Fürsten gibt, die ihnen Plage sind, zuweilen aber in seiner Barmherzigkeit solche sendet, die ihnen Trost und Hilfe sind. Bisher sind wir hart geplagt worden, der allmächtige Gott hat aber Euere Majestät erwählt und auf den kaiserlichen Thron gesetzt, um durch deiner Majestät barmherzige Gesinnung und Einrichtung aller unserer Not und Traurigkeit ein Ende zu machen. Der Himmel freue sich daher, und das ganze Volk muß wegen so glücklicher Veränderungen Dank sagen. Nachdem er hierauf die Schlechtigkeit und Tyrannei der letzten Regierung geschildert hat, schließt er: «Die Republik müsse diese glückliche Zeit lange genießen! Der heilige Geist, der in Euerer Majestät wohnt, stehe derselben bei, damit Euere Majestät nach Ablauf vieler Jahre die irdische und vergängliche Krone mit der ewigen und himmlischen verwechseln könne». Sodann: «Was für Dank sind wir nicht dem Allmächtigen schuldig, der uns nach seinem Wohlgefallen vom Joche der Knechtschaft erlöst und uns den gesegneten Genuß der Freiheit unter Eurer Majestät Regierung erhalten hat».

Auch der Kaiserin Leontia schrieb er und rekommandierte ihrer Gottesfurcht den heiligen Stuhl zu Rom. Der nämliche Mann hatte früher an Mauritius geschrieben; «daß seine Zunge nicht vermögend sei, das Gute zu beschreiben, welches er von dem allmächtigen Gott und seinem Herrn, dem Kaiser Mauritius, empfangen, daß er sich daher aus Dankbarkeit verbunden halte, für das Leben und die Wohlfahrt seines gottseligsten und christlichsten Herrn zu beten und daß er die ihm durch seinen gottseligsten Herrn erwiesene Güte nicht bes-

ke, heilte Besessene von Dämonen und verfaßte viele dem Seelenheil nützliche Reden wie der große Johannes Chrysostomos. Nachdem er seine Herde heilig und Gott wohlgefällig dreizehn Jahr und fünf Monate aufs beste geleitet und er ins Greisenalter gekommen war, übergab er in Frieden seine selige und heilige Seele dem Herrn und wurde begraben, sein tugendhaftes Leben allen Menschen als Beispiel hinterlassend nebst seinen anderen guten Taten».

ser vergelten könne, als wenn er die Quelle liebe, aus welcher sie geflossen⁸³.

Literaturnachtrag zu den ersten Beiden Kapiteln:

- Ebersolt, J.:* Orient et Occident. Recherches sur les influences byzantines et orientales en France avant les Croisades. Paris 1928, besonders die ersten vier Kapitel.
- Mickwitz, G.:* Der Verkehr auf dem westlichen Mittelmeer um 600 n. Chr. Festschrift A. Dopsch. Wien-Leipzig 1938, S. 74-83.
- Bechthum, M.:* Beweggründe und Bedeutung des Vagantentums in der lateinischen Kirche des Mittelalters. Beiträge zur mittleren und neueren Geschichte. Bd. 14, Jena 1941, S. 26/27 die Regula, S. 144 ältere Ausgaben derselben, S. 27 die Bestimmungen der spanischen Synoden über die Gyrovagi.
- Strohecker, K. Fr.:* Leowigild. Die Welt als Geschichte. Bd. 5, 1939, hier auf folgenden Seiten Leowigilds Bezüge zu Byzanz: S. 453, 456, 462 die Zurückdrängung der west- und ostgotischen Muster durch byzantinische; S. 476 die Verbannung des Johannes von Biclarum.

83. Epistolae ed. *Ewald-Hartmann* T. II, lib. XIII, 34, p. 397 vom Mai 603. Er beginnt mit: «Gloria in excelsis Deo, qui iuxta quod scriptum est 'mutat tempora et transfert regna' —(Daniel II, 21)—... et aliquando cum multorum peccata ferienda sunt, unus erigitur per cuius duritiam tribulationis iugo subiectorum colla deprimantur... Aliquando vero... unum ad regiminis culmen provehit et... in cunctorum mentibus exultationis suae gratiam infundit. De qua exultationis abundantia roborari nos citius credimus, qui benignitatem vestrae pietatis ad imperiale fastigium pervenisse gaudemus. Laentur coeli et exaltet terra —(Psalm 95, 11)—.

ΜΙΑ ΑΣΥΝΗΘΙΣΤΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ
ΟΙΚΟΥ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ
ΣΤΗΝ ΚΟΓΧΗ ΙΕΡΟΥ

ΧΑΡ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ / *Αθήνα*

Ὁ ναὸς τῆς Παναγίας τῆς Ρεματιανῆς βρίσκεται στὴν Χώρα τῆς Κέας, σὲ σημεῖο ἀρκετὰ κεντρικό, πάνω ἀπὸ τὴν πλατεία τοῦ Ἀγίου Ἐλευθερίου ὅπου σήμερα εἶναι κτισμένο τὸ Δημαρχεῖο.

Ἡ Παναγία ἡ Ρεματιανὴ εἶναι μιὰ μονόκλιτη βασιλική, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 9,00×3,40 μ., ἐκτὸς τῆς ἐλαφρὰ ὑπερημικυκλικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ. Ἡ στέγασή της εἶναι συνδυασμὸς τοῦ ἤδη γνωστοῦ ἀπὸ τὶς δημοσιεύσεις τῶν Βασιλειάδ¹, Ὁρλάνδου², συστήματος τῆς ἐπεξοχῆς, μὲ μιὰ ἀμφικλινῆ στέγη³ μὲ μεγάλη κλίση, μὲ γαλλικά, σήμερα, κεραμίδια⁴.

Ἡ ἐκτενέστερη ὅμως καὶ οὐσιαστικώτερη μελέτη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ναοῦ δὲν εἶναι τοῦ παρόντος.

Πρώτη, ἀλλὰ καὶ μοναδική, ὅπως φαίνεται, μνεῖα τοῦ ναοῦ, τῆς ὀνομασίας καὶ τῆς ἱστορίας του, ἔχουμε σὲ μιὰ (ἴσως ἀμφίβολης ἀξιοπιστίας, ὅπως θὰ φανεῖ καὶ στὴν συνέχεια) δημοσίευση τοῦ Περικλῆ Ρεδιάδ⁵.

* Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν καθηγητὴ κύριο Ν. Μουτσόπουλο καὶ τὸν κύριο Γ. Δημητροκάλλη πού, ἐξετάζοντας τὶς φωτογραφίες τοῦ θέματος πού μᾶς ἀπασχολεῖ, μοῦ ἐπεσήμαναν τὴν εἰκονογραφικὴ σπουδαιότητά της καὶ στὴν συνέχεια μὲ κάθε τρόπο προσπάθησαν νὰ μὲ βοηθήσουν.

1. Πρόχειρα ἀναφέρω, Βασιλειάδ¹, «Ἐπιπεδόστεγες Μεταβυζαντινὲς Βασιλικὲς τῶν Κυκλάδων», Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν, Τόμ. Β' (1962), σελ. 323 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Εἰσαγωγή στὴν Αἰγαιοπελαγίτικη Λαϊκὴ Ἀρχιτεκτονική, Ἀθήνα 1955, σελ. 66-67.

2. Ἀ. Ὁρλάνδου, «Οἱ Μεταβυζαντινοὶ Ναοὶ τῆς Πάρου», Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, Τόμ. Θ' (1961), σελ. 133, 134, 135, 136.

3. Τὰ ζευκτὰ τῆς στέγης δὲν εἶναι ὁρατά, μιὰ καὶ ὑπάρχει μιὰ ψευδοροφὴ ἀπὸ σανίδες πλάτους 0,20 μ., μπορεῖ ὅμως νὰ διακρίνει κανεὶς ἀπὸ τὶς σειρὲς μὲ τὰ καρφιά πού χρησιμοποιήθηκαν γιὰ νὰ στηρίξουν τὶς σανίδες στὰ ζευκτὰ, ὅτι αὐτὰ ἀπέχουν μεταξὺ τους περὶπου 0,60 μ.

4. Ἡ ἀντικατάσταση τῶν παλαιῶν βυζαντινοῦ τύπου κεραμιδιῶν μὲ γαλλικά εἶναι πολὺ πρόσφατη, μιὰ καὶ στὴν αὐτὴ ὑπάρχουν ἀκόμη σωροὶ ἀπὸ παλαιὰ, φθαρμένα βυζαντινοῦ τύπου κεραμίδια, πού προφανῶς θὰ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ στὴν στέγη τῆς Ρεματιανῆς.

5. Πρβλ. II. Ρεδιάδ⁵, «Ὁ Ναὸς τῆς Παναγίας τῆς Ρεμματιανῆς ἐν Κέῳ», Ἐπετη-

“Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἐπίθετο «Ρεματιανή», στὴν δημοσίευση Ρεδιάδῃ δια-
βάζουμε: «Ὁ μικρὸς ναὸς τῆς Παναγίας τῆς Ρεματιανῆς ἐν Κέα κεῖται...
εἰς τὴν συμβολὴν δύο ρευμάτων σχηματιζομένων ἐκ τῶν χειμάρρων ἐκ τοῦ
ὑπερθεν τῆς πόλεως Κέας βουνοῦ... ἐκ τῶν ρευμάτων τούτων, φέρει καὶ τὸ
χαρακτηριστικὸν ἐπώνυμον τῆς Ρεματιανῆς»⁶.

Ὁ ἴδιος ἐπίσης ἀναφέρει ὅτι τὸ ὄνομα ἐδόθη εἰς τὴν ἐκκλησίαν διότι
κατὰ τὴν παράδοσιν στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶχε βρεθεῖ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου,
«μὴ σωζομένη σήμερον» καὶ ἡ ὁποία εἶχε παρασυρθεῖ ἀπὸ τὸ ρεῦμα^{7,8}.

Μέχρι τοῦ σημείου αὐτοῦ εἵμαστε ἀναγκασμένοι νὰ συμφωνήσουμε
μὲ τὸν Ρεδιάδῃ, ὅτι δηλαδὴ τὸ ἐπίθετο εἶναι δηλωτικὸ τῆς θέσεως τοῦ ναοῦ,
σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸ ἐπίθετο π.χ. «Ρευματοκράτειρα» τὸ ὁποῖο ἀναφέρε-
ται σὲ μιὰ ἐνεργητικὴ καὶ θαυματουργὴ ιδιότητα τῆς Θεοτόκου⁹. Ἡ συνέ-
χεια ὅμως τῆς δημοσιεύσεως ποὺ προαναφέρθηκε καὶ ποὺ συνδέει τὴν ἐπω-
νυμία αὐτῇ τοῦ ναοῦ μὲ ἐπικλήσεις πρὸς τὸ θεῖον σὲ περιόδους ἀνομβρίας,
καὶ ποὺ πάντα κατὰ τὰ γραφόμενα ἔχουν τὴν ρίζα τους στὴν ἀρχαιότητα,
μποροῦν νομίζω νὰ θεωρηθοῦν σὰν προσωπικὲς εἰκασίεις τοῦ Ρεδιάδῃ¹⁰.

ρὶς τῆς Λαογραφικῆς καὶ Ἱστορικῆς Ἑταιρείας Κυκλαδικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Τέχνης,
Τόμ. Α' (1935), σελ. 24-27.

6. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 25. Μὲ βάση τὴν δημοσίευση αὐτὴ ἀναφέρεται καὶ τὸ ἐπίθετο
«Ρεματιανή», ἀπὸ τὸν Τιμόθεο Ἱεροσολύμων, «Αἱ Ἐπωνυμίας τῆς Παναγίας», Περιο-
δικὸ Νέα Σιών, Τόμ. (1955), σελ. 125. Ἐπίσης, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ὀνομασία αὐτὴ ὁ Ἱ. Ὡ-
μόπουλος, «Μελέτη Τοπωνυμικῆ τῆς Νήσου Κέφ», Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν
Μελετῶν, Τόμ. Γ' (1963), σελ. 293, γράφει ὅτι «Τὸ τοπωνύμιον ὀφείλεται εἰς τὸ πρὸ
τοῦ ναοῦ παλαιότερον διερχόμενον ρεῦμα».

7. Π. Ρεδιάδῃ, ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 24.

8. Στὴν αὐλὴ τοῦ ναοῦ, στὴν ἀντιστήριξη ποὺ φτάνει περίπου στὸ ὕψος τῶν 4,50
μέτρων, φαίνεται ἀκόμη καὶ σήμερα ἓνας βράχος νωτισμένος ἀπὸ τὴν ὑγρασία ποὺ στά-
ζει συνεχῶς, τὸ μόνο ἴσως ἐμφανὲς σήμερα σημεῖο ἀπὸ τὰ ρεύματα ποὺ προαναφέρθηκαν,
μὰ καὶ ὅλη ἡ περιοχὴ εἶναι πιά δομημένη πυκνά.

9. Στὴν Ραιδεστό, Φ. Κουκουλέ, «Ἐπιθετὰ τινα τῆς Θεοτόκου», Ἡμερολόγιον
τῆς Μεγάλῃς Ἑλλάδος, (1932), σελ. 435-436, Γ. Γριτσόπουλου, «Μαρία - Τὰ Ἐπίθετα»,
Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια, Τόμ. 8ος, σελ. 711 καὶ Ἰορδ. Τιμ. Θέμελη,
«Ἐπίθετα τῆς Παναγίας», Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἑγκυκλοπαίδεια, Τόμ. 19ος, σελ. 495.
Τὸ ἴδιο ἐπίθετο ἀπαντᾷται ἐπίσης καὶ μὲ τίς μορφὰς «Ρευματοκρατοῦσα» στὸν Αἴνο Ὁρά-
κης, Γ. Σωτηρίου, «Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Εἰκονογραφία», Θεολογία, Τόμ. ΚΖ'
(1956), σελ. 16, τοῦ αὐτοῦ, «Αἱ Εἰκόνες τῆς Παναγίας καὶ αἱ Ἐπωνυμίας αὐτῶν», Ἑλ-
ληνικὸν Ἡμερολόγιον «Ὁρίζοντες», Τόμ. Γ' (1944), σελ. 729, στὶς Μέτρες Ὁράκης,
Ἀ. Σταμούλη, «Ἐπωνυμία τῆς Παναγίας ἐν Ὁράκῃ», Ὁρακικά, Τόμ. ΙΗ' (1942), σελ.
224 καὶ «Ρευματοκρατορίσσα» στὴν Ραιδεστό, Ἀ. Σταμούλη, ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 224.

10. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 24, ὅπου καὶ γράφει: «Ἡ ἱστορία... τῆς Κέας διδάσκει ὅτι ἡ
νῆσος αὕτη, ἥτις παλαιότατα κατὰ τὸν Ἡρακλείδην τὸν Ποντικὸν καὶ Ὑδρούσα' ὄνο-

Τὰ στοιχεῖα πού μᾶς εἶναι γνωστά γιά τήν ἱστορία τοῦ ναοῦ καλύπτουν τήν περίοδο ἀπό τὸ 1870 καί μετά.

Ξέρουμε, ἔτσι, ὅτι ὁ ναός μέχρι τὸ 1870 ἦταν ἐνοριακός μέ ἐφημέριο τὸν ἱερέα Σακελλάριο¹¹ ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται καί σάν κτήτωρ¹² τῆς ἐκκλησίας. Μετὰ τὸ 1870 ὁ ναός ἔπαυσε νὰ εἶναι ἐνοριακός ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνοικοδόμηση τοῦ ναοῦ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, καί περιῆλθε στήν ἰδιοκτησία τῆς οἰκογενείας Ρεδιάδη¹³.

Γιὰ τὴν ἀκριβῆ χρονολογία ἀνιδρύσεως τοῦ ναοῦ δὲν ἔχουμε στοιχεῖα ἱκανὰ νὰ βοηθήσουν, εἴτε ἀρχιτεκτονικά εἶναι αὐτὰ εἴτε πρόκειται περὶ γραπτῶν πηγῶν, θὰ πρέπει ὅμως νὰ τοποθετεῖται κάπου στὸν 18ο αἰώνα¹⁴.

Τὸ σημαντικὰ ἐνδιαφέρον στοιχεῖο πού συναντᾷ κανεὶς στὸν ναὸ εἶναι ἡ τοιχογραφία πού κοσμεῖ τὸ τεταρτοσφαίριο¹⁵ τῆς κατὰ 0,20 μ. ὑπερημικυκλικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

Ἡ παράσταση αὐτὴ ὀριοθετεῖται πρὸς τὰ κάτω ἀπὸ τὸν ἀπλό, ὀρθο-

μάζετο καί παρὰ τῶν Νυμφῶν κατωκεῖτο διὰ τὰ ἄφθονα ὕδατα καί τὴν πλουσίαν βλάστησιν αὐτῆς, ἐμαστιζέτο ἐνίοτε ὑπὸ μεγάλης ξηρασίας, ἐνεκα δὲ τῆς ἐκ ταύτης ἀπολυτρώσεως τῆς Νήσου ἐθεοποιήθη ὁ Ἀρισταῖος (Σβορώνου, Τίς ἡ Νῆσος Συρία τοῦ Ὁμήρου, ἐν Διεθν. Ἐφημ. Νομισμ. Ἀρχαιολογίας, Τόμος Α', σελ. 406 καί ἐξ.). Ἀλλὰ καί πρό τινων ἐτῶν ἀκόμη οἱ ἱερεῖς ἐν Κέᾳ ἀνερχόμενοι εἰς τὸ ὄρος τοῦ Προφήτου Ἡλία, ἐπεκαλοῦντο διὰ λιτανείας παρὰ τοῦ θεοῦ τὸν δμβρον, ὁσάκις ἐνεφανίζετο ἐπίμονος ξηρασία, ἀκριβῶς ὅπως κατὰ τοὺς νόμους τοῦ Ἀρισταίου τὸ ἱερατεῖον τῶν ἀρχαίων ἀπὸ τοῦ ὕψους τοῦ ἰδίου ὄρους ἐπεκαλεῖτο τὴν θεῖαν ἀρωγὴν κατὰ τὴν περίπτωσιν ξηρασίας. Καθ' ὃν δὲ τρόπον εἰς τὴν ἀρχαιότητα ὁ περιώνυμος Λέων τῆς Κέας, λελαξευμένος ἐπὶ φυσικοῦ βράχου εἰς μισογάγκειάν τινα παρὰ τὴν πόλιν τῆς Κέας, ἐσυμβόλιζε τὴν λατρείαν τοῦ Ἀρισταίου διὰ τὴν εὐεργετικὴν του ἐπέμβασιν κατὰ τῆς ξηρασίας, νομίζω ὅτι καί ἐπὶ τῶν χριστιανικῶν χρόνων δι' ὅμοιον λόγον ἀκριβῶς ἐπὶ τῆς συμβολῆς τῶν ρευμάτων ἰδρύθη ὁ ναός οὗτος εἰς τὸ ὄνομα τῆς Θεομήτορος, ἣν ἐπικαλοῦνται οἱ πιστοὶ κατὰ τὴν περίπτωσιν ξηρασίας».

11. Π. Ρεδιάδη, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 25.

12. Πρβλ. Π. Ρεδιάδη, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 25, ὅπου χαρακτηρίζει τὸν ἱερέα Σακελλάριο σάν «πρῶτον ἀναφερόμενον ἰδιοκτήτην» καί παραθέτει τὸ ἐξῆς πλήρες ὄνομα τοῦ ἱερέως «Ἰωάννης Δρέττας Σακελλάριος», ἐνῶ ὁ Κ. Χαρτοφυλακίδης, «Ἱστορικὰ Ἀνάλεκτα Κέας», Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν, Τόμ. Β' (1962), σελ. 203, ἀναφέρει ὅσον ἀφορᾷ τὸν κτήτορα τοῦ ναοῦ: «Λογοθέτης ἱερεὺς Σακελλάριος», ἀλλὰ μᾶλλον πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο.

13. Γιὰ τὸ πλήρες ἱστορικὸν, πρβλ. Π. Ρεδιάδη, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 25, σημ. 1.

14. Στὸ ἴδιο συμπέρασμα φαίνεται νὰ καταλήγει καὶ ὁ Ἀρ. Πανώτης, «Τζίκας καί Θερμίων Ἐπισκοπὴ», Ὁρθοκευτικὴ καί Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, Τόμ. 11ος, σελ. 749.

15. Στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ ἓνα συνθετώτερο στερεό, τὸ ὁποῖο ἔχει τὴν ὕψην δικέντρου τόξου, ἐνῶ στὴν ἐσωτερικὴ του ἐπιφάνεια μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνει ἀμυδρὰ μιὰν ἀκμήν στὸ ἀνώτατο σημεῖο, μήκους 0,30 μ. περίπου.

γωνικό στη διατομή του κοσμήτη, ο οποίος και ορίζει το σημείο της άλλης λοτομίας του ήμικυλίνδρου της κόγχης με το τεταρτοσφαίριο και βρίσκεται σε ύψος 1,40 μ. περίπου από το δάπεδο του ιεροῦ.

Οι παραστάσεις που κατά κανόνα κοσμοῦν το τεταρτοσφαίριο της κόγχης του ιεροῦ, που κατά τους αἰσθητικούς και τους ἀρχαιολόγους εἶναι τὸ σπουδαιότερο σημεῖο ἐνὸς μονοκαμάρου ναοῦ¹⁶ καὶ ὅπου κατὰ τοὺς θεολόγους ἀνεοῦται ἡ στέγη τοῦ ναοῦ πρὸς τὸ δάπεδον, συμβολικῶς δὲ ὁ Οὐρανὸς πρὸς τὴν γῆν¹⁷, εἶναι καθωρισμένες καὶ περιορισμένες στὸν ἀριθμὸ τους¹⁸.

Ἔτσι, σὰν θέματα συναντοῦμε τὸν Παντοκράτορα¹⁹, πὺς συνηθίζεται μέχρι τὸν 8ο περίπου αἰῶνα²⁰, πολλὰς φορές ἱστορημένος μαζί με τὰ τέσσαρα ἀποκαλυπτικά σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν²¹. Μετὰ τὴν παράσταση αὐτὴ χρονολογικὰ ἔπεται ἡ παράσταση τῆς Θεοτόκου (Πλατυτέρας) ἡ ὁποία καὶ τὴν ἀντικαθιστᾷ στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης²².

16. *Otto Demus*, *Byzantine Mosaic Decoration*, London 1948, p. 21, ὅπου ἀναφέρει ἐπίσης ὅτι ἡ ἀψίδα τοῦ ιεροῦ ἀνήκει στὴν οὐράνια ζώνη μέσα στὴν ἐκκλησία, *N. Γκιολέ*, «Ὁ Ναὸς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Γαρδενίτσας Μέσα Μάνης», *Δακωνικά Σπουδαί*, Τόμ. Γ' (1977), σελ. 44, πρβλ. καὶ *II. Μιχαήλ*, *Αἰσθητικὴ Θεώρηση τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης*, Δ' Ἔκδοσις, Ἀθήναι 1978, σελ. 57.

17. *K. Καλοκύρη*, *Αἱ Βυζαντινὰι τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης*, Ἀθήναι 1957, σελ. 126.

18. Γιά τίς παραστάσεις στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τοῦ ιεροῦ καὶ γιὰ τὴν ἐξέλιξή τους, ἰδιαίτερα κατὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν 4ο ὡς τὸν 8ο μ.Χ. αἰῶνα, πρβλ. *Christa Ihm*, *Die Programme der Christliche Apsismalerei vom Vierte Jahrhundert bis zur mitte des Achten Jahrhunderts*, Wiesbaden 1960, ὅπου διακρίνει τὰ θέματα αὐτὰ σὲ ὀκτὼ ὁμάδες, καὶ βιβλιοκρισία πάνω στὴν μελέτη αὐτὴ ἀπὸ τὸν *Theodor Klauser*, «Ihm, Programme der Chrislichen Apsismalerei», *Jahrbuch für Antike und Christendom*, Jahrgang 3 (1960) καὶ ἰδιαίτερα σελ. 175, ὅπου καὶ κάνει μιὰ συνοπτικὴ παρουσίαση-ἀπαρίθμηση τῶν ὀκτὼ αὐτῶν κατηγοριῶν θεμάτων.

19. *K. Καλοκύρη*, *Αἱ Βυζαντινὰι Τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης*, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 91, 92, 93 καὶ σελ. 91, σημ. 1, ὅπου καὶ ἀναφέρονται 28 παραδείγματα ἀπεικονίσεως τοῦ Παντοκράτορος στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης ιεροῦ στὴν Κρήτη, καὶ στὸ ἴδιο σύγγραμμα διαβάζουμε ὅτι ἡ παράσταση αὐτὴ στὴν κόγχη ιεροῦ συναντᾶται συνήθως σὲ ναοὺς πὺς στεροῦνται τρούλλου. Ἐπίσης, *Nt. Μουρίκη*, *Οἱ Τοιχογραφίαι τοῦ Σωτήρα κοντὰ στὸ Ἀλεποχωρὶ Μεγαρίδος*, Ἀθήναι 1978, σελ. 15 καὶ *Ch. Diehl*, *Manuel d'Art Byzantin*, Paris 1911, p. 549, pl. 260.

20. Πρβλ. *II. Βοκοτόπουλου*, «Ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη στὰ Ἑπτάνησα», *Κερκυραϊκὰ Χρονικά*, Τόμ. ΙΕ' (1970), σελ. 153.

21. *G. de Gerphanion*, *Une Nouvelle Province de l'Art Byzantine, Les églises rupéstrs de Cappadoce*, Paris 1925, Vol. I, I p. 149, 150 κ. ἑ., ὅπως ἐπίσης καὶ *II. Βοκοτόπουλου*, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 153.

22. Προχείρως, *K. Καλοκύρη*, *Αἱ Βυζαντινὰι Τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης*, ἐνθ' ἄνωτ.

Ἐνα ἄλλο θέμα εἶναι αὐτὸ τῆς Δεήσεως²³ (τριμόρφου). Στὸ θέμα αὐτὸ ἡ μορφή τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου ἀντικαθίσταται ὀρισμένες φορές ἀπὸ ἐκείνην τοῦ ἐπωνύμου ἁγίου τοῦ ναοῦ²⁴.

Ἡ τέταρτη καὶ τελευταία ὁμάδα θεμάτων ποὺ μποροῦν νὰ ἱστορηθοῦν στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καὶ ποὺ διακρίνεται γιὰ τὴν σπανιότητα τῶν παραδειγμάτων της, εἶναι οἱ παραστάσεις τοῦ ἐπωνύμου ἁγίου τοῦ ναοῦ. Ἡ παράσταση τοῦ ἁγίου, στὸν ὁποῖο εἶναι ἀφιερωμένος ὁ ναός, στὴν κόγχη εἶναι ἕνας σπανιώτατος ἀρχαϊσμός περὶ «ἀνάγεται στὰ παλαιο-χριστιανικά μαρτύρια καὶ διατηρήθηκε στὴν Καππαδοκία καὶ τὴν Ἱταλία μέχρι τὸ τέλος τῆς πρώτης χιλιετηρίδας»²⁵.

σελ. 104, 126-127, *Π. Βοκοτόπουλου*, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 153, *N. Γκιολέ*, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 43-44, καὶ σημ. 1, *A. Grabar*, *L'iconoclasme Byzantin*, Paris 1957, p. 250-251, ἐπίσης, *O. Demus*, *Byzantine Mosaic Decoration*, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 21 καὶ *C. Ihm*, *Die Programme der Christlicher Apsismalerei*, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 52-66 γενικὰ γιὰ τὴν παράσταση τῆς Παναγίας στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ καὶ σελίδες 61-66 εἰδικώτερα γιὰ τὴν ἐμφάνιση καὶ ἐξέλιξη τῆς παραστάσεως μόνης τῆς Θεοτόκου στὴν ἀψίδα.

23. Προχείρω, ἀναφέρω, *Γ. Δημητροκάλλη*, Συμβολαὶ εἰς τὴν Μελέτην τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Νάξου, Τόμ. Α', Ἀθήναι 1972, σελ. 157 (Ἅγιος Γεώργιος Ἀπειράθου, Ἅγιος Ἠλίας Ἀπειράθου καὶ Παναγία ἡ Πρωτόθρονος Χαλκί), *G. de Gerphanion*, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 260, 397, 433, 436, 482 καὶ Τόμ. II, σελ. 189, *Π. Βοκοτόπουλου*, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 167, *K. Καλοκύρη*, Αἱ Βυζαντινὰ Τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης, σελ. 99-101, ὅπου καὶ ἀναλύεται περισσότερο ἡ παράσταση καὶ ἰδιαίτερα σελ. 99, σημ. 7, ὅπου ἀναφέρονται 16 παραδείγματα ἐκκλησιῶν τῆς Κρήτης μετὰ τὴν Δέηση στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης, *M. Χατζηδάκη*, «Τοιχογραφίαι στὴν Κρήτη», Κρητικὰ Χρονικά, Τόμ. ΣΤ' (1952), σελ. 67 (Ξυδάς - Ἅγιος Νικόλαος), *Π. Λαζαρίδης*, «Κύθηρα», Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον - Χρονικὰ (1965), σελ. 193 (Φριλιγκιάνικα, Ξηρουλάκι - Ἅγιοι Ἀνάργυροι), παράδειγμα ποὺ ἀναφέρεται ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὸν *Π. Βοκοτόπουλο*, Ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη στὰ Ἑπτάνησα, σελ. 167. Ἐπίσης Ἀ. Ὁρλάνδου, «Οἱ Μεταβυζαντινοὶ Ναοὶ τῆς Ρόδου», Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, Τόμ. ΣΤ' (1948), σελ. 144 ὅπου καὶ βιβλιογραφία (σελ. 142 Ἅγιος Γεώργιος ὁ Βάρδας, σελ. 143 Ἰλκ Μιχράβ, σελ. 165-166 Ἅγιος Φανούριος, σελ. 177 Ντολαπλ, σελ. 183-184 Διμυλιὰ Φουντουκλὶ καὶ σελ. 197-198 Ταξιάρχης στὸ Θάρι). Στὸ ἴδιο ἔργο θὰ βροῦμε ἐπίσης καὶ ἀνάλυση τῆς παραστάσεως. Ἐπίσης βλ. *Christofer Walter*, «Two Notes on the Deesis», *Revue des Études Byzantines*, Vol. XXVI (1968), pp. 311-336, καὶ Ἀ. Συγγόπουλου, Σχεδιάσμα, Ἀθήναι 1957, σελ. 47, ὅπου γράφει: «Ἡ Δέησις ἀντὶ τῆς Πλατυτέρας εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς ἀψίδος εἶναι στοιχεῖον τῆς μοναχικῆς εἰκονογραφίας τῆς Ἀνατολῆς».

24. Ἀ. Συγγόπουλου, Σχεδιάσμα, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 47. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος στὸ χωριὸ (Ἀμάρι), ὅπου στὴν παράσταση τῆς Δεήσεως στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης, ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Θεολόγο, καὶ σημ. 1 ὅπου ἀναφέρεται ἡ ἀντικατάσταση τοῦ Προδρόμου ἀπὸ τὸν Ἅγιο Μάρκο, στὸν Ἅγιο Μάρκο τῆς Βενετίας, *O. Demus*, *Die Mosaiken von San Marco in Venedig*, Baden bei Wien 1935, εἰκ. 41.

25. *Π. Βοκοτόπουλου*, Ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη στὰ Ἑπτάνησα, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 176.

Ἡ εἰκονογραφικὴ αὐτὴ ἰδιορρυθμία, γνωστὴ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἀπὸ πολλὰς δεκαετίες χάρις στὸν ἀκαδημαϊκὸ Γ. Σωτηρίου²⁶, μόνον τώρα ἀντιμετωπίσθηκε συστηματικὰ μὲ τὴν συγκέντρωση μερικῶν παραδειγμάτων ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Π. Βοκοτόπουλο²⁷, ποὺ βρίσκονται στὴν Κρήτη²⁸, τὰ Κύθηρα²⁹, τὴν Λακωνία³⁰ καὶ τὴν Κέρκυρα³¹. Ὁ καθηγητὴς Ν. Δρανδάκης πρόσθεσε τὴν περίπτωσιν τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονος Μπουλαριῶν Μέσα Μάνης³².

Εἶναι ἐπίσης γνωστὲς ἄλλες πέντε περιπτώσεις: Ἅγιος Νικόλαος Πύρ-

ἐπίσης τοῦ αὐτοῦ, «Frésques du XIe siècle à Corfu», Cahiers Archéologiques, Vol. XXI (1971), p. 172, σημ. 102, ὅπου καὶ βιβλιογραφία, Α. Grabar, Martyrium, Recherches sur la Culte des reliques et l'art Chrétien antique, Paris 1943-46, Vol. II (1946), pp. 105-117, 318, 319 καὶ C. Ihm, Die Programme der Christlichen Arsismalerei, Ss. 113-120. Μποροῦμε ἐπίσης νὰ προσθέσουμε, Α. Grabar, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 27, ὅπου ἀναφέρεται στὸ γεγονός ὅτι οἱ παραστάσεις αὐτὲς τῶν μαρτυρίων λειτούργησαν σὰν εἰκονογραφικὰ πρότυπα ὅσον ἀφορᾷ τὶς μεταγενέστερες παραστάσεις τῶν ἁγίων αὐτῶν, καὶ ἐπίσης σελ. 27-28, ὅπου διαβάζουμε ὅτι ἡ παράσταση αὐτὴ στὴν ἀψίδα τῶν μαρτυρίων «... obeit peut être à une usage qui à pu s'établir à l'époque où certains mausolées consistaient d'une abside isolée», καὶ, τέλος, Th. Klauser, βιβλιοκρισία γιὰ τὴν Ihm, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 175-176.

26. Γ. Σωτηρίου, «Μεσαιωνικὰ Μνημεία Κυθήρων», Κυθηραϊκὴ Ἐπιθεώρησις, Τόμ. Α' (1923), σελ. 318, Ἅγιος Πέτρος Μυλοποτάμου Κυθήρων.

27. Π. Βοκοτόπουλου, Ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη στὰ Ἑπτάνησα, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 175-176 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Frésques du XIe siècle à Corfou, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 172.

28. Ἅγιος Νικόλαος Ἀνδρῶν καὶ Μιχαὴλ Ἀρχάγγελος Σαρακηνῶς.

29. Ἅγιος Πέτρος Μυλοποτάμου, Ἅγιος Ἀνδρέας στὸ Λιβάδι, Ἅγιος Δημήτριος στὰ Καμπιάνικα, Ἁγία Κυριακὴ στὰ Σανιδία καὶ πιθανώτατα τὸ βόρειο κλῖτος τοῦ Ἀγίου Βλασσίου Φριλιγκιανίκων. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν περίπτωσιν τοῦ Ἀγίου Πέτρου Μυλοποτάμου ποὺ ἀναφέρει ὁ καθηγητὴς Βοκοτόπουλος, ὁ καθηγητὴς Ν. Μουτσόπουλος καὶ ὁ Γ. Δημητροκάλλης εἶχαν τὴν καλωσύνη νὰ μοῦ ὑποδείξουν ὅτι πρόκειται περὶ παραδρομῆς, μιὰ καὶ στὴν κόγχη τοῦ ναοῦ αὐτοῦ ἱστορεῖται ὁ Παντοκράτωρ (δρ. Π. Βοκοτόπουλου, Ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη στὰ Ἑπτάνησα, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 175-176). Οἱ ναοὶ αὗτοι ἀναφέρονται ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὸν Π. Λαζαρίδη, «Κύθηρα», Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον - Χρονικά, Τόμ. 20 (1965), Ἅγιος Δημήτριος καὶ Ἅγιος Πέτρος, σελ. 180, Ἅγιος Ἀνδρέας, σελ. 187 καὶ Ἁγία Κυριακὴ, σελ. 199· ὁ ἴδιος, σελ. 199, γράφει ὅτι «Ἡ ἀπεικόνισις ἁγίων μεμονωμένων ἢ εἰς ομάδας εἰς τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ... εἶναι συνήθης εἰς τὰ Κύθηρα».

30. Ἅγιος Νικόλαος Πλάτσας, Ἅγιος Θεόδωρος Καφιόνας, Ἅγιος Παντελεήμων στὸ Κοτράφι, ὅλοι στὴν Μάνη.

31. Ἅγιος Μερκούριος στὸ χωριὸ Ἅγιος Μάρκος. Πρβλ. Π. Βοκοτόπουλου, Ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη στὰ Ἑπτάνησα, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 164.

32. Ν. Δρανδάκης, «Δεόμενοι Ἅγιοι ἐπὶ τοῦ Τεταρτοσφαιρίου Ἀψίδος Ἐκκλησίας εἰς τὰ Μέσα Μάνης», Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν, Τόμ. Δ' (1971), σελ. 232-233.

γου Εὐβοίας³³, νότιο κλῖτος Ἀγίου Φανουρίου Μονῆς Βαλσαμονέρου Κρήτης³⁴, νότιο κλῖτος Παναγίας Κερᾶς Κριτσᾶς Μεραμπέλλου Κρήτης³⁵, βόρειο κλῖτος Ἀσκηταρίου Πεντέλης³⁶ καὶ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Γαρδενίτσας Μέσα Μάνης³⁷.

Ἐξαίρεσεις στὴν θεματολογία ποὺ ἱστορεῖται στὴν τόσο σημαντική, ὅπως προαναφέρθηκε, θέση τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψίδος στὸ ἱερό, ὁπωσδήποτε ὑπάρχουν³⁸ καὶ ἡ παράσταση τοῦ Δ' Οἴκου τοῦ Ἀκαθίστου, ποὺ, ὅπως θὰ φανεῖ καὶ στὴν συνέχεια, κοσμεῖ τὸ τεταρτοσφαῖριο τῆς ἀψίδος τῆς Παναγίας τῆς Ρεματιανῆς (Εἰκ. 1) φαίνεται, σὲ πρώτη τουλάχιστον ματιά, νὰ μὴν ἐντάσσεται σὲ καμία ἀπὸ τὶς κατηγορίες παραστάσεων ποὺ προαναφέρθηκαν.

Τὸ κέντρο τῆς πολυπρόσωπης συνθέσεως καταλαμβάνει ἡ μορφή τῆς Θεοτόκου, ἡ ὁποία καὶ δεσπάζει. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Θεοτόκος εἶναι γονυκλινής, τὸ μεγεθὸς τῆς εἶναι πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ αὐτὸ τῶν μορφῶν ποὺ τὴν περιβάλλουν.

Ἡ Θεοτόκος ἔχει τὰ χέρια σταυρωμένα ἐμπρὸς καὶ τὴν κεφαλὴ ἐλαφρὰ στραμμένη καὶ γερμένη πρὸς τὰ ἄριστερά.

33. Ἱερωνύμου Λιάπη, Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Εὐβοίας, Ἀθήναι 1971, σελ. 115, πίν. 82α. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τοποθετοῦνται χρονολογικά, ἀπὸ τὸν συγγραφέα, στὸν ΙΔ' αἰώνα.

34. Τὸ κλῖτος αὐτό, τοιχογραφημένο μεταξὺ τοῦ 1400 καὶ τοῦ 1407, εἶναι ἀφιερωμένο στὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο, ποὺ εἰκονίζεται στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ. Πρβλ. Μ. Χατζηδάκη, «Τοιχογραφίες στὴν Κρήτη», Κρητικὰ Χρονικά, Τόμ. ΣΤ' (1952), σελ. 74.

35. Τὸ κλῖτος αὐτὸ εἶναι ἀφιερωμένο στὴν Ἀγία Ἄννα. Ἡ ἐπώνυμη ἀγία εἰκονίζεται στὸ τεταρτοσφαῖριο τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ σὲ στάση δεήσεως, ὅπως ἔχει ἤδη παρατηρηθεῖ, στὸν τύπο τῆς Πλατυτέρας. Στὴν κατακόρυφη ἡμικυλινδρική ἐπιφάνεια εἰκονίζονται συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες. Ὁρα Μ. Χατζηδάκη, «Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κρήτης», Κρητικὰ Χρονικά, Τόμ. ΣΤ' (1952), σελ. 223, πίν. ΣΤ, Ι, Ἑμμ. Μπουρμπουδάκη, «Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Κρήτης», Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον, Τόμ. ΚΖ' (1972) - Χρονικά, πίν. 621 α.

36. Ντούλας Μουρίκη, «Οἱ Βυζαντινὲς Τοιχογραφίες τῶν Παρεκκλησίων τῆς Σπηλιᾶς τῆς Πεντέλης», Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Τόμ. Ζ' (1973-74), σελ. 84-86 καὶ πίν. 26,2.

37. Ν. Γκιολέ, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 43-44, βλ. καὶ Ἑ. Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, Ρ. Ἐτζέογλου, «Μέσα Μάνη Λακωνίας», Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον, Τόμ. ΚΖ' (1972)-Χρονικά, σελ. 300.

38. Ἀναφέρει πρόχειρα τὴν παράσταση τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου, Κ. Καλοκύρη, Αἱ Βυζαντινὰ Τοιχογραφία τῆς Κρήτης, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 126-127, καὶ τὴν παράσταση μετὰ τοὺς τρεῖς σταυροὺς στὴν Καππαδοκία, G. de Gerphanion, op.cit., Vol. II, p. 106.

Τὸ ἐνδυμὰ της εἶναι ἐσωτερικὰ χιτῶνας μπλὲ σκουῖρος, ἐνῶ τὸ μαφόριό της, ποὺ σκεπάζει καὶ τὰ πόδια της, κόκκινο σκουῖρο (καρμίνη)³⁹. Ἡ Παναγία γονατίζει πάνω σ' ἓνα μαξιλάρι σὲ χρῶμα ὠχρας.

Δεξιὰ καὶ ἀριστερά της παριστάνονται δύο ἄγγελοι οἱ ὁποῖοι κρατοῦν ἓνα ὕφασμα ποὺ ἐκτείνεται πίσω ἀπὸ τὴν Θεοτόκο καὶ ἔχει ὕψος περίπου ὅσο καὶ ἡ Παναγία. Οἱ ἄγγελοι στὴν παράσταση εἶναι σχεδὸν ὁ ἓνας τὸ ἐναντιόμορφο τοῦ ἄλλου.

Πάνω ἀπὸ τὴν Θεοτόκο διακρίνεται ἀμυδρά, λόγω καταστροφῆς τῆς παραστάσεως ἡ Ἀγία Τριάς, δηλαδή ὁ Πατήρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα «ἐν εἵδει περιστερᾶς».

Ἡ παράσταση στὸ σημεῖο αὐτό, ὅπως ἐπίσης καὶ στὴν ἀριστερὴ πρὸς τὸν θεατὴ πλευρὰ εἶναι ἀρκετὰ κατεστραμμένη, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ μορφές νὰ εἶναι ἀρκετὰ δυσδιάκριτες.

Ἀπὸ τὴν περιγραφή τῆς παραστάσεως ποὺ προηγήθηκε, εἶναι προφανές ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν εἰκονογράφηση τοῦ Δ' Οἴκου τοῦ Ἀκαθίστου: «Δύναμις τοῦ Ὑψίστου ἐπεσκέασεν τότε πρὸς σύλληψιν τῇ ἀπειρογάμῳ...». Ἡ εἰκονογράφηση τοῦ οἴκου αὐτοῦ στὴν Ρεματιανὴ συμπίπτει σχεδὸν μὲ αὐτὴν ποὺ περιγράφει ὁ Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ⁴⁰.

Οἱ διαφορὲς ποὺ μπορεῖ νὰ ἐπισημάνει κανεὶς σὲ σχέση μὲ τὰ ὅσα γράφει ὁ Διονύσιος, εἶναι ἡ ἔλλειψη τοῦ θρόνου (ἐδῶ ἡ Παναγία γονατίζει), καὶ τὸ ὅτι ἀντὶ μόνον τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, ἐδῶ παριστάνεται ὁλόκληρη ἡ Ἀγία Τριάς.

Στὰ σημεῖα ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἦσαν τὰ «νέφαλα», ἡ παράσταση εἶναι κατεστραμμένη καὶ ἔτσι δὲν μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε τίποτε.

Πρώτη ἔγγραφη μνεῖα τῆς παραστάσεως ἔχουμε ἀπὸ τὸν Ρεδιάδη, ὁ ὁποῖος δημοσιεύει καὶ ἓνα ἄτεχνο, ἐλλιπὲς καὶ κακὸ σχέδιο τῆς μορφῆς τῆς Παναγίας (Εἰκ. 2), κατατάσσει δὲ ὁλόκληρη τὴν παράσταση «εἰς τὸν γνωστὸν τύπον τῆς Πλατυτέρας»⁴¹.

39. Τὰ χρώματα αὐτὰ συμπίπτουν μὲ τὸν τρόπο ποὺ συνηθίζεται νὰ παριστάνεται ἡ Θεοτόκος. Πρβλ. Κ. Καλοκέρη, «Θέματα Θεομητορικῆς Εἰκονογραφίας», Ἐπιστημονικὴ Ἑπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ., Τόμος ΙΣΤ' (1971), ἀνάτυπον, σελ. 9.

40. Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἐρμηνεῖα τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης, Πετροῦπολις 1909, σελ. 148, ὅπου καί: «Ἡ Παναγία καθήμενη ἐπὶ θρόνου καὶ ἀπὸ τὰ δύο μέρη αὐτῆς δύο ἄγγελοι βασιτάζοντες μανδῆλι μεγάλο ὀπισθὲν της, ἀπὸ ἄνωθεν ἕως κάτω καὶ ἐπάνωθεν αὐτῆς τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον κατερχόμενον μὲ λάμψιν πολλὴν καὶ μὲ νέφαλα πολλά».

41. Ρεδιάδης, Ὁ Ναὸς τῆς Παναγίας τῆς Ρεματιανῆς ἐν Κέα, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 25-26. Ἀξίζει ὅμως νὰ σημειώσουμε ὅτι χάρις στὸν Ρεδιάδη ξέρουμε ὅτι ἡ τοιχογραφία αὐτή, θαμμένη κάτω ἀπὸ παχὺ στρώμα ἀσβεστοκονιάματος ἀποκαλύφθηκε τὸ 1910 κατὰ τὴν διάρκειά κάποιας ἐπισκευῆς τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸν Δ. Ρεδιάδη (σελ. 26, σημ. 1).

Ὁ κάμπος τῆς παραστάσεως μέχρι ἐνὸς ὕψους 0,40 μ. ἀπὸ τὸν κοσμή-
τη ἔχει ἓνα λαδὶ χρῶμα ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀνάμιξη τοῦ μαύρου μὲ τὴν
ὥχρα. Ἀπὸ τὴν ζώνη αὐτὴ καὶ πάνω ὁ κάμπος εἶναι καὶ πάλι μονόχρωμος
μὲ βαθὺ κυανὸ χρῶμα (πρωσσικὸ μπλέ).

Ἀπὸ τὰ ἔχνη τοῦ χρώματος ποὺ διακρίνονται στὶς μορφές τοῦ Πατρὸς
καὶ τοῦ Υἱοῦ, ὁ Πατὴρ εἶχε κυανὸ ἔνδυμα, ἐνῶ ὁ Χριστὸς πορτοκαλλί. Μόνο
ἐλάχιστα ἔχνη ἀπὸ τὰ νέφη μπορεῖ νὰ διακρίνει κανεὶς. Τὰ πρόσωπα τοῦ
Χριστοῦ (σώζονται μερικὰ τμήματα) καὶ τῆς Παναγίας χαρακτηρίζονται
ἀπὸ τὸν σκουρόχρωμο προπλάσμο, πράσινη ὄμπρα, ὁ ὁποῖος ξανοίγεται
μὲ τὴν προσθήκη λευκοῦ καὶ ὥχρας γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς σάρκα, παραμέ-
νει ὅμως τὸ ὅλο σύνολο ἀφύσικα μουντὸ σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ
δεξιοῦ καὶ καλλίτερα σωζόμενου ἀγγέλου, στὸ ὁποῖο ἡ μετάβαση τῶν τόνων
εἶναι πιὸ ἐπιτυχημένη.

Ἡ κόμη ἀποδίδεται χρωματικὰ μὲ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο ὅπως καὶ
τὰ πρόσωπα καὶ διαχωρίζεται ἀπὸ αὐτὰ μὲ ἓνα σκοῦρο, ἔντονο, περιγράμμα.
Γιὰ τὰ περιγράμματα, ὅπως ἐπίσης καὶ γιὰ τὴν σχεδίαση τῶν χαρακτηρι-
στικῶν τῶν προσώπων χρησιμοποιεῖται ψημένη ὄμπρα. Τὰ φωτοστέφανα
ὄλων τῶν προσώπων εἶναι φτιαγμένα μὲ ὥχρα.

Οἱ ἄγγελοι ἔχουν κόκκινα φτερά μὲ λευκὰ περιγράμματα καὶ εἶναι πα-
ρόμοια χρωματισμένοι, μὲ σκοῦρο μπλέ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο λευκὸ μὲ κυανὰ
φυτικὰ σχέδια καὶ κόκκινα περιγράμματα. Τὸ κόκκινο μαφόριο τῆς Πανα-
γίας ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς τόνους σὺν τὸν προπλάσμο, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους
ὁ ἀνοιχτότερος σχηματίζει τὰ φωτεινὰ περιγράμματα καὶ στὰ ἄκρα τοῦ ἐν-
δύματος ἀπολήγει διαμορφώνοντας ἓνα χροσσωτὸ κόσμημα.

Τὸ μανδήλιο τέλος ποὺ ὑψώνεται πίσω ἀπὸ τὴν Παναγία εἶναι σχεδὸν
λευκὸ, μὲ κυανὰ ἀπλὰ ἄνθη, ἐξαπέταλα. Ἡ σχεδίασή του εἶναι ἀπλουστάτη
καὶ ἐπιτυγχάνεται μὲ ἐρυθρὰ περιγράμματα.

Συμπερασματικὰ θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ τοιχογραφία αὐτὴ
ἀνήκει πιθανώτατα στὸν 18ο αἰῶνα καὶ εἶναι ἔργο ζωγράφου ποὺ ξέρει τὴν
τεχνικὴ τῆς νωπογραφίας, ἀλλὰ ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδεσμευ-
θεῖ ἀπὸ μιὰ ἀπλοϊκότητα, ποὺ γίνεται περισσότερο φανερὴ στὶς ἀναλογίες
τῶν μορφῶν, στὴν ἀπόδοση τῶν ἐνδυμάτων καὶ τῶν προσώπων, στὴν ὀργά-
νωση τοῦ ζωγραφικοῦ χώρου κ.λ.π.

Ἡ εἰκονογραφία τοῦ Ἀκαθίστου⁴² γίνεται γνωστὴ ἀπὸ τὴν Παλαιο-

42. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ κύκλου τοῦ Ἀκαθίστου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν βιβλιογραφία
ποὺ παρατίθεται στὴν συνέχεια τῆς μελέτης, βλ. ἐπίσης καὶ *O. Tafrali*, στὸ *Buletinul*
Conisnii Monumentalor Istorice, Bucuresti 1941, pp. 168-173 (γαλλικὴ περίληψη),
τὸ ὁποῖο δυστυχῶς δὲν βρίσκεται σὲ καμία ἀπὸ τὶς Ἀθηναϊκὲς βιβλιοθῆκες.

λόγειο ἐποχή⁴³, ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχαν καὶ προγενέστερα παραδείγματα, μέχρι στιγμῆς ἀδιερεύνητα⁴⁴.

Κατὰ τὸν 14ο αἰώνα ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος τοῦ Ἀκαθίστου ἀπαντᾷ-ται στὸ Detsani στὴν Σερβία⁴⁵, τὸ ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ καὶ σὰν τὸ ἀρχαιότερο παράδειγμα, στὸ Markov Manastir⁴⁶ στὴν Σερβία, στὸν Ἅγιο Νικόλαο τὸν Ὁρμανὸ τῆς Θεσσαλονίκης⁴⁷, τὸν 15ο αἰώνα στὴν Παντάνασσα τοῦ Μυστρά⁴⁸, στὴν Μονὴ Βαλσαμονέρου Κρήτης⁴⁹, καὶ ἀργότερα στὶς τράπεζες τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους Λαύρας καὶ Χειλανδαρίου⁵⁰ καὶ τὸν 18ο αἰώνα στὴν Μονὴ Φανερωμένης Σαλαμῖνος⁵¹, ὅσον ἀφορᾷ τὸν Ἑλληνικὸ χῶρο. Γιὰ τὸν εὐρύτερο Βαλκανικὸ χῶρο καὶ τὶς παραστάσεις τοῦ κύκλου τοῦ Ἀκαθίστου σὲ τοιχογραφίες καὶ ἱστορημένα χειρόγραφα ποὺ ἀπαντῶνται σ' αὐτόν, θὰ βροῦμε στὸν J. Muslivec μιὰ πλήρη καὶ συνοπτικὴ ἀπαρίθμηση⁵².

43. Κ. Καλοκύρη, Θέματα Θεομητορικῆς Εἰκονογραφίας, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 83-84, τοῦ αὐτοῦ, «Μαρία - Εἰκονογραφία», Ὁρησκευτικὴ καὶ Ἡθικὴ Ἑγκυκλοπαιδεία, Τόμ. 8ος, σελ. 701, τοῦ αὐτοῦ, Ἡ Θεοτόκος εἰς τὴν Εἰκονογραφίαν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως, Θεσσαλονίκη 1972, σελ. 194-195, καὶ J. Muslivec, «Iconografie Acathistu Panny Marie», Seminarium Kondakovianum, Vol. V, Prague 1932, Somm. Franç., pp. 129-130.

44. Κ. Καλοκύρη, Θέματα Θεομητορικῆς Εἰκονογραφίας, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 83-84, καὶ σημ. 113, A. Grabar, L'art de la Fin de l'antiquité... II, Paris 1968, p. 574 κ. ἐξ.

45. J. Muslivec, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 129.

46. Κ. Καλοκύρη, Μαρία - Εἰκονογραφία, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 701, καὶ J. Muslivec, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 129.

47. Κ. Καλοκύρη, Μαρία - Εἰκονογραφία, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 701.

48. Κ. Καλοκύρη, Μαρία - Εἰκονογραφία, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 701, τοῦ αὐτοῦ, Αἱ Βυζαντινὰι Τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 112-123 καὶ σημ. 9, σελ. 112, ὅπου ἀναφέρει καὶ ἄλλους κύκλους παραστάσεως τοῦ Ἀκαθίστου στὴν Κρήτη, καὶ σημ. 1, σελ. 113, G. Millet, Monuments Byzantin de Mistra, Matériaux pour l'Étude de l'Architecture et de la Peinture en Grèce au XIVe et XVe siècles, Paris 1910, Pl. 151.

49. Μ. Χατζηδόκη, Τοιχογραφίες στὴν Κρήτη, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 72-73, Κ. Καλοκύρη, Μαρία - Εἰκονογραφία, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 701, καὶ τοῦ αὐτοῦ, Αἱ Βυζαντινὰι Τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 112 καὶ σημ. 1, ὅπου συνδέει τὶς τοιχογραφίες αὐτὲς μὲ τὴν Παντάνασσα τοῦ Μυστρά.

50. G. Millet, Monuments de l'Athos Relevés avec le concours de l'armée Française d'Orient et de l'École Française d'Athènes, Paris 1927, Pl. 154, 2-3 καὶ Pl. 99 ἀντίστοιχα, Stefanescu, L'évolution de la Peinture Religieuse en Bucovine et en Moldavie, Vol. II, Paris 1929, p. 156, J. Muslivec, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 129-130 καὶ Κ. Καλοκύρη, Μαρία - Εἰκονογραφία, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 701.

51. Κ. Καλοκύρη, Μαρία - Εἰκονογραφία, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 701.

52. J. Muslivec, Iconografie Acathistu Panny Marie, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 129-130,

Ἀξίζει ἐπίσης νά μνημονευθοῦν οἱ παραστάσεις τῶν 24 Οἴκων τοῦ Ἀκαθίστου στό παρεκκλήσιο τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Βαρλαάμ Μετεώρων τοῦ 17ου αἰῶνος⁵³ καί αὐτὲς τῆς Μολυβδοκκλησιᾶς, τῆς Μονῆς Δοχειαρίου καί τῆς Σκήτης Ξενοφώντος⁵⁴. Τέλος ὑπάρχει παράσταση τῶν Οἴκων τοῦ Ἀκαθίστου καί στοὺς δύο πλαγίους τοίχους τοῦ ἱεροῦ τῆς Καταπολιανῆς τῆς Πάρου, ὅπου στὸν Δ' Οἶκο ἡ Θεοτόκος εἰκονίζεται ἐντὸς ἑλλειψοειδοῦς δόξης⁵⁵.

Τὸ πανί (μανδύλιο) ποὺ ἐκτείνουν οἱ ἄγγελοι εἶναι τὸ σύμβολο αὐτῆς τῆς «σκιάς» ποὺ θὰ σκεπάσει τὴν Θεοτόκο⁵⁶. Ἡ G. Babić δίνει μιὰ ἐκτενῆ ἀνάλυση τῆς εἰκονογραφίας τοῦ θέματος⁵⁷. Οἱ ἄγγελοι ποὺ κρατοῦν τὸ πανί, συνηθέστερα σὲ ἄλλες παραστάσεις εἶναι γυναῖκες, συμβολίζουν τὰ στοιχεῖα τῆς σαρκώσεως⁵⁸. Ἡ ἀντικατάσταση τῶν γυναικῶν ἀπὸ ἀγγέλους ἐντείνει, κατὰ τὴν Babić, τὴν μυστικὴ νότα τῆς εἰκόνας⁵⁹.

Τὸ γεγονός ὅτι ἡ Θεομήτωρ γονατίζει, τοποθετεῖ τὴν εἰκόνα τῆς Ρωμαϊανῆς σὲ μεταγενέστερες ἐποχές, σὲ σχέση μὲ τὶς παραστάσεις ἐκεῖνες ὅπου ἡ Παναγία φαίνεται νά κάθεται σὲ θρόνο⁶⁰.

Ὁ Κόντογλου γράφει ὅτι «Ὁ Ἀκάθιστος ὕμνος ἐζωγραφίζετο συνηθέστερον κατὰ τὸν καιρὸν τῆς Τουρκοκρατίας διὰ νὰ τὸν ἀναγιγνώσκουν οἱ ἀγράμματοι χριστιανοί»⁶¹.

ὅπως ἐπίσης καί τῆς Tania Velmans, «Une Illustration Inedite de l'Acathiste», Cahiers Archéologiques, Vol. XXII (1972), ἰδιαίτερα τὴν παράσταση τοῦ Δ' Οἴκου, σελ. 139-140.

53. Φ. Κόντογλου, «Ὁ Ἀκάθιστος Ὑμνος ἢ οἱ Οἶκοι τῆς Θεοτόκου κατὰ Τοιχογραφίαν Εὐρισκομένην ἐν τῷ παρεκκλησίῳ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Βαρλαάμ Μετεώρων», Κιβωτός, Αὐγούστος 1953, σελ. α'.

54. Stefanescu, L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie, ἐνθ' ἄνωτ. Vol. II, p. 156, σημ. 3, 5, 6 ἀντιστοίχως, καί G. Millet, Athos, ἐνθ' ἄνωτ. Planches, CLV/CCXXVI, CCXVIII, CCXLI/CCLXIV.

55. Ἀ. Ὁρλάνδου, «Οἱ Μεταβυζαντινοὶ Ναοὶ τῆς Πάρου», Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, Τόμ. Ι' (1964), σελ. 32, 33, 34, 35.

56. G. Babić, «Les Frésques à Susica», Cahiers Archéologiques, Vol. XII (1962), p. 330.

57. G. Babić, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 330 κ.ἐξ.

58. K. Καλοκύρη, Ἡ Θεοτόκος εἰς τὴν Εἰκονογραφίαν τῆς Ἀνατολῆς καί τῆς Δύσεως, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 195-196.

59. G. Babić, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 330 καί σημ. 1, M. Alpatov, «Eine Abendländische Komposition in altrussischer Umbildung», Byzantinische Zeitschrift, Band 1929-30, Ss. 623, 626, Taf. XV.

60. K. Καλοκύρη, Ἡ Θεοτόκος εἰς τὴν Εἰκονογραφίαν τῆς Ἀνατολῆς καί τῆς Δύσεως, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 195-196.

61. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. α'.

Ξέρουμε ότι η φορητή εικόνα με τὸν Δ' Οἶκο τοῦ Ἀκαθίστου ποὺ βρίσκεται στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο, εἶναι ἔργο τοῦ 17ου αἰῶνος καὶ μάλιστα τοῦ ἁγιογράφου ἱερέως Ἑμμανουὴλ Σκορδίλη⁶². Ἡ εἰκόνα αὐτὴ ταυτίζεται εἰκονογραφικὰ μὲ τὴν ὑπὸ ἐξέταση παράσταση τῆς Ρεματιανῆς. Εἶναι ἐπίσης γνωστὸ ὅτι ὁ Ἑμμ. Σκορδίλης ἐργάστηκε στὶς Κυκλάδες⁶³.

Ὑπάρχει ἐπίσης φορητὴ εἰκόνα⁶⁴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ μὲ τοὺς 24 Οἰκούς τοῦ Ἀκαθίστου ζωγραφισμένους γύρω⁶⁵, ὅπου ὁ Δ' Οἶκος σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφή⁶⁶ ταιριάζει εἰκονογραφικὰ καὶ αὐτὸς μὲ τὴν παράσταση τῆς Ρεματιανῆς καὶ εἶναι ἔργο τοῦ ἱερέως Ἀντωνίου Σκορδίλη, υἱοῦ τοῦ Ἑμμανουὴλ Σκορδίλη, ὁ ὁποῖος ἐργάστηκε στὶς Κυκλάδες καὶ εἰκόνες δικές του ὑπάρχουν καὶ στὴν Κέα⁶⁷.

Εἶναι φανερὸ πὼς ἡ παράσταση τοῦ Δ' Οἴκου τοῦ Ἀκαθίστου εἶναι γνωστὴ στὴν οἰκογένεια τῶν ἁγιογράφων Σκορδίλη⁶⁸, καὶ εἰδικὰ μάλιστα μὲ τὸν εἰκονογραφικὸ τύπο ποὺ ἐμφανίζεται ὁ Οἶκος αὐτὸς στὴν Ρεματιανή.

Τὸ νὰ ἀποδώσει⁶⁹ κανεὶς τὴν παράσταση αὐτὴ σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς ἁγιο-

62. Κ. Καλοκύρη, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 282 β.

63. Φ. Πιομπίνου, Ἑλληνες Ἀγιογράφοι μετὰ τὴν Ἀλωση, Ἀθήνα 1979, σελ. 229.

64. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἀναφέρουμε ἐπίσης μιὰ μεγάλη εἰκόνα τοῦ ζωγράφου Ἰωάννη Ντοῦντα, «Σκηνὴς ἀπὸ τὴν ζωὴ τοῦ Χριστοῦ καὶ τοὺς Οἴκους τῆς Θεοτόκου», μὲ χρονολογία 1774, ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο Μπενάκη μὲ ἀριθμὸ 11255. Γύρω ἀπὸ μιὰ μεγάλη κεντρικὴ παράσταση ποὺ ἐπιγράφεται «Τῶν Ἀγίων Πατέρων ὁ Θεοτάτος Χορδὸς» ἀναπτύσσονται 54 τετράγωνα πᾶνω σὲ χρυσὸ κάμπο. Τὰ 24 ἀπὸ αὐτά, κάτω ἀπὸ τὴν κεντρικὴ παράσταση, ἱστοροῦν τοὺς Οἴκους τῆς Θεοτόκου. Ὁ Δ' Οἶκος εἶναι ὁ τέταρτος ἀπὸ κάτω στὸ δεξιὸ μέρος. Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος προσομοιάζει μὲ αὐτὸν τῆς Ρεματιανῆς, μὲ τίς ἐξῆς ὅμως διαφορές. Ἡ Θεοτόκος κάθεται σὲ θρόνο καὶ ἔχει τὴν χαρακτηριστικὴ κίνηση τῆς ἀκοῆς. Τὸ πανί εἶναι κόκκινο καὶ οἱ δύο ἄγγελοι ποὺ τὸ κρατοῦν δὲν εἶναι ὁ ἓνας τὸ ἐναντιόμορφο τοῦ ἄλλου, ἀλλὰ εἶναι ὅμοια σχήματα ποὺ ἔχουν προκύψει ἀπὸ παράλληλη μετάρθεση. Πολὺ χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ἀρχιτεκτονικὸ φόντο τῆς εἰκόνας, σχεδὸν συμμετρικὸ κατὰ τὸν κατακόρυφο ἄξονα, μὲ δύο κτήρια νὰ προβάλλουν στὰ πλάγια, ἐνῶ στὸ κέντρο ἓνα πυργοειδὲς κτήριο, μὲ στέγαση ἀπὸ κεραμίδια ποὺ προβάλλεται σὲ τρίγωνο, κρύβει μὲ τὸ τρίγωνο αὐτὸ τίς μορφές δύο ἀκόμῃ ἀγγέλων οἱ ὁποῖοι προβάλλουν σὲ μοῦστο στὰ πλάγια τῆς στέγης.

65. Θ. Ἀλιπράντη, «Εἰκονογραφικὰ Παραλλαγὰὶ Ἀκαθίστου Ὕμνου ἐπὶ μιᾷς Μεταβυζαντινῆς Εἰκόνας», Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν, Τόμ. Δ' (1971), σελ. 381.

66. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 381, ἀλλὰ καὶ σημ. 12: «Παρομοία εἰκὼν ὑπάρχει καὶ ἐν Μήλῳ ἐπὶ τοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Τριάδος» βλ. Ν. Δρανδάκη, Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον, Χρονικά, Τόμ. 20 (1965), σελ. 538.

67. Φ. Πιομπίνου, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 228.

68. Δ. Σιυιλιάνου, Ἑλληνες Ἀγιογράφοι μετὰ τὴν Ἀλωση, Ἀθήνα 1935, σελ. 192.

69. Ο Ἀρ. Πανώτης, Τζίας καὶ Θερινῶν Ἐπισκοπῇ, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 749, ἀποδι-

γράφους τῆς οἰκογενείας Σκορδίλη, καὶ κατὰ συνέπεια νὰ τὴν τοποθετήσῃ καὶ χρονικὰ, εἶναι ἔργο δύσκολο λόγω τῶν ὀλιγαριθμῶν σχετικὰ σωζομένων ἔργων τους, λόγω τῆς διαφορᾶς στὴν τεχνοτροπία ἀνάμεσα στὴν φορητὴ εἰκόνα καὶ στὴν τοιχογραφία, λόγω τῆς ἀπλοϊκότητος τῶν ζωγράφων αὐτῶν, ἀλλὰ κυρίως λόγω τῆς ἐλλείψεως ἄλλων τοιχογραφιῶν ποὺ νὰ τοὺς ἔχουν ἀποδοθεῖ.

Μποροῦμε ὅμως, σύμφωνα μὲ τὰ ὅσα προαναφέρθηκαν, νὰ διατυπώσουμε τὴν βásiμη ὑπόψια ὅτι ὁ ζωγράφος τῆς παραστάσεως τῆς Ρεματιανῆς μπορεῖ νὰ ἀνήκει στὴν οἰκογένεια τῶν Σκορδίληδων.

Ὁ Δ' Οἶκος τοῦ Ἀκαθίστου παριστᾷ τὴν σύλληψη τῆς Θεοτόκου, καὶ μαζὶ μὲ τοὺς τρεῖς προηγούμενους Οἴκους, τὸν Εὐαγγελισμό⁷⁰.

Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἴσως ἀρκεῖ γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὴν ἐπιλογή τους ἀπὸ τοὺς ἀγιογράφους ὥστε νὰ ἀναπαρίσταται μόνος αὐτὸς σὲ φορητὲς εἰκόνες καὶ τοιχογραφίες, δὲν αἰτιολογεῖ ὅμως τὴν παράστασή του στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ.

Βέβαια, ἡ ὅλη παράσταση ἔχει σὰν κέντρο τῆς συνθέσεως καὶ σὰν δεσπύζον θέμα τὴν Θεοτόκο καὶ γι' αὐτὸ δὲν ξενίζει ἰδιαιτέρα ὅταν ἱστορεῖται σὲ ἓνα σημεῖο τοῦ ναοῦ ποὺ συνήθως καταλαμβάνει ἡ Πλατυτέρα.

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἐπίθετα καὶ τὶς προσωνυμίες τῆς Θεοτόκου, γνωρίζουμε ὅτι πολλὰ ἀπὸ αὐτὲς προέρχονται ἀπὸ τοὺς ὕμνους τῆς ἐκκλησίας, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Ἀκαθίστος⁷¹.

Εἶναι ἐπίσης γνωστὸ ὅτι ὁ ἐκάστοτε ἀγιογράφος «...ἀπεικονίζει τοὺς παραδεδωμένους τύπους τῆς Βρεφοκρατούσης, Γλυκοφιλούσης...κ.λ.π.» καὶ ὅτι «Βεβαίως τὰ ἐπίθετα αὐτὰ ἀπέβησαν πλέον ὅροι εἰς τὴν τέχνην»⁷².

Δὲν μπορεῖ λοιπὸν παρὰ σ' αὐτὸν τὸν Οἶκο τοῦ Ἀκαθίστου, ὁ ὁποῖος ὅπως εἶδαμε ἀναπαρίσταται καὶ ξεχωριστὰ ἀπὸ τοὺς ἄλλους, νὰ ἀντιστοιχεῖ καὶ ἓνα ἐπίθετο τὸ ὁποῖο νὰ ἐκφράζει συνοπτικὰ γιὰ τὸν λαϊκὸ ἄνθρωπο τῶν προγενεστέρων ἐποχῶν τὸ εἰκονογραφικὸ περιεχόμενον τῆς εἰκόνας.

Φαίνεται ἀρκετὰ ἀπίθανο νὰ ἀναφέρονταν σ' αὐτὴν τὴν παράσταση μὲ τοὺς ὅρους «Δ' Οἶκος τοῦ Ἀκαθίστου» ἢ «ἡ Σύλληψις», μιά καὶ ὅπως εἶδαμε τὸ τελευταῖο εἶναι ἀποτέλεσμα μεταγενεστέρων ἀναλύσεων⁷³.

δεῖ ἀνεπιφύλακτα τὴν εἰκόνα τῆς Ρεματιανῆς καθὼς καὶ ὁρισμένες ἄλλες τοιχογραφημένες ἐκκλησίες τῆς Κέας στὸν Ἀντώνιο Σκορδίλη.

70. G. Babić, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 330-331.

71. K. Καλοκύρη, Ἡ Θεοτόκος εἰς τὴν Εἰκονογραφίαν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 36.

72. T. Γριτσόπουλου, «Μαρία - Τὰ Ἐπίθετα», Ὁρθοσκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια, Τόμ. Η', σελ. 711.

73. G. Babić, Les Frésques à Susica, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 330.

Σημαντικό ρόλο στην παράσταση και στην εντύπωση που αυτή προκαλεί παίζουν ἄφ' ἑνὸς μὲν ἡ ἐπιγραφὴ μὲ τὸ «ἐπεσχίασε» καὶ ἄφ' ἑτέρου τὸ μανδῆλιο τὸ ὁποῖο σκεπάζει.

Ἀπὸ τίς γνωστὲς προσωνυμίες τῆς Θεοτόκου τρεῖς εἶναι ἐκεῖνες πού σὲ πρώτη θεώρηση θὰ ταίριαζαν γιὰ νὰ ἐκφράσουν συνοπτικὰ τὸ περιεχόμενο τῆς παραστάσεως αὐτῆς. Ἡ «Παναγία ἡ Σκέπη» ἢ ἀπλῶς «Σκέπη», ἢ «Παναγία ἡ Ἐπίσκεψις» καὶ ἡ «Παναγία ἡ Θεοσκεπάστη».

Τὸ ἐπίθετο «Σκέπη» ἔχει τὴν καταγωγὴν του στὸν Ἀκάθιστο, στὸ «Χαῖρε σκέπη τοῦ κόσμου πλατυτέρα νεφέλης...», στὸ Ἀπόδειπνο, «...μήτηρ τοῦ Θεοῦ φύλαζόν με ὑπὸ τὴν σκέπην σου», ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα σημεία τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὁμολογιατικῆς⁷⁴.

Ὁ Τιμόθεος Ἱεροσολύμων συνδέει τὸ ἐπίθετο αὐτὸ μὲ θαυματουργεῖς ιδιότητες τοῦ μαφορίου τῆς Παναγίας⁷⁵ καὶ τῆς δι' αὐτοῦ προστασίας τῶν πιστῶν.

Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος ὅμως τῆς παραστάσεως αὐτῆς πού εἶναι γνωστὴ καὶ τὴν Δυτικὴν τέχνη⁷⁶ (*Mater Misericordiae*), εἶναι σαφῶς διαφορετικὸς ἀπὸ τὸν Δ' Οἶκο τοῦ Ἀκαθίστου.

Ἡ Παναγία ἡ «Ἐπίσκεψις»⁷⁷ συναντᾶται καὶ στὸ τεταρτοσφαίριο

74. Κ. Καλοκύρη, Θέματα Θεομητορικῆς Εἰκονογραφίας, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 36-37, ὅπου ἀναφέρονται καὶ ἄλλα πολλὰ παραδείγματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὁμολογιατικῆς πού ἀπαντᾶται τὸ ἐπίθετο «Σκέπη» τοῦ αὐτοῦ, Ἡ Θεοτόκος εἰς τὴν Εἰκονογραφίαν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 37· ἀπλὴ ἐπίσης ἀναφορὰ τοῦ ἐπιθέτου ὑπάρχει στὴν δημοσίευση Ἀνανύμου, Ὀνόματα καὶ Χαρακτηρισμοὶ τῆς Παναγίας, Ἐφημ. «Ἐφημέριος», Τόμ. Ε' (1956), σελ. 508.

75. Αἱ Ἐπωνυμίες τῆς Παναγίας, ἐν «Νέα Σιών», ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 134-135, ὅπου μεταξὺ τῶν ὄσων γράφει γιὰ τὴν λατρεῖα τῆς Παναγίας τῆς Σκέπης καὶ τὴν εἰσαγωγὴν της στὴν Ρωσία, γράφει ἐπίσης ὅτι «Ἡ Σκέπη τῆς Παναγίας ἔχει τὴν ἀφετηρίαν ἐκ τοῦ ναοῦ τῶν Βλαχερνῶν Κωνσταντινουπόλεως, ἐν ᾧ ἡ Θεοτόκος ἐφάνερωσεν τὴν προστασίαν αὐτῆς διὰ τοῦ ἱεροῦ αὐτῆς μαφορίου».

76. Προχείρως, Κ. Καλοκύρη, Θέματα Θεομητορικῆς Εἰκονογραφίας, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 36-37.

77. Φ. Κουκουλέ, «Παναγίας καὶ Ἀγίων Ἐπίθετα», Ἑλληνικὴ Δημιουργία (1952), σελ. 352, ὅπου ἀναφέρει ἕνα ναῆδριο στὶς Σέρρες μὲ τὴν ἐπωνυμία «Ἐπίσκεψις», καθὼς καὶ ἕνα χωριὸ τῆς Κερκύρας μὲ τὴν ὀνομασίαν «Ἐπίσκεψις», πού κατατάσσεται ἀπὸ τὸ ἐπίθετο αὐτὸ τῆς Θεοτόκου. Ὁ Τιμόθεος Ἱεροσολύμων, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 159, 160, 161, ἀναφέρει ἐπίσης τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας στὴν Μονὴ τῆς Ὑπαπαντῆς Μετεώρων, μὲ τὴν ἴδια ἐπωνυμία, καθὼς καὶ τὸν Μητροπολιτικὸν ναὸν Τρικάλων καὶ μιὰ συνοικία τῆς αὐτῆς πόλεως μὲ τὴν ἴδια ὀνομασίαν. Κατὰ τὸν Τιμόθεο ὑπῆρχε καὶ παρεκκλήσιον «Ἐπίσκεψις» στὰ Μουδανιά. Ἀναφέρει ἐπίσης ὅτι ὑπάρχει Παναγία Ἐπίσκεψις στὴν Τριγλία, στὴν Κωνσταντινούπολη, στὸν Βόλο, στὴν Χίο, ὅπως ἐπίσης καὶ στὴν Μονὴ Βαρλαάμ Μετεώρων. Βλ. καὶ Ἀνανύμου, Ὀνόματα καὶ Χαρακτηρισμοὶ τῆς Παναγίας, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 508.

κόγχης ἱεροῦ⁷⁸ καὶ συνδέεται καὶ μὲ τὸ ἐπίθετο «Σκέπη»⁷⁹. Τὸ ἐπίθετο αὐτὸ ἔχει τὴν καταγωγὴν του στὸν Παρακλητικὸ Κανόνα, «...ἀσθενούντων ἐπίσκεψις...»⁸⁰. Ἡ Παναγία μὲ τὴν ἐπωνυμία αὐτὴ ἀπαντᾶται συχνὰ σὲ τοιχογραφίες, ὅπως π.χ. στὴν Μονὴ Βαρλαάμ Μετεώρων ἢ σὲ ναοὺς τῆς Καστοριᾶς τοῦ 14ου αἰῶνος⁸¹.

Ὁ ἴδιος τύπος συναντᾶται ἐπίσης καὶ μὲ τὴν προσωνυμία «Ὁξεία Ἐπίσκεψις» ἢ «Ταχεῖα Ἐπίσκεψις»⁸².

Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς Παναγίας τῆς Ἐπισκέψεως προσομοιάζει μὲ αὐτὸν τῆς «Γλυκοφιλοῦσης» ἢ τῆς «Βρεφοκρατοῦσης»⁸³, ὁ δὲ Ἀ. Ὁρλάνδος δίνει μιὰ ἀρκετὰ ἐκτενῆ περιγραφὴ μιᾶς τοιχογραφίας τῆς Παναγίας μὲ αὐτὴν τὴν ἐπωνυμία ποὺ βρίσκεται στὴν Μονὴ Κορώνης⁸⁴.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἐπίθετο «Θεοσκέπαστη»⁸⁵, ἡ καταγωγὴ του δὲν βρίσκεται σύμφωνους ὅλους τοὺς ἐρευνητές.

78. Γ. Δημητροκάλλη, Συμβολαί, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 124, ὅπου καὶ πληρεστέρα ἀνάπτυξη τοῦ τύπου αὐτοῦ τῆς παραστάσεως.

79. Γ. Δημητροκάλλη, Συμβολαί, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 124 καὶ σημ. 12, Ν. Κόντακωβ, Εἰκονογραφία τῆς Θεοτόκου, Τόμ. Β', Πετροῦπολις 1915, σελ. 101-102 (Εἰς τὴν Ρωσικήν).

80. Κ. Καλοκύρη, Θέματα Θεομητορικῆς Εἰκονογραφίας, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 17.

81. Τιμοθέου Ἱεροσολύμων, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 159-161.

82. Στὴν Μονὴ Μακρυνιτίσσης, Τιμοθέου Ἱεροσολύμων, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 160-161, καὶ «Μονὴ Ὁξείας Ἐπισκέψεως», πρβλ. Γ. Δημητροκάλλη, Συμβολαί, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 125-126· ἐπίσης Φ. Κουκουλέ, Παναγίας καὶ Ἀγίων Νεοελληνικὰ Ἐπίθετα, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 349, Ἀνανύμου, Ὄνόματα καὶ Χαρακτηρισμοὶ τῆς Παναγίας, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 508, Γ. Σωτηρίου, «Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Εἰκονογραφία», Θεολογία, Τόμ. ΚΖ' (1956), σελ. 14, ὅπου τὸ κατατάσσει μεταξὺ τῶν ἐπιθέτων τῶν προερχομένων ἐκ τῆς ὀνολογίας, καὶ τοῦ αὐτοῦ, «Αἱ Εἰκόνες τῆς Παναγίας καὶ αἱ Ἐπωνυμίαι αὐτῶν», Ἑλληνικὸν Ἡμερολόγιον «Ὁρίζοντες», Τόμ. Γ' (1944), σελ. 726.

83. Τιμοθέου Ἱεροσολύμων, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 159-160.

84. Ἀ. Ὁρλάνδου, «Σταχυολογήματα ἐκ τῶν Μονῶν τῆς Πίνδου», Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, Τόμ. Ε' (1939-1940), σελ. 176-177.

85. Ἀναφορὰ τοῦ ἐπιθέτου ἔχουμε ἀπὸ τοὺς Τ. Γριτσόπουλο, Μαρία - Τὰ Ἐπίθετα, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 711, Γ. Δημητροκάλλη, Συμβολαί, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 150, Καίσι. Δαπόντε, «Ἀπαρίθμησης τῶν Ὄνομαστῶν Ναῶν καὶ Μονῶν τῆς Παναγίας», Documente Privatore de la Storia Romanilor, Τόμ. ΙΙ' (1909), σελ. 279-280, Κ. Καλοκύρη, Θέματα Θεομητορικῆς Εἰκονογραφίας, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 17, τοῦ αὐτοῦ, Ἡ Θεοτόκος εἰς τὴν Εἰκονογραφίαν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 37, Γ. Κορρέ, Ἐπωνυμίαι τῆς Παναγίας ἐν Νάξῳ, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν, Τόμ. ΣΤ' (1966), σελ. 563, Φ. Κουκουλέ, Ἐπιθετὰ τινα τῆς Θεοτόκου, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 436-437, Σ. Μενάρδου, «Τοπωνυμικὸν τῆς Κύπρου», Ἀθηνᾶ, (1906), σελ. 381, Α. Εὐγγρόπουλο, Σχεδιάσμα, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 28, Ἱ. Σ. Ράμφου, «Τὰ Χριστιανικὰ Μνημεῖα τῆς Κιμῶλου», Κιμωλιακά, Τόμ. Β' (1970), σελ. 243-244, Γ. Σωτηρίου, Αἱ Εἰκόνες τῆς Παναγίας καὶ

Ἔτσι, γιὰ νὰ δικαιολογηθῇ τὸ ἐπίθετο αὐτό, συνήθως δίνεται ἐμφαση στὴν κατασκευή, στὴν κάλυψη τοῦ ναοῦ, ἡ ὁποία εἶτε ἰδιότυπη εἶναι⁸⁶, εἶτε ἐπετεύχθη μὲ θαυματουργικὸ τρόπο, μὲ ξυλεία δηλαδὴ ποὺ ἐξεβράσθη πλησίον τοῦ ναοῦ καὶ χρησιμοποιοῦντο στὴν στέγασή του⁸⁷ ἢ τέλος συνδέεται μὲ τὴν θεία προστασία ὅσον ἀφορᾷ τὸν ναὸ ἢ μὲ ἄλλα θαύματα⁸⁸.

Ὁ Φ. Κουκουλὲς ὑποστηρίζει ὅτι: «Ὡς δῆλα δη Θεόχτιστο μοναστήρι λέγεται σήμερον τὸ μονύδριον ἐντὸς βράχου λαξευθὲν καὶ μὴ κτισθὲν δι' ἀνθρωπίνης χειρός, οὕτω καὶ Θεοσκεπάστη ἐκκλησία εἶναι ἡ φύσει καὶ οὐχὶ τέχνῃ κατασκευασθεῖσα, ἐντὸς δῆλα δη σπηλαίου ἢ σπηλαιῶδους χάσματος εὐρισκομένη»⁸⁹.

Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ ποὺ φαίνεται νὰ γίνεται ἀποδεκτὴ καὶ ἀπὸ τὸν Τιμόθεο Ἱεροσολύμων⁹⁰, μᾶλλον δὲν εὐσταθεῖ. Ἀντὶ τοῦ «Θεοσκεπάστη», θὰ ἦταν πολὺ φυσικώτερο νὰ χρησιμοποιηθεῖ τὸ ἐπίθετο «Θεόχτιστη», κατ' ἀντιστοιχίαν μὲ τὸ μοναστήρι.

Εἶναι ὅμως πολὺ γνωστὰ τὰ ἐπίθετα «Σπηλιανή», «Σπηλιώτισσα»⁹¹

αὶ Ἐπωνυμίας αὐτῶν, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 729, τοῦ αὐτοῦ, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Εἰκονογραφία, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 16, *Ἱ. Τ. Θέμελη καὶ Ν. Τωμαδάκη*, «Ἐπίθετα τῆς Παναγίας», Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια, Τόμ. ΙΘ', σελ. 496-497, *Τιμοθέου Ἱεροσολύμων*, Αἱ Ἐπωνυμίας τῆς Παναγίας, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 176-177 καὶ *Ξ. Π. Φαρμακίδη*, «Προσωνυμίας τῶν Εἰκόνων τῆς Παναγίας ἐν Κύπρῳ», Πάφος, Τόμ. Γ' (1938), σελ. 292-293.

86. *Τ. Γριτσόπουλου*, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 711, *Φ. Κουκουλέ*, Ἀνακοίνωσις στὴν Συνεδρία τῆς 21ης Νοεμβρίου τοῦ 1925 τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Ἐπετηρὶς Ἐτ. Βυζ. Σπουδῶν, Τόμ. Β' (1925), σελ. 350.

87. *Φ. Κουκουλέ*, Ἐπίθετά τινα τῆς Θεοτόκου, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 436-437, *Τιμοθέου Ἱεροσολύμων*, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 177 καὶ *Γ. Κορρέ*, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 563-564 (Παναγία ἢ Δροσιανή), δὲν δικαιολογεῖ ὅμως τὴν ἐπωνυμία τῆς Παναγίας τῆς Τριχέρας ποὺ ὀνομάζεται καὶ αὐτὴ Θεοσκεπάστη βλ. ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 571-572. Ὅσον γιὰ τὴν ἀναφορά τοῦ στὴν Παναγία τὴν Θεοσκεπάστη τοῦ χωριοῦ Κωμιακῆ (ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 564), ἡ σχετικὰ ἀσαφὴς αἰτιολόγησις τοῦ ἐπιθέτου δὲν βοηθᾷ στὴν ἐξαγωγή συμπερασμάτων.

88. Σὲ θαῦμα τῆς Παναγίας ποὺ προστάτευσε τοὺς πιστοὺς ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἀνάγεται ἡ ἐπωνυμία «Θεοσκεπάστη» στὴν Τήνη, κοντὰ στὸ χωριὸ Φαλατάδος, ἡ Θεοσκεπάστη στὸ χωριὸ Καλοπαναγιώτης στὴν Κύπρο, ὅπως ἐπίσης συμβαίνει καὶ μὲ τὴν Θεοσκεπάστη τῆς Πάφου. Πρβλ. σχετικὰ, *Τιμοθέου Ἱεροσολύμων*, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 176, 177 γιὰ τὴν Θεοσκεπάστη τῆς Πάφου βλ. ἐπίσης *Ξ. Φαρμακίδου*, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 292, 293.

89. *Φ. Κουκουλέ*, Ἐπίθετά τινα τῆς Θεοτόκου, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 436-437. Τὴν ἴδια ἀποψὴ ὑποστηρίζει καὶ ὁ *Κ. Λαπόντε* στὴν ἐμμετρὴ Ἀπαρίθμηση τῶν Ὀνομαστῶν Νᾶων καὶ Μονῶν τῆς Παναγίας, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 279-280.

90. Ἐν Νέα Σιών, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 176-177.

91. Εὐρύτατα χρησιμοποιημένο ἐπίθετο πρβλ. *Τ. Γριτσόπουλου*, *Μαρία - Τὰ Ἐπίθετα*, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 711, *Τιμοθέου Ἱεροσολύμων*, Αἱ Ἐπωνυμίας τῆς Παναγίας, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 142, *Ν. Τωμαδάκη*, «Λαογραφικὰ Ἐπίθετα τῆς Θεοτόκου, (Συμπλήρωμα)»,

καὶ «Χρυσοσπηλιώτισσα»⁹², τὰ ὁποῖα ἐκφράζουν πολὺ ἐπιτυχῶς αὐτὴν τὴν ιδιότητα τοῦ ἐντὸς σπηλαίου ναοῦ.

Εἶναι πολλές καὶ διεσπαρμένες σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς περιοχὲς τῆς Ὁρθοδοξίας οἱ ἐκκλησίαι οἱ ἀφιερωμένες στὴν Παναγία τὴν Θεοσκέπαστη. Κατὰ τὸν Τιμόθεο Ἱεροσολύμων, τὸ 1655, σύμφωνα μὲ τὰ γραφόμενα τοῦ Thevenot, τὸ σπήλαιο τῆς Ἀποκαλύψεως στὴν Πάτμο ἐκαλεῖτο Θεοσκέπαστη⁹³. Τὸ 1689 ἀναφέρονται ἐπίσης Θεοσκέπαστες στὴν Νίσυρο καὶ τὴν Σίφνο⁹⁴. Στὴν Κρήτη ἀναφέρεται Θεοσκέπαστη ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Ν. Τωμαδάκη⁹⁵, ἐνῶ ἀρκετὲς εἶναι οἱ ἀναφορὲς στὶς Θεοσκέπαστες τῆς Κύπρου⁹⁶.

Ἐκκλησίαι μὲ τὴν ἴδια ἐπωνυμία θὰ συναντήσουμε στὴν Ρουμανία

Ἱόνιος Ἀνθολογία, Τόμ. ΣΤ' (1392), σελ. 20, Παναγία ἡ Σπηλιώτισσα στὴν Σκύρο, Γ. Κορρέ, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 570, Παναγία ἡ Σπηλιά ἡ Σπηλιώτισσα στὴν θέση Μυρσινοῦ περιοχῆς Δαμαρῶνος, καὶ σελ. 571, «... ναῖσκος ἐντὸς τοῦ γνωστοῦ σπηλαίου τοῦ ὄρους Ζᾶς», Β. Α. Κώττα, «Παναγία - Εἰκονογραφία», Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια, Τόμ. ΙΘ', σελ. 495, Γ. Α. Σωτηρίου, Αἱ Εἰκόνες τῆς Παναγίας καὶ αἱ Ἐπωνυμίαι αὐτῶν, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 727, καὶ Φ. Κουκουλέ, Ἐπίθετά τινα τῆς Θεοτόκου, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 438.

92. Τ. Γριτσόπουλου, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 712, Τιμοθέου Ἱεροσολύμων, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 13-14, Μ. Χριστοφίδη, «Τὰ Ἐπώνυμα τῆς Παναγίας ἐν Κύπρῳ», Κυπριακὰ Γράμματα, Τόμ. ΙΔ' (1949), σελ. 92-93, Ξ. Π. Φαρμακίδη, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 296, Β. Κωνσταντάρ, «Ἡ Λατρεία τῆς Μεγαλόχαρης στὰς Ἀθήνας», Ἑλληνικὴ Δημιουργία (1950), σελ. 299, Κ. Δαπόντε, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 294, Γ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Εἰκονογραφία, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 15 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Εἰκόνες τῆς Παναγίας καὶ αἱ Ἐπωνυμίαι αὐτῶν, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 729, ὅπου τὸ κατατάσσει στὴν κατηγορίαν τῶν λαϊκῶν ἐπιθέτων.

93. Τιμοθέου Ἱεροσολύμων, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 176 καὶ σημ 2, Relation d'un Voyage du Levant, Paris 1665, p. 196.

94. Τιμοθέου Ἱεροσολύμων, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 176, ἐπίσης Φ. Κουκουλέ, Ἐπίθετά τινα τῆς Θεοτόκου, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 436-437.

95. Ι. Τιμ. Θέμελη, Ἐπωνυμίες τῆς Παναγίας, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 497, πίναξ ὀνομάτων ὑπὸ Ν. Τωμαδάκη, δημοσιευθεὶς εἰς τὴν «Ἱόνιον Ἀνθολογίαν», ἔτος ΣΤ', ἀρ. 57-59, σελ. 19.

96. Σ. Μενάρδου, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 381, ὅπου ἀναφέρεται ἡ Θεοσκέπαστη στὸ χωρὶ καλοπαναγιώτης καὶ στὴν Πάφο, Ξ. Π. Φαρμακίδη, Προσωνυμίαι τῶν Εἰκόνων τῆς Παναγίας ἐν Κύπρῳ, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 292-293, ἀναφέρει τὴν Θεοσκέπαστη τῆς Πάφου, ἐνῶ ἀπλὲς ἀναφορὲς περὶ ὑπάρξεως Θεοσκεπάστου στὴν Κύπρο ἔχουμε ἀπὸ τὸν Ἱ. Τ. Θέμελη, Ἐπίθετα τῆς Παναγίας, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 497, καὶ ἀπὸ τὸν Γ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Εἰκονογραφία, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 16, καὶ τοῦ αὐτοῦ, Αἱ Εἰκόνες τῆς Παναγίας καὶ αἱ προσωνυμίαι αὐτῶν, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 729, ὅπου κατατάσσει τὸ ἐπίθετο αὐτὸ στὴν κατηγορίαν τῶν λαϊκῶν ἐπιθέτων τῶν προερχομένων ἐκ θαύματος.

στο Κρίμι⁹⁷, στα νησιά Κίμωλο⁹⁸, Ἄνδρο, στήν συνοικία τοῦ Κάτω Κάστρου⁹⁹, Νάξο¹⁰⁰, Θήρα¹⁰¹ καί στήν Τήνο¹⁰². Τέλος θά πρέπει νά ἀναφερθοῦμε καί στήν γυναικεία Μονή Θεοσκεπάστου τῆς Τραπεζοῦντος ἡ ὁποία ἐκτίσθη ἀπό τήν Εἰρήνην, μητέρα τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Γ' (1349-1390)¹⁰³.

Οἱ ἴδιοι οἱ συγγραφεῖς ὅμως πού ἀσχολοῦνται μέ τίς ἐπωνυμίες τῆς Θεοτόκου δίνουν καί μιάν ἄλλη πιθανή ἐρμηνεία τοῦ ἐπιθέτου «Θεοσκεπάστη», ὅτι δηλαδή Θεοσκεπάστη «...εἶναι ἡ ὑπό τοῦ Θεοῦ προστατευομένη»¹⁰⁴.

Ἡ ἐξήγηση αὐτή βρίσκειται σέ ἀπόλυτη συμφωνία μέ τὸ περιεχόμενο τοῦ Δ' Οἴκου τοῦ Ἀκαθίστου, τὸ «Δύναμις...ἐπεσκίασε...» καθὼς καί μέ τήν ἐρμηνεία τοῦ Οἴκου αὐτοῦ καί ἰδιαίτερα τῆς σημασίας τοῦ μανδηλίου, ὅπως αὐτή τῆς Βαβί¹⁰⁵, πού προαναφέρθηκε.

Θά πρέπει ἐπίσης νά ἐπισημάνουμε τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ δύο προσωνυμίες πού προαναφέρθηκαν «Σκέπη» καί «Ἐπίσκεψις», ἀναφέρονται σέ ἰδιότητες ἐνεργητικῆς τῆς Θεοτόκου, ὅπου αὐτὴ σκεπάζει-προστατεύει, ἐνῶ στήν περίπτωση τῆς Θεοσκεπάστης ἡ ἰδιότης τῆς Θεοτόκου εἶναι παθητική, δηλαδή σκεπάζεται-προστατεύεται.

97. Κ. Δαπόντε, Ἀπαρίθμησις τῶν Ὀνομαστῶν Ναῶν καί Μονῶν τῆς Παναγίας, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 279-280.

98. Ι. Σ. Ράμφου, Τὰ Χριστιανικὰ Μνημεῖα τῆς Κιμῶλου, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 243-244.

99. Τιμοθέου Ἱεροσολύμων, Αἱ Ἐπωνυμῖαι τῆς Παναγίας, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 175-176, ὅπου γράφει ὅτι ὁ ναὸς χρονολογεῖται ἐξ ἐπιγραφῆς τὸ 1555, καί ἐπίσης ἀπλὴ ἀναφορά τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τὸν Φ. Κουκουλέ, Ἐπιθετά τινα τῆς Θεοτόκου, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 436-437.

100. Γ. Δημητροκάλλη, Συμβολαί, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 150, Παναγία ἡ Θεοσκεπάστη σὺ χωρὶς Κωμική, καί Γ. Κορρέ, Ἐπωνυμῖαι τῆς Παναγίας ἐν Νάξῳ, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 564, ὅπου καί ὁρισμένα στοιχεῖα γιὰ τὴν προαναφερθεῖσα ἐκκλησία, ὅπως ἐπίσης καί σελ. 563, Παναγία Δροσιανὴ καί Δροσανή, ναὸς «...ἐπονομαζόμενος καί Θεοσκεπάστη», καί σελ. 571-572, Παναγία ἡ Τριχέρα πού φέρει ἐπίσης καί τὴν ἐπωνυμία Θεοσκεπάστη. Δυστυχῶς δὲν αἰτιολογεῖται ἡ συνύπαρξη δύο ἐπιθέτων γιὰ μιὰ ἐκκλησία καί κατ' ἐπέκταση καί ἡ ἐπωνυμία Θεοσκεπάστη γιὰ τοὺς ναοὺς αὐτοὺς.

101. Τιμοθέου Ἱεροσολύμων, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 176 καί Φ. Κουκουλέ, Ἐπιθετά τινα τῆς Θεοτόκου, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 436-437.

102. Τιμοθέου Ἱεροσολύμων, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 176-177.

103. Τιμοθέου Ἱεροσολύμων, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 177. Ἀναφορὴ στήν Μονή αὐτὴ Θεοσκεπάστου ἔχουμε καί ἀπὸ τοὺς Κ. Καλοκύρη, Θέματα Θεομητορικῆς Εἰκονογραφίας, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 17 καί Α. Ζηγγόπουλο, Σχεδιάσμα, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 28.

104. Φ. Κουκουλέ, Ἐπιθετά τινα τῆς Θεοτόκου, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 436-437, καί Τιμοθέου Ἱεροσολύμων, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 177.

105. G. Babić, Les Frésques à Susica, ἐνθ' ἄνωτ., ἰδιαίτερα σελ. 330.

Σημαντικὸ εἶναι ἐπίσης τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ καθηγητὴς Κ. Καλοκύρης κατατάσσει τὸ ἐπιθετὸ «Θεοσκεπάστη» στὰ «...ἐξ ιδιοτήτων τῆς Θεοτόκου ἀπυδοθεισῶν εἰς εἰκόνα...»¹⁰⁶.

Στὴν συνοικία τοῦ Κάτω Κάστρου στὴν Σίφνο ὑπάρχει ἐκκλησία τῆς Παναγίας τῆς Θεοσκεπάστου ποὺ πανηγυρίζει κατὰ τὴν ἐπέτειο τοῦ Ἀκαθίστου¹⁰⁷.

Τέλος θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ τὸ παρεκκλήσιο τῆς Θεοσκεπάστου στὴν Κίμωνιο¹⁰⁸, τοῦ ὁποῦ ἡ ὁμώνυμη εἰκόνα εἶναι ὁ Δ' Οἶκος τοῦ Ἀκαθίστου καὶ μὲ τὸν αὐτὸ ἀκριβῶς εἰκονογραφικὸ τύπο τῆς παραστάσεως τῆς Ρεματιανῆς.

Ἡ ἀπόδοση λοιπὸν τοῦ ἐπιθέτου «Θεοσκεπάστη» στὴν παράσταση τοῦ Δ' Οἴκου τοῦ Ἀκαθίστου μᾶς ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι κατὰ τὸ παρελθὸν ἡ Παναγία ἡ Ρεματιανὴ θὰ πρέπει νὰ ἐτιμᾶτο ὡς «Θεοσκεπάστη».

Ἔτσι ἡ παράσταση τοῦ Δ' Οἴκου τοῦ Ἀκαθίστου στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τῆς Ρεματιανῆς θὰ πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ στὴν κατηγορία τῶν παραστάσεων τοῦ ἐπωνύμου ἁγίου τοῦ ναοῦ στὴν θέση αὐτῆ, παρέχοντάς μας ἔτσι ἓνα ἀκόμη παράδειγμα τοῦ ἀρχαϊσμοῦ αὐτοῦ (ὅπως περιγράφηκε αὐτὸς προηγουμένως) τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος, σὲ μιὰ ἐκκλησία τοῦ 18ου αἰῶνα στὴν Κέα.

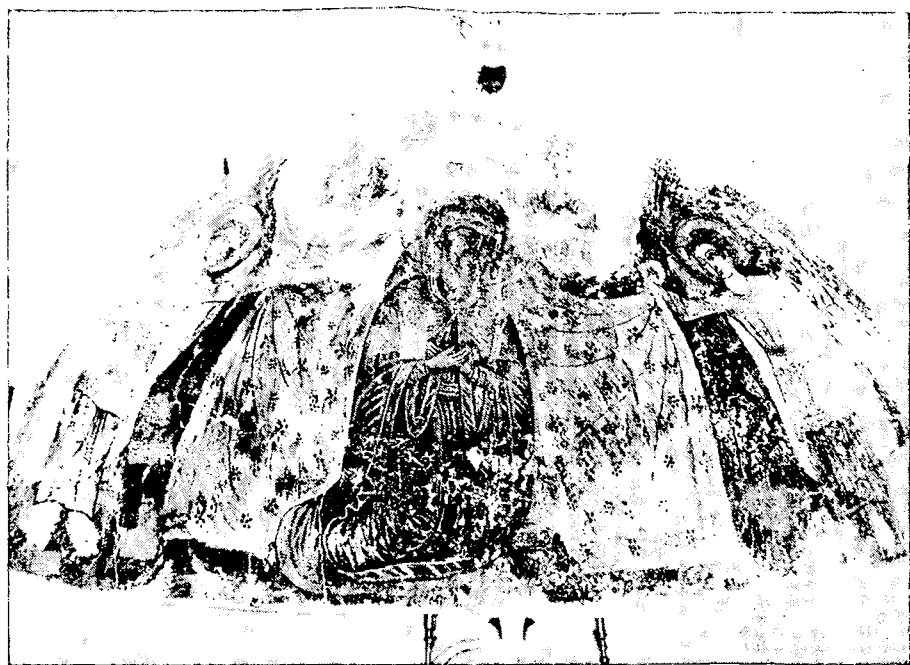
Ἐξ ἄλλου, ὅπως προαναφέρθηκε, τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ παράσταση ἔχει σὰν δεσπόζον θέμα τὴν Παναγία ὁδηγεῖ στὴν σκέψη ὅτι ἡ παράσταση αὐτὴ ἀποτελεῖ συνέχεια τῆς παραδόσεως τῆς ἱστορήσεως τοῦ ὁμωνύμου ἁγίου τοῦ ναοῦ στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης¹⁰⁹, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν μεταγενέστερη πρᾶστασι στὴν θέση αὐτῆ τῆς Πλατυτέρας.

106. Κ. Καλοκύρη, Ἡ Θεοτόκος εἰς τὴν Εἰκονογραφίαν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 37, καὶ τοῦ αὐτοῦ, Θέματα Θεολογικῆς Εἰκονογραφίας, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 17.

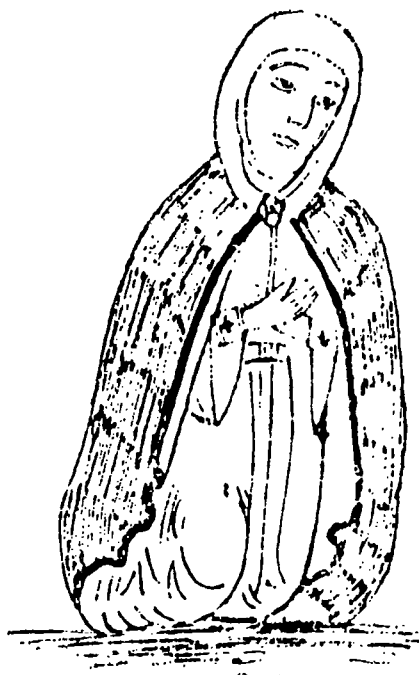
107. Τιμοθέου Ἱεροσολύμων, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 175-76.

108. Ι. Σ. Ράμφου, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 244, πίναξ 2.

109. Ὅρα προηγούμενες ἀναφορές.

Εικ. 1. 'Ο Δ' Οίκος τοῦ Ἀκαθίστου σὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τῆς Ρεματιανῆς.

Εἰκ. 2. Τὸ σχέδιο Πεδιάδης.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, March 1975. Edited by Antony Bryer and Judith Herrin. Centre for Byzantine Studies-University of Birmingham 1977. 4o, xi+195.

Ἡ ἀπόφαση τοῦ Λέοντα Γ' νὰ στραφεῖ, τὸ 726, ἐναντίον τῶν εἰκόνων, σημείωσε τὴν ἀρχὴ μιᾶς πολυτάραχης περιόδου γιὰ τὸ Βυζάντιο, τῆς περιόδου ποὺ εἶναι γνωστὴ ὡς «εἰκονομαχία». Στὴν περίοδο αὕτῃ, οἱ πρῶτες προσπάθειες τῶν Ἰσαύρων νὰ ἀπομακρύνουν τὶς εἰκόνες ἐμποδίστηκαν ἀπὸ τὴν ἀντίδραση τοῦ λαοῦ, ποὺ δὲν δεχόταν καμιά ἀλλαγὴ στὸν παραδοσιακὸ τρόπο λατρείας. Ἡ ἀπομάκρυνση τῶν εἰκόνων ποὺ ἐπεβλήθη τελικὰ ἀπὸ τοὺς Ἰσαύρους δίχασε τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ οἱ συγκρούσεις μεταξὺ εἰκονομάχων καὶ εἰκονολατρῶν δὲν ἔπαυσαν παρὰ τὸ 843, ὅταν ἡ αὐγούστα Θεοδώρα τὶς ἀναστήλωσε ὀριστικά.

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ μελέτη τῆς περιόδου αὐτῆς παρουσιάζει μεγάλες δυσκολίες ἐξ αἰτίας τῆς ὑπάρξεως μόνο εἰκονοφίλων πηγῶν¹, τὸ φαινόμενο τῆς εἰκονομαχίας προσέλκυσε νωρὶς τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ διατυπωθοῦν διάφορες θεωρίες σχετικὰ μὲ τὰ αἷτια ποὺ τὸ προκάλεσαν². Οἱ πολλὲς ὅμως καὶ συχνὰ ἀντικρουόμενες ἀπόψεις μαρτυροῦν ὅτι οἱ ἀπαντήσεις ποὺ δόθηκαν δὲν εἶναι ἐκανοποιητικὲς, γεγονὸς ποὺ ὀφείλεται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, στὰ μεγάλα κενὰ ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ παρουσιάζει ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα τῆς περιόδου αὐτῆς.

Τὴν ἀνάγκη γιὰ περισσότερη ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὴν περίοδο 726-843 τόνισε καὶ τὸ βυζαντινολογικὸ συμπόσιο τοῦ Birmingham, διαλέγοντας σὰν θέμα τοῦ τὴν εἰκονομαχία. Οἱ μελέτες ποὺ ἀνακοινώθηκαν στὸ συνέδριο ἐκεῖνο ἦταν 18 καὶ δημοσιεύθηκαν τὸ 1977 σὲ ἓνα τόμο μὲ τὸ γενικὸ τίτλο «Iconoclasm».

Τὴν ἐκδοσὴ προλογίζει ὁ *Cyril Mango* (σσ. 1-6), ὁ ὁποῖος, μὲ μιὰ σύντομη

1. Βλ. *A. A. Vasiliev, History of the Byzantine Empire*, Madison 1952, σ. 251 κ.ε.

2. Τὶς κυριότερες ἀπὸ τὶς θεωρίες αὐτὲς παραθέτει περιληπτικὰ ὁ *I. Καραγιαννόπουλος*, *Ἱστορία βυζαντινοῦ κράτους*², τ. 2, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 131 κ.ε.

ἀλλὰ κατατοπιστική ιστορική ἀναδρομή στην περίοδο 726-843, ἐπιτυγχάνει αὐτὸ ποὺ ἐπιδιώκει· (νὰ θῇσει), ὅπως ὁ ἴδιος γράφει, «τὸ γενικὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο θὰ ἐνταχθοῦν οἱ εἰδικότερες μελέτες ποὺ περιέχονται στὸν τόμο».

Ἡ *Leslie Barnard* στὸ ἄρθρο τοῦ «The Theology of Images» (σσ. 7-13) ἐξετάζει τὸ θεολογικὸ ὑπόβαθρο πάνω στὸ ὁποῖο στήριξαν τὶς θέσεις τους οἱ δύο ἀντιμαχόμενες μερίδες κατὰ τὴ διάρκεια τῆς εἰκονομαχίας. Ἀνατρέχει στὸ Ἑλληνορωμαϊκὸ παρελθὸν τοῦ βυζαντινοῦ κράτους καὶ ἀποδίδει στὸ παρελθὸν ἐκεῖνο τὶς εἰκονολατρικὲς καταβολές, γιατί, ὅπως γράφει, «ὁ βυζαντινὸς πολιτισμὸς δὲν ἦταν κάτι *de novo*, ἀλλὰ ἡ συνέχεια τοῦ Ἑλληνορωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ ὁ εἰδωλολάτρης ποὺ ἔγινε Χριστιανὸς καὶ μέλος τῆς Ὁρθοδόξου ἐκκλησίας δὲν ὑποχρεώθηκε νὰ ἀπαρνηθεῖ τοὺς θησαυροὺς τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος». Σὰν πρόκληση ἀπέναντι στὴ συνέχιση αὐτῆς τῆς κλασικῆς παραδόσεως βλέπει ὁ συγγραφέας τὴν εἰκονομαχίαν, πιστεύει ὅμως ὅτι τὸ κίνημα αὐτὸ ἐκδηλώθηκε πολὺ ἀργὰ καὶ δὲν εἶχε ἔτσι περιθώρια ἐπιτυχίας ἀπέναντι στὴν ἐμπεδομένη πλέον παραδοσιακὴ λατρεία τῶν εἰκόνων.

Στὴν ἐπόμενη μελέτῃ μὲ τίτλο «The Context of Iconoclastic Reform» (σσ. 15-20), ἡ *Judith Herrin* ἐκθέτει συνοπτικὰ τὶς συνθήκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὸ 695 ἕως τὸ 717 καὶ τὶς μεταρρυθμίσεις τῶν πρώτων Ἰσαύρων στὸν πολιτικὸ, στρατιωτικὸ καὶ κοινωνικὸ τομέα, γιατί πιστεύει ὅτι ἡ γνώση τοῦ κοινωνικο-πολιτικοῦ πλαισίου εἶναι τόσο ἀπαραίτητη, ὅσο καὶ ἡ κατανόηση τῶν θεολογικῶν προβλημάτων τῆς ἐποχῆς καὶ πὼς μόνο μὲ τὴν παράλληλῃ μελέτῃ τῶν δύο αὐτῶν παραγόντων εἶναι δυνατὴ ἡ προσέγγιση τοῦ προβλήματος τῆς εἰκονομαχίας, ἡ ὁποία, ὅπως ἐπισημαίνει ἡ συγγραφέας, «δὶχως τὶς μεταρρυθμίσεις τῶν Ἰσαύρων δὲν θὰ ὑπῆρχε, στὴ μορφή τουλάχιστον ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὴ σήμερα».

Ἐνδιαφέρουσα ἡ μελέτῃ τῆς *Hélène Ahrweiler* μὲ τίτλο «The Geography of the Iconoclastic World» (σσ. 21-27), ὅπου ἡ συγγραφέας ὑποστηρίζει, ἀντίθετα μὲ τὶς γνωστὲς θεωρίες, ὅτι οἱ πληροφορίες τῶν πηγῶν δὲν ἐπιτρέπουν τὸ γεωγραφικὸ διαχωρισμὸ σὲ εἰκονομαχικὲς καὶ εἰκονολατρικὲς περιοχές, ἀλλ' ὅτι «εἰκονομάχοι καὶ εἰκονολάτρεις συνυπῆρχαν σ' ὅλες τὶς ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας». Θεωρεῖ τὴν εἰκονομαχίαν «a Constantinopolitan phenomenon», ποὺ γεννήθηκε, ἔδρευε καὶ κατευθυνόταν ἀπὸ τὴ Βασιλεύουσα καὶ τὴν ἐντάσσει μεταξὺ τῶν μέτρων ποὺ ἐπέβαλαν οἱ Ἰσαυροὶ στὴν προσπάθειά τους νὰ σταματήσουν μὲ κάθε τρόπο τὶς στρατιωτικὲς ἀποτυχίες καὶ νὰ ἀναμορφώσουν τὸ διοικητικὸ σύστημα. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ἤθελα νὰ παρατηρήσω ὅτι δὲν συμφωνῶ μὲ τὶς ἀπόψεις ποὺ διατυπώνει ἡ συγγραφέας σχετικὰ μὲ τὰ αἷτια ποὺ προκάλεσαν τὸ κίνημα

τῶν «Ἑλλαδικῶν», οὔτε μὲ τὴν τοποθέτηση τοῦ κινήματος στὸ ἔτος 726 ἀντὶ τοῦ 727³.

«The Roman Church on the Outbreak of Iconoclasm» (σσ. 29-34) εἶναι ὁ τίτλος τῆς μελέτης τοῦ *Peter Llewellyn*, ὁ ὁποῖος ἐξετάζει τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν Δυτικὴ Ἑκκλησία μισὸ αἰῶνα πρὶν ἀπὸ τὸ ξέσπασμα τῆς εἰκονομαχίας, σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ ἐντοπίσει τὰ αἷτια ποὺ προσδιορίζουν ἀργότερα τὶς ἀντιδράσεις τοῦ Βατικανοῦ σὲ σπουδαῖα γεγονότα τοῦ ὀγδοοῦ αἰῶνα, ὅπως εἶναι τὸ εἰκονομαχικὸ κίνημα καὶ ἡ αὔξηση τῆς δυνάμεως τῶν Φράγκων.

Σκοπὸς τῆς μελέτης τοῦ *Robin Cormak*, «The Arts During the Age of Iconoclasm» (σσ. 35-44), εἶναι ἡ θεώρηση τῆς τέχνης κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς εἰκονομαχίας (726-843), καταλήγει δὲ στὸ συμπέρασμα πὼς, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι στὴν περίοδο αὕτῃ ἡ τέχνη γνώρισε μιὰ ὕφεση, δὲν ἔπαυσε νὰ ὑπάρχει, νὰ δέχεται καὶ νὰ ἀφομοιώνει νέες ἐπιδράσεις, ἀντίθετα μὲ τὴν παραδεδεγμένη ἀποψη ποὺ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ περίοδος αὕτη ἦταν νεκρὴ γιὰ τὴν βυζαντινὴ τέχνη.

Στὴν ἐπόμενη μελέτῃ μὲ τίτλο «Islam and Iconoclasm» (σσ. 45-52), ὁ *O. Grabar* ἐξετάζει τὶς πιθανὲς ἰσλαμικὲς ἐπιδράσεις στὸ φαινόμενο τῆς εἰκονομαχίας καὶ συγκρίνει τὴν βυζαντινὴ εἰκονομαχία μὲ ἓνα παρόμοιο κίνημα ποὺ ἐκδηλώθηκε ταυτόχρονα στὸ Ἰσλάμ. Ἐπισημαίνοντας τὶς ὁμοιότητες καὶ τὶς διαφορὰς τῶν δύο «εἰκονομαχιῶν», ὁ συγγραφέας συμβάλλει θετικὰ στὴν κατανόηση τοῦ πολυσύνθετου προβλήματος τῆς βυζαντινῆς εἰκονομαχίας.

«Iconoclasm and the Monophysites» ἐπιγράφεται ἡ μελέτῃ τοῦ *Sebastian Brock* (σσ. 53-57), στὴν ὁποία ὁ συγγραφέας ἐπανεξετάζει, βάσει κυρίως τῶν συριακῶν πηγῶν, τὸ ζήτημα τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Μονοφυσιτισμοῦ στὴν εἰκονομαχία καὶ καταλήγει στὸ συμπέρασμα πὼς, ἀντίθετα μὲ ὅσα εἶχαν παλαιότερα ὑποστηριχθεῖ, δὲν μπορεῖ νὰ τεκμηριωθεῖ καμία σχέση μεταξύ τῶν θέσεων τοῦ Μονοφυσιτισμοῦ καὶ τῆς εἰκονομαχίας.

Στὴν διακόσμηση τῶν μονοφυσιτικῶν ἐκκλησιῶν τῆς Συρίας εἶναι ἀφιερωμένη ἡ μελέτῃ τῆς *Marlia Mundell*, «Monophysite Church Decoration» (σσ. 59-72), ἡ ὁποία καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ διακόσμηση δὲν ἀκολουθεῖ μιὰ ἐνιαία γραμμὴ καί, ἐνῶ σὲ ὀρισμένες περιοχὲς τῆς Παλαιστίνης καὶ τῶν παραλίων τῆς Συρίας ἡ διακόσμηση τῶν ἐκκλησιῶν εἶναι εἰκονικὴ καὶ ἀφηγηματικὴ, ἄλλοῦ, ὅπως π.χ. στὸ πατριαρχεῖο τῆς Ἀντιοχείας, προτιμοῦν τὴν ἀνεικονικὴ διακόσμηση σὲ συνδυασμό, πιθανῶς, μὲ φορητὲς εἰκόνες. Τὴ μελέτῃ, τέλος, συνοδεύουν φωτογραφίες καὶ σκίτσα.

3. Πρβλ. Θ. Κορρές, Τὸ κίνημα τῶν «Ἑλλαδικῶν», Βυζαντινὰ 1 (1981) 39-49.

Ἡ ἐπόμενη μελέτη με τίτλο «The Paulicians and Iconoclasm» (σσ. 75-82), εἶναι γραμμένη ἀπὸ τὸν *L. Barnard*. Ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται ἀρχικὰ στὴν πρώιμη ἱστορία τῶν Παυλικιανῶν καὶ φθάνοντας στὰ μέσα τοῦ δου αἰῶνα ἐξετάζει τὸ πρόβλημα τῆς ἀναμιξεῶς των στὸ εἰκονομαχικὸ κίνημα. Τὴν ραγδαία ἐξάπλωση τοῦ Παυλικιανισμοῦ κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, ἀποδίδει ὁ *L. Barnard* στὸ εὐνοϊκὸ κλίμα ποὺ δημιουργήθηκε ἐξ αἰτίας τοῦ ἀντιμοναχικοῦ χαρακτήρα τῆς εἰκονομαχίας, καὶ συνέπιπτε ἀπόλυτα μετὰ τις θέσεις τῶν Παυλικιανῶν οἱ ὁποῖοι θεωροῦσαν τὸ μοναχικὸ ἔνδυμα σὰν μία ἀπὸ τις μεταμφιέσεις τοῦ διαβόλου. Τὸ εὐνοϊκὸ γιὰ τοὺς Παυλικιανούς κλίμα μεταβάλλεται ὅταν μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Νικηφόρου Α' ἀνέρχεται στὸ θρόνο ὁ Μιχαὴλ Α' (811-813), ὁ ὁποῖος διατάσσει διωγμοὺς ἐναντίον τους⁴. Ἐχθρική πρὸς τοὺς Παυλικιανούς ἦταν ἡ πολιτικὴ τοῦ εἰκονομάχου Λέοντα Ε' καὶ ἀργότερα τοῦ ἐπίσης εἰκονομάχου Θεοφίλου. Τὸ ἀποφασιστικὸ ὅμως κτύπημα ἔδωσε ἡ αὐτοκράτειρα Θεοδώρα ποὺ ἐξαπέλυσε φοβεροὺς διωγμοὺς ἐναντίον τους. Καταλήγοντας, ὁ *L. Barnard* ἐπαναλαμβάνει τὴν θέση ὅτι οἱ Παυλικιανοὶ εὐνοήθηκαν ἀπὸ τὸ ἀντιμοναχικὸ πνεῦμα τῆς εἰκονομαχίας, πιστεύει ὅμως ὅτι δὲν ὑπῆρχαν ἀρετὰ κοινὰ σημεῖα ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν στοὺς Παυλικιανούς νὰ ἐλπίζουν ὅτι θὰ μπορούσαν νὰ γίνουν ἀποδεκτοὶ ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ κοινωνία καὶ πολιτεία.

«Schooling in the Iconoclast Centuries» (σσ. 85-92), εἶναι ὁ τίτλος τοῦ ἄρθρου τῆς *Ann Moffatt*, ἡ ὁποία προσπαθεῖ, μετὰ βάση τοὺς Βίους ἁγίων, νὰ ἀνασυνθέσει τὴν εἰκόνα τῆς παιδείας στὴν ἐποχὴ τῆς εἰκονομαχίας, ἐνῶ ὁ *Anthony Cutler* στὴ μελέτῃ του «The Byzantine Psalter Before and After Iconoclasm» (σσ. 93-102), ἀναφέρεται στὴν ἐξέλιξη τῆς εἰκονογραφήσεως τῶν χειρογράφων ψαλτηρίων ἀρχίζοντας ἀπὸ τὰ προεἰκονομαχικὰ χρόνια καὶ συνεχίζοντας καὶ στὴ μετὰ τὴν εἰκονομαχία περίοδο.

Ἡ ἐπόμενη μελέτη εἶναι τῆς *Ann Wharton Epstein* καὶ ἔχει τίτλο «The Iconoclast Churches of Cappadocia» (σσ. 103-111). Ἀντικείμενο τῆς μελέτης αὐτῆς εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ διακόσμηση ἐκκλησιῶν τῆς Καππαδοκίας, περιοχῆς ὅπου, σύμφωνα μετὰ τὴν νεώτερη ἔρευνα, πρέπει νὰ ὑπῆρχαν σημαντικὲς μοναστικὲς κοινότητες στὴν πρὶν τὴν εἰκονομαχία περίοδο, ἀλλὰ καὶ στὴ διάρκεια τῆς εἰκονομαχίας. Μελετώντας τὴν διακόσμηση ὀρισμένων ἐκκλησιῶν καταλήγει στὸ συμπέρασμα πὼς παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ διακόσμηση εἶναι κατὰ τὸ μέγιστο μέρος ἀνεικονική, οἱ ἐκκλησίες αὐτὲς πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν, ἀντίθετα μετὰ ὅ,τι ἦταν δεκτὸ μέχρι σήμερ, στὰ μετὰ τὴν εἰκονομαχία χρόνια.

4. Πρβλ. Θ. Κορρές, Οἱ διώξεις τῶν Παυλικιανῶν ἐπὶ Μιχαὴλ Α', Βυζαντινὰ 10 (1980) 205-215.

Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσα, ὅπως ἄλλωστε παρετήρησε ἤδη στή σχετική βιβλιοκρισία καὶ ὁ Α. Μαρκόπουλος⁵, εἶναι ἡ μελέτη τοῦ *Ihor Ševčenko*, «Hagiography of the Iconoclast Period» (σσ. 113-131). Στὴ μελέτη αὐτὴ γίνεται μιὰ ἀνασκόπηση τῶν περισσοτέρων Βίων ποὺ σχετίζονται θεματικά μὲ τὴν περίοδο τῆς εἰκονομαχίας. Ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται στὸν συμπληρωματικὸ τρόπο τῆς συνθέσεως τῶν Βίων καὶ στὸ γεγονός ὅτι περιέχουν χωρία χρονικῶς διάφορα ἀπὸ τὴν ὑποτιθέμενη περίοδο τῆς συγγραφῆς τους καὶ καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι «στὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ 9ου αἰ. οἱ Βυζαντινοὶ γνῶριζαν ἐλάχιστα γιὰ τοὺς ἥρωες τῆς πρώτης εἰκονομαχικῆς περιόδου, ἐλάχιστα γιὰ τὴν ἴδια τὴν περίοδο καὶ εἶχαν ἐλάχιστους Βίους ἀπὸ τοὺς ὁποίους θὰ μπορούσαν νὰ ἀντλήσουν πληροφορίες. Καὶ αὐτὸ γιὰτὶ, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς Βίους ποὺ ἀναφέρονται στὴν περίοδο αὐτή, δὲν εἶχαν ἀκόμη γραφεῖ». Τὴ μελέτη τοῦ *Ihor Ševčenko* συνοδεύει ἐκτενὴς βιβλιογραφία, γεγονός ποὺ τὴν καθιστᾷ πολὺτιμο βοήθημα γιὰ τοὺς μελετητὲς τῆς εἰκονομαχικῆς περιόδου.

Ἐνδιαφέρουσα ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ μελέτη τοῦ *C. Mango*, «The Liquidation of Iconoclasm and the Patriarch Photios» (σσ. 133-140), ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὴν ἀναστήλωση τῶν εἰκόνων (843) καὶ στὸ γεγονός ὅτι ὁ πατριάρχης Φώτιος (858-867 καὶ 877-886) ἐξακολουθεῖ νὰ καταφέρεται μὲ σφοδρότητα κατὰ τῆς εἰκονομαχίας πολλὰ χρόνια ἀργότερα. Ἀντίθετα μὲ ὅσα εἶχε ὑποστηρίξει νωρίτερα ὁ *F. Dvornik*, ὁ *C. Mango* ἀποδίδει τὰ ἀντικεικονομαχικὰ αἰσθήματα τοῦ Φωτίου σὲ προσωπικοὺς λόγους καὶ συγκεκριμένα στὸ γεγονός ὅτι οἱ γονεῖς του διώχτηκαν καὶ ἐξορίστηκαν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Θεόφιλο (829-842). Τὸν πατέρα τοῦ Φωτίου ταυτίζει, βάσει τῶν πηγῶν, μὲ τὸν ὁμολογητὴ Σέργιο τοῦ Συναξαριστοῦ (13 Μαΐου), ποὺ ἐξορίστηκε καὶ πέθανε στὴν ἐξορία γιὰ τὶς εἰκονομαχικὲς του πεποιθήσεις καὶ μὲ τὸν ἱστορικὸ Σέργιο ποὺ ἀναφέρεται στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Φωτίου, γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ *C. Mango* πιστεύει ὅτι εἶναι τὸ ἴδιον πρόσωπο.

Ἡ μελέτη τῆς *P. Karlin-Hayter*, «Gregory of Syracuse, Ignatios and Photios» (σσ. 141-145), ἀναφέρεται στὴν ἀμέσως μετὰ τὴν ἀναστήλωση τῶν εἰκόνων περίοδο, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὶς ἐναλλαγὲς τοῦ Ἰγνατίου καὶ τοῦ Φωτίου στὸν πατριαρχικὸ θρόνο.

Τὶς πιθανὲς ἐπιπτώσεις τῆς εἰκονομαχίας στὴν ἐξέλιξη τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἐξετάζει ἡ μελέτη τοῦ *Robin Cormak*, «Painting after Iconoclasm» (σσ. 147-163), ἐνῶ στὴν τελευταία μελέτη τοῦ τόμου μὲ τίτλο «The Structure of Byzantine and European Iconoclasm» (σσ. 165-177), ὁ *D. Freed-*

berg συγκρίνει τὴ βυζαντινὴ εἰκονομαχίαν μὲ κινήματα τῆς μεταβυζαντινῆς Εὐρώπης στὰ ὁποῖα, κατὰ τὴν ἀποψη τοῦ συγγραφέα, δὲν ἀποδόθηκε ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς ἡ δέουσα σημασία.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς 18 μελέτες ποὺ ἀναφέρθηκαν, ὁ τόμος περιλαμβάνει καὶ χρονολογικὸ πῖνακα τῶν σπουδαιότερων φάσεων τῆς εἰκονομαχικῆς περιόδου (σσ. 178-179), ἐπιλογή ἀποσπασμάτων τῶν πηγῶν ποὺ ἀναφέρονται στὸ ζήτημα τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων καὶ τὴν εἰκονομαχίαν καὶ παρατίθενται σὲ ἀγγλικὴ μετάφραση (σσ. 180-186) καὶ τέλος εὐρετήριο (σσ. 187-195).

Καταλήγοντας, θὰ ἤθελα νὰ παρατηρήσω ὅτι τὸ σύνολο τῶν μελετῶν τοῦ Iconoclasm ἀποτελεῖ πράγματι μιὰ πολύτιμη προσφορά στὴν ἔρευνα τῆς τόσο σημαντικῆς ὅσο καὶ δύσκολης γιὰ τὸν ἱστορικὸ ἐποχῆς, τῆς ὁποίας πολλὰς ἐπὶ μέρους πτυχὰς δὲν ἔχουν ἐπαρκῶς φωτισθεῖ, γεγονὸς ποὺ ἐμποδίζει, ὅπως ἔχει ἄλλωστε ἤδη παρατηρηθεῖ⁶, «τὴν πλήρη ἀποσαφήνιση τῶν αἰτίων τοῦ εἰκονομαχικοῦ κινήματος καὶ τὴ συναγωγὴ ἀσφαλῶν συμπερασμάτων».

Θεσσαλονίκη 1982

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΟΡΡΕΣ

W. E. Kaegi, Jr., Army, Society and Religion in Byzantium, Variorum Reprints, London 1982.

The twenty articles of this collection appeared between 1964 and 1981. The volume also contains a brief preface and an index nominum.

The articles are grouped into three parts: The first group includes four articles on Julian the Apostate (Studies on Julian I-IV). The second includes two articles on the crisis of the fifth century (V-VI) and finally the third and the longest one includes the rest fourteen studies on the Byzantine army (The Byzantine Army, Institutional Change and Continuity and Internal Strife VII-XX).

6. *Ι. Καραγιαννόπουλος, Ἱστορία, τ. 2, σ. 133.*

The division is chronological, since the articles of the first group refer to the 4th century, those of the second to the 5th century and those of the third to the Middle Byzantine Period (6th-11th centuries). Examining the book closer, we see that the main interest of W. E. Kaegi is the Byzantine Army during the first and middle Byzantine periods. Sometimes the military problems of Byzantium are connected with social and religious issues of the same period, in which case W. E. Kaegi examines them together.

The articles of this volume which are not related to the Byzantine Army are the following: Article I «The Emperor Julian's Assessment of the Significance and Function of History», article V «The Fifth century Twilight of Byzantine Paganism» and article VI «Gli storici proto-bizantini e la Roma del tardo quinto secolo». The first one refers to Julian's assessment of history, the second refers to the pagans of the Byzantine Empire in the 5th century and the circumstances under which many of them became Christians, while the third one examines the references of the Byzantine sources to Rome of the late 5th century. Article III «The Emperor Julian at Naissus» explains why Julian stopped at Naissus in October and November 361 A.D., and article XII «Some Seventh-Century Sources on Caesarea» mentions some references of the primary sources regarding buildings, institutions and persons of Caesarea Maritima between 620 and 631 A.D. Finally article XIII «Initial Byzantine Reactions to the Arab Conquest», refers to the Byzantine sources of the 7th century and how they justify the Arab conquest. The author observes that all the sources, orthodox and monophysite, attribute the seventh-century's catastrophes of the Empire to the sins of the christians and especially the monophysite sources to the chalcedonian errors of the Byzantine government.

All the other articles examine military subjects: Article IV «Constantine's and Julian's Strategies of Strategic Surprise against the Persians» deals with the tactics of surprise invasion used by Constantine the Great and Julian the Apostate against the Persians, while article II «Domestic Military Problems of Julian the Apostate» refers to the efforts of emperor Julian to keep the discipline of the army, to compromise the demands of the troops who accompanied him from Gaul (the majority of whom were pagans) with the Eastern troops (the majority of whom were christians) and to control the increasing prominence of the army in fourth century.

Article VIII «Arianism and the Byzantine army in Africa, 533-546» refers to the Arians of North Africa in the 6th century. The author indicates the moderate policy of Justinian and Belisarius during the Vandal expedition (533-534) and also examines the role of the Arians in the army revolts which subsequently took place in Africa.

Articles IX, X, and XI deal with the first decades of the 7th century and especially with the reign of Heraclius. The IXth «New Evidence on the Early Reign of Heraclius» refers to the rebellion of Komentiolos in 610 and the changes in the army leadership in Asia Minor up to 613. The Xth, «Two Notes on Heraclius», a) adds a new testimony on the revolution of Komentiolos and b) justifies the Heraclius strategy to invade Persia through Lasiki in 623-627. Finally article XI «Notes on Hagiographic Sources for some Institutional Changes and Continuities in the Early Seventh Century» indicates the survival of older military laws in the eastern provinces of Byzantine Empire. Based on hagiographical sources the author reveals that the short Persian sovereignty in the beginning of the 7th century didn't effect institutions in those areas.

Article XIV «The First Arab Expedition Against Amorium» refers also to the 7th century. In this article the author supports that the first arab invasion in Asia Minor took place in 641 or 642 and two or three years later a bigger one followed. In article XV «Al-Baladhuri and the Armeniak Theme» the author suggests that the foundation of the «Armeniak theme» is dated in the middle of the 7th century, between 645/6 and 653/4¹.

Other articles refer to more general military topics: Article VII «Patterns of Political Activity of the Armies of the Byzantine Empire» deals with political-military relations in the Middle Byzantine period, that is the role of the army in the Empire, the recruitment, the foreign mercenaries, the division to «tagmata» and «themata», the competition among various military troops as well as the ambitious revolutionary movements of some generals. Finally W.E.Kaegi supports that the internal military strives affected the progress of the Empire, but never developed any institutional means by which it could maintain a military hold over the government and pass this control on to succeeding generations of officers.

1. A. Pertusi, Constantino Porfirogenito, De Thematribus, Città del Vaticano 1952, tab. II, dates the foundation of the Armeniac Theme in 667 A.D.

With article XVI «Some Reconsiderations on the Themes» W. E. Kaegi questions the importance of the «farmer soldiers» as well as the actual military efficiency of the «themes» in the period 650-800.

Article XVII «The Byzantine Armies and Iconoclasm» following the events of the first and second Iconoclastic periods concludes that the consensus of the army with regard to the controversy was neither unison nor unchanged. The thematic army of Asia Minor did not always support the iconoclasm and this fact proves that the iconoclastic crisis was not merely a disagreement between the population of the eastern and european provinces of the Byzantine Empire².

Article XVIII «Regionalism in the Balkan Armies of the Byzantine Empire» deals with the existence of competition and hostility between the european and asiatic troops of the Byzantine Empire. The author is mainly concentrated on the 10th and 11th centuries.

Article XIX «The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia» examines the role of the Turk archers in the conquest of Asia Minor. Finally article XX «Some Respectives on the Middle Byzantine Period» is basically a lecture given by the author on December 1968 at the annual meeting of the American Historical Association. It summarises the result of research already competed and looks forward to what remains to be done in the field of social, military and political history, as well as problems of historical geography, ecclesiastic and cultural history and the periodisation of Middle Byzantine History.

In general W. E. Kaegi's volume is interesting and offers many positive aspects concerning the army of the Byzantine Empire. Of course repetitions are inevitable in such a collection. Articles VII, XVIII and XX are a characteristic example. All these articles refer to the differences and strives between the various organised military groups.

Some other aspects seem to be out of date, since this volume includes articles written almost twenty years ago. More precisely the «theme of Carabisiani» is mentioned (XVII. 69) not taking into consideration that Carabisiani was a united maritime power in the 7th century and not a local organised «theme»³.

2. I. Καραγιαννόπουλος, 'Ιστορία Βυζαντινού Κράτους, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1981, σ. 132-133. - Θ. Κορρές, 'Τὸ κίνημα τῶν Ἑλλαδικῶν, Βυζαντινὰ 1 (1981) 37-49.

3. H. Antoniadis-Bibicou, Études d'histoire maritime de Byzance. A propos

The author also states that during the 10th century there often was a «domestic of the schools of the East» and a «domestic of the schools of the West» (VII. 16), while it is well known that the rank of «domestic of the schools» was divided and awarded to two persons, one being responsible for the East and the other for the West during the reign of Romanos B' (959-963)⁴.

As far as the Iberic theme and the eastern frontier of the Byzantine Empire is concerned, there has been a lot of research in recent years and new bibliography has been added⁵.

All these comments, however, do not reduce the importance of the contribution of W. E. Kaegi's volume, in which the author offers new solutions to old problems and points out new areas that should be further investigated. Perhaps it would be a good opportunity to suggest here that the articles reprinted in the serie of *Variorum Reprints* should be completed with new bibliography concerning their subject matter.

Thessaloniki

V. NERANTZI-VARMAZI

du «Thème des Caravisiens», Paris 1966, σ. 63 κέ. - H. Ahrweiler, *Byzance et la mere*, Paris 1966, σ. 22 κέ. - M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Τὸ ναυτικὸ θέμα τῶν Κιβυρραιωτῶν. Συμβολὴ στὸ πρόβλημα τῆς ἰδρύσεώς του, *Βυζαντινὰ* 11 (1982) 203-304.

4. N. Oikonomides, *Les Listes de Préséance Byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, σ. 329.

5. N. Oikonomides, *L'organisation de la Frontière Orientale de Byzance au Xe-XIe siècles et le Taktikon de l'Escorial*, Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines, Bucarest 1974, I. 285-302. - V. A. Arutjunova-Fidanjan, *Ešče taz o feme «Iverija», Kavkaz i Vizantija* 1 (1972) 36-55.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Demetrios Kydones, Briefe, übersetzt u. erläutert v. F. Tinnefeld (Bibliothek der Griechischen Literatur, hrg. v. P. Wirth u. W. Ges-sel, Nr. 12 u. 16), Stuttgart 1981, 1982.

Ἡ μισὴ περίπου χιλιάδα τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Δημητρίου Κυδώνη, τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ Βυζαντινοῦ τοῦ 14ου αἰ., παρ' ὅλο τὸ ρητορικὰ ἐπιτηδευμέ-νο τους ὕφος, παρουσιάζουν ἄρκετὸ ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον. Καὶ τοῦτο εἶναι φυσικό: ἀποτελοῦν μαρτυρίες ἀνθρώπου ποὺ ἔζησε τὰ γεγονότα, κι ἀκόμη καλύπτουν χρονικὸ διάστημα σχετικὰ φτωχὸ σὲ ἱστορικὲς πληροφορίες. Ἀναγνωρίζοντας τὴ σπουδαιότητα τοῦ Κυδώνη ὁ σ. ἀνέλαβε νὰ καταστήσει προσιτὲς σ' εὐρύτερο κοινὸ τὶς ἐπιστολές του μεταφράζοντάς τες στὰ γερμα-νικά καὶ ἐφοδιάζοντας τὴ μετάφρασή του μὲ διεξοδικὸ ἱστορικὸ καὶ φιλολο-γικὸ ὑπομνηματισμό, ἱκανὸ καὶ τὴν κατανόηση τῶν ἐπιστολῶν νὰ διευκολύ-νει καὶ τὶς ἰδιοτυπίες τῆς βυζαντινῆς ἐπιστολογραφίας νὰ τονίσει.

Ἐκτενέστατη καὶ πλούσια τεκμηριωμένη βιογράφηση καὶ ἀξιολόγηση τοῦ Δημητρίου Κυδώνη πλουτίζουν καὶ ὁλοκληρώνουν τὴν ἐργασία τοῦ σ. καὶ τὴν καθιστοῦν χρήσιμο ὄργανο.

Θεσσαλονίκη

I. E. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

J. Lefort, Villages de Macédoine. Notices historiques et topographi-ques sur la Macédoine orientale au Moyen Age. 1. La Chalcidique occidentale (=Travaux et Mémoires du Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance. Monographie 1) σελ. 218, Paris 1982, 13 ἔγχρ. χάρτες.

Μπροστά μας ἔχουμε τὸν πρῶτο τόμο τῆς σειρᾶς «Μονογραφίες» ἀφι-ερωμένο στὴν παρουσίαση ἱστορικῶν καὶ τοπογραφικῶν πληροφοριῶν, ποὺ ἀναφέρονται στὴν βυζαντινὴ δυτικὴ Χαλκιδική. Ἄλλοι δύο τόμοι τῆς ἴδιας

σειρᾶς θὰ ἀφιερωθοῦν στὴν περιοχὴ Ἀξιού - Παγγαίου καὶ ἀνατολικῆς Μακεδονίας ἀντίστοιχα.

Οἱ τρεῖς αὐτοὶ τόμοι ἀποτελοῦν τὸ σύνολο τῶν πηγῶν στὶς ὁποῖες στηρίζεται ὁ σ. πὺ ἐτοιμάζει τώρα μιὰ συνθετικὴ ἔρευνα πάνω στὴν ἱστορία τῆς γῆς, κατοικίας, δημογραφίας καὶ ἀγροτικῆς οἰκονομίας τῆς ἀνατολικῆς Μακεδονίας στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους.

Εἶναι γνωστὸ πὺς γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς περιοχῆς αὐτῆς, πλούσιος καὶ ἀνεκτίμητος θησαυρὸς σὲ πληροφορίες εἶναι τὰ ἀρχεῖα τοῦ Ἀγίου Ὁρους. Τί δουλειὰ ὅμως ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν ἐκμετάλλευσή τους! Ὁ σ. κατῶρθωσε νὰ δαμάσει τὸν τεράστιο αὐτὸ ὄγκο πληροφοριῶν κι ἀκόμη νὰ τὸν συνδυάσει καὶ μὲ ἄλλες πληροφορίες ἀρχαιολογικῆς, χαρτογραφικῆς καὶ μὲ δικῆς του παρατηρήσεις ἀπὸ ἐπιτόπιες ἐπισκέψεις. Πέτυχε ἔτσι νὰ δώσει ἔγκυρες πληροφορίες γιὰ πάνω ἀπὸ 160 συνοικισμοὺς τῆς περιοχῆς.

Ἡ συστηματικότητά τῆς ἐργασίας καὶ τὸ πλῆθος τῶν πληροφοριῶν, τοπωνυμικῶν, βιβλιογραφικῶν, ἱστορικῶν, καθὼς καὶ οἱ προσεκτικῆς καὶ πετυχημένες ταυτίσεις τῶν συνοικισμῶν καθιστοῦν τὸ βιβλίο ἀπαραίτητο ἐργαλεῖο ἐργασίας γιὰ ὅποιον ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν ἱστορικὴ γεωγραφία τῆς περιοχῆς.

Θεσσαλονίκη

I. E. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

Fontes Minores V (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte hrg. v. D. Simon, Bd. 8), Frankfurt/M. (1982):

Πλούσιος ὅπως καὶ οἱ προηγούμενοι, κυκλοφόρησε καὶ ὁ πέμπτος τόμος τῶν Fontes Minores, πὺ ἐκδίδει τὸ νομικὸ ἐργαστήρι τῆς Φραγκφούρτης ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ D. Simon. Σὲ τριακόσιες περίπου σελίδες ὁ τόμος αὐτὸς προσφέρει ἐπτὰ μελετήματα, σημαντικὰ τόσο ἀπὸ τὴν ἀποψη παρουσίας νέου ὕλικου ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν φροντισμένη καὶ σχολιασμένη προσφορὰ παλαιότερου.

Στὴν πρώτη μελέτη (Zur Einteilung der Digesten, Drei byzantinische Traktate, σ. 1-16) ἡ M. Th. Fogen παρουσιάζει καὶ ἐκδίδει τρία κείμενα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα γιὰ πρώτη φορά, ἀναφερόμενα στὴ διαίρεση τοῦ Πανδέκτη. Ἡ ἐργασία τῆς δείχνει πόσες ἐλλείψεις μποροῦν νὰ ὑπάρχουν σὲ θέματα θεωρούμενα ἐξαντλητικὰ ἐρευνημένα. Νέα κείμενα παρουσιάζουν ἐπίσης ὁ I. Konidaris (Die Epitome einer justinianischen Novelle aus dem Patmiacus 205, σ. 27-31), οἱ L. Burgmann καὶ M. Th.

Fogen (*Florilegium Lesbicum*, σ. 107-178), ὁ *A. Schmink* (*Drei Patriarchalschreiben aus der ersten Hälfte des 13. Jh.*, σ. 215-280). Τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τῶν Ἀσσιζῶν τοῦ *Ariano* δίνει ὁ *L. Burgmann* (σ. 179-192). Τέλος ὁ *I. Κονιδάκης* ἐπανεκδίδει τὶς Νεαρές τοῦ Ἡρακλείου, πρῶγμα ποὺ σημαίνει, ὅπως τὸ ἐκφράζει ὁ *D. Simon*, τὴν ἑναρξὴ ἐργασιῶν κριτικῆς ἐπανεκδόσεως τῶν αὐτοκρατορικῶν Νεαρῶν. Μὲ δύο λόγια: ὁ τόμος αὐτὸς ἀποτελεῖ ἄξια συνέχιση τῆς σειρᾶς τῶν *Fontes Minores*. Ὁ ἐκδότης *D. Simon* ὑπόσχεται καὶ ἕκτο τόμο. Στὸ γεμάτο μετριοφροσύνη διερωτήμα του, ἂν ὁ μελλοντικὸς τόμος θὰ προσφέρει τόσο πλούσια σοδεῖα, ὅσο καὶ οἱ προηγούμενοι, ἡμεῖς οἱ ἀναγνώστες του, τὸ ἐπιστημονικὸ κοινὸ γενικὰ, μποροῦμε ν' ἀπαντήσουμε κατηγορηματικὰ καὶ θετικὰ: εἵμεθα βέβαιοι. Οἱ προηγούμενοι τόμοι τὸ ἐγγυῶνται.

Θεσσαλονίκη

I. E. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

Lexikon des Mittelalters. Erster Band/3, 4 u. 5. Lieferung. Artemis Verlag - München und Zürich (1977).

The well known *Lexikon des Mittelalters* (LMA), whose first two fascicles have already been reviewed in *Byzantina* 10 (1980) 491-93, continues its publication with the same success, and we are now presented with fascicles 3, 4 and 5, (*Almojarifazgo* - *Anatomie*), (*Anchialos* - *Apotheker*) and (*Apotheose* - *Arques*) respectively.

LMA continues to present its material in a very careful and organized manner, compiling its articles with grate care and enriching them with bibliography. Articles pertaining to the byzantine period are, as usually, written by well known byzantinists.

There are a few secondary remarks to be made. -Article «*Alusianos*», write *Patricius* instead of *Patritios*. In the same article the author makes reference to the old edition of *Cecaumenos* (*B. Wassiliewski*, 1896) instead of the recent one by *G. G. Litavrin* (1972). -Article «*Amt II. 2 Byz. Reich*», not *Kleterologion* of *Philokalos* but *Kletorologion* of *Philotheos*. It must also be noted that among the «*Listes de préséance*» of the byzantine imperial court of the later byzantine period, no mention is made of *Pseudo-Kodinos*, *Traité des offices*, Paris 1966, ed. by *J. Verpeaux*. -Article «*Anchialos*». The battle of *Anchialos* in 917, did not take place at *Achelous* river, but near *An-*

chialos. During medieval times Anchialos was commonly refaired to as Achelo¹. -Article «Annona I», of the later Roman Empire. The section devoted to this later period is presented in a rather summarized fashion and, in the bibliography that follows, there is no mention of the work of *I. Karayannopoulos*, *Das Finanzwesen des fürbyzantinischen Stäates*, München 1958, especially to pp. 94-106 and 212-219, where the author specifically refairs to that topic.

Finally, it should be noted that the articles on byzantine personalities are fewer than those written on western personalities. This «injustice» could and perhaps should be corrected in the future.

Thessaloniki 1983

THEODORE KORRES

1. See the article of *M. Gregoriou*, 'Η βυζαντινο-βουλγαρική σύγκρουση στους Κατασύρτες τὸ 917 καὶ ἡ ἐκδοχή τοῦ Ι. Σκυλίτση, *ΕΕΦΣ* (Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης) 21 (1983) 123-148.

VARIA

ΤΟ 16ο ΔΙΕΘΝΕΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΛΟΓΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
ΤΗΣ ΒΙΕΝΝΗΣ

Πραγματοποιήθηκε τὸν Ὀκτώβριο 1981 στὴ Βιέννη τὸ 16ο Διεθνὲς Βυζαντινολογικὸ Συνέδριο σύμφωνα μὲ ἀπόφαση ποὺ εἶχε ληφθεῖ στὸ προηγούμενο Βυζαντινολογικὸ Συνέδριο τῆς Ἀθήνας τὸ 1976. Γενικὸς τίτλος τοῦ πρόσφατου Συνεδρίου ἦταν «Ἡ Βυζαντινολογία ὡς τὸ 2000. - Ἀναδρομὲς καὶ Προοπτικὲς» καὶ οἱ ἐργασίες του κράτησαν πέντε μέρες (4-9 Ὀκτωβρίου).

Οἱ συνεδριάσεις ἔγιναν στὶς κατάλληλα διαμορφωμένες αἴθουσες τοῦ παλιοῦ ἀνακτόρου Hofburg καὶ περιλάμβαναν δέκα θεματολογικοὺς κύκλους: 1. Μεθοδολογία, Τεχνολογία, Βιβλιογραφία, 2. Σκοποὶ τῆς ἔρευνας καὶ νέες προοπτικὲς, 3. Κοινωνικὲς δομὲς καὶ ἡ ἐξέλιξή τους, 4. Λειτουργίες καὶ μορφὲς τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας, 5. Ἀνθρωποὶ καὶ πράγματα - ὕλικὸς πολιτισμὸς, 6. Βιβλία καὶ κοινωνία στὸ Βυζάντιο, 7. Θεολογία καὶ φιλοσοφία τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων, 8. Ἡ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ, 9. Ἡ μορφοποιητικὴ λειτουργία τῆς βυζαντινῆς τέχνης, 10. Ἡ Κεντρικὴ καὶ Δυτικὴ Εὐρώπη καὶ ὁ μεταβυζαντινὸς Ἑλληνισμὸς πρὶν ἀπὸ τὸ 1800. Τέλος τὸ Συνέδριο φιλοξενοῦσε ἓνα συμπόσιο μουσικολογίας μὲ τὸ γενικὸ τίτλο «Ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ τῆς περιόδου 1453-1832 ὡς πηγὴ τῆς μουσικῆς θεωρίας καὶ πράξης πρὶν ἀπὸ τὸ 1453».

Ἀπὸ τὴν καταγραφὴ αὐτὴ τῶν θεματολογικῶν κύκλων γίνεται φανερὴ ἡ προσπάθεια ποὺ κατέβαλε ἡ αὐστριακὴ ὀργανωτικὴ ἐπιτροπὴ νὰ ἀποφευχθεῖ ὁ ἀπόλυτος διαχωρισμὸς σὲ θέματα φιλολογίας, ἱστορίας, τέχνης κτλ. καὶ νὰ θεωρηθεῖ ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία σὰν ἓνα ὀργανωμένο σύνολο μὲ τὸ συγκερασμὸ τῶν πορισμάτων τῶν διαφόρων κλάδων τῆς Βυζαντινολογίας. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ πέτυχε σὲ μεγάλο βαθμὸ χάρις στὴν ποιικιλία τῶν εἰσηγήσεων καὶ τῶν ἀνακοινώσεων ποὺ ἐντάχθηκαν μέσα στοὺς γενικοὺς θεματολογικοὺς κύκλους.

Τὸ συνέδριο περιέλαβε τελικὰ 34 μεγάλες εἰσηγήσεις ποὺ εἶχαν διάρκεια μισὴ ἕως μία ὥρα καὶ ἀκολουθοῦσε μετὰ ἀπὸ κάθε μιὰ ἀπὸ αὐτὲς ἄλλος τόσος χρόνος γιὰ συζήτηση. Τρεῖς χωριστὲς εἰσηγήσεις γιὰ μεθοδολογία, τεχνολογία καὶ βιβλιογραφία κάλυψαν τὸν πρῶτο κύκλο, ἐνῶ στὸ δεύτερο θεματολογικὸ κύκλο περιλαμβάνονταν εἰσηγήσεις γιὰ τὶς προοπτικὲς τῆς

βυζαντινῆς φιλολογικῆς ἔρευνας, γιὰ τὴν ἀξιοποίηση τῶν βυζαντινῶν ιστορικῶν πηγῶν, γιὰ τὶς προοπτικὲς τῆς ἔρευνας στὶς βοηθητικὲς ἐπιστῆμες καὶ γιὰ τὶς προοπτικὲς τῆς ἱστορίας τῆς βυζαντινῆς τέχνης.

Ὁ τρίτος θεματολογικὸς κύκλος περιλάμβανε τὶς ἐξῆς μεγάλες εἰσηγήσεις: Κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς δομὲς στὸ ὕστερο Βυζάντιο. Ὁ χαρακτήρας τῆς κοινωνικο-οικονομικῆς δομῆς τῆς βυζαντινῆς πόλης στὴν Ὑστερη Βυζαντινὴ περίοδο. Τὰ κοινωνικὰ στρώματα καὶ οἱ διανοούμενοι. Βάσεις καὶ ἐξέλιξη τοῦ δικαίου. Ὁ ρόλος τῆς γυναίκας στὴ βυζαντινὴ κοινωνία.

Ὁ τέταρτος θεματολογικὸς κύκλος περιλάμβανε τρεῖς εἰσηγήσεις: Λογοτεχνικὰ κείμενα ὀργανικῆς χρήσης. Ἐπίπεδα ὕφους στὴ βυζαντινὴ λογοτεχνία. καὶ Ἡ βυζαντινὴ μετρικὴ.

Στὸν πέμπτο κύκλο συμπεριλαμβάνονταν οἱ εἰσηγήσεις: Καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο καὶ Ἀντικείμενα καθημερινῆς χρήσης σὲ ἀρχαιολογικὲς καὶ φιλολογικὲς πηγές, ἐνῶ στὸν ἕκτο κύκλο ἐντάσσονταν οἱ ἐξῆς εἰσηγήσεις: Συγγραφεῖς καὶ ἀντιγραφεῖς. Τὸ βιβλίο ὡς ἀντικείμενο χρήσης στὸ Βυζάντιο. Τὰ Βυζαντινὰ scriptoria καὶ Προβλήματα γύρω ἀπὸ τὰ ἔργα-στήρια τῶν βυζαντινῶν εἰκονογράφων.

Ὁ ἕβδομος κύκλος περιλάμβανε εἰσηγήσεις γιὰ τὴ διδασκαλία «περὶ ἀκτίστου φωτὸς» τὸ 14ο αἰῶνα, γιὰ τὴν ὀρθόδοξη καὶ δυτικὴ θεολογία καὶ γιὰ νέες φιλοσοφικὲς τάσεις στὸ Ὑστερο Βυζάντιο.

Ὁ ὀγδοὸς κύκλος περιλάμβανε τὶς ἐξῆς εἰσηγήσεις: Ὁ ρόλος τῆς Κωνσταντινουπολίτικης ἀρχιτεκτονικῆς στὴ Μέση καὶ Ὑστερη Βυζαντινὴ περίοδο. Τὸ Βυζάντιο καὶ οἱ γειτονικοὶ του πολιτισμοί. Πόλη καὶ χωριό: πολεοδομία καὶ ἀρχιτεκτονική.

Στὸν ἑνατὸ κύκλο ἐντάσσονταν οἱ εἰσηγήσεις: Μιὰ ἀναθεώρηση τῆς ἑλληνιστικῆς κληρονομιάς στὴ βυζαντινὴ τέχνη. Ὁ ἑλληνικὸς χῶρος καὶ οἱ ἀνατολικὲς περιφερειακὲς ἐπαρχίες τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου - πρωτότυπα εἰκονογραφικὰ προγράμματα. Ὁ σχηματικὸς ρόλος τῆς βυζαντινῆς τέχνης στὸ στυλ τῶν πολιτισμένων γειτόνων - ἀντανакλάσεις τῆς τεχντροπίας τῆς Κωνσταντινουπόλης στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ τῆς Γεωργίας καὶ Ἡ τέχνη στὴ βυζαντινὴ κοινωνία. Τέλος στὸ δέκατο θεματολογικὸ κύκλο περιλαμβάνονταν οἱ ἀκόλουθε εἰσηγήσεις: Κοινωνικὴ δομὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὁρθοδοξία καὶ προτεσταντισμός καὶ Ὁ Μεταβυζαντινὸς Ἑλληνισμὸς καὶ ἡ Εὐρώπη - χειρόγραφα, βιβλία, ἔντυπα καὶ ἐκδοτικοὶ οἰκοί.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς εἰσηγήσεις αὐτές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες πολλὲς προκάλεσαν ἔντονη καὶ ἐποικοδομητικὴ συζήτηση, τὸ συνέδριο φιλοξένησε καὶ περισσό-τερες ἀπὸ 350 δεκάλεπτες ἀνακινώσεις γύρω ἀπὸ διάφορα θέματα ποὺμποροῦσαν νὰ ἐνταχθοῦν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα μέσα στὰ πλαίσια τῶν γενικῶν

θεμάτων τοῦ συνεδρίου. Τίς ἀνακοινώσεις αὐτὲς ἀκολουθοῦσε πεντάλεπτη συζήτηση καὶ γίνονταν παράλληλα μὲ τίς μεγάλες εἰσηγήσεις στὶς μικρότερες αἵθουσες τοῦ Hofburg. Ἦταν ἄθλος νὰ παρακολουθήσει κανεὶς ὅλες τίς εἰσηγήσεις καὶ τίς ἀνακοινώσεις πρὸ τὸν ἐνδιέφεραν, γιατί συχνὰ οἱ ἐργασίες τοῦ συνεδρίου ἐξελίσσονταν συγχρόνως σὲ τέσσερις, πέντε ἢ καὶ ἕξι αἵθουσες. Μόνο ἡ αὐστηρὴ τήρηση τῆς ὥρας τοῦ προγράμματος ἀπὸ τοὺς προέδρους ὅλων τῶν συνεδριάσεων διευκόλυνε τὴ μετακίνηση τῶν συνέδρων ἀπὸ αἴθουσα σὲ αἴθουσα γιὰ τὴν παρακολούθηση τῶν πρὸ σημαντικῶν γιὰ τὸν καθένα θεμάτων.

Ἐνδιαφέρουσες ἐκθέσεις ἐντάσσονταν στὰ πλαίσια τοῦ συνεδρίου. Ἡ μία περιλάμβανε βυζαντινὰ καὶ ἀρμενικὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα καὶ στεγαζόταν στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βιέννης. Μιὰ ἄλλη ἀφοροῦσε εἰδικὰ τὴν τέχνη τῆς περιοχῆς τῆς Γεωργίας στὸν Καύκασο ἀπὸ τὸν 9ο ὡς τὸ 18ο αἰῶνα. Μιὰ τρίτη περιλάμβανε ἀντικείμενα καθημερινῆς χρήσης στὰ Βυζαντινὰ χρόνια (κλειδιά, βάρη, σταυροὺς, σφραγίδες) καὶ στεγαζόταν στὸ Μουσεῖο Λαϊκῆς Τέχνης τῆς Βιέννης. Μιὰ τέταρτη ἐκθεση ἀποτελοῦσε ἡ συλλογὴ εἰκόνων τοῦ Kunsthistorisches Museum τῆς Βιέννης μαζὶ μὲ μερικὰ ἀντικείμενα πρὸ ἀνήκουν στὴν Ἑλληνορθόδοξὴ ἐκκλησίᾳ τῆς Αὐστρίας. Ἀκόμη μιὰ ἐκθεση ἀρχαίου καὶ νεότερου Ἑλληνικοῦ βιβλίου καὶ μαζὶ ξενόγλωσσες μεταφράσεις ἐλληνικῶν ἔργων λειτουργοῦσε στὶς αἵθουσες τῆς Ἀκαδημίας τῆς Βιέννης. Τέλος μιὰ ἐκθεση σύγχρονου βυζαντινολογικοῦ βιβλίου πρὸς λειτουργοῦσε μόνιμα στὸν προθάλαμο τοῦ συνεδρίου ἐδινε στοὺς συνέδρους τὴ δυνατότητα νὰ δοῦν, νὰ ἀγοράσουν ἢ νὰ παραγγείλουν τὰ βιβλία πρὸς ἰδιαίτερα τοὺς ἐνδιέφεραν.

Περὶ τοῦ χίλιου βυζαντινολόγοι ἀπὸ διάφορα μέρη τοῦ κόσμου, ὄριμοι καὶ νεότεροι ἐπιστήμονες, καθὼς καὶ μερικοὶ φοιτητές, συγκεντρώθηκαν στὴ Βιέννη ἀπὸ τίς 4 ὡς τίς 9 Ὀκτωβρίου τοῦ 1981. Ἡ ἐλληνικὴ ἀντιπροσωπεΐα ἦταν ἀπὸ τίς πρὸ πολυάριθμες. Περισσότερα ἀπὸ 150 μέλη ἐκπροσωποῦσαν τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, τὰ πανεπιστήμια τῆς Ἀθήνας, τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῶν Ἰωαννίνων, τὰ Κέντρα Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Θεσσαλονίκης, τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία. Ἀρκετοὶ ἦταν ἐπίσης οἱ Ἕλληνες ἐπιστήμονες πρὸς ἔφτασαν στὴ Βιέννη ἀπὸ χώρες τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς, ὅπου ζοῦν, σπουδάζουν ἢ διδάσκουν. Ὅλοι αὐτοὶ ἐκπροσωποῦσαν τὰ ἀνώτερα πνευματικὰ ἰδρύματα ἄλλων χωρῶν, ἀλλὰ συνέβαλαν στὸ νὰ τονιστεῖ ὁ ρόλος τῆς ἐλληνικῆς ἐπιστήμης στὸ διεθνὲς χωρὸς.

Μὲ τέτοια μεγάλη συμμετοχὴ τὸ ἔργο τῆς ὀργανωτικῆς ἐπιτροπῆς ἦταν πραγματικὰ δύσκολο. Παρ' ὅλα αὐτὰ κάτω ἀπὸ τὴν προεδρία τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Η. Hunger ἡ αὐστριακὴ ἐπιτροπὴ κατόρθωσε νὰ δώσει σὲ ὅλες τίς ἐκδηλώσεις τοῦ συνεδρίου τὴν εἰκόνα τῆς φροντίδας καὶ τῆς ἐπιμέ-

λειας. Ήδη πρὶν ἀπὸ τὴν ἐναρξὴ τοῦ συνεδρίου εἶχαν ἐκδοθεῖ σὲ δύο τόμους τοῦ Jahrbuch der Osterreichishen Byzantinistik (1981/1, 2) ὅλες οἱ μεγάλες εἰσηγήσεις τοῦ συνεδρίου. Παράλληλα κυκλοφόρησε ἕνας πολυγραφημένος τόμος ποὺ περιλάμβανε σύντομες περιλήψεις ὅλων τῶν μικρῶν ἀνακοινώσεων, ἐνῶ εἰδικοί ὁδηγοὶ εἶχαν συνταχθεῖ καὶ τυπωθεῖ γιὰ κάθε μία ἀπὸ τὶς ἐκθέσεις ποὺ ἐντάσσονταν μέσα στὰ πλαίσια τοῦ συνεδρίου. Ὁ τεχνολογικὸς ἐξοπλισμὸς ὅλων τῶν αἰθουσῶν, ἕνα εἰδικὸ γραμματόσημο τοῦ Αὐστριακοῦ ταχυδρομείου, δεξιώσεις καὶ μιὰ ἐκδρομὴ στὴ μεσαιωνικὴ πόλη Crems ὁλοκλήρωναν τὴ φροντίδα τῆς αὐστριακῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὸ 16ο Διεθνὲς Βυζαντινολογικὸ Συνέδριο, ἐνῶ παράλληλα ἐκδηλώσεις ἐθνικῶν ἐπιτροπῶν διαφόρων χωρῶν ἐρχόταν νὰ προστεθοῦν στὸ ἤδη πολυφορτωμένο πρόγραμμα τῶν συνέδρων.

Στὴν τελετὴ λήξεως τοῦ συνεδρίου ἀνακοινώθηκε καὶ ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὴ γενικὴ συνέλευση τῶν συνέδρων ἡ σύγκληση τοῦ ἐπόμενου βυζαντινολογικοῦ συνεδρίου στὴν Οὐάσιγκτον τῶν ΗΠΑ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1986. Ἡ ἐνδιάμεση συνάντηση τῶν μελῶν τῆς Διεθνοῦς Ἐπιτροπῆς Βυζαντινῶν Σπουδῶν ἀποφασίστηκε νὰ γίνεи στὴ Θεσσαλονίκη τὸ 1983. Στὴ συνάντηση αὕτὴ ἡ Ἀμερικανικὴ ὀργανωτικὴ ἐπιτροπὴ θὰ παρουσιάσει τὶς προτάσεις της γιὰ τὰ θέματα ποὺ θὰ ἀπασχολήσουν τὸ συνέδριο τῆς Οὐάσιγκτον καὶ θὰ προγραμματισθεῖ ἔτσι τὸ 17ο Διεθνὲς Βυζαντινολογικὸ Συνέδριο. Ἀκόμη ἀνατέθηκε ἐπίσημα στὸ ΚΒΕ τῆς Θεσσαλονίκης ἡ ἐκδοση τοῦ Bulletin d'Information et Coordination τῆς Association Internationale des Études Byzantines, ποὺ ἐκδιδόταν ὡς τώρα στὸ Παρίσι καὶ μὲ τὸ ὁποῖο ἀναγγέλλονται τὰ προγράμματα ἔρευνας τῶν βυζαντινολογικῶν ἰδρυμάτων ὅλου τοῦ κόσμου. Τέλος ἀνακοινώθηκε ἡ νέα σύνθεση τῆς Association, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἐξῆς: Ἐπίτιμοι πρόεδροι: A. Grabar, B. Lavagnini, P. Lemerle, St. Runciman, Δ. Ζακυθινός. Ἐπίτιμοι ἀντιπρόεδροι: H. G. Beck, O. Demus, A. Dostal, I. M. Hussey, K. Weitzmann, Π. Ζέπος. Πρόεδρος: H. Hunger. Ἀντιπρόεδροι: H. Ahrweiler, D. Angelov, R. Browning, B. Ferjancic, A. Garzya, A. Kambylis, I. Καραγιαννόπουλος, D. Obolensky, I. Ševčenco, Z. V. Udalcova. Γενικὸς Γραμματέας: Μ. Χατζηδάκης. Ταμίες: F. Barisič, Λ. Βρανούσης.

Τὸ 16ο Διεθνὲς Βυζαντινολογικὸ Συνέδριο τῆς Βιέννης θὰ μείνει στὴν ἱστορίᾳ τῆς Βυζαντινολογίας σὰν ἕνα καλὰ ὀργανωμένο καὶ πλούσιο σὲ πληροφορίες συνέδριο. Ἰδιαιτέρᾳ χαρακτηριστικὰ του εἶναι ὅτι ἔδωσε μεγάλη ἐμφαση σὲ ζητήματα μεθοδολογίας τῆς ἐπιστήμης καὶ τόνισε γιὰ πρώτη φορὰ ὀρισμένα εἰδικὰ θέματα, ὅπως εἶναι ὁ ρόλος τῆς γυναίκας στὴ βυζαντινὴ κοινωνία ἢ τὰ ἀντικείμενα καθημερινῆς χρήσης στὸ Βυζάντιο. Ἀκόμη

καινοτομία στάθηκε ἡ χρονικὴ ἐπέκταση τοῦ συνεδρίου στὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο ὡς τὸ 1800 καὶ ἡ ἐνασχόληση τῶν συνέδρων μὲ τὸν Ἑλληνισμό τῶν πρώτων αἰώνων τῆς Τουρκοκρατίας καθὼς καὶ μὲ τοὺς Ἑλλήνες τῆς διασπορᾶς. Τονίστηκε ἔτσι περισσότερο ὁ ἐλληνικὸς παράγοντας στὸ βυζαντινὸ καὶ μεταβυζαντινὸ κόσμο. Δίκαῖα λοιπὸν μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε τὸ Συνέδριο τῆς Βιέννης πετυχημένον στὴν ὀργάνωσή του, πρωτότυπο στὰ θέματά του καὶ ἐποικοδομητικὸ ἀπὸ ἐπιστημονικὴ ἄποψη, καὶ νὰ εὐχρηστοῦμε νὰ ἔχει τὸ ἐπόμενο συνέδριο τῆς Οὐάσιγκτον τὴν ἴδια παικιλίαν στὴν :ροσέλευση τῶν συνέδρων, τὴν ἴδια προθυμίαν συμμετοχῆς καὶ τὴν ἴδια ἐπιστημονικὴ ἐπιτυχίαν μὲ τὸ φετεινὸ 16ο Διεθνὲς Βυζαντινολογικὸ Συνέδριο.

Θεσσαλονίκη

B. NEPANTZH-BAPMAZH

HELLENICA - FOLIA NEOHELLENICA

Δύο ἐκδόσεις τῆς ἑδρας Νεοελληνικῆς καὶ Βυζαντινῆς φιλολογίας
στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Bochum.

Hellenica 1983. Κυκλοφόρησε τέλη Δεκεμβρίου ο νέος τόμος (1983) του γερμανόφωνου περιοδικού *Hellenica* που διευθύνει και επιμελείται ή καθηγήτρια Νεοελληνικής και Βυζαντινής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο του Μπόχουμ (Δυτ. Γερμανίας) Ίσ. Ρόζενταλ-Καμαρινέα. Ίδιαίτερο χαρακτηριστικό του νέου τόμου είναι ότι ένα μεγάλο μέρος του είναι αφιερωμένο στο Νίκο Καζαντζάκη για τα εκατόχρονα από τη γέννησή του.

Το περιοδικό *Hellenica* παρουσιάζει στο γερμανόφωνο χώρο τη σύγχρονη πνευματική ζωή στην Ελλάδα και τον ελληνικό πολιτισμό σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο θεμάτων, προβάλλοντας όμως κατά προτίμηση τη νεοελληνική λογοτεχνία σε μεταφράσεις έργων ποιητικών και πεζών, σε μελέτες και σε έκτενη βιβλιογραφία νεοελληνικών λογοτεχνικών εκδόσεων. Τα *Hellenica* που δέν απευθύνονται μόνο στους νεοελληνιστές, αλλά και σ' ένα ευρύτερο αναγνωστικό κοινό, έχουν γίνει κρίκος επικοινωνίας με ενδιαφερόμενους ανά τον κόσμο.

Πρέπει να τονιστεί ότι τα *Hellenica* είναι σήμερα το μόνο περιοδικό σ' όλο το γερμανόφωνο χώρο που δημοσιεύει νεοελληνική λογοτεχνία και μελέτες με αποκλειστικά νεοελληνικά θέματα σε γερμανική γλώσσα. Κυκλοφορεί από το 1964-1972 ως τετραμηνιαίο περιοδικό, από το 1973 ως ετήσιο περιοδικό (έπετηρίδα).

Ο νέος τόμος περιέχει σε 246 σελίδες τις εξής συνεργασίες: *Petros Charis*, Nikos Kasantzakis (σ. 7), *Nikos Kasantzakis*, Der Vater; Die Mutter (σ. 18), *Isidora Rosenthal-Kamarinea*, Bemerkungen zur Typologie von Mann und Frau bei Nikos Kasantzakis (σ. 29), *Nikos Kasantzakis*, Mitternachtssonne in Murmansk (σ. 41), *Eleni Kasantzaki*, Gegen den Strom... (σ. 47), *Nikiforos Vrettakos*, Nikos Kasantzakis, sein geistiges Ringen und sein Werk (Auszug) (σ. 57), Buchausstellung in Athen zum Gedächtnis an Nikos Kasantzakis (σ. 62), *Giorgos Anemojannis*, Zur Entstehung des Kazantsakis-Museums in Varvari/Kreta (σ. 68), *Isidora Rosenthal-Kamarinea*, Eröffnung des Nikos Kasantzakis-Museums in Varvari auf Kreta (σ. 71), Deutsche Kasantzakis-Übersetzungen (σ. 77), *Johannes Poethen*, Insel der Sappho, An-

merkungen zur Frage: Was ist poetisch? (σ. 79), *Hans Lohmann*, Atene, eine attische Landgemeindeklassischer Zeit (σ. 98), *Manolis Andronikos*, Den Inhalt der Geschichte mit den Fingern berühren (σ. 118), *Manolis Andronikos*, Vergina, ein bedeutendes Zentrum des makedonischen Griechentums (σ. 127), *Otto Gärtner*, Blick vom Lykabettos (σ. 130), *Alexander Papageorgiou-Venetas*, Südeuropa im Aufbruch in die EG (σ. 135), *Rolf Winau*, Asklepios und die Tempelmedizin, Traditionen nichtwissenschaftlicher Heilkunst (σ. 148), *Eleftheria Wollny-Pópota*, Die griechischen Minoritäten Süditaliens (σ. 163), *Willi J. Eggeling*, Historisch-geographische Studien in der südlichen Ägäis (σ. 168), *Athene-Basilique Baron-Tsirimocos*, Aegina (σ. 182), *Johannes Asmus*, Projekt einer ökologischen Siedlung und Schule zu Umweltfragen auf den Kykladen (σ. 186), *Christian Pokornyi*, 25 Jahre Deutsch-Griechische Gesellschaft Bonne e. V. (σ. 195), *Wolfgang Suppan*, Europa-Preis für Volkskunst 1983 an die Tanz- und Volkskunstgruppe «Kalarrytes» in Ioannina (σ. 202), *Jürgen Kleine*, Archäologische Notizen aus Griechenland (σ. 205), *Hubert Just*, Die Malerin Gretel Just-Heinzerling, Engagement für die Aktionen Amorgos und Akropolis (σ. 212), *I.R.K.*, Neue Ausstellungen von Gretel Just-Heinzerling (σ. 213), *I.R.K.*, Griechische Kulturtage in Köln (σ. 215), *I.R.K.*, Vlassis Caniaris im Museum am Ostwall in Dortmund (σ. 216), *Wolfgang Suppan*, Die 7. Tagung der ethnohistorischen Studien-gruppe vom 22. bis 27. Juli 1982 in Limassol/Zypern (σ. 218), Bibliographischer Anhang (σ. 200).

Folia Neohellenica V (1983). Έκυκλοφόρησε ὁ 5ος τόμος τοῦ διεθνοῦς ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ *Folia Neohellenica* ποῦ ἱδρύσασε ἡ καθηγήτρια Ἰσιδώρα Ρόζενταλ-Καμαρινέα τὸ 1975 ὡς ὄργανο τῶν νεοελληνικῶν Σπουδῶν στὸ ἐξωτερικὸ (ἐκδότης Adolf M. Hakkert, "Αμστερνταμ, διέυθυνση καὶ ἐπιμέλεια Ἰσιδώρα Ρόζενταλ-Καμαρινέα σὲ συνεργασία μὲ τὸν πανεπιστημιακὸ βοηθὸ Δρ. Gerhard Emrich, Μπόχουμ). Τὸ περιοδικὸ εἶναι ἀφιερωμένο στὶς νεοελληνικὲς σπουδές: νεοελληνικὴ φιλολογία καὶ γλῶσσα, καθὼς καὶ λαογραφικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἔρευνα τῶν μεταβυζαντινῶν χρόνων. Σκοπὸς τοῦ εἶναι ὁ συντονισμὸς καὶ ἡ ἐνίσχυση τῶν νεοελληνικῶν σπουδῶν καὶ ἡ ζωντανὴ καὶ γιὰ τίς σπουδὲς αὐτὲς πολὺ πρόσφορη ἐπικοινωνία τῶν ἐρευνητῶν ἀπὸ τίς διάφορες χῶρες.

Ὁ 5ος τόμος (1983) εἶναι ἀφιερωμένος στὸ Νίκο Καζαντζάκη γιὰ τὴν ἐκατοστὴ ἐπέτειο ἀπὸ τὴ γέννησή του καὶ περιέχει σὲ 250 περίπου σελίδες τίς ἀκόλουθες μελέτες καὶ ἄρθρα νεοελληνιστῶν καὶ ἐρευνητῶν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, Κύπρο, Γερμανία καὶ τίς Ἠνωμένες Πολιτεῖες γιὰ τὸ μεγάλο Ἑλληνα συγγραφέα: Nikos Kasantzakis, Festrede auf Jannis Stavridakis (unveröffentlicht) (Ἐγκώμιο γιὰ τὸν Γιάννη Σταυριδάκη (ἀδημοσίευτο)), Isidora Rosenthal-Kamarinea, Der Stellenwert des Jannis Stavridakis in Kasantzakis' Leben. Der unveröffentlichte Text von Nikos Kasantzakis (Ἡ σημασία τοῦ Γιάννη Σταυριδάκη στὴ ζωὴ τοῦ Καζαντζάκη. Τὸ ἀδημοσίευτο κείμενο τοῦ Νίκου Καζαντζάκη), Eleni Kasantzaki, Nikos Kasantzakis and the Freedom, Patroklos Stavrou, Nikos Kasantzakis and Cyprus, Jean G. Papaioannou, Kazantzakis et la Musique, Gerhard Emrich, Nikos Kasantzakis' «Komödie» ein Vorläufer von Sartres «Huis clos» und Becketts «En attendant Godot»? (Ἡ «Κωμῳδία» τοῦ Νίκου Καζαντζάκη πρότυπο τοῦ «Κεκλεισμένων τῶν θυρῶν» τοῦ Σάρτρ καὶ τοῦ «Περιμένοντας τὸν Γκοντῶ» τοῦ Μπέκετ;), Alexander Sideras, Zur Sprache der «Odyssee» von Kasantzakis (Γιὰ τὴ γλῶσσα τῆς «Ὀδύσσειας» τοῦ Καζαντζάκη), Andreas K. Poulakidas, The Operatic Aspects of Kazantzakis' «Broken Souls», Birgit Igla, Die «Melissa» von Nikos Kasantzakis (Ἡ «Μέλισσα» τοῦ Νίκου Καζαντζάκη), Konstanze Kürpig, Menschliche Existenz und göttliche Macht. Eine verwandte

Fragestellung in der «Askitiki» des Nikos Kasantzakis und in den Entwürfen zum «Lambros» des D. Solomos (Ἀνθρώπινη ὕπαρξις καὶ θεϊκὴ δύναμις. Συσχετισμὸς τοῦ προβληματισμοῦ τῆς «Ἀσκητικῆς» τοῦ Νίκου Καζαντζάκη καὶ τῶν σχεδιασμάτων τοῦ «Λάμπρου» τοῦ Δ. Σολωμοῦ), *Achim Reis*, Gottesbewußtsein und menschliche Wirklichkeit bei Nikos Kasantzakis (Συνείδηση τῆς ὕπαρξης τοῦ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπινη πραγματικότητα στὸ Νίκο Καζαντζάκη), Faksimile einer Widmung von Nikos Kasantzakis in deutscher Sprache (Ἀφιέρωση τοῦ Νίκου Καζαντζάκη), Zur Entstehung des Kasantzakis-Museums in Varvari-Kreta (*Giorgos Anemojannis*) (Ἡ ἱστορία τῆς ἱδρύσεως τοῦ Μουσείου Καζαντζάκη στοὺς Βαρβάρους Κρήτης), Die Eröffnung des Nikos Kasantzakis-Museums in Varvari auf Kreta (*Isidora Rosenthal-Kamarinea*) (Τὰ ἐγκαίνια τοῦ Μουσείου Ν. Καζαντζάκη στοὺς Βαρβάρους Κρήτης), Deutsche Kasantzakis-Übersetzungen (Γερμανικὲς μεταφράσεις τοῦ Καζ.).

ΤΥΠΩΘΗΚΕ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΚΑΙ ΕΝΤΥΠΟΥ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ FOTO OFFSET ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ
Πατριάρχου Ιωακείμ 29, τηλ. 209.224, 201.468, Θεσσαλονίκη
επιμέλεια ΚΩΣΤΑ ΧΡΗΣΤΙΔΗ

*

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΜΕ ΜΟΝΟΤΥΠΙΑ

Κλαβιέ : Αθηνά Κηπουρίδου
Μαρία Πασσιαδάκη
Σελιδοποίηση : Π. Μπενεβάζ
Εκτύπωση : Π. Μπενεβάζ
Θ. Βαρθολομαίος
Π. Παπαγεωργίου